PAUL KENNEDY

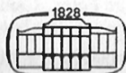
A NAGYHATALMAK TÜNDÖKLÉSE ÉS BUKÁSA

PAUL KENNEDY

A NAGYHATALMAK TÜNDÖKLÉSE ÉS BUKÁSA

Gazdasági változások és katonai konfliktusok
1500–2000

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1992

A mű eredeti címe: Paul Kennedy: The Rise and Fall of the Great Powers

A fordítás a Fontana Press 1989. évi kiadása alapján készült

Fordították: Bojtár Péter, Csillag Gábor, Varga Zsuzsanna

A fordítást az eredetivel egybevetette: Szilárd Gabriella

ISBN 963 05 6076 3

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest
Első kiadás: 1992

Printed in Hungary

TARTALOM

TÉRKÉPEK

TÁBLÁZATOK ÉS ÁBRÁK

TÁBLÁZATOK

ÁBRÁK

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

E könyv gyengeségei még nagyobbak lettek volna barátaim kedves segítsége nélkül. J. R. Jones és Gordon Lee átfésülte az egész kéziratot, és kérdéseikkel sok problémára rávilágítottak. Jonathan Spence kollégám vett rá (tartok tőle, nem teljes sikerrel) az első két fejezetben felmerülő kulturális elképzeléseim mérséklésére. John Elliot bátorított a második fejezet megírásakor, annak ellenére, hogy ez nyilvánvalóan nem az én korszakom. Paddy O'Brien és John Bosher kutatásainak köszönhetően kevésbé kidolgozatlanok a XVIII. századi angol és francia pénzügyekhez fűzött kommentárjaim. Nick Rizopoulos és Michael Mandelbaum nemcsak alaposan átnézték az utolsó fejezetet, de meg is hívtak a New York-i Lehrman Intézetben tartott előadássorozatra, hogy ott kifejthessem nézeteimet. Ottani hallgatóim közül sokan jegyzetekkel, irodalomjegyzékekkel, értékes bírálatokkal és bátorítással segítették elő munkám elkészültét.

Az East-Anglia és a Yale Egyetem könyvtáraitól és munkatársaitól jelentős segítséget kaptam. Diplomás hallgatóm, Kevin Smith, a történelmi statisztikákkal kapcsolatos kutatásokban segített. A térképeket fiam, Jim Kennedy készítette. Sheila Klein és Sue McClain a gépelésben és a szövegrögzítésben, Maarten Pereboom pedig az irodalomjegyzék elkészítésében segítettek. Különösen hálás vagyok irodalmi ügynökömnek, Bruce Hunternek az évek során nyújtott folyamatos támogatásért és bátorításért. Jason Epstein rendíthetetlen és türelmes szerkesztőm volt, aki ismételten figyelmeztetett az átlagolvasó igényeire, és jobban érzékelte, mint a szerző, hogyan kell az egyes témákat az olvasói igényekhez igazodva kifejtenem.

Családom állandó támogatást és – ami még fontosabb – kikapcsolódást és felüdülést biztosított számomra. A könyvet feleségemnek ajánlottam, akinek nagyon sokat köszönhetek.

PAUL KENNEDY
Hamden, Connecticut, 1986

[illegible]

[illegible] ségtelen [illegible] tőlük, [illegible] és kérdéseikkel se[illegible]

[illegible] dokumentumoktól jelente[illegible] [illegible] a történelmi statisztikák [illegible]

[illegible] legfontosabb – kikapcsolódást a[illegible] [illegible] feleségemnek ajánlottam, akinek ne[illegible]

PAUL KENNEDY
Hamden, Connecticut, 198[illegible]

BEVEZETÉS

Könyvünk azokat a változásokat követi figyelemmel, amelyek a reneszánszot követő új- és legújabb, ún. „modern" kor során mentek végbe az erőviszonyok alakulásában az egyes országokon belül és a nemzetközi kapcsolatokban. Megkísérli kinyomozni és megmagyarázni, hogyan következett be különböző történeti korokban az egyes nagyhatalmak felemelkedése és hanyatlása, milyen hasonlóságokat és különbségeket mutatnak e folyamatok a nyugat-európai új monarchiák és az óceánon túli államalakulatok átfogó rendszere kialakulásának kezdetétől számított öt évszázadon keresztül. Elkerülhetetlenül sokat foglalkozik a háborúkkal, különösen azokkal a jelentősebb konfliktusokkal, amelyekben a nagyhatalmak különböző koalíciói vettek részt, és így nagy hatásuk volt a nemzetközi helyzet alakulására. E könyv azonban mégsem szorosan hadtörténeti jellegű. A háborúkkal párhuzamosan igyekszik nyomon követni az egyetemes gazdasági szférában 1500 óta bekövetkezett változásokat, ugyanakkor mégsem, legalábbis nem kimondottan, gazdaságtörténeti munka. A gazdaság és a stratégia közötti *kölcsönhatásokra* összpontosít: hogyan törekedtek a vezető hatalmak gazdagságuk és hatalmuk növelésére, illetőleg megtartására.

Így az alcímben is feltüntetett „katonai konfliktusokat" mindig a „gazdasági változások" összefüggésében vizsgáljuk. Ebben a korszakban bármely nagyhatalom győzelmét, illetve egy másik összeomlását rendszerint hadseregek hosszan tartó csatározása előzte meg; de az eredményt befolyásolta a hadban álló ország produktív gazdasági erőforrásainak hatékony vagy kevésbé hatékony felhasználása a háborúk folyamán, továbbá az is, hogy a tényleges konfliktust megelőző évtizedekben milyen mértékben fejlődött vagy hanyatlott a szóban forgó állam gazdasága *összehasonlítva* a többi vezető nemzettel. Éppen ezért tanulmányunk szempontjából egyaránt fontos, hogyan változik egy nagyhatalom helyzete békeidőben és küzdőképessége háború esetén.

Mindezt természetesen részletesen kifejtjük a könyvben, itt csupán lényegét foglaljuk össze.

A társadalmak fejlődésének üteme mindig egyenlőtlen. Mivel a technika fejlődése, az új találmányok hasznosítása és a gazdasági változások eltérő módon mennek végbe, a vezető nemzetek egymáshoz viszonyított ereje sohasem lehetett állandó. Például a messzehordó ágyúkkal felszerelt vitorlás hajók megjelenése és az atlanti kereskedelem 1500 utáni fellendülése nem volt *egyformán* előnyös Európa minden állama számára. A gőzenergia, illetve az ezt kiszolgáló szén- és ércforrások fejlesz-

tése erőteljesen növelte bizonyos nemzetek relatív hatalmát, ugyanakkor másokét csökkentette. Termelőkapacitásuk megerősödésével az államok békeidőben könnyebben finanszírozták a nagyarányú fegyverkezést, háborúban pedig a hadsereg és a flotta fenntartását és ellátását. Bár ez a megfogalmazás igencsak merkantil színezetűnek tűnhet, de a katonai hatalom megalapozásához általában vagyonra van szükség, a vagyon megszerzéséhez és megvédéséhez pedig katonai hatalomra. Ha azonban az állami források túl nagy hányadát fordítják katonai célokra, ez hosszú távon általában a nemzeti hatalom gyengüléséhez vezet. Ha pedig az állam stratégiailag túlzott mértékben terjeszkedik – például igen nagy területek meghódítása vagy költséges háborúskodás során –, előfordulhat, hogy a területnövelés lehetséges előnyeit meghaladják az ebből származó hatalmas költségek. Ez a probléma akkor válik égetővé, ha az érintett nemzet gazdaságilag lefelé ívelő időszakát éli. A XVI. századi Nyugat-Európa előretörésétől a nagyhatalmi pozícióban levő vezető országok – Spanyolország, Németalföld, Franciaország, Nagy-Britannia és jelenleg az Egyesült Államok – felemelkedésének és későbbi hanyatlásának történetében *hosszú távon* jelentős összefüggés mutatkozik a produktív és jövedelemtermelő kapacitások és a katonai potenciál között.

A „nagyhatalmak felemelkedésének és hanyatlásának" története röviden a következőképpen foglalható össze.

Az első fejezet az 1500-as év körüli világ és az akkori hatalmi központok erejét és gyengéit vizsgálja. Elemezzük a Ming-dinasztia Kínáját; az Oszmán Birodalom és a muzulmán világ oldalhajtásait Indiában; a Mogul Birodalmat; a Moszkvai Nagyfejedelemséget; a Tokugavák Japánját és a nyugat- és közép-európai államok csoportját. A XVI. század közepén még semmiképpen sem volt nyilvánvaló, hogy az európai régió majd a többi fölé emelkedik. Európához képest impozánsnak és szervezettnek tűnhettek ugyan egyes keleti birodalmak, de túl centralizált hatalmi rendszerük ragaszkodott a hit és a gyakorlat egységéhez, nemcsak a hivatalos államvallásban, hanem olyan területeken is, mint a kereskedelem vagy a fegyverzet megújítása. Európában nem volt ilyen értelemben vett legfelsőbb hatalom, és a különböző királyságok és városállamok háborúkkal is terhes vetélkedése ösztönözte a haditechnika folytonos fejlesztését, s ez gyümölcsöző kölcsönhatásban állt a versenyszellemű technikai és kereskedelmi fejlődéssel. Az európai társadalmak gazdasági növekedése és katonai hatékonysága állandóan felfelé ívelt, és rövidesen felülmúlta a többi földrész országait.

Míg a technikai változás és a katonai versengés a megszokott pluralista módon hajtotta előre Európát, fennmaradt a lehetőség, hogy valamelyik rivális állam olyan források birtokába kerül, amelyek segítségével felülmúlhatja vetélytársait, s így a kontinens urává válik. 1500 után mintegy 150 évig a Habsburgok spanyol és osztrák ágának dinasztikus-vallási tömbje pontosan ezzel fenyegette Európát, míg a többi jelentős európai állam igyekezett a Habsburgok egyeduralomra jutását megakadályozni – ez a második fejezet témája. Annak érdekében, hogy az olvasó helyesen ítélhesse meg a korszak háborúinak következményeit, a különböző vezető hatalmak erős és gyenge oldalait egymással összefüggésben és a nyugati társadal-

makat egyenként érintő tágabb gazdasági és technikai változásokhoz viszonyítva elemezzük – itt és a könyvben mindvégig. A fejezet azt mutatja be, hogy noha a Habsburg-uralkodók óriási anyagi erők fölött rendelkeztek, az ismétlődő konfliktusok folyamán rendszeresen túlterhelték országaikat, és katonai erejük növekedése gyöngítette gazdasági bázisukat. Bár a többi európai nagyhatalmat szintén megviselték az elhúzódó háborúk, általában Habsburg ellenfeleiknél sikeresebben tudták fenntartani az anyagi források és a katonai potenciál közötti egyensúlyt.

Az 1660–1815 közötti nagyhatalmi küzdelmek – ezekkel foglalkozik a harmadik fejezet – nem tekinthetők egyszerűen egy hatalmi csoport és riválisai versengésének. Ebben a bonyolult időszakban korábbi nagyhatalmak (Spanyolország és Németalföld) háttérbe szorultak, mialatt öt vezető állam – Franciaország, Nagy-Britannia, Oroszország, Ausztria és Poroszország – került az élre. Ezek irányították a XVIII. századi európai diplomáciát és hadviselést, hosszadalmas koalíciós háborúkat folytattak gyorsan változó szövetségi viszonyok mellett. Ebben a korban Franciaország először XIV. Lajos, később Napóleon alatt közel állt ahhoz, hogy Európa vezető hatalma legyen, közelebb, mint bármikor előtte, sőt utána is; törekvésével azonban a többi nagyhatalom újból és újból szembeszállt. Mivel a XVIII. század elejére az állandó hadseregek és a hadiflotta költségei erősen megnövekedtek, az az ország, amely fejlett bank-, illetve hitelrendszert tudott kialakítani (pl. Nagy-Britannia), megelőzte pénzügyileg fejletlenebb ellenfeleit. A hatalmi viszonyokat eldöntő gyakori és változó kimenetelű konfliktusokban jelentős szerepe volt az országok földrajzi helyzetének is. Ez magyarázza, miért nőtt meg 1815-re a két „perem"-hatalom, Oroszország és Nagy-Britannia jelentősége. Beavatkozhattak Nyugat-Közép-Európa küzdelmeibe, míg földrajzilag védve voltak tőlük; a XVIII. században mindketten Európán kívül terjeszkedtek, miközben biztosították a kontinentális hatalmi egyensúly fenntartását. Végül, a század utolsó évtizedeiben Nagy-Britanniában megkezdődött az ipari forradalom, amely megerősítette az ország teherbíró-képességét, megteremtve így a tengerentúli gyarmatosítás és a napóleoni európai terjeszkedés meghiúsításának feltételeit.

1815 után egy teljes évszázadon át nem voltak hosszan tartó koalíciós háborúk. Olyan stratégiai egyensúly alakult ki, amelyet az európai nagyhatalmak közösségének minden tagja támogatott, úgyhogy egyetlen nemzet sem törhetett egyeduralomra. Ezekben az évtizedekben a kormányok elsősorban saját belső problémáikkal, illetve (Oroszország és az Egyesült Államok) a további terjeszkedéssel voltak elfoglalva. A nemzetközi kapcsolatokat jellemző viszonylagos stabilitás tette lehetővé a Brit Birodalom számára, hogy tengeri, gyarmati és kereskedelmi világhatalomként a csúcspontra hágjon, és az ipari termelésben hasznosítsa a gőzenergia felhasználásában szerzett monopolhelyzetét. A XIX. század második felére az iparosodás már más régiókra is kiterjedt, és a nemzetközi hatalmi egyensúly lassan azoknak az országoknak az oldalára billent, amelyek kellő források és szervezettség birtokában ki tudták aknázni az újabb termelőeszközöket és technológiákat. A térség néhány nagyobb konfliktusa – a krími háború, az amerikai polgárháború és a francia–porosz háború – már ekkor is kudarcot jelentett azoknak a társadalmak-

nak, amelyek nem tudták modernizálni katonai erejüket, és nem rendelkeztek megfelelő ipari háttérrel a hatalmas hadseregek, valamint a drágább és bonyolultabb haditechnika fenntartásához.

A XX. század közeledtével a technikai változások üteme és a növekedés egyenlőtlen mértéke következtében a nemzetközi rendszer sokkal bizonytalanabbá és összetettebbé vált, mint ötven évvel korábban. 1880 után a nagyhatalmak további afrikai és csendes-óceáni gyarmati területek megszerzéséért vetélkedtek, amit részben a nyereségvágy, részben a hanyatlástól való félelem indokolt. A szárazföldön és a tengeren fokozódott a fegyverkezés, a kormányok már esetleges jövőbeli háborúkhoz kerestek partnereket, így békeidőben hoztak létre katonai szövetségeket. A gyakori gyarmati viták és az 1914 előtti korszak nemzetközi válságai hátterében a gazdasági mutatók évtizedről évtizedre mindjobban kimutatták a globális egyensúly egyre nagyobb mérvű eltolódását, és egy olyan világrendszer hanyatlását, amely több mint három évszázadon keresztül lényegileg *Európa-centrikus* volt. Olyan hagyományos európai nagyhatalmak estek ki a versenyből, mint Franciaország, Ausztria–Magyarország és az újonnan egyesített Olaszország. Ehhez képest az óriási, kontinens nagyságú államok, az Egyesült Államok és Oroszország egyre inkább előtérbe kerültek, utóbbi még a cári államvezetés tehetetlensége ellenére is. A nyugat-európai nemzetek közül talán csak Németország tudott befurakodni a leendő világhatalmak válogatott csapatába. A másik oldalon Japán határozottan a Kelet-Ázsia fölötti uralomra tört. Ezek a változások figyelemre méltó s végül leküzdhetetlen problémát jelentettek a Brit Birodalom számára, amely ebben a helyzetben sokkal nehezebben tudta megvédeni globális érdekeit, mint egy fél évszázaddal korábban.

Bár az 1900 utáni ötven év legfőbb fejleménye a kétpólusú világ kialakulása a „középhatalmak" ezzel járó válságával együtt (erre utal az ötödik és a hatodik fejezet címe), a világrendszer egészének metamorfózisa semmiképpen sem tekinthető zökkenőmentesnek. Ellenkezőleg, az első világháború véres ütközeteiben az iparilag szervezett és hatékony gazdaságra támaszkodó császári Németország előnyösebb helyzetben volt a gyorsan modernizálódó, de még mindig elmaradott cári Oroszországgal szemben. Néhány hónappal a keleti fronton aratott győzelem után azonban Németország vereséget szenvedett nyugaton, miközben szövetségesei szintén összeomlottak az olasz, a balkáni és a közel-keleti hadszíntereken. A későbbi amerikai hadi és főként gazdasági segítségnek köszönhetően a nyugati szövetség végül is legyőzte a rivális koalíciót. A háború mindkét oldalon hatalmas károkat okozott. Ausztria–Magyarország széthullott, Oroszországban kitört a forradalom, Németországot leverték, Franciaország, Olaszország, de még Nagy-Britannia is keményen megszenvedett a győzelemért. Két kivétel volt itt: Japán, amely tovább növelte pozícióit a csendes-óceáni térségben, valmint az Egyesült Államok, mely 1918-ra vitathatatlanul a világ legerősebb hatalmává vált.

1919 után Amerika gyorsan visszavonult, és felszámolta külföldi elkötelezettségeit, míg a bolsevista Oroszország teljesen elszigetelődött; így olyan, az alapvető gazda-

sági realitásokból kizökkent nemzetközi rendszer alakult ki, amelyhez hasonló nem akadt az alatt az öt évszázad alatt, amellyel könyvünk foglalkozik. Bár Nagy-Britannia és Franciaország meggyengült, még mindig a diplomáciai színpad középpontjában állt, az 1930-as évek elejétől azonban már fenyegették pozícióikat a katonailag megerősödött, revíziót követelő államok: Olaszország, Japán és Németország. A németek most sokkal elszántabban és nyíltabban törtek az európai hegemónia megszerzésére, mint 1914-ben. Azonban a háttérben egyértelműen az Egyesült Államok maradt a világ legnagyobb ipari hatalma, Sztálin Oroszországa pedig arra törekedett, hogy minél gyorsabban ipari szuperhatalommá váljon. Következésképpen, a *revizionista* „közép"-hatalmaknak minél előbb terjeszkedniük kellett, ha nem akartak teljesen háttérbe szorulni a két földrésznyi kiterjedésű óriás mögött. Ugyanakkor a győztes középhatalmak érezték, hogy a német és a japán előretörés visszaszorítása egyidejűleg őket is gyengítheti. A második világháború lényegében megerősítette a hanyatlás előérzetét. Látványos kezdeti győzelmeik ellenére a tengelyhatalmak végül is szükségszerűen kudarcot vallottak az első világháborúhoz képest jóval kiegyensúlyozatlanabb termelő- és ellátóbázisaik miatt. Annyit azonban még megsemmisítő vereségük előtt elértek, hogy eközben Franciaország másodrangú hatalommá vált, és Nagy-Britannia helyrehozhatatlanul meggyengült. 1943-ban végül megszületett a már évtizedekkel előbb megjósolt kétpólusú világ, és a katonai egyensúlyt ismét a gazdasági erőforrások globális megoszlása teremtette meg.

A könyv két utolsó fejezete azokat az éveket vizsgálja, melyeket a gazdaságilag, katonailag és ideológiailag megosztott kétpólusú világrendszer fennállása jellemez – a politikában mindezt a hidegháború gyakori válságai tükrözték. Az Egyesült Államok és a Szovjetunió szuperhatalmi pozícióit látszólag megerősítette a nukleáris fegyverek és a nagy hatótávolságú rakétarendszerek megjelenése. A stratégiai és diplomáciai „tájkép" most egészen más jellegű volt, mint az 1900-as vagy különösen az 1800-as években.

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy megtorpant volna a nagyhatalmak felemelkedésének és hanyatlásának folyamata vagy a globális gazdasági egyensúlyeltolódásokhoz vezető eltérő növekedési arányok és technikai változások, melyek természetesen fokozatosan hatást gyakoroltak a politikai és katonai egyensúlyra.

Katonailag az Egyesült Államok és a Szovjetunió az 1960-as évek után, az 1970–80-as években is előtérben maradt. Mi több, mivel a nemzetközi problémákat mindketten kétpólusú és gyakran manicheista megközelítésben fogták fel, vetélkedésük egy olyan állandóan fokozódó fegyverkezési versenyhez vezetett, amellyel egyetlen más hatalom sem tudott lépést tartani. Azonban ugyanezen évtizedek alatt a globális termelési egyensúly gyorsabban változott, mint bármikor máskor. Az ipari termelés és a bruttó nemzeti jövedelem harmadik világra eső része, amelyet az 1945 utáni évtizedben minden idők legalacsonyabb szintjére szorítottak, azóta folyamatosan növekedik. Európa a háborús pusztításból magához tért, és az Európai Gazdasági Közösségben egyesülve a világ legjelentősebb kereskedelmi egységévé vált. A Kínai Népköztársaság elismerésre méltó tempóban halad előre.

Japán háború utáni gazdasági növekedése pedig olyan elképesztő, hogy bizonyos számítások szerint nemrégiben felülmúlta a szovjet teljes bruttó nemzeti termelést. Összehasonlításul, mind a szovjet, mind az amerikai gazdaság növekedési üteme lelassult, és részesedésük a világ össztermeléséből az 1960-as évektől drámaian csökkent. Figyelmen kívül hagyva az összes kisebb államot, egyértelművé válik, ha csak a gazdasági jelzőket is nézzük: ismét *több*pólusú világban élünk. Mivel e könyv érdeklődése a stratégia és a gazdaság közötti kapcsolat felé fordul, helyénvalónak tűnt egy utolsó (még ha szükségszerűen spekulatív) fejezet annak vizsgálatára, hogy jelen pillanatban miért válik szét a nagyhatalmak katonai, illetve termelői egyensúlya; és hogy rámutathassunk az öt nagy politikai, gazdasági, „hatalmi centrum" – Kína, Japán, az Európai Gazdasági Közösség, a Szovjetunió és maga az Egyesült Államok – mai problémáira és lehetőségeire, ahogy megküzdenek a nemzeti eszközök nemzeti célokkal való összekapcsolásának ősrégi feladatával. A nagyhatalmak felemelkedésének és hanyatlásának története semmiképpen sem ért véget.

Mivel e könyv meglehetősen széles horizontot nyit, érthető, hogy különböző olvasók eltérő szándékkal fognak olvasásához. Lesznek olyanok, akik megtalálják, amit reméltek: egy tág, de viszonylag részletes szemlét a nagyhatalmak elmúlt öt évszázadon keresztül folytatott politikájáról, a vezető államok egymáshoz viszonyított helyzetét befolyásoló gazdasági és technikai változások következményeiről, a stratégia és a gazdaság közötti állandó kölcsönhatásról mind békeidőben, mind a háború megpróbáltatásaiban. Az elemzés a szó szoros értelmében nem foglalkozik a *kishatalmakkal,* sem általában véve a kisebb, kétoldalú háborúkkal. Szintén a szó szoros értelmében erősen Európa-centrikus látásmód jellemzi, főként a középső fejezetekben. De ennél a témafelvetésnél ez szinte természetes.

Mások, főként azon politológusok számára, akik most olyan nagy érdeklődést mutatnak a „világrendszerekkel" vagy a háborúk visszatérő mintáival kapcsolatos általános törvények iránt, ez a könyv a kívántnál kevesebbet nyújthat. A félreértések elkerülése végett, ezen a ponton tisztázni kell, hogy nem foglalkozunk például azzal az elmélettel, mely szerint a súlyos háborús konfliktusokat kapcsolatba lehet hozni a gazdasági fellendülés vagy visszaesés kondratyevi ciklusaival. Továbbá, nem állnak e könyv érdeklődésének középpontjában a háborúk *okaival* kapcsolatos általános elméletek, sem a háborúk kialakulása és az egyes nagyhatalmak felemelkedésének és hanyatlásának kapcsolatával. Szintúgy nem szól e könyv a birodalmi elméletekről, sem a birodalmak irányítására ható tényezőkről (ahogyan ezt Michael Doyle nemrég megjelent *Empires* című könyve teszi), sem pedig arról, hogy a birodalmak mennyiben járulnak hozzá egy-egy nemzet megerősödéséhez. Végül nem javasol semmilyen általános teóriát arra nézve, hogy háború idején milyen típusú társadalmak, társadalmi-kormányzati intézmények a leghatékonyabbak a források kihasználásában.

Másfelől, a könyvben nyilvánvalóan igen sok anyag lelhető fel olyan kutatók számára, akik efféle általánosításokat kívánnak tenni (egyik oka a bőséges jegyzetanyagnak éppen az, hogy jelezze a részletesebb forrásokat, mondjuk, a háborúk

finanszírozása iránt különösen érdeklődők számára). De az általános elméletek problémája, mellyel a történészeknek – a politológusokkal szemben – meg kell küzdeniük, az, hogy a múlt bizonyítékai majdnem mindig túl sokszínűek ahhoz, hogy lehetővé tegyék az egyértelmű és megcáfolhatatlan tudományos végkövetkeztetéseket. Így, bár igaz, hogy bizonyos háborúkat össze lehet kapcsolni a döntéshozók félelmeivel az átfogó hatalmi egyensúlyban történő eltolódásoktól, mint például 1939-ben a második világháború kitörésekor, nem volna annyira hasznos olyan küzdelmek magyarázatára, mint az 1776-os amerikai függetlenségi háború, az 1792-es francia forradalmi háború vagy az 1854-es krími háború. Ugyanígy, míg az 1914-es Ausztria–Magyarországot jó példaként lehet felhozni arra, hogy egy „hanyatló" nagyhatalom miként járul hozzá egy jelentős háború kitöréséhez, az elméletalkotóknak így is foglalkozniuk kell az „emelkedő" nagyhatalmak, Németország és Oroszország hasonlóan kritikus szerepével. Hasonlóképpen, bármely általános elmélet arról, hogy kifizetődnek-e a birodalmak, avagy egy mérhető „hatalom–távolság" arány kihat-e a birodalmi irányításra, valószínűleg – a rendelkezésre álló ellentmondó bizonyítékok miatt – azt a banális választ adja, hogy időnként igen, időnként nem.

Mindazonáltal, ha mellőzzük az *a priori* elméleteket, és egyszerűen a „nagyhatalmak felemelkedésének és hanyatlásának" ötszáz éves történelmi krónikáját nézzük, világossá válik, hogy elismerve az egyéni kivételek lehetőségét, igenis le lehet vonni bizonyos általános érvényű következtetéseket. Például kimutatható egy oksági viszony az általános gazdasági és produktív egyensúly eltolódásai, illetve az egyes hatalmaknak a nemzetközi rendszerben elfoglalt helye között. Jó példa erre a kereskedelmi útvonalaknak a XVI. században kezdődő eltolódása a Földközi-tenger medencéjéből az atlanti és az északnyugat-európai térségre, vagy a világ iparitermék-eloszlása az 1890 utáni évtizedekben Nyugat-Európa rovására. A gazdasági eltolódások mindkét esetben olyan új nagyhatalmak felemelkedését jelezték, amelyek egy napon aztán döntő hatást gyakoroltak a világ katonai-területi rendjére. Éppen ezért, az utóbbi évtizedekben a globális produktív egyensúly elmozdulása a „csendes-óceáni perem" irányába nemcsak a közgazdászok érdeklődésére tarthat számot.

Hasonlóképpen, a történeti krónika azt sugallja, hogy *hosszú távon* világos kapcsolat van az egyes nagyhatalmak gazdasági felemelkedése és hanyatlása, illetve jelentős katonai hatalommá (vagy világbirodalommá) növekedése és gyengülése között. Ez szintén nem igazán meglepő, mivel két összefüggő tényből következik. Az első, hogy egy nagyszabású katonai szervezet fenntartásához gazdasági források szükségesek. A második, hogy ami a nemzetközi rendszert illeti, mindig *viszonylagos* mind a vagyon, mind a hatalom, s így is kell azt vizsgálni. Háromszáz évvel ezelőtt a merkantilista szemléletű német von Hornigk megfigyelte, hogy

> egy nemzet nagysága és gazdasága nem a bőségtől vagy hatalmának, illetve vagyonának biztonságától függ, hanem alapvetően attól, hogy szomszédai nálánál többet vagy kevesebbet birtokolnak ugyanabból.

A következő fejezetekben ezt a megfigyelést újra és újra alátámasztjuk. A XVIII. század közepén Németalföld abszolút értelemben gazdagabb volt, mint száz évvel korábban, azonban már sokkal kevésbé számított nagyhatalomnak, mivel egyes szomszédainak, Franciaországnak és Nagy-Britanniának „több ... volt abból" (vagyis több a hatalomból és a vagyonból). Az 1914-es Franciaország egyértelműen hatalmasabb volt az 1850-esnél, de ez kevés vigaszt jelentett, mivel elhomályosította a sokkal erősebb Németország. Nagy-Britannia ma messze nagyobb vagyonnal bír, hadereje sokkal erősebb fegyverekkel van felszerelve, mint viktoriánus fénykorában; de ez kevés előnyt jelent, amikor részesedése a világtermelésből 25%-ról kb. 3%-ra zsugorodott. A dolgok rendben vannak, ha egy nemzetnek „több ... van"; akkor jelentkeznek a problémák, ha „kevesebb".

Ez azonban nem azt jelenti, hogy egy nemzet relatív gazdasági és katonai hatalma *ezzel párhuzamosan* emelkedik vagy csökken. Az itt felhozott történeti példák legtöbbje azt sugallja, hogy az állam viszonylagos gazdasági erejének mutatói, illetve katonai/területi befolyásának alakulása között észrevehető „eltolódás" van. Ennek okát ismét nem nehéz felismerni. Egy gazdaságilag növekvő hatalom – Nagy-Britannia az 1800-as, az Egyesült Államok az 1890-es években és Japán ma – sokkal inkább meggazdagodni kíván, mintsem komolyan költeni a fegyverkezésre. Egy fél évszázaddal később a prioritások könnyen megváltozhatnak. A korábbi gazdasági terjeszkedés együtt járt a tengerentúli elkötelezettségekkel (külföldi piacoktól, illetve nyersanyagoktól való függés, katonai szövetségek, esetleg támaszpontok és gyarmatok). Más, rivális hatalmak most gyorsabb ütemben terjeszkednek gazdaságilag, és a maguk részéről is növelni kívánják külföldi befolyásukat. A világban egyre ádázabb verseny folyik, és egyes államok részesedése mindjobban csökken. A pesszimista megfigyelők hanyatlásról beszélnek; a hazafias államférfiak „megújulásra" szólítanak fel.

E nyugtalanító körülmények között valamely nagyhatalom hiába költ sokkal *többet* a védelemre, mint két generációval korábban, miközben a világ mégis kevésbé biztonságos – egyszerűen azért, mert más nagyhatalmak gyorsabb ütemben növekedtek és váltak erősebbé. A Spanyol Birodalom lényegesen többet költött hadseregére az 1630-as és az 1640-es zavaros időszakokban, mint az 1580-as években, amikor a kasztíliai gazdaság egészségesebb volt. Az Edward kori Anglia védelmi költségei sokkal magasabbak voltak 1910-ben, mint mondjuk 1865-ben, Palmerston halálának idején, amikor a brit gazdaság viszonylagos tetőpontján állt; és amelyet a britek később biztonságosabb időszaknak tartottak. Amint a következőkből kiderül, láthatólag ma ugyanezzel a problémával kell szembenéznie az Egyesült Államoknak és a Szovjetuniónak is. Viszonylagos hanyatlásukkor a nagyhatalmak ösztönösen többet költenek a „biztonságra", s ezáltal potenciális forrásokat térítenek el a „befektetésektől", mindez növeli hosszú távú dilemmájukat.

Az itt bemutatott ötszáz év krónikájából levonható másik általános következtetés az, hogy az európai vagy a világuralomért folyó *jelentős koalíciós háborúk* végső kimenetele, illetve az egyes oldalakon mozgósított produktív források mennyisége között igen erős összefüggés mutatható ki. Ez igaz volt a spanyol–osztrák Habs-

burgok elleni küzdelmekre; a XVIII. századi nagy versengésekre, mint pl. a spanyol örökösödési háború, a hétéves háború és a napóleoni háborúk; valamint századunk két világháborújára. A hosszú, őrlő háborúskodás végül is az egyes szövetségek relatív kapacitásának mércéjévé válik. Minél hosszabb a küzdelem, annál nagyobb jelentősége lesz, melyik oldalnak van „több ... ebből", melyiknek „kevesebb".

Ezek az általánosítások azonban megfogalmazhatók anélkül is, hogy a gazdasági determinizmus csapdájába esnénk. Annak ellenére, hogy e könyv fokozott érdeklődést tanúsít az elmúlt öt évszázad világeseményei „nagyobb összefüggéseire" való visszavezetése iránt, *nem* állítja, hogy minden eseményt a gazdaság determinál, vagy egyedüli oka lenne a különböző nemzetek sikerének, illetve kudarcának. Egyszerűen túl sok bizonyíték mutat másra: a földrajzi helyzet, a katonai szervezettség, a nemzeti morál, a szövetségi rendszer és sok más tényező hathat a különböző országok relatív hatalmára. A XVIII. században például az Egyesült Tartományok volt Európa leggazdagabb része, Oroszország a legszegényebb – mégis, a hollandok napja leáldozott, az oroszoké pedig felemelkedett. Az egyéni ostobaság (mint Hitleré) és különösen a hadvezetés minősége és hatásfoka (legyen az XVI. századi spanyol sereg vagy XX. századi német gyalogság) szintén nagy szerepet játszik az egyes győzelmekben és vereségekben. Az azonban vitathatatlannak tűnik, hogy egy hosszan elhúzódó nagyhatalmi (és általában koalíciós) háborúban ismételten az volt a győztes fél, amelyik virágzóbb termelő bázissal rendelkezett – vagy, ahogy a spanyol kapitányok mondották, az, akié az utolsó escudo volt. Az elkövetkezők nagy része megerősíti ezt a cinikus, de lényegében helyes ítéletet. És pontosan amiatt, mert az elmúlt öt évszázad alatt a vezető nemzetek hatalmi helyzete közeli párhuzamban állt relatív gazdasági eredményeikkel, érdemes feltenni a kérdést: mik lehetnek a mai gazdasági és technikai folyamatok következményei a jelenlegi hatalmi egyensúlyra. Ez nem jelenti annak tagadását, hogy az emberek alakítják történelmüket, azonban történelmi környezetük korlátozhatja, de ugyanúgy meg is nyithatja lehetőségeiket.

Jelen könyv egy korai példaképe a híres porosz történész, Leopold von Ranke 1833-ban írt esszéje, a *Die grossen Mächte* („A nagyhatalmak"), melyben Spanyolország hanyatlásától kezdve vizsgálta a nemzetközi hatalmi egyensúly ingadozásait, és megpróbálta bemutatni, hogy koronként miért emelkedtek fel és miért estek vissza bizonyos országok. Ranke kora világának elemzésével és a napóleoni háborúkban felszínre törő hatalmi ambíciók meghiúsítását követő elképzeléseivel zárja esszéjét. Az egyes nagyhatalmak „kilátásait" vizsgálva őt is elcsábította történészi hivatásától a jövővel kapcsolatos spekulációk bizonytalan világa.

Tanulmányt írni „a nagyhatalmak"-ról, és történetüket könyv formájában elmesélni, nem ugyanaz. Eredeti szándékom egy rövid, „esszészerű" munka megírása volt, feltételezve, hogy az olvasók ismerik (bármennyire homályosan is) az egyes nagyhatalmak változó gazdasági növekedési mutatóit vagy a geostratégiai kérdések hátterének részleteit. Mikor e könyv első fejezetit elküldtem véleményezésre, vagy amikor eszmecserét folytattam a különböző témákról, egyre világosabbá vált

előttem, hogy e feltételezés téves volt: a legtöbb olvasó és hallgató *még több* részletet, a háttér még *alaposabb* vizsgálatát igényelte, egyszerűen azért, mert nem létezett hozzáférhető tanulmány, amely feltárta volna a gazdasági és stratégiai hatalmi egyensúlyban bekövetkezett változásokat. Pontosan azért, mert sem a gazdaságtörténészek, sem a hadtörténészek nem foglalkoztak ezzel a területtel, egyszerűen elhanyagolták ezeket az összefüggéseket. Ha valami igazolhatja a szövegben és a jegyzetekben található részletező leírásokat, akkor az az, hogy ezek igyekeznek pótolni e kritikus hiányt a nagyhatalmak felemelkedése és hanyatlása történetében.

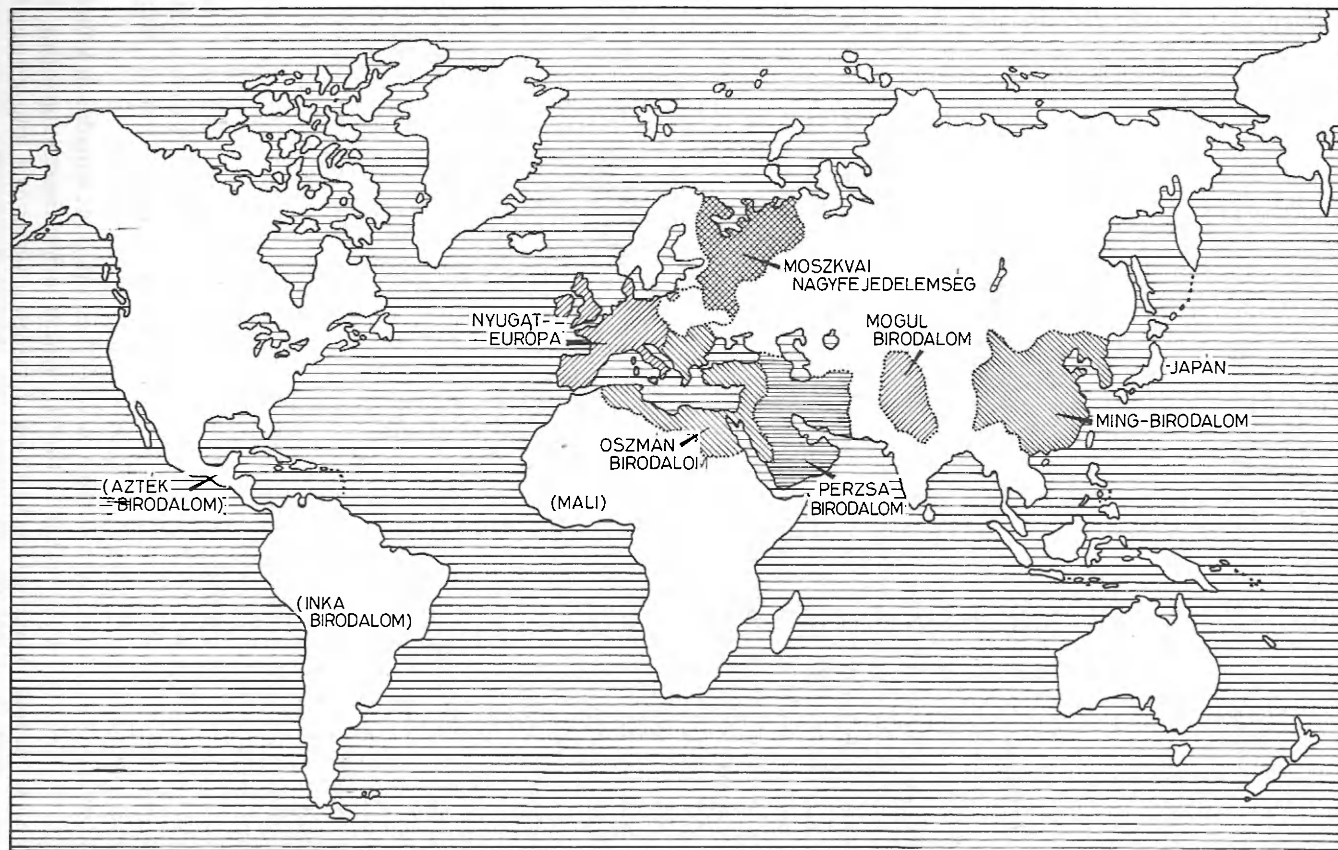
STRATÉGIA ÉS GAZDASÁG AZ IPAROSODÁS ELŐTTI VILÁGBAN

1

A nyugati világ felemelkedése

Az Úr 1500. esztendejében – számos tudós ennél az évszámnál húzza meg a határt az újkor és a középkor vége között[1] – Európa lakosai számára egyáltalán nem volt nyilvánvaló: kontinensük osztályrésze, hogy a világ nagyobb részének ura legyen. A kortársak csak töredékes ismeretekkel rendelkeztek a hatalmas keleti civilizációkról, és gyakran még ezek is tévesek voltak, mert teljes egészében utazók meséire alapozták őket, olyan mesékre, amelyeket a szájhagyomány mindig újabb részletekkel gyarapított. Mindezek ellenére az a széles körben elterjedt nézet, ami a mesés kincsekben dúskáló és hatalmas hadsereggel rendelkező, kiterjedt keleti birodalmakról kialakult, meglepően pontos volt, és első látásra úgy tűnhetett, hogy ezek a társadalmak sokkal kedvezőbb helyzetben vannak, mint a nyugat-európai államok és népeik. És valóban, a kulturális és gazdasági tevékenységek hatalmas központjaival összehasonlítva, Európa relatív gyengesége ekkor szembetűnőbb, mint ereje. Legelőször is nem volt sem a legtermékenyebb, sem a legnépesebb területe a világnak: India és Kína mindkét szempontból megelőzte. Geopolitikailag az európai „kontinens" alakja igen kedvezőtlen: északról és nyugatról víz és jég fogta körül, nyitva állt a kontinens belsejébe irányuló gyakori keleti inváziók előtt, délről pedig a stratégiai bekerítő hadműveletek szempontjából volt sebezhető. 1500-ban, és még hosszú ideig előtte és utána is. Alig múlt el nyolc év azóta, hogy Granada, Spanyolország utolsó muzulmán tartománya megadta magát Ferdinánd és Izabella hadainak, de ez még csak egy regionális hadjárat végét jelezte, közel sem a kereszténység és a Próféta hadai közötti sokkal hatalmasabb küzdelem befejezését. A nyugati világ nagyobbik része még mindig nem lábalt ki abból a sokkból, amit Konstantinápoly 1453-as eleste okozott, és ez az esemény már csak azért is egyre jelentősebbnek tűnt, mert vele korántsem ért véget az oszmán-törökök előrenyomulása. A század végére elfoglalták Görögországot, a Jón-szigeteket, Boszniát, Albániát és a Balkán nagy részét, és a helyzet csak tovább romlott az 1520-as években, amikor a félelmetes janicsárseregek Buda és Bécs felé nyomultak. Délen, ahol a török gályák olasz kikötőket vettek be, a pápa már attól tartott, hogy hamarosan Róma is Konstantinápoly sorsára juthat.[2]

Jóllehet ezek a II. Mohamed szultán és utódai által irányított támadások következetes és átfogó stratégia részeinek tűntek, azokat mégis összehangolatlan és szórványos európai válaszlépések követték. Eltérően a török és a kínai birodalmaktól, s attól az uralkodási formától, amit nem sokkal később a mogulok Indiában hoznak létre, sohasem létezett olyan egyesült Európa, amely egyetlen

1. térkép. Világuralmi központok a XVI. században

világi vagy vallási vezetőt ismert volna el, mert a kontinens az apró királyságok és fejedelemségek, az őrgrófságok és a városállamok kusza keveréke volt. Néhány jelentősebb nyugati monarchia, Spanyolország, Franciaország és Anglia, virágzásnak indult ugyan, de egyikük sem volt mentes a belső feszültségektől, és az iszlám ellen folytatott küzdelemben inkább vetélytársnak, mintsem szövetségesnek tekintette a többi országot.

Még csak azt sem lehet mondani, hogy Európa a kultúra, a matematika, a műszaki tudományok vagy a hajózási és egyéb ismeretek terén fölényben lett volna, Ázsia nagy civilizációival összehasonlítva. Európa kulturális és tudományos örökségének jelentős részét amúgy is az iszlámtól vette át, hasonlóan a muzulmán társadalmakhoz, amelyek évszázadokon át a kétoldalú kereskedelem, a hódítás és a letelepedés következtében Kínától kölcsönöztek. A jelenből visszatekintve észrevehető, hogy a XV. század végére Európa kereskedelmileg és ipari fejlettségben is gyorsan fejlődésnek indult, de talán a leghelyénvalóbb általános következtetés mégis az volna, hogy abban az időben a világ civilizációinak nagy központjai közelítőleg a fejlődés azonos fokán álltak. Az Oszmán Birodalom, Kína a Ming-dinasztia alatt, kissé később India északi része a mogulok uralkodása idején és az európai államrendszer, távoli sarjával, a Moszkvai Nagyfejedelemséggel, jóval felette állt Afrika, Amerika és Óceánia szétszórt társadalmainak. De amíg mindebből levonható az a következtetés, hogy Európa 1500 táján egyike volt a legfontosabb kulturális hatalmi központoknak, az már korántsem volt ilyen nyilvánvaló, hogy egy nap a vezető helyet is megszerzi. Mielőtt felemelkedésének okait megvizsgálnánk, szemügyre kell vennünk a vetélytársak erejét és gyenge pontjait.

Kína a Ming-dinasztia korában

Az újkor előtt létrejött civilizációk közül egy sem tűnt fejlettebbnek, egyet sem éreztek annyival különbnek, mint éppen Kínáét.[3] 100–130 milliós népessége – összevetve a XV. századi Európa 50–55 milliónyi lakosával –, figyelemre méltó kultúrája, rendkívül termékeny és öntözött síkságai, amelyeket már a XI. század óta csatornarendszer kötött össze, valamint a konfuciánus bürokrácia által mozgatott egységes és hierarchikus adminisztráció összetartotta és kifinomította a kínai társadalmat, és a külföldi látogatók irigységének tárgyává tette. Igaz ugyan, hogy a mongol hordák nagyon meggyengítették, és később Kubiláj kán inváziói után le is igázták ezt a civilizációt, de Kínának az volt a szokása, hogy inkább ő változtatta meg hódítóit, mint azok őt; így amikor 1368-ban a Ming-dinasztia trónra lépett, hogy egyesítse a birodalmat és végleg legyőzze a mongolokat, a régi rendre és tudásra alapozhatta hatalmát.

Az olvasó, aki a „nyugati” tudomány tiszteletének légkörében nőtt föl, a kínai társadalom legmegdöbbentőbb tulajdonságának minden bizonnyal technikai koraérettségét tartja. Már a korai időktől kezdve léteztek hatalmas könyvtárak. A mozgatható, öntött betűkkel való nyomtatás már a XI. században feltűnik Kína-

ban, és hamarosan nagy számban jelennek meg könyvek. A kereskedelem és az ipar fejlődését a csatornaépítés és a lakosság igényei egyaránt ösztönözték. A kínai városok jóval nagyobbak voltak középkori európai társaiknál, és a kínai kereskedelmi útvonalak az európaiakhoz hasonlóan behálózták a világot. A papírpénz már korábban meggyorsította a kereskedelem felvirágzását és a piacok kibővülését. A XI. század utolsó évtizedeiben Észak-Kínában már fejlett vasipar létezett, termelése évente körülbelül 125 ezer tonna volt, hiszen maga a több mint egymillió főből álló hadsereg irdatlan piacot biztosított a vasáruknak. Érdemes azt is megjegyezni, hogy ez a termelési adat jóval meghaladja a hét évszázaddal későbbi ipari forradalom kezdeti szakaszának brit vastermelését. Nagyon valószínű az is, hogy a kínaiak voltak az elsők, akik a valódi puskaport feltalálták, és a Mingek ágyúkat is bevetettek a XIV. század vége felé a mongol betolakodók ellen.[4]

Miután a kulturális és technikai fejlettség bizonyítékait már láttuk, semmi meglepő nincs abban, hogy a kínaiak a tengerentúli felfedezések és a kereskedelem felé fordultak. A mágneses iránytű is kínai találmány. Dzsunkáik mérete már elérte a későbbi spanyol hajótípusokét, és az Indiával és a csendes-óceáni szigetekkel folytatott kereskedelem legalább annyira jövedelmező volt, mint a karavánutak mentén zajló. A Jangcén már évtizedekkel korábban vízi hadviselés folyt – az 1260-as években Kubiláj kán, annak érdekében, hogy a Szung-dinasztia kínai hajóit legyőzze, kénytelen volt felépíteni saját, hajítógépekkel felszerelt hatalmas hadiflottáját –, és a part menti gabonakereskedelem is fellendült a XIV. század elején. A feljegyzések szerint 1420-ban 1350 hadihajó tartozott a Ming-dinasztia hajóhadához, ezek között volt 400 hatalmas úszó erőd és 250 olyan hajó, amelyeket hosszú tengeri utazásokra terveztek. A nagyszámú magánkézben levő vízi jármű ekkora erő mellett szinte eltörpült, de mégis igen jelentős volt Koreával, Japánnal, Délkelet-Ázsiával, sőt ebben az időben már Kelet-Afrikával is folytatott kereskedelmük, amely komoly bevételekhez juttatta a kínai államot, amely ez után a kereskedelem után is beszedte az adót.

A *hivatalos* tengerentúli expedíciók sorában leghíresebb az a hét hosszú utazás volt, amelyeket 1405 és 1433 között vezetett Cseng Ho admirális. Egy-egy alkalommal hajók százai és emberek tízezrei vettek részt ezeken az utakon, és a hajóhadak a Malaka-szorostól és Ceylontól egészen a Vörös-tenger bejáratáig és a zanzibári kikötőkig is eljutottak. Egyik kezükkel jutalmakat osztogattak a behódoló helyi uralkodóknak, a másikkal az ellenszegülőket kényszerítették Peking fennhatóságának elismerésére. Az egyik hajó zsiráfokat hozott haza Kelet-Afrikából a kínai császár szórakoztatására, a másik egy ceyloni törzsfőnököt, aki olyan meggondolatlan volt, hogy nem ismerte el a Nap fiának hatalmát maga fölött. (Meg kell itt jegyeznünk, hogy a kínaiak kétségtelenül soha nem fosztogattak vagy gyilkoltak, ellentétben az Indiai-óceán portugál, holland és egyéb európai hódítóival.) Abból, amit Cseng Ho hajóhadának méretéről, erejéről és tengerbírásáról a történészek és archeológusok meg tudnak állapítani – néhány nagyobb hajó hossza elérhette a 120 métert, és vízkiszorítása az 1500 tonnát is meghaladhatta –, úgy tűnik, hogy ezek a hajók képesek lettek volna körbehajózni Afrikát és „felfedezni" Portugáliát,

jó néhány évtizeddel korábban, mielőtt Tengerész Henrik portugál infáns expedíciói (1415-től) terjeszkedni kezdtek volna Ceutától délre.[5]

De az 1433-as kínai expedíció az utolsó volt a sorban, és három évvel később egy császári rendelet megtiltotta a tengerjáró hajók építését, még később, egy különleges parancs leállította a kettőnél több árbocos hajók használatát. Azontúl a tengerészek is kisebb vitorlásokon dolgoztak a Nagy Csatornán. Cseng Ho hatalmas hajóit lehorgonyozták, és átadták őket az enyészetnek. A tengerentúli hatalmas lehetőségek ellenére Kína úgy döntött, hogy hátat fordít a világnak.

Kétségtelen, hogy volt ennek a döntésnek egy elfogadható stratégiai magyarázata. A birodalom északi határaira ismét mongol nyomás nehezedett, és ésszerűnek tűnhetett, hogy a katonai erőforrásokat erre a veszélyeztetettebb területre vonják össze. Ilyen körülmények között egy akkora haditengerészet költséges luxus lett volna, a délre, Annam (Vietnam) felé irányuló kínai expanziós törekvés amúgy is haszontalannak és költségesnek bizonyult. Mégis úgy tűnik, hogy amikor a haditengerészetnél bevezetett takarékosság hátrányai később világossá váltak, a fenti elfogadható érvelést nem gondolták újra: egy évszázadon belül ugyanis japán kalózok támadták meg a kínai partokat, sőt még a Jangce menti városokat is, de a császári flottát még ekkor sem építették újjá. Még a portugál vitorlások ismételt feltűnése a kínai partoknál sem kényszerített ki új értékelést.* Csak szárazföldi védelemre van szükség, okoskodtak a mandarinok, hiszen a tengeri kereskedelmet amúgy is megtiltották a kínai alattvalóknak...

A költségektől és az egyéb hátrányos gazdasági tényezőktől eltekintve a kínai visszahúzódás egyik kulcseleme a konfuciánus bürokrácia abszolút konzervativizmusa volt.[6] Ez a konzervativizmus a Ming-korszakban tetőzött. A mindenható hivatalnoki kar a múlt megőrzésére és feltámasztására törekedett, és nem gondolt arra, hogy a tengerentúli terjeszkedésre és kereskedelemre alapozott, fényesebb jövőt teremtsen. A konfuciánus tanok szerint a háborúskodás önmagában elítélendő cselekedet, és a fegyveres erők létét csak a barbárok támadásaitól való félelem vagy a belső lázadások teszik szükségessé. A mandarinok hadsereg (és haditengerészet) iránti ellenszenvét a kereskedőkkel szemben érzett gyanú is kísérte. A magántőke-felhalmozás, az „olcsón veszek, drágán adok el" gyakorlata, az *újgazdag* kereskedő kérkedése sértette az elitet, a képzett bürokratákat – és legalább ennyire kiváltotta a dolgozó tömegek haragját is. És jóllehet az egész piacgazdaságot nem kívánták megszüntetni, a mandarinok gyakran léptek fel egyes kereskedők ellen: vagy elkobozták vagyonukat, vagy vállalkozásukat számolták föl. A kínai alattvalók külfölddel folytatott kereskedése a mandarinok szemében bizonyára még gyanúsabbnak tűnt, egész egyszerűen azért, mert ezt kevésbé tudták ellenőrizni.

A kereskedelem és a magántőke iránt érzett ellenszenv nem mond ellent a már említett hatalmas műszaki eredményeknek. A kínai Nagy Fal újjáépítése a Mingek alatt, a vaskohók, a csatornarendszer és a császári flotta fejlesztése mind *állami*

* Az 1590-es években rövid ideig egy némiképpen megújult kínai parti flotta segítette a koreaiakat két japán inváziós kísérlet meghiúsításában, de a későbbiekben a Ming-haditengerészet e maradványa is lehanyatlott.

célokat szolgált, mert a bürokrácia sugalmazta a császárnak, hogy ezek léte szükséges. De ahogy ezeket a vállalkozásokat el lehetett indítani, ugyanúgy le is lehetett állítani őket. A csatornákat hagyták tönkremenni, a hadsereg hiába várt új felszerelésekre, a csillagászat eredményeit (a híres csillagászati órák kb. 1090-ben épültek) figyelmen kívül hagyták, a vaskohók fokozatosan megszűntek. Csak tudományos munkákat nyomtattak ki, a nyomtatást nem használták föl a gyakorlati ismeretek széles körű terjesztésére, felhagytak a papírpénz használatával. A kínai városok soha nem élvezhettek akkora autonómiát, mint a nyugatiak, nem létezett kínai polgár, sem az, ami ezzel a fogalommal együtt jár; ha a császári udvar helye megváltozott, a fővárosnak is ugyanúgy helyet kellett változtatnia. Hivatalos bátorítás nélkül még a kereskedők sem boldogultak volna, és még azok is, akik vagyonra tettek szert, inkább költötték azt földvásárlásra vagy oktatási célokra, mintsem az ipar fejlesztését szolgáló beruházásokra. A tengerentúli kereskedelem és a halászat megszüntetése hasonlóképpen a hosszan tartó gazdasági fejlődés egy újabb potenciális ösztönzőjét szüntette meg; az a fajta külkereskedelem, amelyet a következő századokban a portugálokkal és a hollandokkal folytattak, a luxuscikkekre korlátozódott, és (bár minden kétséget kizáróan léteztek kiskapuk) a hivatalnokok ellenőrzése alatt állt.

Következésképpen Kína a Ming-dinasztia uralkodása alatt sokkal kevésbé volt élénk és vállalkozó kedvű ország, mint négy évszázaddal korábban, a Szung-dinasztia idején. Kétségtelen, hogy léteztek fejlett mezőgazdasági technikák a Ming-korszakban is, de egy idő után még ez az intenzív földművelés és a gyengén termő földek felhasználása is egyre nehezebben tudott lépést tartani a szaporodó népességgel. Csak a pestisjárványok, az áradások és a háborúk korlátozhatták valamennyire a népszaporulatot. A relatív hanyatlást még az sem tudta megállítani, hogy 1644-ben a kezdeményezőbb Mandzsuk léptek a Mingek helyére.

A hanyatlás a következő jellemző részletben foglalható össze. 1736-ban – pontosan akkor, amikor Abraham Darby coalbrookdale-i vaskohói ugrásszerűen fejlődni kezdtek – Honan és Hopej nagyolvasztói és kokszolókemencéi végleg leálltak. Pedig ezek már akkor jelentősek voltak, amikor Hódító Vilmos Hastingsnél (1066) partra szállt – de termelésük majd csak a XX. században indul majd újra.

A muzulmán világ

Könnyen lehet, hogy már az első tengerészeket, akik a XVI. században eljutottak Kínába, lenyűgözhette annak nagysága, népessége és gazdagsága, mégis önmagába zárt országnak tartották. Mindez akkoriban minden bizonnyal nem lett volna helytálló az Oszmán Birodalomra, amely abban az időben lépett terjeszkedésének középső stádiumába, és mivel itt volt a szomszédban, jóval nagyobb veszélyt jelentett a kereszténységre. Nagyobb történelmi és földrajzi távlatból szemlélve valóban helyes az a megállapítás, hogy a muzulmán államok voltak a leggyorsabban terjeszkedő erők a XVI. század világkonfliktusaiban. Nemcsak az oszmán-

törökök nyomultak nyugat felé, de Perzsiában is gazdagságának és magas kultúrájának újjáéledését élvezte a Szaffárida-dinasztia, különösen I. Iszmáil (1502–1524) és I. Abbász (1587–1629) alatt; a muzulmán kánságok egy erős lánca még mindig ellenőrzése alatt tartotta a Kasgáron és Turfánon keresztül Kínába vezető ősi selyemutat, nemkülönben a nyugat-afrikai muzulmán államok sorát, mint például Bornut, Sokotót és Timbuktut. A XVI. század elején Jáván a muzulmán hadak megdöntik a hindu birodalmat, és 1526-ban Kabul királya, Bábur, északnyugatról, a hódítók útvonalán behatolt Indiába, és megalapította a Nagymogul Birodalmat. India megszállása kezdetben ingatag volt, de Bábur unokája, Akbar (1556–1605) sikeresen megszilárdította uralmát, és kihasított egy észak-indiai birodalmat, amely nyugatról Beludzsisztántól egészen Bengálig nyúlt el keleten. A XVII. század során Akbar utódai épp abban az időben nyomultak tovább délre a hindu maráthik ellen, amikor a hollandok, britek és franciák a tenger felől partra szálltak az Indiai-félszigeten. A muzulmán terjeszkedés ilyesfajta világi jelenségeihez hozzá kell még tenni, hogy Afrikában és Indiában olyan hatalmas számban gyarapodtak a hithű muzulmánok, hogy mellettük a keresztény missziók térítései elhalványultak.

De a modern Európa számára a legnagyobb korai muzulmán kihívást természetesen az oszmán-törökök jelentették vagy még inkább félelmetes hadseregük a kor legremekebb ostromfelszereléseivel. A XVI. század elejére domíniumaik a Krím félszigettől (ahol a genovai kereskedelmi állomásokat rohanták le) és az Égei-tengertől (ahol a Velencei Köztársaságot győzték le) Levantéig terjedtek. 1516-ra bevették Damaszkuszt, és a következő évben átlépték Egyiptom határát, és szétverték a mameluk hadakat. Miután ezzel elzárták az Indiából vezető fűszerutat, fölfelé nyomultak a Nílus mentén, és a Vörös-tengeren átkelve elérték az Indiai-óceánt, így szembekerültek az ottani portugál hódítókkal. De az a zavar, amit az ibériai tengerészeknek okoztak, semmi volt ahhoz a félelemhez képest, amit a török seregek Kelet- és Dél-Európa fejedelmeiben és népeiben keltettek. Már török kézen volt Bulgária, Szerbia, s a Havasalföldön és a Fekete-tenger medencéjében is döntő befolyással rendelkeztek; ráadásul az Egyiptom és Arábia elleni déli hadműveleteket követve folytatódott Szulejmán (1520–1566) uralma alatt az Európára nehezedő nyomás. Magyarország, amely ezekben az években a kereszténység hatalmas keleti bástyája volt, nem bírta tovább feltartóztatni a fölényben levő török hadakat, és az 1526-os mohácsi csatát követően az országot lerohanták – véletlenek összjátéka folytán ugyanabban az évben, amikor Bábur megnyerte a csatát Panipatnál, amellyel megalapozta a Nagymogul Birodalmat. Kétségtelen, hogy 1529-ben, amikor a törökök Bécset ostromolták, az a lehetőség is határozottan felmerült, hogy hamarosan egész Európa Észak-India sorsára jut. Valójában a határvonal akkorra már stabilizálódott Észak-Magyarországnál, és a Német-római Birodalom megmenekült, de ettől fogva a törökök állandó veszélyt jelentettek, és olyan katonai nyomást fejtettek ki, amit hosszú ideig nem lehetett teljesen figyelmen kívül hagyni. 1683-ban például újra ostrom alá vették Bécset.[7]

Sok tekintetben legalább ennyire nyugtalanító volt a török hatalom tengeri terjeszkedése. Hasonlóan Kubiláj kánhoz Kínában, a törökök csak azért fejleszte-

ték ki haditengerészetüket, hogy egy tengertől körülvett ellenséges erődöt – ebben az esetben Konstantinápolyt – meggyöngítsenek, amelyet II. Mohamed szultán hatalmas gályákkal és kisebb hajók százaival vett körül, az 1453-as ostrom támogatására. Attól kezdve félelmetes gályahadakat vetettek be a fekete-tengeri hadműveletekben, a Szíria és Egyiptom felé irányuló déli előrenyomulásnál és egy sor Velence elleni támadásban, amelyek az égei-tengeri szigetek: Rodosz, Kréta és Ciprus ellenőrzéséért folytak. A XVI. század első évtizedeiben az oszmán tengeri erők még karnyújtásnyira voltak a velencei, a genovai és a Habsburg-flottáktól, és a század közepére a muzulmán tengeri hadak az észak-afrikai partok teljes hosszában is aktivizálták magukat, lecsaptak az olasz, a spanyol és a Baleár-szigeteki kikötőkre, és végül 1570–71-ben, még mielőtt a lepantói csatában útjukat állták, sikerült elfoglalniuk Ciprust.[8]

Az Oszmán Birodalom természetesen sokkal több volt, mint egy katonai gépezet. Az oszmán hódító elit – hasonlóan a mandzsukhoz Kínában – egységes és *hivatalos* vallást, kultúrát és nyelvet vezetett be a régi Római Birodalomnál nagyobb területen. 1500 előtt az iszlám világ évszázadokig jóval Európa előtt járt kulturális és technikai téren. Hatalmas, jól kivilágított, csatornarendszerrel ellátott városaik voltak, egyetemekkel, könyvtárakkal és gyönyörű mecsetekkel. A matematikában, a térképészetben, az orvoslásban és számos egyéb tudományágban, valamint a malomiparban, az ágyúöntésben, világítótornyok építésében és a lótenyésztésben a muzulmánok vezető helyen álltak. Az a rendszer, amely a leendő janicsárokat a meghódított területek keresztény ifjainak soraiból toborozta, elkötelezett és egységes katonai alakulatot hozott létre. A nem muzulmán népek és vallások iránti tolerancia sok tehetséges görögöt, zsidót és hitetlent állított a szultán szolgálatába – Konstantinápoly ostrománál például Mohamed fő ágyúöntő mestere magyar volt. I. Szulejmán uralkodása alatt az erős bürokrácia 14 millió alattvalóra felügyelt akkor, amikor Spanyolországban 5 millió, Angliában alig 2 és fél millió ember élt. Konstantinápoly tündöklésének tetőpontján nagyobb volt, mint bármelyik európai város, 1600-ban több mint 500 000 lakosa volt.

Mégis a gyengülés, a befelé fordulás várt az oszmán-törökökre is, és az, hogy elveszítsék az esélyt a világuralomra, bár ez csak egy évszázaddal később vált nyilvánvalóvá, akkor, amikor a Ming-dinasztia meglepően hasonló módon lehanyatlott. Bizonyos mértékig elfogadható az az érvelés, hogy ez a folyamat nem más, mint a kezdeti török sikerek természetes következménye: az oszmán hadseregnek, bármennyire jól szervezett is volt, arra talán még futotta volna az erejéből, hogy a hosszan elnyúló határokat megtartsa, arra azonban már aligha, hogy hatalmas ember- és pénzveszteségek nélkül tovább terjeszkedjen. Az oszmán imperializmus, ellentétben a későbbi spanyol, holland és angol változataival, gazdasági téren nem sok fejlődést hozott. A XVI. század második felére a birodalomban a stratégiai túlterjeszkedés jelei mutatkoztak: hatalmas hadsereg állomásozott Közép-Európában, a Földközi-tengeren költséges tengerészeti hadművelet folyt, csapatok voltak lekötve Észak-Afrikában, az Égei-tengernél, Cipruson és a Vörös-tengernél, és erősítésre volt szükség ahhoz is, hogy az izmosodó orosz hatalommal szemben megtartsák a Krím félszigetet. A közel-keleti szárny sem volt csendes: a

muzulmán világban végzetes vallási szakadás következett be, amikor az iraki, majd később a perzsiai síita ág ellenszegült az uralkodó szunnita vallásgyakorlatnak és tanításnak. Időnként hasonló volt a helyzet Németország korabeli vallási küzdelmeihez, és a szultán csak úgy tudta uralmát fönntartani, hogy erőszakkal leverte a síita szakadárokat. A határon túl azonban a Perzsa Királyság I. Abbász uralkodása alatt szövetkezett az európai államokkal az oszmán-törökök ellen, éppúgy, ahogy Franciaország együttműködött a „hitetlen" törökökkel a Német-római Birodalom ellenében. Ilyen ellenségekkel szemben az Oszmán Birodalomnak tehetséges vezetőkre lett volna szüksége, hogy fejlődését fenntartsa, de 1566-ot követően egymás után 13 tehetetlen szultán került a trónra.

A külső ellenségek és a személyi tévedések azonban nem adnak mindenre magyarázatot. A rendszer – a Ming-dinasztia Kínájához hasonlóan – mindinkább megérezte és megszenvedte azokat a hiányosságokat, amelyeket túlzott központosítása, despotizmusa, a kezdeményezés, a véleménykülönbség és a kereskedelemmel kapcsolatban tanúsított rendíthetetlen ortodox magatartása okozott. Egy idióta szultán teljesen megbéníthatta az Oszmán Birodalmat – a pápa vagy a német-római császár ezt soha nem tudta volna megtenni egész Európával. Felülről jövő, értelmes utasítások nélkül a bürokrácia érrendszere elmeszesedett, és a változásokkal és a fenyegető újításokkal szemben a konzervativizmust részesítették előnyben. 1550 után megszűnt a területi terjeszkedés és a vele járó fosztogatás lehetősége – amihez még az árak nagyarányú emelkedése is társult –, így az elégedetlen janicsárok a birodalmon belül kezdtek rabolni. A kereskedők és a vállalkozók (csaknem valamennyien külföldiek), akiket korábban még bátorítottak, most váratlan adókkal és nyílt vagyonelkobzásokkal találták szemben magukat. Az állandóan emelkedő adók tönkretették a kereskedelmet, és elnéptelenítették a városokat. Mindez talán a parasztokat érintette a legsúlyosabban, mert a katonák az ő földjeiken és készleteiken élősködtek. A helyzet romlásával a polgári tisztviselők is fosztogatni kezdtek, kenőpénzeket követeltek, és lefoglalták a felhalmozott árukat. A háborús költségek és a Perzsiával folytatott harcok során elvesztett ázsiai kereskedelem miatt a kormány egyre elszántabban kutatott új bevételek után, s ennek következtében a gátlástalan főadóbérlők jutottak mind nagyobb hatalomhoz.[9]

A síita vallással kapcsolatos állásfoglalás is jól tükrözi és egyben előrevetíti a hivatalos álláspont megkeményedését a szabad gondolat minden formájával szemben. A nyomtatott sajtót letiltották, mert állítólag veszélyes nézeteket terjesztett. A gazdaságról alkotott elképzelések primitívek maradtak: szívesen látták volna ugyan a nyugati áruk importját, az exportot mégis betiltották; a céheket pedig támogatták azon törekvéseikben, hogy féken tartsák az újításokat és a tőkével rendelkező új rétegek felemelkedését; a kereskedők is nehezebben boldogultak a vallási kötöttségek között, ezért meg is kezdték azok bírálatát. Az európai találmányokat és eljárásokat semmibe vették, elutasították a pestis megfékezésének újabb módszereit is. Ennek következtében a lakosság egyre többet szenvedett a súlyos járványoktól. A tudatlanság megdöbbentő megnyilvánulásaként egy janicsárcsapat 1580-ban lerombolt egy állami obszervatóriumot, azt állítva, hogy az pestist okozott.[10] A fegyveres erők valóban a maradiság egyik bástyájává váltak. Annak

ellenére, hogy az európai hadseregek korszerűbb fegyverzete nem kerülte el a figyelmüket, sőt sokszor szenvedtek is attól, a janicsárok nem siettették a modernizálást. Ormótlan lövegeiket nem váltották fel könnyebb, öntöttvas ágyúkkal. A lepantói vereséget követően nem építettek nagyobb, európai mintájú vitorlásokat. Délen a muzulmán flották egyszerűen parancsot kaptak, hogy húzódjanak vissza a Vörös-tenger és a Perzsa-öböl csendesebb vizeire, így nem vált szükségessé, hogy portugál mintára óceánjáró vitorlásokat építsenek. Talán a technikai indokok segítenek megmagyarázni ezeket a döntéseket, de a kulturális és technológiai konzervativizmus is szerepet játszhatott azokban (velük ellentétben a szabad berber kalózok igen hamar kezdték alkalmazni a fregatt típusú hadihajókat).

A konzervativizmusra vonatkozó előbbi kitételek hasonlóképpen vagy talán még nyomatékosabban alkalmazhatók a Nagymogul Birodalomra. Fénykorában elért hatalmas kiterjedése, néhány uralkodójának katonai zsenialitása, udvarainak csillogása és luxusáruinak művészi kivitelezése, sőt a kiépített bank- és hitelhálózat ellenére, a rendszer magja volt gyenge. Egy hódító muzulmán réteg nehezedett a nyomorgó parasztok hatalmas tömegére, akiknek többsége még mindig a hinduizmus híve volt. A városokban persze igen jelentős számban éltek kereskedők, voltak nyüzsgő piacok, és a hindu vállalkozó családokban is élt a konzervatív szemléletmód a gyáripar, a kereskedelem és a hitel vonatkozásában. A vállalkozói társadalomról – amely már éppen egy gazdasági „robbanás" küszöbén állt, amikor a brit imperializmus áldozatává vált – fentebb vázolt képnek ellentmondanak az indiai élet valóságként létező, hátráltató tényezőiről szóló nyomasztó leírások. A modernizáció ellen küzdő hindu vallási kötöttségek abszurd merevsége – például a rágcsálók és a rovarok irtásának tilalma – miatt hatalmas mennyiségben mentek veszendőbe élelmiszerek; a szemét és az ürülék kezelése körül kialakult társadalmi szokások folyamatosan újrateremtették az egészségtelen életkörülményeket, így a bubópestis melegágyát; a kasztrendszer pedig elnyomta a kezdeményezőkészséget – mindez az emberekbe belenevelte a rítust, és korlátozta a piacot. A befolyás, amellyel a brahmin papok a helyi indiai vezetők fölött rendelkeztek, azt mutatja, hogy ez a fajta tudatlanság még a legmagasabb szinten is hatékony volt. Bármiféle kísérlet, amely radikális változásokat hozott volna, a legmélyebb társadalmi korlátokba ütközött. Nem csoda, hogy számos angol, miután először kifosztotta, majd aztán megpróbálta utilitariánus elvek alapján kormányozni Indiát, végül azzal az érzéssel távozott, hogy az ország örökre rejtély maradt számára.[11]

De a mogul uralmat aligha lehet összehasonlítani az Indiai Köztisztviselői Szolgálat adminisztrációjával. A ragyogó udvarok olyan feltűnő költekezés központjaivá váltak, hogy azt még a Napkirály is túlzásnak találta volna Versaillesban. A szolgák és a léhűtők ezreit, a fantasztikus ruhákat, az ékszereket, a háremeket, az állatseregleteket, a testőrök hatalmas hadát csak egy jól működő rablógépezet megteremtésével lehetett fenntartani. Az adószedők, akiknek egy meghatározott összeget kellett beszolgáltatniuk uruknak, könyörtelenül kifosztották mind a parasztokat, mind a kereskedőket; a pénznek be kellett folynia, függetlenül a betakarított terméstől vagy a kereskedelem állapotától. Az ilyesfajta fosztogatások megfékezésére – a lázadást kivéve – nem léteztek sem alkotmányos, sem egyéb

korlátok, és az sem meglepő, hogy az adózást egyszerűen csak „etetésnek" nevezték. És ezért az óriási méretű évi sarcért a lakosság szinte semmit sem kapott. A közlekedés alig fejlődött, és a meglehetős szabályossággal ismétlődő éhínség, árvíz és pestis ellen nem létezett semmiféle szervezett segítség. Ezzel összehasonlítva, a Ming-dinasztia uralma szinte jótékonynak és csaknem progresszívnak tűnik. A Nagymogul Birodalom azért hanyatlott le szükségszerűen, mert egyre nehezebben tartotta magát délen a maráthik, északon az afgánok és végül a Kelet-indiai Társaság ellen. De bukásának valójában sokkal inkább belső, semmint külső okai voltak.

Két kívülálló – Japán és Oroszország

A XVI. században két másik állam is létrejött, amelyek jóllehet meg sem közelítették a Ming-, az Oszmán vagy a Nagymogul Birodalom méreteit és lakosainak számát, mégis a politikai stabilizáció és a gazdasági növekedés jeleit mutatták. A Távol-Keleten Japán épp akkor lépett a fejlődés útjára, amikor hatalmas kínai szomszédja gyengülni kezdett. Földrajzi helyzete kiváló stratégiai előnyhöz jutatta Japánt, mert (Nagy-Britanniához hasonlóan) szigetként védve volt a szárazföldi invázióktól, míg Kína ezt az előnyt nem élvezhette. A japán szigetek és az ázsiai kontinens közötti távolság azonban korántsem volt áthidalhatatlan, és a japán kultúra és vallás sok mindent átvett a régebbi civilizációktól. De amíg Kínát egy egységes bürokrácia kormányozta, addig Japánban a nagycsaládok élén álló feudális főurak kezében volt a hatalom, a császár báb volt csupán. A XIV. században létrejött centralizált uralkodási formát a nagy családok állandó csatározása váltotta föl – ez egészében hasonló volt a skóciai klánok közötti viszályhoz. Bár a kereskedelem szempontjából nem alakultak ki ideális körülmények, ez csak a gazdasági tevékenység jelentéktelen részét érintette hátrányosan. A vállalkozók tengeren és szárazföldön egyaránt szembekerültek a hadvezérekkel és a katonai kalandorokkal, mert mindannyian a kelet-ázsiai tengeri kereskedelemből reméltek hasznot húzni. Japán kalózok zsákmány után kutattak a kínai és a koreai partoknál, mialatt ezzel egy időben más japánok örültek a lehetőségnek, hogy a nyugatról érkező portugál és holland látogatókkal árut cserélhetnek. A keresztény missziók és az európai áruk sokkal könnyebben árasztották el a japán társadalmat, mint a tartózkodó, magába zárkózó Ming-birodalmat.[12]

Ezt az élénk, sőt zavaros képet hamarosan megváltoztatta az Európából importált fegyverek növekvő elterjedése. Mint ahogy az egész világon, a hatalom itt is azoknak a személyeknek vagy csoportoknak a kezébe került, amelyeknek rendelkezésére álltak az anyagi források, hogy egy nagy, puskákkal vagy – ami a legfontosabb volt – ágyúkkal felszerelt sereggel harcolhassanak. Ennek eredményeképpen Japánban a nagy hatalmú hadvezér, Hidejosi alatt konszolidálódott a hatalom. Ő kétszer is megkísérelte meghódítani Koreát. Amikor ezek a kísérletek meghiúsultak, és Hidejosi 1598-ban meghalt, újra polgárháború fenyegette Japánt, de néhány éven belül minden hatalom Iejasu és a Tokugava család sógunjainak

a kezében összpontosult. Most már semmi sem rendíthette meg a központosított katonai uralmat.

A Tokugavák Japánja sok tekintetben azoknak az „új monarchiáknak" a vonásait viselte, amelyek a megelőző évszázadban emelkedtek fel Nyugaton. A nagy különbség az volt, hogy a sógunátus megtiltotta a tengerentúli terjeszkedést, vagyis gyakorlatilag a külvilággal való minden kapcsolatot. 1636-ban leállították az óceánjáró hajók építését, és japán alattvalóknak tilos volt a nyílt tengeren hajózni. Az európaiakkal való kereskedelmet kizárólag az engedélyezett holland hajókra korlátozták, amelyek a Desima-szigetnél, Nagaszaki kikötőjében vetettek horgonyt, s mindenki mást kiutasítottak. Korábban a sógunátus parancsára minden keresztényt (külföldit és japánt) könyörtelenül meggyilkoltak. Nyilvánvaló, hogy e drasztikus intézkedések fő indítéka a Tokugava-család eltökéltsége volt, hogy megszerezze az abszolút hatalmat. Ebből a szempontból pedig a külföldieket és a keresztényeket potenciálisan bomlasztó tényezőnek tekintették. De a többi feudális főúr még így is fenyegetést jelentett a hatalomnak. Ez lehet a magyarázata annak, hogy valamennyiüknek fél évet a fővárosban kellett tölteni, és az alatt a hat hónap alatt is, ameddig a birtokukon tartózkodhattak, a családjuk gyakorlatilag túszként Edóban (Tokióban) maradt.

Ez az előírt uniformizáltság önmagában még nem fojtotta meg a gazdasági fejlődést, és mellesleg a kiemelkedő művészi teljesítményeket sem gátolta. Az egész országban uralkodó béke kedvezett a kereskedelemnek, az összlakosság és a városok gyarapodtak, és a készpénzfizetés elterjedése nagyobb súlyt adott a kereskedőknek és a bankároknak. Utóbbiak azonban soha nem érhették el azt a társadalmi és politikai felemelkedést, mint amit európai társaik Itáliában, Németalföldön és Nagy-Britanniában megszereztek, és a japánok szemmel láthatóan képtelenek voltak arra, hogy megtanulják és átvegyék azokat az új technikai és ipari eredményeket, amelyeket máshol alkalmaztak. Hasonlóan a Ming-dinasztiához, a Tokugava-sógunátus szabad akaratából döntött úgy, néhány kivételtől eltekintve, hogy elvágja magát a világ többi részétől. Ez talán a Japánon belüli tevékenységet nem vetette vissza, de a japán állam relatív erejét mégis gyengítette. Mivel a kereskedelmet lenézték, és a szamuráj harcosoknak tilos volt utazniuk vagy az ünnepi alkalmak kivételével fegyvert viselniük, a főurakhoz csatlakozó harcosok rituális és unalmas életet éltek. Így az egész katonai rendszer két évszázadra megcsontosodott, és amikor Perry sorhajókapitány híres „fekete hajói" 1853-ban megjelentek, a megfélemlített japán kormány más egyebet nemigen tehetett, minthogy teljesítette a szénberakodást és az egyéb szolgáltatásokat követelő amerikai felszólítást.

Politikai konszolidációjának és növekedésének kezdeti szakaszában Oroszország bizonyos szempontból Japánhoz hasonlónak tűnt. Bár földrajzilag messze esett a Nyugattól – ez részben a fejletlen közlekedés, részben az ismétlődő összecsapások számlájára írható, amelyeket Litvániával, Lengyelországgal, Svédországgal és az Oszmán Birodalommal vívtak, és amelyek elzárták a korábban létező útvonalakat –, a Moszkvai Nagyfejedelemséget mégis komolyan befolyásolta európai öröksége, nem utolsósorban az orosz ortodox egyházon keresztül. Ráadásul nyu-

gatról érkezett a hatékony védelem az Oroszországot támadó ázsiai sztyeppék lovasai ellen: a puskák és az ágyúk. Ezekkel az új fegyverekkel most már Oroszország is beléphetett a „puskapor-birodalmak" sorába, és így terjeszkedhetett. Nyugati irányba mozdulni nehéz lett volna, mivel a svédek és a lengyelek is rendelkeztek ezekkel a fegyverekkel, de a katonai-műszaki fölény igencsak megkönnyítette a gyarmati terjeszkedést a déli és a keleti törzsek és kánságok ellen. 1556-ra például az orosz csapatok elérték a Kaszpi-tengert. A katonai terjeszkedést kísérték, sőt gyakran meg is előzték azok a felfedezők és pionírok, akik állhatatosan nyomultak Szibérián keresztül, az Urálon túl, kelet felé, és 1638-ra elérték a Csendes-óceán partjait.[13] A mongol lovashordák fölött nehezen kiharcolt katonai fölény ellenére az Orosz Birodalom növekedése nem volt egyszerű és egyértelmű. Minél több népet hódítottak meg, annál nagyobb volt a belső széthúzás és lázadás valószínűsége. Az otthoni nemesek gyakran lázongtak még azután is, hogy Rettegett Iván tisztogatást rendezett a soraikban. A krími tatár kánság, amelynek csapatai 1571-ben kifosztották Moszkvát, hatalmas ellenfél maradt, és a XVIII. század végéig megőrizte függetlenségét is. Még fenyegetőbbek voltak a nyugatról érkező kihívások, a lengyelek például 1608 és 1613 között megszállva tartották Moszkvát.

Egy másik gyenge pont volt, hogy – bár bizonyos dolgokat átvettek nyugatról – Oroszország technikailag és gazdaságilag mégis elmaradott maradt. Ezért részben a szélsőséges éghajlat, a hatalmas távolságok és a fejletlen közlekedés a felelős, de más súlyos társadalmi hiányosságok – a cárok katonai abszolutizmusa, az ortodox egyház kezében lévő oktatási monopólium, a korrupt és kiszámíthatatlan bürokrácia és a mezőgazdaságot feudálissá és statikussá tevő jobbágyság intézménye – is közrejátszottak mindebben. De Oroszország a relatív elmaradottság és kudarcok ellenére is folytatta a terjeszkedést, és az új területeken ugyanazt a katonai hatalmat és autokrata berendezkedést vezette be, amellyel valamikor a Moszkvai Nagyfejedelemség alattvalóit kényszerítette engedelmességre. Eleget kölcsönöztek Európától ahhoz, hogy a rezsim megszerezze az önfenntartáshoz szükséges katonai erőt, de közben határozottan ellenálltak a nyugati társadalmi és politikai modernizáció összes lehetőségének; így például a bomlasztó hatások kiküszöbölése érdekében az Oroszországban tartózkodó küldöldieket elszigetelték a helybeliektől. Az ebben a fejezetben említett többi önkényuralmi rendszertől eltérően a cárok birodalmának sikerült a túlélés, és Oroszország később világhatalommá válhatott. Mindez azonban 1500-ban, sőt még 1650-ben is aligha volt ilyen nyilvánvaló sok francia, holland és angol szemében, akik legfeljebb annyit tudtak az orosz uralkodóról, mint amennyit a legendás János papról.[14]

Az „európai csoda"[15]

Vajon miért éppen az eurázsiai földrész nyugati felén szétszórtan élő és viszonylag képzetlenebb népek körében ment végbe az a megállíthatatlan gazdasági fejlődés és technikai megújulási folyamat, amely később ezt a kontinenst világméretű

történelmi események kereskedelmi és katonai vezető erejévé tette? Ez az a kérdés, amely évszázadokon át foglalkoztatta a tudósokat és más gondolkodókat, és minden ezután következő fejtegetés is arra vállalkozhat csupán, hogy a létező ismeretek egyfajta szintézisét mutassa be. És bár egy ilyen összefoglalás szükségszerűen kimunkálatlan, megvan az a másodlagos előnye, hogy megvilágítja az egész munkát átszövő érvelés fő szálait, tudniillik, hogy valóban létezett egy belső *dinamizmus,* amelyet főképp a gazdasági és műszaki fejlődés mozgatott, bár ez mindig kölcsönhatásban állt más változókkal, mint például a társadalmi szerkezettel, a földrajzi viszonyokkal és véletlenszerű eseményekkel. Annak érdekében, hogy a világpolitika menetét megértsük, arra van szükség, hogy az anyagi és hosszú távú tényezőkre és nem egyes személyek hóbortjaira vagy a politika és a diplomácia hétről hétre bekövetkező köpönyegfordításaira összpontosítsuk figyelmünket. A hatalom relatív fogalom, amit csak a különböző államok és társadalmak gyakori összehasonlításán keresztül lehet leírni és megítélni. Európa legmarkánsabb vonása – ami azonnal a szemünkbe ötlik, ha a XVI. század „hatalmi centrumait" ábrázoló világtérképre pillantunk – a politikai megosztottsága (lásd az *1.* és *2. térkép*et). És ez nem pusztán esetleges vagy rövid életű állapot volt, mint amilyen például kis ideig Kínában fennállt, miután az egyik birodalom összeomlott, és egy utóddinasztia újra összefűzte volna a centralizált hatalom szétszakadt szálait. Európa *mindig* is tagolt volt politikailag, sőt még a rómaiak legsikeresebb kísérletei ellenére is, hiszen hódításaik során nekik sem sikerült sokkal északabbra eljutniuk, mint a Rajna és a Duna vonala. Róma bukása után ezer évig a jellemző politikai hatalmi egység kis területű és korlátozott hatalmú volt, ellentétben a keresztény vallás és kultúra folyamatos terjeszkedésével. Az olyan szórványos hatalmi koncentrációk, mint például Nagy Károlyé nyugaton vagy a Kijevi Fejedelemségé (Rusz) keleten, csak átmeneti jelenségek voltak, amelyeknek uralkodóváltás, belső lázadás vagy külső invázió vetett véget.

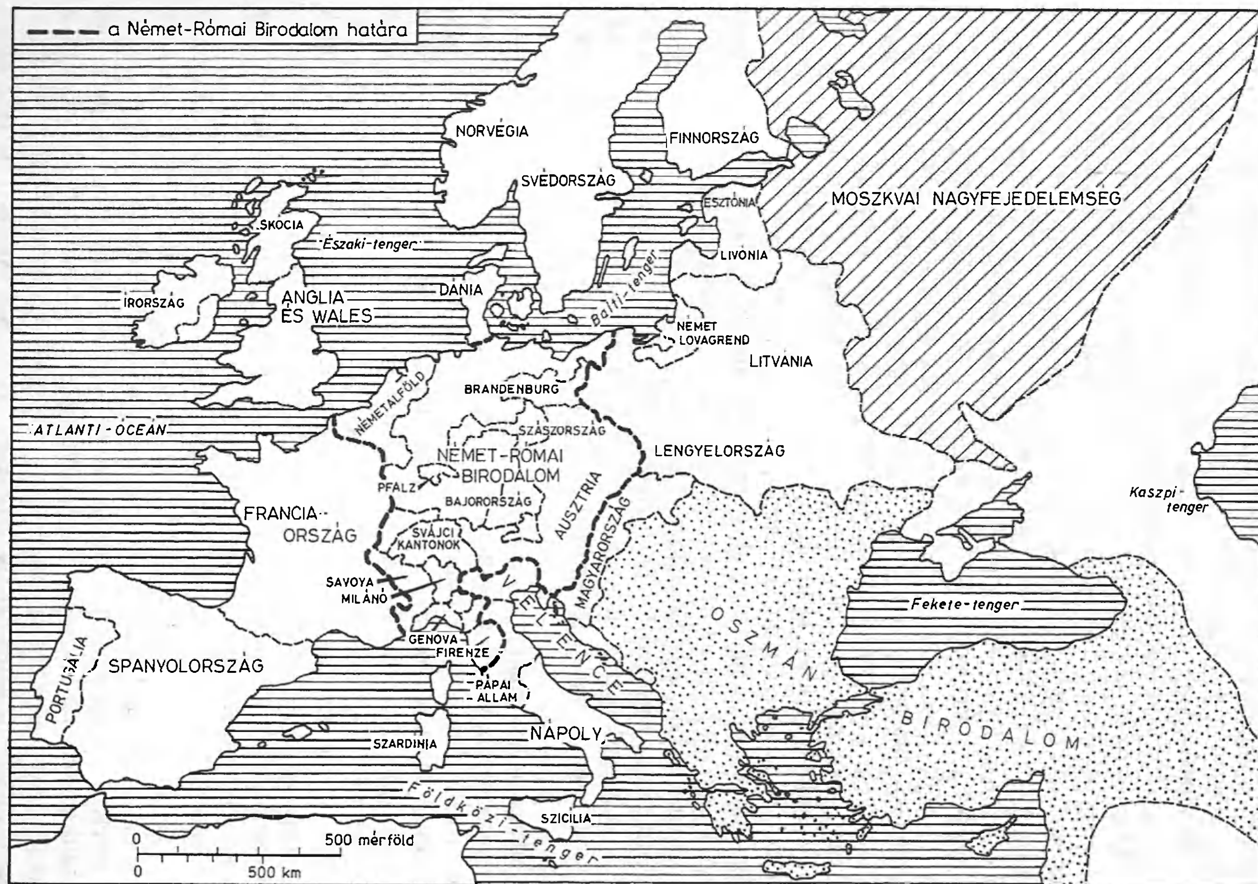
Ezt a politikai megosztottságot Európa elsősorban földrajzi viszonyainak köszönhette. Itt nem voltak hatalmas síkságok, amelyekre egy lovas birodalom kiterjeszthette volna mozgékony uralmát, nem voltak olyan széles és termékeny folyóvölgyek sem, mint amilyenek a Gangesz, a Nílus, a Tigris és az Eufrátesz, a Sárga-folyó és a Jangce mentén húzódtak, és élelemmel látták el a robotoló és könnyen leigázható parasztok tömegét. Az európai táj sokkal töredezettebb volt, olyan hegyláncokkal és hatalmas erdőségekkel, amelyek elválasztották a völgyekben található szétszórt népességközpontokat; és éghajlata is lényegesen változott északról délre, illetve nyugatról keletre haladva. Mindez jó néhány fontos következménnyel járt. Mindenekelőtt, ezek az adottságok még egy hatalmas és mindenre eltökélt hadvezér számára is megnehezítették, hogy egységes vezetést hozzon létre, és a minimumra szorították le annak lehetőségét, hogy az egész kontinenst külső erők, mint például a mongol hordák, lerohanhassák. Ez a változatos térkép viszont elősegítette a decentralizált hatalom növekedését és folyamatos létezését. A helyi királyságok és őrgrófságok, a felföldi családok és a síkföldi városszövetségek toldozott-foldozott szövethez tették hasonlóvá Európa politikai térképét, bármikor rajzolták is meg azt Róma bukása után. A szövet mintája akár egyik évszázad-

ról a másikra változhatott, de soha nem létezett egyetlen szín, amivel egy egységes birodalmat lehetett volna jelölni.[16]

Európa eltérő éghajlati zónáit más és más áruk jellemezték, amelyek alkalmasak voltak a cserére. Ahogy a piaci kapcsolatok fejlődtek, ezeket az árukat a folyók mentén vagy azokon az utakon szállították, amelyeket az erdőkön keresztül vágtak két szomszédos település között. Talán az volt ennek a kereskedelemnek legfontosabb jellemzője, hogy elsősorban a XV. századi Európa növekvő lakossága számára alapvető tömegtermékek – fűrészáru, gabona, bor, hering stb. – cseréjét biztosította és nem a luxuscikkekét, amelyeket a keleti karavánutakon szállítottak. Itt újra döntő szerephez jutott a földrajzi helyzet, hiszen az áruk vízi szállítása jóval gazdaságosabb, és Európában sok volt a hajózható folyó. Tovább ösztönözte a létfontosságú hajóépítő ipart, hogy Európát tengerek vették körül, és a késő középkorra már virágzó tengeri kereskedelem folyt a Balti-, az Északi-, a Földközi- és a Fekete-tenger között. Ezt a kereskedelmet időnként megszakították háborúk, befolyásolták helyi szerencsétlenségek, katasztrofális gabonatermések vagy pestisjárványok is, de növekedése általánosságban folytatódott, emelte Európa jólétét; gazdagította étlapját, ami aztán olyan új központok kialakulásához vezetett, mint a Hanza-városok vagy az itáliai városállamok. A rendszeres távolsági árucsere bátorította a váltók, a hitelrendszer és a nemzetközivé szélesedett bankügyletek terjedését. Már a kereskedelmi hitel, majd később a bankjegy és a biztosítás puszta megléte is a gazdasági körülmények alapvető *kiszámíthatóságának* irányába hatott, amit eddig a magánkereskedők igen ritkán vagy talán sohasem élvezhettek a világon.[17]

Ráadásul, mivel ennek a kereskedelemnek nagyobb része az Északi-tenger és a Vizcayai-öböl viharosabb részein bonyolódott le, és a tengeri halászat a táplálkozás és a vagyonszerzés igen fontos forrása lett, a hajóácsok arra kényszerültek, hogy olyan ellenálló (jóllehet meglehetősen lassú és ormótlan) vitorlás hajókat építsenek, amelyek nagy rakományokat tudnak szállítani. Bár idővel egyre több lett rajtuk a vitorla, az árboc és a farlapát, és ennek következtében kormányozhatóbbakká váltak, ezek az északi-tengeri bárkák és utódaik talán mégsem tűntek olyan lenyűgözőnek, mint azok a könnyebb hajók, amelyek a Földközi-tenger keleti partjainál és az Indiai-óceánon közlekedtek, de – mint később látni fogjuk – hosszú távon határozott előnyre tesznek majd szert.[18]

A kereskedelem, a kereskedők, a kikötők és a piacok decentralizált és nagyrészt ellenőrizetlen növekedésének politikai és társadalmi következményei igen nagy jelentőségűek voltak. Legelőször is az effajta gazdasági fejlődést semmilyen módon nem lehetett teljesen elnyomni. Ezzel persze nem azt állítjuk, hogy a piaci erők fellendülése nem zavart volna sok hatalmasságot. A feudális földbirtokosok a városokban az engedetlenség központjait és a jobbágyok menedékhelyét látták, és gyakran próbálták megkurtítani kiváltságaikat. A kereskedőket itt is gyakran kifosztották, áruikat elrabolták, vagyonukat elkobozták. Az uzsorára vonatkozó pápai kinyilatkoztatásokban sok tekintetben a haszonleső kereskedőkkel és pénzkölcsönzőkkel szembeni konfuciánus ellenszenv visszhangzik. De az mégis alapvető tény, hogy Európában nem létezett olyan egységes hatalom, amely hatékonyan

2. térkép. Európa politikai felosztása a XVI. században

megálljt parancsolhatott volna bárminemű kereskedelmi fejlődésnek, nem volt olyan központi kormányzat, amely egy adott iparág támogatásával vagy éppen a támogatás megvonásával annak fellendülését vagy hanyatlását eredményezte volna. Az adószedők sem fosztogatták olyan módszeres alapossággal a kereskedőket és iparosokat, ami például annyira visszavetette a Nagymogul Birodalom gazdaságát. Vegyünk egy kirívó és nyilvánvaló példát: a reformáció Európájának szétesző politikai körülményei között elképzelhetetlen volt, hogy mindenki elismerje azt az 1493-as pápai rendeletet, amely a tengerentúli világot spanyol és portugál érdekövezetekre osztotta fel, és még kevésbé lett volna elképzelhető, hogy egy rendeletnek, amely a tengerentúli kereskedelmet tiltotta (a Ming-kori Kínában és a Tokugavák Japánjában közzétettekhez hasonlóan), bármilyen foganatja is legyen.

Ezzel szemben tény, hogy Európában mindig akadt néhány uralkodó vagy helyi földesúr, aki szívesen megtűrte a kereskedőket és módszereiket, még akkor is, amikor mások kifosztották vagy éppen kiutasították őket, és ahogy a feljegyzések mutatják, az elnyomott zsidók, a tönkrement flamand textilmunkások és a hugenották ilyenkor egyszerűen továbbálltak, és magukkal vitték szakértelmüket is. Ha egy Rajna-vidéki báró például túl sok adót vetett ki a kereskedelmi utazókra, hamarosan észre kellett vennie, hogy a kereskedelmi útvonal már másfelé vezet, és oda a bevétele. Az az uralkodó pedig, aki egyszer megtagadta adósságai visszafizetését, csak hatalmas nehézségek árán tudott volna kölcsönt szerezni, amikor újabb háború fenyegette, és azonnal pénzre volt szüksége seregei és flottája felszereléséhez. A bankárok, a fegyverkereskedők és a kézművesek létfontosságú, nem pedig megtűrt tagjai voltak a társadalomnak. Bár fokozatosan és egyenetlenül, de Európa legtöbb állama kedvezett az árutermelésnek, belső rendet és jogrendszert teremtett a számára (még a külföldieknek is), és cserébe adók formájában részesült a kereskedelem növekvő hasznából. Még jóval azelőtt, hogy Adam Smith pontosan megfogalmazta volna, Nyugat-Európa sok uralkodója hallgatólagosan elismerte: „ahhoz, hogy egy államot a legsötétebb barbarizmus állapotából a bőség legmagasabb fokára emeljünk, nemigen kell más, csak béke, fizethető adók és elviselhető igazságszolgáltatás..."[19] Időnként a nehezebb felfogású vezetők – mint például Kasztília spanyol urai vagy Franciaország valamelyik Bourbon-királya – gyakorlatilag levágták az aranytojást tojó tyúkot. De az anyagi és ennek következtében a katonai hatalom terén is megmutatkozó hanyatlás, ami mindennek a következménye volt, hamarosan még a legelvakultabbaknak is feltűnt.

A hatalom központosításához vezető egyetlen tényező talán az lehetett volna, ha egy állam olyan áttörést ér el a tűzfegyverek fejlesztésében, hogy valamennyi ellenfelét tönkreveri vagy megfélemlíti. A XV. század Európájában végbement gazdasági és műszaki fejlődés egyre gyorsuló iramában – miközben a kontinens lakossága felépült a fekete halálból, és virágzott az itáliai reneszánsz – ez egyáltalán nem tűnt lehetetlennek. Már korábban említettük, hogy ebben az 1450-től 1600-ig tartó hosszú periódusban jöttek létre másutt a „puskapor-birodalmak". A Moszkvai Nagyfejedelemség, a Tokugavák Japánja és a mogul India nagyszerű példák arra, hogyan lehet nagy kiterjedésű államokat létrehozni úgy, hogy vezetőik tűz-

fegyvereket és ágyúkat szereznek, amelyekkel minden ellenfelüket engedelmességre kényszerítik.

És mivel a késő középkori és kora újkori Európában sokkal gyakrabban bukkantak fel új hadi technológiák, mint másutt, ezért nem volt elképzelhetetlen, hogy egy ilyen áttörés képessé tehet egy nemzetet arra, hogy vetélytársait legyőzze. A jelek már így is a katonai hatalom növekvő koncentrációjának irányába mutattak.[20] Itáliában az íjászcsapatok bevetése – akiket, ha kellett, lándzsás katonák védtek – lezárta a lovagok és az őket kísérő rosszul kiképzett feudális csatlósok korát, de az is világos volt, hogy csak a leggazdagabb városállamok, mint Velence és Milánó képesek megfizetni az új seregeket, amelyeket a hírhedt *condottierék* vezettek. Franciaország és Anglia királyai 1500 körül már egyedül rendelkeztek a tüzérség fölött, és így szükség esetén megsemmisíthették bármelyik hatalomra törő alattvalójukat, akkor is, ha az erős várfalak mögött keresett menedéket. De ez a tendencia végül is nem vezet egy egész Európát átölelő, nemzetek feletti monopóliumhoz? Ezt a kérdést sokan feltehették magukban 1550 körül, miközben az V. Károly német-római császár kezében összpontosuló hatalmas területi és katonai hatalmat figyelték.

Ezt az Európa fölötti uralomra törő különleges Habsburg-kísérletet és annak kudarcát a következő fejezetben fogjuk részletesebben tárgyalni. De az általánosabb ok, hogy miért volt lehetetlen egy kontinenst átfogó egységet létrehozni, röviden itt is kifejthető. Ismét csak a gazdasági és katonai hatalmi centrumok *változatosságának* ténye volt az alapvető ok. Egyetlen itáliai városállam sem törekedhetett volna saját szerepének növelésére anélkül, hogy a többiek közbe ne avatkoztak volna az egyensúly megőrzése érdekében, egyetlen „új monarchia" sem tudta úgy növelni birodalmát, hogy ezzel ne késztette volna arra vetélytársait, hogy kárpótlás után nézzenek. Mire a reformáció komolyan terjedni kezdett, más vallási ellentétek is színezték a hagyományos hatalmi-egyensúlyi szembenállásokat, és így még távolabbra tolták a politikai centralizáció lehetőségeit. A valódi magyarázat mégis valamivel mélyebben fekszik: hiszen a vetélytársak megléte és a szemben álló csoportok közötti ellenséges érzések Japánban, Indiában és másutt is nyilvánvalóak voltak, de ezek önmagukban még nem akadályozták meg a végső egyesítést. Európa abban különbözött, hogy a rivális erők mindegyike képes volt megszerezni az új katonai technológiákat, és így egyetlen hatalom sem rendelkezett soha döntő fölénnyel. A svájci és egyéb zsoldosok szolgálatait például bárki igénybe vehette, aki meg tudta fizetni őket. A számszeríj előállítása sem egyetlen központban történt, és ez érvényes volt az ágyúkra is, akár a korai bronzágyúkról, akár a későbbi olcsóbb, öntöttvas ágyúkról legyen szó; az ilyen fegyvereket érthetően az érclelőhelyekhez közel készítették, Dél-Angliában, Közép-Európában, Malagán, Milánóban, Liège-ben és később Svédországban. Hasonlóképpen a hajóépítés mesterfogásainak elterjedése a különböző kikötőkben a Balti-tengertől egészen a Fekete-tengerig nagyon megnehezítette, hogy bármelyik ország egyedül ragadja magához a tengerek fölötti uralmat, ebből következően nem kerülhetett sor a tengerek mellett fekvő, egymással szemben álló fegyverkészítő központok elfoglalására és megsemmisítésére.

Az a kijelentés tehát, hogy Európa decentralizált államrendszere volt az esetleges központosítás legnagyobb akadálya, ennélfogva nem tautológia. Mivel egész sor olyan, egymással versengő politikai képződmény létezett, *amelyek közül a legtöbbnek már birtokában volt, vagy meg tudta vásárolni a függetlensége megőrzéséhez szükséges katonai eszközöket,* ezért soha egyetlenegy sem tudta elérni azt az áttörést, ami meghozta volna számára a kontinens fölötti uralmat.

Míg ez az Európa államai közötti vetélkedés magyarázat egy egységes „puskapor-birodalom" hiányára, addig első látásra nem világítja meg, hogyan emelkedhetett Európa a globális vezető szerepig. Hiszen nem tűnt volna jelentéktelennek az 1500-ban meglevő „új monarchiák" ereje, ha a szultán hatalmas hadseregeivel vagy a Ming-birodalom irdatlan tömegű csapataival állították volna szembe őket? Ez természetesen a XVI. század kezdetén és bizonyos tekintetben még a XVII. században is igaz volt, de az idő múltával a katonai erők egyensúlya gyorsan a Nyugat javára billent. E változás megértéséhez újra csak az európai hatalmak decentralizáltságára kell felhívnunk a figyelmet. Ennek eredménye volt mindenekelőtt az, hogy egy primitív fegyverkezési verseny indult meg a városállamok és a nagyobb királyságok között. Bizonyos mértékig talán társadalmi-gazdasági gyökerei is voltak ennek. Miután az Itáliában harcoló seregek már nem a feudális lovagokból és csatlósaikból, hanem lándzsásokból, számszeríjasokból és (a szárnyakon) lovasságból álltak, akiket a kereskedők fizettek, és az adott város elöljárói ellenőriztek, csaknem elkerülhetetlenné vált, hogy utóbbiak ellenszolgáltatást fognak követelni a pénzükért. A *condottierék* mindent elkövettek, hogy szolgálataikra továbbra is szükség legyen, de a városok már olyan fegyvereket és taktikát igényeltek, ami gyors győzelemhez vezethet, és így a háború költségeit csökkenteni lehet. Miután a késő XV. század francia uralkodóinak közvetlen irányítása alatt és zsoldjában már nagy „nemzeti" hadsereg állt, a zsoldosvezérek lázasan igyekeztek fényes eredményekkel bizonyítani létjogosultságukat.[21]

Ez a szabadpiaci rendszer nemcsak a nagyszámú *condottierét* kényszerítette a szerződésekért való versengésre, de a kézműveseket és a feltalálókat is arra ösztönözte, hogy áruikat tökéletesítsék, és így új megrendelésekhez jussanak. Míg a fegyverkezés fejlesztése a XV. században még a számszeríjak és a páncéllemez gyártására szorítkozott, addig a következő ötven évben a kísérletezés a tűzfegyverekre is átterjedt. Fontos megemlíteni, hogy az ágyúk első alkalmazásakor a konstrukcióban és a hatékonyságban elenyésző volt csak a különbség a Nyugat és Ázsia között. A gigantikus kovácsoltvas csövek, amelyek kőgolyót röpítettek, és hatalmas zajt csaptak, nyilvánvalóan félelmetesnek tűntek, időnként még eredményt is értek el velük. Ezt a típust használták a törökök 1453-ban Konstantinápoly falainak bombázására. Mégis úgy tűnik, hogy egyedül Európában ösztönözték a folyamatos fejlesztést, nevezetesen a puskapor, az ágyúcső és a lövedék szerkezetének, az ágyazatnak és a talpazatnak a tökéletesítését, hogy sokkal kisebb (de mégis ugyanolyan erős) ágyúkat öntsenek bronzból és ónötvözetekből. Mindez magas szintre emelte a tüzérség ütőerejét és mozgékonyságát, és ilyen fegyverek birtokában a legerősebb erődök bevétele is lehetségessé vált – mint ahogy azt az itáliai városok megrettenve tapasztalták, amikor egy félelmetes bronzágyúkkal

felszerelt francia hadsereg 1494-ben megrohanta Itáliát. Aligha volt meglepő tehát, hogy a feltalálókat és a tudósokat sürgették az ágyúkat leküzdő hatékonyabb fegyverek tervezésére (nem meglepő tehát, hogy Leonardo egykorú jegyzetfüzeteiben géppuska, kezdetleges tank és gőzerejű ágyú vázlatai találhatók).[22]

Ezzel nem azt állítjuk, hogy más civilizációk nem tökéletesítették korai, kezdetleges fegyvereiket; egyesek az európai modelleket másolták, vagy az európai látogatókat (mint a jezsuitákat Kínában) kérték fel szakismereteik átadására. De mivel a Ming-kormány kezében tartotta az ágyúkat, és Oroszország, Japán és a mogul India törekvő vezetői is hamarosan elérték ugyanezt, kevesebb volt az indíték, hogy a fegyvereket tökéletesítsék, ha egyszer már megszilárdították a hatalmukat. Az önmagukba zárkózó kínaiak és japánok elhanyagolták a fegyvergyártás fejlesztését. Hagyományos harcmodorukhoz ragaszkodva, a janicsárok méltóságukon alulinak tartották, hogy túl sokat törődjenek a tüzérséggel, így az európai előny rövidesen behozhatatlanná vált. Fejletlenebb népekkel szemben az orosz és a mogul katonai parancsnokok nem érezték kényszerítő szükségnek a fegyverzet tökéletesítését, mivel ellenfeleiket már meglevő haditechnikájuk is megfélemlítette. Európa így nemcsak gazdasági téren, de katonai technológiában is döntő előnyre tett szert a többi civilizációval és hatalmi központtal szemben.

A fegyverkezés fejlesztésének két további következményét is meg kell itt említeni. Az egyik Európa politikai pluralitását, a másik végleges tengeri uralmát biztosította. Az első következményt egyszerűen és röviden áttekinthetjük.[23] Az olaszok az 1494-es francia inváziót követő negyedszázadon belül, sőt bizonyos szempontokból már korábban is felfedezték, hogy a városfalakon belül emelt földhányások nagymértékben csökkenthetik a tüzérségi bombázás hatását. Ha ti. az ágyúgolyó a tömör földkupacokba csapódik, elveszti azt a romboló hatását, amit a külső falakra kifejtett. Ha a földhányások elé még meredek vizesárkot is építenek (majd később védett bástyákat, ahonnan a puskások és az ágyúk zúdítottak kereszttüzet), akkor az ostromló gyalogság csaknem bevehetetlen akadállyal találja magát szemben. Ez a védelmi rendszer állította helyre az itáliai városállamok biztonságát, legalábbis azokét, amelyek nem kerültek idegen hódítók kezére, vagy rendelkeztek akkora emberanyaggal, amelyre ilyen bonyolult erődítmény felépítéséhez és fenntartásához szükség volt. Ezáltal azok a hadseregek is előnyhöz jutottak, amelyek a törököket igyekeztek feltartóztatni; mindez a máltai és az észak-magyarországi váraknál hamarosan be is bizonyosodott. De az új várvédelmi rendszer legfőképpen azt akadályozta meg, hogy egyetlen elbizakodott európai hatalom könnyedén legyőzze akár a lázadókat, akár vetélytársait, amint azt a németalföldi felkelést kísérő, hosszan elhúzódó ostromháborúk bizonyították. Azok a győzelmek, amelyeket például a félelmetes spanyol gyalogság a nyílt harcmezőkön vívott ki, nem lehettek döntők akkor, ha az ellenség erődítményszerű támaszpontokba tudott visszavonulni. Az a fajta hatalom, amit a puskapor biztosított a Tokugava-sógunátusnak vagy Indiának, nem jött létre Nyugaton. Azt továbbra is a politikai pluralizmus és veszedelmes kísérőjelensége, a fegyverkezési verseny jellemezte.

A „puskapor-forradalom" hatása még sokrétűbb volt a tengeren.[24] Mint már korábban is láttuk, itt is megdöbbentő az észak-európai, az iszlám világbeli és a

távol-keleti hajóépítés és haditengerészeti hatalom relatív hasonlósága a késő középkorban. Ha más nem is, Cseng Ho nagy utazásai és a török flották gyors előnyomulása a Fekete-tengeren és a Földközi-tenger keleti részén azt sugallhatták egy 1400 és 1450 táján élő megfigyelőnek, hogy a tengeri fejlődés jövője e két nagyhatalom kezében van. Azt is gyanítjuk, hogy e három régió között a térképészet, a csillagászat és olyan eszközök, mint az iránytű, az asztrolábium és a kvadráns használatának terén sem volt nagy különbség. Ami viszont eltért, az az *átfogó szervezés* volt. Vagy ahogy Jones professzor mondja: „A más tengeri utazók, mint például a polinézek által megtett távolságokat vizsgálva, az [ibériai] utaknak nem is annyira a hossza lenyűgöző, hanem Európának az a képessége, hogy ezeket racionalizálni tudta, és hogy az elérhető lehetőségeket tovább kiaknázta."[25] A portugálok rendszeres földrajzi adatgyűjtése, a genovai kereskedőházak ismétlődő kísérletei, hogy az Atlanti-óceánon kezdjenek vállalkozásba, ami végül talán kárpótolná őket a fekete-tengeri kereskedelem elvesztéséért, és – jóval északabbra – az új-fundlandi tőkehalhalászat módszeres fejlesztése, mind a terjeszkedést célzó átfogó készültség jelei voltak, ami abban az időben más társadalmakban nem volt ennyire nyilvánvaló.

De talán a „racionalizálás" legfontosabb tényezője a hajók fegyverzetének folyamatos tökéletesítése volt. Az ágyúk elhelyezése a vitorlás hajókon persze természetszerűen adódott egy olyan korban, amikor a tengeri hadviselés nagymértékben hasonlított a szárazföldire; ahogy a középkori várakban íjászok álltak a falak mentén és a tornyokban, hogy az ostromló sereget elűzzék, az erős genovai, velencei és aragóniai kereskedelmi hajókon számszeríjakkal felszerelt harcosokat vetettek be, akik a hosszirányú „bástyákon" elhelyezkedve védték magukat a földközi-tengeri muzulmán kalózok ellen. Ezek súlyos veszteségeket okozhattak ugyan a gályák legénységének, de nem feltétlenül elegendőt ahhoz, hogy a szélcsendben veszteglő kereskedőhajót a végsőkig elszánt támadók ellen is megvédjék. Viszont ha a tengerészek egyszer már megismerték az ágyútervezésben elért szárazföldi vívmányokat – különösen azt, hogy az újabb bronzágyúk már sokkal kisebbek és hatékonyabbak, és az ágyúkezelő személyzetre is kisebb veszélyt jelentenek, mint a korábbi ormótlan öntöttvas monstrumok –, előre látható volt, hogy ilyen fegyvereket fognak a fedélzetre is telepíteni. Katapulttal, kőhajító szerkezettel és egyéb lövedékhajító szerszámokkal már eddig is szereltek fel kínai és nyugati hadihajókat. De az ágyúk még azután is számos problémát okoztak, hogy növekedett biztonságosságuk, és így kevésbé voltak veszélyesek a kezelőszemélyzetre: a hatékonyabb puskapor használatával az ágyútest visszalökődése félelmetes lehetett, ha pedig nem volt kellően rögzítve, az egész fedélzetet is keresztültörhette. Ezek az ágyúk pedig még mindig elég súlyosak voltak ahhoz, hogy kimozdítsák egyensúlyából a hajót, ha túl sokat helyeztek el belőlük a fedélzeten. A szilárdan megépített, gömbölyített testű, minden időjárásnál használható háromárbocos vitorlások ekkortájt kerültek döntő erőfölénybe a Földközi-, a Balti- és a Fekete-tenger beltengereinek karcsú evezős gályáival, az arab hajókkal, sőt még a kínai dzsunkákkal szemben is. Egy ilyen hajó bármilyen körülmények között hatásosabb oldalsortüzet tudott leadni, miközben megőrizte stabilitását, bár balesetek idön-

ként természetesen előfordultak. Amikor felfedezték, hogy sokkal biztonságosabbá lehet tenni az ágyúk talpazatát, ha a hajó fedélzetére rögzítik őket, félelmetes lett ezeknek a vitorlásoknak a *potenciális ereje*. Velük összehasonlítva, a könnyebb hajók kettős hátrányban voltak: kisebb volt az ágyúhordozó kapacitásuk, és jobban ki voltak szolgáltatva a lövedékeknek.

A *potenciális erő* kifejezést azért kell hangsúlyoznunk, mert az ágyúval fölszerelt hosszújáratú vitorlások fejlődése lassú, gyakran egyenetlen volt. Sok hibrid típust építettek, némelyiket több árboccal, ágyúkkal *és* evezősorokkal is ellátták. Gálya típusú hajókat még a XVI. században is lehetett látni a La Manche csatornán. Ráadásul figyelemre méltó érvek szóltak amellett, hogy a Földközi- és a Feketetengeren továbbra is gályákat alkalmazzanak; ezek sok esetben gyorsabbak voltak, és a part menti vizeken jobban tudtak manőverezni, ezért könnyebb volt összehangolni tevékenységüket a part mentén folyó szárazföldi hadműveletekkel. Ez a törökök számára többet nyomott a latban, mint az a hátrány, hogy ezek a hajók rövidjáratúak voltak, és nem tudtak navigálni a viharos tengeren.[26]

Ugyanígy nem szabad azt képzelnünk, hogy pontosan abban a pillanatban kezdődött az immár vitathatatlan nyugati fölény kora, amikor az első portugál hajók megkerülték a Jóreménység fokát. Az 1500 utáni három vagy négy évszázados európai hegemónia, amire a történészek mint „Vasco da Gama korszakára" vagy mint „kolumbuszi érára" utalnak, ugyancsak fokozatosan alakult ki. A portugál felfedezők talán már az 1490-es években elérték India partjait, de hajóik még mindig nagyon kicsik voltak (gyakran alig 300 tonnásak), és egyáltalán nem voltak jól felfegyverezve – különösen, ha a Holland Kelet-indiai Társaság hatalmas hajóival hasonlítjuk össze őket, amelyek egy évszázaddal később hajóztak azokon a vizeken. A portugálok valójában jó ideig nem tudtak behatolni a Vörös-tenger térségébe, jelenlétük később is bizonytalan volt, és Kínában sem tudták igazán megvetni a lábukat, sőt a XVI. század végén egy arab ellentámadás során néhány kelet-afrikai bázisukat is elvesztették.[27]

Azt is tévedés volna feltételezni, hogy a nem európai hatalmak a nyugati terjeszkedés első jeleire kártyavárként omlottak össze, mint Mexikó, Peru és az Újvilág kevésbé fejlett társadalmai, amikor a spanyol kalandorok partra szálltak. Másutt egészen másként történt mindez. Mivel a kínai kormány önként fordított hátat a tengeri kereskedelemnek, ezért azzal sem nagyon törődött, hogy az a barbárok kezére jutott, sőt úgy tűnik, még az a félhivatalos kereskedelmi ügynökség sem zavarta Peking egykedvű nyugalmát, amelyet a portugálok állítottak föl Makaón 1575-ben, bár ez utóbbi minden bizonnyal szép hasznot hajtott a helyi selyemkereskedőknek és a dolog felett szemet hunyó hivatalnokoknak. A japánok sokkal keményebben viselkedtek. Amikor a portugálok 1640-ben egy missziót küldtek oda, hogy tiltakozzanak a külföldiek kiutasítása ellen, a küldöttség csaknem minden tagját legyilkolták, ráadásul Lisszabonból még csak meg sem lehetett kísérelni a megtorlást. Ugyanakkor a török tengeri hatalom tartotta magát a Földközi-tenger keleti térségében, szárazföldi erejük pedig állandóan fenyegette Közép-Európát. A XVI. században „a legtöbb európai államférfi számára Magyarország elvesztése sokkal fontosabb volt, mint hogy ipart telepítsenek Keleten;

a Bécset fenyegető török veszélyt is jelentősebbnek tartották saját erőpróbáiknál Adennél, Goánál és a Malaka-szorosnál. Csak az Atlanti-óceánnal határos országok kormányai tudták – későbbi történészeikhez hasonlóan – figyelmen kívül hagyni ezt a tényt."[28]

Mégis, miután valamennyi fenntartásunkat előadtuk, nem lehet vitatható, hogy a felfegyverzett hosszújáratú vitorlások fejlődése kétségtelenné tette Európa előbbre lépését a világrangsorban. Ezekkel a hajókkal a Nyugat tengeri hatalmai olyan helyzetbe kerültek, amelyből ellenőrizni tudták az óceánt átszelő kereskedelmi útvonalakat, és így megfélemlíthették az összes olyan társadalmat, amely tengeri hatalmukat fenyegethette. Ezt világossá tették már az Indiai-óceánon történt első nagy összecsapások a portugálok és muzulmán ellenségeik között. Az erre vonatkozó korabeli dokumentumok kétségtelenül túloznak. Vasco da Gama és Albuquerque leírják naplóikban és beszámolóikban, hogyan vágtak utat maguknak hajóik az arabok és más kisebb népek flottái között, amelyekkel a Malabar-partnál és a Hormuzba, illetve a Malaka-szoroshoz vezető útjaikon akadtak össze. Olvasásuk közben az a benyomásunk támad, hogy egy Földön kívüli, emberfeletti erő csapott le szerencsétlen ellenfeleikre. Azzal az új taktikával, hogy „semmilyen körülmények között sem törekedtek a másik hajó megcsáklyázására, hanem arra, hogy tüzérséggel harcoljanak", a portugál tengerészek gyakorlatilag verhetetlenné váltak a tengeren.[29] Szárazföldön viszont már egészen másként állt a helyzet, ezt jól mutatták az Adennél, Dzsiddánál, Goánál és másutt vívott heves (nemegyszer vereséggel végződő) harcok. A nyugati hódítók azonban annyira elszántak és erőszakosak voltak, hogy a XVI. század közepére mégis sikerült egy egész erődláncot kialakítaniuk maguknak A Guineai-öböltől a Dél-kínai-tengerig. Bár az indiai fűszer-kereskedelmet soha nem sikerült monopolizálniuk – hiszen annak nagy része továbbra is Velencébe áramlott a hagyományos csatornákon keresztül –, a portugálok mégis tetemes részt hasítottak ki ebből a kereskedelmi ágból, és jól profitáltak az uralomért folytatott versenyben már korábban megszerzett előnyökből.[30]

Természetesen még kézzelfoghatóbb hasznot hajtott az a hatalmas szárazföldi birodalom, amelyet a konkvisztádorok alapítottak a nyugati féltekén. A korai hispaniolai és kubai telepek után a spanyol expedíciók a kontinens felé nyomultak; az 1520-as években meghódították Mexikót, az 1530-as években pedig Perut. A nyugati partvidék mentén cirkáló vitorlások összeköttetésben álltak a Fülöp-szigetekről érkező hajókkal, amelyek kínai selymet szállítottak cserébe a perui ezüstért. A spanyolok azt is nyilvánvalóvá tették, hogy az Újvilágban szándékoznak maradni: létrehozták a birodalmi közigazgatást, templomokat építettek, belefogtak a földművelésbe és a bányászatba is. E területek természeti forrásait – és még inkább a bennszülött munkaerőt – kizsákmányolva, a hódítók rendszeresen szállították haza a cukrot, a nyersbőrt és az egyéb árukat. De mindenekelőtt ezüstöt küldtek a potosí bányából, amely több mint egy évszázadig a világ legnagyobb ezüstlelőhelye volt. Mindez a „transzatlanti kereskedelem ugrásszerű növekedéséhez" vezetett, és „ennek volumene 1510 és 1550 között nyolcszorosára, majd 1550 és 1610 között újból háromszorosára növekedett".[31]

Minden jel arra mutatott, hogy ez az imperializmus hosszabb időre rendezkedik be. Eltérően Cseng Ho admirális rövidke látogatásaitól, a portugál és spanyol felfedezők akciói a világ politikai és gazdasági egyensúlyának megváltoztatására irányuló eltökéltséget jelezték. Pontosan ezt hajtották végre a hajókon szállított ágyúikkal és puskával felszerelt katonáikkal. Visszatekintve néha nehéz felfogni, hogy egy olyan csekély népességgel és forrásokkal rendelkező ország, mint Portugália, ilyen messzire eljuthatott, és ilyen sok birtokot tudott megszerezni. De Európa fent leírt katonai és tengeri fölényének különleges körülményei között ez egyáltalán nem volt lehetetlen. És ha már egyszer így történt, a gyarmatbirodalomból származó mesés profit és az egyre növekvő haszonszerzés vágya felgyorsította a terjeszkedés folyamatát.

Ebben az „Európa terjeszkedése" címet viselő történetben vannak még olyan részek, amelyeket eddig figyelmen kívül hagytunk, vagy csak röviden említettünk. A személyes indítékokat még nem vizsgáltuk, pedig – mint minden nagy törekvésben – ez is egyik fontos eleme volt pl. Tengerész Henrik és a hozzá hasonlók bátorságának vagy a hajóépítő mesterek, a fegyverkovácsok és a tudósok leleményességének, a kereskedők vállalkozókedvének és mindenekelőtt azok puszta vakmerőségének, akik részt vettek e tengerentúli utazásokban, és elviselték a végtelen óceán háborgását, az ellenséges éghajlatot, az útjukba kerülő vad tájakat és harcias ellenfeleket. A motívumok e bonyolult keverékéért – személyes haszonért, a nemzet dicsőségéért, vallási célért, talán még kalandvágyért is – ezek az emberek készek voltak mindent kockára tenni. Azoknál a kegyetlenkedéseknél sem időztünk még túl sokáig, amelyeket ezek az európai hódítók követtek el számtalan afrikai, amerikai és ázsiai néppel szemben. Abban az időben sok társadalom áldozott föl egyéneket és csoportokat annak érdekében, hogy minél többet kaparintson meg a világ kincseiből. Az európai felfedezők, tengerészek és kapitányaik rendelkeztek olyan hajókkal és fegyverzettel, amivel ilyen törekvéseiket megvalósíthatták. Ők olyan politikai környezetből érkeztek, amelyben a verseny, a kockázat és a vállalkozás megszokott volt.

Az Európa terjeszkedéséből származó széles körű és tartós előnyök elősegítették egy már létező dinamizmus felgyorsulását. Az arany, az ezüst, a nemesfémek és a fűszerek megszerzésére fektetett hangsúly – bár ezek is fontosak voltak – nem homályosíthatta el a kevésbé csillogó árukat, amelyek szakadatlanul áramlottak az európai kikötőkbe, miután a tengerészek legyőzték az óceánok távolságait. Az új-fundlandi halászat látszólag kimeríthetetlen élelmiszer-utánpótlást biztosított, és az Atlanti-óceán adta a bálna- és fókazsírt is, ami nélkülözhetetlen volt a világításhoz, az olajozáshoz és sok más célra is. A cukor, az indigó, a dohány, a rizs, a fa és az új növények: a burgonya, a kukorica, mind a kontinens vagyonát és jólétét növelték; később ehhez adódott a gabona, a hús és a gyapot áradata. De nem szükséges a késő XIX. századi kozmopolita világgazdaság ismerete annak megértéséhez, hogy az évtizedeken belül lezajló portugál és spanyol felfedezések nagy és egyre növekvő szerepet játszottak abban, hogy a kontinens nyugati részeinek gazdagsága és hatalma megnövekedett. A tömegáru-kereskedelem, a halászat-

hoz hasonlóan, sok munkáskezet foglalkoztatott mind a termelésben, mind az elosztásban, és ez újabb lökést adott a piacgazdaságnak. Mindez pedig komolyan ösztönözte a London, Bristol, Antwerpen és Amszterdam körül összpontosult európai hajóépítő ipart, a mesteremberek, a szállítók, üzletkötők és biztosítók hatalmas seregét. Ennek közvetlen eredményeképp Nyugat-Európa népességének jelentős hányada tartós anyagi érdekeltséghez jutott a tengerentúli kereskedelem gyümölcseiből.

Ha ezeknek az árucikkeknek a listájához még az Oroszország szárazföldi terjeszkedését kísérő kereskedelem termékeit – prémeket, nyersbőrt, fát, kendert, sót és gabonát – is hozzászámítjuk, akkor a tudósoknak jó okuk van arra, hogy mindezt mint a „modern világrendszer"[32] kezdetét jellemezzék. Fokozatosan egybefonódó egésszé vált az, ami különálló hódítások sorának indult; a Guinea-part aranyával és Peru ezüstjével fizettek a portugálok, spanyolok és olaszok a Kelet fűszereiért és selyméért, az oroszországi fenyőáru és gerenda segítette az ágyúk beszerzését Angliából, a Baltikumból érkező gabona Amszterdamon keresztül jutott a Földközi-tenger vidékére. Mindez folyamatos kölcsönhatást eredményezett, méghozzá oly módon, hogy egy új európai expanzió újabb felfedezéseket és így kereskedelmi lehetőségeket és előnyöket hozott, ez megint a további terjeszkedést ösztönözte. Mindez persze nem volt szükségszerűen sima fejlődési út. Egy nagy európai háború vagy népi mozgalom jelentősen csökkenthette a tengerentúli tevékenységet. De a gyarmatosító hatalmak ritkán vagy soha nem adták föl reményeiket, és rövid időn belül megindult az újabb terjeszkedési és felfedezési hullám. Különben is, ha a megállapodott birodalmak nem használták ki helyzetüket, szívesen megtették ezt mások helyettük.

Végül is ez volt a legfőbb oka annak, hogy az európai államok már akuttá váló és sokrétű versengése átcsapott az óceánon túli területekre. Bár a spanyolok és a portugálok minden erejüket bevetették, mégsem tudták megtartani maguknak a pápa által szentesített újvilági privilégiumokat, különösen azután nem, amikor kiderült, hogy Európából Kína felé nem létezik semmiféle északkeleti vagy északnyugati átjáró. Az 1560-as években holland, francia és angol hajók már átszelték az Atlanti-óceánt, majd nem sokkal később eljutottak az Indiai- és Csendes-óceánra is – e folyamatot gyorsította az angol szövetkereskedelem hanyatlása és a németalföldi felkelés. Királyi és arisztokrata támogatókkal, amszterdami és londoni nagykereskedőktől származó pénzalapokkal, valamint a reformáció és az ellenreformáció vallási és nacionalista jelszavaival új kereskedelmi és rablóexpedíciók indultak Északnyugat-Európából, hogy részt biztosítsanak maguknak a zsákmányból. Céljuk a dicsőség- és vagyonszerzés volt, ellenségeik megtörése, saját országuk erőforrásainak gyarapítása és új lelkek megtérítése az egyetlen, igaz hitre. Milyen ellenérveket lehetett volna felhozni az ilyen vállalkozások ellen?[33]

E növekvő kereskedelmi és gyarmatosító versengésnek voltak hasznos oldalai is, a tudomány és a technika egyre fokozódó fejlődése.[34] Nem vitás, hogy ennek az időszaknak számtalan vívmánya a fegyverkezési hajsza és a tengerentúli kereskedelemért folytatott verseny mellékterméke volt, ezeknek kézzelfogható előnyei elho-

mályosították dicstelen eredetüket. A térképészet nagy eredményei, a navigációs táblázatok, az olyan új eszközök, mint a teleszkóp, a barométer, a pörgettyűs iránytű és a hajóépítés fejlettebb módszerei mind hozzájárultak a tengeri közlekedés biztonságosabbá tételéhez. Az új gabonafajták és növények nemcsak a jobb táplálkozást biztosították, hanem a botanikát és az agrártudományt is ösztönözték. A kohászati eljárások és az egész vasipar gyors fejlődésnek indult, ugyanígy a bányászat is. A csillagászat, az orvostudomány, a fizika és a műszaki tudományok szintén hasznot húztak a gyorsuló gazdasági iramból és az új tudományos eredményekből. A kutató, racionalista gondolkodás egyre többet ismert meg a világ jelenségeiből, megnőtt a kísérletezőkedv, és a nyomdagépek, azonkívül, hogy nemzeti nyelvű bibliákat és politikai traktátusokat sokszorosítottak, gyorsították az ismeretek elterjesztését-elterjedését. Az ismeretrobbanás összhatása még jobban megszilárdította Európa műszaki – s ennélfogva katonai – fölényét. A XVI. század végére már a törökök, de legalábbis a frontvonalban harcoló katonáik és tengerészeik is megérezték ennek néhány következményét. Mindez még komolyabb hatást gyakorolt más, kevésbé aktív társadalmakra. Abban a kérdésben, hogy bizonyos ázsiai államok maguktól is elindultak volna-e a kereskedelmi és ipari forradalom útján vagy sem – ha nem zavarják meg őket idő előtt –, úgy tűnik, komoly kétségek is felmerülnek.[35] Az mindenesetre világos volt, hogy más birodalmak igen nehezen kapaszkodhatnak fel a világhatalom csúcsára vezető létrára, ha a fejlettebb európai államok foglalják el a felső létrafokokat.

A grádicson való feljebbjutáshoz tudniillik nem csupán az európai felszerelések és műszaki eljárások megszerzésére lett volna szükség, hanem a nyugati birodalmakat az összes többitől megkülönböztető jellemzők teljes körű átvételére is. Ez egyféle árutermelő gazdaság megteremtését jelentette volna, ha nem is olyan mértékben, ahogy ezt Adam Smith javasolta, de annyira legalábbis, hogy a kereskedőket és vállalkozókat ne rettentsék el, ne akadályozzák és ne fosszák ki következetesen. Mindez a hatalmi központok pluralitását is jelentette volna, úgy, hogy mindegyik központ saját gazdasági alappal rendelkezzen, így ne kelljen tartani egy keleti típusú, despotikus, centralizált rendszertől; de számítani lehessen a verseny – néhol mozgalmas, néhol brutális – ösztönző erejére is. Ez a gazdasági és politikai rugalmasság a merev kulturális és ideológiai gondolkodás feloldódását segítené – ez pedig nem más, mint a kutatás, a vita, a kísérletezés szabadsága, hit a fejlődés lehetőségében, a praktikus és nem az absztrakt dolgokkal való foglalatoskodás; a mandarin tanoknak, a vallási dogmáknak és a hagyományos folklórnak ellenszegülő racionalizmus.[36] A legtöbb esetben azonban nem a pozitív elemeket vették át, hanem a gazdasági növekedést és a politikai pluralizmust visszavető, gátló körülmények számát csökkentették. Európa legnagyobb előnye az volt, hogy kevesebb *hátránya* volt, mint a többi civilizációnak.

Bár bizonyítani lehetetlen, mégis gyanakszunk, hogy ezeket a különféle általános vonásokat valamiféle belső logika kapcsolja össze egymással, és mindegyikre szükség van. A gazdasági liberalizmus, a politikai és katonai pluralizmus, valamint a szellemi szabadság kombinációjának – bármennyire kezdetlegesek is voltak ezek

a későbbi korokkal összehasonlítva – állandó kölcsönhatásban álló elemei teremtették meg az „európai csodát". Mivel ez a csoda történelmileg egyedülálló volt, elfogadhatónak tűnik az a feltételezés, hogy csak valamennyi összetevőjének pontos másolása vezethetett volna másutt is hasonló eredményre. Mivel ennek a feltételei nem léteztek a Ming-kori Kínában, a Közel-Kelet és Ázsia muzulmán birodalmaiban, sem bármelyik fentebb vizsgált társadalomban, ez utóbbiak egy helyben topogtak, míg Európa a világszíntér központjába tört elő.

2

Habsburg-kísérlet a hatalom megszerzésére 1519–1659

A XVI. századra tehát a kontinensen belül folyó hatalmi harcok is hozzásegítették Európát ahhoz, hogy gazdaságilag és katonailag a világ többi régiója fölé emelkedjen. Az viszont még nem dőlt el, hogy vajon a rivalizáló európai államok közül képes lesz-e bármelyik elegendő forrást mozgósítani ahhoz, hogy a többiek fölé kerekedjen és aztán uralkodjon rajtuk. 1500 után mintegy másfél évszázadig a Habsburg-család spanyol és osztrák tagjai által uralt királyságok, hercegségek és tartományok egész kontinensre kiterjedő rendszere már azzal fenyegetett, hogy Európában túlsúlyban lévő politikai és vallási befolyásra tesz szert. Ez az elhúzódó küzdelem és a többi európai állam koalíciója által a Habsburg-ambíciókra mért végső vereség története áll e fejezet középpontjában. 1659-re, amikor Spanyolország a pireneusi békében végre elismerte vereségét, Európa politikai pluralizmusa – amit öt vagy hat nagy és számos kisebb állam biztosított – vitathatatlan tény volt. Hogy a vezető államok közül melyik húzza majd a legnagyobb hasznot a hatalmi rendszeren belüli további eltolódásokból, azt a következő fejezetre hagyhatjuk, de az már legalább világossá vált a XVII. század közepére, hogy egyetlen dinasztikus-katonai blokk sem képes arra, hogy Európa urává váljon, holott ez a lehetőség a megelőző évtizedekben néhány alkalommal már valószínűnek látszott.

Az európai hatalomért évtizedekig folyó, egymással összefonódó hadjáratok épp ezért mértékükben és jellegükben is különböztek az 1500 előtti időszak háborúitól. A küzdelmek, amelyek a korábbi évszázadok során Európa békéjét megzavarták, *lokálisak* voltak; a különböző itáliai államok közötti összecsapások, az angol és a francia korona közötti rivalizálás és a Német Lovagrend háborúi a litvánok és a lengyelek ellen a tipikus példák erre.[1] A XVI. század kezdetére azonban ezek a hagyományos vallási küzdelmek beleolvadtak abba vagy elhalványultak amellett, ami a kortársak számára a kontinens uralmáért folytatott sokkal hatalmasabb vetélkedésnek tűnt.

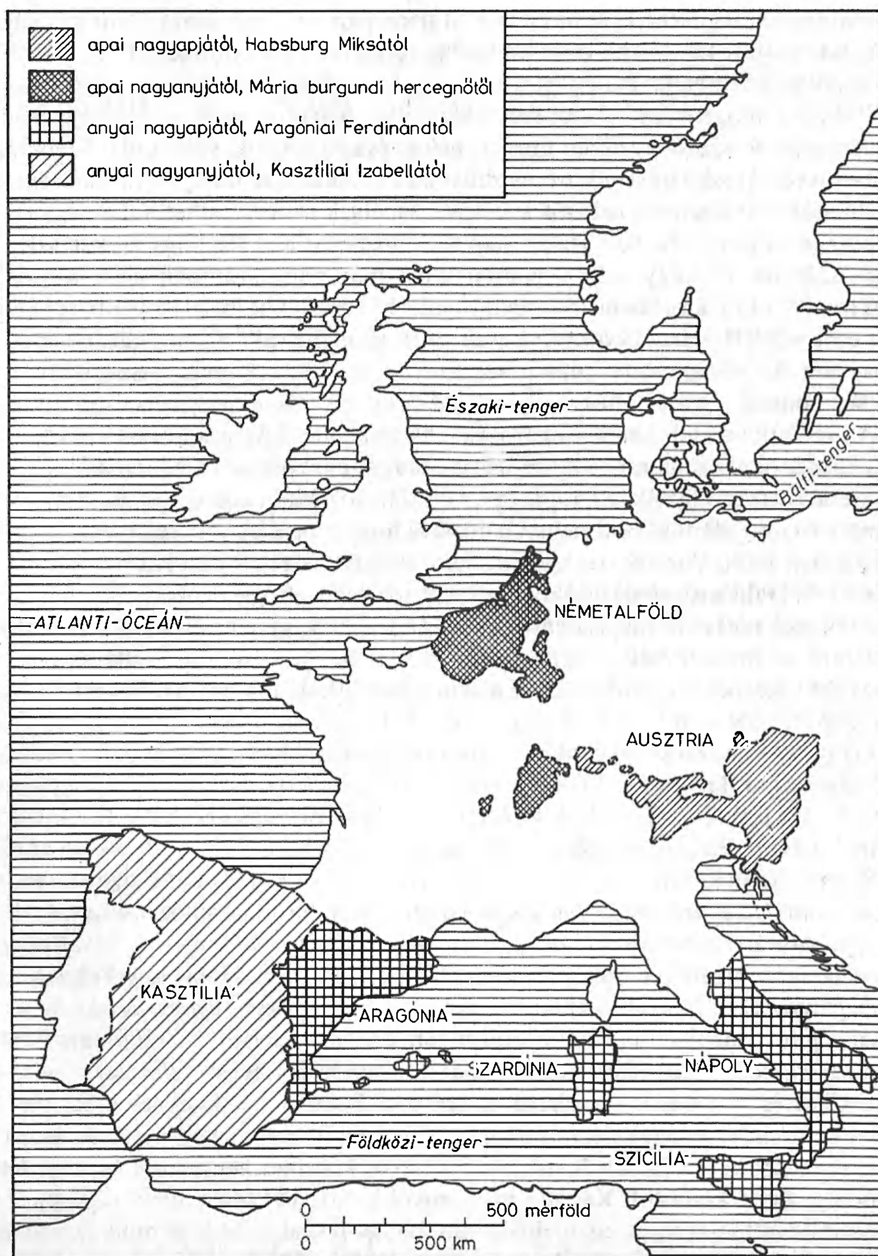
A küzdelem jelentősége és kronológiája

Bár annak, hogy miért éppen egy adott országot vontunk bele ebbe a tágabb összefüggésbe, mindig megvoltak a speciális indokai, mégis két általánosabb ok miatt alakult át az európai hadviselés intenzitása és földrajzi kiterjedése. Az első

a reformáció megjelenése, amit Luther Márton pápai bűnbocsánat elleni személyes lázadása váltott ki – újabb dimenzióval gyarapítva így a kontinens hagyományos dinasztikus ellentéteit. Különleges társadalmi-gazdasági okok miatt a protestáns reformáció megjelenése – és az eretnekség ellen fellépő katolikus ellenreformáció képében adott válasz – szintén Európa déli és északi felének, valamint a felemelkedőben lévő városközpontú középosztályok és a feudális rendek szétválását segítette elő, bár természetesen sok-sok kivétellel, amelyek nem illeszthetők bele egy ilyen általános csoportosításba.[2] De az alapvető mozzanat az volt, hogy a „kereszténység" szétvált, és hogy a kontinensen most már nagy számban éltek a vallási doktrínák fölött kirobbanó *transznacionális* küzdelmekbe belerángatott egyének. Így csak a XVII. század közepén került sor Európa hitvallási felosztásának általános, még ha vonakodó elismerésére, amikor az emberek már visszarettentek a vallásháborúk túlzásaitól és értelmetlenségétől.

Az 1500 utáni hadviselés sokkal szélesebb kiterjedésű és összefonódó rendszerének másik oka a dinamikus egyesülés megteremtése volt, nevezetesen a Habsburgoké, ami azért jött létre, hogy egy Gibraltártól Magyarországig és Szicíliától Amszterdamig elnyúló tartományi hálózatot hozzanak létre, ami méreteiben túltett mindenen, amit Európában hétszáz évre visszamenően, Nagy Károly kora óta láttak. A Habsburg-uralkodóknak sikerült elérniük, hogy rendszeresen őket válasszák meg német-római császárnak, és bár ez a cím egyre kevesebbet ért a valódi hatalom szempontjából a virágzó középkor óta, de azok az uralkodók, akik nagyobb szerepet kívántak játszani a német és az általános európai ügyekben, még mindig erre pályáztak.

Gyakorlatilag azonban több hasznot hozott az az egyedülálló módszer, ahogy a Habsburgok tartományaikat házasságokon és örökösödésen keresztül gyarapították. Egy ilyen húzással I. Miksa (1493–1519 Ausztria császára, 1508–1519 német-római császár) bekebelezte Burgundia gazdag örökös tartományát és vele együtt 1477-ben Németalföldet is. Egy 1515-ös házassági szerződés következményeképpen aztán Magyarországot és Csehországot is a birodalomhoz csatolták. Bár Magyarország nem tartozott a Német-római Császársághoz és sok kiváltsággal rendelkezett, mégis hatalmas földterületekhez juttatta a Habsburgokat Közép-Európában. De Miksa dinasztikus kapcsolatai közül a legnagyobb horderejű az a házasság lett, amelyet fia, Fülöp kötött Johannával, a spanyol királyi pár, Ferdinánd és Izabella leányával, akiknek saját korábbi házassági szerződése egyesítette Kasztíliát és Aragóniát (beleértve Nápolyt és Szicíliát is). Ezeknek a házassági szerződéseknek az „egyetemes örököse"[3] Fülöp és Johanna legidősebb fia, Károly lett. Az 1500-ban született Károly tizenöt éves korában Burgundia hercege lett, majd egy évvel később I. Károlyként spanyol király; 1519-ben atyai nagyapját, I. Miksát követte a trónon, egyidejűleg mint német-római császár és mint az osztrák örökös Habsburg-tartományok uralkodója. V. Károly német-római császárként, 1555–56-os lemondásáig mind a négy örökséget egyesítette (lásd 3. térkép). Alig pár évvel később, az 1526-ban a törökök elleni vesztes mohácsi csatában elesett gyermektelen II. Lajos magyar király halálával Károly bejelenthette igényét Magyarország és Csehország koronájára is.

3. térkép. V. Károly öröksége, 1519

De e területek heterogenitása és szétszórtsága – amit később vizsgálunk majd – azt sugallhatja, hogy a Habsburg Birodalom soha nem lehetett Ázsia uniformizált és központosított birodalmainak valódi vetélytársa. Károly még az 1520-as években átadja öccsének, Ferdinándnak az osztrák örökös tartományok igazgatását és felségjogát, valamint az új magyarországi és csehországi szerzeményeket. Ez annak felismerése volt még jóval Károly lemondása előtt, hogy a spanyol és ausztriai örökséget ugyanaz a személy nem tudja hatékonyan kormányozni. Mindazonáltal a többi uralkodó és állam *nem* így látta a Habsburg-hatalomnak ezt a hatalmas agglomerációját. Franciaország Valois-királyai számára, akik belső hatalmuk megszilárdításával erőre kaptak, és mohón vágyakoztak a gazdag Itáliai-félsziget területeinek megszerzésére, úgy tűnt, hogy V. Károly birtokai bekerítik a francia államot – és aligha túlzás azt állítani, hogy a következő két évszázadban a Habsburg-befolyás megtörése lesz a franciák célja Európában. Hasonlóképpen a német hercegek és választófejedelmek is, akik már hosszú ideje harcoltak azért, hogy a császárnak ne legyen semmiféle valódi hatalma magában Németországban, csak megrémülhettek, amikor látták, hogy V. Károly helyzetét mennyire megerősíti ez a rengeteg csatolt tartomány, és hogy ezáltal még azokhoz az erőforrásokhoz is hozzájutott, amelyekkel akaratát keresztülviheti. A pápák közül is sokan nemtetszéssel fogadták a Habsburg-hatalom növekedését, annak ellenére, hogy gyakran szükségük volt az erejükre a törökökkel, a lutheránusokkal és egyéb ellenséggel szemben.

Mivel az európai államok rendszerét a folytonos rivalizálás is gyengítette, aligha volt valószínű, hogy a Habsburgokat hosszú távon ne érje semmilyen kihívás. Ezt a potenciális konfliktushelyzetet a reformációból kinövő vallási vitákkal való egybeesés változtatta egy súlyosabb és hosszan tartó valódi konfliktussá. Mert az a tény, hogy e másfél évszázad legjelentősebb és leghatalmasabb Habsburg-uralkodói – maga V. Károly császár és később utóda, II. Ferdinánd (1619–1637), illetve a spanyol királyok, II. Fülöp (1556–1598) és IV. Fülöp (1621–1665) a legharciasabban a katolicizmus védelmében léptek fel. Ennek következtében gyakorlatilag csaknem lehetetlenné vált szétválasztani annak az európai vetélkedésnek az erőpolitikai és vallási szálait, amely ebben a korszakban a kontinenst pusztította. Azt minden kortárs tisztán láthatta, hogy ha V. Károlynak az 1540-es években sikerül szétcsapnia Németország protestáns fejedelmei között, akkor ez nemcsak a katolikus hit győzelme lett volna, hanem a Habsburg-befolyásé is. Ugyanez igaz II. Fülöp kísérleteire is, amelyek arra irányultak, hogy elfojtsák a vallási nyugtalanságot Németalföldön 1566 után, és ugyanez igaz – ha már itt tartunk – az 1588-ban Anglia meghódítására induló spanyol Armadára is. Összefoglalva: a nemzeti és dinasztikus ellentétek vallási célokkal olvadtak egybe, hogy ott is harcba kényszerítsék az embereket, ahol azok korábban hajlottak volna a kompromisszumra.

De még ha valóban mindez így igaz, a: „Habsburg-kísérlet a hatalom megszerzésére" cím egy kicsit erőltetettnek tűnhet egy olyan korszak összefoglalásaként, amely V. Károly 1519-es német-római császárként való trónra lépésétől az 1659-es pireneusi békéig tartott, amely békeszerződésben a spanyolok elismerték vereségüket. Ellenségeik nyilvánvalóan állhatatosan *hittek* abban, hogy a Habsburg-ural-

kodók abszolút hatalomra törnek. Francis Bacon, az Erzsébet kori író ezért tudta 1595-ben oly szemléletesen leírni Spanyolország zsarnoki törekvéseit:

„Franciaországban felfordulás van... Portugáliát jogtalanul bitorolják... Németalföldön háború pusztít... Ugyanezt kísérelték meg Aragóniával is mostanság... A szegény indiánokat szabad emberekből rabszolgává teszik.”[4]

Mégis néhány Habsburg-miniszter „világmonarchiáról”[5] szóló alkalmi szónoklata ellenére sem létezett egy napóleoni vagy hitleri típusú tudatos terv az Európa feletti uralom megszerzésére. A Habsburgok dinasztikus házasságai és utódlásai közül néhány inkább a véletlen műve vagy legfeljebb ihletése volt, korántsem egy területi terjeszkedés hosszú távú tervének bizonyítéka. Bizonyos esetekben – például Észak-Itália gyakori francia invázióinál – a Habsburg-uralkodók inkább provokáltak, semmint provokálók voltak. A Földközi-tengeren az 1540-es évek után a spanyol és a birodalmi erők újra és újra védekezésre kényszerültek a feléledő iszlám hadműveleteivel szemben.

Vitathatatlan tény azonban, hogy ha a Habsburg-uralkodók összes, korlátozott, regionális – sőt még *védelmi* – céljukat elérik, gyakorlatilag övék lett volna az Európa feletti hatalom. Az Oszmán Birodalmat az észak-afrikai partok mentén és a Földközi-tenger keleti részének vizeiről visszaszorították volna. Elfojtották volna az eretnekséget Németországban. Szétverték volna a németalföldi felkelést. Baráti rezsimeket tartottak volna fenn Angliában és Franciaországban. Csak Skandinávia, Lengyelország, a Moszkvai Nagyfejedelemség és a még mindig török uralom alatt álló területek nem kerültek volna Habsburg-hatalom és -befolyás alá, lehetetlenné téve ezzel az ellenreformáció győzelmét is. Bár Európa még ekkor sem érte volna el azt az egységet, amit a Ming-kori Kína élvezett, a két iker Habsburg-központ, Bécs és Madrid által favorizált politikai és vallási eszmék jócskán kikezdték volna azt a pluralizmust, amely oly sokáig alapvetően jellemezte a kontinenst.

E másfél évszázados hadviselés kronológiáját röviden össze lehet foglalni egy olyan elemző munkában, mint ez a könyv. De nem annyira a különböző csaták (Pavia, Lützen stb.) neve és kimenetele, hanem e konfliktusok időtartama ötlik majd inkább a kortárs olvasó szemébe. A törökök elleni küzdelem hosszú évtizedeken át folyt; a spanyol kísérlet, hogy a németalföldi felkelést szétzúzzák – egy rövidke szünet kivételével – az 1560-as évektől 1648-ig tartott (néhány szakkönyv a „nyolcvanéves háború” néven emlegeti). Az a nagy, többfrontos harc pedig, amelybe a spanyol és az ausztriai Habsburgok keveredtek az ellenséges államok egymást követő koalíciói ellen 1618-tól egészen az 1648-as vesztfáliai békéig – mindig is a harmincéves háborúként volt ismert. Így nyilvánvaló, hogy a különböző államok relatív *kapacitása* kapott nagyobb hangsúlyt abban a tekintetben, hogy évről évre, évtizedről évtizedre hogyan viselik el a háborúk terheit. A háborúk materiális és pénzügyi fedezetének jelentőségét még az is fokozta, hogy ebben a korszakban olyan „katonai forradalom” zajlott le, amely átalakította a hadviselést, de egyben

a korábbiakhoz viszonyítva sokkal drágábbá is tette. E változás okát és legjellegzetesebb vonásait később tárgyaljuk. De még az események rövid áttekintése előtt tudnunk kell, hogy például az 1520-as évek katonai összecsapásai is jelentéktelennek tűnnének az 1630-as évtized harcaival összehasonlítva, akár a felvonultatott katonák létszámát, akár a felhasznált pénzösszeget tekintjük.

A nagyobb háborúk első sorozata Itáliára összpontosult, amelynek gazdag és sebezhető városállamai már 1494-től kezdve hódításra csábították a francia királyokat. Ez pedig érthetően a rivális hatalmak (Spanyolország, az osztrák Habsburgok, sőt Anglia) különböző koalícióit hozta létre, hogy visszavonulásra kényszerítsék a franciákat.[6] 1519-ben Spanyolország és Franciaország még mindig az utóbbi Milánóra támasztott igényén vitatkozott, amikor megérkeztek a hírek, hogy V. Károlyt német-római császárrá választották, és hírt kaptak egyesített örökségéről, a spanyol és osztrák Habsburg-tartományokról is. Az ősi vetélytárs, V. Károly címhalmozása arra ösztönözte a becsvágyó francia királyt, I. Ferencet (1517–1547), hogy az ellenintézkedések egész sorát indítsa el, nemcsak magában Itáliában, hanem Burgundia határai mentén, Németalföld déli részén és Spanyolországban is. I. Ferenc betörése Itáliába vereséggel végződött, és a paviai csatában (1525) őt magát is elfogták, de négy évvel később már újra hadsereget vezetett Itáliába a francia uralkodó – de a Habsburg-erők ismét megállították. És bár az 1529-es cambrai-i békében Ferenc újból lemondott Itáliára támasztott igényéről, már az 1530-as és az 1540-es években ismét hadban állt V. Károllyal e területek birtoklásáért.

Franciaország és a Habsburg-tartományok között ebben az időben nem létezett erőegyensúly, ezért V. Károlynak talán nem volt túl nehéz folyamatosan megakadályoznia ezeket a francia terjeszkedési kísérleteket. A feladat azonban egyre fáradságosabbá vált, mert német-római császárként sok más ellenséget is örökölt. A legfélelmetesebbek ezek közül a törökök voltak, akik az 1520-as években nemcsak Magyarországon keresztül terjeszkedtek (és ostromolták 1529-ben Bécset), de Itáliára, sőt Észak-Afrika berber kalózaival együttműködve, Spanyolország partjaira is komoly tengeri fenyegetést jelentettek.[7] Tovább súlyosbította a helyzetet az a hallgatólagos szövetség, amely ezekben az évtizedekben a török szultán és I. Ferenc között jött létre a Habsburgok ellen. 1542-ben a francia és török hajóhadak lényegében egyesültek egy Nizza elleni ostromban.

Ugyanakkor V. Károlynak nagy nehézségei támadtak Németországban is, amelyet a reformáció kettétépett, és ahol Luther régi rend elleni kihívását most már a protestáns fejedelemségek szövetsége is támogatta. V. Károly többi problémáit is figyelembe véve aligha meglepő, hogy az 1540-es évek közepéig nem tudta energiáit a németországi lutheránus kihívásra összpontosítani. Amikor erre mégis sor került, eleinte meglehetős sikereket aratott, különösen amikor a mühlbergi csatában (1547) legyőzte a legnagyobb protestáns fejedelmek hadait. De a Habsburgok és a birodalmi hatalom bármiféle terjeszkedése mindig megrémítette V. Károly ellenfeleit, és így az északnémet fejedelmek, a törökök, II. Henrik francia király (1547–1558), sőt még a pápaság is arra törekedett, hogy pozícióját gyöngítsék. 1552-re a francia seregek behatoltak Németországba, hogy a protestáns államokat támogas-

sák, amelyek így ellenállhattak a császár központosító törekvéseinek. Ezt ismerték el az augsburgi békével (1555), amely ideiglenesen véget vetett a németországi vallásháborúknak, és a francia–spanyol konfliktust lezáró cateau-cambrésis-i békével (1559). Bizonyos módon ugyanezt tanúsították V. Károly lemondásai is – 1555-ben a német-római császárságról mondott le öccse, I. Ferdinánd (német-római császár 1555–1564) és 1556-ban a spanyol királyságról is fia, II. Fülöp (1556–1598) javára. De még ha a spanyol és az ausztriai ág szoros kapcsolatot tartott fenn a továbbiakban is, már az volt a helyzet (ahogy a történész Mamatey leírja), hogy „ettől fogva a birodalmi címerben levő kétfejű fekete sashoz hasonlóan a Habsburgoknak is két fejük volt, egy Bécsben, egy Madridban, és míg az egyik keletre tekintett, a másik nyugatra".[8]

Míg a keleti ág I. Ferdinánd és utóda, II. Miksa (német-római császár 1564–1576) alatt saját területein viszonylagos békét élvezhetett (egy 1566–1567-es török támadástól eltekintve), addig a nyugati ág II. Fülöp spanyol király alatt kevésbé volt szerencsés. A berber kalózok Portugália és Kasztília partjait támadták, és mögöttük a törökök is újra kezdték a küzdelmet a Földközi-tenger vidékéért. Így Spanyolország megint csak a hatalmas Oszmán Birodalom elleni új háborúk közepébe került – kezdve az 1560-as Dzserba-szigeti expedícióval, folytatva az 1571-es lepantói csatával és a Tuniszért folyó váltakozó kimenetelű harccal, egészen az 1581-es végső fegyverszünetig.[9] Gyakorlatilag ezzel egy időben azonban Fülöp vallási türelmetlensége, kemény adópolitikája és növekvő szigora a Habsburgok birtokolta Németalföldön nyílt lázadásig szította az elégedetlenséget. Az 1560-as évek közepére bekövetkezett a spanyol fennhatóság összeomlása – amelyre a válaszlépés egy, Alba hercegének parancsnoksága alatt álló hadsereg északra vonulása és a katonai despotizmus bevezetése volt – mindez széles körű ellenállást váltott ki a tengerrel körülvett, védhető németalföldi tartományokban, Hollandiában és Zeelandban, és komoly riadalmat okozott Angliában és Franciaországban a spanyol szándékokkal kapcsolatban. De az angolokat még ennél is jobban nyugtalanította, hogy 1580-ban II. Fülöp bekebelezte a szomszédos Portugáliát, gyarmataival és flottájával együtt. Mégis, akárcsak a hatalmuk érvényesítésére (vagy kiterjesztésére) irányuló összes többi Habsburg-kísérlet esetében, itt is előre megjósolható volt az eredmény: rengeteg vetélytársuk érezte úgy, hogy kötelessége közbelépni a túlságosan szétzilálódó hatalmi egyensúly megóvása érdekében. Az 1580-as évekre új nemzetközi küzdelemmé szélesedett az, ami korábban a németalföldi protestánsok helyi lázadása volt a spanyol uralkodó ellen.[10] Németalföldön belül az ostromból és kitörésekből álló hadviselés látványos eredmények nélkül folytatódott. A Csatorna túloldalán, Angliában I. Erzsébet a hatalma ellen irányuló mindenfajta belső (akár spanyol vagy pápai támogatást élvező) fenyegetésnek elejét vette, és a németalföldi lázadóknak katonai támogatást nyújtott. Franciaországban a monarchia meggyengülése dühödt vallási polgárháború kitöréséhez vezetett, amelyben a Katolikus Liga (spanyol támogatással) és ellenfeleik, a hugenották (I. Erzsébet és a németalföldiek segítségével) küzdöttek az elsőségért. A tengeren a németalföldi és angol kalózok elvágták a Németalföldre vezető spanyol

utánpótlási vonalakat, és távolabb eső hadszínterekre, Nyugat-Afrikába és a Karib-tenger térségébe terelték a harcot.

A küzdelem bizonyos időszakában, különösen az 1580-as évek végén és az 1590-es évek elején úgy látszott, hogy az erőteljes spanyol hadjárat sikerrel végződik majd. 1590 szeptemberében például a spanyol hadtestek Languedocban és Bretagne-ban folytattak hadmüveleteket, és egy másik sereg a kiemelkedő hadvezér, Parma hercege vezetésével északról menetelt Párizs felé. A spanyolellenes erők vonalai azonban még ezt a nyomást is kiállták. Bourbon (Navarrai) Henrik, a francia trónkövetelő, a karizmatikus hugenotta elég hajlékony volt ahhoz, hogy protestantizmusát katolicizmusra cserélje, és így követeléseinek nagyobb súlyt adjon – hogy aztán a franciák egyre nagyobb tömegét vezesse harcba a hódító spanyolok és a hitelét vesztett Katolikus Liga ellen. Az 1598-as vervins-i békében – a spanyol II. Fülöp király halálának évében – Madrid biztosította, hogy véget vet minden franciaországi beavatkozásának. Erre az időre már Erzsébet Angliája is biztonságban volt. 1588 Nagy Armadája és még két későbbi spanyol inváziós kísérlet is csúfosan megbukott, akárcsak az a próbálkozás, hogy egy katolikus felkelést a saját javukra fordítsanak Írországban, amelyet Erzsébet hadai újra és újra visszahódítottak. 1604-ben, amikor már sem II. Fülöp, sem I. Erzsébet nem volt az élők sorában, Spanyolország és Anglia kompromisszumos békét kötött. Újabb öt év telik majd el, amíg az 1609-es fegyverszünetben Madrid béketárgyalásokat kezd a németalföldi lázadókkal, de már jóval ezelőtt világossá vált, hogy a spanyol erő elégtelen ahhoz, hogy akár a tengeren, akár az erős szárazföldi (és vízi) védelmi erődítményeken keresztül – amelyekben Orániai Móric jól képzett holland seregének emberei teljesítettek szolgálatot – szétzúzza Németalföldet. Franciaország, Anglia és a Németalföldi Egyesült Tartományok folyamatos létezése, továbbá az a tény, hogy potenciálisan bármelyikük képes lett volna megkérdőjelezni a jövőbeli Habsburg-követeléseket, újra biztosította, hogy az 1600. év Európája sok önálló nemzetből, ne egyetlenegy birodalomból álljon.

A háborúk harmadik, 1618 után kezdődő nagy rohama, amelyik ebben a korszakban feldúlta Európát, a legsúlyosabban Németországot érintette. A tartomány a késő XVI. században elkerülte a totális vallási küzdelmeket, de ennek csak II. Rudolf (német-római császár 1576–1612) gyengülő hatalma és intellektusa, valamint a Duna medencéjében feléledő török fenyegetés (1593–1606) volt az oka. A német egység álarca mögött a vetélkedő katolikus és protestáns erők úgy manővereztek, hogy saját helyzetüket erősítsék és ellenfelüket gyengítsék. A XVII. század elején felerősödött a vetélkedés az (1608-ban alapított) Protestáns Unió és a Katolikus Liga (1609) között. Sőt mivel a spanyol Habsburgok erősen támogatták osztrák unokatestvéreiket, és mert a Protestáns Unió fejének, IV. Frigyes pfalzi választófejedelemnek Angliával és Németalfölddel is kapcsolatai voltak, úgy tűnt, mintha Európa legtöbb állama felsorakozna, hogy politikai és vallási ellentéteiket véglegesen rendezzék.[11]

A csehországi protestáns rendek 1618-as felkelése új katolikus uralkodójuk, II. Ferdinánd (császár 1619–1637) ellen volt az a szikra, amely a kegyetlen vallási küzdelmek újabb fordulóját, az 1618–1648-as harmincéves háborút kirobbantotta.

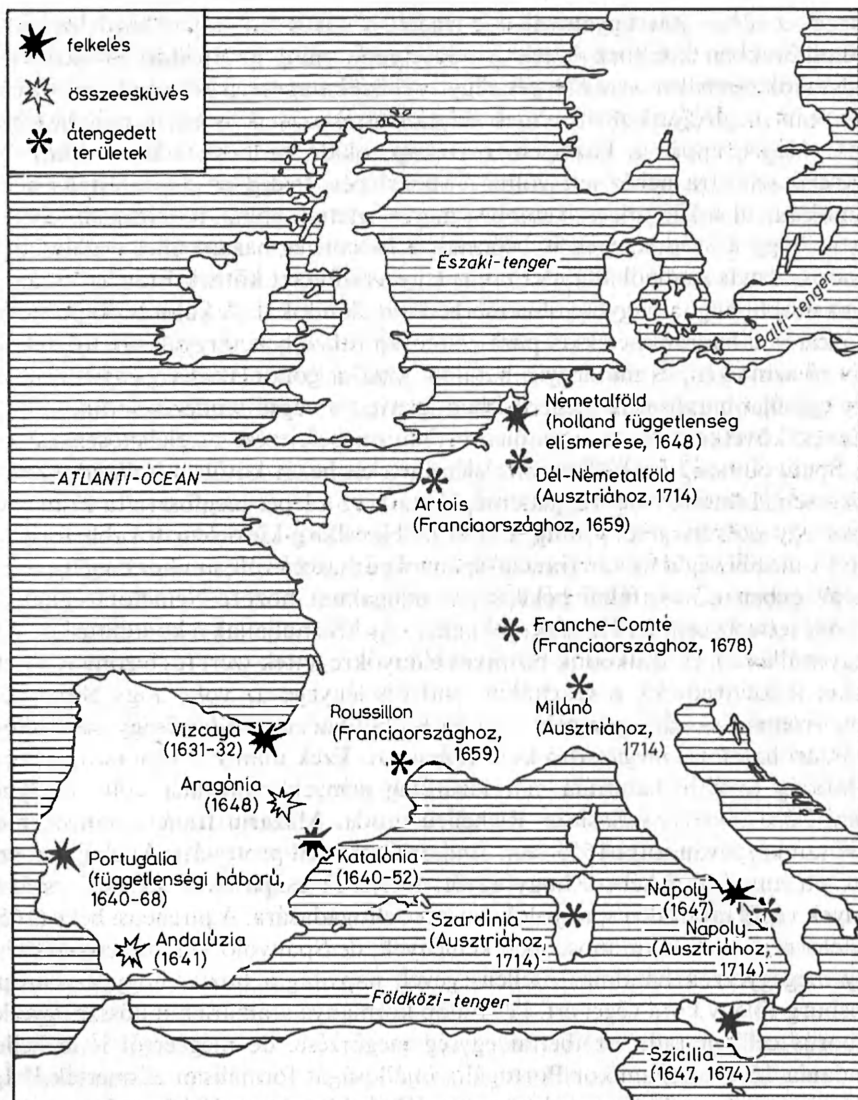
A küzdelem korai szakaszaiban a császár hadai jól boldogultak a Spinola tábornok parancsnoksága alatt álló spanyol Habsburg-hadsereg hathatós közreműködésével. De ennek következtében a vallási és világi erők olyan heterogén kombinációja avatkozott a konfliktusba, amely újra az ellenkező irányba kívánta billenteni az egyensúlyt. A hollandok, akik 1621-ben vetettek véget a Spanyolországgal kötött 1609-es fegyverszünetnek, bevonultak a Rajna-vidékre, hogy szembeszálljanak Spinola seregével. 1626-ban északról egy dán sereg tört be Németországba IV. Keresztély király vezetésével. A színfalak mögül a befolyásos francia államférfi, Richelieu bíboros ahol csak tudott, igyekezett bajt okozni a Habsburgoknak. A katonai és diplomáciai ellenlépések közül azonban egyik sem volt igazán sikeres, és az 1620-as évek végén úgy tűnt, hogy Ferdinánd császár kiemelkedő katonai tehetségű főparancsnoka, Wallenstein közel jár egy mindent átfogó, centralizált hatalom bevezetéséhez Németországban, sőt még messze északon, a Balti-tenger partjainál is.[12]

A birodalmi hatalom gyors térnyerése erőteljesebb lépésekre buzdította a Habsburg-ház számos ellenségét. Az 1630-as évek elején a legerősebb volt köztük II. Gusztáv Adolf svéd király (1611–1632), akinek jól képzett hadserege 1630-ban behatolt Észak-Németországba, majd a következő évben dél felé, a Rajna-vidékre és Bajorországba nyomult. Bár Gusztávot az 1632-es lützeni csatában megölték, ez semmiképpen nem csökkentette Svédország jelentős szerepét Németországban, és a háború dimenzióit sem szűkítette le. Épp ellenkezőleg, 1634-re a spanyolok IV. Fülöp (1621–1665) és kiváló minisztere, Olivares gróf alatt úgy döntöttek, hogy a korábbiaknál jóval hathatósabban segítik ausztriai unokatestvéreiket. Amikor erős hadsereget indítottak a Rajna-vidékre, a parancsnok, a bíboros-infáns 1635-ben közvetlen francia közbelépésre kényszerítette Richelieu-t, hogy csapatokat küldjön a határokon túlra. Korábban évekig Franciaország volt a Habsburg-ellenes koalíció háttérben meghúzódó, közvetett vezetője, és támogatta mindazokat, akik a császári és spanyol erők ellen küzdöttek. Most azonban a konfliktus felszínre került, és mindkét koalíció még több csapatot, fegyvert és pénzt kezdett mozgósítani. A hangnem is hasonlóképpen elfajult. „Vagy minden elvész, vagy Kasztília lesz a világ ura..." – írta Olivares 1635-ben, miközben Franciaország következő évi invázióját tervezte.[13]

Azonban egy akkora terület meghódítása, mint Franciaország, meghaladta a Habsburgok katonai erejét, és bár rövid időre megközelítették Párizst, hamarosan túlságosan is széthúzták seregeiket Európában. Svéd és német csapatok szorongatták északon a császáriakat. A hollandok és a franciák „bekerítették" Spanyol-Németalföldet. Ráadásul egy 1640-es portugál felkelés a spanyol csapatok folyamatos áradatát indította Észak-Európából hazafelé, bár ez soha nem volt elegendő ahhoz, hogy a félsziget újraegyesítését megvalósítsák. A katalánok egyidejű felkelésével – amit a franciák örömmel támogattak – valóban fennállt némi veszély, hogy az 1640-es évek elejére a spanyol hátország széthullik. A tengerentúli holland expedíciók Brazíliára, Angolára, Ceylonra csaptak le, és ez a konfliktust olyasvalamivé változtatta, amit számos történész az első világméretű háborúnak minősít.[14] Ha az utóbbi akciók Németalföld számára előnnyel jártak is, a legtöbb hadviselő

fél erre az időre már ugyancsak szenvedett a sokéves katonai küzdelemtől; az 1640-es években kisebbek lettek a hadseregek, mint az 1630-as évtizedben, a kormányok rendelkezésére álló pénzügyi eszközök nagysága és az emberek türelme is jócskán megfogyatkozott, ennek folytán tiltakozásaik is egyre erőteljesebbek lettek. Mégis, éppen a küzdelem összekapcsolódó természete miatt bármelyik résztvevő számára nehéz lett volna a visszalépés. Pedig ezt a protestáns német államok közül sokan a legszívesebben már megtették volna, ha biztosak lehetnek abban, hogy a svéd seregek is befejezik a harcot, és hazamennek, valamint ha Olivares és más spanyol államférfiak is fegyverszünetet kötnek Franciaországgal, bár ez utóbbi aligha hagyta volna cserben a hollandokat. A különböző pontokon zajló katonai hadműveletekkel párhuzamosan titkos béketárgyalások folytak különböző szinteken, és mindegyik hatalom azzal a gondolattal vigasztalta magát, hogy egy újabb győzelem megerősítheti igényeit a végső rendezés során.

Ennek következtében a harmincéves háború befejezése meglehetősen zavaros lett. Spanyolország az 1648-as év elején hirtelen békét kötött a hollandokkal, és véglegesen elismerte teljes függetlenségüket, de ez a lépés megfosztotta Franciaországot egy szövetségesétől, míg a francia–Habsburg-küzdelem tovább folytatódott. Ez utóbbi végül tisztán francia–spanyol párharccá vált, amikor még ugyanabban az évben a vesztfáliai béke végre nyugalmat hozott Németországnak, és lehetővé tette az osztrák Habsburgoknak, hogy kivonuljanak a konfliktusból. Míg az egyes államok és uralkodók bizonyos előnyökre tettek szert (és bizonyos veszteségeket is szenvedtek), a vesztfáliai rendezés lényege az volt, hogy elismerte a Német-római Császárságon belüli vallási és politikai *egyensúlyt,* és így szentesítette a császári hatalmat megszorító korlátozásokat. Ezek után Franciaország és Spanyolország további háborúja már kizárólag nemzeti rivalizálás volt, amelynek semmi köze nincs a valláshoz. Richelieu utóda, Mazarin francia miniszter ezt világosan kinyilvánította 1655-ben, amikor Cromwell protestáns Angliájával szövetkezett annak érdekében, hogy együtt mérjenek csapásokat Spanyolországra, amelyek végül rábírták a spanyolokat a béke elfogadására. A pireneusi béke (1659) feltételei nem voltak különösebben kemények, de Spanyolország rákényszerítése, hogy megegyezzen hatalmas ősellenségével, napvilágra hozta, hogy az európai Habsburg-fölény kora véget ért. IV. Fülöp kormánya számára mindössze egyetlen „háborús cél" maradt: az ibériai egység megőrzése, de még erről is le kellett mondania 1668-ban, amikor Portugália önállóságát formálisan elismerték.[15] Így tehát a kontinens politikai tagoltsága nagyjából ahhoz hasonló állapotban maradt, mint 1519-ben, V. Károly trónra lépése idején. Spanyolországnak további lázadásokkal és területvesztésekkel kellett számolnia a XVII. század vége felé közeledve – valójában azonban a kezdeti stratégiai túlterjeszkedésük árát kellett megfizetniük.

4. térkép. A spanyol hatalom összeomlása Európában

A Habsburg-tömb erős és gyenge pontjai

Miért vallottak kudarcot a Habsburgok?[16] A téma olyan hatalmas és a folyamat annyira hosszadalmas volt, hogy úgy tűnik, nincs sok értelme olyan személyes okokat keresgélni, mint például II. Rudolf császár őrültsége vagy III. Fülöp spanyol király inkompetenciája. Az az érv is nehezen állja meg a helyét, hogy a Habsburg-dinasztia és magas beosztású hivatalnokai különösképpen csökkent képességűek lettek volna, hiszen számos kortárs angol és francia uralkodó nagyon beteges és néhány német fejedelem degenerált és elmebeteg volt. A rejtély még nagyobbnak tűnik, ha a Habsburgok rendelkezésére álló hatalmas anyagi erőket is figyelembe vesszük.

V. Károly öröksége négy nagy uralkodóház: a kasztíliai, az aragóniai, a burgundiai és az ausztriai, valamint uralkodóházának későbbi szerzeményei, Csehország, Magyarország, Portugália – sőt egy rövid időre Anglia – koronája volt. E dinasztikus események véletlenszerű egybeesése az Újvilág spanyol meghódításával és kizsákmányolásával a Habsburg-uralkodóházat olyan bőséges erőforrásokhoz juttatta, amivel egyetlen más európai hatalom sem vetélkedhetett.[17]

A hozzáférhető statisztikák fellelhető hiányosságai és pontatlanságai miatt nem szabad túlságosan bízni az adott időszak népességi adataiban, de annyit feltételezhetünk, hogy a kora újkori Európa népeinek körülbelül egynegyede élt a Habsburgok területein. E durva összegzéseknél* azonban fontosabb volt a kérdéses tartományok jóléte, és itt most úgy tűnt, hogy a dinasztikus örökség gazdagsággal is párosult.

A Habsburgok pénzbevételeit öt fő és több kisebb forrás táplálta. A legfontosabb Kasztília volt, a spanyol örökség, mivel ez közvetlen irányítás alatt állt, és a cortes (rendi gyűlés) és az egyház különböző adófajtákat (forgalmi adót, az egyházi javakra kivetett „keresztes" adót) engedett át a koronának. Ráadásul ott volt Európa két leggazdagabb kereskedelmi területe – az itáliai államok és Németalföld –, amelyek a kereskedelemből származó vagyonukból és mozgékony tőkéjükből viszonylag nagy pénzösszegeket tudtak előteremteni. A negyedik, az idők folyamán egyre fontosabbá váló forrás az amerikai birodalomból érkező bevétel volt. Az ott bányászott arany és ezüst „királyi ötöde", amihez az újvilágbeli forgalmi adó, behozatali és kiviteli vám és egyházi adók is járultak, Spanyolország királyainak hatalmas részesedést biztosított, méghozzá nemcsak közvetlenül, de áttételesen is. Az amerikai kincsek, amelyek akár spanyol, akár holland vagy olasz kézbe kerültek, hozzásegítették a vállalkozókat és érdekeltségeiket ahhoz, hogy a rájuk kivetett egyre növekvő állami adókat megfizessék, és vészhelyzetben az uralkodó

* Közelítő adatként: ez Európa 1600. évi 105 milliós népességéből körülbelül 25 milliót jelent.

is mindig komoly kölcsönöket vehetett fel a bankároktól, annak reményében, hogy az ezüstflotta érkezésekor kifizeti adósságait. További előny és az ötödik fő bevételi forrás az volt, hogy a Habsburgok területén voltak a vezető pénzügyi és kereskedőházak; így a dél-németországiak és néhány azok közül, amelyeknek az itáliai városokban, illetve Antwerpenben volt a székhelyük.[18] Ez a bevétel minden bizonnyal könnyebben megszerezhetőnek bizonyult, mint a Németországból származó adók, mert ott a fejedelmek, valamint a Reichstagban képviselt szabad városok csak akkor szavazták meg a császárnak a pénzt, ha a törökök már ott álltak a kapuban.[19]

A posztfeudális korban, amikor a lovagokat már nem kötelezték egyéni katonai szolgálat teljesítésére (legalábbis a legtöbb országban), és a tengerparti városoktól sem várták el, hogy hajókat szereljenek fel, a készpénz elérhetősége és a kedvező hitelek megszerzése bármelyik háborúba keveredett állam számára életbevágó lett. Egy harcra kész flotta ellátásához csak közvetlen fizetéssel (vagy a fizetés ígéretével) lehetett a szükséges hajókat, haditengerészeti felszereléseket, fegyvereket és élelmiszereket mozgósítani az árutermelő gazdaságon belül; és csak többé-kevésbé rendszeres élelmiszer-ellátással és zsolddal tudta bárki is saját csapatait eltéríteni a lázadástól, és energiájukat az ellenség ellen fordítani. Ráadásul – bár általában ezt tekintik annak a kornak, amikor a „nemzetállam" elfoglalta az őt megillető helyet Nyugat-Európában – minden kormány jócskán támaszkodott külföldi zsoldosokra is. E téren a Habsburgokat újra csak megsegítette az Isten, mert könnyen toborozhattak embereket Itáliában és Németalföldön csakúgy, mint Spanyolországban vagy Németországban; a híres flandriai hadsereg például hat főbb nemzetiségből tevődött össze, és bár meglehetősen lojálisak voltak a katolicizmus ügyéhez, a szabályos fizetséget megkövetelték. Ami a haditengerészetet illeti, a Habsburg-ház a csatahajók lenyűgöző együttesét tudta felállítani: II. Fülöp uralkodásának utolsó éveiben például a földközi-tengeri gályák, a nagy genovai és nápolyi kereskedőhajók és a hatalmas portugál flotta a kasztíliai és aragóniai armadákat erősíthették.

De talán a spanyol kiképzésű gyalogság volt a Habsburgok legnagyobb katonai előnye száznegyven éven keresztül. A társadalmi struktúra és a szellemi légkör ideális toborzótereppé tette Kasztíliát; ott, jegyzi meg Lynch, „a katonáskodás nemcsak a köznemesség, hanem az egész lakosság számára divatos és jövedelmező elfoglaltsággá vált".[20] Ráadásul Gonzalo de Córdoba, a „nagy kapitány" a XVI. század elején változtatásokat vezetett be a gyalogság szervezetében, és attól kezdve egészen a harmincéves háború közepéig a spanyol *tercio* volt a leghatékonyabb katonai egység Európa csatamezőin. A háromezer lándzsásból, kardforgatóból és puskával felszerelt emberből álló, gyakorlott ezredekkel – amelyeket egymás kölcsönös támogatására képeztek ki – a spanyol hadsereg számtalan ellenséget győzött le, és erősen csökkentette a francia lovasság és a svájci pikás falanxok hírnevét és hatékonyságát. A nördlingeni csata (1634) idején a bíboros-infáns gyalogsága a félelmetes svéd hadsereg tizenöt rohamának állt ellen, aztán – mint Wellington Waterloonál – elszántan előrenyomult, hogy szétzúzza az ellenséget. Rocroi-nál (1643) – bár a franciák bekerítették őket – a spanyolok utolsó csepp vérükig harcoltak. A Habsburg-építmény egyik legerősebb oszlopa valóban a spanyol

gyalogság volt, és az is figyelemre méltó, hogy a spanyol hatalom *láthatóan* csak a XVII. század közepén omlott össze, amikor hadserege már jórészt német, itáliai és ír zsoldosokból állt, és jóval kevesebb volt a kasztíliai harcosok száma.

Mindezen előnyök ellenére a spanyol–osztrák szövetség soha nem tudott diadalmaskodni. Bármennyire hatalmasnak tűntek is pénzügyi és katonai forrásai a kortársak szemében, arra soha nem voltak elegendőek, hogy a követelményeknek megfeleljenek. E kritikus hiányosság három tényezőnek tulajdonítható, amely kölcsönösen hatott egymásra az egész időszakban – ezekből jelentős tanulságokat lehet levonni a fegyveres konfliktusok tanulmányozásához.

A fent röviden említett tényezők közül az első a kora újkori Európa „katonai forradalma" volt, azaz a háború mértékében, költségeiben és szervezésében végbement hatalmas növekedés, ami durván az 1520-as éveket követő százötven évben zajlott le.[21] Ez a változás maga is több összefonódó, taktikai, politikai és demográfiai elem eredménye volt. A svájci lándzsások, majd később a lándzsákkal, kardokkal, számszeríjakkal, majd puskákkal felszerelt vegyes alakulatok mindinkább megingatták a lovasság addigi vezető harci szerepét – mindez azt jelezte, hogy a gyalogság lett a hadsereg legerősebb és legfontosabb része. Ezt a következtetést a korábban már említett itáliai városi erődítmények és bástyák jól működő védelmi rendszerének a kifejlesztése is alátámasztotta. Ezeknek az erődítményeknek a védelméhez vagy megostromlásához egyaránt igen nagy csapatlétszámra volt szükség. Természetesen egy nagyobb hadműveletben egy jól szervező parancsnok sikeresen bevethetett nagyszámú lovasságot és tüzérséget is, de ez a két fegyvernem sokkal kevésbé volt mozgékony, mint a gyalogság. Mindez nem azt jelentette, hogy a lovasságot most már teljességgel mellőzték, de a hadseregekben a gyalogság aránya jelentősen megnőtt, és mivel felszerelésük és ellátásuk olcsóbb volt, kellő számban lehetett gyalogosokat toborozni, különösen mivel Európa népessége is növekedőben volt. Természetesen mindez óriási szervezési feladatokat rótt a kormányokra, de ezek nem voltak annyira jelentősek, hogy megfojthatták volna a nyugati „új monarchiák" bürokráciáját. Éppígy a hadseregek hatalmas növekedése sem nehezítette meg vagy tette lehetetlenné egy hadvezér szerepét, feltéve, hogy seregeinek megfelelő volt a szervezeti felépítése, és a katonák jó kiképzést kaptak.

Talán a spanyol birodalom hadserege nyújtja e „katonai forradalom" legjobb gyakorlati példáját. Ahogy a történész megjegyzi: „nincs rá bizonyíték, hogy bármely állam 30 000-nél több katonát állított volna csatasorba" az Itáliáért folytatott spanyol–francia küzdelemben 1529 előtt, de:

> 1536–37-ben V. Károly császár egyedül Lombardiában 60 000 embert mozgósított legutolsó hódítása, Milánó védelmére és Provence inváziójához. 1552-ben, amikor minden oldalról egyszerre támadták – Itáliában, Németországban, Németalföldön és Spanyolországban, az Atlanti-óceán és a Földközi-tenger felől –, 109 000 embert állított csatasorba Németországban és a Németalföldön, további 24 000-ret Lombardiában és még ennél is többet Szicíliában, Nápolyban és Spanyolországban. Így körülbelül 150 000 ember volt a császár parancsnokságára és ennélfogva költségére bízva. Az emelkedő tendencia

pedig tovább folytatódott. 1574-ben egyedül a flandriai hadsereg 86 000 főből állt, és egy fél évszázaddal később büszkén hirdethette ki IV. Fülöp, hogy a parancsnoksága alatt álló fegyveres erők 1625-ben nem kevesebb, mint 300 000 embert számlálnak. Mindezekben a hadseregekben a tényleges létszámnövekedés a gyalogságnál és különösen a lándzsásoknál volt számottevő.[22]

Nagyjából ezzel párhuzamosan a tengeren is ugyanaz történt, ami a szárazföldön. A tengeri (különösen a tengerentúli) kereskedelem kiterjedése, a szemben álló flották közti vetélkedések a La Manche csatornán, az Indiai-óceánon vagy a Karib-tenger dél-amerikai részénél, a fenyegetés, amit a berber kalózok és a török gályahadak jelentettek – mindezek a tényezők és a hajóépítés új technológiája kölcsönösen ösztönözték a nagyobb és jobban felfegyverzett hajók gyártását. Ezekben az időkben nem volt nagy különbség egy hadi- és egy kereskedelmi hajó között, lényegében minden nagyobb kereskedelmi hajón voltak ágyúk a kalózok és egyéb fosztogatók visszaverésére. De megindult egy olyan törekvés, hogy *királyi* tengerészeteket hozzanak létre, így az uralkodó legalább néhány reguláris hadihajóval rendelkezett, és ezek képezték azt a magot, amelyhez háború idején a felfegyverzett kereskedelmi hajók, háromárbocosok és dereglyék nagy flottája is csatlakozhatott. VIII. Henrik, Anglia királya jelentős támogatást nyújtott e rendszer fejlesztéséhez, míg V. Károly inkább spanyol és itáliai tartományainak magánkézben levő vitorlásaira és gályáira támaszkodott saját haditengerészetének kiépítése helyett. II. Fülöp, akire a Földközi-tengeren és talán az Atlanti-óceánon is sokkal nagyobb nyomás nehezedett, már nem élvezhette ezt a fajta kényelmet. Meg kellett szerveznie és fizetnie egy nagyszabású vitorlásépítő programot Barcelonában, Nápolyban és Szicíliában. 1574-re összesen 146 vitorlást tartott fenn, háromszor annyit, mint 12 évvel korábban.[23] A következő évtizedben az Atlanti-óceánon kirobbant háborúskodás még nagyobb erőfeszítést tett szükségessé; óceánjáró hadihajók kellettek a Nyugat-Indiába vezető útvonalak és (miután Portugáliát bekebelezték) a Keletre vezetők védelmére is; meg kellett olalmazniuk a spanyol tengerpartokat az angol rajtaütésektől, és végül inváziós hadsereget kellett eljuttatniuk a Brit-szigetekre. Az 1604-es angol–spanyol béke után Spanyolországnak még mindig nagy flottára volt szüksége, hogy a nyílt tengeren elhárítsa a holland támadásokat, és Flandriával fenntartsa az összeköttetést. Ezeket a hadihajókat évtizedről évtizedre jobb fegyverzettel látták el, ezáltal sokkal drágábbak lettek.

Ezek a spirálisan emelkedő költségek hozták napvilágra a Habsburg-rendszer valódi gyengeségét. Az általános infláció – az élelmiszerárak 1500 és 1630 között ötszörösükre, az iparcikkek ára háromszorosára emelkedett – már meglehetősen súlyos csapást jelentett a kormányzati pénzügyekre, amihez még a hadsereg és a haditengerészet kapacitásának megduplázása, majd újbóli megkétszereződése is járult. Ennek következtében a Habsburgok csaknem folyamatos küzdelmet folytattak fizetőképességük megőrzéséért. Az 1540-es években Algír, majd a franciák és német protestánsok elleni különböző hadjáratait követően V. Károly felismerte, hogy állandó *és* különleges jövedelmei együtt sem tudják fedezni kiadásait, bevéte-

leit pedig évekre előre elzálogosította bankárainál. Csak egy kétségbeesett lépéssel, a tengerentúlról származó kincsek elkobzásával és az összes spanyolországi fémpénz lefoglalásával tudta előteremteni a pénzt a protestáns fejedelmek elleni háború fedezéséhez. Csak az 1552-es metzi hadjárata egyedül 2,5 millió dukátba került – ami körülbelül tízszerese volt Amerikából származó szokásos jövedelmének. Nem meglepő tehát, hogy sorozatosan újabb és újabb kölcsönök felvételére kényszerült, egyre hátrányosabb feltételekkel: ahogy romlott a korona hitele, úgy emelkedett a bankárok által felszámolt kamatláb, olyannyira, hogy rendes bevételeinek nagy részét egyszerűen arra kellett fordítania, hogy korábbi adósságainak kamatait kifizesse.[24] Amikor Károly lemondott, mintegy 20 millió dukát hivatalos spanyol adósságot hagyott II. Fülöpre.

Fülöp örökölte a Franciaországgal fennálló háborús állapotot is. Ez annyira költséges volt, hogy 1557-ben a spanyol korona kénytelen volt fizetésképtelenné nyilvánítania magát. Ennek következtében a nagy bankházak, mint például a Fuggerek is, térdre kényszerültek. Gyenge vigasz volt, hogy Franciaországot még ugyanabban az évben arra kényszerítették, hogy beismerje saját pénzügyi csődjét – ez volt a fő ok, amiért mindkét fél belement abba, hogy Cateau-Cambrésis-nél békét kössenek 1559-ben –, Fülöpnek viszont mindjárt szembe kellett fordulnia a hatalmas török ellenséggel. A Földközi-tenger vidékén zajló, húsz évig tartó háború, a hadjárat a granadai mórok ellen, majd az összehangolt katonai támadás a Németalföldön, Észak-Franciaországban és a La Manche csatornán arra ösztönözte a koronát, hogy valamennyi lehetséges bevételi forrást felkutasson. V. Károly bevétele megháromszorozódott uralkodása alatt, míg II. Fülöpé már az 1556–1573-as időszakban „megduplázódott, majd uralkodásának végén még több mint kétszeresére emelkedett”.[25]

Kiadásai azonban sokkal nagyobbak voltak. Kiszámították, hogy a lepantói hadjáratban (1571) a keresztény flotta és a katonák eltartása több mint 4 millió dukátba került évente, bár e teher jelentős részét átvállalta Velence és a pápaság.[26] A flandriai hadseregnek juttatott fizetség az 1570-es évekre már hatalmas összeget tett ki, és csaknem mindig késett: ez viszont a csapatok lázadását váltotta ki, kiváltképpen miután Fülöp 1575-ben felfüggesztette a kamatok fizetését a genovai bankároknak.[27] Az amerikai bányákból érkező jövedelem sokkal hatalmasabb áradata – ez a mintegy évi 2 millió dukát az 1580-as években mintegy tízszerese volt a négy évtizeddel korábbinak – ideiglenesen megmentette a kormány pénzügyeit és hitelképességét, de az 1588-as Nagy Armada 10 millió dukátba került, és szomorú vége egyszerre jelentett pénzügyi és haditengerészeti katasztrófát. 1596-ra, miután mesébe illő kamatokkal bocsátott ki kölcsönt, Fülöp újra felfüggesztette fizetési kötelezettségeinek teljesítését. Két évvel később, halálakor, adósságai hatalmas, 100 millió dukátnyi összegre rúgtak, ennek kamatterhei körülbelül a teljes bevétel kétharmadát tették ki.[28] Bár Angliával és Franciaországgal hamarosan békét kötöttek, a hollandok elleni háború az 1609-es fegyverszünetig elhúzódott, amit a spanyol hadsereg lázadásai és egy 1607-es újabb pénzügyi csőd is siettetett.

Az ezt követő néhány békeévben nem csökkentek jelentősen a spanyol állami kiadások. Ha a nagy kamatfizetéseket nem számítjuk, a Földközi-tenger vidékén

még mindig feszült volt a helyzet (ami grandiózus part menti erődítményrendszer építését tette szükségessé), és a nagy kiterjedésű spanyol birodalom továbbra is ki volt téve a kalózok fosztogatásának (ez jelentős védelmi kiadásokat tett szükségessé a Fülöp-szigeteknél, a Karib-tengeren csakúgy, mint a nyílt tengeri flottánál).[29] Az 1610 utáni harcias légkörű európai fegyverszüneti állapot aligha sugallhatta Spanyolország büszke vezetőinek, hogy csökkentsék a hadikiadásokat. A harmincéves háború kirobbanásával csak annyi történt, hogy a hidegháborús helyzet forróvá változott, ami viszont azzal járt, hogy spanyol csapatok és pénz egyre növekvő áradata ömlött Flandriába és Németországba. Érdemes megjegyezni, hogy az Újvilágból érkező aranyszállítmányok ekkori jelentős növekedése még segítette is a Habsburgok korai győzelemsorozatát Európában és az amerikai gyarmatok sikeres megvédését. Ugyanilyen okból a kincsbevételek 1626 utáni csökkenése, a pénzügyi csőd bejelentése a következő évben és a hihetetlen holland siker, az ezüstflotta elfogása 1628-ban (ami Spanyolországnak és lakosainak több mint 10 millió dukát veszteséget jelentett) egy időre csillapította a háborús erőfeszítéseket. Még a császárral kötött szövetség ellenére sem volt mód arra (kivéve Wallenstein parancsnokságának egy rövid időszakát), hogy német segítséggel pótolhassák a spanyol hiányt.

Ez lesz tehát a következő harminc év spanyol háborús sablonja. Új kölcsönök összekaparásával, új adók kivetésével és Amerikából származó váratlan bevételek hasznosításával támogatni lehetett egy olyan fontosabb hadműveletet, mint amilyen például a bíboros-infáns 1634–35-ös németországi intervenciója volt, de a nyomasztó háborús költségek végül is mindig semmivé tették ezeket a rövid időre szóló előnyöket, és néhány éven belül rosszabb lett a pénzügyi helyzet, mint valaha is volt. Az 1640-es évekre, a katalán és a portugál felkelések utáni helyzetben, amikor az amerikai kincsek is egyre gyérebben csordogáltak, a hosszú, lassú hanyatlás elkerülhetetlenné vált.[30] De mi más is lehetett volna egy olyan nemzet végzete, amelynek – bár félelmetes harcosokkal rendelkezett – kormányai folyamatosan kétszer-háromszor annyit költöttek, mint amennyi a rendszeres bevételekből befolyt?

A spanyol és osztrák bukás második fő oka a fenti beszámolóból is nyilvánvalóan kitűnik: a Habsburgok egészen egyszerűen túl sokat vállaltak, túl sok birodalommal kellett felvenniük a harcot, túl sok frontot kellett megvédeniük. A spanyol katonák rendíthetetlen bátorsága sem ellensúlyozhatta azt a tényt, hogy ezeket az erőket szét kellett aprózni a hazai helyőrségekbe, Észak-Afrikába, Szicíliába és Itáliába, sőt az Újvilágba csakúgy, mint a Németalföldre. A három évszázaddal későbbi brit birodalomhoz hasonlóan, a Habsburg-tömb is messze szétszóródott tartományok konglomerátuma volt, amelynek működtetéséhez rendkívül nagy és folyamatos anyagi forrásokra és leleményességre volt szükség. A Habsburg-hatalom a stratégiai túlterjeszkedés legjobb történelmi példáját szolgáltatja: ilyen sok tartomány birtoklása sok ellenséget is mozgósított; ezt a terhet nyögte akkoriban a kortárs Oszmán Birodalom is.[31]

Ezzel függ össze a Habsburg-háborúk kronológiájának egyik igen fontos tényezője. Kétségtelen, hogy az európai konfliktusok gyakoriak voltak ebben a korszak-

ban, és költségeik nyomasztóan nehezedtek mindegyik társadalomra. De mégis Franciaországnak, Angliának, Svédországnak, sőt még az Oszmán Birodalomnak is voltak időnként békés és fellendülésre mutató időszakai. A Habsburgok, de még inkább Spanyolország végzete az volt, hogy az egyik ellenség ellen folytatott küzdelem után mindjárt új harcot kellett kezdenie egy másik ellen. A Franciaországgal kötött békét a törökök elleni háború követte, a Földközi-tengernél létrejött fegyverszünetet az Atlanti-óceánon folyó, hosszan tartó konfliktus váltotta föl, ezt pedig az Északnyugat-Európáért folytatott küzdelem. Néhány szörnyű időszak alatt a birodalmi Spanyolország három fronton harcolt egyszerre, és ellenségei mind diplomáciai, mind kereskedelmi vagy éppen katonai vonalon tudatosan segítették egymást.[32] A korabeli hasonlat Spanyolországot ahhoz a verembe esett hatalmas medvéhez hasonlította, amelyik erősebb ugyan a rá támadó kutyák bármelyikénél, mégsem tud elbánni minden ellenfelével, sőt a küzdelem során egyre jobban kimerül.

De hogyan tudtak volna a Habsburgok ebből az ördögi körből kilépni? Történészek rámutattak energiáik krónikus szétszórtságára, és úgy vélekedtek, hogy V. Károlynak és utódainak egyértelműen ki kellett volna alakítaniuk védelmi prioritásaikat.[33] Ebbe beletartozik az is, hogy néhány terület feláldozható lett volna; de melyik területek?

Visszatekintve persze érvekkel tudnánk alátámasztani, hogy az osztrák Habsburgok és különösen II. Ferdinánd okosabban tette volna, ha visszalép az északnémetországi ellenreformáció támogatásától, mert ez súlyos veszteségekkel és kevés haszonnal járt. A császárnak azonban még így is jelentős hadsereget kellett volna Németországban állomásoztatnia, hogy a fejedelmi függetlenségi törekvéseket, a francia intrikákat és a svéd ambíciókat ellenőrzése alatt tartsa, de amíg a Magyarország egyharmadát ellenőrzésük alatt tartó törökök alig 200 kilométerre álltak Bécstől, addig ezt a Habsburg fegyveres erőt nem lehetett csökkenteni. A spanyol kormány a maga részéről sem a franciák és a lutheránusok, sem a törökök tekintetében nem hagyhatta cserben osztrák unokatestvéreit, mert ennek Spanyolország saját európai pozíciójára nézve lettek volna következményei. Ez a számítgatás azonban, úgy tűnik, fordítva nem érvényesült. V. Károly visszavonulása után, 1556-ban a császárság általában nem érezte kötelességének, hogy megsegítse Madridot nyugat-európai és tengerentúli háborúiban, de Spanyolország, amely tudatában volt a magasabb érdekeknek, szívesen elkötelezte volna magát a császárság mellett.[34] Ez az érzés- és elkötelezettségbeli egyenlőtlenség érdekes hosszú távú következményekkel járt. Habsburg-Spanyolország európai célkitűzéseinek kudarca a XVII. század közepén világosan összefüggött belső problémáival és viszonylagos gazdasági hanyatlásával; mivel minden irányban túlterhelte magát, most központjában lett gyenge. Másfelől viszont, az osztrák Habsburgok esetében – bár nekik nem sikerült leverniük a protestantizmust Németországban – az örökös tartományokban (Ausztria, Csehország stb.) elérték hatalmuk *konszolidációját*, olyannyira, hogy ezen a hatalmas tartományi bázison – egy hivatásos állandó hadsereg későbbi létrehozásával[35] – a Habsburg Birodalom képes volt a XVII. század későbbi évtizedeiben újra az európai nagyhatalmak sorába emelkedni, míg

Spanyolország még meredekebben hanyatló korszakába lépett.[36] Ezen a ponton azonban már Ausztria felépülése sem jelenthetett túl nagy vigaszt a madridi államférfiak számára, akik úgy érezték, hogy másutt kell szövetségesek után nézniük.

Könnyű tehát belátni, hogy az újvilágbeli birtokok miért voltak létfontosságúak Spanyolország számára. Egy jó évszázadon át ezek szolgáltatták a spanyol gazdagságnak, ennélfogva a katonai hatalomnak is azt a rendszeres kiegészítést, ami nélkül a Habsburgok hatalmi törekvését nem lehetett volna olyan nagy területen fenntartani. Még akkor is, amikor a spanyol–portugál gyarmati birodalomra zúduló angol és holland támadások miatt állandóan növekedő összegeket kellett a flottára és a tengerentúli erődítésekre költeni, jelentősek maradtak az ezekről a területekről származó közvetlen és közvetett előnyök a spanyol korona számára. Elképzelhetetlen volt, hogy ilyen nyereségekről lemondjanak.

A veszteségek csökkentésénél már csak az itáliai és flandriai Habsburg-birtokok jöhettek számításba. A kettő közül az itáliai visszahúzódás tűnt kevésbé csábítónak. A XVI. század első felében a franciák töltötték volna ki ott a nagyhatalmi vákuumot. Itália gazdagságát saját céljukra – és a Habsburgok kárára – használták volna ki. A század második felében Itália csaknem szó szerint Spanyolország biztonságának külső bástyája volt a nyugati oszmán terjeszkedéssel szemben. A spanyol presztízsre és a keresztény vallásra mért csapástól eltekintve – amit egy Szicíliát, Nápolyt és Rómát fenyegető török ostrom kísért volna – e bástya elvesztése egyben súlyos stratégiai kudarcot is jelenthetett. Spanyolországnak ez esetben egyre több és több pénzt kellett volna a parti erődítményekbe és a gályahadakba ölnie, amelyek II. Fülöp uralkodásának első évtizedeiben amúgy is felemésztették a katonai költségvetés nagyobbik részét. Katonailag tehát volt értelme annak, hogy ezeket a meglévő erőket a Földközi-tenger központjának aktív védelmére csoportosítsák, mert ez távol tartotta a törököket, és az a további előnye is megvolt, hogy az effajta hadviselés költségein az itáliai Habsburg-birtokok, a pápaság és alkalmanként Velence is osztozott. Ha erről a frontról visszavonulnak, az semmi előnnyel, viszont sok potenciális veszéllyel járt volna.

Kizárásos alapon Németalföld maradt az egyetlen terület, ahol a Habsburg-veszteségeket csökkenteni lehetett. A flandriai hadsereg költségei a hollandok ellen vívott „nyolcvanéves háborúban" a terep nehézségeinek és az erődítmények fejlődésének[37] köszönhetően amúgy is döbbenetesek voltak, és messze meghaladták a bármely más fronton adódó kiadásokat. Még a harmincéves háború tetőfokán is ötször vagy hatszor akkora összeg jutott a flandriai helyőrségeknek, mint a németországi erőknek. „A németalföldi háború – állapította meg egy spanyol tanácsos – teljesen tönkretette ezt a monarchiát." Valóban, 1566 és 1654 között Spanyolország legalább 218 millió dukátot küldött Németalföldre a katonai kincstárnak, jóval többet annál az összegnél (121 millió dukát), amit a korona bevételei tettek ki.[38] Stratégiailag is sokkal nehezebb volt Flandriát megvédeni, a tengeri útvonal gyakran állt a franciák, az angolok és a hollandok ellenőrzése alatt – ez világosan látszott akkor is, amikor Tromp holland admirális 1639-ben szétvert egy erősítést szállító spanyol flottát –, de a Lombardiából a svájci völgyeken vagy Savoyán és

Franche-Comtén át, Franciaország keleti határai mellett az Alsó-Rajna vidékére vezető ún. spanyol úton is számos igen sebezhető szoros volt.[39] Valóban megérte-e folyvást azzal próbálkozni, hogy néhány millió ellenszegülő németalföldit ellenőrizzenek egy messzire nyúló közlekedési útvonal távoli végén, ráadásul ilyen horribilis költségek árán? Miért nem hagyják – ahogy ezt a túladóztatott kasztíliai cortes képviselői ravaszul megfogalmazták – a lázadókat saját eretnekségükben megrohadni? Az isteni büntetést úgysem kerülhetik el, és Spanyolországnak sem kellene tovább hordoznia a terheket.[40]

Az érvek, amelyeket amellett sorakoztattak föl, hogy miért nem kell a birodalomnak erről a színtérről visszavonulnia, nem győzték volna meg azokat, akik az erőforrások elpazarlásáról panaszkodtak, pedig bizonyos fokig ezek elfogadhatók voltak. Először is, ha Spanyolország kiengedi a kezéből Flandriát, azt vagy Franciaország, vagy az Egyesült Tartományok szereznék meg, és ennélfogva e két engesztelhetetlen Habsburg-ellenség valamelyikének hatalmát és tekintélyét gyarapítaná; már maga az ötlet visszataszító volt a spanyol politika irányítói számára, akiknek a „hírnév" mindennél többet számított. Másodszor ott volt az az érvelés, amit IV. Fülöp és tanácsadói pártoltak, nevezetesen, hogy egy összecsapás abban a tartományban legalább elvonja az ellenséges erőket az érzékenyebb helyekről: „Bár a háború, amit Németalföldön folytatunk, kimerítette kincstárunkat, és kényszeradósságokba vert bennünket, mégis olyannyira leköti azokon a területeken ellenségeinket, hogy ha nem így tettünk volna, akkor bizonyos, hogy Spanyolországban vagy valahol közelebb vívnánk a háborút."[41] És végül ott volt a „dominóelv": ha Németalföld elesik, akkor ugyanez lesz a sorsa Németországnak, az olyan kisebb birtokoknak, mint Franche-Comté s talán még Itáliának is. Ezek hipotetikus érvek voltak, az érdekesség itt azonban az, hogy a madridi államférfiak és brüsszeli katonai parancsnokaik olyan egymással összefonódó stratégiai képletet képzeltek el, amely darabokra hullik, ha egyetlen eleme is kiesik:

> A legelső és legjelentősebb veszélyek [hangzott az érvelés a kritikus 1635. évben] Lombardiát, Németalföldet és Németországot fenyegetik. Ha e tartományok bármelyikében legyőznék, az végzetes volna a monarchiára nézve, olyannyira, hogy komolyabb vereség esetén a monarchia maradéka is összeomlana, mert Németországot Itália követné, azt pedig Németalföld; Németalföld után Amerika következne, Lombardia után jönne Nápoly és Szicília, anélkül, hogy lehetőség nyílna bármelyik megvédésére.[42]

Talán elegendő arra rámutatni, hogy a spanyol birodalmi ambíciók aláaknázását a folyamatos háború puszta költségei idézték elő és az elszántság, hogy a négy fő front közül egyiket sem adják fel. A bizonyítékok azonban azt sugallják, hogy létezett egy harmadik, lényeges ok: mégpedig az, hogy a spanyol kormánynak nem sikerült az összes elérhető erőforrást a leghatékonyabb módon mobilizálnia, és gazdasági ballépések sorozatával segítette elő saját hatalma felbomlását.

Bár a külföldiek gyakran tartották V. Károly és II. Fülöp birodalmát monolitikus és fegyelmezett egységnek, valójában tartományok laza halmaza volt, amelyek

közül mindegyiknek megvoltak a maga előjogai, és mindegyik büszke volt saját különállására.[43] Nem volt központi igazgatás (eltekintve a törvényhozóitól vagy a bíróitól), és az egyetlen valódi összekötő kapocs maga az uralkodó volt. Azoknak az intézményeknek a hiánya, amelyek talán valamifajta egységtudatot erősíthettek volna, és az a tény, hogy az uralkodó szinte soha nem járt körbe országában, megnehezítette, hogy a király dominiumainak egyik részében pénzt szerezzen ahhoz, hogy egy másikban háborúzhasson. Szicília és Nápoly adófizetői szívesen áldoztak volna a törökök ellen harcoló hajóhad építésére, de keserűen tiltakoztak, amikor felmerült, hogy a németalföldi spanyol beavatkozást pénzeljék; a portugálok értelmét látták annak, hogy az Újvilág védelmét támogassák, de nem lelkesedtek a németországi háborúkért. A féltékenyen őrzött adókivetési jogok jól tükrözik az erős helyi törekvések előtérbe állítását. Szicíliában például a rendek ellenálltak az adók emelésére irányuló korai Habsburg-erőfeszítéseknek, és 1516-ban és 1517-ben felkeltek a spanyol alkirály ellen; igencsak valószínűtlen, hogy a szegény és anarchikus Szicília sokkal járult volna hozzá a Habsburg-érdekek védelmezéséhez.[44] A Nápolyi Királyságban és az újonnan megszerzett Milánóban a madridi nyomás alatt álló spanyol hivatalnokok kevesebb jogi akadályba ütköztek az újabb pénzösszegek felkutatása során. Ezért mindkettő jelentős pénzügyi segítséget *tudott volna* nyújtani V. Károly uralma alatt, de a gyakorlatban a Milánó megtartásáért folytatott küzdelem és a törökök elleni háborúk azt jelentették, hogy a pénz útjának iránya gyakran megfordult. Földközi-tengeri „bástyája" megtartására Spanyolország dukátok millióit küldte Itáliába, hogy hozzáadják az ott előteremtett összegekhez. A harmincéves háború alatt a pénz útja megfordult, és az itáliai adók segítették a németországi és németalföldi háborúk finanszírozását, de az 1519–1659 közötti korszakot egységes egészként tekintve nehéz elhinni, hogy az itáliai Habsburg-birtokok alapvetően többel járultak hozzá – ha egyáltalán hozzájárultak – a közös alaphoz, mint amennyit saját védelmükre kivettek belőle.[45]

Németalföld természetesen még jobban megcsapolta a közös birodalmi bevételeket. V. Károly uralkodásának korai szakaszában a németalföldi államtanács egyre növekvő mértékű adót teremtett elő, bár az összeg fölött mindig alkudoztak, és ragaszkodtak kiváltságaik elismeréséhez. A császár utolsó éveiben az itáliai és németországi háborúkhoz gyakran követelt különleges támogatásokat. Az emiatt érzett harag, a vallási elégedetlenségekkel és a kereskedelmi nehézségekkel összeolvadva, széles körű ellenérzést váltott ki a spanyol uralommal szemben. 1565-re Németalföld államadóssága elérte a 10 millió forintot, és az adósságok fizetése plusz a normális adminisztráció költségei meghaladták a bevételeket, így a hiányt Spanyolországnak kellett pótolnia.[46] Amikor további egy évtizedes madridi önkény után ezek a helyi elégedetlenségek nyílt felkelésbe csaptak át, Németalföld lett a birodalmi erőforrások kolosszális megcsapolója, mivel a 65 000 vagy még több főnyi flandriai hadsereg évtizedről évtizedre felemésztette a spanyol kormány kiadásainak egynegyedét.

De az erőforrások mozgósításának legvégzetesebb csődje magában Spanyolországban bontakozott ki, ahol a királyi adókivetési jog valójában igen korlátozott volt. Az aragóniai korona három királyságának (név szerint Aragóniának, Kataló-

niának és Valenciának) megvoltak a maga törvényei és adórendszere, ami figyelemre méltó autonómiát biztosított a számukra. A valóságban az uralkodó egyetlen garantált bevétele a királyi birtokokból származott, további támogatásokat csak ritkán és vonakodva teremtettek elő. Amikor például egy olyan elszánt uralkodó, mint IV. Fülöp 1640-ben azt követelte, hogy Katalónia fizessen azokért a csapatokért, amelyeket a spanyol határ megvédésére küldtek oda, mindössze annyit ért el, hogy egy elhúzódó és hírhedt felkelést robbantott ki. Portugália, bár 1580-tól egészen az 1640-es felkelésig megszállás alatt állt, adókivetés dolgában teljes önállósággal rendelkezett, és nem járult hozzá rendszeres pénzösszegekkel a Habsburg-ügyhöz. Így a spanyol adózási rendszerben Kasztília maradt az egyetlen „fejőstehén”, bár a baszk tartományok itt is érinthetetlenek voltak. A földbirtokos nemesség, amely a kasztíliai cortesben erős képviselettel rendelkezett, általában olyan adókat akart csak megszavazni, amelyek alól ők fel voltak mentve. Az olyan adók, mint az *alcabala* (10%-os fogyasztási adó), a be- és kiviteli vámok, amelyek a rendes bevételeket jelentették, ezenfelül a *servicios* (a cortes által megszavazott támogatások), a *millones* (élelmiszerekre kivetett adó, amit szintén a cortes engedélyezett) és a különböző egyházi juttatások, amelyek a legfontosabb rendkívüli bevételek voltak, mindinkább a kereskedelmet, az árucserét és a szegényeket sújtották, és így fokozták az elnyomorodást és az elégedetlenséget, és hozzájárultak az elnéptelenedéshez (az emigráció útján).[47]

Mielőtt még az amerikai ezüst beáramlása hatalmas kiegészítő bevételeket hozott a spanyol koronának (durván az 1560-as évektől az 1630-as évek végéig), addig a Habsburg-háborúk terhei leginkább a kasztíliai parasztok és kereskedők vállára nehezedtek; és még akkor is, amikor az újvilági forrásokból érkező királyi jövedelem a legmagasabb volt, az csak egyharmada-egynegyede volt annak, ami Kasztíliából és hatmillió lakosától származott. Amíg az adóterheket nem tudták igazságosabban elosztani e királyságon belül és még inkább a Habsburg-tartományok összességében, addig a korszak hatalmas katonai kiadásait biztosító alap gyakorlatilag túl kicsinek bizonyult.

A pénzügyi nehézségeket a kasztíliai adófizetők kizsákmányolását kísérő maradi gazdasági intézkedések tették teljessé.[48] A királyság társadalomfelfogása soha nem volt bátorító a kereskedelemre nézve, de a XVI. század elején az ország viszonylag virágzott, növekvő lakossággal és számottevő iparral büszkélkedhetett. Az ellenreformáció és a Habsburgok számos háborújának kezdete azonban erősítette a spanyol társadalom vallásos és katonai elemeit, míg a kereskedelmi törekvéseket gyengítette. Azok a gazdasági ösztönzők, amelyek ebben a társadalomban léteztek, mind azt sugallták, hogy a legbölcsebb dolog egyházi uradalmakra vagy egy kisebb nemesi pátensre szert tenni. Állandó hiány volt képzett kézművesekből – például a fegyvergyártásban –, és a céhek megakadályozták a munkaerőmozgást és a rugalmas munkavégzést.[49] Még a mezőgazdaság fejlődését is visszavetette a Mesta, a birkatenyésztők híres céhe, amelynek juhnyájai minden kötöttség nélkül legelhettek a királyság területén. A XVI. század első felében Spanyolország lakossága növekedett, így szükségessé vált a növekvő gabonaimport. Mivel a Mesta fizetségei a legeltetési jogért egyenesen a királyi kincstárba vándoroltak – ennek megszünte-

tése a korona leghívebb támogatóit bőszítette volna fel –, nem volt remény a rendszer megváltoztatására. Végül, bár volt néhány jelentős kivétel – a gyapjúkereskedelemben érintett kalmárok, Simon Ruz, a bankár, a Sevilla körüli terület –, a kasztíliai gazdaság egésze igencsak rá volt utalva a külföldi manufaktúrák áruira és a nem spanyolok, elsősorban a genovai, a portugál és a flamand vállalkozók szolgáltatásaira. De a hollandokkal is számolni kellett, még az ellenségeskedések idején is: „1640-re a spanyol kikötőkbe az áruk háromnegyedét holland hajók szállították",[50] a nemzet legnagyobb ellenségének hasznára. Nem meglepő tehát, hogy Spanyolország folyamatosan szenvedett kereskedelmi egyensúlya felbomlásától, amit csak az amerikai arany és ezüst reexportálásával tudott helyreállítani.

A száznegyven éves háborúskodás horribilis költségeit tehát egy olyan társadalomra hárították, amely gazdaságilag gyenge volt ezek vállalásához. Mivel a leghatékonyabb eszközökkel sem tudtak bevételekhez jutni, a Habsburg-uralkodók olyan különböző, rövid távon kényelmes megoldásokat vettek igénybe, amelyek hosszú távon katasztrofálisak voltak az ország érdekeire nézve. Az adókat minden lehetséges módon és folyamatosan emelték, de ezek ritkán sújtották azokat, akik a terheket a legkönnyebben elviselték volna, és tendenciózusan ártottak a kereskedelemnek. A készpénzre áhítozó kormány különböző kiváltságokat, monopóliumokat és rangokat árusított. Kifejlesztették a deficit finanszírozásának egy durva formáját: részben a jövendő kasztíliai adók és amerikai kincsek reményében súlyos kölcsönöket vettek fel bankároktól, részben kamatozó állami kötvényeket *(juros)* adtak el, ezzel olyan tőkét számoltak föl, amit egyébként talán a kereskedelembe és az iparba fektethettek volna. De a kormány adósságpolitikáját mindig a máról holnapra való tengődés jellemezte. Az ésszerű korlátokat figyelmen kívül hagyták, és hiányzott az ellenőrzés, amelyet egy központi bank vitathatatlanul gyakorolhatott volna. Ezért már V. Károly uralkodásának késői szakaszaiban évekre előre elzálogosították a kormány bevételeit; 1543-ban a rendes évi bevételek 65%-át kellett a már kibocsátott *juros*ok kamatainak fizetésére fordítani. Minél többet idegenítettek el a kormány „rendes" bevételeiből, annál kétségbeesettebben kerestek rendkívüli pénzforrásokat és új adókat. Az ezüstérmék értékét például sorozatosan réz *vellon*okkal rontották. Néhány alkalommal a kormány egyszerűen elkobozta az Amerikából érkező, magánszemélyeknek szánt ezüstöt, és arra kényszerítette ezeket az embereket, hogy *juros*okat fogadjanak el kártérítésként, más alkalommal viszont, mint már korábban is említettük, a spanyol királyok felfüggesztették a kamatok visszafizetését, és ideiglenesen fizetésképtelennek nyilvánították magukat. Még ha ez az utóbbi akció nem is mindig tette tönkre magukat a bankházakat, Madrid jövőbeli hitelképességét bizonyára rontotta.

Jóllehet ezekben az években a kasztíliai gazdaságot sújtó csapások közül néhányat nem is emberek okoztak, hatásukat az emberi ostobaság csak felerősítette. A pestisjárványok, amelyek a XVI. század kezdetén a környék jó részét elnéptelenítették, kiszámíthatatlanok voltak, de tetézték azokat a nehézségeket – a kizsákmányoló bérleti díjakat, a Mesta akcióit, a katonai szolgálatot –, amelyek már amúgy is sújtották a mezőgazdaságot. Az amerikai ezüst beáramlása vezetett az olyan gazdasági problémák megjelenéséhez (különösen az árak inflációjában), amelyek

kezelésére a korszak egyetlen társadalma sem rendelkezett kellő tapasztalattal, és ráadásul a Spanyolországban uralkodó állapotok azt jelentették, hogy ez a jelenség nagyobb kárt okozott a produktív osztályoknak, mint a nem produktívaknak. Az ezüst gyorsan kiszökött Sevillából a külföldi bankárok és hadiszállítók kezébe, és a gazdaság új, tengerentúli forrásait a korona oly módon zsákmányolta ki, amely inkább gyengítette, mintsem erősítette a pénzügyi helyzetet. A beáramló nemesfém, ahogy akkoriban mondták, annyit ért Spanyolországnak, mint tetőn az esővíz, amely leesett, de nyomban fel is száradt.

A spanyol hanyatlás középpontjában tehát az állt, hogy nem ismerték fel, milyen fontos egy hatalmas katonai gépezet gazdasági támaszainak védelme. Újra meg újra csak hibás lépéseket tettek. A zsidók és később a mórok kiűzése, a külföldi egyetemekkel fenntartott kapcsolatok megszüntetése; az a kormányutasítás, hogy a vizcayai hajógyáraknak – a kisebb, hasznosabb kereskedőhajók csaknem teljes mellőzésével – a nagy hadihajók építésére kellett átállniuk, a kereskedelmet korlátozó monopóliumok kiárusítása, a gyapjú exportjára kivetett súlyos adók (amelyek versenyképtelenné tették az árut a külföldi piacokon), a különböző spanyol tartományok közötti *belső* vámhatárok, amelyek ártottak a kereskedelemnek és felverték az árakat – mindez elenyésző a meggondolatlan döntések sorozata mellett, amelyek hosszú távon komolyan befolyásolták Spanyolországot, és megakadályozták, hogy azt a fontos szerepet játssza el az európai (és Európán kívüli) ügyekben, amelyet maga elé tűzött. Bár a spanyol hatalom hanyatlása az 1640-es évekig nem mutatkozott meg teljes valójában, ezek az okok már évtizedekkel korábban is jelentkeztek.

Nemzetközi összehasonlítások

A Habsburgok kudarca – ezt hangsúlyozni kell – csak relatív volt. Ha úgy hagynánk itt félbe a történetet, hogy nem vizsgáltuk meg a többi európai hatalom próbálkozásait, akkor hiányos elemzést adnánk. A háború, ahogy egy történész leszögezi, „a legkomolyabb próbatétel volt, amivel a XVI. századi állam szembekerült".[51] A katonai technológiában végbement változások, amelyek lehetővé tették a hadseregek és a flották nagyarányú növelését, új terheket róttak a Nyugat szervezett társadalmaira. Valamennyi ellenfélnek meg kellett tanulnia, hogyan hozzon létre egy kielégítő közigazgatási szervezetet annak érdekében, hogy megfeleljen a „katonai forradalomnak"; hasonlóképpen fontos volt, hogy a növekvő háborús költségek fedezésére is találjanak új eszközöket. A Habsburg-uralkodókra és alattvalóikra rendkívüli terhek nehezedtek az elhúzódó háborúskodás miatt, de az *1. táblázat* megmutatja, hogy minden állam igyekezett minél nagyobb katonai erőt irányítani és finanszírozni. Úgy tűnik, sok ország jóval kevesebb erőforrással rendelkezett, mint a birodalmi Spanyolország. Ők hogyan állták ki a próbát?

Ebből a rövid áttekintésből legfőképpen azért maradt ki a Habsburgok legkitartóbb és legfélelmetesebb ellensége, az Oszmán Birodalom, mert erősségeit és gyen-

1. TÁBLÁZAT **A katonai potenciál növekedése, 1470–1660**[52]

Időszak	*Spanyolország*	*Egyesült Tartományok*	*Franciaország*	*Anglia*	*Svédország*
1470-es évek	20 000		40 000	25 000	
1550-es évek	150 000		50 000	20 000	
1590-es évek	200 000	20 000	80 000	30 000	15 000
1630-as évek	300 000	50 000	150 000		45 000
1650-es évek	100 000		100 000	70 000	70 000

gességeit az előző fejezetben már tárgyaltuk. Érdemes azonban felidézni, hogy a problémák és hiányosságok, amelyekkel a török hivatalnokoknak kellett megküzdeniük – stratégiai túlterjeszkedés, az erőforrások hatékony fölhasználásának sikertelensége, a kereskedelmi vállalkozások szétverése a vallási ortodoxia vagy a katonai presztízs érdekében –, sok szempontból hasonlóak azokhoz, amelyek II. Fülöpöt és utódait hozták nehéz helyzetbe. Ugyancsak hiányzik itt Oroszország és Poroszország, amelyek később kerültek nagyhatalmi pozícióba az európai politikában. Lengyelország-Litvánia is kimaradt, amely nagy területe ellenére is elmaradott volt etnikai megosztottsága és feudális béklyói miatt (jobbágyság, fejletlen gazdaság, parlamentáris monarchia, valamint az „arisztokratikus anarchia, amely ez utóbbit a politikai ostobaság közmondásos példájává tette"[53]), amelyek megakadályozták, hogy elinduljon a modern nemzetállammá válás útján. Helyettük más országok, így Franciaország, Anglia, Svédország, azaz az „új monarchiák" és az Egyesült Tartományok „polgári köztársaságának" helyzetét elemezzük majd.

Mivel Franciaország volt az az állam, amely végül – mint a legnagyobb katonai hatalom – Spanyolország helyébe lépett, természetes, hogy a történészek erre az országra összpontosítsák figyelmüket. Téves volna azonban a francia fölény időszakát korábbra helyezni, mert az ebben a fejezetben tárgyalt évek során Franciaország majdnem mindig határozottan gyengébbnek tűnt – és volt is – déli szomszédjánál. A százéves háborút követő néhány évtizedben a korona tartományainak konszolidálódása, Angliával, Burgundiával és Bretagne-nyal szemben – a közvetlen adók (különösen a *taille,* a fejadó egyik formája) kivetésének szokása a francia rendi gyűlés megkérdezése nélkül, az új államminiszterek állhatatos közhivatali munkája, az állandó „királyi" hadsereg, amelyhez hatásos tüzérség is csatlakozott – Franciaországot sikeres, egyesített posztfeudális monarchiaként tüntette fel.[54] Mégis igen hamar nyilvánvalóvá vált e szerkezet törékenysége. Az itáliai háborúk sorozatosan bizonyították, mennyire rövid életűek és katasztrofálisak a franciák törekvései, hogy döntő befolyáshoz jussanak a félszigeten (még akkor is, amikor Velencével és a törökökkel szövetkeztek); ezek ráadásul még rengeteg pénzbe is kerültek – nemcsak a Habsburgoknak, de a francia koronának is, amely a végzetes

1557-es esztendőben kénytelen volt bejelenteni fizetésképtelenségét. Még jóval ez előtt az összeroppanás előtt – annak ellenére, hogy a *taille,* valamint a közvetett adók (pl. a sóadó, a *gabelle*) és a vámok emelkedtek – a francia monarchia súlyos kölcsönöket vett föl bankároktól magas kamatok (10–16%) mellett, és olyan kétes eszközökhöz folyamodott, mint a hivatalok kiárusítása. Tovább súlyosbította a helyzetet – Franciaországban inkább, mint Spanyolországban vagy Angliában –, hogy a vallási ellentétek és a nagy nemesi családok ambícióinak ütközése következtében véres és hosszú polgárháború kezdődött. Mivel Franciaország nemzetközi ügyekben közel sem volt komoly tényező, az a veszély fenyegette, hogy 1560 után Európa új hadszínterévé válik, és tartósan feloszthatják majd a vallási határok mentén, ahogyan ez Németalföldön és Németországban meg is történt.[55]

Csak Bourbon (IV.) Henrik (1589–1610) francia trónra lépése után javult a helyzet, az új király belső kompromisszumokra építő politikája és a Spanyolország elleni külső katonai akciókat követően; az 1598-ban Madriddal kötött békének megvolt az a nagy előnye, hogy Franciaországot elismerte önálló hatalomként. Ugyanakkor az országot nagymértékben gyöngítette a polgárháború, a banditizmus, a magas árak, a derékba tört kereskedelem és mezőgazdaság, és adózási rendszere is darabokra hullott. 1596-ban a nemzeti adósság csaknem 300 millió livre volt, és az évi 31 millió livre bevétel négyötödét is átutalták már és elidegenítették.[56] Ezután Franciaország még hosszú időre lábadozó ország maradt. Természetes erőforrásai azonban viszonylag óriásiak voltak. Tizenhatmillió körüli népessége kétszerese volt Spanyolországénak és négyszerese Angliáénak. Jóllehet a városi fejlődésben, a kereskedelemben és a pénzgazdálkodásban nem érte el Németalföld, Észak-Itália vagy London környékének fejlettségi fokát, mezőgazdasága sokoldalú és egészséges volt, és az ország rendes körülmények között élelmiszer-felesleggel is rendelkezett. Franciaországnak ez a rejtett gazdagsága a XVII. század elején mutatkozott meg világosan, amikor IV. Henrik kiváló minisztere, Sully irányította a gazdasági életet és az államháztartást. A *paulette*-től eltekintve (ami az öröklődő hivatalok eladása, illetve megadóztatása volt), Sully nem vezetett be új kincstári eszközöket, ehelyett felülvizsgálta az adószedő gépezetet, elutasította több ezer ember törvénytelen adómentességi igényét, visszaszerezte a korona földjeit és jövedelmeit, és újra tárgyalt az államadósság kamatairól. 1600 után az állami költségvetés néhány éven belül egyensúlyba került. Ráadásul Sully – megelőzve ezzel XIV. Lajos miniszterét, Colbert-t – megpróbálta különböző eszközökkel segíteni az ipart és a mezőgazdaságot: a *taille* csökkentésével, hidak, utak, csatornák építésével (hogy ezzel is megkönnyítse az áruszállítást), valamint a szövetgyártás bátorításával, importkiváltó, luxusárukat előállító királyi manufaktúrák felállításával és így tovább. Persze nem mindegyik intézkedés váltotta be a hozzá fűzött reményeket, de szembeszökő volt a kontraszt III. Fülöp Spanyolországával.[57]

Nehéz megmondani, tovább folytatódott volna-e ez a talpraállítási munka, ha 1610-ben nem gyilkolják meg IV. Henriket. Az azonban világos volt, hogy egyetlen „új monarchia" sem tud kielégítően működni megfelelő vezetés nélkül, és IV. Henrik halálától az 1630-as évekig tartó időszakban, amikor Richelieu megszilárdította a királyi hatalmat, Franciaország belső politikai helyzete, a hugenották

elégedetlensége és a nemesség intrikus hajlama újra csak az ország európai nagyhatalmi aspirációit gyöngítette. Ráadásul amikor Franciaország végre nyíltan is bekapcsolódott a harmincéves háborúba, nem volt olyan egységes és ereje teljében lévő nagyhatalom, ahogyan néhány történész próbálja lefesteni, hanem még mindig a régi bajoktól szenvedő ország. Az arisztokrácia megosztottsága erős maradt, sőt csúcspontját is csak 1648–1653-ban érte el; a parasztság, a munkanélküliek, a városi munkások és a hugenották felkelései, valamint a helyi tisztségviselők szervezett obstrukciója együttesen zavarták a kormány megfelelő működését. Az általános népességcsökkenés, a keményebb időjárás, a hanyatló mezőgazdasági teljesítmény és az egyre gyakoribb pestisjárványok – amelyek, úgy tűnik, Európa nagyobbik részét sújtották abban az időben[58] – visszavetették a gazdaságot is, amely így nem volt abban a helyzetben, hogy egy komoly háborút finanszírozni tudjon.

Épp ezért 1635-től kezdve a francia adókat különböző eszközökkel emelni kellett: felgyorsult a hivatalok eladása, és a korábbi években csökkentett *taille* most annyira megemelkedett, hogy az ebből származó évi bevétel 1643-ra megduplázódott. De még ez sem fedezhette a Habsburgok elleni küzdelem költségeit, sem egy 150 000 fős hadsereg fenntartásának közvetlen katonai terheit, sem a szövetségeseknek juttatott segélyeket. 1643-ban, a spanyolok fölött Rocroi-nál aratott nagy francia győzelem évében a kormány kiadása csaknem kétszerese volt a bevételnek, és Mazarin, Richelieu utódja – egyéb lehetőségek híján – még kétségbeesettebben árusította ki a kormányhivatalokat, és még szorosabbra fogta a *taille* ellenőrzését, bár mindkettő igen népszerűtlen volt. Nem tekinthető véletlennek, hogy az 1648-as felkelés egy, a Mazarin által bevezetett új adózási rendelet elleni tiltakozással kezdődött, és ez a nyugtalanság hamarosan a kormány hitelének elveszítéséhez és a fizetésképtelenség kényszerű bejelentéséhez vezetett.[59]

Ennek következtében az 1648-as általános vesztfáliai béke után is folytatódó tizenegy éves francia–spanyol háborúskodásban a két küzdő fél olyan megrogygyant bokszolókra emlékeztetett, akik a teljes kimerültség határán egymásra támaszkodva próbálják kiütni az ellenfelet. Mindkettőt felkelések, széles körű elszegényedés gyengítették, gyűlölték a háborút, a teljes összeomlás szélén álltak. Igaz ugyan, hogy olyan tábornokokkal, mint d'Enghien és Turenne és olyan katonai reformerekkel, mint Le Tellier, a franciáké lassan a legnagyobb hadsereggé nőtte ki magát Európában, de a még Richelieu által kifejlesztett tengeri ereje gyorsan szétesett a szárazföldi hadviselés igényei miatt,[60] és az országnak még mindig szüksége lett volna szilárd gazdasági alapra. Ez esetben Franciaországnak az volt a szerencséje, hogy Anglia, amely Cromwell alatt visszanyerte tengerészeti és katonai erejét, úgy határozott, hogy beavatkozik a küzdelembe, és ez végül a kimerült Spanyolország rovására billentette ki az egyensúlyt. Az ezt követő pireneusi béke nem annyira Franciaország nagyságát szimbolizálta, hanem inkább túlméretezett déli szomszédja relatív hanyatlását; de ez a szomszéd figyelemre méltó szívóssággal folytatta a harcot.[61]

Más szavakkal, minden európai hatalomnak voltak erősségei és gyengeségei, és valódi érdekük az volt, hogy megakadályozzák az utóbbiak túlsúlyra kerülését az előbbiekkel szemben. Ez minden bizonnyal igaz volt a nyugati és északi „perem"-hatalmakra, Angliára és Svédországra is, amelyek intervenciói jó néhány kritikus alkalommal segítettek megfékezni a Habsburg-ambíciókat. Anglia esetében például szó sem volt arról, hogy az ország higgadtan és jól felkészülve nézett volna szembe egy kontinentális konfliktussal e száznegyven év alatt. A Rózsák Háborúját követő angol talpraállás kulcsa az volt, hogy VII. Henrik a belső stabilitásra és a pénzügyek rendezettségére összpontosított, legalábbis a Franciaországgal 1492-ben kötött béke után. Saját költségeinek leszorításával, adósságai kifizetésével és a gyapjúkereskedelem, a halászat és általában a kereskedelem bátorításával az első Tudor-uralkodó végre a szükséges lélegzetvételnyi szünethez juttatta a polgárháborútól és nyugtalanságtól meggyötört országot; a mezőgazdasági termelés, a Németalföldre irányuló virágzó szövetkereskedelem, a gazdag halászterületek növekvő kihasználása és a part menti kereskedelem általános fellendülése pedig gondoskodott a többiről. Az állami bevételek területén az a tény, hogy a király visszaszerezte a korona földjeit és elkobozta a lázadókét, illetve a rivális trónkövetelőkét, valamint a növekvő kereskedelemből származó adóbevételek és a Star Chambertől, a királyi törvényszékről és az egyéb bíróságoktól befolyó haszon mind közrejátszottak egy egészséges egyensúly megteremtésében.[62]

De a politikai és költségvetési stabilitás még nem szükségszerűen egyenlő a *hatalommal.* A sokkal jelentősebb népességű Franciaországgal és Spanyolországgal összehasonlítva Anglia és Wales 3–4 millió lakosa kevésnek tűnik. Az ország pénzügyi intézményei és kereskedelmi infrastruktúrája elmaradott volt, ha Itáliával, Dél-Németországgal és Németalfölddel hasonlítjuk össze, bár a „Tudor-évszázad" folyamán jelentősen nőtt az ipar.[63] Katonai téren még nagyobb volt a lemaradás. VII. Henrik, miután megszilárdította hatalmát, saját hadseregének nagyobb részét szélnek eresztette, és (néhány kivétellel) feloszlatta a nagy főurak magánhadseregeit; a Tower testőrei (Yeomen of the Guard) és egyes helyőrségi csapatok kivételével ebben a korszakban, amikor az itáliai francia–Habsburg háborúk megváltoztatták a katonai konfliktusok természetét és dimenzióit, Angliában nem volt hivatásos hadsereg. Ebből következően a korai Tudorok alatt meglévő erők még mindig hagyományos fegyverekkel (íjakkal, bárdokkal) voltak felszerelve, és hagyományos módon (megyei milíciák, önkéntesek stb.) gyűjtötték össze őket. Ez az elmaradottság azonban már nem tartotta vissza utódját, VIII. Henriket attól, hogy hadjáratot vezessen a skótok ellen, és az 1513-as és 1522–23-as, Franciaország elleni intervencióktól sem rettentette el, mivel az angol király nagy létszámban tudott „modern csapatokat" – lándzsásokat, puskásokat, nehézlovasságot – zsoldjába fogadni Németországból.[64] Jóllehet sem ezek a korai angol hadműveletek Franciaországban, sem a két későbbi, 1528-as és 1544-es invázió nem végződött katonai kudarccal – gyakran kényszerítették a francia uralkodót arra, hogy fizessen a kellemetlenkedő angol támadónak –, pénzügyi következményei minden bizonnyal pusztítóak voltak. 1513-ban például a kincstár 700 000 fontos összkiadásaiból 632 000 fontot juttattak a katonák fizetésére, hadianyagra,

hadihajókra és egyéb katonai kiadásokra.* VII. Henrik összes felhalmozott tartalékait hamarosan elköltötte ambiciózus örököse, és VIII. Henrik kancellárja, Wolsey széles körű elégedetlenséget váltott ki azza a kísérletével, hogy kikényszerített kötelező kölcsönökkel és egyéb önkényes eszközökkel szerezzen pénzt. Csak az 1530-as években, Thomas Cromwellnek az egyházi földek ellen indított támadásával javult a pénzügyi helyzet; tény, hogy az angol reformáció megduplázta a királyi bevételeket, és a védelmi jellegű katonai beruházások nagyarányú finanszírozását tette lehetővé: erődítményekét a La Manche csatorna és a skót határ mentén; új és hatalmas hadihajókét az angol haditengerészet számára, valamint az írországi lázadások elfojtását. De az 1540-es évekbeli katasztrofális háborúk Franciaország és Skócia ellen elképesztő összeget, 2 millió 135 ezer fontot emésztettek föl, és ez körülbelül a tízszerese volt a korona normális bevételének. Ez a legkétségbeesettebb félmegoldásokba kergette a király minisztereit: alacsony áron adták el az egyházi birtokokat, koholt vádak alapján nemesek földjeit kobozták el, újabb kikényszerített kölcsönöket vettek föl, nagymértékben leértékelték a pénzt, és végül a Fuggerekhez és más bankárokhoz fordultak.[65] Így az, hogy 1550-ben Anglia rendezte nézeteltéréseit Franciaországgal, nagy megkönnyebbülést jelentett egy már csaknem fizetésképtelenné vált kormány számára.

Mindezek tehát jelzik Anglia hatalmának valós korlátait a XVI. század első felében. Az ország központosított és relatíve homogén állam volt, bár ez sokkal kevésbé volt igaz a határ menti területekre és Írországra, amelyek mindig le tudták kötni a királyi udvar figyelmét és erőforrásait. VIII. Henrik érdemeinek köszönhetően az ország védelmi szempontból erős volt: ezt néhány modern erőd, tüzérség, hajógyárak, jelentős fegyvergyártás és jól felszerelt tengerészet biztosította. A hadsereg viszont harcászatilag elmaradott volt, és az államháztartás sem tudott volna egy nagyszabású háborút finanszírozni. Amikor I. Erzsébet 1558-ban trónra lépett, elég okos volt ahhoz, hogy tudomásul vegye az ország korlátozott lehetőségeit, és úgy valósítsa meg céljait, hogy ne ütközzön a fennálló akadályokba. Az 1570 utáni veszélyes években, amikor az ellenreformáció elérte csúcspontját, és a spanyol csapatok tevékenyen működtek Németalföldön, ezt a célkitűzést nehéz volt teljesíteni. Mivel országa egyetlen valódi európai „szuperhatalommal" sem tudta felvenni a versenyt, Erzsébet a diplomácián keresztül kívánta Anglia függetlenségét fenntartani; amikor az angol–spanyol kapcsolatok rosszabbra fordultak, még akkor is arra törekedett, hogy a II. Fülöp elleni „hidegháború" a tengerre korlátozódjon, mert ez legalább néhány alkalommal gazdaságilag jövedelmező volt.[66] Bár a skót és ír peremvidék biztosítására és a holland lázadók megsegítésére az 1570-es évek végén pénzt kellett keríteni, Erzsébetnek és minisztereinek mégis sikerült uralkodása első huszonöt esztendejében kielégítő többletet felhalmozniuk

* Kollégám, Robert Ashton professzor hívta fel a figyelmemet arra, hogy Anglia (és feltételezhetően más országok) állami bevételeiről és kiadásairól szóló bármilyen számadatot *névlegesnek* kell tekinteni ebben az egész korban; a tisztviselők, a vesztegetés, a korrupció és a szakszerűtlen könyvelés miatt elfolyt összegek drasztikusan csökkentették a hadsereg és a tengerészet számára megállapított „juttatásokat". Ehhez igencsak hasonló módon a király „bevételének" csak egy része jutott el valaha is az uralkodóhoz. Épp ezért az itt közölt számok csak jelzésértékűek, de nem mérvadók.

– ami épp jól jött, mivel a királynőnek égető szüksége volt egy „háborús pénztárra", miután 1585-ben úgy döntöttek, hogy Leicester vezetésével expedíciós sereget küldenek Németalföldre.

Az 1585 utáni konfliktus Spanyolországgal stratégiai és pénzügyi terheket rótt Erzsébet kormányára. Miután fontolóra vették, hogy Anglia számára melyik stratégia lenne a legalkalmasabb, a tengerészet vezető személyiségei, Hawkins, Raleigh, Drake és mások a spanyol ezüstkereskedelem megakadályozását, az ellenséges partok és gyarmatok fosztogatását és a hadviselés terheinek csökkentése érdekében állandóan a tengeri fölény kihasználását sürgették a királynőnél. A vonzó javaslatot a gyakorlatban nehéz volt megvalósítani. Ugyanakkor csapatokat is kellett küldeniük Németalföldre és Észak-Franciaországba, hogy segítsék a spanyol hadsereg ellen harcolókat, de ezt a stratégiát nem a holland lázadók vagy a francia protestánsok iránt érzett nagy rokonszenv, hanem egyszerűen az a felismerés sugallta, amit Erzsébet így fogalmazott meg: „Amikor Franciaország utolsó napjait éli, az lesz egyben Anglia pusztulásának előestéje is."[67] Az európai egyensúly megőrzése tehát létfontosságú volt, ha szükséges, akár tényleges beavatkozással is, és ez a „kontinentális elkötelezettség" egészen a XVII. század elejéig tartott, ha másként nem, hát valamiféle személyes formában, mert számos angol csapat továbbra is ott maradt, amikor az expedíciós hadsereg 1594-ben beolvadt az Egyesült Tartományok hadseregébe.

Azzal, hogy Anglia kettős funkciót töltött be – egyrészt II. Fülöp szárazföldi terveit hiúsította meg, másrészt a tengeren is zaklatta birodalmát –, az angolok is kivették részüket Európa politikai pluralitásának fenntartásából. De 8000 ember külföldi ellátása hatalmas teher volt. 1586-ban összesen több mint 100 000 fontot küldtek Németalföldre, 1587-ben 175 000 fontot, és e két összeg az évi kiadásoknak mintegy a felét jelentette. Az Armada évében a flottának juttatott összeg meghaladta a 150 000 fontot. Ennek következtében az 1580-as évek végén Erzsébet évi kiadásai kétszer-háromszor akkorák voltak, mint az évtized elején. Az 1590-es évtized alatt a korona 350 000 fontnál is többet költött évente, és az ír hadjárat 500 000 font fölé vitte az évi átlagot a királynő uralkodásának utolsó négy évében.[68] Miután mindent megpróbáltak, hogy más forrásokból – például királyi földek és monopóliumok eladásával – teremtsenek elő pénzt, a kormánynak nem maradt más választása, mint hogy rendkívüli adományok reményében ismételten összehívja a brit alsóházat. Minthogy a kért összeget (összesen mintegy kétmillió fontot) megadták, az angol kormány nem nyilvánította magát fizetésképtelennek, és csapatait is kifizette – mindez az uralkodó és tanácsadói szakértelmét és rátermettségét bizonyította; de a háborús évek próbára tették az egész rendszert, adósságokat hagytak az első Stuart-királyra, őt és utódait a gyanakvó alsóháztól és az óvatos londoni pénzpiactól függő helyzetbe sodorták.[69]

Itt nincs arra lehetőség, hogy megvizsgáljuk a korona és a parlament között szakadatlanul növekvő ellentétet, amely az 1603 utáni négy évtizedben jellemzi majd az angol politikát, és a pénzügyi kérdések játsszák majd a központi szerepet.[70] Az angol hadak ostoba és alkalomszerű beavatkozásai a nagy európai küzdelembe az 1620-as években (bár nagyon sokba kerültek), a harmincéves

háború menetére nem voltak komolyabb hatással. A népesség, a kereskedelem, a tengerentúli gyarmatok és Anglia általános jóléte ebben a korszakban is növekedett, de belső harmónia nélkül ezek egyike sem tudta szilárdan megalapozni az államhatalmat. És valóban, az adók körül kialakult viták – adót vetettek ki például a hajóépítésre, amelynek elméletben a nemzet fegyveres erejét kellett volna erősítenie – hamarosan egy olyan polgárháborúba taszították a koronát és a parlamentet, amely az 1640-es évek nagy részére kikapcsolta Angliát az európai politika tényezőinek sorából. Amikor aztán a szigetország újra talpra állt, hamarosan a hollandok ellen indított kérlelhetetlen kereskedelmi háborút (1652–54). Bármilyenek voltak is a szemben álló felek céljai, mindennek nem sok köze volt az általános európai egyensúlyhoz.

Cromwell 1650-es évekbeli Angliája azonban sokkal sikeresebben játszhatta el a nagyhatalmi szerepet, mint bármelyik későbbi kormány. Cromwell új mintahadserege, amely a polgárháborúból nőtt ki, végre kiegyenlítette az angol csapatok és európai ellenfeleik közötti hagyományos hátrányt. Az Orániai Móric és Gusztáv Adolf modern elvei alapján megszervezett és kiképzett, a küzdelem évei alatt megedződött, fegyelmezett és általában rendszeresen fizetett angol hadsereget már hatékonyan lehetett felhasználni az európai küzdelmekben, ezt bizonyította, hogy 1658-ban a dűnék csatájában legyőzték a spanyolokat. Ráadásul az angol köztársaság haditengerészete is fejlett volt. A polgárháború során egyöntetűen I. Károly ellen forduló flotta, amelyet ezért a brit alsóház is támogatott, az 1640-es évek vége felé reneszánszát élte, mérete csaknem megduplázódott, a harminckilenc hajóból (1649) nyolcvan (1651) lett, a zsold és a körülmények is javultak, a hajógyártás és az utánpótlás színvonalát emelték, és mindehhez egy olyan alsóház szavazta meg rendszeresen a pénzt, amely hitt abban, hogy a profit és a hatalom kéz a kézben jár.[71] Ez már csak azért is hasznosnak bizonyult, mert a hollandok elleni első háborújában a haditengerészet egy hozzá hasonlóan félelmetes erővel került szembe. A holland hajóhadat olyan parancsnokok irányították, mint Tromp és de Ruyter, akik legalább olyan kiváló tengerészek voltak, mint Blake és Monk. Amikor ez a haderő 1655-ben a spanyol birodalomra zúdult, nem volt meglepő, hogy sikereket ért el: bevette Acadiát (Új-Skóciát) és egy hispaniolai fiaskó után Jamaicát is; 1656-ban zsákmányul ejtette a spanyol kincsesflotta egy részét; körülzárta Cádizt, és 1657-ben Santa Cruznál szétverte a *flotá*-t.

Bár ezek az angol akciók felbillentették az egyensúlyt, és arra kényszerítették Spanyolországot, hogy 1659-ben véget vessen a Franciaországgal folytatott háborúnak, mindezt nem lehetett belső feszültségek nélkül véghezvinni. Az 1655 utáni években a jövedelmező spanyol kereskedelem elveszett a semleges hollandok számára, és az ellenséges kalózok alaposan megsarcolták az Atlanti-óceán és Földközi-tenger hajózási útvonalain közlekedő angol kereskedelmi hajókat. De mindenekfölött költséges volt fizetni egy 70 000 főt is elérő hadsereget és egy nagy haditengerészetet; becslés szerint 1657-ben a 2 millió 878 ezer fontos összállamkiadásból 1 millió 900 ezer font ment el a hadseregre és 742 000 font a haditengerészetre.[72] Adókat vetettek ki, és ezeket példátlan hatékonysággal be is hajtották. De még ezek sem voltak soha elegendőek egy olyan kormány számára, amely „négy-

szer annyit költött, mint amennyit már I. Károly alatt is kibírhatatlannak tartottak", még az angol polgári forradalom előtt.[73] Az adósságok folyamatosan nőttek, és elmaradtak a katonák és tengerészek fizetésével is. A spanyol háborúnak e néhány éve kétségtelenül növelte a Cromwell-uralom elleni általános ellenszenvet, és arra késztette a kereskedőrendek többségét, hogy békét kérjenek. Természetesen korántsem arról volt szó, hogy Angliát teljesen tönkretette ez a konfliktus – bár kétségtelenül ez történt volna, ha olyan hosszú ideig vesznek részt a nagyhatalmi küzdelmekben, mint Spanyolország. Anglia belföldi és tengerentúli kereskedelmének növekedése, plusz a gyarmatokról és a tengeri kereskedelemből származó profit olyan szilárd gazdasági alapot kezdett teremteni, amelyre egy újabb háború esetén a londoni kormányok is támaszkodhattak. Mivel Anglia – a Németalföldi Egyesült Tartományokkal együtt – hatékony árutermelő gazdaságot fejlesztett ki, ezért azt a különleges mutatványt is véghez tudta vinni, hogy az emelkedő életszínvonal mellett a népesség is növekedett.[74] Még így is életbevágó maradt azonban, hogy megőrizzék a megfelelő egyensúlyt egyrészt az ország katonai és haditengerészeti törekvései, másrészt a nemzetgazdaság fejlesztése között, és a Protektorátus végén ez az egyensúly kissé ingataggá is vált.

A kormányzás tudományának kegyetlen leckéje még világosabban megmutatkozik, ha valaki összehasonlítja Anglia felemelkedését a másik „perem"-hatalom, Svédország fejlődésével.[75] A XVI. század folyamán végig szegényesnek tűntek az északi királyság kilátásai. Mivel Lübeck és különösen Dánia elvágta a Nyugat-Európába vezető szabad kijárattól, keleti határán sorozatos küzdelmekbe keveredett Oroszországgal, Lengyelországhoz fűződő kapcsolata is többször megromlott. Svédországnak így a puszta fennmaradás is épp elég gondot okozott, hiszen a Dániától az 1611–13-as háborúban elszenvedett súlyos vereség is arra utalt, hogy az ország a jövőben inkább hanyatlik, mintsem terjeszkedik. Ráadásul Svédországot olyan belső ellentétek is bomlasztották, amelyek inkább voltak alkotmányosak, semmint vallásiak, és amelyek végül a nemesség kiterjedt előjogainak megerősítésével végződtek. De az ország leggyengébb pontja a gazdaság volt. Hatalmas kiterjedésű területeinek nagy része értéktelen sarkvidéki föld vagy erdőség volt. A nagyrészt önellátó, szétszórt parasztság 95%-át tette ki a mintegy 900 000, Finnországgal együtt 1 millió 250 ezer fős össznépességnek – ez kevesebb volt, mint sok itáliai államé. A királyság városainak száma csekély, ipara jelentéktelen, a „középosztálynak" nyoma is alig volt, és még mindig az áruk és szolgáltatások cseréje volt a kereskedelem legfontosabb formája. Katonailag és gazdaságilag tehát Svédország csupán törpének számított, amikor az ifjú Gusztáv Adolf 1611-ben trónra lépett.

Egy külső és egy belső tényező segítette Svédországot abban, hogy nem túl biztató helyzetéből gyors növekedésnek induljon. Az első a külföldi vállalkozók, különösen a hollandok megjelenése volt, de a németek és a vallonok számára is Svédország jelentette az ígéretes, „fejlődésben elmaradott" országot, amely gazdag olyan nyersanyagokban, mint a fa, a vas és a réz. A leghíresebb külföldi vállalkozó,

Louis de Geer nemcsak készárut adott el Svédországnak, és nyersércet hozott ki onnan, hanem fűrészmalmokat, öntödéket és gyárakat is alapított, kölcsönöket adott a királynak, és bevonta Svédországot abba a kereskedelmi „világrendszerbe”, amely főleg Amszterdamra épült. Nemsokára az ország Európa legnagyobb vas- és réztermelője lett, és ezek exportja behozta azt a külföldi pénzt, aminek segítségével hamarosan meg tudták fizetni a fegyveres erőket. Ráadásul Svédország önellátó lett a fegyvergyártásban – akkoriban ritkaság! –, újra csak a külföldi beruházásoknak és szakértelemnek köszönhetően.[76]

A második, a belső tényezőt a már jól ismert reformok sorozata jelentette, amelyeket Gusztáv Adolf és tanácsadói vezettek be. A bíróságok, a kincstár, az adórendszer, a kancellária központi közigazgatása és az oktatás – hogy csak néhány területet említsünk, amelyeket ebben az időszakban tettek hatékonyabbá és eredményesebbé. Az addig általában széthúzó nemességet állami szolgálatba irányították. Biztosították a vallási türelmet. A helyi és a központi kormányzat is működött. Ezeken a szilárd alapokon Gusztáv már megteremthette a svéd haditengerészetet, hogy megvédje a partokat a dán és a lengyel ellenségtől, és a svéd csapatoknak biztonságos átjárót tartson fenn a Baltikumba. A király azonban mindenekelőtt gyökeres katonai reformjaival alapozta meg hírnevét: sorozás útján állandó nemzeti hadsereget fejlesztett ki, az új haditaktika szerint képezte ki csapatait, tökéletesítette a lovasságot, és mozgékony könnyűtüzérséget hozott létre. Gusztáv Adolf parancsnoksága alatt olyan fegyelem és magas erkölcsi színvonal alakult ki, hogy amikor a protestáns ügy megsegítése érdekében 1630 nyarán betört Észak-Németországba, a világ akkori legjobb hadseregét vezethette.[77]

Szükség is volt az erős hadseregre, mivel az európai konfliktus sokkal nagyobb méretű és költségesebb volt, mint amit Svédország a szomszédai ellen korábban vívott helyi háborúk során tapasztalt. 1630 végén Gusztáv 42 000 katonát vezetett, tizenkét hónappal később ez a szám megduplázódott, és pontosan a végzetes lützeni csata előtt serege csaknem 150 000 főre duzzadt. Bár a svéd csapatok minden jelentősebb csatában egyfajta elithadsereg szerepét játszották, és arra is felhasználták őket, hogy stratégiai fontosságú erődítményekben állomásozzanak, ahhoz mégsem voltak elegen, hogy egy nagyobb méretű hadsereget alkossanak; a 150 000 fős „svéd” haderőnek négyötöde külföldi zsoldosokból, skótokból, angolokból és németekből állt, akiknek elképesztően magas volt a zsoldja. Már a Lengyelország elleni, 1620-as évekbeli küzdelmek próbára tették a svéd államháztartást, de a német háború még ennél is magasabb költségekkel fenyegetett. A svédeknek azonban figyelemre méltó módon sikerült elérniük, hogy ezt mások fizessék meg. A külföldi támogatások, különösen azok, amelyeket Franciaország fizetett, jól ismertek, de ezek csak a költségek töredékét fedezték. Az igazi forrás maga Németország volt; a baráti fejedelmi államokat és szabad városokat felkérték, hogy járuljanak hozzá az ügyhöz; az ellenségesen viselkedőknek váltságdíjat kellett fizetniük, hogy elkerüljék a fosztogatást. Ez a hatalmas, svéd parancsnokság alatt álló hadsereg persze szállást, élelmet és takarmányt is követelt azoktól a tartományoktól, amelyekben táborozott. Kétségtelen, hogy ezt a rendszert már korábban tökélyre fejlesztette a császár hadvezére, Wallenstein, akinek az a takti-

kája, hogy „hozzájárulásokat" kért, eltartott egy több mint 100 000 főnyi császári hadsereget,[78] de a lényeg itt most az, hogy *nem* a svédek fizették azt a hatalmas haderőt, amely 1630-tól 1648-ig segített a Habsburgok megfékezésében. A svéd hadsereg még a vesztfáliai béke megkötésének hónapjában is Csehországban fosztogatott, és teljesen magától értetődő volt, hogy csak nagy „kártérítés" ellenében hajlandók visszavonulni.

Bár mindez figyelemre méltó teljesítmény volt a svédektől, de sok tekintetben hamis képet fest az ország valódi európai rangjáról. Félelmetes hadigépezete nagymértékben *parazita* volt; Németországban a svéd hadseregnek fosztogatnia kellett ahhoz, hogy fennmaradjon – máskülönben a csapatok fellázadtak, és ez inkább a németeknek ártott volna. Természetesen maguknak a svédeknek is fizetniük kellett saját haditengerészetükért, az anyaország védelméért és azokért a seregekért, amelyeket másutt, nem Németországban vetettek be; és mint minden más országban, ez megterhelte az állami kiadásokat, ami aztán oda vezetett, hogy a koronabirtokokat és -bevételeket eladták a nemességnek, így csökkentve a hosszabb távon várható bevételeket. A harmincéves háború emberéletben is súlyos áldozatokat követelt, és rendkívüli adókkal terhelte meg a parasztságot. Ráadásul katonai sikerei egy sor transzbaltikumi gyarmathoz juttatták Svédországot – Észtországhoz, Livóniához, Brémához, Pomeránia nagy részéhez –, ami kétségtelenül kereskedelmi és bevételi előnyökkel is járt, de fenntartásuk békeidőben és megvédésük az irigy vetélytársakkal szemben háborús időkben sokkal magasabb költségeket rótt a svéd államra, mint amibe a Németországon belüli nagy hadjárat került az 1630–1640-es években.

Svédország még 1648 után is jelentős hatalom marad, de csak regionális szinten. X. Károly (1654–1660) és XI. Károly (1660–1697) alatt még erejének teljében volt a balti hadszíntéren, ahol sikeresen megfékezte a dánokat, és megvédte birtokait Lengyelország, Oroszország és Poroszország erősödő hatalma ellen. Az abszolutizmus irányába vett fordulat XI. Károly idején gyarapította a királyi bevételeket, és így lehetővé tette nagy állandó hadsereg fenntartását békeidőben is. XI. Károly intézkedései az európai élvonalból lassan lejjebb csúszó Svédország megerősítését szolgálták. Roberts professzor szerint:

> Egy generációnyi időre Svédország megrészegült a győzelemtől, és eltelt a zsákmánytól: XI. Károly vezette vissza a hétköznapi élet szürkeségébe, erőforrásainak és valódi érdekeinek megfelelő politikát jelölt ki, ennek végrehajtásához az eszközöket is biztosította, és egy másodrangú hatalom súlyához és méltóságához illő jövőt készített elő az ország számára.[79]

Ezek nem voltak csekély eredmények, de a nagyobb európai összefüggésben csak korlátozott jelentőségük volt. Érdekes azt is megjegyezni, hogy azt a balti hatalmi egyensúlyt, amitől Svédország, de nem kevésbé Dánia, Lengyelország és a Brandenburgi Fejedelemség függött, milyen mértékben befolyásolták és „manipulálták" a XVII. század második felében saját céljaik érdekében a franciák, a hollandok, sőt még az angolok is támogatásokkal, diplomáciai beavatkozásokkal és

1644-ben és 1659-ben egy holland hajórajjal.[80] Végül is, bár Svédországot soha nem lehetett „bábállamnak" nevezni ebben a hatalmas diplomáciai játszmában, a Nyugat felemelkedő hatalmaival összehasonlítva gazdasági törpe maradt, és egyre inkább a támogatásuktól függött. Külkereskedelme 1700 táján csupán apró töredéke volt annak, amivel az Egyesült Tartományok vagy Anglia rendelkezett, állami kiadásainak összege pedig alig egyötöde volt Franciaországénak.[81] Ezen a gyenge anyagi alapon és a tengerentúli gyarmatszerzés lehetősége nélkül Svédországnak csekély esélye volt arra – bámulatos társadalmi és közigazgatási stabilitása ellenére is –, hogy fenntartsa azt a katonai fölényt amit Gusztáv Adolf alatt rövid ideig élvezett. A következő évtizedekben valójában épp elég fáradozásába került az országnak, hogy feltartóztassa délen Poroszország és keleten Oroszország előrenyomulását.

E korszak utolsó példája a holland hatalomé, amely figyelemre méltó ellentéte a svédek helyzetének. Mert itt van egy nemzet: a forradalom zavaros körülményei között hozták létre, hét heterogén tartományból áll, és szabálytalan határok választják el a Habsburgok birtokolta Németalföld maradékától; csupán egy darabja a hatalmas dinasztikus birodalom egy részének, mind népessége, mind területi kiterjedése korlátozott. És ez a nemzet hamarosan nagyhatalommá válik Európán belül és kívül egyaránt, csaknem egy évszázadra. Köztársasági, oligarchikus formájú kormányzatával különbözött a többi államtól – kivéve itáliai előfutárát, Velencét –, de legjellemzőbb tulajdonsága az volt, hogy alapvetően a kereskedelemre, az iparra és a pénzgazdaságra támaszkodott. Kétségtelen, hogy katonai téren is erős volt, legalábbis a védekezésben, emellett Hollandia lett a leghatékonyabb tengeri hatalom is, egészen a XVII. század végéig, amikor az angolok túlszárnyalták őket. De a fegyveres erő effajta megnyilatkozása inkább a holland erő és befolyás következményét, mint a lényegét jelentette.

Természetesen korántsem arról volt szó, hogy felkelésük első éveiben a mintegy 70 000 főt számláló lázadók sokat számítottak volna az európai politikában, ellenkezőleg, néhány évtizedig nem is tekintették önmagukat független nemzetnek, és a XVII. század elejéig még konkrét határ sem létezett. Az úgynevezett németalföldi felkelés kezdetben szórványos összeütközések sorozata volt. Különböző társadalmi csoportok és területek harcoltak egymás és egyidejűleg Habsburg-uralkodóik ellen, akikkel időnként ki is egyeztek; és voltak pillanatok az 1580-as évek során, amikor úgy látszott, hogy csak egy lépés választja el Parma hercegét attól, hogy nagyszerű taktikájával visszaszerezze a tartományokat Spanyolország számára. Ha nincs Anglia és a többi protestáns állam pénzügyi támogatása és katonai segítsége, ha nincsenek nagy mennyiségben importált angol ágyúk, és a spanyol seregek sem törnek be oly gyakran Franciaországba, akkor véget lehetett volna vetni a felkelésnek. De mivel Németalföld kikötői és hajógyárai közül csaknem mindegyik a lázadók kezére került, és Spanyolország is képtelen volt ellenőrzése alá vonni a tengert, Parma csak olyan lassú, szárazföldi hadműveletekkel próbálta

visszahódítani a területeket, amelyek elvesztették lendületüket, valahányszor Parma parancsot kapott, hogy seregivel Franciaországba vonuljon.[82]

Az Egyesült Tartományok az 1590-es évekig fennmaradt, sőt a legtöbb keleten elvesztett tartományt és várost is vissza tudta hódítani. Ekkor már képzett hadseregük élén az az Orániai Móric állt, aki a vizes terep kihasználása és taktikai újításai révén a kor egyik nagy hadvezére lett. Helytelen volna azonban ezt a hadsereget hollandnak nevezni, hiszen 1600-ban negyvenhárom angol, harminckét francia, húsz skót, tizenegy vallon, kilenc német és mindössze tizenhét holland századból állt.[83] A különböző nemzetiségű csapatokat Móric összetartó, egységes egésszé olvasztotta. Ebben azonban kétségtelenül segítségére volt az a pénzügyi támogatás, amit a holland kormány nyújtott, és serege – Európa legtöbb hadseregétől eltérően – szabályosan kapta a fizetését, éppúgy, ahogy a kormány folyamatosan megfizette létfontosságú haditengerészetének fenntartását.

Oktalanság volna azonban túlértékelni a Holland Köztársaság gazdagságát és pénzügyi stabilitását, vagy azt sugallni, hogy könnyűszerrel tudta pénzelni az elhúzódó konfliktust, különösen annak korai szakaszában. Az Egyesült Tartományok keleti és déli részein a háború jelentős károkat okozott, a kereskedelem megszűnt, és a lakosság száma is megfogyatkozott. Még a virágzó tartomány, Hollandia is hatalmasnak találta az adóterheket; 1579-ben 960 000 forintot kellett előteremtenie a háborúra, 1599-ben csaknem 5,5 milliót. A XVII. század elejére, amikor a Spanyolország ellen viselt háború évi költségei 10 millió forintra emelkedtek, izgalmas kérdéssé vált, meddig lehet még folytatni a küzdelmet pénzügyi túlterhelés nélkül. A hollandok szerencséjére a spanyol gazdaság még többet szenvedett, ezáltal csökkent az a lehetősége, hogy a lázadásra hajlamos flandriai hadsereget megfizesse; mindez végül arra kényszerítette Madridot, hogy beleegyezzen az 1609-es fegyverszünetbe.

Mindazonáltal, ha a konfliktus próbára tette is a holland erőforrásokat, mégsem merítette ki őket, és az is tény, hogy az 1590-es évektől kezdve Hollandia gazdasága gyors növekedésnek indult. Ez szilárd hitelalapot teremtett, amikor a kormánynak – mint minden hadviselő államnak – a pénzpiachoz kellett fordulnia segítségért. A fellendülés egyik nyilvánvaló oka a növekvő népesség és a fokozódó vállalkozókedv közötti kölcsönhatás volt, azután, hogy a Habsburg-uralomtól megszabadultak. A természetes számbeli gyarapodást még tetézte a több tíz- (vagy száz-) ezer menekült délről és Európa sok más pontjáról is. Bizonyos, hogy a bevándorlók között sok képzett szakmunkás, tanár, iparos és pénzember volt, akik sok segítséget tudtak nyújtani a maguk területén. Ugrásszerűen megnövelte Amszterdam esélyeit a nemzetközi kereskedelmi rendszerben az, hogy a spanyol csapatok 1576-ban kifosztották Antwerpent, bár az is igaz, hogy a hollandok a kereskedelmi fejlődés minden kínálkozó lehetőségét megragadták. Hollandia vezető szerepe a gazdag heringhalászatban és -kereskedelemben, valamint a földek visszahódítása a tengertől további gazdasági fellendülés lehetőségeit teremtette meg. A hatalmas kereskedelmi tengerészet – különösen a *fluyts*-ok (egyszerű, robusztus teherhajók) – 1600-ra már az európai teherszállítás jelentős részét megszerezte: minden vízi útvonalon holland hajók szállították a fát, a gabonát, a szövetet, a sót és a heringet.

Angol szövetségeseik és sok holland kálvinista pap visszatetszését váltotta ki, hogy az amszterdami kereskedők szívesen látták el halálos ellenségüket, Spanyolországot is ezekkel az árukkal, ha a haszon nagyobbnak ígérkezett, mint a kockázat. Közben nagy mennyiségben importálták a nyersanyagokat, amelyeket azután a különböző amszterdami, delfti, leydeni stb. iparosok dolgoztak fel. Aligha meglepő, hogy miután a legfontosabb iparágak között ott szerepelt a „cukorfinomítás, olvasztás, szeszfőzés, sörfőzés, dohányvágás, selyemszövés, fazekasság, üveggyártás, fegyvergyártás, nyomtatás és papírkészítés",[84] ezért 1622 tájára Hollandia 760 000 főnyi lakosságának 56%-a közepes méretű kisvárosokban élt. Ezzel összehasonlítva a világ bármely más régiója gazdaságilag óhatatlanul visszamaradottabbnak tűnik.

A holland gazdaság két további sajátsága is katonai erejét növelte. Az első a tengerentúli terjeszkedés volt. Bár ezt a kereskedelmet össze sem lehet hasonlítani az európai vizeken folyó, egyszerűbb, de sokkal nagyobb arányú áruszállítással, mégis tovább erősítette a köztársaság erőforrásait. „1598 és 1605 között minden évben átlagosan huszonöt hajó indult Nyugat-Afrikába, húsz Brazíliába, tíz Kelet-Indiába és százötven a Karib-szigetekre. Koronagyarmatokat alapítottak 1605-ben Ambonban és 1607-ben Ternateban; gyárakat és kereskedelmi állomásokat állítottak föl az Indiai-óceán körül, az Amazonas torkolatához közel, és 1609-ben Japánban."[85] Hasonlóan Angliához, az Egyesült Tartományok is egyre több hasznot húzott abból, hogy a gazdasági súlypontok a Földközi-tenger vidékéről lassan áthelyeződtek az Atlanti-óceán térségére, ez pedig az 1500-tól 1700-ig tartó korszak egyik legfontosabb általános tendenciája volt. Bár legelőször Portugáliát és Spanyolországot juttatta előnyökhöz, később azokat a társadalmakat lendítette fel, amelyek jobban felkészültek a világkereskedelem hasznának lefölözésére.[86]

A második sajátság az, hogy Amszterdam egyre nagyobb szerephez jutott mint a nemzetközi pénzvilág központja, ez pedig természetes következménye volt annak, hogy a köztársaság töltötte be Európa fuvarozójának, pénzváltójának és áruszállítójának szerepét. Amiket bankárjai és pénzintézményei ajánlottak (kamatozó betétek nyitása, pénzátutalás, hitelezés, váltók beváltása és kölcsönkibocsátás), nem különböztek a Velencében és Genovában már bevett gyakorlattól, de az Egyesült Tartományok gazdagságának és fejlettebb kereskedelmének következtében itt minden ügylet nagyobb méretekben folyt, biztonságosabban is irányították, hiszen a legfőbb befektetők részt vállaltak a kormányzásban is, igyekeztek megtartani a szilárd pénzt, és betartatni a biztonságos hitel és az adósságok szabályos visszafizetésének elveit. Mindezek következményeként általában mindig akadt pénz kormánykölcsönökre, ami felbecsülhetetlen előnyhöz juttatta a Holland Köztársaságot vetélytársaival szemben, és mivel hitelképessége szilárd volt, mert időben visszafizette adósságait, kedvezőbb feltételekkel jutott pénzkölcsönhöz, mint bármely más kormány, ez pedig jelentős előny volt a XVII. században, de bármely más időben is.

Hollandiának az a képessége, hogy könnyedén elő tudta teremteni a kölcsönöket, még fontosabbá vált azután, hogy 1621-ben kiújultak az ellenségeskedések Spanyolországgal, és a fegyveres erők költségei 13,4 millió forintról (1622) folya-

matosan 18,8 millió forintra (1640) emelkedtek. Ezeket a hatalmas összegeket még egy gazdag lakosság is nehezen tűrte volna, és ezt még az is fokozta, hogy a holland tengerentúli kereskedelemnek komoly kárt okozott a háború, vagy közvetlen veszteségekkel, vagy azáltal, hogy a kereskedelem semleges kezekbe került. Épp ezért politikailag járhatóbbnak tűnt az az út, hogy a háború lehető legnagyobb részét közkölcsönökből finanszírozzák. Bár ez az államadósság nagyarányú növekedéséhez vezetett – a Holland Tartomány adóssága 1651-ben 153 millió forint volt –, az ország gazdasági ereje és az a gondosság, amivel visszafizették a kölcsönöket, mégis azt jelentette, hogy a hitelrendszert soha nem fenyegette az összeomlás veszélye.[87] Míg ez egyfelől azt szemlélteti, hogy a katonai kiadások költségei még a gazdag államokat is megrázták, másfelől azt is megerősíti, hogy mindaddig, amíg a háború sikere a pénztárca vastagságán múlt, a hollandok nagy valószínűséggel mindig felülmúlták a többieket.

Háború, pénz és a nemzetállam

Engedjék meg, hogy most összefoglaljuk e fejezet legfőbb következtetéseit. Az 1450 utáni hadviselés szorosan összefüggött a „nemzetállam megszületésével".[88] A XV. és a XVII. század vége között a legtöbb európai állam szemtanúja volt a katonai és politikai hatalom centralizálásának – rendszerint egy uralkodó alatt (néhol egy helyi herceg vagy a kereskedőoligarcha vezetésével) –, amit megnövekedett állami adóztatás kísért. Mindezt egy sokkal kiépítettebb bürokratagépezet hajtotta végre, mint amely akkor létezett, amikor még elvárták a királyoktól, hogy „saját forrásaikra" támaszkodjanak, és a nemzeti hadseregek a hűbéres csatlósokból álltak.

Az európai nemzetállam kialakulásának különböző okai voltak. A régi feudális rend nagy részét már aláásta a gazdasági változás, és a különböző társadalmi csoportok érintkezését újfajta szerződések és kötelezettségek szabályozták. A reformáció, amely a *cuius regio, eius religio,* azaz az uralkodók vallási preferenciái alapján osztotta meg a kereszténységet, egyesítette a világi és vallási hatóságot, és így nemzeti alapon terjesztette a szekularizációt. Ezt a világi tendenciát erősítette a latin nyelv háttérbe szorulása és az, hogy a politikusok, jogászok és a költők egyre inkább a nemzeti nyelvet használták. A közlekedés fejlődése, az egyre kiterjedtebb árucsere, a nyomtatás feltalálása és a tengerentúli felfedezések nemcsak más népek létezését tudatosította jobban az emberekben, hanem a nyelvi, ízlés- és szokásbeli, kulturális, valamint vallási különbségeket is. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a kor számos filozófusa és írója a nemzetállamot tartotta a polgári társadalom természetes és legjobb formájának, és úgy vélte, hogy hatalmát növelni, érdekeit pedig védeni kell, tehát uralkodónak és alattvalónak – bármilyen alkotmányos forma jutott is osztályrészükül – harmonikusan kell együttműködniük a közös nemzeti érdekekért.[89]

De mégsem a filozófiai meggondolások és a társadalmi fejlődés, hanem a háború és következményei voltak azok, amelyek sokkal sürgetőbb és folyamatosabb nyo-

mást gyakoroltak a „nemzetépítés" érdekében. A katonai hatalom adott lehetőséget sok európai dinasztiának, hogy felülkerekedjen hatalmas főurain, és megszilárdítsa a politikai egységet és hatalmat (habár gyakran csak a nemességnek adott kedvezmények árán). A katonai – de még inkább a geostratégiai – tényezők segítették kialakítani az új nemzetállamok földrajzi határvonalait, míg a gyakori háborúk a nemzettudatot tartották ébren, ha másképp nem, valamilyen negatív irányban: azaz az angolok megtanulták utálni a spanyolokat, a svédek a dánokat, a holland felkelők volt Habsburg-hűbéruraikat. De mindenekelőtt a háborúk és különösen a gyalogság növekedésének és a költséges erődítményeknek és flottáknak kedvező új haditechnikák kényszerítették a hadviselő államokat, hogy minden korábbinál több pénzt költsenek, és bevételeikből fedezni tudják az ehhez nélkülözhetetlen összeget. Az állami kiadások általános emelkedésére, az adóbegyűjtés új formáira vagy a korai, modern Európa uralkodóinak és rendjeinek változó kapcsolatára vonatkozó minden megjegyzés *absztrakt* marad azonban mindaddig, amíg fel nem figyelünk a katonai konfliktus központi jelentőségére.[90] Angliában Erzsébet uralkodásának utolsó néhány évében vagy II. Fülöp Spanyolországában az állami kiadások legalább háromnegyedét háborúra vagy korábbi háborús adósságok visszafizetésére fordították. A katonai és tengerészeti fejlesztési törekvések talán nem mindig voltak az új nemzetállamok létérdekei, de kétségkívül igen költségesnek bizonyultak.

Mégsem volna azonban helyes feltételezni, hogy a megnövelt bevételek a XVI–XVII. században hasonló módon töltötték be rendeltetésüket – a seregek ellátását, a flották felszerelését és a hadműveletek irányítását –, mint ahogy az például az 1944-es normandiai partraszállásnál jellemző volt. Már az előző elemzés is azt bizonyította, hogy Európa korabeli hadigépezetei ormótlanok és gyenge hatásfokúak voltak. Ijesztően nehéz vállalkozás volt ebben a korban egy hadsereg felállítása és irányítása; a legtöbb parancsnokot kétségbeesésbe kergették a csőcselékből toborzott csapatok, a potenciálisan áruló zsoldosok, az elégtelen ellátás, a szállítási problémák és a szedett-vedett fegyverzet. Még ha elegendő pénzt juttattak is katonai célokra, a korrupció és a pazarlás mindig leszedte a maga sápját.

Mindezek miatt a fegyveres erők nem voltak az állam kiszámítható és megbízható eszközei. Időről időre egész embercsoportok csúsztak ki a felügyelet alól, az ellátási hiányok vagy – ami még komolyabb – a fizetség elmaradása miatt. A flandriai hadsereg nem kevesebb, mint negyvenhat alkalommal lázadt föl 1572 és 1607 között: és ugyanez történt, bár nem ilyen gyakran, más, hasonlóan félelmetes hadseregekkel is, a svédekkel Németországban vagy Cromwell új mintahadseregével. Épp Richelieu jegyzi meg fanyarkásan a *Testament Politique*-ban:

> A történelem sokkal több olyan hadseregről tud, amelyet a szűkösség és a zűrzavar bomlasztott szét, mint amit ellenségeik erőfeszítései tettek tönkre, és jómagam voltam szemtanúja annak, hogy minden vállalkozás, amibe az én időmben fogtak, egyedül emiatt bukott meg.[91]

A fizetés és az ellátás problémája számos módon befolyásolta a katonai teljesítményt: egy történész kimutatta, hogy Gusztáv Adolf meglepően mozgékony né-

metországi hadműveleteit nem is egy clausewitzi értelemben vett katonai-stratégiai terv diktálta, hanem az az egyszerű kényszer, hogy élelmet és fosztogatási lehetőséget találjanak a hatalmas sereg részére.[92] Már jóval Napóleon aforizmája előtt is tudták a parancsnokok, hogy az üres has nem masírozik.

De ezek a fizikai megkötések nemzeti szinten is hatottak, különösen a háború költségeinek előteremtésénél. Ebben a korszakban egyetlen állam – legyen bármilyen gazdag is – sem tudta azonnal fedezni egy elhúzódó konfliktus költségeit, hiszen mindig akkora rés tátongott az állami bevételek és a kiadások között, amekkorát csak kölcsönökkel lehetett áthidalni – ezeket vagy a Fuggerekhez hasonló magánbankároktól vagy később egy állami keretek között működő, hivatalosan szervezett pénzpiactól vették föl. A háborús költségek rohamos emelkedése azonban újra és újra arra kényszerítette az uralkodókat, hogy beszüntessék az adósságok visszafizetését, rontsák a pénzérmék értékét, vagy más hasonló kétségbeesett intézkedésekkel próbálkozzanak, amelyek rövid időre segíthettek, de hosszú távon hátrányokkal jártak. A hadvezérekhez hasonlóan – akik fanatikusan igyekeztek rendet tartani a csapatoknál és etetni a lovakat – a korabeli kormányok is bizonytalanul, máról holnapra éltek. A rendeket zaklatni további rendkívüli adók érdekében, „adományokért” könyörögni a gazdagoknál és az egyháznál, bankárokkal, hadiszállítókkal alkudozni, külföldi kincseshajókat zsákmányolni, és karnyújtásnyira tartani a számtalan hitelezőt – ilyen többé-kevésbé állandó tevékenységekre kényszerültek ezekben az években az uralkodók és hivatalnokaik.

Épp ezért ebben a fejezetben nem azt emeltük ki, hogy a Habsburgok csúfos kudarcot vallottak ott, ahol más hatalmak briliáns megoldásokat találtak. Itt nincsenek meglepően kirívó ellentétek; siker és kudarc között igen kicsiny volt a mérhető különbség.[93] Minden államot, így az Egyesült Tartományokat is súlyos feszültségek gyötörték a szárazföldi és tengeri hadjáratok céljára megcsapolt pénzforrások miatt. Valamennyi ország megérezte a gazdasági nehézségeket, a csapatlázadásokat, az ellátás hiányosságait, a hazai ellenállást a magasabb adókkal szemben. Az első világháborúhoz némileg hasonlóan, most is az állóképességet próbára tevő küzdelem folyt, amely a hadviselőket egyre közelebb és közelebb vitte a végkimerüléshez. A harmincéves háború utolsó évtizedére észrevehetővé vált, hogy egyik szövetséges sem tud már akkora hadsereget csatasorba állítani, mint előzőleg Gusztáv Adolf vagy Wallenstein, mert mindkét fél a szó szoros értelmében kifogyott emberből és pénzből. A Habsburg-ellenes erők győzelme tehát viszonylag csekély és relatív volt. Épp csak egy hajszállal jobban sikerült fenntartaniuk az egyensúlyt anyagi bázisuk és katonai erejük között, mint Habsburg-ellenfeleiknek. De a győztesek közül legalább néhányan belátták, hogy egy elhúzódó konfliktus alatt a nemzeti vagyon erőforrásait óvatosan, nem pedig meggondolatlanul kell kiaknázni. Talán még azt is hajlandók lettek (bár vonakodva) elfogadni, hogy a kereskedő, a gyáros és a földműves legalább annyira fontos lehet, mint egy lovassági tiszt vagy egy lándzsás. De ez az elismerés korlátozott volt, és csak kis mértékben javította a gazdasági helyzetet. „A dolgok átkozottul szorosan összefüggenek” – hogy Wellington herceg későbbi szavait idézzük. Ilyen a legtöbb nagy küzdelem.

3

Pénzügy, földrajz és győztes háborúk 1660–1815

A pireneusi béke aláírása természetesen nem vetett véget az európai nagyhatalmak vetélkedésének, sem annak a szokásnak, hogy konfliktusaikat háborúkkal döntsék el. De az 1660 után kezdődő másfél évszázados nemzetközi küzdelem sok fontos vonatkozásban különbözött az előző száz év harcaitól; ezek a változások a nemzetközi politika fejlődésének újabb állomását tükrözik.

1600 után a nagyhatalmi színtér legfigyelemreméltóbb jellemzője volt, hogy beérett egy valóban *többpólusú* európai államrendszer. Az országok inkább arra hajlottak, hogy a „nemzeti érdekek" alapján hozzanak döntéseket a háborúról és békéről, semmint a nemzetek fölötti vallási ügyek miatt. Bizonyos, hogy ez nem volt azonnali és abszolút változás, hiszen az európai államok már 1600 előtt is minden kétséget kizáróan világi érdekeket is szem előtt tartva taktikáztak, és a XVIII. században is számos nemzetközi vitát fűtött még mindig vallási előítélet. Mindazonáltal az 1519-től 1659-ig tartó korszak legjellemzőbb vonása – az ausztriai és spanyol Habsburg-erők harca a protestáns államok és Franciaország szövetségével – már eltűnt, és helyére rövid időre kötött, változó szövetségek sokkal lazább rendszere lépett. Országok, amelyek ellenségek voltak az egyik háborúban, gyakran szövetségesekként léptek fel a következőben, ez pedig inkább egy jól kiszámított reálpolitikára helyezte a hangsúlyt, nem pedig a mélyben meghúzódó vallási meggyőződésre.

A változó, többpólusú rendszerrel természetesen együtt járó ingadozásokat a diplomáciában és a hadviselésben még egy, minden korban közös és örömtelinek itt sem mondható jelenség is bonyolította: bizonyos államok felemelkedése és mások hanyatlása. A másfél évszázadnyi nemzetközi versengés alatt, ami attól kezdve, hogy XIV. Lajos 1660–61-ben megalapozta Franciaországban abszolút hatalmát, egészen Bonaparte Napóleon Waterloo utáni 1815-ös lemondásáig tartott, az előző korszak egyes vezető nemzetei (az Oszmán Birodalom, Spanyolország, Németalföld, Svédország) visszacsúsztak az európai második vonalba, és Lengyelország teljesen összeomlott. Az osztrák Habsburgoknak az örökös tartományokban bevezetett változatos területi és szerkezeti szabályozások árán sikerült vezető szerepüket megtartaniuk, míg Németország északi részén Brandenburg-Poroszország nem túl biztató kezdet után küzdötte föl magát erre a rangra. Nyugaton Franciaország 1660 után gyors iramban terjesztette ki katonai hatalmát, hogy aztán a legerősebb európai állammá váljék – azaz sok megfigyelő számára legalább olyan nyomasztó erővé, mint amilyennek a Habsburgok tűntek fél évszá-

zaddal korábban. Franciaország teljesítőképességét, amivel Nyugat-Közép-Európát uralma alá vonhatta volna, csak szárazföldi és tengeri szomszédainak összefogása fékezte meg egy sor elhúzódó háború árán (1689–97; 1702–14; 1739–48; 1756–63). A napóleoni korszakban visszanyerte régebbi harci ütőképességét, amely a francia győzelmek hosszú sorát eredményezte, és csak négy másik nagyhatalom koalíciója tudta legyőzni. Franciaország még az 1815-ös waterlooi vereség ellenére is a vezető államok egyike maradt. Ezért nyugaton közte és a két német állam, Poroszország és a Habsburg Birodalom között a XVIII. század folyamán lassan kialakult egy kemény, hárompólusú egyensúly az európai kontinens központjában.

De ebben a században a nagyhatalmi rendszer valódi jelentős változásai Európa *peremén* vagy még távolabb játszódtak le. Még kisebb nyugat-európai államok is igyekeztek nagyobb területeket szerezni a trópusokon, különösen Indiában, az Antillákon, Afrika déli részén, még a távoli Ausztráliában is. A legsikeresebb gyarmatosító Anglia volt. Miután II. Jakab után 1688-ban III. Vilmos és II. Mária társuralma következett, stabilizálódott a belső rend, és Nagy-Britannia lett a legnagyobb európai tengeri hatalom. Még a virágzó észak-amerikai gyarmatok fölötti ellenőrzés elvesztése az 1770-es években is csak időlegesen szakította meg az általános angol befolyás növekedését. Ezekből a gyarmatokból alakult ki később egy félelmetes védelmi erejű és jelentős gazdasági hatalommal rendelkező, független Egyesült Államok. Hasonlóképpen figyelemre méltók voltak az orosz állam eredményei, amely a XVIII. század folyamán keleti és déli irányban, Ázsia sztyeppéin keresztül terjeszkedett. Bár Európa nyugati és keleti szélén helyezkedtek el, Nagy-Britannia és Oroszország egyaránt érdekelt volt Európa központjának sorsában. Nagy-Britannia hannoveri dinasztikus kapcsolatai miatt a német ügyekkel foglalkozott (I. György 1714-es trónra lépését követően), Oroszország viszont döntő szerepet vállalt a szomszédos Lengyelország sorsának alakításában. A londoni és szentpétervári kormányok tehát hatalmi egyensúlyt akartak az európai kontinensen, és készek voltak beavatkozni egy érdekeiknek megfelelő megoldás biztosításának érdekében. Más szóval: az európai államrendszer *öt* nagyhatalom – Franciaország, a Habsburg Birodalom, Poroszország, Nagy-Britannia, Oroszország –, valamint apró országok (Savoya) és Spanyolországhoz hasonló hanyatló államok egységévé vált.[1]

Miért éppen ez az öt hatalom volt az, amelyeknek – bár erejük nyilvánvalóan nem volt pontosan egyenlő – sikerült bent maradniuk (vagy belépniük) a nemzetek „legfőbb szövetségébe”? Pusztán katonai magyarázatokkal nem jutunk messzire. Nehéz például elhinni, hogy ebben a korszakban a nagyhatalmak bukását és felemelkedését főleg a katonai és haditengerészeti technológiák változásai okozták, bár kétségtelen, hogy ezekből az egyik ország több hasznot húzhatott, mint a másik.*

* Jó példa erre Nagy-Britannia, amelynek bőségesen volt szene, így 1860 után, a gőzhajtású hadihajók alkalmazásának kezdetén előnyre tett szert Franciaországgal szemben, amelynek viszont kevés szene volt.

Természetesen voltak kisebb előrelépések a fegyverzet terén: a kováspuska (felerősíthető szuronnyal) kiszorította a lándzsásokat a harctérről; a tüzérség is mozgékonyabb lett, különösen miután Gribeauval Franciaországban új ágyútípusokat tervezett 1760 után; a zömök, rövidebb lőtávolságú hajótarack, a carronade (ezt először a skóciai Carron Company készítette az 1770-es évek vége felé) a hadihajók rombolóerejét növelte. A taktikai gondolkodás is fejlődött, és a népesség és a mezőgazdasági termelés folyamatos növekedése a XVIII. század végére lehetővé tette sokkal nagyobb katonai egységek (hadosztály, hadtest) felállítását, és ezeket könnyebben tudták élelmezni a bőven termő megművelt földekről. Mindazonáltal nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy Wellington hadserege 1815-ben nem különbözött jelentősen Marlborough 1710-es haderejétől, és Nelson flottája sem volt sokkal fejlettebb technikailag, mint az, amely korábban XIV. Lajos hajóival állt szemben.[2]

Az állam megnövekedett aktivitása következtében a legjelentősebb katonai és haditengerészeti változások talán a *szervezés* terén történtek. Ennek kétségtelenül XIV. Lajos Franciaországa volt a mintapéldánya, ahol olyan miniszterek, mint Colbert, Le Tellier és mások elszántan törekedtek arra, hogy otthon a király hatalmát, külföldön pedig dicsőségét növeljék. Francia hadügyminisztériumot hoztak létre a csapatok pénzügyeit, ellátását és szervezését ellenőrző felügyelőkkel, mialatt Martinet főfelügyelőként új kiképzési és fegyelmi normákat vezetett be. A Napkirály hatalmas hadseregét kiszolgáló kaszárnyákat, kórházakat, gyakorlótereket és különböző raktárakat építettek a szárazföldön, ehhez járult még egy központilag szervezett, erős tengeri flotta is. Mindez együtt hasonló lépésekre kényszerítette a többi hatalmat is, ha nem akartak a háttérbe szorulni. A katonai hatalom állami monopolizálása és bürokratizálódása a „nemzetépítés" történetének egyik központi fejezete, és ez kölcsönös folyamat volt, mivel az állam megnövekedett hatalma és forrásai olyan *állandó* fegyveres erők fenntartását tették lehetővé, amelyhez hasonló egy évszázaddal korábban még aligha létezett. Nemcsak „hivatásos" és „állandó" hadseregek és „királyi" haditengerészetek jöttek létre, hanem kialakult a katonai akadémiák, kaszárnyák, hajójavító műhelyek és hasonló intézmények sokkal fejlettebb infrastruktúrája is, a szükséges hivatalnoki gárdával együtt.

A hatalom most már *nemzeti* hatalom volt, akár Kelet-Európa felvilágosult despotizmusait, Nagy-Britannia parlamenti ellenőrzési rendszerét vagy a forradalmi Franciaország későbbi demagóg megnyilvánulásait tekintjük.[3] Az eredményeket más államok gyorsan utánozták (Nagy Péter például az 1698-as évet követő néhány évtized során átszervezte az egész orosz hadsereget), de ezek önmagukban még nem biztosították, hogy egy ország meg tudja őrizni nagyhatalmi helyzetét.

A nagyhatalmak 1660 és 1815 közötti relatív pozícióinak magyarázatában – minden itt felsorolt, szorosan vett katonai fejlesztésnél – sokkal fontosabb volt két tényező: a *pénzgazdálkodás* és a *földrajz*. Ha együtt vizsgáljuk ezeket – mert a kettő gyakran kölcsönhatásban működött –, átfogóbb képet kaphatunk a korszak számtalan háborúja által produkált sikerek és bukások első látásra áttekinthetetlen szövevédékéről.

A „pénzügyi forradalom"

Azt már az előző fejezetben is láthattuk, hogy a pénzügy és az államnak bevételeket hozó produktív gazdasági bázis fontossága már a reneszánsz hercegek számára is nyilvánvaló volt. Az óriási seregekkel és hadiflottákkal rendelkező *ancien régime*-monarchiák XVIII. századi felemelkedése egyszerűen szükségessé tette a kormányok számára a gazdaság fejlesztését és olyan pénzügyi intézmények létrehozását, amelyek képesek előteremteni és kezelni a szóban forgó pénzalapokat.[4] Ráadásul az első világháborúhoz hasonlóan ezek a konfliktusok – például az 1689 és 1815 között vívott hét nagyobb angol–francia háború – komoly harci állóképességet igénylő küzdelmek voltak. Épp ezért a győzelem ahhoz a hatalomhoz – vagy jobban mondva (mivel mind Nagy-Britanniának, mind Franciaországnak voltak szövetségesei), ahhoz a nagyhatalmi koalícióhoz – pártolt, amelyik jobban fenn tudta tartani hitelképességét, és bármikor újabb hiteleket tudott előteremteni. Már maga az a tény, hogy ezek *koalíciós* háborúk voltak, megnövelte időtartamukat, mivel az a hadviselő fél, amelyiknek a forrásai kimerültek, egy hatalmasabb szövetségeshez fordult kölcsönért és erősítésért, hogy továbbra is részt vehessen a küzdelemben. Az ilyen drága és kimerítő csatározások mellett – hogy a régi aforizmát idézzük – a „pénz, pénz és még több pénz" volt az, amire mindegyik félnek kétségbeesetten szüksége volt. Ez a szükség alakította ki annak a hátterét, ami a XVII. század végén és a XVIII. század elején a „pénzügyi forradalom" nevet kapta,[5] amikor is bizonyos nyugat-európai államok egy viszonylag jól működő bankrendszert hoztak létre háborúik finanszírozása érdekében.

Az is igaz, hogy létezett egy másik, nem katonai oka az ebben a korban zajló pénzügyi változásoknak. Ez pedig a fémpénz krónikus hiánya volt, különösen a portugálok brazíliai aranylelőhelyeinek 1693-as felfedezése előtti években. Minél fejlettebb szinten folyt az európai kereskedelem a Kelettel a XVII–XVIII. században, annál nagyobb lett az ezüst kiáramlása a felborult kereskedelmi egyensúly fedezésére, ennélfogva a kereskedők és a szállítók mindenütt a pénzérmék hiányáról panaszkodtak. Az európai kereskedelem folyamatos növekedése és az a törekvés, hogy a középkori Európa időszaki vásárait állandó árucsereközpontokkal váltsák föl, a pénzügyletek növekvő szabályozásához és kiszámíthatóságához, így a váltók és hitellevelek szélesebb körű használatához vezetett. Különösen Amszterdamban, de Londonban, Lyonban, Frankfurtban és más városokban is pénzkölcsönzők, árufuvarozók, kölcsönügyletekkel gyakran foglalkozó aranyművesek, váltóügynökök és a növekvő számú részvénytársaságok tőzsdeügynökeinek egész raja tűnt fel. Ezek a személyek és pénzintézetek már a reneszánsz Itáliában is meglévő banki gyakorlatokat alkalmazva, folyamatosan megteremtették a nemzeti és nemzetközi hitelrendszert.

Mindazonáltal Európában a „pénzügyi forradalom" a háborútól kapta messze a legnagyobb és legkitartóbb ösztönzést. Ha II. Fülöp és Napóleon korának pénzügyi terhei között csupán egy nagyságrendnyi volt a különbség, már az is éppen elegendőnek bizonyult. Míg egy XV. századi háború költségeit fontmilliókban lehetett mérni, ez a XVII. század végére több *tízmillió* fontnyira emelkedett,

és a napóleoni háborúk lezárásakor a legtöbb küzdő fél kiadásai alkalmanként elérték az *évi* százmillió fontot. Arra a kérdésre, hogy gazdasági szempontokra kivetítve e nagyhatalmak között dúló elhúzódó és gyakori összecsapások használtak-e a Nyugat kereskedelmi és ipari felemelkedésének, vagy inkább fékezték azt, soha nem lehet kielégítő választ adni, mivel az nagymértékben attól függ, hogy egy ország *abszolút* növekedését próbáljuk felbecsülni, vagy pedig a hosszú konfliktus előtti és utáni *relatív* jólétét és erejét vizsgáljuk.[6] Az viszont világos, hogy a XVIII. század legvirágzóbb és „legmodernebb" államai sem tudták rendes bevételeikből azonnal finanszírozni e korszak háborúit. Ráadásul a nagyarányú adóemelések szervezett adóbegyűjtés esetén is könnyen belső nyugtalanságot idéztek elő, és ettől valamennyi kormányzat rettegett, kiváltképp, ha ezzel egy időben külföldi kihívásokkal is szembe kellett néznie.

Ennek következtében egy kormány számára egyetlen megfelelő mód kínálkozott a háború finanszírozására: a kölcsön, a kötvények és a hivatalok eladása, vagy ami még jobb: átruházható, hosszú lejáratú részvények kibocsátása, amelyek kamatot hoznak mindazoknak, akik kölcsönnel segítik az államot. Meggyőződve az anyagi fedezet beáramlásáról, a tisztviselők már engedélyezhették a kifizetéseket a fegyverszállítóknak, az élelmiszer-kereskedőknek, a hajóépítőknek és maguknak a fegyveres erőknek is. Sok tekintetben e hatalmas összegek *egyidejű* előteremtésének és felhasználásának kétirányú rendszere egy fújtató működéséhez hasonlított, amely egyre csak szította a nyugati kapitalizmusnak és magának a nemzetállamnak a fejlődését.

Bármennyire természetesnek tűnik is mindez a későbbi szemlélőnek, fontos kiemelni, hogy egy ilyen rendszer sikere két kritikus tényezőn múlott: egy meglehetősen hatékony gépezeten, amely a kölcsönöket teremti elő, és azon, hogy a kormány megőrizze hitelképességét a pénzpiacokon. Mindkét tekintetben az Egyesült Tartományok járt az élen – ami nem meglepő, hiszen ott a kereskedők is részt vettek a kormányban, és szerették volna azt látni, hogy az államügyeket a pénzügyi feddhetetlenség ugyanazon elvei alapján intézik, amilyeneket például egy részvénytársaságban alkalmaztak. Kézenfekvő volt tehát, hogy a németalföldi államtanács, amely eredményesen és szabályosan emelte az adókat annak érdekében, hogy az állami kiadásokat fedezze, képes volt nagyon alacsony kamatlábakat megállapítani, és így alacsony szinten tartani az adósság-visszafizetéseket. A rendszer, amit Amszterdam városának sok-sok pénzügyi akciója is nagymértékben megerősített – a váltókiegyenlítés, a pénzváltás, a hitelnyújtás terén –, hamarosan nemzetközi tekintélyt szerzett az Egyesült Tartományok számára, és ez természetesen egy olyan helyzetet és légkört teremtett, amin belül a hosszú lejáratra kötvényesített államadósságot teljesen normálisnak tekintették. Amszterdam oly sikeresen vált a felhalmozott tőke holland központjává, hogy hamarosan külföldi társaságok részvényeibe is beruházhatott, és ami a legfontosabb: igen sok, külföldi kormányok által kibocsátott kölcsönt is jegyezni tudott, különösen háborús időkben.[7]

Nincs szükség arra, hogy itt vizsgáljuk meg, hogy e tevékenységeknek milyen hatásuk volt az Egyesült Tartományok gazdaságára, bár nyilvánvaló, hogy Amszterdam nem vált volna a kontinens pénzügyi fővárosává, ha nem épül virágzó

kereskedelmi és termelői alapra. Lehet azonban, hogy mindennek hosszú távon előnytelen következménye volt, mivel a kormánykölcsönökből származó biztos jövedelem egyre inkább eltávolította az Egyesült Tartományokat az ipartól, és mindinkább olyan gazdasággá formálta, amelynek bankárjai a XVIII. század végére mintha vonakodtak volna a tőkét nagyszabású ipari vállalkozásokban kockára tenni; míg az a könnyedség, amellyel kölcsönöket tudott felvenni, végső fokon hatalmas adóterhet rakott a holland kormány vállára, amit újabb adók kivetésével tudott csak finanszírozni. Ez pedig mind a béreket, mind az árakat versenyképtelen szintre emelte.[8]

Gondolatmenetünk számára még fontosabb az, hogy a *külföldi* államkölcsönök jegyzésénél a hollandok sokkal kevésbé törődtek ügyfeleik vallásával vagy ideológiájával, mint pénzügyi stabilitásukkal és megbízhatóságukkal. Hasonlóképpen azokat a feltételeket, amelyeket olyan európai hatalmak, mint Oroszország, Spanyolország, Ausztria, Lengyelország és Svédország kölcsönfelvételeivel szemben támasztottak, az adott állam gazdasági potenciálja felmérésének tekinthetjük. Megvizsgálták a bankároknak felajánlott jelzálogokat, a korábbi kamat- és jutalék-visszafizetésről rendelkezésre álló adatokat, és végül mérlegelték, hogy milyen esélyei vannak egy-egy országnak, hogy győztesen kerüljön ki egy nagyhatalmi háborúból. Így például a lengyel kormányrészvények zuhanása a XVIII. század végén, szembeállítva Ausztria évtizedekig tartó figyelemre méltó – és gyakran tekintetbe sem vett – hitelképességével, ezeknek az államoknak relatív maradandóságát tükrözte.[9]

De a pénzügyi erő és az erőpolitika kritikus kapcsolatának legjobb példáját e korszak két legnagyobb riválisa, Nagy-Britannia és Franciaország szolgáltatja. Mivel e két ország konfliktusainak kimenetele az egész európai egyensúlyt befolyásolta, érdemes részletesebben megvizsgálni tapasztalataikat. Az a régebbi elképzelés, hogy a XVIII. századi Nagy-Britannia a kereskedelmi és ipari erő töretlen és feltartóztathatatlan növekedését, rendíthetetlen állami hitelképességet és egy rugalmas, felfelé mozgó társadalmi struktúrát tárt a szemünk elé – összehasonlítva az *ancien régime* katonai önhittségre, a gazdasági visszamaradottságra és egy merev osztályrendszer futóhomokjára épített Franciaországával –, ma már tarthatatlannak tűnik. Bizonyos szempontból a francia adózási rendszer kevésbé volt regresszív, mint a brit. Franciaország gazdasága a XVIII. században szintén az ipari forradalomba való „bekapcsolódás" irányába tett elmozdulás jeleit mutatta, bár csak korlátozott mennyiségben álltak rendelkezésére olyan kritikus áruk, mint például a szén. Hadifelszerelés-termelése jelentős volt, és sok képzett iparosa és néhány kiemelkedő vállalkozója is akadt.[10] Jóval nagyobb népességével és kiterjedtebb mezőgazdaságával Franciaország sokkal gazdagabb volt, mint a szomszédos szigetország, és kormányának bevételei és hadseregének mérete mellett bármely európai riválisáé eltörpült; úgy tűnt, hogy *dirigista* berendezkedése, összehasonlítva a Westminster pártokra alapozott politikájával, nagyobb összetartást és kiszámíthatóságot kölcsönzött az országnak. Ennek következtében a XVIII. századi britek, amikor átpillantottak a Csatornán túlra, sokkal inkább tisztában voltak saját országuk viszonylagos gyengeségeivel, mint erős oldalaival.

Mindezek ellenére az angol rendszer kulcsfontosságú előnyökkel rendelkezett a pénzügyek birodalmában, ez pedig háborús időkben növelte az ország hatalmát, békeidőben viszont a politikai stabilitást és a gazdasági növekedést támogatta. És bár igaz, hogy az *általános* adórendszer regresszívebb volt, mint Franciaországé – ami azt jelenti, hogy inkább a közvetett, mintsem a közvetlen adókra épült –, mégis úgy tűnik, hogy bizonyos különleges vonásai miatt a közvélemény számára sokkal inkább elfogadható volt. A Franciaországban nagy számban előforduló főadóbérlők, adóbegyűjtők és egyéb közvetítők intézménye például ismeretlen volt Nagy-Britanniában; sok brit adó „láthatatlan" maradt (például a néhány alapvető termékre kivetett fogyasztási adó), vagy pedig a külföldieket sújtotta (beviteli vámok); nem voltak *belső* vámilletékek, amelyek annyira ingerelték a francia kereskedőket, és visszavetették a hazai kereskedelmet; a brit földadó – a XVIII. század nagy részének legfontosabb közvetlen adója – nem nyújtott lehetőséget a privilegizált kivételekre, és a társadalom nagyobb része előtt „láthatatlan" maradt. Ezeket a különféle adókat egy olyan választott testület vitatta meg és engedélyezte, amely hibái ellenére is inkább volt reprezentatív, mint az *ancien régime* Franciaországban. És ha ehhez még azt a lényeges eltérést is hozzászámítjuk, hogy az egy főre eső bevételek már 1700-ban nagyobbak voltak Nagy-Britanniában, mint Franciaországban, akkor egészében nem meglepő, hogy a szigetország népessége képes volt megfizetni, és meg is fizette az arányosan nagyobb adókat. Végül azzal is érvelhetünk – bár statisztikailag nehéz bizonyítani –, hogy Nagy-Britanniában a közvetlen adózás viszonylag könnyű terhei nemcsak a megtakarítás iránti hajlandóságot növelték (és így a békeévek alatt lehetővé tették a befektetett tőke mozgósítását), de a megadóztatható vagyon hatalmas tartalékait is felhalmozták a *háborús időkre,* amikor – hogy a nemzetet kimentsék a vészhelyzetből – magasabb földadót és 1799-ben egy közvetlen jövedelemadót vezettek be. Így a napóleoni háborúk korának kezdetére – annak ellenére, hogy népessége még a fele sem volt Franciaországénak – Nagy-Britannia most először *abszolút* mértékben több jövedelmet teremtett elő az adókból, mint hatalmas szomszédja.[11]

Még ezt az eredményt is elhomályosítja a brit és a francia állami hitelfelvételi rendszer jelentős különbsége. Tény ugyanis, hogy a XVIII. századi konfliktusok legtöbbje alatt a háborús többletkiadások fedezésére előteremtett *extra* pénzügyi fedezet háromnegyede kölcsönökből folyt be. E téren a brit előnyök jóval nagyobbak voltak, mint bárhol másutt. Először is kialakult egy intézményesített keret, amely lehetővé tette, hogy hatékony módon vehessenek föl hosszú lejáratú kölcsönöket, és ezzel egy időben gondoskodott az esedékes adósságok kamatainak (és magának az adósságnak) a visszafizetéséről. A Bank of England létrehozása 1694-ben (először mintegy háborús segédeszközként), valamivel később az államadósság szabályozása, másfelől a tőzsde virágzása és a vidéki bankok számának növekedése mind a kormány, mind az üzletemberek számára hozzáférhető pénzkölcsönzést tett lehetővé. A papírpénz használatának egyre elterjedtebb formái, komoly infláció vagy a hitelképesség elvesztése *nélkül,* számos előnnyel jártak egy olyan korban, amely a fémpénz állandó hiányával küzdött. A „pénzügyi forradalom" azonban aligha járt volna sikerrel, ha az állam szerződéseit nem olyan

parlamentek szavatolják, amelyeknek hatalmukban állt további adókat bevezetni, és ha a miniszterek – Walpole-tól egészen az ifjabb Pittig – nem dolgoztak volna keményen azon, hogy elsősorban bankárjaikat, általánosságban pedig a közvéleményt meggyőzzék arról, hogy ők is magukévá tették a pénzügyi becsületesség és a „gazdasági" kormányzat elveit, de nem járt volna sikerrel akkor sem, ha az ipar és a kereskedelem folyamatos – sőt néhány ágában kirobbanó – bővülése nem hozza meg a vámokból és adókból származó bevételek ezzel együtt járó növekedését. Az ilyen növekedést még a háború kirobbanása sem állította meg, feltéve, hogy az angol haditengerészet megvédte az ország tengerentúli kereskedelmét, és akadályozta a rivális hatalmak ilyen tevékenységét. A kezdeti bizonytalankodás, a számottevő politikai ellenzék és az 1720-as hírhedt *South Seas Bubble*-ügy, a Dél-tengeri Társaság bukása miatt csaknem bekövetkező pénzügyi összeomlás ellenére is Nagy-Britannia hitelképessége szilárd alapokon nyugodott. „Az irányításában mutatkozó hiányosságok ellenére – jegyzi meg egy történész – a század hátralevő részében az angol államháztartás becsületesebb és hatékonyabb is maradt, mint bármely más európai államé."[12]

Mindennek nemcsak az lett az eredménye, hogy a kamatlábak folyamatosan zuhantak,* hanem az is, hogy a brit állami részvény egyre vonzóbbnak tűnt a külföldi és különösen a holland befektetők számára. Így azok a rendszeres üzletek, amelyeket ezekkel az értékpapírokkal bonyolítottak le az amszterdami piacon, fontos részeivé váltak az angol–holland kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatoknak, és mindkét ország gazdaságára jelentős hatással voltak.[13] *Erőpolitikai* szempontból ennek értéke abban a módban rejlett, ahogyan az Egyesült Tartományok erőforrásai sorozatosan segítették a brit háborús törekvéseket, még akkor is, amikor a Franciaország elleni holland szövetséget egy kelletlen semlegesség váltotta fel. Csak az amerikai függetlenségi háború idején apadt el lassacskán a holland pénzforrás, annak ellenére, hogy London kész volt magasabb kamatokat felajánlani. (Nem véletlen, hogy ez volt az a konfliktus, amelyben a brit katonai, tengerészeti, diplomáciai és kereskedelmi gyengeségek a legszembetűnőbbek voltak, és épp ezért hitelbesorolásuk is a legalacsonyabbra süllyedt.) 1780-ra azonban, amikor a hollandok a franciák oldalán léptek be a háborúba, a brit kormány felismerte saját gazdaságának erejét és azt, hogy a hazai tőke olyannyira hozzáférhető, hogy a brit befektetők csaknem teljesen elő tudják teremteni a szükséges kölcsönöket.

A *2. táblázat* összegezi Nagy-Britannia háborús kölcsöneinek mértékét – és pozitív végeredményét.

E számadatok stratégiai következménye tette lehetővé, hogy az ország „adóbevételeinél aránytalanul többet költsön háborúra, és így a Franciaország és szövetségesei elleni küzdelembe bevethesse azt a mindent eldöntő hajó- és emberfölényt, amely nélkül a korábban már mozgósított erőforrásokat is feleslegesen használta volna föl".[14] Bár a XVIII. század folyamán számtalan brit kommentátor remegni kezdett már az államadósság puszta nagyságától és lehetséges következményeitől

* Az osztrák örökösödési háború idejére (1739–1747) a kormánynak sikerült nagy összegeket kölcsönözni 3–4%-os kamatra, ez a fele volt a Marlborough idejére jellemző kamatlábnak.

2. TÁBLÁZAT **Brit kiadások és bevételek a háborús időkben, 1688–1815**
(fontban)

Időszak	*Összkiadás*	*Összbevétel*	*Az egyenleget fedező kölcsönök*	*A kölcsönök százaléka a kiadásokban*
1688–1697	49 320 145	32 766 754	16 553 391	33,6
1702–1713	93 644 560	64 239 477	29 405 083	31,4
1739–1748	95 628 159	65 903 964	29 724 195	31,1
1756–1763	160 573 366	100 555 123	60 018 243	37,4
1776–1783	236 462 689	141 902 620	94 560 069	39,9
1793–1815	1 657 854 518	1 217 556 439	440 298 079	26,6
Összesen	2 293 483 437	1 622 924 377	670 559 060	33,3

is, az azonban tény marad, hogy (Berkeley püspök szavaival) a hitel volt „Anglia legalapvetőbb előnye Franciaországgal szemben". Végső soron az állami kiadások nagymértékű növekedése és az a hatalmas és tartós igény, amelyet különösen az Admiralitás megrendelései támasztottak a vas, a fa, a szövet és egyéb áruk iránt, olyan „visszacsatolási kört" hozott létre, amely a brit ipari termelést segítette, és olyan technológiai áttörések egész sorozatát ösztönözte, amelyek a későbbiek során újabb előnyt biztosítottak Angliának Franciaországgal szemben.[15]

Ma már könnyű belátni, miért nem tudtak versenyezni a franciák ezen a téren az angolokkal.[16] Legelőször is Franciaországban nem volt megfelelő *állam*háztartási rendszer. A középkortól kezdve a francia monarchia pénzügyeit bizonyos csoportok – a községi elöljárók, a klérus, a tartományi rendek és egyre inkább az adóbérlők – „bonyolították", begyűjtötték az állami jövedelmeket, és ellenőrizték a királyi monopóliumokat a haszon egy részéért cserébe, valamint, ezzel egy időben – jelentős kamatlábra – pénzt kölcsönöztek a francia kormánynak az ügyletekből származó, várható bevételekre. A korrupció lehetősége nemcsak a főadóbérlőre volt érvényes, aki a dohány- és sójövedéket beszedte, de igaz volt az egyházközségi és területi adószedőkre és az olyan közvetlen adók, mint például a *taille* beszedéséért felelős tartományi fő-adófelügyelőkből álló teljes hierarchiára. Mindegyik leszedte a maga sápját, mielőtt a pénzt magasabb szintre továbbította volna; és mindegyik 5% kamatot kapott a bérleti ár után, amit a hivatal elnyeréséért fizetett. Sok régebbi hivatalnok megbízást kapott arra, hogy még mielőtt a beszedett pénzt átadná a kincstárnak, különböző béreket vagy a kormány szállítóinak járó pénzeket fizessen ki belőle. Ezek az emberek is kölcsönöztek – kamatra – a koronának.

Egy ilyen hanyag és esetleges szervezet önmagában hordozza a korrupciót, és így az adófizetők pénzének nagy része magánkézbe vándorolt. Néhányszor, különösen háborúk után, előfordult, hogy vizsgálatot indítottak a pénzbeszedők ellen, akik

közül sokan kénytelenek voltak „kárpótlást" fizetni, vagy alacsonyabb kamatlábat elfogadni, de ezek az akciók puszta gesztusok maradtak. „A valódi vádlott – szögezi le a történész – maga a rendszer volt."[17] E szakszerűtlenség második következménye az volt, hogy egészen Necker 1770-es évekbeli reformjaiig nem létezett állami könyvvitel, a bevételek és kiadások éves mérlegét nem készítették el; a deficit problémáját is csak ritkán tekintették lényegesnek. Ha az uralkodó tudott pénzt keríteni a katonaság és az udvar azonnali szükségleteire, akkor alig törődtek az államadósság folyamatos növekedésével.

A felelőtlenség hasonló fajtájának jeleit korábban a Stuart uralkodóknál is felfedezhettük, de tény, hogy a XVIII. századra Nagy-Britannia az államháztartás egy olyan, a parlament által ellenőrzött formáját alakította ki, amely számos előnyhöz juttatta az elsőségért folytatott versenyben. Ezek közül, úgy tűnik, nem a legutolsó helyen szerepel az, hogy míg az állami kiadások és az államadósság emelkedése nem ártott (talán még lökést is adott) a brit kereskedelmi és ipari beruházásnak, addig a Franciaországban uralkodó viszonyok arra késztették a tartalék tőkével rendelkezőket, hogy inkább hivatalt vagy évjáradékot vegyenek, és ne üzletbe fektessék a pénzüket. Igaz ugyan, hogy néhány alkalommal Franciaországban is történtek kísérletek egy nemzeti bank létrehozására – hogy az adósságot megfelelően tudják kezelni, és olcsó hitelt teremtsenek elő, de e terveknek mindig ellenálltak azok, akiknek érdekei fűződtek a fennálló rendszerhez. A francia kormány pénzügyi politikáját – ha egyáltalán megérdemli ezt az elnevezést – épp ezért mindig egyik napról a másikra intézték.

Franciaország kereskedelmi fejlődését szintén számtalan ok hátráltatta. érdekes megemlíteni például, hogy egy olyan francia kikötő, mint La Rochelle, milyen hátrányos helyzetben volt, Liverpoollal vagy Glasgow-val összehasonlítva. Mindhárom kikötő célja a XVIII. században fellendülő „atlanti-óceáni gazdaság" kiaknázása volt, és La Rochelle különösen kedvező helyen feküdt a Nyugat-Afrikába és Indiába irányuló háromoldalú kereskedelem szempontjából. A francia kikötő ilyesfajta kereskedelmi törekvéseit megakadályozták a korona sorozatos fosztogatásai, amely „telhetetlen volt kincstári követeléseiben és könyörtelen az új és még nagyobb bevételi források felkutatásában". „A kereskedelemre kivetett súlyos, méltánytalan és önkényes közvetett és közvetlen adók" óriási száma lassította a gazdasági növekedést, a hivatalok eladása eltérítette a helyi tőkét a kereskedelmi beruházásoktól, és a megvesztegethető tisztviselők által kiszabott illetékek erősítették ezt a tendenciát; a monopolisztikus társaságok pedig korlátozták a szabad vállalkozást. Ráadásul, bár az 1760-as években a korona kényszerítette a rochelleieket, hogy nagy és drága fegyverraktárt építsenek (ellenkező esetben elkobozzák a város összes bevételét!), de ezért semmit nem ajánlottak cserébe, amikor háborúk törtek ki. Mivel a francia kormány általában szárazföldi és nem haditengerészeti célokat tűzött maga elé, La Rochelle számára katasztrofálisak voltak a gyakori összeütközések a fölényben lévő angol haditengerészettel. A kikötőváros megélte, hogy hajóit elfogják, megbénítják jövedelmező rabszolga-kereskedelmét, és tengerentúli piacai Kanadában és Louisianában megsemmisülnek – és mindez akkor történt, amikor a hajózási biztosítási tarifák az egekbe szöktek, és új válságadókat

vetettek ki. Végső csapást jelentett, hogy a francia kormány gyakran kényszerült arra, hogy tengerentúli gyarmatosai számára háborús időkben engedélyezze, hogy a kereskedelmi forgalmat semleges szállítókkal bonyolítsa le, bár ezáltal a békekötés után e piacok visszaszerzése még nehezebbé vált. A brit gazdaság atlanti-óceáni szektora a XVIII. században folyamatosan növekedett, és biztos hasznot húzott háborús időkben – a francia kalózok támadásai ellenére is – a kormány álláspontjából, amely szerint a profit és a hatalom, a kereskedelem és az uralkodás egymástól elválaszthatatlan.[18]

Franciaország pénzügyi éretlenségének legkínosabb következménye persze az volt, hogy háború idején számtalan módon alámosta az ország katonai és haditengerészeti törekvéseit.[19] A rendszer csekély hatékonysága és kiszámíthatatlansága miatt hosszabb időt vett igénybe, míg gondoskodni tudtak – mondjuk – a tengerészet készleteinek beszerzéséről, mialatt a hadiszállítóknak általában többet kellett kifizetniük, mint amennyit a brit vagy holland admiralitásnak kellett volna fizetni. A hatalmas összegek előteremtése háborús időkben mindig igen nehéz volt a francia monarchia számára, még akkor is, amikor az 1770-es és 1780-as években egyre inkább a holland tőkére támaszkodott. A régóta tartó pénzleértékelések, az adósságok részleges el nem ismerése és egyéb, a rövid, illetve hosszú lejáratú váltók tulajdonosai ellen hozott önkényes intézkedések arra késztették a bankárokat, hogy jóval magasabb kamatlábakat követeljenek, mint a brit vagy más európai államoktól, és ebbe a szorult helyzetben lévő francia állam bele is egyezett.* De még az irreális árak megfizetésére mutatkozó hajlandóság sem tette lehetővé a Bourbon-uralkodók számára, hogy biztosítsák azokat az összegeket, amelyekre egy hosszan elhúzódó háborúban a totális küzdelem folytatásához szükségük volt.

E relatív francia gyengeséget legjobban az amerikai függetlenségi háborút követő évek illusztrálják. Ez az összecsapás aligha volt dicsőséges a britek számára, akik legnagyobb gyarmatukat vesztették el, emellett államadósságuk körülbelül 220 millió fontra emelkedett. Mivel azonban ezeket az összegeket alig 3%-os kamatra kölcsönözték, az évi visszafizetések mindössze 7,33 millió fontot tettek ki. A háború valós költségei Franciaország számára jóval kisebbek voltak; amúgy is csak a harcok középső szakaszában kapcsolódtak be a konfliktusba, azok után, hogy Necker kísérletet tett a költségvetési mérleg egyensúlyban tartására, és ez egyszer a monarchiának nem volt szüksége arra, hogy nagy hadsereget vonultasson föl. Mindezek ellenére a háború legalább egymilliárd livre-jébe került a francia kormánynak, és ezt az egész összeget gyakorlatilag olyan kölcsönökből fedezték, amelyeknek kamata csaknem a kétszerese volt annak, amennyiért a brit kormány jutott kölcsönhöz. Mindkét országban az állam évi bevételeinek felét a kölcsönök törlesztésére fordították, de közvetlenül 1783 után a britek több intézkedést léptettek életbe (törlesztési alap, konszolidált bevételi alap, tökéletesített állami könyvelés) annak érdekében, hogy stabilizálják ezt az összeget, és megerősítsék az ország hitelképességét – talán ez volt az ifjabb Pitt egyik legjelentősebb teljesítménye.

* Ezzel szemben áll, hogy például XIV. Lajos uralkodásának korai éveiben Franciaországnak alacsonyabb kamatlábra sikerült pénzt kölcsönözni, mint a Stuartoknak vagy III. Vilmosnak.

Ezzel szemben a francia oldalon nagy összegű új kölcsönöket vettek fel minden évben, mivel a „rendes" bevételek még békeidőben sem tudták soha fedezni a kiadásokat, és az éves deficit emelkedésével a kormány hitelképessége még tovább gyengült.

Ennek az a meglepő statisztikai következménye lett, hogy az 1780-as évek végén Franciaország államadóssága csaknem ugyanakkora volt, mint Nagy-Britanniáé – körülbelül 215 millió font –, de az évi kamatfizetések csaknem kétszer akkorára (14 millió fontra) rúgtak. Tovább rontotta a helyzetet, hogy az egymást követő pénzügyminiszterek új adóbevezetési törekvései a közvélemény egyre keményebb ellenállásába ütköztek. Végső soron a Calonne által javasolt adóreformok, amelyek aztán 1787-ben az Előkelőek Gyűlésének összehívásához vezettek, a parlamentek elleni lépések, a kincstár által felfüggesztett fizetések és aztán (1614 óta először) a rendi gyűlés összehívása 1789-ben elindította az *ancien régime* végső összeomlását Franciaországban.[20] Az államcsőd és a forradalom közötti kapcsolat nagyon is szembetűnő. Az ezt követő kétségbeejtő körülmények között a kormány még több bankjegyet bocsátott ki (1789-ben 100 millió, 1790-ben 200 millió livre értékben), majd ezt az eljárást váltotta föl az alkotmányozó nemzetgyűlésnek az a saját átmeneti megoldása, hogy az egyházi birtokokat lefoglalták, és ezek felbecsült értékében adtak ki papírpénzt. Mindez további inflációhoz vezetett, amit a háborúba lépésről szóló 1792-es döntés csak tovább súlyosbított. A kincstáron belüli adminisztratív reformok, valamint a forradalmi rezsim törekvése, hogy megismerje az ügyek valódi állását, fokozatosan a Nagy-Britanniában vagy máshol működő rendszerekhez hasonló egységes, bürokratikus bevételbegyűjtő rendszert hozott létre. Ennek ellenére a belső megrázkódtatások és az egészen 1815-ig tartó külső terjeszkedés a francia gazdaságot még inkább visszavetette legnagyobb riválisának gazdagságához képest.

Mindegyik rezsim és államférfi gondolatát az a probléma foglalta le, hogyan lehet a jelenlegi – és korábbi – háborúk finanszírozásához bevételekhez jutni. A fegyveres erők fenntartása még békeidőben is elvitte az ország kiadásainak 40–50%-át; háború idején ez ennél jóval többet, 80–90%-ot is elérhetett. Bármilyen volt is egy adott ország belső politikai berendezkedése, az autokrata birodalmak, az alkotmányos monarchiák és a polgári köztársaságok egész Európában ugyanazzal a nehézséggel néztek szembe. Minden egyes háborús lázroham (különösen 1714 és 1763) után a legtöbb országnak kétségbeejtően szüksége volt a lélegzetvételre, hogy kimerült gazdasága talpra álljon, és leszámoljon a háború és a magas adózás által igen gyakran kiváltott belső elégedetlenséggel; de az európai államrendszer versenyszellemű és önző természetéből következett, hogy a *hosszan tartó* béke szokatlan volt, és pár éven belül újra kezdődtek az előkészületek a további hadviselésre. De ha a pénzügyi terheket még Európa három leggazdagabb népe, a francia, a holland, az angol is alig tudta elviselni, akkor hogyan bírhatták ki ezeket a jóval szegényebb országok?

Egyszerű a válasz: sehogy sem. Még II. Frigyes Poroszországa – amely pedig kiterjedt, jól megművelt birtokokból és monopóliumokból húzta jövedelmeinek nagy részét – sem tudott megfelelni az osztrák örökösödési háború és a hétéves

háború követelményeinek anélkül, hogy ne fordult volna három „különleges" bevételi forráshoz: a fémpénz lerontásából származó haszonhoz, az olyan szomszédos államok, mint Szászország és Mecklenburg kifosztásához, valamint 1757 után a gazdagabb szövetségestől, Nagy-Britanniától érkező jelentős segélyekhez. A kevésbé prosperáló és inkább decentralizált Habsburg Birodalom számára óriási probléma volt a háború finanszírozása, de nehezen hihető, hogy bármennyivel is kedvezőbb lett volna a helyzet Oroszországban vagy Spanyolországban, ahol – eltekintve a parasztság és a fejletlen középosztályok további kizsigerelésétől – nem voltak biztatóak a pénzszerzési kilátások. A klasszikus feudális berendezkedésekben, ahol sok rend követelt kiváltságokat magának (például a magyar nemesség, a spanyol klérus), még a jól megfontolt közvetett adók ötlete, a fémpénz leértékelése és a papírpénznyomás is aligha volt elegendő a jól felépített hadseregek és a fényűző udvarok fenntartásához. Miközben a háború kitörése az országos vészhelyzetben hozott rendkívüli kincstári intézkedésekhez vezetett, ez egyben azt is jelentette, hogy egyre növekvő bizalommal kellett a nyugat-európai pénzpiacok vagy – ami még jobb – a Londonból, Amszterdamból, Párizsból érkező közvetlen segélyek felé fordulni, amelyeket aztán zsoldosok és felszerelések vásárlására lehetett felhasználni. Jóllehet, a *pas d'argent, pas de Suisses* (Nincs pénz, nincs zsoldos) a reneszánsz hercegek jelmondata volt, de ez még a frigyesi és napóleoni időkben is az élet egyik kikerülhetetlen ténye maradt.[21]

Mindezzel nem azt akarjuk mondani, hogy ezekben a XVIII. századi háborúkban a nemzetek sorsát *mindig* a financiális tényezők határozták meg. Amszterdam például a korszak nagy részében a világ legjelentősebb pénzügyi központja volt, egyedül mégsem tudta volna megvédeni az Egyesült Tartományok generációról generációra öröklődő vezető hatalmi szerepét. Ezzel szemben az európai ügyekben Oroszország befolyása és hatalma mégis folyamatosan nőtt, annak ellenére, hogy az ország gazdaságilag elmaradott volt, és kormánya ugyancsak nélkülözte a tőkét. E látszólagos ellentmondás magyarázatához szükséges, hogy a pénzügyekhez hasonló alapos vizsgálat alá vegyük a második fontos meghatározó tényező, a földrajzi helyzet befolyását a nemzeti stratégiára.

Geopolitika

Az európai erőpolitika hagyományosan versenyszellemű lényege és a XVIII. századi szövetségesi kapcsolatok ingatagsága miatt a versengő államok gyakran igen eltérő körülmények – és anyagi helyzetük szélsőséges változásai – közepette keveredtek egyik jelentős konfliktusból a másikba. Titkos szerződések és a „diplomáciai fordulatok" eredményeképpen a hatalmak változó szövetségi rendszerei így mind katonai, mind haditengerészeti téren az európai egyensúlyban gyakori eltolódásokat idéztek elő. Természetesen mindez előtérbe helyezte egy ország diplomatáinak szakértelmét, valamint a fegyveres erők hatékonyságát, de aláhúzta a földrajzi tényező jelentőségét is. E fogalmon persze nemcsak az olyan összetevőket

értjük, mint például egy ország éghajlata, a nyersanyagok, a mezőgazdaság termékenysége és a kereskedelmi útvonalak megközelíthetősége – bár ezek is fontosak az ország általános jólétéhez –, hanem sokkal inkább a stratégiai *fekvés* kritikus kérdését a multilaterális háborúk idején. Sikerült-e tehát egy adott országnak egy frontra összpontosítani energiáit, vagy több fronton kellett harcolnia? Gyenge vagy erős államokkal volt közös határa? Szárazföldi vagy tengeri hatalom volt-e elsősorban, vagy a kettő vegyesen – és ez milyen előnyökkel és hátrányokkal járt? Ki tudott-e könnyedén lépni egy nagy közép-európai háborúból, ha éppen úgy akarta? És végül: tudott-e magának további erőforrásokat biztosítani a tengerentúlról?

Az Egyesült Tartományok sorsa e korszakban jó példa arra, milyen hatással volt a földrajzi helyzet a politikára. A XVII. század kezdetén az országnak megvolt a gazdasági növekedéshez szükséges legtöbb belső feltétele – virágzó gazdaság, társadalmi stabilitás, jól képzett hadsereg és ütőképes haditengerészet; és akkoriban úgy tűnt, hogy földrajzi helyzete sem hátrányos. Épp ellenkezőleg, folyóhálózata (bizonyos mértékig) akadályozta a spanyol terjeszkedést, és északi-tengeri pozíciója folytán a gazdag heringhalász-területekhez is könnyen hozzáférhetett. De egy évszázaddal később a hollandok már azért küzdöttek, hogy megtartsák tulajdonukat riválisaikkal szemben. A merkantilista politika átvétele Cromwell Angliájában és Colbert Franciaországában a holland kereskedelmet és szállítást sújtotta. Parancsnokaik, Tromp és de Ruyter kiváló taktikai érzéke ellenére, az Anglia ellen folytatott tengeri háborúban a holland kereskedőhajóknak vagy vállalniuk kellett a vesszőfutást a Csatornán, vagy – Skóciát megkerülve – a hosszabb és viharosabb útvonalakon kellett közlekedniük, ahol (heringhalász-területükhöz hasonlóan) még így is ki voltak téve a támadásoknak az Északi-tengeren. Az uralkodó nyugati szelek is az angol admirálisoknak kedveztek; a sekély vizek a holland partoknál megszabták a hajók merülését – és így végső soron méreteiket és erejüket is.[22] Ahogy az Amerikával és Indiával folytatott kereskedelmét egyre inkább veszélyeztette a brit tengeri hatalom, a baltikumi *entrepôt* (raktár)-kereskedelmet – Hollandia korai jólétének egyik alappillérét – a svédek és más helyi vetélytársak tették lehetetlenné. Bár a hollandok időlegesen talán még megerősíthették magukat azzal, hogy nagy hadiflottát küldtek a veszélyeztetett pontra, de semmiféle lehetőségük nem lehetett arra, hogy tartósan megőrizzék kiterjedt és sebezhető érdekeltségeiket a távoli tengereken.

Az 1660-as évek végétől kezdve a dilemmát még tovább súlyosbította a hollandok kiszolgáltatottsága azzal a szárazföldi fenyegetéssel szemben, amit XIV. Lajos Franciaországa jelentett számára. Mivel a veszély még annál is nagyobb volt, mint amivel egy évszázaddal korábban Spanyolország fenyegette, a hollandok arra kényszerültek, hogy saját hadseregüket kibővítsék (ez 1693-ra 93 000 főből állt), és még több erőforrást áldozzanak a déli határ menti erődök létszámának feltöltésére. A holland energiák kiszipolyozása kétirányú volt: egyfelől hatalmas pénzösszegeket fordítottak katonai kiadásokra, ami a háborús adósságok és a kamatfizetések

spirális emelkedéséhez, megnövelt fogyasztási adókhoz és magas bérekhez vezetett. Ezek pedig hosszú távon aláásták a nemzet kereskedelmi versenyképességét. Másfelől háborús időkben komoly veszteségeket szenvedett az a népesség, amelynek kétmillió körüli lélekszáma az egész korszak alatt meglepően állandó volt. Innen a súlyos veszteségektől való jogos félelem a spanyol örökösödési háború (1702–1713) csatái alatt, amit Marlboroughnak az a szándéka váltott ki, hogy az angol-holland seregeket Franciaország elleni véres és frontális ütközetekben vesse be.[23]

Az angol szövetség, amit III. Vilmos 1689-ben szentesített, megmentette ugyan az Egyesült Tartományokat, egyidejűleg viszont nagymértékben hozzájárult független nagyhatalmi pozíciójának hanyatlásához – hasonlóan ahhoz, ahogy több évszázaddal később az 1941-es kölcsönbérleti törvény és a szövetség az Egyesült Államokkal egyszerre mentette meg és aknázta alá a brit birodalmat, amely Marlborough egyik kései leszármazottja, Winston Churchill alatt harcolt a túlélésért. A holland erőforrások elégtelenek voltak az 1688 és 1748 között Franciaország ellen vívott különböző háborúkban; így a védelmi kiadások háromnegyedét a katonaságra kellett fordítaniuk. Ezért flottájukat elhanyagolták, míg a britek egyre jobban kivették részüket a tengeri és a gyarmati hadjáratokból és az ezekből származó kereskedelmi előnyökből. Ahogy a londoni és bristoli kereskedők virultak, úgy szenvedtek az amszterdamiak. Ezt a helyzetet még tovább súlyosbították az állandó brit erőfeszítések, hogy háborús időben Franciaországgal *mindenfajta* kereskedelmet meghiúsítsanak, ellentétben a hollandokkal, akik szerették volna a jövedelmező kapcsolatokat megőrizni. Mindez azt tükrözi, hogy az Egyesült Tartományok ebben a korszakban mindvégig igen érdekelt volt a külkereskedelemben és a *külföldi* pénzügyekben (emiatt jobban is függött ezektől), míg Nagy-Britannia gazdasága még mindig viszonylag önellátó volt. Kevés haszonnal járt a hétéves háborúban az Egyesült Tartományok semlegessége is, mert a gőgös angol haditengerészet elutasította a „szabad hajózás, szabad áruk" doktrínáját, és elhatározta, hogy megakadályozza Franciaország tengerentúli kereskedelmének semleges zászlók alatt történő lebonyolítását.[24] A kérdés fölött kirobbant 1758–59-es angol-holland diplomáciai vita az amerikai függetlenségi háború kezdeti éveiben megismétlődött, végül 1780 után nyílt ellenségeskedéssé fajult, és ez semmit sem használt Nagy-Britannia és az Egyesült Tartományok tengeri kereskedelmének. A francia forradalom és a napóleoni háborúk idején a hollandok Nagy-Britannia és Franciaország között őrlődtek. Megkárosította őket, hogy a kölcsönök egyre inkább behajthatatlanokká váltak; elkedvetlenedtek a hazai megosztottságtól, gyarmatokat és tengerentúli kereskedelmi pozíciókat is vesztettek egy olyan globális versenyben, amit nem kerülhettek el, de hasznot húzni sem tudtak belőle. Ilyen körülmények között egyszerűen nem volt elegendő sem a pénzügyi szakértelem, sem a „tőkefeleslegre" alapozott bizalom.[25]

Ehhez igencsak hasonló módon, de nagyobb mértékben szenvedett Franciaország is a XVIII. század folyamán hibrid hatalmi volta miatt, miközben megosztotta energiáit egyfelől kontinentális céljai, másfelől tengeri és gyarmatosító ambíciói

között. XIV. Lajos uralkodásának korai szakaszában ez a stratégiai kettősség még nem volt különösen feltűnő. Franciaország ereje szilárdan támaszkodott a *hazai* nyersanyagokra, nagy és viszonylag egységes területére, mezőgazdasági önellátására és arra a körülbelül 20 milliós lakosságra, amely lehetővé tette XIV. Lajos számára, hogy 30 000 fős hadseregét (1659) 1666-ban 97 000, majd 1710-ben 350 000 főre emelje.[26] A Napkirály külpolitikai céljai is hagyományosan a kontinensre összpontosultak – tovább gyengíteni a Habsburgok helyzetét délen Spanyolország, keleten és északon a spanyol Habsburg és a német tartományok (Franche-Comté, Lotaringia, Elzász, Luxemburg és Spanyol-Németalföld) lánca ellen tett lépésekkel –, és nem a tenger felé irányultak. A kimerült Spanyolország, a török fenyegetéstől megzavart osztrákok és a kezdetben semleges angolok mellett XIV. Lajos a két évszázados diplomáciai sikerek gyümölcsét élvezhette, de aztán a francia követelések arroganciája megriasztotta a többi hatalmat.

Franciaország számára a legfőbb stratégiai problémát az jelentette, hogy bár védelmi szempontból igen erős volt, de helyzete nem tette alkalmassá döntő hódító hadjárat vezetésére; hiszen részben földrajzi akadályok, részben a nagyhatalmak már meglévő érdekeltségei vették körül minden oldalról. Egy, a Spanyol-Németalföld (Habsburg-fennhatóság alatt álló) területe elleni támadás például egy olyan kimerítő hadjárattal járt együtt, amely erődökkel és vízi utakkal tarkított területen vezetett át, és nem csupán a Habsburg-hatalmak, de az Egyesült Tartományok és Anglia válaszlépését is kiprovokálta. A Németországba irányuló francia katonai támadások is nehézségekbe ütköztek: a határon könnyebben lehetett átlépni, de a közlekedési útvonalak sokkal hosszabbak voltak, és ismét kikerülhetetlenül egy koalícióval kellett szembeszállni – az osztrákokkal, a hollandokkal, a britekkel (különösen a Hannover-ház 1714-es trónra lépése után) és még a poroszokkal is. Még akkor is, amikor a XVIII. század közepén Franciaország erős német partnert (akár Ausztria, akár Poroszország) keresett, egy ilyen szövetség természetes következménye az lett, hogy a *másik* német hatalom ellenféllé vált, és ami még fontosabb, Nagy-Britanniától vagy Oroszországtól igyekezett támogatást szerezni, hogy semlegesítse a francia ambíciókat.

Ráadásul a tengeri hatalmak elleni minden háború bizonyos mértékig megosztotta a franciák energiáit, és elterelte figyelmüket a kontinensről, így csökkentette egy sikeres szárazföldi hadjárat valószínűségét. Egyfelől a flandriai, németországi, észak-itáliai, másfelől a Csatornán, az Antillákon, Kanada déli részén és az Indiai-óceánon folytatott harcok között őrlődve, a francia stratégia ismételten a „két szék közt a pad alá" esett. Minthogy soha nem kívántak olyan totális pénzügyi erőkifejtést tenni, amely az angol haditengerészet felsőbbrendűségének megrendítéséhez lett volna szükséges,* az egymást követő francia kormányok annak a tengerészgya-

* Az 1689–1697-es és az 1707–1714-es konfliktusok alatt például Franciaország összes kiadásainak 10%-át juttatta haditengerészetének és 57–65%-át hadseregének (az ennek megfelelő brit adatok: 35% a haditengerészetnek és 40% a hadseregnek). 1760-ban a francia haditengerészet csak egynegyedét kapta annak az összegnek, ami a hadseregnek jutott. De még ha a pénzek befolytak is, Franciaország földrajzi helyzete miatt háborús időkben nehéz volt hozzájutni a Baltikumból a flotta számára elengedhetetlen haditengerészeti felszerelésekhez.

logságnak juttatták a pénzeket, amelyet – amennyiben Franciaország *kizárólag* szárazföldi hatalom – fel lehetett volna használni a hadsereg megerősítésére. Csak az 1778–1783-as háborúban sikerült Franciaországnak brit ellenségét megszégyenítenie azzal, hogy a nyugati féltekén az amerikai lázadókat támogatta, de úgy, hogy közben minden Németország felé irányuló hadműveléttől tartózkodott. A franciák egyéb háborúikban soha nem élvezhették a stratégiai koncentráció fényűzését – ennek eredményét meg is szenvedték.

Összefoglalva: az *ancien régime* Franciaországa méreténél, lakosságánál és gazdagságánál fogva mindig az európai államok legnagyobbika maradt, de ahhoz, hogy „szuperhatalommá" váljon, mégsem volt elég nagy, és nem volt megfelelően szervezett. Nem tudta legyőzni azt a koalíciót, amely ambíciói következtében szükségszerűen létrejött, mivel ellenfelei a szárazföldön korlátozták, a tengeren pedig nem engedték kibontakozni. A francia akciók így inkább megszilárdították, mintsem zavarták volna a hatalom pluralitását Európában. Csak amikor a forradalom átformálta az ország energiáit, és ezeket Napóleon zseniálisan alkalmazta, akkor tudta Franciaország elképzeléseit – egy időre – a kontinensre ráerőltetni. De ez a siker még akkor is csak átmeneti volt, hiszen az ország nem rendelkezett olyan katonai potenciállal, amely a Németország, Itália és Spanyolország fölötti francia fennhatóságot tartósan biztosítani tudta volna, Oroszországról és Nagy-Britanniáról már nem is beszélve.

Franciaországnak az a geostratégiai problémája, hogy több fronton kellett szembenéznie potenciális ellenséggel, nem volt egyedülálló, még akkor sem, ha az ország saját maga is súlyosbította helyzetét ismétlődő fegyveres konfliktusokkal és a kormányzatban uralkodó krónikusan anarchikus állapotokkal. A korszak két nagy német hatalmának – az osztrák Habsburgoknak és Brandenburg–Poroszországnak – földrajzi helyzeténél fogva szintén ugyanezzel a problémával kellett megküzdenie. Ez persze az osztrák Habsburgoknak semmi újat nem jelentett. Az általuk uralt tartományok földrajzilag kedvezőtlen alakú konglomerációja (Ausztria, Csehország, Szilézia, Morvaország, Magyarország, Milánó, Nápoly, Szicília és 1714 után Németalföld déli része – l. az *5. térkép*et) és a többi hatalom e területekhez viszonyított elhelyezkedése miatt már az örökség megtartása is rémálomba illő diplomáciai és katonai bűvészmutatványokat igényelt; ahhoz pedig, hogy ezt növeljék, vagy zsenialitásra, vagy jó szerencsére, esetleg mindkettőre szükség volt.

Így mialatt a törökök ellen vívott számos háború (1663–64, 1683–99, 1716–18, 1737–39, 1788–91) azt mutatta, hogy a Habsburg-seregek rendszerint megerősítették pozíciójukat a Balkánon, addig ez a küzdelem a hanyatló Oszmán Birodalom ellen felemésztette Bécs energiáinak nagy részét az itt tárgyalt időszakokban.[27] Amikor például a törökök 1683-ban a birodalmi főváros kapui előtt álltak, I. Lipót kénytelen volt semleges maradni Franciaországgal szemben, XIV. Lajos Elzászt és Luxemburgot „visszacsatoló" provokációi ellenére is, amelyek ugyanerre az évre estek. Ez az osztrák kettősség a kilencéves háború (1689–97) és az ezt követő spanyol örökösödési háború (1702–13) alatt kevésbé volt feltűnő – mivel erre az

időre Bécs már egy gigantikus franciaellenes koalíció tagjává vált –, de később sem szűnt meg soha teljesen. Egyrészt az általános Habsburg-érdekek európai védelme, másrészt Poroszország felkelését követően ezen érdekek Németországon belüli védelme miatt sok későbbi, XVIII. századi háború kimenetele még inkább bizonytalannak és kiszámíthatatlannak tűnt. Mindenesetre a sziléziai tartomány 1740-es porosz bekebelezésétől kezdve Bécsnek egyik szemét folyamatosan Berlinen tartva kellett folytatnia kül- és katonapolitikáját. Ez viszont minden eddiginél szövevényesebbé tette a Habsburg-diplomáciát. Ahhoz, hogy a felemelkedő Poroszországot Németországon belül ellenőrizni tudják, nyugatról a franciák, keletről pedig mind gyakrabban az oroszok támogatását kellett kérniük az osztrákoknak, de maga Franciaország is megbízhatatlan volt, és ezért időnként (például 1744 és 1748 között) egy angol–osztrák szövetségnek kellett sakkban tartania. Ráadásul Oroszország folyamatos növekedése is további okot adott az aggodalomra, különösen amikor a cári terjeszkedési politika azokat a török kézben lévő balkáni területeket fenyegette, amelyekre Bécs is vágyott. Végül amikor a napóleoni imperializmus az *összes* többi hatalom függetlenségét veszélyeztette, a Habsburg Birodalom számára sem maradt más választás, mint hogy csatlakozzék bármely, a francia hegemónia ellen küzdő, számításba jöhető nagykoalícióhoz.

A XIV. Lajos elleni koalíciós háború a XVIII. század elején, a század végén pedig a Bonaparte elleni talán kevésbé éles fényt vet Ausztria gyengeségeire, mint a két háború közötti konfliktusok. A Poroszország elleni elhúzódó küzdelem 1740 után különösen leleplező volt; feltárta ugyanis, hogy ebben a korszakban Bécs a Habsburg-tartományokban megkezdett összes katonai, kincstári és közigazgatási reform ellenére sem tudott egy olyan másik, kisebb német állam ellen győzni, amelynek hadserege, bevételbegyűjtése és bürokráciája jóval hatékonyabban működött. Ráadásul egyre tisztábban látszott az is, hogy a nem német hatalmak, Franciaország, Nagy-Britannia és Oroszország nem kívánják sem azt, hogy Ausztria elsöpörje Poroszországot, sem azt, hogy Poroszország söpörje el Ausztriát. A nagyobb európai összefüggésrendszerben a Habsburg Birodalom már marginális hatalommá vált, és az is maradt egészen 1918-ig. De azért semmi esetre sem csúszott le oly mértékben a rangsorban, mint Spanyolország és Svédország, és Lengyelország sorsát is elkerülte, ám decentralizálsága, etnikai megosztottsága és gazdasági elmaradottsága miatt az egymást követő bécsi kabinetek mindazon kísérletei meghiúsultak, hogy a birodalmat az európai államok legnagyobbikává változtassák. Mindazonáltal veszélyes lehet elébe vágni ennek a hanyatlásnak. Ahogy Olwen Hufton megjegyzi: „Az osztrák birodalom kitartó, bizonyos nézőpontból már-már perverz ellenállása a csendes széteséssel szemben” arra figyelmeztet, hogy maradtak még rejtett tartalékai. Gyakran a katasztrófákat reformkísérletek követték, és ezek feltárták a birodalom igen jelentős erőforrásait, bár egyben azt is jelezték, hogy Bécsnek mindig nagy nehézségeket okozott, hogy ezeket kihasználja. Ezért a Habsburg-hanyatlással foglalkozó minden történésznek magyarázatot kell adnia arra a rendkívül makacs és alkalmanként ugyancsak lenyűgöző katonai ellenállásra, amit a francia imperializmus dinamikus erőivel szemben tanúsítottak csaknem tizennégy éven keresztül, 1792-től 1815-ig.[28]

Poroszország helyzete geostratégiai szempontból nagyon hasonló volt Ausztriáéhoz, de belső rendszerét tekintve igencsak különbözött tőle. Jól ismertek az okok, hogy az ország miért emelkedett olyan szélsebesen a leghatalmasabb északi német királyság rangjára, ezért itt csak felsoroljuk ezeket: három vezetőjének, a Nagy Választónak (1640–88), I. Frigyes Vilmosnak (1713–40) és II. Frigyesnek (1740–86) szervező és katonai géniusza, a junker tisztek vezette porosz hadseregnek a hatékonysága, amelyre a megadóztatható erőforrások legalább négyötödét fordították; a (viszonylagos) pénzügyi stabilizáció, amelyet a kiterjedt királyi birtokok és a kereskedelem és az ipar fellendítése alapozott meg; a külföldi zsoldosok és vállalkozók ésszerű és hatásos felhasználása, valamint a híres porosz hivatalnokok, akik a Legfelső Hadbiztosság fennhatósága alatt tevékenykedtek.[29] Az is igaz azonban, hogy Poroszország felemelkedése egybeesett a svéd hatalom összeomlásával, a kaotikus és legyengült lengyel királyság széthullásával és azokkal a zavargásokkal, amelyeket a Habsburg Birodalom számtalan háborúja és utódlási bizonytalansága okozott Bécsnek a XVIII. század kezdetén. Ezért ha a porosz uralkodók megragadták a lehetőségeket, az azt jelzi, hogy voltak lehetőségek, amelyeket meg lehetett ragadni. Ráadásul az 1770 után Észak-Közép-Európában megjelenő „hatalmi vákuum" betöltésénél a porosz állam hasznot húzott a többi nagyhatalommal szemben elfoglalt helyzetéből is. Segítette Poroszországot Oroszország felemelkedése is, ami megzavarta (és fel is bomlasztotta) Svédországot, Lengyelországot és az Oszmán Birodalmat. Franciaország viszont elég messze volt nyugaton ahhoz, hogy általában ne jelentsen végzetes veszélyt, sőt olykor az osztrákok elleni hasznos szövetségesként is fel lehetett használni. Másfelől, ha Franciaország agresszívan benyomult Németországba, akkor nagy valószínűséggel szembekerült a Habsburg-erőkkel, Hannoverrel (és ennélfogva Nagy-Britanniával), s így talán még a hollandokkal és persze magukkal a poroszokkal is. Bár végül ez a szövetség elbukott, Poroszország sokkal könnyebben kérhetett békét Párizstól, mint a többi hatalom, és egy franciaellenes szövetség néha jól jött, de nem volt kényszerítő erejű Berlin számára.

Poroszország első királyai ügyesen használták ki ezt a kedvező diplomáciai és földrajzi összefüggésrendszert. Különösen a – sokak által *az* ipari zónaként emlegetett – keleten fekvő Szilézia megszerzése emelte igen nagy mértékben az állam katonai-gazdasági teljesítőképességét. De az európai ügyekben Poroszország valós erejének, valamint területének és népességének korlátai könyörtelenül megmutatkoztak a hétéves háború idején (1756–63), amikor a diplomáciai körülmények már nem voltak olyan kedvezőek, és hatalmas szomszédai is elhatározták, hogy II. Frigyest megbüntetik ravaszkodásáért. Csak a porosz uralkodó kétségbeesett erőfeszítései és jól képzett csapatai – amelyeket még az ellenségei közötti összhang hiánya is segített – adtak módot Frigyesnek arra, hogy egy ilyen ijesztő „bekerítettség" ellenére is elkerülje a vereséget. A háború azonban óriási anyagi és emberáldozatokkal járt, és az 1770-es évektől kezdve fokozatosan konzervatívvá váló hadsereggel Berlin már nem volt abban a helyzetben, hogy ellenszegülhessen a későbbi orosz diplomáciai nyomásnak, Napóleon 1806-os nyílt támadásáról nem is beszélve. Bár Scharnhorst és Gneisenau, illetve más katonai reformerek később talpra

állították a hadsereget, a porosz erő 1813–15-re még mindig ingatag alapokon nyugodott.[30] Katonailag ekkorra már Oroszország hatalmas árnyéka fenyegette; nagymértékben függött a Nagy-Britanniától, a koalíció „számvivőtisztjétől” érkező segélyektől, és egyedül még mindig nem volt képes megküzdeni Franciaországgal. III. Frigyes Vilmos királysága (1790–1840) Ausztriához hasonlóan a nagyhatalmak legjelentéktelenebb tagja volt, és az is maradt egészen az 1860-as években végbement ipari és katonai átalakulásig.

Ezzel szemben két távoli hatalom, Oroszország és az Egyesült Államok viszonylag sebezhetetlen maradt, és nem szenvedett attól a stratégiai kettősségtől sem, amely a XVIII. században a közép-európai államokat sújtotta. Vitathatatlan azonban, hogy mindkét jövendő szuperhatalomnak „ingatag határa” volt, amire fokozott figyelmet kellett fordítani, de sem az Allegheny-hegységen és a nagy alföldeken átterjedő amerikai, sem a sztyeppéken túli orosz terjeszkedés során nem csaptak össze olyan katonailag fejlett társadalmakkal, amelyek veszélyt jelentettek volna a hátországukra.[31] Épp ezért az Európa nyugati felével kialakított kapcsolataikban egy viszonylag homogén „front” előnyeit is élvezhették. Mindkettő kihívást jelentett – vagy legalábbis zavaró tényezőt – a már fennálló nagyhatalmak számára, miközben sérthetetlennek érezhették magukat, amit az európai háborús zónáktól való távolságuk biztosított.

Természetesen ha egy ilyen hosszú, 1660-tól 1815-ig tartó korszakkal foglalkozunk, hangsúlyozni kell, hogy az Egyesült Államok és Oroszország hatása sokkal nyilvánvalóbb volt a kor végén, mint a kezdetén. Olyannyira, hogy az 1660-as és az 1670-es években „Amerika” európai szemmel elszigetelt parti települések sorát jelentette, semmi többet. Oroszország Nagy Péter uralkodása (1689–1725) előtt csaknem ugyanilyen távoli és talán még elmaradottabb volt. Kereskedelmi szempontból pedig mindkét ország „fejletlen”, fát, kendert és egyéb nyersanyagokat termeltek, és a Nagy-Britanniából és az Egyesült Tartományokból érkező feldolgozott árukat vásárolták. Az amerikai kontinens a kor nagy részében inkább harci célpont, nem pedig hatalmi tényező a saját jogán. A helyzetet az az elsöprő brit siker változtatta meg a hétéves háború végén (1763), amelynek következtében Kanadából és Új-Skóciából kikergették a franciákat, Nyugat-Floridából pedig a spanyolokat űzték ki. A Westminster iránti lojalitásukat kiváltó külföldi fenyegetésektől megszabadulva, az amerikai gyarmatosítók most már ragaszkodhattak ahhoz, hogy csupán névleges kapcsolat fűzze őket Angliához, és amikor ezt a birodalmi kormány megtagadta, akkor eljött a lázadás ideje. Ráadásul 1776-ra az észak-amerikai gyarmatok elképesztően megnövekedtek az egykor kétmilliós népesség három évtizedenként megduplázódott, és nyugat felé nyomult; sőt gazdaságilag is prosperált, élelmiszerből és sok más árucikkből önellátóvá vált. A britek a következő hét évben saját kárukon tanulva felismerték, hogy a lázadó államok a puszta tengeri hadműveletekkel szemben gyakorlatilag sebezhetetlenné váltak; ahhoz pedig túlságosan nagy területekkel rendelkeztek, hogy a 4800 kilométerre fekvő anyaszigetről átdobott szárazföldi erőkkel igázzák le őket.

A független Egyesült Államok létezése a *későbbiekben* a világhatalom váltakozó története szempontjából két fontos következménnyel járt. Az első az volt, hogy 1783-tól a termelésnek, az anyagi javaknak és a katonai erőnek egy olyan fontos, Európán kívüli központja létezett, amely oly módon gyakorolt hosszú távú hatást a globális erőegyensúlyra, amire az Európán kívüli (de gazdaságilag hanyatló) társadalmak, mint Kína vagy India nem voltak képesek. Az amerikai gyarmatok már a XVIII. század közepére jelentős helyet töltöttek be a tengeri kereskedelem szerkezetében, és megkezdték az iparosítás kezdeti, bizonytalan szakaszát is. Néhány feljegyzés szerint ez a függetlenné váló ország 1776-ban több nyers- és rúdvasat termelt, mint egész Nagy-Britannia, és ezután „az ipari teljesítmény közel ötvenszeresére emelkedett; így 1830-ra az ország a fejlett világ hatodik ipari hatalmává vált".[32] Ilyen növekedési ütem mellett nem csoda, hogy egyes megfigyelők már az 1790-es években komoly szerepet jósoltak az Egyesült Államoknak egy újabb évszázadon belül. A második következmény sokkal hamarabb érezhetővé vált, különösen Nagy-Britannia számára, amelynek az európai politikában betöltött „peremhatalmi" szerepére komoly hatással volt egy olyan potenciálisan ellenséges állam kiemelkedése saját atlanti-óceáni frontján, amelyik kanadai és az Antillákon lévő birtokait fenyegeti. Ez természetesen nem volt állandó probléma, és már a szóban forgó távolság puszta nagysága – amihez még az Egyesült Államok elszigetelődési politikája is hozzájárult – azt jelentette, hogy Londonnak nem kellett olyan komolyan számításba vennie az amerikaiakat, mint mondjuk Bécsnek a törököket vagy később az oroszokat. Mindenesetre az 1779–83-as és az 1812–14-es háborúk tapasztalatai nagyon világosan megmutatták, milyen nehéz lesz Anglia számára teljes erővel belevetnie magát az európai küzdelmekbe az ellenséges Egyesült Államokkal a háta mögött.

*

A cári Oroszország felemelkedése sokkal közvetlenebb hatással volt a nemzetközi erőegyensúlyra. Oroszország meglepő győzelme a svédek fölött Poltavánál (1709) a többi hatalmat is rádöbbentette, hogy a mindeddig távoli és némiképpen barbár moszkvai állam is szerephez akar jutni az európai ügyekben. Mivel az ambiciózus Nagy Péter cár gyors ütemben megteremtette haditengerészetét, hogy új baltikumi szerzeményeit (Karélia, Észtország, Livónia) továbbiakkal gyarapítsa, a svédek hamarosan az angol haditengerészet segítségét kérték annak megakadályozására, hogy a keleti kolosszus lerohanja őket. Valójában azonban a lengyelek és a törökök voltak azok, akikre a legtöbb szenvedés várt Oroszország felemelkedése következtében; Nagy Katalin 1796-ban bekövetkezett haláláig újabb 500 000 négyzetkilométert csatolt a már amúgy is óriási birodalomhoz. De még ennél is lenyűgözőbbnek tűnnek az orosz katonai erők időszakos nyugati portyázásai. Az orosz csapatok kegyetlensége és félelmetes kitartása a hétéves háború alatt, valamint Berlin 1760-as ideiglenes megszállása ugyancsak megváltoztatta Nagy Frigyes véleményét szomszédjáról. Négy évtizeddel később, a második koalíciós háború (1798–1802) alatt a Szuvorov tábornok parancsnoksága alatt álló orosz erők mind az itáliai, mind az alpesi hadjáratban tevékenyen részt vettek – ez a távoli hadmű-

velet annak a kíméletlen, Moszkvától Párizsig tartó 1812 és 1814 közötti orosz katonai előretörésnek az előhírnöke volt.[33]

Oroszország XVIII. századi helyzetét nehéz pontosan felmérni. Hadserege gyakran nagyobb volt, mint Franciaországé, és fontos iparcikkek (textil, vas) gyártása terén is nagy előrelépéseket tett. Igen nehéz, sőt talán lehetetlen volt, hogy ezt az országot bármelyik riválisa meghódítsa – legalábbis nyugatról. A „puskaporral" le tudta győzni a keleti lovas törzseket, és így az emberi erő, a nyersanyagok és a művelhető területek további forrásaihoz jutott. Ez viszont a nagyhatalmak közötti helyzetét erősítette. Állami irányítás alatt az ország számtalan különböző módon szemmel láthatóan a modernizáció felé haladt, bár gyakran eltúlozták e politika ütemét és sikerét. A gyengeség különféle jelei megmaradtak: ijesztő szegénység és brutalitás, rendkívül alacsony egy főre eső nemzeti jövedelem, fejletlen közlekedés, zord éghajlat, műszaki és oktatásügyi elmaradottság, nem is szólva a Romanovok reakciós, felelőtlen jelleméről. Még a félelmetes Katalin is tehetetlenné vált, ha gazdasági és pénzügyekre került a sor.

Mégis, a XVIII. századi európai katonai szervezet és technika viszonylagos stabilitása biztosította Oroszország számára (külföldi szakértők segítségével), hogy beérje, majd le is hagyja a kevesebb erőforrással rendelkező országokat, és a számbeli fölény e durva előnyét valójában nem is igen ásta alá semmi, egészen addig, amíg a következő évszázadban az ipari forradalom átformálta a hadviselés technikai és időtényezőit. Az 1840-es évek előtti korszakban – a felsorolt számtalan hiányosság ellenére is – az orosz hadsereg alkalmanként félelmetes támadó erővé tudott válni. Az állami pénzek akkora hányadát (talán háromnegyedét) fordították a hadseregre, és egy átlagos katona annyi megpróbáltatást tudott zúgolódás nélkül elviselni, hogy az orosz ezredek olyan hosszú hadműveletekbe is belevághattak, amelyek más XVIII. századi hadseregek képességét meghaladták. Igaz ugyan, hogy az orosz hadtápbázis gyakran nem működött megfelelően (silány lovak, szakszerűtlen utánpótlási rendszer és hozzá nem értő tisztikar) ahhoz, hogy saját erőből lefolytathasson egy nagyobb hadjáratot. Az 1813–14-es menetelés Franciaországba „barátságos" területeken keresztül vezetett, és hatalmas brit segélyek is támogatták, de ezek a nem túl gyakori hadműveletek elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy félelmetes hírnevet és vezető helyet szerezzenek Oroszországnak Európa tanácskozó testületeiben már a hétéves háború idejében is. Magasabb stratégiai szempontokból nézve tehát itt volt még egy hatalom, amelyet be lehetett vonni az egyensúly fenntartásába, és segítségével arról is gondoskodni lehetett, hogy az ebben a korszakban a kontinens feletti uralomra törő francia erőfeszítések végül megbukjanak.

Mindazonáltal az még a távoli jövő lehetősége volt, amelyre a kora XIX. századi írók, mint például de Tocqueville is rendszerint utaltak, amikor azt állították, hogy az Egyesült Államokat és Oroszországot „az Úr akarata arra szánta, hogy a fél világ sorsáról határozzanak".[34] Az 1660-tól 1815-ig tartó korszakban azonban mégiscsak egy tengeri nép, a britek, nem pedig ezek a kontinentális gigászok voltak

azok, akik a legdöntőbb lépéseket tették annak érdekében, hogy végre kiszorítsák Franciaországot a legnagyobb hatalom pozíciójából. E téren is alapvető, bár nem kizárólagos szerepet játszott a földrajzi helyzet. Az ebből származó brit előnyről csaknem egy évszázaddal korábban így írt Mahan klasszikus munkájában:

> Ha egy nemzet helyzeténél fogva nem kényszerül arra, hogy a szárazföldön védje magát, és arra sincs ösztönözve, hogy területét a szárazföldön növelje, akkor céljai egységesen a tenger felé irányulnak, így előnyre tesz szert az olyan nemzettel szemben, amely kontinentális határokkal rendelkezik. (*The Influence of Sea Power Upon History,* 1890 [A tengeri hatalmak hatása a történelemre])[35]

Mahan állítása természetesen számos további feltételhez kötődött. Az első az, hogy a brit kormánynak *saját* peremvidékein nem kell majd zavargásokkal szembenéznie – ez pedig Írország meghódítása és a Skóciával 1707-ben kötött unió után lényegében megvalósult, bár érdemes felfigyelni azokra a későbbi elszánt francia kísérletekre, amelyek azt célozták, hogy Nagy-Britanniát a kelta peremvidék mentén zavarják meg, ezt pedig már London is igen komolyan vette. Egy ír felkelés például sokkal inkább volt hazai ügy, mint az amerikai lázadók keltette stratégiai zavar. A britek szerencséjére ezt a sebezhető pontjukat ellenségeik soha nem használták ki kellően.

A második előfeltételezés Mahan állításában a tengeri hadviselés és a tengeri hatalom státusának felsőbbrendűsége szárazföldi megfelelőjükkel szemben. Ez volt a „haditengerészeti" stratégiai iskola[36] rendíthetetlen hite, és úgy tűnt, hogy az 1500 utáni gazdasági és politikai trendek valóban ezt igazolják. A fő kereskedelmi útvonalak folyamatos áthelyeződése a Földközi-tengerről az Atlanti-óceánra és azok a hatalmas jövedelmek, amelyeket a Nyugat-Indiában, Észak-Amerikában, az indiai szubkontinensen és a Távol-Keleten indított gyarmati kereskedelmi vállalkozásokból lehetett megszerezni, természetüknél fogva egy olyan ország számára jártak előnnyel, amely az európai kontinens nyugati peremén helyezkedett el. Az is biztos azonban, hogy ehhez egy olyan kormányra volt szükség, amely tudatában van a tengeri kereskedelem fontosságának, és kész egy hatalmas hajóhad fenntartására. Minthogy ezeket az előfeltételeket a brit politikai elit a XVIII. századra teljesítette, úgy tűnt, hogy megtalálta a boldogító receptet a nemzeti vagyon és hatalom folyamatos gyarapítására. A virágzó tengerentúli kereskedelem a brit gazdaságot segítette, támogatta a tengerészetet és a hajóépítést, pénzt hozott az államkincstárnak; egyben ez volt a gyarmatokra vezető létfontosságú utánpótlás vonala is. A gyarmatok azonban nemcsak a brit áruk elhelyezési területeit jelentették, hanem számos nyersanyagot is szállítottak: az értékes cukortól, dohánytól és pamutszövettől kezdve egészen az egyre növekvő fontosságú észak-amerikai haditengerészeti felszerelésekig. Emellett az angol haditengerészet békeidőben megszilárdította a brit kereskedők tekintélyét, háborúban pedig megvédte kereskedelmüket, és további gyarmati területeket szerzett; mindezt az ország politikai és gazdasági hasznára. A kereskedelem, a gyarmatok és a haditengerészet így egy „hathatós

háromszöget" alkotott, amelynek kölcsönös együttműködése biztosította Nagy-Britannia hosszú távú előnyös helyzetét.

Bár ez a magyarázat Anglia felemelkedésére részben megalapozott, a teljes igazság mégsem ez. Mint annyi más merkantilista munka, Mahané is arra törekedett, hogy a belső termeléssel szemben Nagy-Britannia külkereskedelmének fontosságát hangsúlyozza, és különösen igyekezett a „gyarmati" kereskedelem súlyát eltúlozni. Az egész XVIII. századon keresztül a mezőgazdaság maradt a brit jólét alapja, és a kivitel (amelynek aránya az össznemzeti jövedelemben egészen az 1780-as évekig a 10%-ot sem érte el) gyakran olyan erős külföldi versenynek és vámoknak volt kiszolgáltatva, amelyeket semmiféle haditengerészeti erő nem tudott ellensúlyozni.[37] A „haditengerészeti" nézet szintén arra hajlott, hogy elfeledkezzék arról a további tényről, miszerint a Baltikummal, a Németországgal és a Földközi-tenger országaival folytatott brit kereskedelemnek – bár ez kevésbé gyorsan növekedett, mint a cukor-, a fűszer- vagy a rabszolga-kereskedelem – még mindig nagy jelentősége volt;* olyannyira, hogy egy Európában tartós túlsúlyban lévő Franciaország szörnyű csapásokat mérhetett a brit manufaktúrákra, amint ezt az 1806–12-es események is bizonyították. Ilyen körülmények között az európai erőpolitikától való elszigetelődés akár gazdasági ballépés is lehetett.

A magasabb brit stratégiának volt még egy kritikus, kontinentális vetülete, amely fölött elsiklottak mindazok, akik távolra, az Antillákra, valamint Kanada és India felé tekintettek. Egy tisztán tengeri háború logikus volt az 1652–54-es, az 1665–67-es és az 1672–74-es angol–holland küzdelmek során, mivel az ellentétek a két tengeri hatalom közötti kereskedelmi versengésben gyökereztek. Az 1688-as, dicsőséges forradalom után azonban, amikor Orániai Vilmos megszilárdította az angol trónt, a stratégiai helyzet igencsak átalakult. Az 1689 és 1815 közötti hét háború folyamán egy alapvetően *szárazföldi alapú* hatalom, Franciaország lép majd fel a brit érdekek ellen. Igaz, hogy a franciák áttették ezt a harcot a nyugati féltekére, az Indiai-óceánra, Egyiptomba és máshová is; de ezek a hadjáratok – bár a liverpooli és a londoni kereskedők számára fontosak voltak – a brit nemzetbiztonságra sohasem jelentettek közvetlen veszélyt. E fenyegetés csak akkor válhatott volna komollyá, ha a franciák számára kilátás nyílik katonai győzelmekre a hollandok, a hannoveriek és a poroszok fölött, és ennélfogva Franciaország elég hosszú ideig vezető helyen maradt volna Nyugat-Európában ahhoz, hogy a brit tengeri fölény megrendítéséhez szükséges hajóépítő erőforrásokat felhalmozza. Éppen ezért nem csupán III. Vilmos Egyesült Tartományokkal kötött személyes uniója vagy a későbbi hannoveri kapcsolatok bírták rá az egymást követő brit kormányokat, hogy ezekben az évtizedekben katonailag is fellépjenek az európai kontinensen. Kényszerítő érvként jelentkezett az is – amiben I. Erzsébet Spanyolországtól való félelmei visszhangzottak –, hogy Franciaország ellenségeinek Euró-

* Hogy a baltikumi haditengerészeti készletek – amelyekre az angol haditengerészet és a merkantilista tengerészet egyaránt támaszkodott – fontosságát már ne is említsük. Ezt a függőséget tükrözik a brit flotta gyakori betörései a Baltikumba, annak érdekében, hogy megvédjék az erőegyensúlyt és lehetővé tegyék az árboc készítéséhez szükséges és egyéb faanyagok szabad kereskedelmét.

pán *belül* kell segítséget nyújtani a Bourbon- (és napóleoni) ambíciók megfékezésére, amivel Nagy-Britannia saját hosszú távú érdekeit is megvédhetik. E szerint a nézet szerint egy „tengerészeti" és egy „kontinentális" stratégiának nem egymás ellen, hanem egymást kiegészítve kell működnie.

E stratégiai terv lényegét Newcastle hercege fogalmazta meg pontosan 1742-ben:

Ha Franciaországnak semmitől nem kell majd félnie a szárazföldön, akkor le fog győzni bennünket a tengeren. Én mindig úgy véltem, hogy tengerészgyalogságunknak meg kellene védenie szövetségeseinket a kontinensen, és mivel ez Franciaország költségeit megosztja, lehetővé teszi számunkra, hogy fenntartsuk fölényünket a tengeren.[38]

A brit támogatás, amelyet a „Franciaország költségeit megosztani" kész országok kaptak, kétféleképpen nyilvánult meg. Az első a közvetlen katonai beavatkozás, amelynek egyik módja a francia hadsereget megzavaró periférikus rajtaütések sora volt, a másik egy tekintélyesebb expedíciós hadsereg bevetése, amely Nagy-Britannia éppen esedékes szövetségese – lett légyen az bárki – mellett harcolt. A rajtaütésen alapuló stratégia olcsóbbnak tűnt, és bizonyos miniszterek jobban is kedvelték, de általában elhanyagolható hatással járt, néhány alkalommal pedig katasztrófával végződött (mint az 1809-es expedíció Walcherenbe). Emberek és pénz szempontjából drágább volt egy kontinentális hadsereg ellátása, de – ahogy ezt Marlborough és Wellington hadjáratai mutatják – sokkal nagyobb valószínűséggel járulhatott hozzá az európai egyensúly megőrzéséhez.

A brit segítség másik formája pénzügyi volt: vagy hesseni és egyéb zsoldosokat fogadtak fel a Franciaország elleni harcra, vagy segélyekkel támogatták szövetségeseiket. II. Frigyes például 1757-től egészen 1760-ig tekintélyes, 675 000 fontos összeget kapott minden évben az angoloktól, és a napóleoni háborúk végső szakaszaiban a brit pénztámogatás ennél jóval nagyobb méreteket is ölthetett (egyedül 1813-ban 11 millió font a különböző szövetségeseknek, az egész háború alatt pedig összesen 65 millió). De mindez csak azért volt lehetséges, mert a brit kereskedelem terjeszkedése – különösen a jövedelmező tengerentúli piacokon – lehetővé tette a kormány számára, hogy példátlan összegű kölcsönöket és adókat gyűjtsön be, anélkül, hogy államcsődtől kellett volna tartania. És bár a Franciaország elleni lépések költségei Európán belül drágának bizonyultak, de elsősorban ez biztosította azt, hogy a franciák nem gátolhatták a tengeri kereskedelmet hosszabb hadműveletekkel, emellett nem kerülhettek olyan egyeduralmi helyzetbe az európai kontinensen, hogy felszabadult erőik invázióval fenyegethessék a brit szigeteket – így London finanszírozhatta saját háborúit, és segélyezhette szövetségeseit. A földrajzi előny és a gazdasági haszon összefonódása tehát lehetővé tette, hogy az angolok tökéletesítsék Janus-arcú stratégiájukat: „Egyik arcukkal a kontinens felé fordultak, hogy a hatalmi egyensúlyt helyrebillentsék, a másikkal a tenger felé néztek, hogy tengeri uralmukat megerősítsék."[39]

Csak a fentebb leírt pénzügyi és földrajzi tények jelentőségének tudatában érthetjük meg teljes egészében a népességnövekedést és a hatalmak katonai (haditengerészeti) erejét részletező statisztikákat. *(3–5. táblázat.)*

3. TÁBLÁZAT **Az egyes országok népessége 1700–1800 között**[40]
(millióban)

Ország	*1700*	*1750*	*1800*
Brit-szigetek	9,0	10,5	16,0
Franciaország	19,0	21,5	28,0
Habsburg Birodalom	8,0	18,0	28,0
Poroszország	2,0	6,0	9,5
Oroszország	17,5	20,0	37,0
Spanyolország	6,0	9,0	11,0
Svédország		1,7	2,3
Egyesült Tartományok	1,8	1,9	2,0
Egyesült Államok	–	2,0	4,0

4. TÁBLÁZAT **A hadseregek nagysága 1690–1814 között**[41]
(ezer fő)

Ország	*1690*	*1710*	*1756/60*	*1778*	*1789*	*1812/14*
Nagy-Britannia	70	75	200		40	250
Franciaország	400	350	330	170	180	600
Habsburg Birodalom	50	100	200	200	300	250
Poroszország	30	39	195	160	190	270
Oroszország	170	220	330		330	500
Spanyolország		30			50	
Svédország		110				
Egyesült Tartományok	73	130	40			
Egyesült Államok	–	–	–	35	–	–

A statisztikában járatos olvasó tisztában van azzal, hogy a táblázatok nyers számait különleges óvatossággal kell kezelni. A népességi adatok, kiváltképp ebben a korai időszakban, csupán találgatások eredményei (és Oroszország esetében az eltérés akár néhány millió is lehet). A hadseregek nagyságáról szóló adatok is széles határok között ingadoztak, attól függően, hogy a kiválasztott időpont egy adott háború kitörésére, közepére vagy tetőpontjára esett, és az adatok gyakran a jelentős számú zsoldosegységeket, sőt (Napóleon esetében) még a vonakodva együttműködő szövetségesek csapatait is magukba foglalták. A hadihajók száma sem jelezte harckészültségüket, szükségszerűen még azt sem, hogy rendelkeztek-e kellő számú képzett legénységgel. Ráadásul a statisztikák nem veszik figyelembe a

5. TÁBLÁZAT **A haditengerészet nagysága 1689–1815 között**[42]

(hadihajók)

Ország	*1689*	*1739*	*1756*	*1779*	*1790*	*1815*
Nagy-Britannia	100	124	105	90	195	214
Dánia	29	–	–	–	38	–
Franciaország	120	50	70	63	81	80
Oroszország	–	30	–	40	67	40
Spanyolország	–	34	–	48	72	25
Svédország	40	–	–	–	27	–
Egyesült Tartományok	66	49	–	20	44	–

hadvezetési vagy tengerészeti szaktudást, az egyéb szakmai hozzáértést vagy annak hiányát, a nemzeti felbuzdulást vagy éppen a gyávaságot. Mégis úgy tűnik, hogy a közölt adatok legalább *nagyjából* tükrözik a kor legfontosabb hatalmi-politikai trendjeit. Franciaország és egyre inkább Oroszország vezet népességben és katonailag; Nagy-Britanniának általában nincs vetélytársa a tengeren; Poroszország lehagyja Spanyolországot, Svédországot és az Egyesült Tartományokat, miközben Franciaország XIV. Lajos és Napóleon óriási hadseregeivel most közelebb kerül az Európa feletti uralomhoz, mint bármikor a következő évszázadban.

De aki tisztában van e százötven éves nagyhatalmi küzdelem pénzügyi és földrajzi dimenzióival, láthatja, hogy tovább kell finomítani azt a képet, amit a fenti három táblázat mutat. Az Egyesült Tartományok például más nemzetekhez képest gyorsan hanyatlott a hadsereg nagyságát illetően, ez azonban a háborús pénzügyek területén nem mutatkozott meg, mivel itt még hosszú ideig döntő szerepet játszott. Az Egyesült Államok adatai nem katonai jellegre utalnak, ez azonban csak elfedi azt a tényt, hogy az ország még jelentős stratégiai zavart okozhat. A számoszlopok Nagy-Britannia katonai közreműködését is kisebbnek tüntetik fel, mivel ez az ország akár 100 000 szövetséges katonát is támogatni tudott (1813-ban például 450 000-et); sőt még saját hadseregét és 140 000 főnyi haditengerészetét is ellátta 1813–14-ben.[43] Ezzel szemben aki csupán a hadseregek nagyságát veszi figyelembe, eltúlozná Poroszország és a Habsburg Birodalom valódi erejét, minthogy a legtöbb háborúban mindkettő a segélyektől függött. Amint ezt már a fentiekben is megjegyeztük, Franciaország hatalmas katonai szervezetét a pénzügyi gyengeségek és a geostratégiai akadályok tették kevésbé hatékonnyá, míg Oroszországét a gazdasági elmaradottság és az óriási távolság kezdte ki. Az itt felsorolt hatalmak valamennyi erős és gyenge pontját figyelembe kell vennünk, amikor elkezdjük a háborúk részletesebb vizsgálatát.

Győztes háborúk, 1660–1763

Amikor 1661 márciusában XIV. Lajos átvette Franciaország irányítását, az európai színtér különösen kedvező volt egy olyan uralkodó számára, aki elhatározta, hogy elgondolásait ráerőlteti erre a térségre.[44] Délen Spanyolország még mindig a Portugália visszaszerzésére tett eredménytelen erőfeszítésekkel merítette ki magát. A Csatorna túloldalán II. Károly alatt egy restaurációs monarchia próbált talpra állni, és az angol kereskedelmi körökben nagy volt az irigység a hollandokkal szemben. Északon a nemrég véget ért háború egy legyöngült Dániát és Svédországot hagyott maga mögött. Németországban a protestáns hercegek gyanakodva szemlélték a Habsburgok minden olyan kísérletét, amely a birodalom helyzetén akart javítani, de a bécsi birodalmi kormánynak épp elég problémája akadt Magyarországgal és Erdéllyel és alig valamivel később az oszmán hatalom feléledésével. Lengyelországot már megtörte az erőfeszítés, hogy távol tartsa a svéd és a moszkvai ragadozókat. Így a francia diplomácia, Richelieu legjobb hagyományai szellemében, könnyen előnyére fordíthatta ezeket a körülményeket, kijátszva a portugálokat a spanyolok ellen, a magyarokat, a törököket és a német hercegeket az osztrákok ellen, az angolokat a hollandok ellen – mialatt megerősítették Franciaország földrajzi (és hadsereg-utánpótlási) helyzetét egy, a svájci kantonokkal 1663-ban kötött fontos szerződéssel. Mindez időt adott XIV. Lajosnak arra, hogy elismertesse magát abszolút uralkodóként, és ellenálljon azoknak a belső kihívásoknak, amelyek az előző évszázadban a francia kormányokat gyötörték. De ami még fontosabb: ez adott lehetőséget Colbert-nek, Le Tellier-nek és más, kulcspozícióban lévő minisztereknek, hogy a közigazgatást megreformálják, és hogy a Napkirály dicsőségszomjára számítva, a hadseregre és a haditengerészetre elegendő pénzt áldozzanak.[45]

Épp ezért túlságosan is könnyű volt Lajosnak megkísérelnie Franciaország határainak „kikerekítését” uralkodása korai szakaszában, annál is inkább, mert 1665-re az angol–holland kapcsolatok a nyílt ellenségeskedésig fajultak (második angol–holland háború). Bár Franciaország megígérte, hogy támogatja az Egyesült Tartományokat, valójában csekély szerepet játszott a tengeri hadjáratokban, ehelyett viszont felkészült Spanyol-Németalföld inváziójára, amely még mindig a legyengült spanyolok kezén volt. Amikor végre 1667 májusában a franciák megindították támadásukat, egyik város a másik után adta meg magát. Ami ezután következett, jól példázza a korszak gyors diplomáciai váltásainak egyik korai változatát. Az angolok és a hollandok, belefáradva a kölcsönösen előnytelen háborúba és megrettenve a francia ambícióktól, júliusban békét kötöttek Bredánál, és a hozzájuk csatlakozó svédekkel együtt nekiindultak, hogy „közvetítsenek” a francia–spanyol vitában annak érdekében, hogy határt szabjanak XIV. Lajos terjeszkedésének. Az 1668-as aacheni békének csupán ennyi eredménye lett, de ennek is olyan ára volt, hogy felbőszítették a francia királyt, aki végül úgy döntött, hogy a terjeszkedési útjában álló legfőbb akadálynak tartott Egyesült Tartományokon áll bosszút. A következő néhány évben – mialatt Colbert folytatta a tarifaháborút a hollandok ellen – a francia hadsereget és haditengerészetet továbbra is fejlesztették.

A titkos diplomácia elcsábította az angolokat és a svédeket az Egyesült Tartományokkal kötött szövetségüktől, és lecsillapította az osztrákok és a német államok félelmét. 1672-re a francia hadigépezet, amelyet a tengeren az angolok segítettek, készen állt a háborúra.

Bár először London üzent hadat az Egyesült Tartományoknak, ebben az 1672–74-es harmadik angol–holland háborúban nem kell sok szót vesztegetni a szerencsétlen angol támadásra. De Ruyter ragyogó hadműveletei megállították őket a tengeren, ezért képtelenek voltak a szárazföldön bármit is elérni. II. Károly kormányát egyre több otthoni támadás érte: népszerűtlenné tette a háborút a bizonyított politikai kétszínűség, a háborús pénzügyi gazdálkodás és az az erős ellenérzés, hogy egy olyan autokrata katolikus hatalommal kötöttek szövetséget, mint Franciaország. Mindez arra kényszerítette a kormányt, hogy 1674-re kilépjen abból. Ez a tény is arra mutat rá, hogy még a késői Stuartok alatt is mennyire éretlenek és bizonytalanok voltak az angol hatalom politikai, pénzügyi és közigazgatási alapjai.[46] A londoni politikai fordulatnak *nemzetközi* jelentősége volt, bár részben tükröződött benne az az általános riadalom is, amelyet XIV. Lajos tervei akkorra már egész Európában kiváltottak. Egy újabb éven belül a holland diplomácia és a segélyek számos olyan szövetségest találtak, akik készen álltak, hogy minden erejükkel a franciák ellen forduljanak. A német fejedelemségek, Brandenburg (amely 1675-ben Fehrbellinnél legyőzte Franciaország egyetlen megmaradt partnerét, Svédországot), Dánia, Spanyolország és a Habsburg Birodalom mind csatlakoztak a szövetséghez. Szó sincs arról, hogy ez a koalíció elég erős lett volna ahhoz, hogy *legyőzze* Franciaországot, hiszen a legtöbben csak aprócska hadsereggel rendelkeztek, saját határvidékeiken pedig zavargások voltak. A franciaellenes szövetség feje az Orániai Vilmos vezette Egyesült Tartományok maradt. De a vízi akadály északon és a Rajna-vidéken, a számos ellenség ellen felvonuló francia hadsereg arcvonalainak sebezhetősége azt jelentette, hogy XIV. Lajos sem tudott átütő sikereket elérni. Patthelyzet jött létre a tengeren is; a francia haditengerészet ellenőrizte a Földközi-tenger vidékét, a Baltikum a holland és a dán flotta kezében volt, és egyik fél sem tudott túlsúlyba kerülni az Antilláknál. Mind a francia, mind a holland kereskedelemre súlyos csapásokat mért ez a háború, és ez közvetve az olyan semleges országok előnyét szolgálta, mint Nagy-Britannia. 1678-ra valójában már az amszterdami kereskedőosztályok kényszerítették saját kormányukat egy Franciaországgal kötött különbékére, ez viszont azzal járt, hogy a német államok (amelyek a holland segélyekben bíztak) nem tudták önállóan folytatni a harcot.

Bár az 1678–79-es nimwegeni békeszerződések véget vetettek a nyílt küzdelemnek, XIV. Lajos mégsem mondott le arról, hogy Franciaország északi határait kikerekítse, igényt tartott „Európa legfőbb urának címére”, és riasztó módon békeidőben is 200 000 fős hadsereget tart fönn; mindez a németeket, hollandokat, spanyolokat és angolokat egyaránt nyugtalanította.[47] Ez azonban még nem jelentette a háború azonnali folytatását. A holland kalmárok békeidőben szerettek kereskedni; a német fejedelmek csakúgy, mint az angol II. Károly le voltak kötelezve Párizsnak a francia támogatás miatt, a Habsburg Birodalom pedig ádáz küzdel-

met folytatott a törökökkel. Amikor 1683-ban Spanyolország elszánta magát, hogy megvédi luxemburgi tartományait Franciaország ellen, épp ezért egyedül kellett harcolnia, majd elszenvednie az elkerülhetetlen vereséget.

1685-től azonban Franciaország helyzete rosszabbodott. A hugenották kiűzése megrázta a protestáns Európát. Újabb két éven belül a törökök komoly vereséget szenvedtek, és elűzték őket Bécs alól; Lipót császár, akinek tekintélye és katonai ereje is gyarapodott, végre némi figyelmet szentelhetett a Nyugatnak is. 1688 szeptemberére az immár ideges francia király úgy döntött, hogy betör Németországba, és „felmelegíti" az európai hidegháborút. Franciaország lépése nemcsak kontinentális vetélytársai nyílt szembehelyezkedésének kinyilvánítását váltotta ki, de Orániai Vilmosnak is lehetőséget adott arra, hogy átkeljen a Csatornán, és elfoglalja a hitelét vesztett II. Jakab helyét az angol trónon.

1689 végére Franciaország ismét egyedül állt szemben az Egyesült Tartományokkal, Angliával, a Habsburg Birodalommal, Spanyolországgal, Savoyával és a nagyobb német államokkal.[48] Ez az összetétel közel sem volt olyan ijesztő, mint amilyennek tűnt, és a nagy szövetség „kemény magja" valójában az angol–holland erőkből és a német államokból állt. Bizonyos szempontokból az ellenfél igen vegyes volt, de megvolt benne a kellő elszántság, és rendelkezésére álltak a pénzügyi források, a hadseregek és a flották a Napkirály Franciaországának ellensúlyozásához. Tíz évvel korábban Lajos talán még győzött volna, de Colbert halála után a francia pénzügyek és kereskedelem már nem működött olyan kielégítően, és ijesztő létszámuk ellenére sem a hadsereg, sem a haditengerészet nem volt felszerelve hosszan tartó küzdelemre. A szövetségesek egyik legnagyobbikának gyors legyőzése még át tudta volna lendíteni az országot a holtponton, de kérdés volt, hogy hová kell irányítani ezt a csapást, és eléggé elszánt volt-e XIV. Lajos ahhoz, hogy parancsot adjon ilyen lépésekre? Három évig habozott, és amikor 1692-ben végül összegyűjtött egy 24 000 fős inváziós erőt, hogy átdobja a Csatornán, a „tengeri hatalmak" túl erősnek bizonyultak, és Barfleur–La Hogue-nál szétzúzták a francia hadihajókat és bárkákat.[49]

1692-től kezdve a tengeri konfliktus a kereskedelem ellen vívott lassú, nyomasztó és kölcsönösen pusztító háborúvá vált. A francia kormány a kereskedelmet támadó stratégiát választva arra biztatta kalózait, hogy az angol–holland kereskedelmi tengerészetet fosztogassák, miközben hadihajóflottájának szánt saját juttatásait csökkentette. A szövetséges haditengerészetek a maguk részéről elszánták magukat, hogy kereskedelmi blokád felállításával növelik a nyomást a francia gazdaságra, ezáltal azonban az ellenséggel való kereskedés holland hagyományát is megszüntették. Egyik intézkedés sem kényszerítette térdre a másik felet, viszont mindkettő növelte a háború gazdasági terheit, és népszerűtlenné tette azt a kereskedők, sőt még a parasztok előtt is, akik már amúgy is nyomorogtak az egymást követő gyenge termések miatt. Az erődítmények elleni szárazföldi hadműveletek drágák és lassúak voltak, miközben a vízi utakon is át kellett kelni. Vauban erődítményei gyakorlatilag bevehetetlenné tették Franciaországot, de ugyanilyen akadályok gátolták a könnyű előrenyomulást Hollandiába vagy Pfalzba. Mivel mindkét fél több mint 250 000 embert állított csatasorba, a költségek horribilisek voltak még

e gazdag országok számára is.[50] Ezalatt Európán kívüli hadjáratok is folytak (az Antilláknál, Új-Fundlandon, Új-Skóciában, Pondicherrynél), de egyik sem volt olyan jelentőségű, hogy felborítsa az alapvető kontinentális és tengeri egyensúlyt. A túlzott adók miatt panaszkodó tory földesurak és az amszterdami polgárok Orániai Vilmost presszionálták, XIV. Lajosnak pedig az éhínségtől sújtott Franciaország állt a háta mögött, így 1696-ra egyaránt épp elég okuk volt a kompromisszumra.

Mindennek következtében a ryswicki béke (1697), bár meghagyta XIV. Lajosnak néhány korábbi határ menti szerzeményét, nagyjából mégis a háború előtti status quo visszaállításáról rendelkezett. Mindazonáltal az 1689–97-es kilencéves háború következményei korántsem voltak olyan jelentéktelenek, mint ahogy a kortársak állították. A francia szárazföldi törekvések minden bizonnyal kudarcot vallottak, és aláásták az ország haditengerészeti hatalmát. Az 1688-as csodálatos forradalom eredményei megszilárdultak; Anglia megerősítette ír peremvidékét és pénzügyi intézményeit, újjászervezte hadseregét és haditengerészetét. Állandósult Anglia, Hollandia és Németország hagyományos törekvése, hogy a franciákat távol tartsák Flandriától és a Rajna-vidéktől. Bár nagy áron, de helyreállították Európa politikai pluralitását. A legtöbb fővárosra rátelepedő, háborútól fásult hangulat miatt a konfliktus feléledése aligha tűnt lehetségesnek. Amikor azonban XIV. Lajos unokájának felajánlották a spanyol trónt, a Napkirály ezt ideális lehetőségnek tekintette Franciaország hatalmának növelésére. Tehát ahelyett, hogy kiegyezett volna vetélytársával, gyorsan elfoglalta Németalföld déli részét unokája nevében, és *kizárólagos* kereskedelmi koncessziókat biztosított a francia kereskedők számára a nyugati féltekén elterülő, Spanyolországhoz tartozó hatalmas birodalomban. Ezzel és számos egyéb provokációval eléggé megriasztotta az angolokat és a hollandokat, úgyhogy azok 1701-ben csatlakoztak Ausztriához egy újabb koalíciós küzdelemben, amely XIV. Lajos ambícióinak megállítását tűzte ki célul. Ez volt a spanyol örökösödési háború.

A haderők és a megadóztatható erőforrások általános egyensúlya ismét csak azt a látszatot kelthette, hogy bár mindegyik szövetség komoly károkat okozhat a másiknak, de egyik sem tud győzni.[51] Bizonyos szempontból Lajos pozíciója most erősebb volt, mint az 1689–97-es háborúban. A spanyolok készségesen elfogadták unokáját, aki most már V. Fülöp néven királyuk volt, és a „Bourbon-hatalmak" sok területen tudtak együttműködni; a francia államháztartás bizonnyal hasznot húzott a spanyol ezüst importjából. Ráadásul Franciaország katonailag is fokozta a tempót – olyannyira, hogy egy időben csaknem félmillió katonát állított ki. Az osztrákok azonban, akiknek most a balkáni peremvidéken kevesebb gondjuk volt, ebben a háborúban már nagyobb szerepet játszottak, mint az előzőben. A legfontosabb mégis az volt: most egy elszánt brit kormány állt készen arra, hogy a német államoknak nyújtott komoly segélyek, egy ellenállhatatlan flotta és – ami teljesen szokatlan volt – a zseniális Marlborough vezetése alatt álló hatalmas kontinentális hadsereg formájában bevesse igen jelentős állami erőforrásait. Ez a britekből és zsoldosokból álló hadsereg (melynek létszáma 40 000 és 70 000 fő között váltakozott) egy több mint 100 000 fős kiváló holland és egy körülbelül hasonló méretű

Habsburg-hadsereghez csatlakozhatott, hogy meghiúsítsák Lajosnak azt a kísérletét, hogy Európára erőltesse akaratát.

Ez azonban nem azt jelentette, hogy a „Nagy Szövetség" rá tudta volna erőltetni *saját* elképzeléseit Franciaországra vagy, ha már itt tartunk, Spanyolországra. Az is igaz, hogy a szövetségesek számára a két királyságon kívül is folyamatosan kedvezően alakultak az események. Marlborough döntő győzelme Blenheimnél (1704) komoly károkat okozott a francia–bajor seregeknek, és megszabadította Ausztriát a francia invázió rémétől. Később a csata Ramillies-nél (1706) az angol–holland erők kezére juttatta a Habsburg-fennhatóság alatt álló Németalföld nagy részét, és a győzelem Oudenarde-nál (1708) keményen visszaverte az ottani terület visszaszerzésére indított francia támadást.[52] Miután az 1704-es, semmit el nem döntő malagai csata után nem volt számottevő ellenséges tengeri haderő, az angol haditengerészet és a hanyatló holland hajóhad bebizonyíthatta a fölényes tengeri hatalom sokoldalúságát. Az új szövetségest, Portugáliát a tenger felől meg lehetett védeni, ezért cserébe Lisszabon egy flottatámaszpontot, Brazília pedig aranyat nyújtott. Csapatokat lehetett átdobni a nyugati féltekére, hogy az észak-amerikai és az Antillákon lévő francia birtokokat támadják, és portyázó hajórajok vadásszanak a spanyol aranyflottákra. Gibraltár megszerzése nemcsak a tengeri átjárót ellenőrző bázist adott az angol haditengerészetnek, hanem a francia–spanyol támaszpontokat – és flottákat – is szétválasztotta. A brit hajóhadak gondoskodtak Menorca és Szardínia elfoglalásáról; védelmezték Savoyát és az itáliai partokat a francia támadásoktól, és amikor a szövetségesek folytatták az offenzívát, ezek védték és látták el utánpótlással a birodalmi seregek spanyolországi invázióját, és a Toulon elleni támadást is támogatták.[53]

Az általános szövetséges tengeri fölény azonban nem tudta megakadályozni a kereskedelmet sarcoló francia portyázások újraéledését, és 1708-ra az angol haditengerészet arra kényszerült, hogy konvojrendszert vezessen be annak érdekében, hogy a kereskedelmi flotta veszteségeit csökkentsék. Éppúgy, ahogy a brit fregattok nem tudták megakadályozni, hogy a francia kalózok ki- vagy belopózzanak Dunkerque-be vagy Gironde-ba, ugyanúgy képtelenek voltak egy kereskedelmi blokád megvalósítására is, mert ahhoz őrjáratozniuk kellett volna az egész francia–spanyol partvidék mentén. Még az sem kényszerítette térdre XIV. Lajos nagyrészt önellátó birodalmát, amikor 1709 szörnyű telén a francia kikötők előtt fogták el a gabonaszállító hajókat.

A Franciaország és Spanyolország elleni katonai hadműveletekben még nyilvánvalóbbá vált, hogy ez a koalíció csak sebeket tud osztani, de ölni képtelen. 1709-re a szövetséges inváziós hadsereg Madrid rövid megszállása után meghátrált, képtelen volt tartani az országot az egyre erősödő spanyol támadásokkal szemben. Észak-Franciaországban az angol–holland seregek számára nem nyílt olyan győzelmi lehetőség, mint Blenheimnél; ehelyett a háború vontatott, véres és drága lett. Ráadásul 1710-re a Westminsterben egy tory minisztérium lépett hivatalba, amely nagyon vágyott a békére, hogy ezáltal biztosítsa Nagy-Britannia kereskedelmi és birodalmi érdekeit, és csökkentse költségeit a kontinentális háborúban. Végül Károly főherceg – a szövetségesek jelöltje a spanyol trónra – váratlanul elfoglalta

a német-római császári trónt, aminek következtében partnerei már egyáltalán nem lelkesedtek a gondolatért, hogy ő legyen Spanyolország ura is. Miután Nagy-Britannia 1712 elején egyoldalúan kilépett a háborúból, és mivel később a hollandok is követték ezt a példát, VI. Károly császár is – aki pedig ugyancsak vágyott arra, hogy „III. Carlos" néven spanyol király legyen – belátta a hadjáratok egy újabb eredménytelen éve után, hogy a békére szükség van.

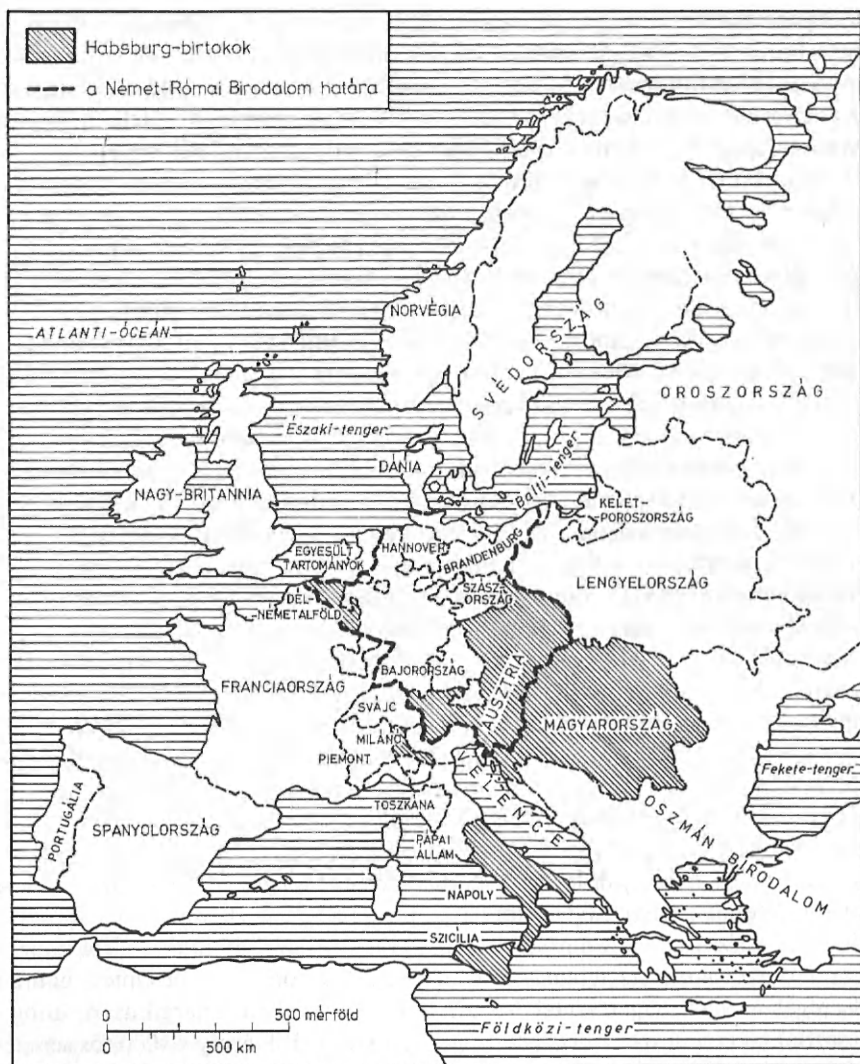
A feltételeket, amelyek véget vetettek a spanyol örökösödési háborúnak, az utrechti (1713) és a rastatti (1714) békében rögzítették. A megegyezés egészét figyelembe véve, nem kétséges, hogy a nagy győztes Nagy-Britannia volt.[54] Bár megszerezte magának Gibraltárt, Menorcát, Új-Skóciát, Új-Fundlandot és a Hudson-öblöt, valamint kereskedelmi koncessziókat kapott a spanyol Újvilágban, az európai egyensúlyt mégsem zavarta meg. Sőt az 1713–14-es megegyezést kiegészítő tizenegy, különálló békeszerződésből álló szerződésegyüttes az egyensúly kielégítő, igényes megerősítését hozta magával. A francia és a spanyol királyság örökre különálló maradt, míg Nagy-Britanniában formálisan is elismerték a protestáns utódlást. A Habsburg Birodalom, amely Spanyolországban kudarcot vallott, megkapta Németalföld déli részét és Milánót (így további akadályok emelkedtek Franciaország előtt), Nápolyt és Szardíniát. Hollandia függetlenségét megvédték, bár az Egyesült Tartományok többé már nem volt félelmetes tengeri és kereskedelmi hatalom, sőt arra kényszerült, hogy energiái nagyobb részét déli határainak megerősítésére fordítsa. De mindenekelőtt véglegesen megfékezték XIV. Lajos dinasztikus és területi ambícióit, és a francia nemzet is elnyerte büntetését a háború horribilis költségeinek formájában, amelyek következménye többek között az lett, hogy a *hétszeresére* emelkedett a teljes államadósság. A szárazföldön biztosítva volt a hatalmi egyensúly, a tengeren pedig Nagy-Britanniának nem akadt vetélytársa. Nem csoda, hogy a whigek, akik I. György trónra lépését követően tértek vissza a kormányzásba, hamarosan ugyancsak nagy súlyt helyeztek az utrechti szerződés megvédésére, és még arra is készek voltak, hogy egy francia *entente*-ot keblükre öleljenek, miután ősellenségük, XIV. Lajos a következő évben meghalt.

A hatalomnak a fél évszázados háború alatt bekövetkezett újrafelosztása a nyugat-európai államok között kevésbé volt drámai, mint azok a változások, amelyek keleten történtek. Ott a határok képlékenyebbek voltak, mint nyugaton, és nem a felvilágosult uralkodók hivatásos hadserege, hanem határszélen birtokos főurak, szerb irreguláris csapatok és kozák seregek voltak az óriási földterületek urai. Még akkor is, amikor a nemzetállamok háborút indítottak egymás ellen, gyakran távoli vidékekre vezettek hadjáratokat, és irreguláris csapatokat, huszárokat stb. is bevetettek; mindezt annak érdekében, hogy valamilyen magasabb stratégiai jelentőségű csapást hajtsanak végre. Eltérően a németalföldi hadjáratoktól, itt a siker vagy a kudarc a területek óriási mértékű cserélődését vont maga után, és ez még jobban kiemelte egyes hatalmak látványos felemelkedését és bukását. Például csupán ez a néhány évtized tanúja lehetett a törökök utolsó nagyszabású Bécs elleni támadásá-

nak, gyors vereségének és lehanyatlásának. Az osztrák, német és lengyel erők bámulatos kezdeti ellentámadása nemcsak a bekerített osztrák fővárost mentette meg 1683-ban a török seregtől, de már a későbbi, kibővített Szent Szövetség sokkal eredményesebb hadjáratainak is előfutára volt.[55] A Mohács közelében, Nagyharsánynál lezajlott nagy csata után (1687) végleg megszűnt a török uralom a magyar Alföldön. Bár az 1689–97-es Franciaország elleni háború sorozatosan elszólította a német és a Habsburg-csapatokat, s ezért a frontvonalak megszilárdultak, de a török sereg elleni további győzelmek Szalánkeménnél (1691) és Zentánál (1697) megerősítették a folyamatot, amennyiben a Habsburg Birodalom erőforrásait a Balkánra tudta összpontosítani, és voltak Savoyai Jenő herceghez hasonló kimagasló tábornokai is, így most már többet is tehetett annál, mint hogy csupán saját magát védi a törökök ellen. Bár heterogén népességű és nagy kiterjedésű területeit nem tudta olyan hatékonyan megszervezni, mint a nyugati monarchiák, mindazonáltal biztosítottnak látszott, hogy a jövőben Európa egyik nagy állama marad.

Svédország már sokkal kevésbé volt szerencsés. Miután 1697-ben a fiatal XII. Károly került a svéd trónra, felébredtek a szomszédos államok ragadozó ösztönei; Dániának, Lengyelországnak és Oroszországnak Svédország védtelen balti birodalmának részeire fájt a foga, és 1699 őszén a három ország szövetségre lépett ellene. A harc kezdetén Svédországot látszólagos sebezhetőségéért bőven kárpótolta számottevő hadserege, a nagy stratégiai tehetségű uralkodó és az angol–holland haditengerészeti támogatás. E három tényező kombinációja lehetővé tette Károly számára, hogy Koppenhágát fenyegesse, és 1700 augusztusára a háborúból való kilépésre kényszerítse a dánokat. Ezt követően átszállította hadseregét a Baltikumon, és három hónappal később Narvánál káprázatos győzelmet aratott az oroszok fölött. Miután XII. Károly belekóstolt a diadal és a hódítás örömeibe, a következő években lerohanta Lengyelországot, és betört Szászországba.

Az események ismeretében a mai történészek már jogosan bírálhatják XII. Károlyt, amiért meggondolatlanul csak Lengyelországra és Szászországra összpontosított, és nem kísérte figyelemmel azokat a reformokat, amelyeket Nagy Péter erőltetett Oroszországra a narvai vereség után.[56] A cár számtalan külföldi tanácsadóra támaszkodott, és felhasználva a Nyugat katonai szakértelmét, hatalmas hadsereget és haditengerészetet hozott létre, ugyanolyan energikusan, ahogy a mocsárból megteremtette Szentpétervárt. Amikor XII. Károly 40 000 fős seregével 1708-ban Nagy Péter ellen fordult, már túl késő volt. Bár a svéd hadsereg általában jobban harcolt, mégis jelentős veszteségeket szenvedett, soha nem tudta szétzúzni az orosz főseregét, és elégtelen hadtápszolgálata is akadályozta. Ezeket a nehézségeket fokozta, hogy XII. Károly serege délen benyomult Ukrajnába, és ott húzta ki az 1708–1709-es szigorú telet. Amikor aztán 1709 júliusában Poltavánál sor került a nagy csatára, az orosz hadsereg hatalmas számbeli fölényben és kedvező védelmi pozíciókban volt. Ez az összecsapás elsöpörte a svéd hadsereget; Károly ezt követően török területre menekült, és hosszúra nyúló száműzetése alatt Svédország ellenségei felhasználták a kínálkozó lehetőségeket. Amikor XII. Károly végül 1715 decemberében visszatért Svédországba, valamennyi transzbaltikumi birtoka elveszett, és Finnország egyes részei is orosz kézre kerültek.

5. *térkép*. Európa 1721-ben

Néhány éves további csatározás után (amelyek során a dánok elleni újabb összecsapásban 1718-ban XII. Károly is elesett) a kimerült és elszigetelt Svédországnak az 1721-es nystadi békében el kellett ismernie legtöbb baltikumi tartományának elvesztését. Az ország az európai hatalmak második vonalába süllyedt, míg Oroszország az elsők közé emelkedett. Az alkalomhoz illő módon – hogy a Svédország fölött aratott 1721-es győzelmét emlékezetessé tegye – Péter felvette az imperátori címet. A cári flotta későbbi hanyatlása és az ország nagyarányú elmaradottsága ellenére Oroszország világosan megmutatta, hogy Franciaországhoz és Nagy-Britanniához hasonlóan „van ereje ahhoz, hogy nagyhatalomként, függetlenül cselekedjen, anélkül, hogy külső támogatásoktól függene”.[57] Európa keleti és nyugati felén most már létrejött – Dehio megfogalmazása szerint – „a központi koncentráció ellensúlya”.[58]

A politikai, katonai és gazdasági erőknek ezt az általános európai egyensúlyát egy olyan angol–francia *détente* biztosította, amely 1715 után még közel két évtizedig kitartott.[59] Különösen Franciaországnak volt szüksége arra, hogy erőt gyűjtsön egy olyan háború után, amely szörnyű károkat okozott külkereskedelmének, és annyira megnövelte az államadósságot, hogy egyedül a kamatfizetések elérték a rendes bevételek teljes összegét. Ráadásul a londoni és párizsi monarchák nem kis mértékben aggódtak utódlásuk miatt, és rossz néven vettek minden kísérletet, amely a status quo felborítását célozta, és számtalan kérdésben kölcsönösen hasznosnak találták az együttműködést.[60] 1719-ben például mindkét hatalom erőszakkal akadályozta meg, hogy Spanyolország expanzionista politikát folytasson Itáliában. Az 1730-as évekre azonban a nemzetközi kapcsolatok szerkezete már újból változóban volt. Ebben a szakaszban a franciák már kevésbé lelkesedtek a brit kapcsolatért, és csak az alkalomra vártak, hogy visszaszerezzék régi európai vezető pozíciójukat. Ekkorra már az utódlás is biztosított volt Franciaországban, a békeévek jót tettek a konjunktúrának is – ez tengerentúli kereskedelmük komoly kiterjesztéséhez vezetett, amely versenyre hívta a tengeri hatalmakat. Míg Franciaország Fleury minisztersége alatt gyorsan javította kapcsolatait Spanyolországgal, és a diplomáciai tevékenységet Kelet-Európára is kiterjesztette, addig Nagy-Britannia az óvatos elszigetelődési politikát valló Walpole alatt arra törekedett, hogy távol tartsa magát az európai ügyektől. Az angolok ellenakcióját még az osztrák birtokok, Lotaringia és Milánó elleni 1733-as francia támadás és betörésük a Rajna-vidékre sem tudta kiváltani. Mivel Bécs képtelen volt arra, hogy az elszigetelődést valló Walpole-tól vagy a megfélemlített hollandoktól bármiféle támogatást szerezzen, kénytelen volt az 1738-as kompromisszumos béke érdekében tárgyalásokat kezdeni Párizzsal. Nyugat-európai katonai és diplomáciai sikerének, a spanyolok szövetségének, az Egyesült Tartományok hódolatának és a svédek, sőt még Ausztria szolgálatkész támogatását élvezve, Franciaország olyan tekintélynek örvendett ekkor, amelyhez foghatót XIV. Lajos uralkodásának kezdeti évtizedei óta nem tapasztaltak. Ez még nyilvánvalóbbá vált a következő évben, amikor a francia diplomácia tárgyalások útján vetett véget az Oszmán Birodalom elleni

1735–39-es osztrák–orosz háborúnak, és emiatt számtalan olyan terület került vissza török kézbe, amelyeket ez a két keleti monarchia előzőleg már elfoglalt.

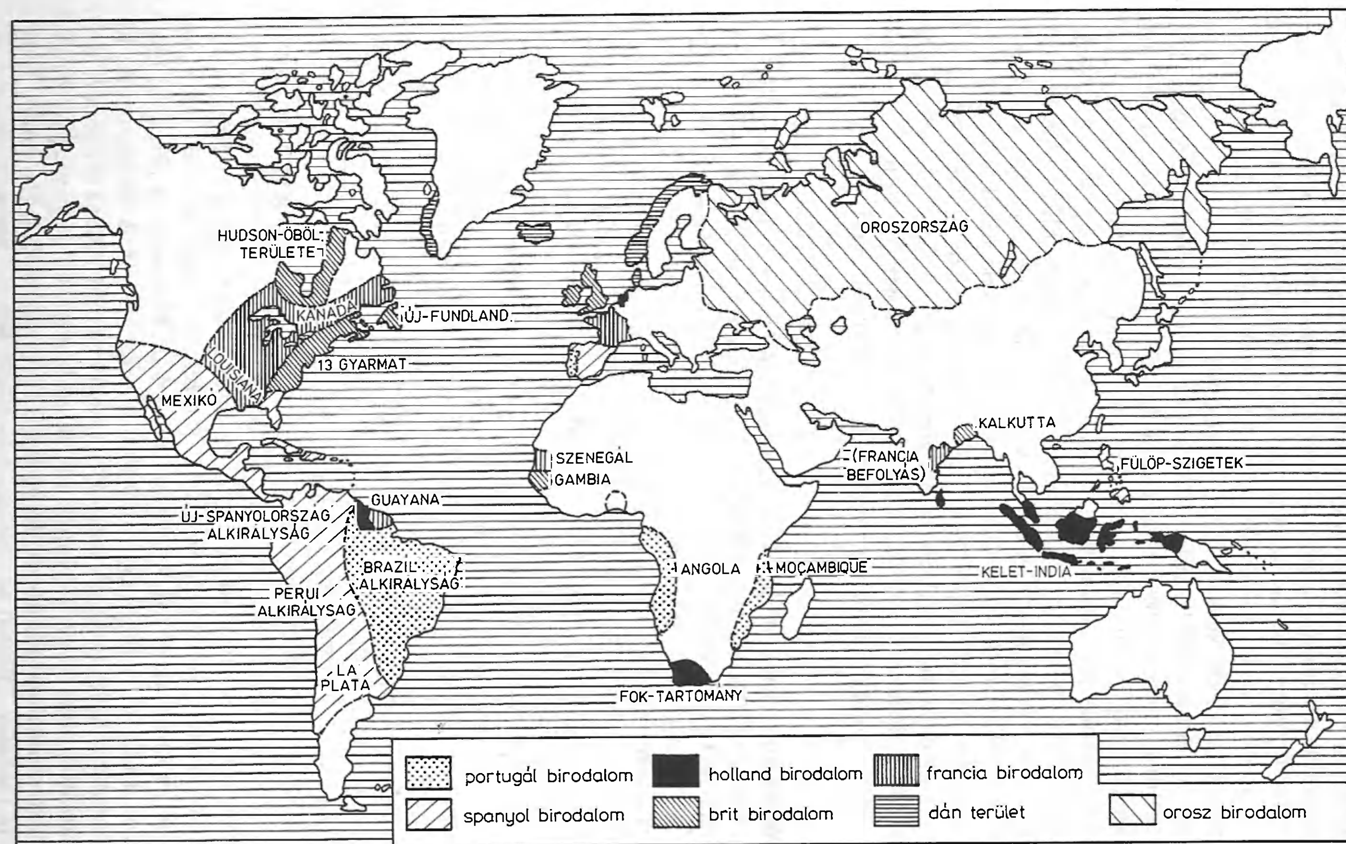
Míg Walpole alatt a britek igyekeztek figyelmen kívül hagyni ezeket az Európán belüli eseményeket, addig a kereskedelmi érdekeltségeket és az ellenzéki politikusokat sokkal jobban nyugtalanította az, hogy egyre növekedett az összecsapások száma a nyugati féltekén Franciaország szövetségesével, Spanyolországgal. Errefelé a gazdag gyarmati kereskedelem és az egymásnak feszülő telepes terjeszkedés bőséges okot szolgáltatott a vitára.[61] Az emiatt kirobbanó angol–spanyol háború, amelynek Walpole vonakodva ugyan, de 1739 októberében mégis szabad folyást engedett, talán csupán egy újabb olyan XVIII. századi regionális konfliktussorozat maradt volna, amit ez a két ország vív meg, ha Franciaország nem dönt úgy, hogy minden segítséget megad a spanyoloknak, különösen az Antilláknál húzódó „frontvonal mögött". Az 1702–1713-as spanyol örökösödési háborúval összehasonlítva a Bourbon-hatalmak most sokkal kedvezőbb helyzetben voltak egy tengerentúli versengéshez, különösen azért, mert sem a brit hadsereg, sem a haditengerészet nem volt kellőképpen felszerelve ahhoz, hogy meghódítsa a spanyol gyarmatokat, amit pedig a hazai érdekeltek nagyon szívesen láttak volna.

VI. Károly császár halála után Mária Terézia lépett Ausztria trónjára, Nagy Frigyes pedig ezt az alkalmat kihasználva 1740–41 telén elfoglalta Sziléziát. Ez meglehetősen megváltoztatta a helyzetet, és ismét a kontinensre terelte a figyelmet. Franciaországban az osztrákellenes erők képtelenek voltak türtőztetni magukat, és teljes mértékben támogatták Poroszországot és Bajorországot a Habsburg-örökség elleni támadásokban. Ez utóbbi helyzet viszont a régi angol–osztrák szövetség feléledéséhez vezetett, és jelentős segélyeket hozott az ostromlott Mária Teréziának. A brit kormány nagy pénzösszegeket ajánlott fel, közbenjárt azért, hogy Poroszország és Szászország (időlegesen) kilépjen a háborúból, és 1743-as dettingeni katonai akciójával tehermentesítette Ausztriát, megvédte Hannovert, és megszüntette a francia befolyást Németországban. Amikor az angol–francia ellentét 1744-ben formális háborús cselekedetekig fajult, a konfliktus kiéleződött. A francia hadsereg az osztrák Németalföld határ menti erődítményein át észak felé nyomult, a megbénult hollandok irányában. Mivel a Bourbon-flották nem jelentettek komoly kihívást, az angol haditengerészet egyre szorosabb tengeri blokáddal vette körül a francia kereskedelmet. A tengerentúlon, az Antilláknál, a Szent Lőrinc-folyón, Madrász körül és a Levantéba vezető kereskedelmi útvonalak mentén folytatódtak a támadások és az ellentámadások. Poroszországot, amely 1743-ban újra kezdte a harcot Ausztria ellen, két évvel később rábeszélték, hogy lépjen ki a háborúból. A brit segélyeket fel lehetett használni arra, hogy az osztrákok kitartsanak a küzdelemben, hogy zsoldosokat verbuváljanak Hannover megvédésére, sőt még arra is, hogy egy teljes orosz hadsereget fogadjanak fel Németalföld védelmére. XVIII. századi normákkal mérve, ez költséges módja volt a háborúzásnak; sok angol panaszkodott a növekvő adók és a megháromszorozódott államadósság miatt; mindez viszont a végsőkig kimerült Franciaországot fokozatosan rákényszerítette a kompromisszumos békére.

A korábban tárgyalt két kulcsfontosságú elem, a földrajzi helyzet, legalább annyira, mint a pénzügy végül arra kényszerítette a brit és a francia kormányt, hogy nézeteltéréseiket az aacheni békében (1748) rendezzék. Erre az időre a hollandok már a francia hadsereg ellenőrzése alatt álltak, de nyújthatott-e ez kárpótlást a francia tengeri kereskedelem körül egyre jobban szoruló hurokért vagy a legnagyobb gyarmatok elvesztéséért? Fordítva is igaz: mi haszna van a Szent Lőrinc-folyó menti Louisbourg bevételének vagy Anson és Hawke tengeri győzelmeinek, ha Franciaország meghódítja Németalföldet? Emiatt a diplomáciai tárgyalásokon a korábbi status quo általános helyreállításáról döntöttek, és ez alól csak egy jelentős kivétel akadt, Frigyes sziléziai hódítása. Abban az időben Aachent inkább egyfajta fegyverszünetnek tekintették és nem végleges rendezésnek, s Mária Teréziában sem csillapította a vágyat, hogy bosszút álljon a poroszokon, Franciaország meg továbbra is azon töprengett, hogyan tudna győzni a tengerentúlon és a szárazföldön egyaránt. Nagy-Britannia viszont arra törekedett, hogy nagy ellenségére egy következő alkalommal a szárazföldön is legalább olyan súlyos csapást mérjen, amilyet egy tengeri vagy gyarmati háborúban tudott.

Az észak-amerikai gyarmatokon még a „fegyverszünet" elnevezés is félrevezető volna, ahol a brit és a francia telepesek (az indiánok és néhány katonai helyőrség mindkét félnek nyújtott támogatásával) az 1750-es évek elején sorozatosan csaptak össze. A hazai kormányok képtelenek voltak az ott harcoló erőket ellenőrizni, annál is inkább, mivel gyarmatosaik támogatására mindkét országban egy „patrióta lobby" gyakorolt rájuk nyomást, és azt hirdette, hogy egy mindent eldöntő küzdelem indult – nem csupán az Ohio és Mississippi folyók völgyének területeiért, hanem Kanadáért, az Antillákért, Indiáért, egyszóval egy egész Európán kívüli világért.[62] 1755-re mindkét fél további erősítéseket irányított e térségekbe, és a flottákat is hadikészültségbe helyezte. A többi állam kezdett hozzászokni az újabb angol–francia konfliktus gondolatához. A már nyilvánvalóan a másodrendű hatalmak sorába visszaesett Spanyolország és az Egyesült Tartományok attól félt, hogy felőrlődnek a két hatalmas kolosszus között a nyugaton, így számukra a semlegesség maradt az egyetlen megoldás, még ha ez nehézségekkel járt is az olyan kereskedők számára, mint amilyenek a hollandok voltak.[63]

A keleti monarchiák, Ausztria, Poroszország és Oroszország nem maradhattak távol az 1750-es évek közepén egy angol–francia háborútól. Ennek első oka az volt, hogy bár néhány francia érvelése szerint ezt a háborút a tengeren és a gyarmatokon kellett volna megvívni, Párizs természetes törekvése mégis az volt, hogy Nagy-Britanniát a szigetlakók stratégiai Achilles-sarkán, Hannoveren keresztül támadják. A második ok talán még fontosabb volt: az osztrákok elhatározták, hogy visszaszerzik Sziléziát Poroszországtól; és Erzsébet cárnő alatt az oroszok is lehetőség után kutattak, hogy megbüntessék a tiszteletlen és nagyravágyó Frigyest. Mindhárom hatalom jelentős haderőt gyűjtött (Poroszország több mint 150 000, Ausztria csaknem 200 000 és Oroszország közel 300 000 fős hadsereget), és azt számítgatták, hogy mikor csapjanak le; de ahhoz, hogy seregeik létszámát megőriz-

6. térkép. Európai gyarmatbirodalmak 1750 körül

zék, mindhármójuknak szükségük volt a nyugatról érkező segítségre. Végül a dolgok logikájához tartozott, hogy ha a keleti riválisok közül bármelyik Párizs vagy London partnere lett, akkor ez a többit arra ösztönözte, hogy a másik félhez csatlakozzon.

Így tehát a hírhedt 1756-os „diplomáciai fordulat" stratégiailag csupán a kártyák újrakeverésének tűnt. Erre az időre Franciaország már eltemette ősi ellentéteit a Habsburgokkal, és csatlakozott Ausztria és Oroszország Poroszország elleni háborújához, míg Bécs helyett Berlin lett Nagy-Britannia kontinentális szövetségese. Első látásra a francia–osztrák–orosz koalíció tűnt ütőképesebbnek, katonai szempontból kifejezetten erősebb volt. II. Frigyes 1757-re valamennyi korábban meghódított területét elvesztette, így miután Cumberland hercegének angol–német serege megadta magát, Hannover és ezzel Poroszország jövője is kétségessé vált. Menorca a franciák kezére jutott, és Franciaország, valamint természetes szövetségesei a távolabbi színtereken is győzelmeket arattak. Az utrechti – Ausztria esetében az aacheni – béke felrúgása most már egyáltalán nem tűnt távoli lehetőségnek.

Erre mégsem került sor, mégpedig azért, mert az angol–porosz szövetség három létfontosságú szempontból: a hadvezetés, a pénzügyi teherbírás és a katonai-haditengerészeti szakértelem dolgában előnyben maradt.[64] Kétségtelen, hogy Frigyes eredményesen hasznosította Poroszország energiáit a győzelem érdekében, és hadvezéri képességei sem voltak vitathatók. A babér mégis inkább Pittet illeti, aki még csak nem is volt abszolút uralkodó, hanem csupán egy a számtalan politikus között, akinek ingerlékeny és féltékeny kollégái, a változékony közvélemény és később az új király előtt kellett bűvészmutatványait bemutatnia, és ezzel egy időben hatékony, mindenre kiterjedő stratégiát is folytatnia. De ezt a hatékonyságot nem lehetett egyszerűen elfoglalt cukorszigetekben vagy a francia támogatást élvező nábobok megdöntésében mérni, mert ezek a gyarmati győzelmek, bármenynyire értékesen voltak is, ideiglenessé válhattak volna, ha az ellenség elfoglalja Hannovert, és megsemmisíti Poroszországot. Pitt fokozatosan ráébredt arra, hogy a döntő győzelemhez vezető út a népszerű „tengeri" és a „kontinentális" stratégia együttes alkalmazása mellett Frigyes erőinek nagyarányú segélyezése volt, valamint egy olyan „felderítő hadsereg" finanszírozása Németországban, amely megvédi Hannovert, és segít kordában tartani a franciákat.

Ez a politika azonban nagymértékben attól függött, hogy elegendőek-e az erőforrások túlélni a nyomasztó háborúskodás egymást követő éveit. Frigyes és adóhivatalnokai minden eszközt felhasználtak, hogy pénzt kerítsenek Poroszországban, de Poroszország teherbírása eltörpült Nagy-Britannia lehetőségei mellett, amely a küzdelem csúcspontján mintegy 120 hadihajóból álló flottával rendelkezett, több mint 200 000 katona (köztük német zsoldosok is) szerepelt a zsoldlajstromain, és ezenfelül még Poroszországot is segélyezte. A hétéves háború ténylegesen több mint 160 millió fontjába került a kincstárnak, és ebből 66 milliót (37%) a pénzpiacokról szereztek be, Míg az államadósság további nagy emelkedése megriasztotta Pitt kollégáit, és 1761 októberében bukásához is hozzájárult, addig az ország tengerentúli kereskedelme mégiscsak minden évben növekedett, és ez emelkedő vámbevételekkel és fellendüléssel járt. Nagyszerű példáját láthatjuk annak,

hogyan alakul át a profit hatalommá, és a brit tengeri hatalmat hogyan használták fel (például az Antillákon) az állami haszon megszerzésére. A poroszországi brit nagykövet ilyenforma utasításokat kapott: „Elsősorban kalmároknak kell lennünk és csak aztán katonáknak ... a kereskedelem és a tengeri erő egymástól függ és ... kereskedelmünktől függ az a vagyon, amely ennek az országnak valódi erőforrása.”[65] Ezzel szemben az összes többi hadviselő fél gazdasága súlyos károkat szenvedett, és még Franciaországban is töredelmesen be kellett ismernie Choiseul miniszternek, hogy:

„a jelenlegi európai helyzetben a gyarmatok, a kereskedelem és ennek következtében minden bizonnyal a tengeri hatalom fogja megszabni az erőegyensúlyt a kontinensen. Az osztrák uralkodóház, Oroszország és a porosz királyság csupán másodrendűek, mint minden olyan ország, amely nem tud a kereskedőhatalmak segélyei nélkül háborút indítani.”[66]

Az a katonai és haditengerészeti szakértelem, amelyről ez az angol–porosz szövetség tett tanúbizonyságot, a következő módon működött, legalábbis a kezdeti kudarcok után. Tengeren az Anson irányítása alatt álló hatalmas angol haditengerészet szünet nélkül blokád alatt tartotta Franciaország atlanti-óceáni kikötőit, és még arra is maradt elegendő erőfeleslege, hogy Toulont semlegesítse, és így a Földközi-tengeren is fölényre tegyen szert. Amikor tengeri ütközetekre került sor – Cartagenánál, Lagos partjainál vagy amikor Conflans flottáját Hawke teljesen tönkreverten űzte a Quiberoni-öbölbe –, a brit tengerészeti szaktudás fölénye mindig bebizonyosodott. Ezt a blokádpolitikát most már az időjárási viszonyoktól függetlenül fenn tudták tartani olyan hajórajokkal, amelyeket egy jól szervezett utánpótlási rendszer támogatott. A blokád nemcsak Franciaország tengeri kereskedelmének nagy részét tette tönkre – és így megvédte Nagy-Britannia kereskedelmét és területi biztonságát –, de azt is megakadályozta, hogy megfelelő katonai erősítést küldjenek az Antillákra, Kanadába és Indiába. 1759 volt az *annus mirabilis* (csodás év), a francia gyarmatok az egész földkerekségen brit kezekbe kerültek, szépen kiegészítve azt a jelentős győzelmet, amit az angol–német csapatok arattak két francia hadsereg fölött Mindennél. Amikor 1762-ben Spanyolország meggondolatlanul belépett a háborúba, a karib-tengeri és Fülöp-szigeteki gyarmatai ugyanerre a sorsra jutottak.

Ezalatt a Brandenburgi uralkodóház is kivette a részét a „csodákból”, és a rossbachi és leutheni csatában Frigyes nem csupán egy francia, illetve egy osztrák hadsereget vert tönkre, de elvette e két nemzet étvágyát attól is, hogy benyomuljanak Észak-Németországba. Miután Frigyes 1760-ban Liegnitznél és Torgaunál újra legyőzte az osztrákokat, Bécs gyakorlatilag csődbe került. A hadjáratok költségei viszont lassanként szétforgácsolták a poroszok erejét (egyedül 1759-ben 60 000 katonát veszítettek), és az orosz ellenfél sokkal félelmetesebbnek bizonyult: részben, mert Erzsébet cárnő gyűlölte Frigyest, de főképpen azért, mert az oroszokkal való összecsapások általában rendkívüli áldozatokat követeltek. De mivel a többi harcoló fél is szenvedett a háború feszített iramától, Franciaország igyeke-

zett kiegyezni a brit kormánnyal, amely most végre készen állt a békekötésre, így Poroszország úgy érezte, még mindig elég erős ahhoz, hogy az oroszokat és az osztrákokat sakkban tartsa – ez végül sikerrel járt Erzsébet cárnő 1762-es haláláig. Az új cár, II. Péter, sietve kilépett a háborúból, ezután Ausztria és Franciaország már csak egy olyan békében reménykedhetett, amelynek kiindulópontja a korábbi európai állapothoz való visszatérés – ez pedig valójában azoknak a vereségét jelentette, akik Poroszországot kívánták meggyengíteni.

Az 1762–63-as rendezés egyik nyilvánvaló győztese újra csak Nagy-Britannia lett. Még azután is, hogy számos elfoglalt tartományt vissza kellett adniuk Franciaországnak és Spanyolországnak, az angolok előrejutottak az Antillákon és Nyugat-Afrikában, gyakorlatilag megszüntették a francia befolyást Indiában, és most már fölénybe kerültek az észak-amerikai kontinens nagyobbik részén is. Nagy-Britannia így sokkal nagyobb földterülethez és potenciális vagyonhoz jutott, mintha Lotaringiát, Sziléziát vagy más olyan régiókat szerez meg, amelyekért a kontinentális államok elkeseredett harcot vívtak. Ráadásul ez segített megfékezni Franciaország Európán belüli katonai és diplomáciai ambícióit is, ennélfogva az általános erőegyensúlyt is megvédte. Ezzel szemben Franciaország nemcsak a tengerentúlon szenvedett katasztrofális vereséget, de – 1748-cal ellentétben – Európában is kudarcot vallott. Sőt gyenge katonai szereplése azt sugallta, hogy a súlypont Nyugat-Európából keletre került. Ezt a tényt erősítette meg az is, hogy Lengyelország 1772-es első felosztásánál Franciaország kívánságait általában figyelmen kívül hagyták. Mindez remekül kielégítette azokat a brit köröket, amelyek elégedettek voltak Európán kívüli fölényükkel, a kontinensen pedig nem óhajtottak kötelezettségeket vállalni.

Győztes háborúk, 1763–1815

Az a jóval több mint egy évtizednyi „lélegzetvételi szünet", ami az angol–francia küzdelem következő szakaszát megelőzte, csak kismértékben utal az angolok helyzetében bekövetkezett gyökeres fordulatra. A hétéves háború annyira megterhelte a nagyhatalmak adóztatható kapacitását és társadalmi szerkezetét, hogy a legtöbb vezető rossz szemmel nézte a merész külpolitikát; a kor parancsa pedig egyre inkább az önelemzés és a reform lett. Poroszország háborús veszteségei (több mint félmillió ember, köztük 180 000 katona) sokkolták Frigyest, aki most már a csendesebb élet mellett döntött. Bár a Habsburg Birodalom 300 000 embert vesztett, maga a hadsereg mégsem járt annyira rosszul; de az átfogó kormányzati rendszer nyilvánvalóan megérett a változtatásokra, habár ahhoz nem fért kétség, hogy ezek helyi ellenállásba ütköznek majd (különösen a magyarok között), és lekötik Mária Terézia minisztereinek figyelmét. Oroszországban II. Katalin törvényalkotási és közigazgatási reformokkal küszködött, később pedig a Pugacsov-lázadást kellett elfojtania. Ez azonban nem gátolta Oroszországot abban, hogy tovább terjeszkedjen dél felé, vagy a lengyelek függetlenségét próbálja tovább csökkenteni. De mindezt még be lehet sorolni a helyi ügyek közé, mert meglehető-

sen távol álltak azoktól a nagy *összeurópai* szövetkezésektől, amelyekbe a hétéves háború során ezek a hatalmak belebonyolódtak. A nyugati monarchiákkal létesített kapcsolatok már veszítettek fontosságukból.

Nagy-Britanniában és Franciaországban szintén a hazai ügyek kerültek a középpontba. Rendkívüli módon nőttek mindkét országban az államadósságok, ezért új bevételi források után kellett nézni, és a közigazgatás reformja is időszerűvé vált, ez pedig olyan vitákat szült, amelyek elmérgesítették a III. György és az ellenzék, illetve Franciaországban a *rendek* és a király közötti már amúgy is gyér kapcsolatokat. E foglalatosságok közepette a brit külpolitika szükségszerűen még esetlegesebbé és befelé fordulóbbá vált Európában, mint Pitt korában; ezt a tendenciát erősítette az amerikai gyarmatokkal kiéleződő vita, amely az adózással és a kereskedelmi, valamint hajózási törvényekkel kapcsolatban robbant ki. Francia oldalról azonban a belső gondok nem homályosították el teljesen a külpolitikai ügyeket. Choiseul és utódai, akiket az 1763-as vereség bölcsebbé tett, olyan intézkedéseket léptettek életbe, hogy Franciaország jövőbeli pozícióját erősítsék. A francia flottát a parancsoló takarékosság ellenére folyamatosan fejlesztették, és szorosabbá vált a Spanyolországgal kötött „családi egyezség" is. Igaz, hogy XV. Lajos helytelenítette, hogy 1770-ben, a Falkland-szigetek miatt kirobbant konfliktusban Choiseul Spanyolországot támogatta Nagy-Britannia ellen, mivel ezen a ponton egy nagyhatalmi háború pénzügyileg katasztrofális lett volna. Ennek ellenére a francia politika határozottan angolellenes maradt, és eltökélt szándéka volt, hogy hasznot húz az angolok minden felmerülő tengerentúli problémájából.[67]

Mindez azt jelentette, hogy amikor London vitái Amerikával a nyílt ellenségeskedésig fajultak, Nagy-Britannia számos szempontból gyengébb pozícióban volt, mint 1739-ben vagy 1756-ban.[68] Ezért nagyrészt a politikusok voltak felelősek. Sem North, sem Shelburne, sem bármely más politikus nem tudott a nemzet vezetőjévé válni, vagy következetes, átfogó stratégiát kialakítani. A nemzetet politikai viszály osztotta meg, amelyet csak súlyosbítottak III. György személyes közbeavatkozásai és a heves vita, amely az amerikai gyarmatok ügyének érdemi szempontjai körül robbant ki. Ráadásul a brit hatalom kettős tartóoszlopát – a gazdaságot és a haditengerészetet – ezekben az években már kikezdte az idő. A hétéves háború virágzó korszakát követően stagnált a kivitel, az 1770-es években valójában mindvégig csökkent, részben a gyarmatosítók bojkottja, azután pedig a Franciaországgal, Spanyolországgal és Hollandiával kibontakozó konfliktusok miatt. A tizenöt évnyi béke alatt folyamatosan gyöngítették az angol haditengerészetet, és jó néhány flottaparancsnok tengerészeti szakképzettsége körülbelül olyan szintű volt, mint azoké az ácsoké, akik a hadihajók építésében vettek részt. A döntés, hogy felhagynak a szoros blokád stratégiájával Franciaország 1778-as hadba lépésekor, talán megkímélte a brit hajókat az elhasználódástól, de valójában lemondást jelentett a tenger fölötti uralomról; hiszen a Gibraltárra, az Antillákra vagy Észak-Amerika partjaihoz indított felmentő expedíciók valójában nem helyettesítették a francia partok nyugati kikötőbejáratainak eredményes felügyeletét, ami eddig megakadályozta, hogy a távoli hadszínterekre bármikor ellenséges flottát irányítsanak. Mire azonban az angol haditengerészet visszanyerte erejét, és

újra megerősítette uralmát is – Rodney győzött Les Saintes-nél, Howe pedig 1782-ben felmentette Gibraltárt –, addigra a háború Amerikában gyakorlatilag már eldőlt.

De még ha flottájuk felszerelése jobb, vagy a nemzet élén rátermettebb vezetők álltak is volna, az 1776–83-as konfliktus akkor is két olyan új stratégiai problémát vetett fel, amelyek Nagy-Britannia előző XVIII. századi háborúiban még ismeretlenek voltak. Az első probléma az volt, hogy miután az amerikai lázadás már kiterjedt, a brit erőknek nagyarányú *szárazföldi* hadmüveletekbe kellett bocsátkozniuk, mintegy 4800 kilométerre az anyaországtól. London korábbi reményeivel ellentétben, a tengeri fölény nem volt elég a nagyrészt önálló gyarmatok térdre kényszerítésére (bár nyilvánvalóan csökkentette a fegyverek és az újoncok beözönlését Európából). Amerika valamennyi keleti tartományát még Napóleon nagy hadserege is nehezen tudta volna meghódítani és megtartani, az 1770-es évek brit vezetés alatt álló csapatai pedig végképp alkalmatlanok voltak erre. A szóban forgó távolságok és ebből eredően a késedelmes közlekedés nemcsak azt tette lehetetlenné, hogy a háborút stratégiailag Londonból vagy akár New Yorkból irányítsák, de a hadtápproblémát is súlyosbította: „Minden kétszersültet, embert és golyót, amire a brit erőknek szükségük volt Amerikában, 4800 kilométernyi óceánon keresztül kellett átszállítani.”[69] Annak ellenére, hogy a brit hadügyminisztérium jelentős változtatásokat foganatosított, a szállítóhajók hiánya és az ellátási nehézségek egyszerűen leküzdhetetlenek voltak. Ráadásul a a decentralizált gyarmati társadalom számára még az sem jelentett túl sokat, ha egy nagyvárost vagy egy nagyobb települést elfoglaltak. A brit fennhatóságot csak úgy lehetett érvényesíteni, ha a kérdéses tartományt reguláris csapatok tartották megszállva; amikor ezeket visszavonták, a lázadók ismét a royalisták fölé kerekedtek. Ha 50 000 brit katona és *jelentős gyarmati támogatás* kellett ahhoz, hogy Francia Kanadát két évtizeddel korábban meghódítsák, akkor hány katonára lett volna szükség most, hogy helyreállítsák a birodalmi kormányzást – 150 000-re vagy 250 000-re? „Lehetséges – állította egy történész –, hogy a brit uralom helyreállítása Amerikában olyan probléma volt, aminek megoldása meghaladta a katonai eszközök lehetőségeit, bármennyire tökéletesen alkalmazták is ezeket.”[70]

A második, eddig példa nélküli és az átfogó stratégia területére tartozó probléma az volt, hogy Nagy-Britannia most egyedül harcolt, nem segítették európai társak, akik megosztották volna a franciákat. Ez természetesen főleg diplomáciai és nem katonai probléma volt. A britek most fizették meg az árát, hogy 1762 után szakítottak Poroszországgal, arrogánsak voltak Spanyolországgal szemben, kemény kézzel bántak az olyan semleges államok, mint Dánia és az Egyesült Tartományok kereskedelmi hajózásával, és nem sikerült biztosítaniuk maguknak Oroszország támogatását. Így Londonnak nemhogy barátai nem voltak Európában, de 1780-ra a gyanakvó Semleges Országok Fegyveres Ligájával (Oroszország, Dánia, Portugália) és az ellenséges Egyesült Tartományokkal kellett szembenéznie, amikor már amúgy is túlerőltette magát az amerikai lázadókkal és a francia–spanyol flottákkal folytatott küzdelmekben. Mindez azonban nem csupán a brit diplomácia szűklátókörűségére utal. Már korábban említettük, hogy az 1760–1770-es

években a keleti monarchiák érdekei némiképp megváltoztak a nyugatiakhoz viszonyítva. A keleti érdekek most Lengyelország jövője, a bajor trónutódlás, valamint a török kapcsolat körül forogtak. Ha a franciák ismét „Európa döntőbíráivá" akartak volna válni (amint már XIV. Lajos korában is) ez talán még meggátolhatta volna Kelet és Nyugat elszigetelődését, a francia hadsereg azonban a hétéves háború után hanyatlott, és keleten nem voltak politikai érdekeltségeik, így 1779-től Nagy-Britannia volt szövetségesei nem osztották London megújult aggodalmait Franciaország terveivel kapcsolatban. Leginkább még az oroszok szimpatizáltak az angol problémával II. Katalin alatt, de ők is csak akkor avatkoztak volna közbe, ha Nagy-Britannia létét komoly veszély fenyegeti.

Végül pedig az a nem elhanyagolható tény is szerepet játszott, hogy Franciaország végre-valahára elfogadta Choiseul korábbi érvelését, és most ellenállt a kísértésnek, hogy megtámadja Hannovert vagy megfélemlítse Hollandiát. A Nagy-Britannia elleni háborút *kizárólag* a tengerentúlon fogják megvívni, és így elválasztják a hagyományos brit stratégia „kontinentális" és „tengeri" ágát. Először a történelemben a franciák tengeri és gyarmati háborúra összpontosították erőforrásaikat.

Az eredmények figyelemre méltóak voltak, és ugyancsak megzavarták azt a brit izolációt hirdető érvelést, hogy a szigetállam számára az a konfliktus a legelőnyösebb, amelyikben nem terhelik kontinentális szövetségesek és hadműveletek. A hétéves háború alatt a francia haditengerészetnek csupán 30 millió livre-t juttattak egy évben, egynegyedét annak, amit a francia hadsereg kapott és alig egyötödét az angol haditengerészetnek jutó évi összegnek. Az 1770-es évek közepétől kezdve a francia haditengerészeti költségvetés folyamatosan emelkedett, 1780-ra mintegy 150 millió livre-t tett ki, és 1782-re elérte a döbbenetes 200 millió livre-s összeget.[71] Mire Franciaország belépett a háborúba, már ötvenkét hadihajóval rendelkezett, közülük sok nagyobb volt, mint brit vetélytársai. Ez a szám hamarosan hatvanhatra emelkedett. Ehhez még hozzáadható az ötvennyolc hadihajóból álló spanyol és 1780-ban egy húszhajós holland flotta is. Bár az angol haditengerészet külön-külön bármely tengeri vetélytársával szemben fölényben maradt (1778-ban hatvanhat hadihajó, 1779-ben kilencven), mégis egyre gyakrabban került számbeli hátrányba. 1779-ben még a Csatorna fölötti ellenőrzést is elvesztette, és elképzelhető volt egy francia–spanyol invázió is. 1781-ben, amikor Graves és de Grasse flottája összecsapott a Chesapeake-öböl partjainál, a francia számbeli fölény sakkban tartotta a brit erőket, ez pedig Cornwallis yorktowni fegyverletételéhez és az amerikai hadjárat végleges befejezéséhez vezetett. Amikor az angol haditengerészet növekedett, és az ellenséges hajóhadak létszáma csökkent (1782-ben a briteknek kilencvennégy hadihajójuk volt, szemben Franciaország hetvenhárom, Spanyolország ötvennégy és az Egyesült Tartományok tizenkilenc hajójával), a különbség még akkor is túl kevésnek bizonyult a következő feladatok maradéktalan ellátására: az észak-atlanti-óceáni konvojok védelme, Gibraltár többszöri felszabadítása, a Balti-tenger bejáratának őrzése, hajórajok küldése az Indiai-óceánra és a szárazföldi hadműveletek támogatása az Antilláknál. A brit tengeri fölény már csak időszakos volt és regionális, nem pedig mindent elsöprő, mint a korábbi háborúkban. A szigetlakók

kedvezőtlen helyzetét elsősorban az okozta, hogy a francia hadsereg nem harcolt Európában.

Az is igaz, hogy 1782-re a francia gazdaságnak is megártott az a pénzügyi terhelés, amit egy ekkora flotta fenntartása rótt az országra, és ez kikényszerített néhány takarékossági intézkedést. Nehezebbé vált a haditengerészeti készletek beszerzése, és a tengerészek hiánya még komolyabb gondot jelentett. Ráadásul néhány francia miniszter attól tartott, hogy a háború túlságosan sok figyelmet és erőforrást von el az Európán kívüli területekre, és így lehetetlenné válik, hogy Franciaország bármiféle szerepet játsszon a kontinensen. Ez a politikai számítgatás – és az ezzel párhuzamos félelem, hogy a britek és az amerikaiak netalán hamarosan rendezik nézeteltéréseiket – okozta azt, hogy Párizs az ellenségeskedések korai befejezésében reménykedett. Ugyanakkor holland és spanyol szövetségesei is hasonlóan rossz gazdasági helyzetbe kerültek. Mindazonáltal Nagy-Britannia nagyobb pénzügyi állóképessége, az 1782-től kezdődő jelentős exportnövekedés és az angol haditengerészet folyamatos fejlesztése sem tudta győzelemmé változtatni a vereséget, vagy meggyőzni az otthoni politikai pártokat, hogy támogassák a háborút, miután Amerika elvesztése már biztosnak látszott. Bár az 1783-as versailles-i békében tett brit engedmények (Menorca, Florida, Tobago) aligha nevezhetők az 1763-as hatalmas birodalmi hódítások ellenértékének, a franciák mégis elégedetten nyugtázhatták a független Egyesült Államok létrejöttét és a Nagy-Britannia világhatalmi pozíciójára mért csapást. Párizs szemszögéből nézve a hétéves háborúban felborított stratégiai egyensúly most óriási költségek árán, de érezhetően helyreállt.

Ezzel szemben Kelet-Európában a stratégiai egyensúlyt csak kismértékben billentették fel a három nagy monarchia csatározásai az 1763 utáni évtizedekben.[72] Ez nagyrészt a háromoldalú kapcsolat jellegéből fakadt. Sem Berlin, sem Bécs, de még a tolakodó Szentpétervár sem akarta, hogy a másik kettő szövetséget kössön ellene, és nem szerettek volna belekeveredni a hétéves háborúhoz hasonló méretű küzdelembe. A rövid és szerfölött óvatos hadjárat a bajor örökösödési háborúban (1778–79), amikor Poroszország szembeszállt Ausztria terjeszkedési kísérletével, csupán azt az általános vágyat erősítette meg, hogy a költséges nagyhatalmi háborút el kell kerülni. Épp ezért újabb területeket csak diplomáciai „alku" eredményeként lehetett szerezni, ezeket is csak a gyengébb országok, legelsősorban Lengyelország kárára, amelyet 1772–73-ban, 1793-ban és 1795-ben fokozatosan felszabdaltak. Lengyelország sorsát mindinkább a francia forradalom befolyásolta. II. Katalin elszántan törekedett a varsói „jakobinusok" megsemmisítésére, Poroszország és Ausztria pedig keleten keresett kárpótlást a Franciaország elleni kudarcért. De még a francia forradalommal létrejött újfajta kapcsolat sem változtatta meg azt a kölcsönös szembenállásra és kelletlen kompromisszumra épülő politikát, amelyet a három keleti monarchia folytatott ezekben az években.

E háromoldalú kapcsolat adott földrajzi és diplomáciai keretei között nem meglepő, hogy Oroszország helyzete egyre előnyösebb volt mind Ausztriához,

mind Poroszországhoz képest. Oroszország elmaradottsága ellenére is még mindig sokkal kevésbé volt sebezhető, mint az a két nyugati szomszédja, amely igyekezett kiengesztelni a félelmetes Katalint. Ez a tény, valamint az, hogy Oroszország hagyományosan igényt tartott a Lengyelország fölötti befolyásra, biztosította, hogy a felosztáskor e szerencsétlen állam legnagyobb része Szentpétervárnak jusson. Ráadásul Oroszországnak délen „ingatag" határa volt, és így az 1770-es évek elején ott is hatalmas területeken nyomultak előre a törökök kárára. 1783-ban formálisan annektálták a Krím félszigetet, és 1792-ben a Fekete-tenger északi partja mentén egy sor újabb szerzeményt is biztosítottak maguknak. Mindez fokozta az oszmán fegyveres hatalom hatalom hanyatlását, és titokban legalább annyira nyugtalanította Ausztriát és Poroszországot, mint azokat az államokat (Svédországot 1788-ban és Nagy-Britanniát az ifjabb Pitt alatt), amelyek aktívabban kívánták útját állni az orosz terjeszkedéseknek. De mivel Bécs és Berlin is igyekezett megőrizni Szentpétervár jóindulatát, és a nyugati hatalmaknak is akadt egyéb dolguk, mint hogy tartós és hatékony szerepet töltsenek be Kelet-Európában, a cári birodalom növekedése gyors ütemben folytatódott.

Emiatt az 1792 előtti évtizedben a nemzetközi kapcsolatok szerkezete még nem mutatta a már megindult átalakulás jeleit. A nagyobb hatalmak közötti szórványos viták többnyire csak össze nem függő, regionális ügyeket érintettek, és úgy tűnt, hogy ezek nem fenyegetik az általános egyensúlyt sem. Míg a keleti nagy nemzeteket Lengyelország és az Oszmán Birodalom jövője foglalkoztatta, a nyugati hatalmak figyelmét a Németalföld és a többi „rivális kereskedőbirodalom" sorsával kapcsolatos manőverezések kötötték le. A Nootka-szorosnál kirobbant angol–spanyol összecsapás (1790) a háború szélére sodorta a két országot, de aztán a spanyolok, ha vonakodva is, de félreálltak. A francia–brit kapcsolatok az 1783 utáni kölcsönös kimerültség miatt visszafogottabbak voltak, de a kereskedelmi vetélkedés gyors ütemben folytatódott. Az egymás iránti kölcsönös gyanakvást is hamarosan felszínre hozta az 1787–88-as németalföldi belső válság, amikor is a franciabarát „hazafias" pártot a törekvő ifjabb Pitt ösztönzésére porosz csapatok rekesztették ki a hatalomból.

Pitt egyre élénkülő diplomáciája nem csupán saját személyiségét tükrözi, de azt a jelentős előrelépést is, amit Nagy-Britannia az 1783-as visszaesés óta a nagyhatalmak sorában elért. Amerika elvesztése nem rombolta szét az ország transzatlanti kereskedelmét; az Egyesült Államokba irányuló kivitel inkább fellendült, és mind ez, mind az indiai piac sokkal értékesebb volt, mint azok, ahol Franciaországnak jutott a vezető szerep. Az 1782-től 1788-ig tartó hat évben a brit kereskedelmi hajózás több mint kétszeresére emelkedett. Már küszöbön állt az ipari forradalom, amit a belföldi és a külföldi fogyasztói igények ösztönöztek, és az új találmányok áradata mozdított elő. A brit mezőgazdaság termelékenysége is lépést tartott a növekvő lakosság élelmiszerigényével. Pitt kincstári reformjai tökéletesítették az államháztartást, és helyreállították az ország hitelképességét, bár még mindig jelentős pénzösszegeket szavaztak meg a haditengerészetnek, amely számszerűleg erős volt és jól irányított. A brit kormány úgy vélte, hogy ezekre a szilárd alapokra építve már aktívabb szerepet is játszhat külföldön, ha nemzeti érdekei ezt megköve-

telik. Egészében azonban a Whitehallban és a Westminsterben a politikai vezetők nem számoltak a belátható jövőben nagyhatalmi háború kitörésével.[73]

Az okot, hogy Európát nem rázta meg átfogó konfliktus, Franciaország egyre romló helyzetében kell keresni. Az 1783-as győzelmet követő néhány évben diplomáciai helyzete erősebbnek látszott, mint valaha, a hazai gazdaság – csakúgy, mint az Antillákkal és Levantéval folytatott külkereskedelem – gyors növekedésnek indult. Az 1778–83-as háború puszta költségei – amelyek többet tettek ki, mint amennyit Franciaország három korábbi háborúban összesen elköltött – és az államháztartás kudarcot vallott reformja, amit még a növekvő politikai elégedetlenség, a gazdasági nyomor és társadalmi feszültségek is tetéztek, mind hozzájárult az *ancien régime* hitelvesztéséhez. 1787-től, a belső válság mélyülésével úgy tűnt, hogy Franciaország egyre kevésbé képes meghatározó szerepet játszani nemzetközi ügyekben. A Németalföldön elszenvedett diplomáciai vereség oka elsősorban az volt, hogy a francia kormány felismerte: egyszerűen képtelen lenne egy Poroszország és Nagy-Britannia elleni háborút finanszírozni, ezzel szemben a Spanyolországnak szánt támogatás megvonása a Nootka-szorosnál annak a számlájára írható, hogy a francia nemzetgyűlés megkérdőjelezte XVI. Lajos hadüzeneti jogát. Mindez aligha keltette azt a látszatot, hogy Franciaország hamarosan elkezdi az európai „régi rend" felforgatását.

Ezért is bontakozott ki oly lassan és kelletlenül az a konfliktus, amely később több mint két évtizeden át felemésztette a kontinens nagy részének energiáit. A franciákat a Bastille lerombolását követő időszakban kizárólag a belső küzdelmek kötötték le; és jóllehet néhány külföldi kormányt aggasztott a francia politikusok növekvő radikalizálódása, de a forradalom annyira felforgatta Párizst és a tartományokat, hogy úgy tűnhetett: Franciaország pillanatnyilag elhanyagolható tényező az európai erőpolitikában. Ebből következik, hogy Pitt még 1792 februárjában is a brit katonai kiadások csökkentését szorgalmazta, míg keleten a három nagy monarchia sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonított Lengyelország felosztásának. Amikor szaporodni kezdtek a monarchia restaurációját célzó emigráns összeesküvésekről szóló híresztelések, és a francia forradalmárok is agresszívabb lépéseket kezdeményeztek a határokon, a külső és belső események hatására sor került a háborúra. A francia határt átlépő szövetséges seregek lassú és bizonytalan manőverei mutatják, mennyire felkészületlenek voltak a küzdelemre, ez viszont lehetővé tette a forradalmárok számára, hogy a valmyi összecsapás után (1792. szeptember) joggal győztesnek érezzék magukat. A következő években bontakozott ki a küzdelem teljes stratégiája és ideológiája, miután a francia seregek már a Rajna-vidéket, Németalföldet és Itáliát fenyegették, és XVI. Lajos kivégzése kézzelfoghatóan bemutatta az új párizsi berendezkedés radikális republikanizmusát. A korábban egymással szemben álló Poroszországhoz és a Habsburg Birodalomhoz Anglia és Oroszország vezetésével egész sor állam csatlakozott, s köztük volt Franciaország valamennyi szomszédja.

Visszatekintve világosan látható, miért bukott meg oly csúfosan a Franciaország elleni 1793–95-ös első koalíció, ez az eredmény abban az időben mégis meglepő és keserű csalódást jelentett, hiszen az esélyek egyenlőtlenebbek voltak, mint *bármely*

korábbi háborúban. De már a francia forradalom puszta lendülete is rendkívüli intézkedések bevezetését hozta magával – ilyen volt a népfelkelés *(levée en masse)*, valamint az összes fellelhető nemzeti erőforrás mozgósítása Franciaország számos ellenségével szemben. Több szerző is rámutatott már, hogy az 1789-et megelőző két-három évtizedben lényeges reformokat vezettek be a francia hadseregben a szervezés, a vezérkari tevékenység, a tüzérség és a harctéri taktika terén; a forradalom pedig elsöpörte az új elképzeléseket gátolni kívánó arisztokrata ellenérveket, és lehetőséget, valamint számbeli túlsúlyt biztosított a reformereknek, hogy a háború kitörésekor a gyakorlatban valósíthassák meg elképzeléseiket. Úgy tűnik, hogy a hazai fronton alkalmazott „totális háborús" módszerek és az újfajta harctéri taktika jól tükrözik a frissen felszabadult francia forradalmi energiákat, mint ahogy a koalíciós seregek óvatos, lagymatag manőverei a régi rend stílusát jelképezték.[74] 1793 júliusában mintegy 650 000 főnyi, lelkesedés fűtötte hadseregükkel – amely vállalta a hosszú menetelések és a támadó taktika kockázatát is – a franciák hamarosan lerohanták a környező tartományokat. Ettől kezdve e hatalmas haderő fenntartási költségei nagyrészt a Franciaország határain túl élő lakosságot sújtották, ez viszont lehetővé tette, hogy a francia gazdaság némiképp visszanyerje erejét.

Épp ezért, ha egy hatalom korlátozni kívánta a fékevesztett terjeszkedést, olyan lehetőségeket kellett találnia, amelyekkel felvehették a versenyt ezzel az újfajta és zavart keltő hadviselési formával. A feladat nem volt megoldhatatlan. A Dumouriez vezette francia hadsereg kezdeti hadműveletei, sőt később Napóleon sokkal nagyobb és kidolgozottabb hadjáratai alatt is felmerültek olyan szervezési, kiképzési hiányosságok, utánpótlási és közlekedési gyengeségek, amelyeket a jól képzett ellenség előnyösen kihasználhatott. De hol volt ilyen jól képzett ellenfél? A koalíció öreg tábornokai és lassan mozgó, felszereléseket cipelő csapatai taktikailag nem vehették fel a versenyt a rohamozó franciák tömegével és ütőképes hadoszlopaival, emellett Franciaország ellenségeiből hiányzott a szükséges politikai elkötelezettség és a stratégiai tisztánlátás is. Nyilvánvaló, hogy nem volt olyan transzcendens politikai ideológia, amely az *ancien régime* katonáit és polgárait feltüzelhette volna, sokan vonzódtak közülük a forradalom mámorító eszméihez, és a lokálpatriotizmus csak sokkal később fordult szembe a francia hegemóniával, amikor Napóleon seregei a „felszabadítást" hódítássá és fosztogatássá változtatták.

Ebben a korai szakaszban a koalíció legtöbb állama nem vette komolyan a francia fenyegetést. A tagok között nem volt egységes megegyezés a célokat és a stratégiát illetően, labilis egységük mindössze a brit segélyekkel kapcsolatos egyre növekvő igényeikben nyilvánult meg. Emellett a Lengyelországra mért végső csapás háttérbe szorította a forradalmi háború első éveinek eseményeit. A francia forradalomra tett vitriolos megjegyzései ellenére II. Katalint jobban izgatta a lengyel függetlenség teljes eltörlése, mint az, hogy csapatokat küldjön a Rajnavidékre. Emiatt a korai nyugati hadjáratokból már amúgy is kiábrándult és aggályoskodó porosz kormány egyre több és több csapatot küldött a Rajnától a Visztulához, ez viszont Ausztriát kényszerítette arra, hogy 60 000 embert állomásoztasson északi határán, arra az esetre, ha Oroszország és Poroszország a megma-

radt lengyel területek ellen vonulna. Amikor 1795-ben sor került a harmadik és egyben utolsó felosztásra, világosan kitűnt, hogy Lengyelország még haláltusájában is hatékonyabb szövetségese volt Franciaországnak, mint bármely virágzó és szuverén állam. Poroszország ekkor már békéért könyörgött, és a Rajna bal partját átengedte a franciáknak, ezzel a kínos semlegesség állapotában hagyta Németországot; így viszont lehetővé vált, hogy Franciaország másfelé fordítsa figyelmét. A legtöbb kis német állam követte a porosz példát; így a franciák lerohanták Németalföldet, és Batáviai Köztársasággá változtatták; Spanyolország is faképnél hagyta a koalíciót, és visszatért a korábbi, Franciaországgal kötött angolellenes szövetséghez.

Így csak Szardínia–Piemont, a szerencsétlen Habsburg Birodalom és Nagy-Britannia maradt. Az előbbit 1796 elején Napóleon elfoglalta, az osztrákokat Itália nagy részéről kitessékelték, majd rákényszerítették a campoformiói békét (1797. október). Angliában az ifjabb Pitt szerette volna ugyan apját utánozni, aki útját állta a francia terjeszkedésnek, a brit kormány mégsem tudta a megfelelő elszántsággal és stratégiai tisztánlátással folytatni ezt a háborút.[75] A yorki herceg vezetésével 1793–95-ben Flandriába és Hollandiába küldött expedíciós seregnek nem volt elég ereje, sem megfelelő harcképzettsége, hogy felvegye a versenyt a francia hadakkal; maradványai végül is Brémán keresztül jutottak haza. Ráadásul, mint már annyiszor korábban és azóta is, a miniszterek (például Dundas és Pitt) a „brit háborús módszert" részesítették előnyben – gyarmati hadműveletek, tengeri blokád és rajtaütések az ellenség partjainál – bármiféle nagyarányú kontinentális hadjárattal szemben. Az angol haditengerészet elsöprő fölényét és a francia tengeri erők felbomlását tekintve ez helyes és könnyű választásnak látszott. De a brit csapatok veszteségei, amelyeket az 1793–96-os katasztrofális hadműveletek okoztak az Antillákon, azt jelentették, hogy London drágán megfizetett ezekért a stratégiai elterelő hadmozdulatokért: 40 000 halott, másik 40 000 harcképtelenné vált katona – ez több volt, mint Napóleon spanyolországi hadjáratának teljes vesztesége –, és mindez legalább 16 millió fontba került. Az is kétséges azonban, vajon Anglia folyamatosan növelte-e uralmát az Európán kívüli színtereken, vagy hogy a Dunkerque és Toulon elleni periferikus hadműveletei kárpótolták-e Franciaország növekvő Európán belüli hatalmáért. És végül, riasztóan magasba szöktek a segélyek is, amelyeket Poroszország és Ausztria követelt hadseregük szinten tartásához, úgyhogy utóbb már nem tudták előteremteni a hatalmas összegeket. Más szóval, a brit stratégia egyszerre volt hatástalan, *valamint* drága, és 1797-ben az egész rendszer alapjait megrázták – legalábbis átmenetileg – a flottalázadások Spitheadnél és Nore-nál, valamint az a tény, hogy a Bank of England felfüggesztette a készpénzfizetéseket. E vészterhes időszak alatt a kimerült osztrákok is békéért könyörögtek, és csatlakoztak azokhoz az államokhoz, amelyek elismerték Franciaország európai fölényét.

Ha a britek nem tudták legyőzni Franciaországot, akkor viszont a forradalmi kormány a maga részéről nem tudta az ellenség tengeri fölényét megingatni. Nem vezettek sokra a kezdeti kísérletek, hogy Írországot elfoglalják, vagy Anglia nyugati partvidékén rajtaüssenek, bár ebben közrejátszott egyrészt az időjárás, másrészt

a helyi védelem ereje is. Az 1797. évi készpénzfizetés felfüggesztése körül kialakult ijedelem ellenére a brit hitelrendszer szilárdan kitartott. A spanyolok és a hollandok hadba lépése a franciák oldalán azt eredményezte, hogy az angolok a Szent Vince-fok előtt szétzúzták a spanyol flottát (1797. február), és súlyos csapást mértek a hollandokra Camperdownnál (1797. október). Franciaország új szövetségeseinek a tengerentúli gyarmatok fokozatos elvesztésével is szembe kellett nézniük – az Antilláknál és az Indiától keletre fekvő szigeteknél, Ceylonnál, a Malaka-szorosnál és a Jóreménység fokánál –, az újonnan megszerzett területek új piacokat jelentettek a brit kereskedelemnek és további támaszpontokat a haditengerészetnek. Mivel nem kívánták megfizetni azt a magas árat, amit a francia kormány követelt a békéért, Pitt és minisztertársai a harc folytatása mellett döntöttek, jövedelemadót vetettek ki, új kölcsönöket vettek föl, mindezt azért, hogy – miközben már a francia csapatok a Csatorna partján gyülekeztek –, finanszírozzák azt a harcot, amely részben a nemzet túléléséért, részben a birodalom biztonságáért folytatott küzdelemnek bizonyult.

És ekkor került felszínre az az alapvető stratégiai dilemma, amellyel a következő két évtizednyi háború során mind Nagy-Britanniának, mind Franciaországnak szembe kellett néznie. Miként a bálna a tengeren és az elefánt a szárazföldön, mindkét ország kimagaslóan a legnagyobb volt a saját „közegében”. De a tengeri útvonalak brit ellenőrzése önmagában még nem tudta megtörni Franciaország európai hegemóniáját, és Napóleon katonai fölénye sem tudta megadásra kényszeríteni a szigetlakókat. Ráadásul, mivel Franciaország területi szerzeményei és szomszédainak politikai megfélemlítése jelentős ellenállást váltott ki, a párizsi kormány soha nem lehetett biztos abban, hogy a többi kontinentális hatalom tartósan elismeri a francia birodalmat, amíg Anglia – amely segélyeket, hadianyagot, talán még csapatokat is felajánlott – független maradt. Nyilvánvalóan ez volt Napóleon nézete is, amikor 1797-ben kijelentette: „Minden erőnkkel saját flottánk megteremtésére és Anglia tönkretételére összpontosítsunk. Ha mindezt véghezvittük, akkor Európa a lábainknál fog heverni.”[76] Azonban ezt a francia célt csak egy Anglia elleni sikeres tengeri és kereskedelmi stratégiával lehetett elérni, s nem volt elegendő a számos szárazföldi katonai győzelem. Hasonlóképpen a briteknek a kontinensen is szembe kellett szállniuk az ott fölényben lévő Napóleonnal – közvetlen beavatkozással és szövetségesek biztosításával –, mivel nem volt elegendő az angol haditengerészet tengeri fölénye. Mindaddig, amíg az egyik vetélytárs uralta a szárazföldet, a másik pedig a tengert, addig kölcsönösen fenyegetve és veszélyeztetve érezték magukat, és mindkettő olyan eszközök és szövetségesek után nézett, amelyekkel az egyensúlyt saját javára billentheti.

Napóleon kísérlete, amely az egyensúly megváltoztatására irányult, rá jellemzően merész – és kockázatos – volt. 1798 nyarán, kihasználva az angolok meggyengült földközi-tengeri helyzetét, 31 000 katonával betört Egyiptomba, és így olyan pozícióba került, amelyből ellenőrizhette Levantét, az Oszmán Birodalmat és az Indiába vezető utat. Ezzel csaknem egy időben a britеket egy másik, Írországba irányuló francia expedíció is megzavarta. Ha ezek közül az akciók közül akár egy is teljes sikerrel jár, az borzalmas csapást mért volna Nagy-Britannia ingatag

helyzetére. Az ír invázió azonban kisméretű volt és elkésett, szeptember elején már fel is számolták. Ekkor már egész Európa tudomást szerzett arról, hogy Nelson legyőzte a francia flottát Abukirnál, és Napóleon ezt követő egyiptomi „fogságának" is híre kelt. Amint ezt Párizs is sejtette, egy ilyen kudarc a semlegesség feladására és a második koalícióhoz (1798–1800) való csatlakozásra bátorította mindazokat, akik rossz szemmel nézték Franciaország túlsúlyát. Az olyan kisebb államokon kívül, mint Portugália és Nápoly, most Oroszország, Ausztria és Törökország is a britek oldalára állt, hadsereget gyűjtött, és segélyekért folyamodott. A franciák elveszítették Menorcát és Máltát, vereséget szenvedtek az osztrák–orosz hadaktól Svájcban és Itáliában, és maga Napóleon sem tudott győzni Levanténál – ezek után úgy tűnt, hogy Franciaország komoly bajba került.

Ez a második koalíció, akárcsak az első, ingatag politikai és stratégiai alapokon nyugodott.[77] Poroszország távolmaradása jól érezhető volt, és emiatt nem lehetett megnyitni az északnémet frontot. A nápolyi király egyik, idő előtt indított hadjárata katasztrófához vezetett, és egy rosszul előkészített angol–orosz expedíciónak Hollandiában végül meg kellett hátrálnia, mert nem sikerült a helyi lakosságot maga mellé állítania. A brit kormány nem tudta rászánni magát az erőteljesebb szárazföldi hadműveletekre, emellett tisztában volt egy nagy hadsereg felállításával járó pénzügyi és politikai nehézségekkel, ezért újból visszatért hagyományos harcmodorához: „rajtaütésszerűen" támadta az ellenséges partvidéket; de a Belle-sziget, Ferrol, Cádiz és más helyek elleni támadásai stratégiailag jelentéktelenek voltak. Súlyosbította a helyzetet, hogy az osztrákoknak és az oroszoknak nem sikerült együttműködniük Svájc megvédésében; az oroszokat keletre szorították a hegyeken keresztül, emiatt a szövetségeseiből kiábrándult I. Pál cár gyanakvóvá vált a brit politikával szemben, és hajlandó volt még az Egyiptomból Franciaországba visszatérő Napóleonnal is egyezkedni. Oroszország visszalépése után a franciák dühe 1800 júniusában Marengónál és Höchstädtnál, majd hat hónappal később Hohenlindennél teljes súlyával az osztrákokra zúdult, és ez újra arra kényszerítette Bécset, hogy békét kérjen. Mivel Poroszország és Dánia ezt a fordulatot kihasználva lerohanta Hannovert, és Spanyolország Portugália inváziója mellett döntött, az angolok 1801-ben gyakorlatilag egyedül maradtak, éppúgy, mint három évvel korábban. Oroszország, Dánia, Svédország és Poroszország új koalícióba, az ún. Északi Szövetségbe tömörült.

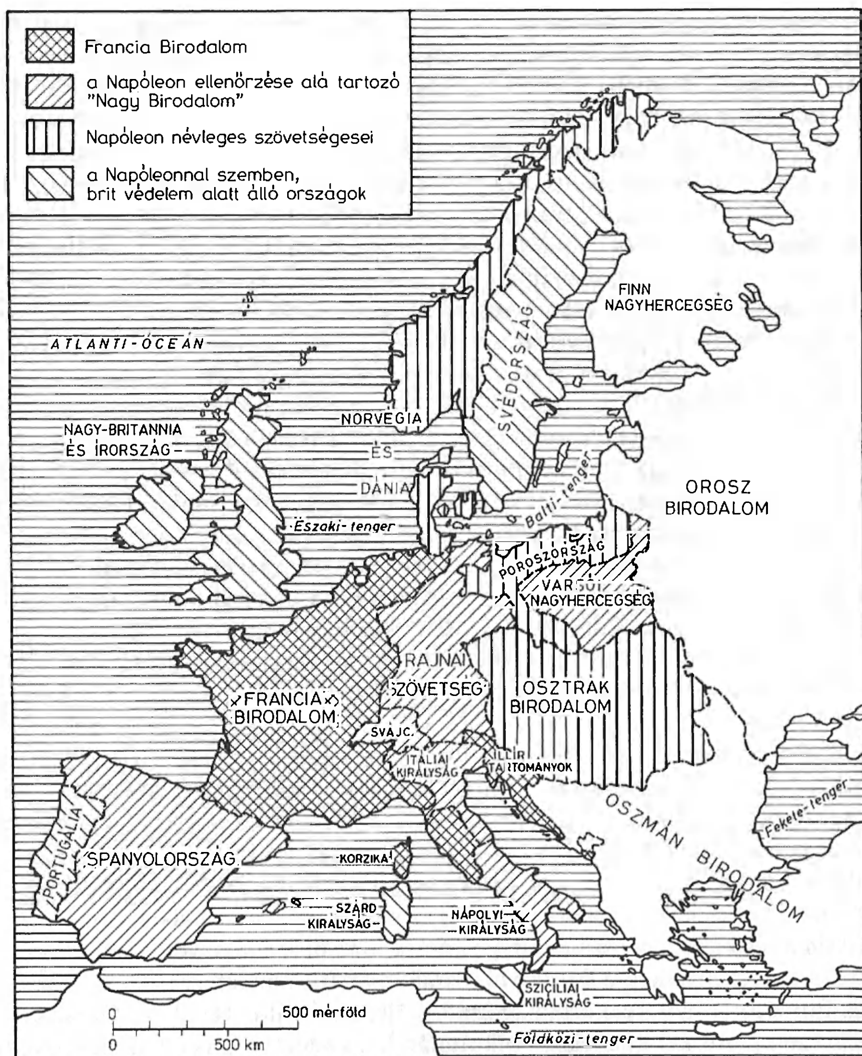
Másfelől viszont a tengeri és az Európán kívüli hadjáratokban a britek újra jól szerepeltek. Máltát elfoglalták a franciáktól, és így az angol haditengerészet egy stratégiailag létfontosságú bázishoz jutott. Koppenhága partjainál szétzúzták a dán flottát, amelyet eredetileg az Északi Szövetség a brit kereskedelem Baltikumból való kiszorítására akart felhasználni (néhány nappal korábban I. Pál cárt meggyilkolták, és ez amúgy is a Szövetség felbomlását jelentette). Még ugyanabban a hónapban, 1801 márciusában egy brit expedíciós sereg megverte a franciákat Alexandriánál, akik nem sokkal ezután ki is vonultak Egyiptomból. Még távolabb, Indiában a brit erők a franciák által támogatott Tipu lázadását verték le Maiszúrban, és északon is további sikereket értek el. Az Antillákon fekvő francia, holland, dán és svéd birtokok is brit kézre kerültek.

A megbízható kontinentális szövetséges hiánya és az eldöntetlen angol–francia csatározások miatt 1801-re mégis sok angol politikus fejében megfordult a béke gondolata; ezt azok a kereskedelmi körök is erősítették és sürgették, amelyek tevékenységét károk érték a Földközi-tenger és kisebb mértékben a Baltikum térségében. Pitt lemondása a katolikus emancipáció miatt felgyorsította a megegyezést célzó folyamatot. Napóleon számítása szerint egy békés periódusból szinte semmi kára nem származhatott; a francia befolyás tovább erősödik majd a csatlós államokban, míg az angolok semmiképpen nem juthatnak hozzá korábbi kereskedelmi és diplomáciai privilégiumaikhoz azokon a területeken. A különböző kikötőkben szétszóródott francia flottát is egyesíthetik, és újjáépítését is elkezdhetik; és a gazdaság is lélegzethez juthat a következő háborús forduló előtt. Ennek következtében a brit álláspont – amely az amiens-i béke (1802. március) feltételeit illetően közel sem volt olyan kritikus a kormánnyal szemben – gyorsan a másik végletbe csapott át, amikor észrevették, hogy Franciaország folytatja a küzdelmet, bár más eszközökkel. Az angol kereskedelem előtt Európa legnagyobb része el volt zárva, és Londonnak keményen tudomására hozták, hogy tartsa távol magát a holland, a svájci és az itáliai ügyektől. Francia cselszövésekről érkeztek hírek Maszkattól az Antillákig és Törökörszágtól Piemontig. Ezek a beszámolók és egy nagyarányú francia hadihajó-építési programról szóló bizonyítékok arra késztették az Addington vezette brit kormányt, hogy megtagadja Málta visszaadását, és 1803 májusában „felmelegítse" a hidegháborút.[78]

Az 1689 és 1815 között megvívott hét nagyobb angol–francia háború utolsó fordulója tizenkét évig tartott, és mindegyik közül ez tette leginkább próbára az államokat. Csakúgy, mint korábban, a harcoló feleknek most is voltak gyenge és erős pontjaik. A flottánál bevezetett bizonyos takarékossági intézkedések ellenére az angol haditengerészet rendkívül kedvező helyzetben volt az ellenségeskedések kezdetekor. Míg a francia partok köré hatalmas hajórajok vontak blokádot, módszeresen visszafoglalták Franciaország tengerentúli birtokait és csatlós államait. Saint-Pierre és Miquelont, Saint Luciát, Tobagót és Holland Guayanát még Trafalgar előtt elfoglalták, és Indiában is tovább hódítottak. A Jóreménység foka 1906-ban esett el, Curaçao és a Dán Antillák 1807-ben, a Maluku-szigetek néhány tagja 1808-ban, Cayenne, Francia Guayana, Santo Domingo, Szenegál és Martinique 1809-ben; Guadeloupe, Mauritius, az Ambon- és Banda-szigetek 1810-ben, Jáva 1811-ben. Mindez persze nem hatott *közvetlenül* az európai egyensúlyra, de kihangsúlyozta Nagy-Britannia tengerentúli fölényét, és a korábban hagyományosan Antwerpenbe és Livornóba irányuló, de időközben onnan kitiltott kivitelnek is új „kiutat" biztosított; mindez már a küzdelem korai szakaszaiban is arra késztette Napóleont, hogy minden eddiginél komolyabban megfontolja Dél-Anglia invázióját. Mialatt a *Grande Armée* Boulogne előtt gyülekezett, és a mindenre elszánt Pitt 1804-ben visszatért hivatalába, mindkét fél a végső, mindent eldöntő ütközetre készült.

Igaz ugyan, hogy az 1805-től 1808-ig tartó időszak haditengerészeti és szárazföldi hadműveletei között számos híres csatát jegyzett fel a történelem, ezek a harcok mégis a háború stratégiai korlátait tárták fel. Bár a francia hadsereg legalább háromszor nagyobb és jóval tapasztaltabb volt, mint brit vetélytársa, ahhoz, hogy biztonságosan partra szállhassanak Angliában, előbb még a tenger fölötti uralmat is meg kellett szereznie. A francia flotta körülbelül 70 hadihajót számlált, ezt Spanyolország 1804-es hadba lépése után még több mint 20 spanyol hadihajó is erősítette. Mindez azt bizonyította, mekkora erőforrások fölött rendelkezhetett Napóleon. A francia–spanyol flották azonban fél tucat kikötőben szóródtak szét, és nem lehetett egyesíteni őket anélkül, hogy ne kockáztassák az összecsapást a jóval nagyobb harci tapasztalattal rendelkező angol haditengerészettel. A versengő haditengerészetek közötti „minőségi szakadékot” meggyőzően illusztrálja az angolok elsöprő győzelme Trafalgarnál, 1805 októberében. Ez a drámai győzelem megóvta ugyan a brit szigeteket, mégsem tudta meggyengíteni Napóleon szárazföldi pozícióját. Épp emiatt igyekezett Pitt Oroszországot és Ausztriát egy harmadik koalícióba csábítani azzal, hogy 1,75 millió fontot fizetett minden 100 000 emberért, amit ezek az országok Franciaország ellen hadba tudtak küldeni. Napóleon még Trafalgar előtt hadseregével Boulogne-tól a Duna felső folyásához sietett, Ulmnál megsemmisítette az osztrákokat, majd keletre vonult, hogy decemberben Austerlitznél szétzúzza a 85 000 fős osztrák–orosz sereget. Az elcsüggedt Bécs ezúttal harmadszor is békét kért, így a franciák újra megvethették a lábukat az Itáliai-félszigeten, és sietős visszavonulásra késztették az ottani angol–orosz erőket.[79]

Azt nem tudjuk, vajon e hatalmas csapások híre okozta-e 1806 elején Pitt halálát, de újra bebizonyosodott, milyen nehéz térdre kényszeríteni egy olyan katonai lángelmét, mint Napóleon. Franciaország európai fölénye különben is csak a következő évben érte el a csúcspontját. (Lásd a *7. térkép*et.) Poroszország, amelynek korábbi távolmaradása gyöngítette a koalíciót, most, 1806 októberében sietősen hadat üzent Franciaországnak, s még ugyanabban az évben meg is verték. A hatalmas és kitartó orosz hadsereg némileg jobb helyzetben volt, de ők is súlyos veszteségeket szenvedtek a friedlandi csatában (1807. június). A tilsiti békeszerződések Poroszországot gyakorlatilag csatlós állammá változtatták, és Oroszország beleegyezett a brit kereskedelem bojkottálásába, s végül megígérte, hogy szövetségesként csatlakozik Franciaországhoz. Németország déli része és nyugati felének nagyobbik hányada is a Rajnai Szövetségbe olvadt bele, Lengyelország nyugati része Varsói Nagyhercegséggé alakult; Itália, Spanyolország és Németalföld csatlóssá vált, a Német-római Császárság gyakorlatilag megszűnt, így Portugália és Svédország között nem volt egyetlen független állam – és nem akadt szövetséges Nagy-Britannia számára sem. Ez viszont lehetővé tette Napóleon számára, hogy a lehető leghatásosabb csapásokat mérje a „szatócsok nemzetére”: gátolja Európába irányuló kivitelüket, kárt okozzon gazdaságuknak, és közben saját céljaira halmozza fel a fűrészárukat, árbocfát és egyéb hajóépítéshez használt alapanyagokat, amelyekhez az angol haditengerészet most nem tudott hozzáférni. Így sikerülne közvetett módon meggyengíteni a britеket, mielőtt újabb közvetlen támadást

7. térkép. Európa Napóleon fénykorában, 1810

indítana ellenük. Nagy-Britannia exportra termelő ipara az európai piacoktól, flottája pedig a balti árbocfától és a dalmáciai tölgyfaáruktól függött, így óriási volt a veszély. Végső soron az exportbevételek csökkenése miatt London elesne attól a pénztől, amelyből szövetségeseit segélyezhetné, és saját expedíciós seregeit elláthatná.

Ebben a háborúban minden korábbinál nagyobb mértékben fonódtak össze a gazdasági tényezők a stratégiával. Érdemes tovább elemezni és összehasonlítani a két szemben álló rendszer jellemző vonásait és helyzetét az uralomért folytatott angol–francia párharc e középső szakaszában, amely akkor kezdődött, amikor a Napóleon kezén lévő Berlin és Milánó megszüntette az Angliával folytatott kereskedelmet (1806–1807), és a franciák 1812-es Moszkva alóli visszavonulásáig tartott. Mivel mindkét fél gazdaságilag akarta tönkretenni a másikat, a gyenge pontok előbb vagy utóbb felszínre kerültek – és végzetes erőpolitikai következményekkel is jártak.

Kétségtelen, hogy miután ebben az időben Nagy-Britannia szokatlanul nagy mértékben függött a külföldi kereskedelemtől, igen sebezhetővé vált a Napóleon kontinentális zárlatát követő kereskedelmi tilalom hatására.[80] A franciák és szolgálatkészebb csatlós államaik (például Dánia) 1808-as, majd 1811–12-es kereskedelmi háborúja válságot okozott a brit kereskedelemben. Hatalmas árukészletek halmozódtak föl a raktárakban, és a londoni dokkok csordultig voltak gyarmati termékekkel. A városi munkanélküliség és a vidék nyugtalansága növelte az üzletemberek félelmét, és sok közgazdászt is arra késztetett, hogy a békét szorgalmazza; ugyanilyen hatása volt a döbbenetesen emelkedő adósságállománynak is. Amikor 1811 után az Egyesült Államokkal is megromlottak a kapcsolatok, csökkentek az erre a fontos piacra irányuló kiviteli lehetőségek is, s a gazdasági kényszerintézkedések csaknem kibírhatatlanná váltak.

Az igazság mégis az, hogy ezekre az intézkedésekre most főként azért lett szükség, mert korábban nem alkalmazták őket elég körültekintően és hatásosan. A francia hegemónia elleni spanyolországi forradalom enyhítette az 1808-as brit gazdasági válságot, mint ahogy Oroszország szakítása Napóleonnal az 1811–12-es pangást szüntette meg, és lehetővé tette a brit áruk beáramlását a Baltikumba és Észak-Európába. Ráadásul az egész korszakban hatalmas mennyiségben és óriási haszonnal csempésztek be a kontinensre brit és a gyarmatokról reexportált árukat, általában a megvesztegetett helyi tisztviselők hallgatólagos beleegyezésével. Helgolandtól Szalonikiig a tiltott áruk szövevényes utakon jutottak el a mohó vásárlókig – hasonlóképpen ahhoz, ahogy később Kanada és New England között utaztak az 1812-es angol–amerikai háború alatt. És végül a brit külgazdaságot úgy is életben lehetett tartani, hogy a kontinentális zárlat vagy az amerikai „elzárkózási" politika által érintetlenül hagyott régiókba – az Ázsiába, Afrikába, az Antillákra, Latin-Amerikába (még a helyi spanyol kormányzók erőfeszítései ellenére is) és a Közel-Keletre – irányuló kereskedelmet növelték nagymértékben. Így tehát annak ellenére is, hogy *bizonyos* piacok *bizonyos* időre kitiltották az angol kereskedelmet, a brit

export mégis 21,7 millió fontról (1794) 37,5 millió fontra (1804–1806), majd 44,4 millió fontra (1814–1816) emelkedett.

A másik ok, amiért a brit gazdaságot nem roppantotta össze a külső nyomás, az volt, hogy az ország – Napóleon szerencsétlenségére – már az ipari forradalom kellős közepén járt. Világosan látszik, hogy a nagy történelmi események számtalan egyedi módon hatottak egymásra: a kormány fegyvermegrendelései ösztönözték a vas-, az acél-, a fa- és a szénkereskedelmet, a hatalmas állami kiadás (a bruttó nemzeti jövedelem 29%-ára becsülték) hatással volt a pénzügyi életre is, és az új exportpiacok nagy lökést adtak néhány gyár termelésének, míg a francia „ellenblokád" ezt természetesen visszavetette. Hogy *összefüggő egészként* pontosan hogyan hatott az amerikai függetlenségi és a napóleoni háború a brit gazdaság növekedésére, az bonyolult és vitatott téma, amit még mindig kutatnak a történészek, akik közül jó néhányan most már úgy vélik, hogy túlzóak azok a korábbi elképzelések, amelyek a brit iparosítás ekkori gyors üteméről szólnak. Az mindenesetre bizonyos, hogy a gazdasági potenciál az egész korszak alatt növekedett. A nyersvastermelés, amely még 1788-ban is csupán 68 000 tonna volt, már 1806-ra évi 244 000 tonnára ugrott, és 1811-ben tovább emelkedett 325 000 tonnára. A pamutfeldolgozás, amely a háború előtt gyakorlatilag új iparágnak számított, elképesztően megnövekedett a következő két évszázadban, és még több gépet, gőzenergiát, szenet és munkaerőt szívott magához. 1815-re a pamutáruk Nagy-Britannia addigi legnagyobb exportcikkévé váltak. Hatalmas mennyiségű új dokk, újonnan épült belföldi csatorna, út és vaspálya járult hozzá a közlekedés fejlesztéséhez, és ezek ösztönözték a további termelést. A fejlődés üteme még nagyobb lehetett volna, ha nincs a Franciaország elleni szárazföldi és tengeri háború, de az tény, hogy a brit termelékenység és gazdagság még mindig gyors ütemben nőtt. Ez megkönnyítette a terhek viselését, amelyekkel Pitt és utódai terhelték meg a lakosságot a háború finanszírozásának érdekében. A vámokból és fogyasztási adókból származó bevétel 1815-re 13,5 millió fontról (1793) 44,8 millió fontra nőtt, mialatt az új jövedelmi és vagyonadóból származó bevétel az 1799-es 1,67 millióval szemben a háború utolsó évére elérte a 14,6 millió fontot. 1793 és 1815 között a brit kormány elképesztő összeget, 1,217 milliárd fontot biztosított magának, és további 440 millió fontnyi kölcsönt vett föl a pénzpiacokról, anélkül, hogy hitelképességét kimerítette volna – a pénzügyekben maradibb gondolkodású Napóleon legnagyobb bámulatára. A háború utolsó néhány kritikus esztendejében a kormány évente több mint 25 millió fontnyi kölcsönhöz folyamodott, és így megszerezte magának a mindent eldöntő csekély különbséget.[81] Kétségtelen, hogy az angolokat jóval nagyobb mértékben adóztatták meg, mint ahogy azt a XVIII. századi bürokraták elképzelték, és az államadósság is csaknem megháromszorozódott, de az új anyagi javak még az ilyen terheket is elviselhetőbbé tették. Lehetővé vált, hogy Nagy-Britannia, amelynek sem területe, sem lakossága nem volt túl nagy, jobban bírja a háború költségeit, mint Napóleon hatalmas birodalma.

Még bonyolultabb feladat elé állítja a történészeket Franciaország 1789 és 1815 közötti gazdaságtörténetének és azoknak az eszközöknek az értékelése, amelyekkel a háborút fenn tudta tartani.[82] Az *ancien régime* összeomlása és az ezt követő felfordulás kétségtelenül azzal járt, hogy a francia gazdasági aktivitás egy időre csökkent. Másfelől a forradalom iránt érzett általános lelkesedés és a nemzeti források mozgósítása – hogy a külföldi ellenfelekkel szembeszállhassanak – szédítően megnövelte az ágyúk és a kisebb fegyverek, illetve az egyéb hadfelszerelések termelését, ami viszont a vas- és a textilkereskedelmet ösztönözte. Ehhez járult még az is, hogy eltörölték a régi rend néhány gazdasági szempontból gátló intézményét, így a belső vámokat is, és Napóleon jogi és közigazgatási reformjai is a modernizáció esélyeit növelték. Jóllehet a konzulátus és a császárság idején visszatért a monarchikus rezsim számtalan jellemzője (például a magánbankárok iránti bizalmatlanság), ez mégsem tudta útját állni annak a folyamatos gazdasági növekedésnek, amelyet a népességnövekedés, a fokozódó állami kiadások, a gyarapodó védővámok és bizonyos új technológiák bevezetése támogatott.

Mégsem férhet kétség ahhoz, hogy a francia gazdaság kisebb mértékben növekedett, mint az angol. Ennek legalapvetőbb oka az volt, hogy a hatalmas mezőgazdasági szektor nagyon kevéssé változott. Az a tény, hogy a parasztok néhol elkergették a földesurat, még nem jelentett *mezőgazdasági forradalmat;* és csak korlátozott eredménye lett az olyan széles körben propagált elgondolásoknak, mint amilyen például a cukorrépa-termesztés fejlesztése volt (ezzel akarták helyettesíteni a brit gyarmatokról eddig importált nádcukrot). A gyengén fejlett közlekedés miatt a földművesek még mindig a helyi piacoktól függtek, és nagyon csekély volt az ösztönzés a radikális újításokra. E szűk látókörű gondolkodást a születőben lévő ipar területén is felfedezhetjük, ahol például a vastermelésben inkább kivétel, mint bevett szokás volt az új gépek használatba vétele és a nagyarányú vállalkozás. Természetesen történtek jelentős előrelépések, de ezek közül sok a háború és a brit tengeri blokád kényszerítő hatása alatt született. Így húzott hasznot a kontinentális zárlatból a gyapotipar, mert ez megvédte fölényben lévő brit vetélytársától (nem szólva a semleges vagy csatlós államokról, amelyeknek áruit a magas francia vámok zárták ki a versenyből), és hasznot húzott a kibővült belső piacból is, mivel Napóleon határvidéki hódításai a „francia polgárok" számát az 1789-es 25 millióról 1810-re 44 millióra növelték. Ezt a folyamatot viszont ellensúlyozta a nyersgyapot hiánya, illetve magas ára, emellett csökkent az Angliából érkező új technológiák beáramlása is. Egészében véve a francia ipar a korábbinál valamelyest *kevésbé versenyképesen* került ki a háborúból, épp amiatt, mert megvédték külföldi vetélytársaitól.

A tengeri blokád hatása is a francia gazdaság befelé fordulását erősítette.[83] Az angol haditengerészet egyre inkább elvágta atlanti-óceáni birtokaitól, pedig ezek fejlődtek a leggyorsabban a XVIII. században, és (akárcsak Nagy-Britannia esetében) potenciálisan az iparosítás kulcsfontosságú katalizátorai lehettek volna. Santo Domingo elvesztése különösen súlyos csapás volt a francia atlanti-óceáni kereskedelemre. Egyéb tengerentúli gyarmatok és beruházások is elvesztek, és 1806 után még a semleges zászlók alatt folytatott kereskedelmet is megakadályozták. Bor-

deaux-t hatalmas károk érték. Nantes jövedelmező francia rabszolga-kereskedelme a nullára csökkent. Még a hátországgal és Észak-Itáliával egyaránt kereskedő Marseille is megérte, hogy ipari termelése 1789 és 1813 között egynegyedére esett vissza. Ezzel szemben Franciaország északi és keleti területei, mint például Elzász, a szárazföldi kereskedelem viszonylagos biztonságát élvezték. Ezek a területek és lakóik, például a szőlőtermelők, pamutszövők prosperáltak ugyan védett környezetükben, de a francia gazdaságra tett *általános* hatásuk már sokkal kevésbé volt kielégítő. Mivel atlanti-óceáni területein „ipartalanították", a külvilág nagyobbik részétől pedig elvágták, az ország önmagába zárkózott, parasztjaira, kisvárosi kereskedelmére és helyi, versenyképtelen és viszonylag kis kapacitású iparára támaszkodott.

Annál figyelemreméltóbb, ahogy a franciák e gazdasági konzervativizmus – és néhány esetben a lassulás nyilvánvaló jelei – mellett egy több évtizedig tartó nagyhatalmi háborút finanszírozni tudtak.[84] Az általános mozgósítás a forradalom kezdetétől az 1790-es évek közepéig kellőképpen indokolja mindezt, viszont nincs megfelelő magyarázat a napóleoni korra, amikor egy több mint 500 000 fős állandó hadsereget kellett fenntartani (amelynek évente körülbelül 150 000 újoncra volt szüksége). A katonai kiadások, amelyek már 1807-ben legalább 462 millió frankot tettek ki, 1813-ban 817 millióra emelkedtek. Semmi meglepő nincs abban, hogy a rendes bevételek soha nem voltak elegendők ezekre a kiadásokra. A népszerűtlen közvetlen adókat már nem lehetett lényegesen emelni, ez nagyrészt megmagyarázza azt is, hogy miért tért vissza Napóleon a dohányra és a sóra kivetett vámokhoz és az *ancien régime* egyéb közvetett adófajtáihoz; bár sem ezek, sem a különböző bélyeg- és vámilletékek nem tudták csökkenteni az évente százmilliókra rúgó hiányt. A Francia Nemzeti Bank felállítása, amelyhez még különböző pénzügyi elgondolások és intézmények is társultak, lehetővé tette, hogy az állam álcázott papírpénz-politikát folytasson, és így a hitelek segítségével felszínen tartsa magát – annak ellenére, hogy a császár ellenezte az egyre növekvő kölcsönök felvételét. De mindez nem bizonyult elegendőnek. A hiányt csak máshonnan lehetett pótolni.

Valójában a napóleoni imperializmust a legnagyobb – szinte kiszámíthatatlan – mértékben a fosztogatásokból finanszírozták. Ez a folyamat az országon belül kezdődött a „forradalom ellenségeinek" nyilvánított személyek vagyonának elkobzásával és eladásával.[85] Amikor a forradalom védelmében folytatott hadjáratok során a francia seregek bevonultak a szomszédos országokba, egészen természetesnek tartották, hogy ezeket az akciókat a legyőzöttek fizették meg. Valójában tehát a háború tartotta fenn a háborút. Királyi és feudális vagyonok elkobzása a legyőzött országokban; közvetlen zsákmányszerzés az ellenfél hadseregétől, laktanyáiból, múzeumaiból és kincstáraiból; pénzben vagy természetben lefizetendő háborús kártérítések; francia alakulatok bekvártélyozása a csatlós államokban (ezeket ráadásul fel is kérték, hogy maguk is állítsanak csapatokat). Ezekkel a módszerekkel Napóleon nem csupán hatalmas katonai kiadásait tudta fedezni, de még jelentős többletbevételt is szerzett Franciaországnak – és saját magának. A francia tündöklés korában a rendkívüli hatalom *(domaine extraordinaire)* hivatalnokai olyan nagy pénzeket harácsoltak össze, ami bizonyos tekintetben előrevetet-

te azoknak a fosztogatásoknak az árnyékát, amelyeket a náci Németország vitt véghez a második világháborúban a csatlós államokban és a meghódított ellenfelek területén. Poroszországnak például 311 millió frank jóvátételt kellett fizetnie Jéna után, ez pedig egyenlő volt a francia kormány rendes bevételeinek mintegy a felével. A Habsburg Birodalom minden egyes vereség után kénytelen volt területeket átengedni *és* nagy összegű kárpótlást fizetni. Itáliában 1805 és 1812 között a beszedett adóknak körülbelül a fele vándorolt a franciákhoz. Mindez azzal a kettős előnnyel járt, hogy egyfelől a hatalmas francia hadsereg nagyobbik részét az anyaországon *kívül* állomásoztathatták, másfelől megkímélték a francia adófizetőket a háború teljes költségeitől. Mindaddig, amíg a zseniális vezér hadserege sikeres maradt, a rendszer sebezhetetlennek tűnt. Épp ezért nem is volt meglepő, amit a császár oly gyakran hangoztatott:

> Hatalmam dicsőségemtől függ, dicsőségem pedig győzelmeimtől. Hatalmam lehanyatlik, ha nem táplálom újabb dicső tettekkel és újabb győzelmekkel. A hódítás tett azzá, ami vagyok, és csakis a hódítás tehet képessé, hogy hatalmamat megtartsam.[86]

Hogyan *lehetséges* hát térdre kényszeríteni Napóleont? Nagy-Britannia, amelynek nem volt elég katonai ereje, egyedül képtelen lett volna ezt véghezvinni. Ha pedig Franciaországot csupán egyetlen kontinentális ellenfele támadta volna meg, az eleve kudarcra volt ítélve. Ezt Poroszország 1806-os rosszul időzített hadba lépése is bizonyítja, bár ez nem tartotta vissza a frusztrált osztrákokat, hogy az 1809-es év elején ismét felújítsák az ellenségeskedést Franciaországgal. Bár az eckmühli és az asperni csatában igen bátran harcoltak, de a wagrami vereség később újra csak arra kényszerítette Bécset, hogy békét kérjen, és további területeket engedjen át Franciaországnak és szövetségeseinek. Ráadásul közvetlenül az Ausztria felett aratott francia győzelmek előtt nyomult be Napóleon Spanyolországba, hogy a forradalmat leverje. Úgy tűnt, hogy gyorsan leszámolnak azokkal, akik bárhol is szembeszállnak a császár akaratával. A tengeren az angolok hasonlóan kíméletlenek voltak valóságos vagy potenciális ellenfeleikkel szemben, mint 1807. augusztusi koppenhágai támadásuk mutatja, azonban inkább a dél-itáliai partok előtti jelentéktelen portyázgatásokra, Buenos Aires értelmetlen megtámadására és 1809 nyarán a katasztrofális walchereni hadműveletre pazarolták el erejüket.[87]

Az első jelentős repedések mégis éppen akkor kezdtek megjelenni a császárság építményén, amikor Napóleon rendszere legyőzhetetlennek tűnt. A sorozatos katonai győzelmek ellenére ezekben a csatákban igen nagyok voltak a francia veszteségek – 15 000 ember esett el Eylaunál, 12 000 Friedlandnál, 23 000 halt meg vagy esett fogságba Bailénnél; Aspernnél 44 000 fő volt a halottak száma, Wagramnál pedig újabb 30 000. A válogatott gárdistákon kívül egyre kevesebb volt a harcedzett csapat; 1809-ben például a németországi hadsereg (*Armée de l'Allemagne*) 148 000 emberéből (a gárdistákat nem számítva) 47 000 volt kiskorú sorkatona.[88] Bár Napóleon hadseregében – Hitleréhez hasonlóan – sok olyan katona

szolgált, akiket a meghódított területeken és a csatlós államokban soroztak be, mégis tisztán látszott, hogy a franciák élőerő-utánpótlása folyamatosan csökken; eközben a cárnak még mindig hatalmas tartalékai voltak, a makacs és sértett osztrákok pedig Wagram után is nagyon jelentős létszámú hadsereget tartottak fegyverben. Mindennek nem sokkal később igen nagy jelentősége lett.

Amikor Napóleon 1808 végén benyomult Spanyolországba, nem tudta eldönteni a hadjárat sorsát, ahogy eredetileg szándékában állt. Azzal, hogy a reguláris spanyol hadsereget szétszórta, akaratlanul is gerillaháborúra bátorította a lakosságot; ezt pedig sokkal nehezebb volt elfojtani, és megsokszorozódtak a francia erők hadtápproblémái is. Mivel a helyi lakosok nem voltak hajlandók élelmiszert adni, a francia hadsereg saját, ingatag utánpótlásvonalaitól függött. Azzal pedig, hogy csatateret csinált Spanyolországból és még inkább Portugáliából, Napóleon a kevés számításba jöhető terület közül akaratlanul is olyat választott ki, ahol a még mindig óvatos britek is rászánták magukat a közbelépésre. Eleinte még némileg habozva, de később egyre növekvő önbizalommal, miután látták, hogy Wellington milyen jól ki tudta használni a lakosság rokonszenvét, a félsziget földrajzi helyzetét, a tengeri fölényt és – végül, de nem utoljára – egyre harcedzettebb csapatait arra, hogy megállítsa és megtörje a franciák lendületét. Amikor Massena serege 25 000 embert vesztett a Lisszabon elleni eredménytelen hadjáratban 1810–11-ben, elég korán világossá vált, hogy a „spanyol fekélyt" nem lehet kivágni, még akkor sem, ha mintegy 300 000 katonát irányítanak a Pireneusoktól délre.[89]

A spanyol affér, amellett, hogy Franciaországot gyengítette, egyidejűleg a Nagy-Britanniára nehezedő stratégiai és kereskedelmi nyomást is enyhítette. Ne feledjük azt sem, hogy a legtöbb korábbi angol–francia háborúban Spanyolország Franciaország oldalán harcolt – így nem csupán Gibraltárt fenyegették a szárazföldön, de a brit tengeri fölényt is veszélyeztette az egyesített francia–spanyol flotta, emellett az Ibériai-félszigeten, Latin-Amerikában és általában a Földközi-tenger vidékén található angol exportpiacokat is elzárták. Egy barátságos, nem ellenséges Spanyolország enyhítette az erről az oldalról Angliára nehezedő nyomást. Jelentősen csökkentek azok a károk, amelyeket a kontinentális zárlat okozott a brit kereskedelemnek, mert Lancashire és Közép-Anglia árui újból eljutottak a régi piacokra; 1810-re a brit összkivitel 48 millió fontos rekordösszegre kúszott fel (az 1808-as 37 millióról). Ez csak átmeneti lélegzetvétel volt ugyan, és ezt is egyre inkább beárnyékolta a Balti-tenger lezárása és a rekvirálás, valamint a blokád fölött kirobbant angol–amerikai vita, de ez az enyhülés mégis elegendőnek bizonyult arra, hogy életben tartsa Napóleon hatalmas, kontinensen *kívüli* ellenségét, éppen abban az időben, amikor maga az európai kontinens fellázadt.

A valóságban Európában a napóleoni rendszer egy ellentmondásra épült. Bármilyen érdemei vagy éppen bűnei voltak is a forradalomnak Franciaországon belül, egy nemzet, amely a szabadságot, testvériséget és egyenlőséget hirdette, most – saját császárának vezetésével –, idegen népeket hódít meg, megszálló seregeket küld rájuk, áruikat elkobozza, kereskedelmüket szétrombolja, hatalmas adókat és kártérítést vet ki, és besorozza az ifjaikat.[90] A kontinentális zárlat alatt fokozatosan bevezetett intézkedések miatt is nagy volt a felzúdulás, mivel Napóleonnak az

angolok ellen vívott kereskedelmi háborúja nem csupán Nantes-nak, Bordeaux-nak okozott károkat, de Amszterdamnak, Hamburgnak és Triesztnek is. Csak kevesen vállalták a nyílt fegyveres felkelést, mint a spanyolok, és csak kevesen döntöttek úgy, hogy megtörik a káros kontinentális zárlatot, ahogy az oroszok tették 1810 decemberében.[91] Miután azonban Napóleon *Grande Armée*-ja megsemmisült a moszkvai hadjáratban, és a Spanyolországban harcoló francia sereget is a Pireneusokig szorították vissza, felcsillant a lehetőség, hogy lerázzák a francia uralmat. Most a poroszoknak, az oroszoknak, a svédeknek, az osztrákoknak és a többieknek folyamatos fegyver-, csizma- és ruhautánpótlásra volt szükségük (a pénzt már nem is említve); mindezzel az angolok már ellátták portugál és spanyol szövetségeseiket. Így végül is egyfelől a brit szigetek biztonsága és *relatív* jóléte, másfelől a túlterjeszkedő és egyre mohóbb francia uralom került szembe egymással, aminek eredményeképpen Napóleon birodalma hanyatlásnak indult.

A gazdasági és geopolitikai tényezők ilyen átfogóan felvázolt elemzése elkerülhetetlenül oda vezet, hogy a történet személyesebb vonatkozásai – például Napóleon egyre növekvő letargiája és önámítása – a háttérbe szorulnak. Az elemzés a háború utolsó évéig talán még a katonai egyensúly igen ingatag természetét is alábecsüli – hiszen ha a franciák kitartottak volna elképzeléseik mellett, akkor még ebben az időben is lett volna elég erőforrásuk egy hatalmas flotta felépítéséhez. Az exportra termelő brit gazdaság éppen 1812-ben került a legsúlyosabb helyzetbe, és egészen az 1813. októberi lipcsei csatáig fennállt az a lehetőség, hogy Napóleon megsemmisítheti valamelyik keleti ellenfelét, és így felbomlasztja az ellene létrejött koalíciót.

A Napóleon önhittségét tükröző francia „túlterjeszkedés" ez idő tájt már túlment minden határon, és bármiféle komolyabb visszavonulás elkerülhetetlenül hatással volt a rendszer többi területére is, egyszerűen azért, mert ezekről kellett katonákat kivonni, hogy megerősítsék a veszélyeztetett frontot. 1811-re körülbelül 350 000 francia katona állomásozott Spanyolországban, és mégis – amint ezt Wellington is észrevette – állomáshelyükön kívül nem volt semmi hatalmuk, a közlekedési vonalak védelme emésztette fel legtöbb energiájukat, és így sebezhetők maradtak az angol–portugál–spanyol támadással szemben. Amikor a következő évben Napóleon úgy döntött, hogy megnyirbálja Oroszország függetlenségét, csupán 27 000 embert lehetett kivonni Spanyolországból a Moszkva elleni hadjárathoz. A *Grande Armée* több mint 600 000 katonájából mindössze 270 000 volt francia polgár, éppen annyi, amennyi az Ibériai-félszigeten maradt. Ráadásul mivel most már a bekebelezett területekről származó belgák, hollandok és olaszok is „született franciáknak" számítottak, az 1789. *előtti* francia határokon belül toborzott csapatok határozott kisebbségbe kerültek az oroszországi hadjárat alatt. Ez a korai, sikeres szakaszban még nem sokat számított, de annál fontosabbá vált a visszavonulás közben, amikor az emberek kétségbeesetten szökdöstek a zord időjárás és a fosztogató kozákok elől, és visszatértek otthonaikba.[92]

A *Grande Armée* hatalmas veszteségeket szenvedett az oroszországi hadjárat alatt; mintegy 270 000 katona meghalt, 20 000 fogságba esett, és odaveszett körülbelül 1000 ágyú és 200 000 ló is. A keleti front kudarca morálisan rendkívüli mértékben megrendítette a francia hadsereget. Azt is meg kell vizsgálni, hogy az

1813-tól kezdődő és a végső bukásig tartó kelet-európai és ibériai-félszigeti francia hadjáratok miképpen hatottak egymásra. Erre az időre az orosz hadsereg ereje és tábornokainak lelkesedése szinte teljesen kimerült ahhoz, hogy a franciákat még Németországon keresztül is üldözzék; az angolokat eléggé lefoglalta amerikai háborújuk, így 1813 nyarán Napóleon egy 145 000 fős friss sereget állított fel, ami lehetővé tette számára, hogy tartsa a frontot Szászországban, és fegyverszünetet kössön. Bár Poroszország előrelátóan átállt az oroszok oldalára, egy negyedmilliós osztrák hadsereg pedig Metternich vezetésével beavatkozással fenyegetett, a keleti hatalmak még mindig megosztottak és bizonytalanok voltak. Így azok a hírek, hogy Wellington csapatai szétverték Joseph Bonaparte seregét Vitoriánál (1813. június), és visszaszorították a Pireneusokig, fontos szerepet játszott abban, hogy a felbátorodott Ausztria hadat üzent, és csatlakozott az orosz, a svéd és a porosz erőkhöz annak érdekében, hogy a franciákat kiszorítsák Németországból. Az ezt követő októberi lipcsei csatához hasonló küzdelem korábban ismeretlen volt az angol hadsereg számára – 365 000 szövetséges katona négynapos harcban gyűrt le 195 000 franciát; az előbbieket hatalmas brit gazdasági segélyek is támogatták, nem szólva a szigetországból érkezett 125 000 puskáról, 218 tüzérségi ütegről és sok más felszerelésről is.[93]

A lipcsei francia vereség viszont arra bátorította a most már a Pireneusoktól északra állomásozó Wellingtont, hogy Bayonne-ig és Toulouse-ig nyomuljon előre. Mialatt Poroszország és Ausztria seregei átözönlöttek a Rajnán, a kozákok pedig elfoglalták Hollandiát, Napóleon 1814 elején ragyogó taktikával irányította Északkelet-Franciaország védelmét, de csapatai már kimerültek, és túl sok újonc volt a soraikban. Most, amikor már a saját területükön folyt a harc, a francia lakosság (amint ezt Wellington megjósolta) nem volt túlzottan lelkes. A korábbi francia határok visszaállítását követelő brit sürgetések és a chaumont-i szerződésben március 9-én megígért újabb 5 millió fontos segély hatására a szövetséges kormányok a végsőkig fokozták a nyomást. 1814. március 30-án már Napóleon tábornokai sem bírták tovább, így egy újabb héten belül a császár is lemondott.

Ezekkel a kimagasló jelentőségű eseményekkel összehasonlítva az 1812–14-es angol–amerikai háború csupán stratégiai mellékcselekmény volt.[94] Ez a küzdelem sokkal komolyabb hatást is gyakorolhatott volna a brit gazdasági érdekekre, ha nem esik éppen egybe a kontinentális zárlat összeomlásával, és ha a New England-i államok, amelyek nagyrészt az angol–amerikai kereskedelemtől függtek, nem maradnak közömbösek (és gyakran semlegesek is) a konfliktusban. Az amerikaiak fennen hirdetett „kanadai menetelése" hamar kifulladt, és mindkét fél bebizonyította szárazföldön és tengeren egyaránt – a Yorkot (Torontót) és a Washingtont ért rajtaütések és néhány impozáns, egyetlen fregattal végrehajtott támadás ellenére is –, hogy ártani ugyan tudnak egymásnak, de győzni egyikük sem képes. Az angolok előtt világossá vált, mennyire fontos az amerikai kereskedelem, és az is kiviláglott mindebből, milyen nehéz a tengerentúlon ütőképes katonai és haditengerészeti létesítményeket fenntartani, ha ezzel egy időben az európai hadszíntéren is égető szükség van a fegyveres erőkre. Csakúgy, mint India esetében, az óceánon

túli birtokok és a kereskedelem erősítették Nagy-Britannia hatalmi pozícióját, ugyanakkor stratégiai zavarokat is okoztak.[95]

Napóleon 1815. március–júniusi utolsó hadjárata nem tekinthető jelentéktelennek, de a nagy európai háborúnak mégis csak stratégiai lábjegyzete lehetett.[96] Amikor a császár váratlanul visszatért száműzetéséből Franciaországba, megszakította ugyan a győztesek Lengyelország, Szászország és más területek jövője felett folytatott vitáját, de nem ingatta meg a szövetséget. Ha Wellington és Blücher nem győzte volna le Waterloonál a sietve egybegyűjtött francia seregeket, ezek később akkor sem állhattak volna ellen a már Belgium felé tartó egyéb haderőknek; azt pedig nagyon nehéz elképzelni, hogyan tudta volna Franciaország gazdaságilag fenntartani az ezután következő újabb hosszú háborút. Napóleon utolsó kalandja politikailag mégis fontosnak bizonyult. Ez erősítette meg Nagy-Britannia európai pozícióját, és támasztotta alá azt az elképzelést is, hogy Franciaországot a jövőben „ütközőállamokkal" kell körülvenni. Waterloo demonstrálta Poroszország Jéna utáni katonai talpra állását, részben helyreállította a kelet-európai egyensúlyt, és arra kényszerítette a Bécsben tárgyaló hatalmakat, hogy minden megmaradt ellentétüket félretéve olyan békét kössenek, amely megőrzi az erőegyensúly alapelveit.[97] Két évtizednyi csaknem folyamatos háborúskodás és jóval több mint egy évszázadig tartó nagyhatalmi feszültség és konfliktus után az európai államrendszer határvonalait végre olyan formában jelölték ki, amely biztosította a megközelítő erőegyensúlyt.

Az utolsó, 1815-ös bécsi döntés a poroszok javaslatával szemben nem osztotta fel Franciaországot. XVIII. Lajos birodalmát azonban jelentős területi egységekkel vették körül – ilyen volt északon a Holland Királyság, délkeleten a megnagyobbított Szardíniai (piemonti) Királyság, a Rajna-vidéken Poroszország, míg a Bourbonoknak visszajuttatott Spanyolország önállóságát a nagyhatalmak garantálták. Keleten a győztesek heves viták után szintén elfogadták a hatalmi egyensúly elvét. Ausztria ellenvetései miatt Poroszország nem kebelezhette be Szászországot, cserébe viszont a Poznańi Nagyhercegségben és a Rajna-vidéken fogadott el kárpótlást, éppúgy, ahogy Ausztria – miután csak a galíciai területet tarthatta meg Lengyelországból – Itália és Délkelet-Németország egyes részeit kapta meg. 1815 elején Oroszország – amelynek a lengyel területek oroszlánrészét követelő igényeit végül is el kellett fogadni – igencsak megrémült attól a fenyegetéstől, hogy egy angol–francia–osztrák szövetség meggátolná beleszólását Szászország jövőjébe, és gyorsan visszatáncolt az összecsapástól. Úgy látszott, egyetlen hatalomnak sincs lehetősége arra, hogy kívánságait Napóleonhoz hasonló módon erőltesse Európa többi részére. Szó sincs arról, hogy az 1793–1815-ös események megszüntették volna a vezető államok önzését, de az „elszigetelés és kölcsönös kárpótlás"[98] kettős elve mostanra valószínűtlenné tette, hogy valaki egyoldalúan európai uralomra törjön, mivel még az apró területi változtatásokhoz is szükség volt az európai nagyhatalmak közösségének beleegyezésére.

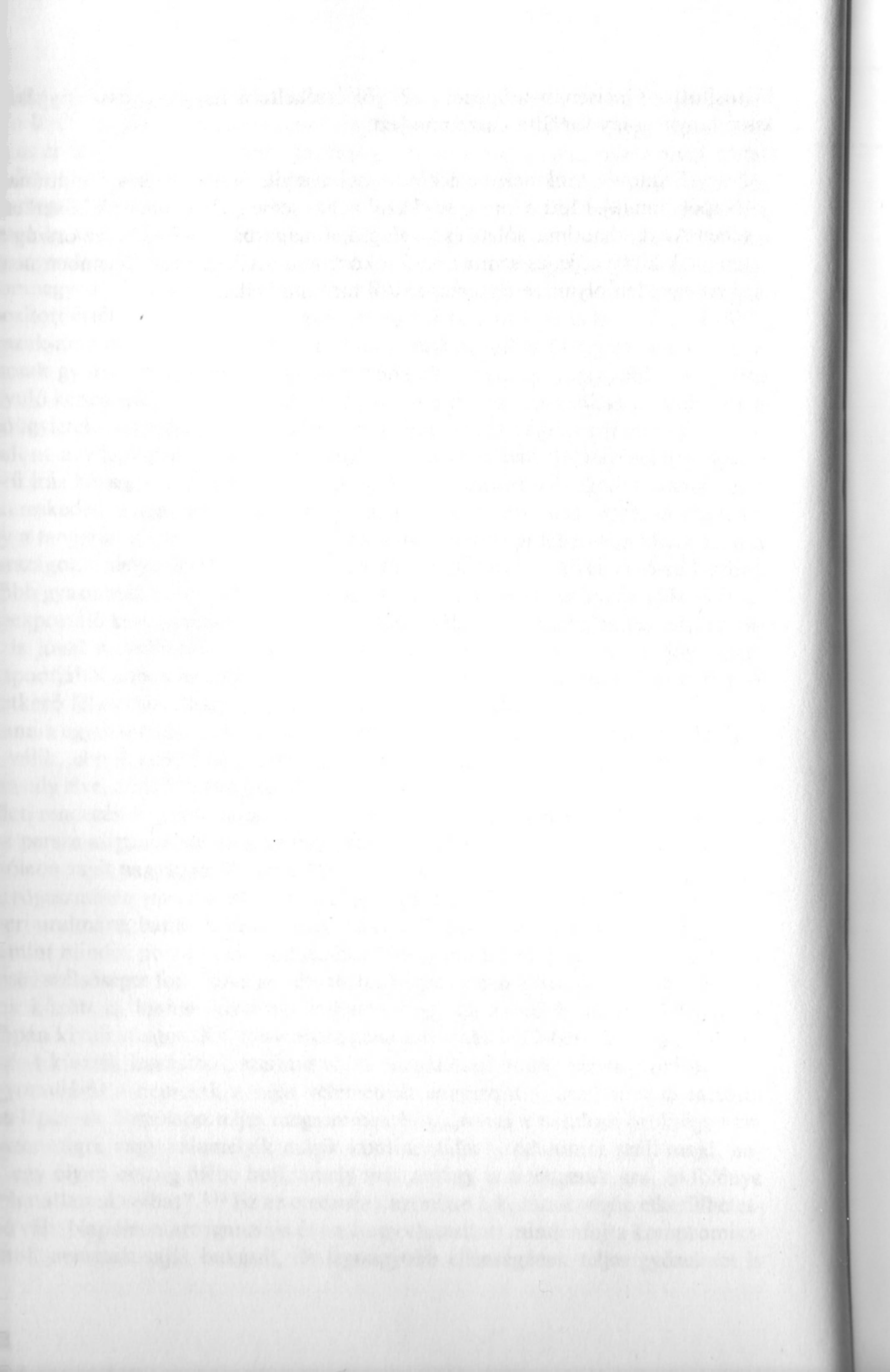
Amikor európai „pentarchiáról" beszélünk, nem árt felidézni, hogy az öt nagyhatalom egymás közötti kapcsolata már egyáltalán nem olyan volt, mint 1750-ben vagy akár 1789-ben. Oroszország növekedése ellenére is le kell szögezni, hogy a

Napóleon bukását követő időszakban már létezett egyfajta hozzávetőleges egyensúly a kontinensen. A tengeren azonban Nagy-Britannia csaknem egyeduralkodó volt, és ez még jobban erősítette gazdasági vezető szerepét versenytársaival szemben. Ez néhány esetben, például Indiában is, a folyamatos katonai terjeszkedés és a fosztogatás eredménye volt, így a háború és a profithajsza összekapcsolódása teljesen brit hatáskörbe vonta a szubkontinenst a XVIII. század végére.[99] Santo Domingo elfoglalása – amely a forradalom előtt a francia gyarmati kereskedelem háromnegyedét bonyolította – az 1790-es évek végén nem csupán az *angol* áruknak biztosított értékes piacot, de az *angol* reexport fontos forrása is lett. Sőt, mi több, az észak-amerikai, az antillákbeli, a latin-amerikai, indiai és egyéb keleti piacok nemcsak gyorsabban nőttek, mint az európaiak, de az ilyen nagyobb távolságra irányuló kereskedelem jobban fejlesztette a hajózást, az áruszállítást, ösztönözte a váltóügyleteket és azokat a banktranzakciókat, amelyek véglegesen megerősítették Londont a világ új pénzügyi központjának pozíciójában.[100] Bár néhány újabb keletű írás kétségbe vonja a brit gazdaság XVIII. századi növekedési ütemét és a külkereskedelem szerepét ebben a fejlődésben,[101] az továbbra is vitathatatlan tény, hogy a tengerentúli terjeszkedés olyan hatalmas új anyagi lehetőségekhez juttatta az országot, amelyekhez vetélytársai nem férhettek hozzá. Mivel 1815-re Európa legtöbb gyarmatát a felügyeletük alá vonták, a tengeri útvonalakat és a jövedelmező reexportáló kereskedelmet is kezükben tartották, és az iparfejlesztés folyamatában is jóval megelőzték a többi országot, az egy főre jutó nemzeti jövedelem szempontjából ebben az időben már az angol volt a világ leggazdagabb állama. A következő fél évszázadban – amint a következő fejezetben látni is fogjuk – Nagy-Britannia egyre inkább a világkereskedelmi rendszer „szuperdomináns gazdaságává" válik, ebből következik, hogy polgárai is mindjobban gazdagodnak.[102] Az egyensúly elve, amit Pitt és Castlereagh egyaránt nagyra tartott, csupán az európai területi rendezésekre vonatkozott, a gyarmati és a kereskedelmi szférára már nem.

Ez persze aligha lepte meg az éles szemű megfigyelőket a XIX. század elején. Napóleon saját nagyságáról alkotott elképzelései ellenére is úgy tűnik, hogy időnként rögeszmésen vissza-visszatért az angol kérdéshez (Anglia sebezhetetlenségére, tengeri uralmára, bank- és hitelrendszerére), és legfőbb vágya az volt, hogy láthassa, amint mindez porrá válik. Kétségtelen, hogy hasonló irigység és gyűlölet – ha kevésbé szélsőséges formában is – ütötte fel a fejét a spanyolok, a hollandok és más népek között is, hiszen mindenki láthatta, hogy az angolok monopolizálják az Európán kívüli világot. Kutuzov orosz generális – aki 1812-ben, miután a *Grande Armée*-t kiűzték hazájából, szerette volna megállítani hadserege további nyugati előnyomulását – nemcsak a saját véleményét hangoztatta, amikor nem tartotta bölcs lépésnek Napóleon teljes megsemmisítését, „mivel a hatalom öröksége nem Oroszországra vagy valamelyik másik kontinentális birodalomra száll majd, hanem egy olyan ország ölébe hull, amely már amúgy is a tengerek ura, és fölénye kibírhatatlanná válhat".[103] Ez az eredmény azonban a korszak végén elkerülhetetlenné vált: Napóleon arroganciája és az, hogy elutasított mindenfajta kompromisszumot, nemcsak saját bukását, de legnagyobb ellenségének teljes győzelmét is

biztosította. Gneisenau tábornok, aki jól érzékelte a nagyobb összefüggéseket, kissé fanyarul így foglalta össze mindezt:

> Nagy-Britannia senkinek nem köszönhet annyit, mint ennek a banditának [Napóleonnak]. Mert ő indította el azokat az eseményeket, amelyek következtében Anglia hatalma, jóléte és gazdagsága magasba szökött. Ez az ország a tengerek királynője, és sem az óceánokon, sem a világkereskedelemben nem akad egyetlen olyan vetélytársa, akitől tartania kellene.[104]

STRATÉGIA ÉS GAZDASÁG AZ IPAROSODÁS KORÁBAN

4

Az iparosodás és a világegyensúly eltolódása, 1815–1885

Az a nemzetközi rendszer, amely a Napóleon bukását követő több mint fél évszázad során alakult ki, számos újszerű vonással rendelkezett. Ezek közül néhány csak átmeneti volt, néhány azonban a modern kor állandó sajátságává vált.

Az első ilyen tulajdonság az egységesülő világgazdaság folyamatos és (az 1840-es évek után) látványos növekedése, amely egyre több régiót vont be az óceánon túli és kontinensek közötti kereskedelembe és abba a pénzügyi hálózatba, amelynek központja Nyugat-Európa és leginkább Nagy-Britannia volt. A brit gazdasági hegemóniához ezekben az évtizedekben hozzájárult a szállításban és a közlekedésben elért nagy léptékű fejlődés, az ipari technológia különböző területek közötti egyre gyorsuló átvétele és az ipari termelés hatalmas felfutása is. Mindez viszont előmozdította az új mezőgazdasági területek és nyersanyagforrások feltárását. A vámhatárok és a merkantilizmus egyéb sajátságainak eltörlése – a szabad kereskedelemről és a nemzetek közötti harmóniáról vallott eszmék széles körű hirdetésével együtt – azt sugallhatta, hogy egy olyan új nemzetközi rend született, amely gyökeresen eltér a XVIII. század ismétlődő nagyhatalmi konfliktusainak szellemétől. Az 1793-tól 1815-ig tartó küzdelem (a XIX. században a „nagy háború"-nak nevezték) költségei és a harcok okozta zűrzavar a konzervatívokat és a liberálisokat egyaránt arra ösztönözte, hogy lehetőség szerint mindig a békét és a stabilitást válasszák. Ebben az európai nagyhatalmak közössége és a szabad kereskedelmi szerződések is segítették őket. Ezek a körülmények természetesen bátorították a hosszú távú kereskedelmet és az ipari beruházásokat, következésképpen elősegítették a gazdaság fejlődését.

Másodszor: az elhúzódó nagyhatalmi háborúk hiánya nem azt jelentette, hogy az államok között minden konfliktus megszűnt. Erősödtek például a fejletlenebb népek ellen folytatott európai és észak-amerikai hódító háborúk. Ezek a konfliktusok sok tekintetben a tengerentúli gazdasági terjeszkedés és az ottani ipari termelés gyors csökkenésének katonai kísérőjelenségei voltak. Ráadásul még mindig léteztek regionális és egyedi összeütközések az európai hatalmak között, különösen a nemzetiségek és az országhatárok kérdésében, de látni fogjuk, hogy az olyan nyílt küzdelmek, mint az 1859-es francia–osztrák háború vagy az 1860-as években zajló német egyesítési háborúk, mind időtartamukban, mind területileg korlátozottak voltak, és még a krími háborút sem igen lehet a jelentősebb konfliktusok közé sorolni. Kivételt csak az amerikai polgárháború jelent, épp emiatt érdemel fokozottabb figyelmet.

Harmadszor: az ipari forradalom folyamán kifejlesztett technológia kezdte éreztetni hatását a szárazföldi és a tengeri hadviselésben. Ezek a változások azonban sokkal lassabban játszódtak le, mint ahogy azt néha állítják, és csupán a század második felében lett a vasút, a távíró, a gyorstüzelő puska, a gőzhajtású és páncélos hadihajó a katonai erő valódi értékémérője. Míg a tengerentúlon az új technológia növelte a nagyhatalmak fölényét a tűzerő és a mozgékonyság terén, addig sok évtizednek kell még eltelnie, amíg a szárazföldi és haditengerészeti parancsnokok átértékelik egy esetleges európai háború megvívásával kapcsolatos elképzeléseiket. Ennek ellenére a műszaki változások és az ipari fejlődés kettős hajtóereje fokozatosan érvényesült mind a szárazföldön, mind a tengeren.

Bár nehéz általánosítani, de az ipari és technológiai változások egyenetlen megoszlása miatt a nagyhatalmi egyensúlyban előidézett eltolódások valószínűleg jobban befolyásolták a XIX. század közepén zajló háborúk kimenetelét, mint a pénz- vagy hitelügyek. Ez részben a nemzeti, illetve a nemzetközi bankhálózat hatalmas növekedésének volt köszönhető. A kormányzati bürokrácia (pénzügyminisztériumok, felügyelők, adószedők) növekedése a legtöbb rezsim számára megkönnyítette, hogy kölcsönt vegyenek fel a pénzpiacokról, amennyiben hitelképességük nem volt nagyon rossz, vagy nem állt be átmeneti likviditási válság a nemzetközi bankrendszerben. Lényegesen közrejátszott ebben az is, hogy a legtöbb háború viszonylag rövid volt, így inkább a meglévő katonai erővel elért gyors győzelmekre került a hangsúly, mint az állami erőforrások hosszú távú mobilizálására és új bevételek felkutatására. Semmilyen új pénzforrás nem menthette volna meg például Ausztriát az 1859-es és az 1866-os vereségei után, sem egy igen vagyonos Franciaországot, miután seregeit szétverték az 1870-es háborúban. Az is igaz, hogy az amerikai polgárháborúban Északot fejlettebb államháztartása is segítette a Dél fölött aratott győzelmében, és Nagy-Britannia és Franciaország is könnyebben elviselte a krími háború költségeit, mint a csaknem csődbe ment Oroszország – de ez inkább az előbbiek általános gazdasági fölényét tükrözte, nem pedig azt, hogy kizárólag hitelképesség vagy pénzügyek terén lett volna előnyük. Épp ezért a XIX. században a háborúk finanszírozása nem lesz olyan központi kérdés, mint az előző korszakban.

A nemzetközi gazdaság fejlődése, az ipari forradalom által felszabadított termelőerők, Európa relatív stabilitása, a katonai és haditengerészeti technológia többszörös modernizációja és a rövid és lokális háborúk természetesen néhány nagyhatalomnak kedveztek jobban, a többi rovására. Nagy-Britannia oly sok hasznot húzott az 1815 utáni korszak általános gazdasági és geopolitikai folyamataiból, hogy a többi országtól eltérő típusú nagyhatalommá vált. Az 1860-as évekre azonban az iparosodás továbbterjedése következtében a világ erőegyensúlya ismét változni kezdett.

Még egy sajátosságot érdemes megemlíteni ebben a korszakban. A XIX. század elejétől kezdve a történeti statisztikák (különösen a gazdasági mutatók) is a segítségünkre lehetnek, hogy a hatalmi egyensúly eltolódásait nyomon kövessük, és pontosabban felmérhessük a rendszer dinamikáját. Arról azonban nem szabad megfeledkezni, hogy számos adat nagyon hozzávetőleges, különösen olyan orszá-

gok esetében, ahol nem létezett hatékony bürokrácia. Bizonyos számítások pedig (például a világ ipari termelésének megoszlása) csupán olyan becslések, amelyeket a statisztikusok évekkel később készítettek, és – talán a legfontosabb figyelmeztetés – a gazdasági jólét nem azonnal vagy nem mindig hatott a katonai potenciál fejlesztésére. Így a statisztikák csupán hozzávetőleges jelzéseket tudnak adni az ország anyagi erejéről és a vezető államok rangsorában elfoglalt pozíciójáról.

Az ipari forradalom, ahogy a legtöbb gazdaságtörténész nyomatékosan hangsúlyozza, nem egyik napról a másikra ment végbe. Az 1776-os, 1789-es és 1917-es politikai forradalmakkal összehasonlítva ez egy fokozatos, lassan mozgó folyamat volt, csak bizonyos gyárakat és bizonyos termelési eszközöket befolyásolt, csak egyes területeken indult meg, és nem terjedt ki az egész országra.[1] De még ezek az ellenvetések sem tudják megkerülni azt a tényt, hogy valamikor 1780 körül alapvető változás kezdődött az ember gazdasági körülményeiben, ami egy szakértő véleménye szerint nem volt kevésbé jelentős, mint a primitív őskőkorszaki vadászó ember lassú átalakulása békés újkőkori földművelővé.[2] Az iparosítás és különösképpen a gőzgép az élő (állati) erőforrásokat élettelenekkel váltotta fel; gépek – „gyors, szabályos, pontos, fáradhatatlan" gépek[3] – segítségével munkává alakította a hőt, és így az emberiség képessé vált új, óriási energiaforrások kiaknázására. Az újszerű gépek bevezetése fantasztikus következményekkel járt: ha valaki az 1820-as években néhány géppel hajtott szövőszéket működtetett, akkor egy kézi munkás termelésének a hússzorosát is előállíthatta, a gőzhajtású fonógéppel pedig egy rokka kapacitásának kétszázszorosát is elérhette. Egyetlen gőzmozdony el tudta vontatni azt az árumennyiséget, amihez korábban több száz málháslóra lett volna szükség, és ráadásul a vonat mindezt sokkal gyorsabban végezte el. Az is biztos, hogy számos egyéb, fontos aspektusa is volt az ipari forradalomnak – például a gyáripar vagy a munkamegosztás kialakulása. A mi szempontunkból a legfontosabb tényező a termelékenység óriási növekedése, különösen a textilfeldolgozásban, mert ez ösztönözte a még több gép, még több nyersanyag (különösen pamut), még több vas, még fejlettebb szállítás, még jobb közlekedés stb. iránti igényeket.

Ráadásul – ahogy ezt Landes professzor is megfigyelte – az emberi termelékenységnek ez a példa nélkül álló növekedése önfenntartó volt:

> Ahol korábban a létezés, ennélfogva a túlélés feltételeinek javulását és a gazdasági lehetőségek bővülését mindig a népesség növekedése követte, ami végül a már elért eredményeket is felemésztette, ott most először a történelemben mind a tudás, mind a gazdaság elég gyorsan növekedett ahhoz, hogy létre tudja hozni a beruházások és technológiai újítások folyamatos áradatát, ez az áradat pedig Malthus pozitivista korlátainak felső határát láthatatlan magasságokban húzta meg.[4]

Az utóbbi megjegyzés különösen fontos. A XVIII. századtól kezdve a világ népességének növekedése gyorsulni kezdett, az európai lakosság száma az 1750-es 140 millióról 1800-ra 187 millióra, 1850-re 266 millióra emelkedett. Ázsiának

1750-ben több mint 400 millió lakosa volt, ez egy évszázad alatt robbanásszerűen körülbelül 700 millióra ugrott.[5] Akár a jobb éghajlati körülmények, a megnövekedett termékenység, a járványok visszaszorulása következtében történt mindez, az ilyen méretű növekedés riasztó volt. Bár a XVIII. században a mezőgazdasági termelés mind Európában, mind Ázsiában emelkedett – hiszen ez is egyik lényeges oka volt a népességnövekedésnek –, mégis idővel az új „fejek" (és „gyomrok") puszta száma azzal fenyegetett, hogy az egész mezőgazdasági többlettermelésből származó haszon semmivé válik. A határvidékekre nehezedő nyomás, a vidéki munkanélküliség és a már amúgy is túlzsúfolt európai városokba költöző családok áradata a XVIII. század végén csupán néhány tünete ennek a népességrobbanásnak.[6]

Nagy-Britanniában viszont az ipari forradalom (igen elnagyolt makroökonómiai fogalmakkal élve) egy állandó alapra építve annyira megnövelte a termelékenységet, hogy az ebből következő fellendülés a nemzeti vagyon és a népesség vásárlóerejét tekintve folyamatosan felülmúlta a lakosság számának emelkedését. Míg az ország népessége az 1801-es 10,5 millióról 1911-re elérte a 41 milliót – ez évi 1,26%-os gyarapodásnak felel meg –, addig a nemzeti termelés sokkal gyorsabban nőtt, és körülbelül a tizennégyszeresére emelkedett a XIX. század folyamán. Attól függően, hogy a statisztikák milyen területegységeket érintettek,* a bruttó nemzeti termék évi átlagos növekedése 2 és 2,25% között mozgott. Csupán Viktória királynő uralkodása alatt az egy főre eső termelés két és félszeresére emelkedett.

Más nemzetek 1945 utáni növekedési ütemével összehasonlítva ezek nem különösebben lenyűgöző adatok. Az is igaz – amint arra a történészek felhívják a figyelmet –, hogy az ipari forradalom borzalmas terheket rótt az új gyárakban és bányákban dolgozó proletariátusra, amely egészségtelen, zsúfolt, olcsón és rosszul épített városokban élt. Annyi azonban tény marad, hogy a „gépkorszak" folyamatosan emelkedő termelékenysége idővel általánosan pozitív eredményekkel járt: Nagy-Britanniában az átlagos reálbérek az 1815 és 1850 közötti években 15–20%-kal emelkedtek, a következő fél évszázadban pedig szinte elképesztő értékkel: 80%-kal. Azokat a kritikusokat, akik az iparosodást katasztrófának tartották, Ashton így figyelmeztette: „A korszak központi problémája az volt, hogyan etessék, ruházzák és foglalkoztassák azokat az új generációkat, amelyek számbelileg felülmúltak minden korábbit."[7] Az új gépek nemcsak foglalkoztatást biztosítottak az egyre növekvő népességnek, de az egy főre jutó össznemzeti bevételt is rohamosan növelték. A közlekedés forradalma egybeesett a városi munkások egyre növekvő élelmiszer- és egyéb alapvető áruk iránti keresletével. Gőzhajók és vonatok szállították az Újvilág mezőgazdasági feleslegét, hogy az Óvilág igényeit kielégítsék.

Ezt a kérdést másfelől is megközelíthetjük Landes professzor számításainak felhasználásával. 1870-ben – jegyzi fel Landes – az Egyesült Királyság 100 millió

* Ez azt jelenti, hogy néhány történeti statisztika Nagy-Britanniát veszi alapul (Írország nélkül), néhány az Egyesült Királyságot (Írországgal), némelyik csak Észak-Írországot számítja ide, Dél-Írországot nem.

tonna szenet használt fel, ez pedig 800 billió kalóriának felel meg, amivel egy évig lehetne táplálni egy 850 milliós felnőtt férfilakosságot (ekkor Nagy-Britannia össznépessége mintegy 31 millió volt). Ismét csak 1870-ben a brit gőzgépek teljesítménye körülbelül 4 millió lóerővel volt egyenlő, és ez 40 millió ember ellátásához elegendő energiát szolgáltatott. De „ez a rengeteg ember legalább 320 millió véka búzát falt volna fel egy évben, ez pedig több mint háromszorosa az Egyesült Királyság egész évi termésének 1867 és 1871 között”.[8] A természeti erőforrások lehetővé tették az iparosodott emberiség számára, hogy túllépjen biológiai határain, és látványosan növelje a termelést és gyarapítsa az anyagi javakat, anélkül, hogy összeroppanna a gyorsan növekvő lakosság súlya alatt. Ashton viszont keserűen jegyzi meg 1947-ben:

> Ma is léteznek India és Kína alföldjein olyan férfiak és nők, akik közt pestis pusztít, akik éheznek, akik alig élnek jobban, mint az a marhacsorda, amely nap mint nap együtt tengődik velük, és amellyel éjszaka megosztják szállásukat. Ilyen ázsiai életkörülmények és ilyen borzalmak várnak minden olyan népre, amely ipari forradalom véghezvitele nélkül szaporodik.[9]

Az Európán kívüli világ hanyatlása

Mielőtt megvizsgálnánk, miképpen befolyásolta az ipari forradalom a nagyhatalmi rendszert, nézzük meg, milyen volt a hatása távolabb, különösen Kínában, Indiában és más nem európai társadalmakban. Ezek az országok egyaránt szenvedtek relatív és abszolút veszteségeket. Az igazság persze nem az, amit korábban általában elképzeltek, amely szerint a nyugati befolyások előtti időkben Ázsia, Afrika és Latin-Amerika népei boldog és ideális életet éltek. „Nyomatékosítani kell azt az elemi igazságot, hogy a hagyományos mezőgazdaságban gyenge hatásfokkal megtermelt egy főre eső hozammal járó szegénység minden olyan országra jellemző, amely saját ipari forradalma és modernizációja előtt áll... Az a gazdaság, amely nemzeti bevételeinek legnagyobb részét a mezőgazdaságból meríti, közvetlen fogyasztási szükségleténél nem fog sokkal több felesleget megtermelni...”[10] Viszont szem előtt kell tartani egyfelől azt, hogy 1800-ban a mezőgazdasági termelés volt mind az európai, mind az Európán kívüli társadalmak alapja, másfelől azt, hogy az olyan országokban, mint India és Kína, már sok kereskedő, textilkészítő és kézműves élt, és az egy főre eső jövedelmek közti különbségek sem voltak olyan jelentősek. Egy kézirokkával dolgozó indiai szövőmunkás például az iparosodás előtt legalább a felét megkereste annak, amit európai társa kapott. Ez pedig azt is jelentette, hogy már az ázsiai parasztok és kézművesek puszta száma miatt Ázsiának még mindig nagyobb rész jutott a világ manufakturális termeléséből,* mint a

* Legalábbis ha a „manufaktúrák” Bairoch-féle definícióját követjük (lásd a 11. jegyzetet).

kevésbé népes Európának, mielőtt még a gőzgép és a gőzerővel hajtott szövőgép megváltoztatta a világ egyensúlyát.

Bairoch két jól összeállított táblázatából jól látható, hogy az európai iparosítás és terjeszkedés következtében milyen drámaian eltolódott az egyensúly (lásd a *6. és 7. táblázat*ot).[11]

6. TÁBLÁZAT **A világ ipari termelésének relatív megoszlása, 1750–1900**

Ország	*1750*	*1800*	*1830*	*1860*	*1880*	*1900*
(Egész Európa)	23,2	28,1	34,2	53,2	61,3	62,0
Egyesült Királyság	1,9	4,3	9,5	19,9	22,9	18,5
Habsburg Birodalom	2,9	3,2	3,2	4,2	4,4	4,7
Franciaország	4,0	4,2	5,2	7,9	7,8	6,8
Német államok/Németország	2,9	3,5	3,5	4,9	8,5	13,2
Itáliai államok/Olaszország	2,4	2,5	2,3	2,5	2,5	2,5
Oroszország	5,0	5,6	5,6	7,0	7,6	8,8
Egyesült Államok	0,1	0,8	2,4	7,2	14,7	23,6
Japán	3,8	3,5	2,8	2,6	2,4	2,4
Harmadik világ	73,0	67,7	60,5	36,6	20,9	11,0
Kína	32,8	33,3	29,8	19,7	12,5	6,2
India/Pakisztán	24,5	19,7	17,6	8,6	2,8	1,7

7. TÁBLÁZAT **Az egy főre eső iparosodottság, 1750–1900**
(Összehasonlítási alap: Egyesült Királyság 1900-ban = 100)

Ország	*1750*	*1800*	*1830*	*1860*	*1880*	*1900*
(Egész Európa)	8	8	11	16	24	35
Egyesült Királyság	10	16	25	64	87	(100)
Habsburg Birodalom	7	7	8	11	15	23
Franciaország	9	9	12	20	28	39
Német államok/Németország	8	8	9	15	25	52
Itáliai államok/Olaszország	8	8	8	10	12	17
Oroszország	6	6	7	8	10	15
Egyesült Államok	4	9	14	21	38	69
Japán	7	7	7	7	9	12
Harmadik világ	7	6	6	4	3	2
Kína	8	6	6	4	4	3
India	7	6	6	3	2	1

Az átalakulások a termelékenység hatalmas méretű emelkedésében gyökereznek, ezt pedig az ipari forradalom idézte elő. vegyük például az 1750-es és az 1830-as évek közötti időszakot, amikor Nagy-Britanniában a szövés gépesítése egyedül ebben a szektorban három-négyszázszorosára emelte a termelékenységet, így nem csoda, hogy Nagy-Britannia részesedése a világ összes ipari termeléséből drámaian megnőtt – és még tovább növekedett, ahogy az ország „az első ipari nemzetté" vált.[12] Amikor a többi európai állam és az Egyesült Államok is az iparosítás útjára lépett, az ő részesedésük is folyamatosan emelkedni kezdett, csakúgy, mint az egy főre eső iparosítás mértéke és a nemzeti vagyon. Kína és India története már egészen más képet mutat. A világ ipari össztermeléséből való részesedésük nemcsak relatíve csökkent a nyugati termelés gyors ütemű emelkedése következtében, de néhány esetben gazdaságuk abszolút mértékben is visszaesett, azaz a hagyományos piacaikat elárasztó – a lancashire-i textilgyárakban előállított – rendkívül olcsó és jó minőségű áruk miatt iparuk inkább *vissza*fejlődött. 1813 után (ekkor szakadt meg a Kelet-indiai Társaság kereskedelmi monopóliuma) a pamutáruk indiai importja 300 000 méterről (1814) 46 millióra (1830), majd 910 millióra (1870) emelkedett, s e folyamat során számtalan belföldi termelő tönkrement. Újból idézzük Ashton gondolatát minden olyan nép nyomasztó szegénységéről, „amely ipari forradalom véghezvitele nélkül szaporodik": – Kína, India és a harmadik világ hatalmas népszaporulata valószínűleg egyik generációról a másikra csökkentette az egy főre jutó átlagbevételt. Ezért írhatta le Bairoch azt a figyelemre méltó – és elrettentő – feltételezést, hogy míg 1750-ben az egy főre eső iparosítás mértéke Európában és a harmadik világban talán még nem is mutat olyan nagy eltéréseket, addig 1900-ra ez az arány 18:1 volt Európa javára (2% a 35%-hoz képest), míg az Egyesült Királyság és a harmadik világ esetében 50:1 volt a mutató (azaz 100% a 2%-kal szemben).

A „nyugati behatás" minden területen az egyik legszembeötlőbb aspektusa volt a világhatalom dinamikájának a XIX. században. Ez nemcsak a gazdasági kapcsolatok sokféleségében mutatkozott meg – a partvidéki kereskedők, hajósok és konzulok „nem hivatalos befolyásától" kezdve egészen az ültetvényesek, vasútépítők és bányatársaságok közvetlen beavatkozásáig[13] –, de a felfedezők, kalandorok, misszionáriusok áradatában, a nyugati betegségek megjelenésében és a nyugati vallások terjesztésében is. Ez a folyamat éppúgy érvényesült a kontinensek központjában – a Missouritól nyugatra, az Aral-tótól délre – mint az afrikai folyók torkolatánál és a csendes-óceáni szigetcsoportok partvidékén. Utak, vasúthálózat, távíró, kikötők és középületek építése (például az angolok létesítményei Indiában) pozitív következménye volt ennek a terjeszkedésnek, de a korszak legtöbb gyarmati háborúját mégis vérontás, rablás és fosztogatás kísérte.[14] Kétségtelen, hogy ezek voltak a hatalom és a hódítás jellemzői már Cortez kora óta, de most gyorsult az iram. 1800-ban az európaiak a világ szárazföldi területének 35%-át foglalták el vagy vonták ellenőrzésük alá, 1878-ra ez a szám 67%-ra, 1914-re pedig több mint 84%-ra emelkedett.[15]

A gőzgépek fejlett technológiája és a gépekkel készített szerszámok döntő gazdasági és katonai előnyökhöz juttatták Európát. Az elöltöltő fegyverek továbbfejlesz-

tése (gyutacs, huzagolás) már jelentős lépés volt, a hátultöltő rendszer megjelenése pedig hatalmas mértékben növelte a tüzelés gyorsaságát. A Gatling- és Maxim-géppuskák, valamint a könnyű tábori tüzérség pedig betetőzte az új „tűzfegyver-forradalmat"; ezután a még mindig régi típusú fegyvereket használó bennszülött lakosságnak esélye sem maradt a sikeres védekezésre. Ráadásul a gőzhajtású hadihajóval sikerült a nyílt tengereken már eddig is vitathatatlan európai hajózási fölényt a szárazföldek belsejére is kiterjeszteni a nagyobb folyókon keresztül, mint a Niger, az Indus és a Jangce. Így például az 1841–1842-es ópiumháború alatt a *Nemesis* páncélos hadihajó – tűzerejének és mozgékonyságának köszönhetően könnyedén elsöpörte a védekező kínai seregeket.[16] Az is igaz viszont, hogy a nehéz földrajzi terep (például Afganisztánban) időnként lefékezte a nyugati katonai imperializmus lendületét, és a már újabb fegyvereket és taktikát alkalmazó, Európán kívüli erők – például az 1840-es években a szikhek és az algériaiak – nagyobb ellenállást tudtak kifejteni. De ha olyan nyílt területen került sor harcra, ahol a nyugatiak bevethették a géppuskákat és a nehézfegyvereket, ott az eredmény nem volt kétséges. Az egyenlőtlen erők találkozásának talán legkirívóbb példáját a század végén találhatjuk, amikor 1898-ban az omdurmáni csatában Kitchener hadseregének Maxim-géppuskái és Lee–Enfield karabélyai néhány óra alatt 11 000 fanatikus arabot pusztítottak el, míg saját veszteségük mindössze 48 katona volt. A fegyverzet hatékonysága, valamint a termelékenység óriási különbsége miatt a vezető nemzetek ötvenszer vagy százszor akkora erőforrásokkal rendelkeztek, mint a rangsor alján található országok. Most már semmi nem állt a Vasco da Gama kora óta létező nyugati egyeduralom útjában.

Egyeduralkodó Nagy-Britannia?

Ha Eric Hobsbawn szerint[17] e XIX. századi terjeszkedés „vesztesei" a szikhek, vietnamiak, sziúk és bantuk voltak, akkor a „győztesek" kétségtelenül az angolok. Az előző fejezetben említettük, hogy már 1815-re figyelemre méltó helyet vívtak ki maguknak a világranglistán, tengeri fölényük, pénzügyi hitelképességük, kereskedelmi jártasságuk és szövetséges politikájuk ügyes kombinációjának köszönhetően. Anglia már a XVIII. századi preindusztriális, merkantilista időszakban is nagy sikereket ért el. Az ipari forradalom először csupán megerősítette az ország helyzetét, majd egy minden eddig ismerttől eltérő típusú hatalommá változtatta. Noha a változás üteme fokozatos volt és nem forradalmi, de az eredmények így is lenyűgözőek.

1760 és 1830 között „az európai ipari termelés növekedésének kétharmada" az Egyesült Királyságra esett,[18] részesedése a világ ipari termeléséből 1,9%-ról 9,5%-ra ugrott. A következő harminc évben a brit ipari terjeszkedés ezt a számot 19,9%-ig emelte, annak ellenére, hogy az új technológia már más nyugati országokban is terjedt. 1860 körül – talán ekkor érte el Anglia a relatív csúcspontot – az Egyesült Királyság a világ vastermelésének 53%-át állította elő, itt bányászták

a szén és a lignit 50%-át, és a föld nyersgyapot-termelésének közel a felét is itt dolgozták föl. „Bár a világ lakosságának csupán 2%-a, Európáénak pedig 10%-a élt itt, a modern iparágakban az Egyesült Királyság termelési kapacitása mégis elérte a világ összteljesítményének 40–45%-át, Európáénak pedig 55–60%-át.”[19] A modern forrásokból származó energiafelhasználása 1860-ban ötszöröse volt az Egyesült Államokénak vagy Poroszország-Németországénak, hatszorosa Franciaországénak és százötvenszerese Oroszországénak! Ez az ország bonyolította le a világ kereskedelmének egyötöd részét, de az ipari termékek terén kétötöd volt az arány. A világ kereskedelmi hajóinak több mint egyharmada angol zászló alatt közlekedett, és ez a szám is folyamatosan emelkedett. Nem csoda, hogy a viktoriánus kor középső szakaszában az emberek örömmel nyugtázták a tényt, hogy államuk lett a világegyetem egyedüli kereskedelmi központja. Jevons közgazdász 1865-ös megfogalmazása szerint:

> Észak-Amerika és Oroszország síkságai a mi gabonaföldjeink; Chicago és Odessza a magtárunk; Kanadában és a Baltikumban vannak az erdőink, Ausztrálázsiában a birkafarmjaink; ökörcsordáink Argentínában és Észak-Amerika nyugati prérijein legelnek; Peru az ezüstjét küldi nekünk, Dél-Afrika és Ausztrália aranya Londonba áramlik; a hinduk és a kínaiak nekünk termesztik a teát, a mi kávé-, cukor- és fűszerültetvényeink teremnek az egész Indiai-szigetvilágban. Spanyolország és Franciaország a szőlőskertünk, a Földközi-tenger vidéke a gyümölcsösünk; gyapotföldjeink, amelyek hosszú ideig csak az Egyesült Államok déli részén terültek el, most a föld valamennyi meleg éghajlatú területére kiterjednek.[20]

Az ilyen önbizalomtól duzzadó kinyilatkoztatások és az ezeket alátámasztó ipari és kereskedelmi statisztikák kétségkívül Nagy-Britannia páratlan egyeduralmi pozícióját bizonyítják, ezért helyes, ha néhány olyan lényeges momentumot is tisztázunk, amely mindezt valóságosabb kontextusban világítja meg. Legelőször is: egyáltalán nem valószínű, hogy az 1815-öt követő évtizedekben az ország a bruttó nemzeti termék (BNT) terén első helyen állt volna a világon. Kína (és később Oroszország) óriási lélekszámához viszonyítva – figyelembe véve azt is, hogy a mezőgazdasági termelés és elosztás volt a nemzeti vagyon alapja mindenütt a világon (ideértve az 1850 előtti Nagy-Britanniát is) – a szigetország teljes BNT-je sohasem tűnt olyan lenyűgözőnek, mint egy főre eső termelése vagy iparosodásának foka. Bár „önmagában az össz-BNT-nek nincs különösebb jelentősége”,[21] a parasztok százmillióinak kétkezi munkával előállított termékei mellett eltörpülhet 5 millió gyári munkás termelése. Különösen, mivel a mezőgazdasági termékek nagy részét nyomban fel is használják, így nem valószínű, hogy ebből többletvagyont lehetne felhalmozni, vagy a katonai ütőképességet fokozni. Az anyagi javakat előállító modern ipar és az ebből származó haszon volt az a terület, ahol Nagy-Britannia 1850-ben erősnek, sőt verhetetlennek bizonyult.

Másfelől viszont az 1815-öt követő évtizedekben a növekvő brit ipari potenciált nem úgy szervezték – eltérően, mondjuk, Wallenstein birtokaitól az 1630-as évek-

ben vagy később a náci gazdaságtól –, hogy az szükség esetén azonnal hadfelszereléssel és élőerővel láthassa el az államot. Épp ellenkezőleg, e korai iparosítással egy időben virágzó gazdasági liberalizmus *(laissez-faire)* az örök béke, az alacsony állami kiadások (különösen a védelmi kiadások) és a gazdaság és az egyén fölötti állami ellenőrzés csökkentésének elvét dicsőítette. Adam Smith a *The Wealth of Nations* (A nemzetek gazdasága, 1776) című munkájában úgy vélte, hogy szükség van hadsereg és haditengerészet fenntartására, mivel a brit társadalmat meg kell védeni „más, független társadalmak támadásától és inváziójától", de mivel a fegyveres erők önmagukban „nem jövedelmezőek", és a nemzeti vagyonhoz sem járulnak hozzá oly módon, ahogy egy gyár vagy egy farm, épp ezért a nemzetbiztonság szempontjából még elfogadható legalacsonyabb szintre kell azokat csökkenteni.[22] Feltételezve (de legalábbis remélve), hogy a háború csak végső megoldásként jöhet szóba, és a jövőben ennek igen csekély a lehetősége, Smith, de még inkább Richard Cobden tanítványai megdöbbentek volna attól a gondolattól, hogy államszervezésnél háborús célokat vegyenek figyelembe. Ennek következtében a brit ipar és közlekedés „modernizációját" nem kísérte a hadsereg fejlesztése, amely (néhány kivételtől eltekintve)[23] az 1815-öt követő évtizedekben stagnált.

Bármennyire kimagasló volt is a brit ipar és termelés a viktoriánus kor közepén, egy esetleges háborús konfliktus esetén éppolyan nehéz lett volna „mozgósítani" a gazdasági erőket, mint az első Stuartok korában. Folyamatosan megszüntették azokat a merkantilista intézkedéseket, amelyek a nemzetbiztonság és a nemzeti jólét közötti kapcsolatokra helyezték a hangsúlyt: a védővámokat eltörölték, a fejlett technológiák (például textilgépek) exportjára vonatkozó tilalmat feloldották, megszüntették a tengerészeti törvényeket, amelyeket annak idején többek között azért hoztak, hogy háború esetén legyen elegendő brit kereskedelmi hajó és tengerész tartalékban; a birodalmi „kedvezményeket" megszüntették. Eközben a védelmi kiadásokat az abszolút minimumra szorították vissza, az 1840-es években ez átlagban évi 15 millió fontot jelentett, de még a zűrzavarosabb 1860-as években sem volt több 27 millió fontnál, bár ez utóbbi periódusban a brit BNT az 1 milliárd fontot is elérte. Valójában 1815-öt követően több mint ötven évig a fegyveres erők a BNT 2–3%-át emésztették föl, a központi állami kiadások pedig talán még 10%-át sem – ezek a számok jóval alacsonyabbak voltak, mint a XVIII. vagy a XX. századi értékek;[24] sőt még egy szerényebb eszközökkel rendelkező országhoz viszonyítva is jelentéktelennek számítottak volna. Olyan ország esetében, amely „uralkodott a tengereken", hatalmas, kiterjedt gyarmatbirodalommal rendelkezett, és alapvető érdekei fűződtek az európai hatalmi egyensúly megőrzéséhez – ezek a viszonylag alacsony számadatok valóban figyelemre méltóak.

Ennek következtében a brit gazdaság valódi ereje éppúgy nem tükröződött az ország hadi potenciáljában, mint például az Egyesült Államoké az 1920-as évek elején. A *laissez-faire*-gazdaságpolitika intézményrendszere, amelyet a kereskedelemtől és az ipartól egyre jobban eltávolodó, szűk körű bürokrácia irányított, nem tudta volna jelentős felfordulás nélkül mozgósítani a brit erőforrásokat egy totális háború megvívásához. Látni fogjuk, hogy még a korlátozottabb krími háború is súlyosan megingatta a rendszert, bár az efölötti aggodalom hamarosan elmúlt. A

viktoriánus kor középső szakaszában az állampolgárok nem túlzottan lelkesedtek az európai katonai intervenciókért, hiszen ezek mindig drágák, néha még erkölcstelenek is voltak. Emellett úgy okoskodtak, hogy az 1815 után a kontinentális nagyhatalmak között már csaknem hat évtizede fennálló egyensúly feleslegessé tesz bármiféle nagyarányú brit beavatkozást. Míg Európa létfontosságú területein (Portugália, Belgium, a Dardanellák) diplomáciai úton és az angol haditengerészet jelenlétével igyekeztek befolyásolni a politikai eseményeket, addig másutt megpróbálták elkerülni a beavatkozást. Az 1850-es évek végén, illetve az 1860-as évek elején még a krími hadjáratot is hibának tartotta a közvélemény. Ilyen hozzáállás mellett Nagy-Britannia nem tudta Piemont sorsát döntően befolyásolni a kritikus 1859-es évben; rossz szemmel nézték, hogy Palmerston és Russell beleártotta magát az 1864-es Schleswig–Holstein-ügybe, és passzív szemlélők voltak, amikor Poroszország 1866-ban legyőzte Ausztriát, majd négy évvel később Franciaországot. Ezek után nem lehet meglepő tehát, hogy ebben a korszakban Nagy-Britannia katonai potenciálja jól tükröződik hadseregének szerény méretében is (lásd a *8. táblázat*ot), és még ennek a hadseregnek is csak egy kis részét tudták volna bármikor bevetni egy európai hadszíntéren.

Bár az Európán kívüli világban Nagy-Britannia nem idegenkedett csapatai bevetésétől, a katonai és politikai tisztségviselők (például Indiában) csaknem mindig azért panaszkodtak, mert elégtelennek tartották a parancsnokságuk alatt álló erőket az általuk ellenőrzött tartományok nagyságához viszonyítva. Bármennyire lenyűgözőnek tűnhetett is a birodalom kiterjedése egy világtérképen, a helyi hivatalnokok tudták, hogy a katonai erőfölény meglehetősen ingatag. Mindez azonban csak azt húzza alá, hogy a XIX. század első felében Nagy-Britannia más típusú nagyhatalom volt, és befolyását nem lehetett a katonai egyeduralom hagyományos mércéjével mérni. A britek sokkal értékesebbnek tartották tengeri uralmukat, gyarmatbirodalmuk kiterjesztését és pénzügyi stabilitásukat egy nagy és drága állandó hadseregnél.

Legjelentősebb volt természetesen a tengeri uralom. 1815 előtt több mint egy évszázadig általában az angol haditengerészet volt a legnagyobb a világon. Ezt a

8. TÁBLÁZAT **A nagyhatalmak katonai ereje 1816–1880 között**[25]
(ezer főben)

Ország	*1816*	*1830*	*1860*	*1880*
Egyesült Királyság	255	140	347	248
Franciaország	132	259	608	544
Oroszország	800	826	862	909
Poroszország/Németország	130	130	201	430
Habsburg Birodalom	220	273	306	273
Egyesült Államok	16	11	26	36

tengeri fölényt gyakran kétségbe vonták, különösen a Bourbon-hatalmak. A Trafalgart követő nyolcvan év folyamán viszont egyetlen ország vagy államszövetség sem tudta komolyan megkérdőjelezni Nagy-Britannia tengerészeti fölényét. Igaz, hogy alkalmanként a francia „fenyegetés" is előtérbe került, és az Admiralitás az orosz hajóépítő programokat és az amerikaiak nagy fregattépítéseit is szemmel tartotta. Mindez azonban nem jelentett komoly veszélyt, és így a brit tengeri hatalom (Lloyd professzor szavaival) „szélesebb körben fejthette ki befolyását, mint bárki is korábban a tengeri birodalmak történetében".[26] Annak ellenére, hogy 1815 után folyamatosan csökkentették a hajók számát, az angol haditengerészet valódi harci ereje nagyobb volt, mint a rangsorban következő három vagy négy haditengerészeté együttesen. Így Anglia flottái befolyásoló tényezői voltak az európai politikának, a peremországokban mindenképpen. Ilyen volt például az a hajóraj, amely a Tejo folyónál horgonyzott, hogy a portugál monarchiát megvédje a külső és belső fenyegetéstől. A Földközi-tengeren is döntő szerepe volt a haditengerészetnek (1816-ban legyőzték az algíri kalózokat; 1827-ben Navarinónál szétzúzták a török flottát, 1840-ben pedig Accránál feltartóztatták Mchmet Alit); és ha a „keleti kérdés" válságosra fordult, a flotta jól kiszámított terv szerint a Dardanellák előtt vetett horgonyt. Bár a brit tengeri hatalom hasonló demonstrációit a földrajz bizonyos keretek közé szorította, az európai kormányok mégis mindig számoltak vele. Európán kívül, ahol az angol haditengerészet kisebb hajórajai, sőt néha magányos hadihajók folytattak változatos tevékenységet – a kalózkodás elfojtása, rabszolgakereskedő-hajók feltartóztatása, tengerészgyalogosok partra dobása, helyi hatalmasságok megfélemlítése Kantontól Zanzibárig –, az erőfölény talán még döntőbbnek tűnt.[27]

A brit hatalom második jelentős bázisa a terjeszkedő gyarmatbirodalom volt. Ebben a korszakban már csillapodott a gyarmatokért vívott verseny az előző két évszázadhoz viszonyítva, amikor Nagy-Britanniának meg kellett küzdenie az uralomért Spanyolországgal, Franciaországgal és más európai államokkal. Most a franciák csendes-óceáni mozgolódásai, illetve a turkesztáni orosz túlkapások okozta esetenkénti riadalomtól eltekintve nem maradt komoly vetélytárs. Ezért nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy 1815 és 1880 között a brit birodalom nagy része erőpolitikai vákuumban létezett, ezért tudta gyarmati hadseregének létszámát viszonylag alacsony szinten tartani. Természetesen a brit imperializmusnak is megvoltak a maga határai, és akadtak időnként problémák is – a nyugati féltekén a terjeszkedő Egyesült Államokkal, a keletin pedig Franciaországgal és Oroszországgal. De a trópusi égöv nagy részén a brit érdekek képviselőit (kereskedők, ültetvényesek, felfedezők, misszionáriusok) külföldiek hosszú ideig nem veszélyeztették, csupán a bennszülöttek.

A külső nyomás viszonylagos hiánya és az otthon erősödő liberális gazdaságpolitika számos kommentátort arra késztetett, hogy megkérdőjelezze a további területszerzések szükségességét, mondván, hogy a gyarmatok csupán „koloncok" az amúgy is túlterhelt angol adófizetők nyakán. De bármit is hirdetett Nagy-Britanniában az antiimperializmus, a birodalom mégis egyre nőtt, és egy számítás szerint 1815 és 1865 között évenként átlagosan 260 000 négyzetkilométernyi területet

foglalt el.[28] Ezek között voltak stratégiai-kereskedelmi szerzemények – például Szingapúr, Aden, a Falkland-szigetek, Hongkong, Lagos –, a többit tulajdonképpen a dél-afrikai síkságokra, a kanadai prérikre és Ausztrália elhagyott vidékeire behatoló földéhes fehér telepesek gyarmatosították, mivel terjeszkedésük általában ellenállásra késztette a bennszülötteket, amit aztán rendszerint brit vagy brit-indiai csapatoknak kellett elfojtani. A gyarmatokkal együtt járó kötelezettségek növekedésétől megriasztott angol kormány néha elutasította ugyan a formális annexiót, de a brit terjeszkedést kísérő „nem hivatalos befolyás" növekedése mégis érezhető volt Uruguaytól a Levantéig, a Kongótól a Jangcéig egyaránt. A franciák szórványos gyarmatosítási kísérleteivel, az amerikaiak és az oroszok korlátozottabb belső gyarmatosításával összehasonlítva a brit imperializmus klasszisfölényben volt minden más országgal szemben a XIX. század legnagyobb részében.

A pénzügyi stabilitás volt a brit hatalom harmadik fő erőssége. Kétségtelen, hogy a pénzügyeket aligha lehet elválasztani az ország általános ipari és kereskedelmi fejlődésétől. Pénz kellett az ipari forradalom véghezviteléhez, ez viszont még több pénzt hozott vissza a beruházott tőkéből származó nyereség formájában. Mint már az előző fejezetben is láttuk, az angolok már régóta tisztában voltak azzal, hogyan kell kihasználni az ország hitelképességét a bank- és a részvénypiacokon. De a XIX. század közepére a pénzügyi szférában lezajlott fejlődés mind minőségileg, mind mennyiségileg különbözött a korábbiaktól. Első pillantásra a mennyiségi különbség a szembetűnő. A hosszú béke, az Egyesült Királyságban könnyen megszerezhető tőke és az ország pénzügyi intézményeinek reformja arra ösztönözte a briteket, hogy korábban sohasem tapasztalt mértékben ruházzanak be külföldön: az a 6 millió font, amit a Waterloot követő tíz évben évente exportáltak, a század közepére évi 30 millió fontra emelkedett, 1870 és 1875 között pedig elérte a 75 milliót. Nagy-Britanniának a kamatokból és az osztalékokból származó bevétele, amely még az 1830-as évek végén sem tett ki többet 8 millió fontnál, az 1870-es évekre évi 30 millió fölé emelkedett, de ennek nagy részét azonnal beruházták a tengerentúlon, annyira növekvő hatékonysággal, amely nemcsak Nagy-Britanniát tette még gazdagabbá, de gyorsította a világkereskedelem és a közlekedés fejlődését is.

Ez a hatalmas tőkeexport jó néhány fontos következménnyel járt. Az első az volt, hogy a tengerentúli beruházások jövedelme jelentősen csökkentette azt az évente jelentkező áruhiányt, ami mindig Nagy-Britanniát sújtotta. A beruházások jövedelme a hajózásból, a biztosításból, a bankbevételekből, az áruszállításból stb. származó, már amúgy is jelentős láthatatlan hasznot szaporította. Ezek együtt nemcsak azt biztosították, hogy a fizetési mérleg soha ne kerüljön válságba, de Nagy-Britannia gazdagságát otthon és külföldön is egyaránt növelték. A második következmény az lett, hogy a brit gazdaság óriási fújtatóként működött, hatalmas mennyiségű nyersanyagot és élelmiszert szívott be, és óriási tömegű textil-, vas- és egyéb árut adott ki magából. A tényleges árukereskedelem rendszerét kiegészítette a hajózási útvonalak, a biztosítási ügyletek és a bankkapcsolatok hálózata, amelyet legfőképpen Londonból, Liverpoolból, Glasgow-ból, majd a XIX. század folyamán más nagyvárosokból irányítottak.

Mivel a brit belföldi piac nyitott volt, és London is szívesen ruházta be a tengerentúlon megszerzett hasznot ugyanott új vasútvonalakba, kikötőkbe, közművekbe és a mezőgazdaságba Georgiától egészen Queenslandig, ezért a tényleges kereskedelmi forgalom és a beruházási sémák nagy vonalakban kiegészítették egymást.*

Ha ehhez még hozzászámítjuk az aranyalap egyre szélesebb körű elterjedését és azt a fejlődést, amely a Londonban kibocsátott váltók hatására a nemzetközi tőzsde- és fizetési mechanizmusban végbement, akkor nincs abban semmi meglepő, hogy a viktoriánus korszak középső szakaszának polgárai meg voltak győződve arról, hogy a klasszikus politikai gazdaságtan elveit követve felfedezték a titkot, amely a növekvő jómódot és a világharmóniát garantálja. Bár a védővámrendszer tory hívei, a keleti egyeduralkodók, újsütetű szocialisták stb. túlságosan elvakultak voltak ahhoz, hogy beismerjék ezt az igazságot, idővel mindegyikük meggyőződhetett a *laissez-faire*-gazdaságtan és a kormány haszonelvű kódexének alapvető érvényességéről.[29]

De amíg mindez rövid távon a britek gazdagságát növelte, vajon nem rejtett-e magában hosszú távon stratégiailag veszélyes elemeket? Az utókor bölcsességével visszatekintve, az ember ezeknek a szerkezeti, gazdasági változásoknak legalább két olyan következményét felfedezheti, amelyek később komolyan befolyásolták Nagy-Britannia erőpozícióját a világban. Az első ezek közül az a mód, ahogy az ország más nemzetek hosszú távú fejlődéséhez hozzájárult. Pénzügyi injekciókkal vetették meg a külföldi mezőgazdaság és ipar alapjait, majd ezeket továbbfejlesztették, emellett vasutat, kikötőket és gőzhajókat építettek; mindez azután lehetővé tette a tengerentúli gyárosoknak, hogy a következő évtizedekben felvegyék a versenyt a brit termékekkel. Ezzel összefüggésben érdemes azt is megjegyezni, hogy míg a gőzenergia, a gyáripar, a vasút, majd később az elektromosság megjelenése segítette a briteket, hogy a magasabb termelékenységet hátráltató természetes, fizikai akadályokat legyőzzék, és így növeljék a nemzet vagyonát és erejét, addig ezek a találmányok még többet segítettek az Egyesült Államoknak, Oroszországnak és Közép-Európának, hiszen ott még nagyobbak voltak a természetes fizikai akadályok. Így az iparosítás más országoknak is egyenlő esélyeket teremtett saját, hazai erőforrásaik kiaknázásához, és megfosztotta a kisebb tenger menti hajózó-kereskedő államokat bizonyos eddig élvezett előnyöktől, és most a nagy szárazföldi államoknak juttatta ezeket.[30]

A második, potenciális stratégiai gyengeség a nemzetközi kereskedelem, de még inkább a nemzetközi pénzügyek és a brit gazdaság között kialakult függőségben rejlik. A XIX. század középső évtizedeire az összes állami bevétel legalább egyötö-

* Argentína például megbízható piacot talált marhahús- és gabonaexportja számára az Egyesült Királyságban, és így nemcsak az importált brit iparcikkeket és a különböző szolgáltatásokat tudta megfizetni, de a Londonban felvett hosszú lejáratú kölcsönöket is visszatéríthette, és így fenntartotta saját hitelképességét a további kölcsönök érdekében. A XX. században Latin-Amerikának nyújtott hitelek ezzel szemben rövid lejáratúak voltak, és nem tették lehetővé a mezőgazdasági termények behozatalát.

dét az export tette ki,[31] és ez a részesedés jóval magasabb volt, mint Walpole vagy Pitt idejében. A tengerentúli piacok különösen a fejlett pamuttextilipar számára voltak létfontosságúak. De a külföldről importált áruk, a nyersanyag és az élelmiszer is mind fontosabbak lettek, ahogy Nagy-Britannia mezőgazdasági társadalomból alapvetően városi-ipari társadalommá alakult át. Még kritikusabbá vált a leggyorsabban fejlődő terület, a „láthatatlan" bank-, biztosítási, áruszállítói és tengerentúli beruházási szolgáltatások függősége a világpiactól. Bár a világpiacokon a londoni City irányító szerepe érvényesült, ami békeidőben nagyon is rendjén való lehet, de mi történik egy újabb nagyhatalmi háború esetén? Megeshet, hogy a brit exportpiacokat ez még jobban sújtja majd, mint 1809-ben és 1811–12-ben? Nem vált-e túlságosan függővé az egész gazdaság és a lakosság az áruimporttól, amit bármilyen konfliktus idején könnyedén meg lehet akadályozni, vagy fel lehet függeszteni? És nem omlik-e össze a London központú bank- és pénzügyi rendszer egy újabb háború kitörésekor, hiszen a piacok összeomolhatnak, a biztosításokat felfüggeszthetik, a nemzetközi tőkeáramlást meggátolhatják, és megingathatják a hitelképességet. Ilyen körülmények között – bármennyire ironikusan hangzik – a fejlett brit gazdaság valószínűleg súlyosabb károkat szenvedne, mint egy kevésbé „érett", de a nemzetközi kereskedelemtől és pénzügyektől is kevésbé függő állam.

Mivel azonban a liberálisok az államok közötti együttműködést és a folyamatosan növekvő jólétet hirdették, e föltételezések csupán haszontalan aggálynak tűntek: egy államférfinak nincs egyéb dolga, mint racionálisan cselekedni, és felhagyni azzal a régi, bolond szokással, hogy más népekkel vitába keveredik. A *laissez-faire*-liberálisok még azt is állították, hogy minél nagyobb mértékben beleolvad a világgazdaságba, illetve attól függővé válik a brit ipar és kereskedelem, annál riasztóbbnak tűnik majd az olyan politika, amely konfliktushoz vezethet. A pénzügyi szektor növekedése is üdvös, mivel ez nemcsak a konjunktúrát segíti elő, de bizonyítja azt is, mennyire fejlett és progresszív lett Nagy-Britannia. Ha pedig más országok is iparosítanak – a brit példát követve –, akkor Anglia segítheti ezt a fejlődést, és így még több hasznot zsebelhet be. Bernard Potter szerint Nagy-Britannia volt az első békapete, amely lábat növesztett, az első ebihal, amelyből béka lett, és az első béka, amelyik kiugrott a partra. Ez az ország gazdaságilag különbözött a többitől, de csak azért, mert mindenkit megelőzött.[32] Ilyen kedvező körülmények között alaptalannak tűnt bármiféle félelem a stratégiai gyengeségtől: a viktoriánus kor legtöbb polgára hajlamos volt valamiféle földöntúli erő működésének tulajdonítani Nagy-Britannia világhatalmi pozícióját. Kingsley például 1851-ben sírva fakadt a büszkeségtől a világkiállításra épült Kristálypalota láttán:

> A mozgókocsis fonógép és a vasút, a Cunard-óceánjárók és az elektromos távíró számomra . . . azt mutatják, hogy – legalábbis bizonyos mértékig – harmóniában állunk a világegyetemmel, és azt jelzik, hogy egy hatalmas szellem munkálkodik közöttünk . . . a Parancsoló és Teremtő Isten.[33]

Mint minden szerencséjének csúcspontját elérő civilizáció, az angoloké is elhitte, hogy helyzete „természetből fakadó" és folytatásra rendeltetett. Minden más

civilizációhoz hasonlóan, erre is kegyetlen kiábrándulás várt. De ez még a távoli jövőben rejlett, hiszen Palmerston és Macaulay korában nem Nagy-Britannia gyenge pontjai, hanem ereje volt szembetűnő.

A „középhatalmak"

A hatás, amelyet a gazdasági és technológiai változások gyakoroltak a kontinentális európai nagyhatalmak helyzetére, az 1815-öt követő mintegy fél évszázadban közel sem volt drámai, nagyrészt annak köszönhetően, hogy iparosításuk jóval alacsonyabb szintről indult, mint Nagy-Britanniában. Minél keletebbre haladt az ember, annál inkább feudális és földművelő gazdasági rendszerekkel találkozott. A kereskedelmi és technológiai fejlődés számos szempontjából Nagy-Britanniához közel álló Nyugat-Európában is mély nyomokat hagyott maga után a két évtizedes háború: emberveszteség, megváltozott vámhatárok, magasabb adók, az atlanti-óceáni terület „ipartalanodása", a tengerentúli piacok és nyersanyagok elvesztése, a legújabb brit találmányok megszerzésének nehézségei mind visszavetették az általános gazdasági növekedést, még akkor is, ha (különleges okok miatt) bizonyos kereskedelmi ágazatok és régiók a napóleoni háborúk alatt is virágoztak.[34] És ha a béke beköszöntése a normális kereskedelmet helyre is állította, és lehetővé is tette a kontinentális vállalkozók számára, hogy észrevegyék óriási lemaradásukat Nagy-Britannia mögött, ez mégsem tudott egy hirtelen modernizációs rohamot előidézni. Egyszerűen nem volt elég tőke, helyi igény vagy éppen hivatalos lelkesedés az átalakításhoz. Ráadásul sok európai kereskedő, kézműves és kéziszövő munkás is hevesen tiltakozott az angol műszaki eljárások átvétele ellen, mivel úgy látták (nagyon helyesen), hogy ezek régi életmódjukat fenyegetik.[35] Ennek következtében, bár a gőzgép, a gőzzel hajtott szövőgép és a vasút kiépített magának néhány hídfőállást Európában,

> 1815 és 1848 között mégis a gazdaság hagyományos sajátságai maradtak túlsúlyban: a mezőgazdaság fölénye az ipari termeléssel szemben, az olcsó és gyors közlekedési eszközök hiánya, a fogyasztási cikkek elsőbbsége a nehéziparral szemben.[36]

A 7. táblázat adatai szerint az 1750-et követő száz évben az egy főre eső iparosítás relatív emelkedése nem volt igazán nagy volumenű, és csak az 1850-es és 1860-as években kezdett változni a kép.

A „restaurációs Európában" uralkodó politikai és diplomáciai körülmények is hozzájárultak a nemzetközi status quo megmerevedéséhez, vagy csupán apró változtatásokat engedélyeztek a fennálló rendben. Miután a francia forradalom mind a belső társadalmi intézményekre, mind a hagyományos európai államrendszerre olyan félelmetes kihívást jelentett, Metternich és konzervatív társai most már gyanakvással szemléltek bármiféle új fejleményt. Az általános háború kockázatát

is vállaló kalandorpolitikát ugyanolyan rossz szemmel nézték, mint a nemzeti önállóságért vagy az alkotmányos reformokért folytatott küzdelmet. Egészében a politikai vezetők úgy érezték, hogy épp elég dolguk akad a belső zavargásokkal és a csoportérdekek által keltett nyugtalansággal. Egyes csoportok már az első gépek megjelenését, az urbanizáció növekedését és a céheket, a kézművesség és a preindusztriális társadalom ellen irányuló kihívásokat is fenyegetésnek vették. Az, amit egy történész „elszigetelt polgárháborúnak" nevezett, „amely végül 1830-ban a nagy felkelések kitöréséhez és egy sor közbeeső lázadáshoz vezetett",[37] azzal járt, hogy az államférfiaknak általában sem energiájuk, sem kedvük nem volt ahhoz, hogy olyan külpolitikai konfliktusokba bonyolódjanak, amelyek saját rendszerüket is alaposan gyöngíthették volna.

Érdemes megjegyezni ezzel kapcsolatban, hogy számos katonai akciót épp azért kezdeményeztek ebben a korszakban, hogy megvédjék a fennálló társadalmi-politikai rendet a forradalmi fenyegetéstől. Ez volt a helyzet például 1823-ban, amikor az osztrák hadsereg letörte az ellenállást Piemontban, vagy amikor ugyanebben az évben francia katonaság nyomult be Spanyolországba, hogy helyreállítsák Ferdinánd király korábbi hatalmát; de a legnevezetesebb eset mégiscsak az orosz csapatok bevetése volt az 1848–49-es magyar forradalom elfojtására. De hiába váltak egyre népszerűtlenebbé ezek az intézkedések a brit közvélemény előtt, az ország elszigeteltsége azzal járt, hogy még a liberális erők elnyomása ellen sem léptek közbe. Területi változásokra Európában csak a nagyhatalmak beleegyezésével kerülhetett sor. Eltérően az előző napóleoni, valamint a későbbi bismarcki érától, az 1815–1865-ös korszak internacionálissá tette a legtöbb bonyolult politikai problémát (Belgium, Görögország), az egyoldalú akciókat pedig igen rossz szemmel nézte. Mindez egy alapvető, bár kissé ingatag stabilitást kölcsönzött a fennálló államrendszereknek.

Világos, hogy ezek az általános politikai és társadalmi körülmények befolyásolták Poroszország nemzetközi helyzetét is az 1815-öt követő évtizedekben.[38] Bár a Rajna-vidék megszerzése jelentősen megnövelte területét, a Hohenzollern-állam már közel sem tűnt olyan ütőképesnek, mint amilyen II. (Nagy) Frigyes alatt volt. És azt se feledjük, hogy porosz földön csak az 1850-es és az 1860-as években ment végbe az a gazdasági fejlődés, amely gyakorlatilag gyorsabban zajlott le, mint bárhol másutt Európában. A század első felében az ország ipara gyermekcipőben járt, évi 50 000 tonnás vastermelése nagyon csekély volt nem csupán Nagy-Britanniáé, Franciaországé vagy Poroszországé, de a Habsburg Birodalomé mellett is. Ráadásul a Rajna-vidéki új terület nemcsak földrajzilag osztotta meg az országot, de az állam liberálisabb „nyugati" és feudálisabb „keleti" tartományai közti különbséget is kiélezte. A korszak nagyobbik részében belső feszültségek álltak a politika homlokterében, és bár a reakció erői általában érvényesülni tudtak, az 1810–19-es reformtendenciák mégis rájuk ijesztettek, az 1848–49-es forradalmaktól pedig egyszerűen pánikba estek. Noha a katonaság egy mélységesen szűk látókörű rezsimet segített újra hatalomra, a belső nyugtalanságtól való félelem

miatt a porosz elit mégsem szívesen keveredett külpolitikai kalandokba; épp ellenkezőleg, a konzervatívok úgy érezték, hogy a lehető legszorosabban fel kell sorakozniuk a stabilitás erői, különösen az oroszok és az osztrákok mögé.

Poroszország belső politikai nézeteltéréseit még tovább bonyolította a „német kérdés" körül kialakult vita, azaz annak tisztázása, hogy milyen lehetőségek kínálkoznak a 39 német állam végleges egyesítésére, és milyen eszközökkel lehet ezt a célt elérni. Amint előre látható volt, ebben a kérdésben nemcsak Poroszország liberális-nacionalista polgársága és a konzervatívok többsége között volt véleménykülönbség, de emiatt a közép- és délnémet államokkal is tapogatózó tárgyalásokat kellett kezdeni, és – ami a legfontosabb – újraéledt az a vetélkedés a Habsburg Birodalommal, amely 1814-ben már vitákra adott okot Szászországgal kapcsolatban. Bár Poroszország volt az 1830-as évektől kezdve kialakuló és egyre jelentősebb Német Vámunió (Zollverein) vitathatatlan vezetője – ehhez pedig Ausztria a védővámokat erőltető saját iparosai miatt nem csatlakozhatott –, ezekben az évtizedekben a politikai egyensúly általában mégis Bécs javára billent. Ennek első oka az volt, hogy mind III. Frigyes Vilmos (1797–1840), mind IV. Frigyes Vilmos (1840–1861) jobban tartott a Habsburg Birodalommal való összecsapás következményeitől, mint Metternich és utóda, Schwarzenberg, északi szomszédjuktól. Emellett a Frankfurtban, a Német Szövetség ülésein elnöklő osztrákokat sok kisebb német állam támogatta, nem is szólva a régi vágású porosz konzervatívokról. És míg Ausztria vitathatatlanul európai hatalom volt, addig Poroszország alig számított többnek egy egyszerű német államnál. Bécs nagyobb befolyása legszembetűnőbben az 1850-es olmützi békében mutatkozott meg. Mivel Poroszország beleegyezett hadserege leszerelésébe, és az egyesítésre vonatkozó saját tervét is elvetette, ez a béke ideiglenesen véget vetett annak a vetélkedésnek, amit a két ország a német kérdésben megszerzendő előnyökért folytatott. IV. Frigyes Vilmos véleménye szerint a diplomáciai megaláztatás még mindig előnyösebb megoldás volt, mint egy kockázatos háború rövid idővel az 1848-as forradalom után. De még az osztrák követelések teljesítését annyira fájlaló porosz nacionalisták – például Bismarck – is úgy érezték, nemigen tehetnek bármi mást, amíg a „Németország feletti uralomért folytatott küzdelem" végleg el nem dől.

Frigyes Vilmos olmützi behódolásában meglehetősen fontos szerepet játszott az, hogy a „német kérdésben" az orosz cár Ausztriát támogatta. Az 1812-től 1871-ig tartó korszak folyamán Poroszország kínosan ügyelt arra, hogy ne provokálja a keleti katonai kolosszust. A meghunyászkodás igazolását bizonyára ideológiai és dinasztikus érvek is megkönnyítették, de még ezek sem tudták teljesen elrejteni Poroszország állandó kisebbrendűségi érzését, amely végül akkor került napfényre, amikor 1815-ben Oroszország Lengyelország legnagyobb részét megszerezte magának. A Poroszország liberalizálására irányuló lépéseket elítélő szentpétervári megnyilatkozások, I. Miklós cár közismert nézete, miszerint a német egyesítés utópisztikus nonszensz (különösen, ha ez úgy történne, ahogy már 1848-ban megkísérelték, azaz a radikális frankfurti gyűlés felajánlaná a császári koronát a porosz királynak!), és az Olmütz előtt Ausztriának nyújtott orosz támogatás –

mindezek együttesen az orosz befolyás árnyékát vetették előre. Épp ezért az sem volt nagy meglepetés, hogy 1854-ben, a krími háború kitörésekor a porosz kormány kétségbeesetten igyekezett semleges maradni, mert rettegett az Oroszország elleni hadba lépés következményeitől, bár közben az is aggasztotta őket, hogy elveszítik Ausztria és a nyugati hatalmak tiszteletét. Ilyen körülmények között Poroszország álláspontja logikusnak tűnt, de mivel a britek és az osztrákok ellenszenvvel nézték Berlin „hintapolitikáját", ezért a porosz diplomaták csak jóval az 1856-os párizsi kongresszus tárgyalásainak megkezdése után kaptak helyet a delegátusok között. Szimbolikusan azonban még akkor is csak másodrendű résztvevőként kezelték őket.

Poroszországot a külföldi hatalmak más területeken is – bár kevésbé kitartóan – korlátozták. Az még nem volt túlzottan aggasztó, amikor 1848-ban Palmerston elítélte a porosz hadsereg betörését Schleswig–Holsteinbe. Sokkal nyugtalanítóbb volt az a potenciális francia veszély, amely 1830-ban, majd 1840-ben és végül az 1860-as években fenyegette a Rajna-vidéket. Ezek a feszültségekkel terhes időszakok csak megerősítik azt, amire már a Béccsel folytatott vitákból és Szentpétervár időnkénti morgolódásaiból is következtetni lehetett: Poroszország a XIX. század első felében leggyengébb volt a nagyhatalmak között, földrajzi helyzete kedvezőtlen, rávetődött hatalmas szomszédai fenyegető árnyéka, belső nehézségei és a Németországon belüli problémák megosztották, és nemzetközi ügyekben sem igen tudott jelentősebb szerepet játszani. De a negatívumok mellett nem szabad elfelejteni Poroszország erős oldalait sem: oktatási rendszere az elemi iskoláktól az egyetemekig első volt Európában, közigazgatási rendszere nagyon hatékonynak bizonyult, kimagasló vezérkara élen járt a stratégiai és taktikai reformok tanulmányozásában és fejlesztésében; különösen nagy figyelmet szenteltek a vasutak hadászati alkalmazásának.[39] Mégis az volt a lényeg, hogy ezt a potenciális erőt nem lehetett addig felhasználni, amíg véget nem ér a liberálisok és a konzervatívok közötti belpolitikai válság, szilárdabb vezetés kerül hatalomra IV. Frigyes Vilmos tétova politikája helyett, és elkezdik az ország ipari bázisának fejlesztését. Épp ezért a Hohenzollern-állam csak 1860 után tudott kiemelkedni csaknem másodrangú státusából.

A stratégiai gyengeség is relatív, mint minden az életben, így déli szomszédjával, a Habsburg Birodalommal összehasonlítva Poroszország problémái mégsem voltak annyira ijesztőek. Bár az 1648-tól 1815-ig tartó időszak tanúja lehetett a Birodalom „felemelkedésének" és „előjogai megszerzésének",[40] ez a terjeszkedés mégsem ellensúlyozta azokat a nehézségeket, amelyekkel Bécsnek meg kellett küzdenie, miközben igyekezett meggyőzően eljátszani nagyhatalmi szerepét. Az 1815-ös rendezés még inkább felszínre hozta ezeket a nehézségeket, legalábbis hosszú távon. Mivel az osztrákok gyakran harcoltak Napóleon ellen, és végül a győztesek oldalára kerültek, ezért az 1814–15-ös tárgyalásokon az általános határrendezésben „kárpótlást" követelhettek. A Habsburgok bölcsen beleegyeztek ugyan abba, hogy átengedik Németalföld déli részét, Délnyugat-Németországot és Lengyelor-

szág egyes részeit, ezt nagyarányú itáliai terjeszkedéssel és az akkor létrehozott Német Szövetség vezető szerepének megszerzésével egyenlítették ki.

Az osztrák hatalom visszaállítása és megerősítése jól beleillett az európai egyensúly általános elméletébe, de különösen azokba a változatokba, amelyeket maga Metternich és a brit kommentátorok is előnyben részesítettek. Az észak-itáliai alföldtől egészen Galíciáig terjeszkedő Habsburg Birodalom lesz a legfontosabb tényező abban a politikában, amely mind Itáliában, mind Nyugat-Európában útját állja a francia ambícióknak, megvédi a status quót Németországban a „nagynémet" nacionalistákkal és a porosz expanzionistákkal szemben, és gátat emel a balkáni orosz terjeszkedés elé. Igaz, hogy e feladatok ellátásában – a helyzetből fakadóan – mindig számíthatott egy vagy több nagyhatalom támogatására, de úgy tűnik, hogy a Habsburg Birodalom számára ez a bonyolult egyensúlyi helyzet azért volt olyan létfontosságú, mert mindenekelőtt neki fűződtek a legnagyobb érdekei az 1815-ös rendezés fenntartásához. A franciák, a poroszok és az oroszok előbb vagy utóbb változásokat akartak, az angolok viszont az 1820-as évek után egyre kevesebb stratégiai és ideológiai ürügyet találtak Metternich támogatására, következésképpen már kevésbé segítették Ausztria törekvéseit, amikor az mindenféle szempontból meg akarta őrizni a fennálló berendezkedést. Egyes történészek véleménye szerint az 1815 után Európában létrejött általános béke nagyrészt a Habsburg Birodalom helyzetének és szerepének volt köszönhető. Ezért amikor Ausztria nem tudott katonai támogatást szerezni a többi nagyhatalomtól az itáliai és a németországi status quo fenntartásához, akkor az 1860-as években mindkét színtérről kiszorították, és amikor 1900 után a saját léte forgott kockán, a nagy „örökösödési háború" – amely végzetes hatással volt az európai egyensúlyra – elkerülhetetlenné vált.[41]

Mindaddig, amíg az európai konzervatív hatalmak egyetértettek a status quo megőrzésében – a francia újjászületéssel vagy általában a „forradalommal" szemben –, addig a Habsburgok gyengesége rejtve maradt. A Szent Szövetség ideológiai szolidaritására apellálva Metternich általában meg tudta szerezni Oroszország és Poroszország támogatását, és semmi sem zavarta abban, hogy a liberális zavargásokat elfojtsa. Az 1821-es nápolyi felkelés leverésére csapatokat küldött; engedélyezte a Bourbon-rezsimet támogató franciák katonai akcióját Spanyolországban, a Német Szövetség tagjaival pedig megszavaztatta a reakciós 1819-es karlsbadi dekrétum bevezetését. A Habsburg Birodalom Szentpétervárral és Berlinnel kialakított jó kapcsolatait erősítette az is, hogy közös érdekük volt a lengyel nemzeti mozgalmak elfojtása. Ez a kérdés az orosz kormány számára sokkal lényegesebb volt, mint az alkalomadtán Görögország és a Malaka-szoros körül kialakult ellentétek. A galíciai lengyel felkelés közös elfojtása és a szabad város, Krakkó 1846-os osztrák bekebelezése Poroszország és Oroszország egyetértésével, jól mutatja, milyen előnyök származhattak a monarchikus szolidaritásból.

Hosszabb időtávlatban azonban ez a metternichi stratégia súlyos hibának bizonyult. Egy radikális *társadalmi* forradalmat könnyedén meg lehetett fékezni a XIX. század Európájában. Bármikor következett be ilyen esemény (1830, 1848, az 1871-es kommün), a megrémült középosztály átállt a „törvény és a rend" oldalára.

De már nem lehetett örökre eltaposni azokat a nemzeti önállóságot hirdető, széles körben elterjedt nézeteket és mozgalmakat, amelyeket a francia forradalom és a század kezdetén a különböző felszabadító háborúk ösztönöztek. Emellett Metternich kísérletei a függetlenségi mozgalmak elfojtására és leverésére kimerítették a Habsburg Birodalmat. Ausztria azáltal, hogy minden nemzeti függetlenséget követelő irányzattal keményen szembehelyezkedett, gyorsan elvesztette régi szövetségese, Nagy-Britannia szimpátiáját. Sorozatos katonai beavatkozásai Itáliában a „Habsburg börtönőr" elleni általános felzúdulást váltottak ki, ez pedig néhány évtizeddel később III. Napóleon malmára hajtotta a vizet, amikor az ambiciózus francia császár segített Cavournak kiűzni az osztrákokat Észak-Itáliából. Hasonlóképpen, mivel a Habsburg Birodalom gazdasági okok miatt húzódozott a vámuniótól, „Nagy-Németországhoz" való csatlakozása pedig alkotmányjogi és földrajzi szempontok miatt megoldhatatlan volt, számtalan német nacionalista kiábrándult az osztrákokból, és Poroszországot kezdték vezetőjüknek tekinteni. Még a forradalmak leverésében általában Bécset támogató cári rezsim is könnyebben kezelte időnként a nemzetiségi kérdéseket, mint Ausztria. Bizonyság erre I. Sándor politikája, amikor az oroszok az 1820-as évek végén az angolokkal együttműködve támogatták a görög függetlenség ügyét, nem törődve Metternich ellenérveivel.

Az igazság az, hogy a növekvő nemzeti öntudat korában a Habsburg Birodalom elképesztően anakronisztikusnak tűnt. Bizonyítható tény volt, hogy bármely más nagyhatalom területén

> az állampolgárok többsége közös nyelvet beszélt, és közös vallást gyakorolt. Franciaország lakosságának 90%-a franciául beszélt, és körülbelül ugyanennyien tartoztak, legalábbis névlegesen, a katolikus egyházhoz. Tíz poroszból több mint nyolc német (a többi leginkább lengyel), és a németek 70%-a protestáns. Bár a cár 70 millió alattvalója között szép számmal akadtak kisebbségek (5 millió lengyel, 3 és félmillió finn, észt, lett és litván és 3 millió különféle kaukázusi), de még így is 50 millió maradt, aki orosz és egyben ortodox hitű volt. Nagy-Britannia lakói közül 90% beszélt angolul, és 70% vallotta magát protestánsnak. Az ilyen országoknak nem volt szükségük különleges összetartásra, létükhöz tartozott a kohézió. Ezzel szemben az osztrák császár népek sokasága fölött uralkodott, és biztosan minden alkalommal sóhajtania kellett, ha erre gondolt. Nyolcmillió német alattvalója mellett kétszer ennyi volt a különféle szláv (csehek, szlovákok, lengyelek, rutének, szlovénok, horvátok és szerbek), 5 millió magyar, 5 millió olasz és 2 millió román. Miféle nemzet lehet az ilyen?
>
> Semmilyen.[42]

A Habsburg-hadsereg, a birodalom „egyik, talán a legfontosabb egységes intézménye" is jól tükrözi ezt az etnikai megosztottságot. „1865-ben [egy év múlva lesz a Németország feletti uralomért folyó döntő összecsapás Poroszországgal] a hadsereg lajstromaiban 128 286 német, 96 300 cseh és szlovák, 52 700 olasz, 22 700 szlovén, 20 700 román, 19 000 szerb, 50 100 rutén, 37 700 lengyel, 32 500 magyar,

27 600 horvát és 5100 más nemzetiségű katona szerepelt."[43] Bár csaknem olyan tarka és változatos volt a hadsereg, mint a brit uralom alatt Indiában állomásozó csapatok, de egész sor hátrány is származott ebből, ha a sokkal homogénebb porosz vagy francia seregekkel hasonlítjuk össze.

Ezzel a potenciális katonai gyengeséggel a megfelelő pénzügyi háttér hiánya párosult. Ezt részben a birodalmi adóbeszedés nehézségei okozták, de a legfőbb ok mégis az ország gyenge kereskedelmi és ipari alapjaiban keresendő. Bár manapság a történészek az 1760-tól 1914-ig tartó korszakban a „Habsburg Birodalom gazdasági felemelkedéséről"[44] beszélnek, az igazság mégiscsak az, hogy a XIX. század első felében az iparosítás csak egyes nyugati tartományokban, Csehországban, az alpesi területeken és magának Bécsnek a környékén indult meg. Eközben a birodalom nagyobbik része viszonylag érintetlen maradt. Mialatt maga Ausztria fejlődött, a birodalom mint *egységes egész* lemaradt Nagy-Britannia, Franciaország és Poroszország mögött az egy főre eső iparosítás mértékében, a vas- és acéltermelésben, a gőzerő-kapacitásban stb.

A század elején lezajlott francia háborúk költségei „kimerítették a birodalmat, és súlyos államadóssággal és értéktelen papírpénztömeggel terhelték meg".[45] Ez gyakorlatilag arra kényszerítette a kormányt, hogy a katonai költségvetést minimális szinten tartsa. 1830-ban a hadseregnek az összes állami bevételek 23%-át kitevő összeg jutott (ez az 1817-es 50%-ról esett vissza), és 1848-ra ez a részesedés 20%-ra zsugorodott. Válsághelyzetekben, 1848–49-ben, 1854–55-ben, 1859–60-ban és 1864-ben a katonai kiadásokat rendkívüli mértékben emelték, de még ez sem volt soha elegendő a hadsereg teljes erejének helyreállítására. Sőt amikor úgy látták, hogy a válságnak vége, ezeket az összegeket gyorsan csökkentették. Például 1860-ban a katonai költségvetés 179 millió forint volt, ez 1863-ra 118 millióra esett vissza, majd 1864-ben, a Dániával való konfliktus évében újra 155 millióra emelkedett, de 1865-ben, a Poroszországgal vívott háború előtt egy évvel, ismét drasztikusan 96 millióra csökkentették. Ezek az összegek persze nem tartottak lépést Franciaország, Nagy-Britannia és Oroszország (majd kicsit később Poroszország) katonai költségvetéseivel; mivel pedig az osztrák katonai bürokrácia még XIX. századi mércével mérve is korrupt és szakszerűtlen volt, a már *kiutalt* pénzeket is rosszul költötték el. Összegezve: a Habsburg Birodalom fegyveres ereje teljesen korszerűtlen volt. Gyengesége szembetűnően megmutatkozott azokban a háborúkban, amelyeket később kellett megvívnia.[46]

De ez még korántsem jelentette a birodalom végét. Állóképessége, ahogy ezt már sok történész megjegyezte, egészen elképesztő volt; túlélte a reformációt, a törököket és a francia forradalmat, az 1848–49-es eseményeket is sikerült átvészelnie, csakúgy, mint az 1866-os vereséget, de még az első világháború terheit is, egészen az utolsó percekig. Nyilvánvalóan voltak gyenge pontjai, de nem szabad megfeledkeznünk erősségeiről sem. A Habsburg-uralkodó nemcsak az etnikailag német alattvalók, de a nem német területeken élő arisztokrata és „hivatalnok" családok lojalitására is számíthatott; lengyelországi uralma például tagadhatatlanul humánusabb és a lakosság számára kedvezőbb volt az orosz és a porosz közigazgatással összehasonlítva. Ráadásul a birodalom bonyolult, multinacionális jellege, amit sok

helyi ellenségeskedés is színezett, lehetővé tette, hogy a központból bizonyos mértékig a *divide et impera* elve alapján irányítsák, mint ezt a hadsereggel való megfontolt manőverezés is mutatja: a magyar haderő jórészt Itáliában és Ausztriában állomásozott, az olasz alakulatok pedig Magyarországon, a huszárezredek több mint felét külföldre vezényelték és így tovább.[47]

Végül, bár némileg negatív előjellel, az ország előnyére szolgált az is, hogy egyetlen nagyhatalom sem tudott volna – még ha ellenséges viszonyban állt is a Habsburg Birodalommal – más államalakulatot elképzelni helyette. I. Miklós cár talán neheztelt, amiért Ausztria követelésekkel lépett fel a Balkánon, ennek ellenére készségesen kölcsönzött egy hadsereget az 1848–49-es magyar forradalom leveréséhez. Lehet, hogy Franciaország azon fáradozott, hogy a Habsburgokat kiszorítsák Itáliából, de III. Napóleon tudta, hogy Bécs a jövőben még hasznos szövetségese lehet a poroszok vagy az oroszok ellen; Bismarck fő célja volt, hogy végképp véget vet az osztrák befolyásnak Németországban, de még ő is igyekezett megőrizni a Habsburg Birodalmat, miután az 1866-ban kapitulált. Mindaddig, amíg ez a helyzet fennáll, a birodalom – közös megegyezéssel – fennmarad.

A napóleoni háborúkban elszenvedett vereségek ellenére Franciaország az 1815-öt követő fél évszázadban sok szempontból jóval kedvezőbb helyzetbe került, mint Poroszország vagy a Habsburg Birodalom.[48] Nemzeti jövedelme jóval magasabb volt mindkettőjénél, és könnyebben juthatott tőkéhez is; népessége lényegesen meghaladta Poroszországét, és a lakosság homogénebb volt, mint a Habsburg Birodalomé; könnyebben el tudott tartani egy nagy hadsereget, és emellett még jelentős haditengerészetet is finanszírozott. Mégis a „középhatalmak" közé soroltuk, egyszerűen azért, mert a stratégiai, diplomáciai és gazdasági körülmények mind úgy alakultak, hogy Franciaország képtelen volt összpontosítani erőforrásait és semmilyen területen sem tudott döntő előnyhöz jutni.

Az 1814–15-ös évek erőpolitikájában a legszembetűnőbb tény az volt, hogy valamennyi nagyhatalom megegyezett az európai egyeduralomra törő francia kísérletek megakadályozásában. London, Bécs, Berlin és Szentpétervár nem csupán a vitás kérdések (például Szászország ügye) rendezésére mutattak hajlandóságot, hogy Napóleon utolsó kísérletét meghiúsítsák, de elhatározták egy olyan rendszer felállítását a háború után, amely majd a jövőben elzárja Franciaországot hagyományos terjeszkedési útvonalaitól. Ennek értelmében Poroszország lett a Rajna-vidék őre, Ausztria megerősítette pozícióját Észak-Itáliában, és a brit befolyás is megnövekedett az Ibériai-félszigeten. A háttérben pedig ott várakozott egy hatalmas orosz hadsereg, készen arra, hogy az 1815-ös rendezés védelmében akár egész Európán átvonuljon. Így hiába sürgette valamennyi francia párt a „talpraállás" politikáját,[49] egyértelműen kiderült, hogy nincs mód semmiféle gyors kibontakozásra. A legtöbb, amit elérhettek, egyfelől az volt, hogy elfogadtatják Franciaországot az európai nagyhatalmak közösségének egyenlő tagjaként, másfelől pedig részben visszaállítják a francia politikai befolyást a szomszédos területeken az időközben már ott teret nyert nagyhatalmak *mellett*. De hiába tudtak például a

franciák egyenlő rangot kiharcolni a britekkel az Ibériai-félszigeten, és hiába volt ismét komoly befolyásuk Levante területén, mégis mindig tarthattak attól, hogy újabb franciaellenes koalíciót provokálnak. Franciaországnak minden Hollandiával kapcsolatos lépése – amint ez az 1820–1830-as években világosan kiderült – szinte ösztönösen olyan erős angol–porosz szövetséget eredményezett, amellyel nem voltak képesek felvenni a harcot.

Még egy ütőkártya volt Párizs kezében: szoros kapcsolatot kialakítani *egy* nagyhatalommal, amelyet később ki lehetne használni a francia célok támogatására.[50] Figyelembe véve a többi állam közötti szunnyadó ellentéteket és azokat a jelentős előnyöket, amelyek egy ilyen francia szövetségből származhatnak (pénz, csapatok, fegyverek), ez nem is tűnt képtelen ötletnek, de mégis volt három gyenge pontja. Először is, előfordulhat, hogy ez a másik hatalom használja ki Franciaországot, és nem megfordítva – amint ezt Metternich meg is tette az 1830-as évek közepén, amikor egyszerűen azért fogadta el a francia ajánlatokat, hogy éket verjen Párizs és London közé. Másodszor, az ezekben az évtizedekben Franciaországban lejátszódó rezsimváltozások óhatatlanul befolyásolták a diplomáciai kapcsolatokat egy olyan időszakban, amikor az eszmék szerepe igen jelentős volt. Például az Oroszországgal oly régóta vágyott szövetséget az 1830-as francia forradalom hiúsította meg. Végül azzal a megoldhatatlan problémával is szembe kellett nézni, hogy néhány hatalom ugyan esetenként szívesen együttműködött a franciákkal, de egyik sem akarta, hogy a status quo megváltozzon: azaz, csak a diplomácia területén barátkoztak a franciákkal, de területi gyarapodásról szó sem lehetett. Még a krími háború után sem merült fel sehol Franciaországon kívül az 1815-ös határok esetleges visszaállításának a gondolata.

Ezek a „gyenge pontok" közel sem tűntek volna olyan félelmetesnek, ha Franciaország még mindig olyan erőt állíthat szembe a többi európai hatalommal, mint például XIV. Lajos alatt vagy Napóleon fénykorában. De az tény, hogy 1815 után Franciaország igen kevéssé volt dinamikus. Az 1792–1815-ös háborúknak legalább másfél millió francia áldozata volt,[51] de még ennél is fontosabb, hogy a francia népszaporulat a XIX. században végig alacsonyabb maradt, mint bármely más nagyhatalomé. A hosszan tartó konfliktus nemcsak a francia gazdaságot zilálta szét az előbb már említett módon (lásd 127–129. l.), de az ezután következő békében a hatalmas brit vetélytárs kereskedelmi fölényével is szembe kellett néznie. „1815 után a legtöbb francia gyárosnak számolnia kellett egy fölényes és erős ipari hatalom létezésével, amely nemcsak közvetlen szomszéduk volt, de valamennyi külföldi piacon is szilárdan megvetette a lábát, sőt néha betört még a jól védett francia belső piacra is."[52] Hiányzott a versenyképesség, a modernizálást a mezőgazdasági birtokok kis mérete, a fejletlen közlekedés, a szűk helyi piacok, az olcsó és könnyen beszerezhető szén hiánya akadályozta, a tengerentúli kereskedelem sem jelentett lényeges ösztönzést. Mindez oda vezetett, hogy 1815 és 1850 között a francia ipar növekedési üteme jóval alacsonyabb volt, mint Nagy-Britanniáé. A század kezdetén az angol és francia termelés még azonos szinten volt, 1830-ra a briteké 182,5%-ra, 1860-ra pedig 251%-ra emelkedett a franciákéhoz viszonyítva.[53] Hiába gyorsult a vasútépítés és az általános iparosítás üteme Franciaország-

ban a XIX. század második felében, a franciák legnagyobb riadalmára Németország még gyorsabban fejlődött.

Korunk történészei már nem tekintik Franciaország XIX. századi gazdaságát egyértelműen „visszafejlődőnek" vagy „csalódást keltőnek". Legalább olyan logikusnak tűnik a franciák gazdasági felemelkedés felé vezető útja, mint az angolok teljesen eltérő pályája.[54] Az ipari forradalom társadalmi negatívumai Franciaországban nem voltak annyira érezhetőek; azzal pedig, hogy a tömegtermelés helyett inkább a jó minőséget helyezték előtérbe, az egy főre jutó termelési érték jelentősen nagyobb volt. Az pedig, hogy a franciák otthon általában nem fektették a pénzüket nagyarányú ipari vállalkozásokba, gyakran inkább józan számítás eredménye volt, nem a szegénység vagy az elmaradottság jele. Az országban jelentős tőkefelesleg halmozódott fel, és ennek nagy része más európai ipari beruházásokba áramlott.[55] A francia kormányokat nem korlátozta pénzhiány, és a fegyveres erők fejlesztését szolgáló vas- és acéliparba, valamint a lőszergyártásba sok tőkét invesztáltak. Francia találmány volt Paixhans tábornok mozsárágyúja, ugyanígy a *Napoléon*, a *La Gloire* „korszakalkotó hajótervei", csakúgy, mint a Minié-lövedék és a huzagolás.[56]

Mindazonáltal tény, hogy Franciaország *relatív* hatalma mind gazdasági, mind egyéb szempontokból meggyengült. Bár nagyobb volt, mint Poroszország vagy a Habsburg Birodalom, mégsem akadt olyan terület, ahol meghatározó vezető szerepe lett volna, mint egy évszázaddal korábban. Hatalmas hadserege csak a második helyen állt az oroszok mögött. A francia hajóhad – amelyet az egymást követő francia kormányok elég rendszertelenül fejlesztettek – méretét tekintve a második helyen állt ugyan az angol haditengerészet mögött, mégis óriási különbség volt közöttük. Az ipari termelés és a nemzeti termék terén Franciaország elmaradt élenjáró szomszédjától. Az angolok *Warrior* csatahajója hamarosan elhalványította a *La Gloire* vízre bocsátását, ugyanígy a francia tüzérség is gyengébb volt az újabb Krupp-típusoknál. Európán kívül Franciaország még mindig számottevő szerepet játszott, de befolyása és birtokai jóval korlátozottabbak voltak, mint Nagy-Britanniáé.

Mindez egy olyan újabb problémára hívja fel a figyelmünket, amely megnehezítette Franciaország egyébként kétségbevonhatatlan erejének valós felmérését – és gyakran ennek alkalmazását is. Az ország klasszikus *hibrid*-hatalom maradt,[57] és sokat őrlődött európai és Európán kívüli érdekei között. Ez viszont rossz hatással volt a már így is ideológiai és erőegyensúlyi megfontolásoktól bonyolított diplomáciájára. Mi a fontosabb: az orosz előrenyomulás megállítása Konstantinápoly felé vagy Levante elzárása az angolok igényei előtt? Megpróbálják-e Ausztriát kiűzni Itáliából, vagy az angol haditengerészettel szálljanak szembe a La Manche csatornán? Bátorítsák vagy ellenezzék a német egyesítés érdekében tett korai lépéseket? Mivel az ilyen politikai kérdésekben pro és kontra érvek egyaránt felmerültek, nem meglepő, hogy a franciákat sokszor kétszínűnek és tétovának találták, még akkor is, amikor az európai közösség teljes jogú tagjának tekintették őket.

Másfelől nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy azok az általános körülmények, amelyek kényszerpályára szorították Franciaországot, egyben lehetővé tet-

ték számára, hogy a többi nagyhatalmat bizonyos fokig ellenőrzése alatt tartsa. Ez különösen III. Napóleon idején volt szembetűnő, de kezdeti formája már az 1820-as évek végén kialakult. A francia talpraállás hatása – már csak az ország méretei miatt is – az Ibériai- és az Itáliai-félszigeten, Hollandiában, de még távolabb is érezhető volt. Amikor a britek és az oroszok megkísérelték az Oszmán Birodalomban zajló eseményeket befolyásolni, a franciákat is számításba kellett venniük. Nem az ingatag Habsburg Birodalom vagy Nagy-Britannia, hanem Franciaország volt az oroszok számára a legfontosabb katonai akadály a krími háborúban, Franciaország aknázta alá az osztrákok pozícióját Itáliában, és nagyrészt Franciaországnak köszönhető, hogy a brit birodalom nem került abszolút monopolhelyzetbe az afrikai és kínai partok mentén. Végül amikor a „németországi uralomért" folytatott porosz–osztrák küzdelem tetőpontjához érkezett, mindkét vetélytárs komolyan aggódott III. Napóleon kiszámítható vagy kiszámíthatatlan lépései miatt. Összefoglalva: 1815 után, az ország talpraállását követő évtizedekben a francia birodalom még mindig számottevő, diplomáciailag igen aktív, katonailag meglehetősen erős hatalom maradt, amelyet kellemesebb volt a barátok, semmint a vetélytársak közé sorolni – még akkor is, ha saját vezetői is tisztában voltak azzal, hogy az ország befolyása az előző két évszázadhoz képest erősen csökkent.

A krími háború és az orosz hatalom hanyatlása

Az 1815-öt követő több évtizedes béke és iparosítás idején Oroszország *relatív* hatalma hanyatlott, bár ez csak a krími háborúban (1854–56) vált nyilvánvalóvá. 1814-ben Európa kővé dermedt a félelemtől, amikor az orosz hadsereg nyugat felé vonult. „Vive l'empereur Alexandre!" (Éljen Sándor cár!) – ordította az óvatos párizsi tömeg, miközben a cár kozák dandárjai mögött belovagolt a városba. Magáért a békeegyezményért, amelyben a jövőbeli területi és politikai változásokat gátló ókonzervatív elképzelések kapták a legnagyobb hangsúlyt, egy 800 000 fős orosz hadsereg vállalt garanciát. Ez a sereg a szárazföldön legalább akkora fölényben volt vetélytársaival szemben, mint az angol haditengerészet bármely hajóhad ellenében a tengeren. Ez a keleti kolosszus Ausztriát és Poroszországot egyaránt felülmúlta, és midkét ország rettegett erejétől, még akkor is, ha közben monarchikus szolidaritásukról biztosították. Ha másként nem is, de Európa csendőreként nagyobb szerephez jutott Oroszország, miután a messianisztikus I. Sándort az autokrata I. Miklós (1825–55) váltotta föl a trónon, és ez utóbbi pozícióját még jobban megerősítették az 1848–49-es forradalmi események, amikor – Palmerston megjegyzése szerint – csupán két hatalom, Oroszország és Nagy-Britannia „maradt talpon".[58] A Habsburg-kormányzat kétségbeesetten kért segítséget a magyar forradalom leveréséhez; három orosz sereg elindítása volt a kérés jutalma. Ezzel szemben kérlelhetetlen orosz nyomás nehezedett Poroszországra IV. Frigyes Vil-

mosnak az ország belső reformmozgalmait támogatni látszó tétova lépései és a változásokat szorgalmazó Német Szövetség miatt, míg végül a berlini udvar belátta, hogy otthon reakciós politikát kell folytatnia, Olmütznél pedig diplomáciailag meghátrált. 1848 után nemcsak a „változás erői", de mindenki – legyen szó akár a legyőzött lengyelekről és magyarokról vagy a frusztrált liberális polgárságról, vagy a marxistákról – egyetértett abban, hogy a cárok birodalma még hosszú ideig a haladás ellenfeleinek legfőbb bástyája marad.

Azonban gazdasági és műszaki szinten Oroszország alól riasztóan kicsúszott a talaj 1814 és 1880 között, legalábbis más országokkal összehasonlítva. Volt ugyan bizonyos gazdasági fejlődés még I. Miklós uralkodása alatt is, bár az ő hivatalnokai közül sokan ellenséges szemmel nézték a piaci erőket vagy a modernizáció bármifajta jelét. A népesség gyorsan növekedett (az 1816-os 51 millióról 1860-ig 76 millióra, majd 1880-ig 100 millióra, a népszaporulat a városokban volt a legnagyobb. A vastermelés is emelkedett, és a textilipar kapacitása megtöbbszöröződött. 1804 és 1860 között azt állították, hogy a gyárak és az ipari vállalkozások száma 2400-ról több mint 15 000-re nőtt. Gőz- és egyéb modern gépeket importáltak nyugatról, és az 1830-as évektől kezdve a vasúthálózat is kezdett kialakulni. Azt, hogy a dolgok mozgásba lendültek, már maga az a tény is alátámasztja, hogy a történészek arról vitatkoznak, megkezdődött-e ezekben az évtizedekben az „ipari forradalom" Oroszországban vagy sem.[59]

A nyers valóság azonban mégiscsak az, hogy Európa többi része jóval gyorsabban fejlődött, és Oroszország helyzete egyre ingatagabbá vált. Mivel a lakosság száma minden más országét meghaladta, ezért a XIX. század elején Oroszországban volt a legnagyobb a bruttó nemzeti termék (GNP) aránya. Két generációval később, amint a *9. táblázat* is mutatja, már változott a helyzet:

9. TÁBLÁZAT **A nagyhatalmak bruttó nemzeti terméke (GNP), 1830–1890[60]**
(piaci árak, 1960-as USA-dollár árakat számítva)
(milliárd)

Ország	*1830*	*1840*	*1850*	*1860*	*1870*	*1880*	*1890*
Oroszország	10,5	11,2	12,7	14,4	22,9	23,2	21,1
Franciaország	8,5	10,3	11,8	13,3	16,8	17,3	19,7
Nagy-Britannia	8,2	10,4	12,5	16,0	19,6	23,5	29,4
Németország	7,2	8,3	10,3	12,7	16,6	19,9	26,4
Habsburg Birodalom	7,2	8,3	9,1	9,9	11,3	12,2	15,3
Olaszország	5,5	5,9	6,6	7,4	8,2	8,7	9,4

Ezek az adatok még riasztóbbak, ha a GNP egy főre eső mennyiségét vizsgáljuk (*10. táblázat*).

10. TÁBLÁZAT **Az európai nagyhatalmak egy főre eső bruttó nemzeti terméke (GNP), 1830–1890**[61]
(1960-as USA-dollárban és -árakban)

Ország	*1830*	*1840*	*1850*	*1860*	*1870*	*1880*	*1890*
Nagy-Britannia	346	394	458	558	628	680	785
Olaszország	265	270	277	301	312	311	311
Franciaország	264	302	333	365	437	464	515
Németország	245	267	308	354	426	443	537
Habsburg Birodalom	250	266	283	288	305	315	361
Oroszország	170	170	175	178	250	224	182

Ezek az adatok jól mutatják, hogy Oroszországban az *össz*-GNP emelkedése ezekben az években kétségkívül a népességszaporulat számlájára írható, akár a születések puszta száma, akár a turkesztáni és más területi hódítások következtében, és igen kevés köze van a termelékenység (különösen az ipari) valóságos növekedéséhez. Oroszországban az egy főre eső jövedelem és nemzeti termék mindig a nyugat-európai mögött kullogott, de most még jobban lemaradt; például amíg 1830-ban az egy főre eső jövedelem fele volt a britekének, addig hatvan évvel később ez az arány már egynegyed az egyhez.

Hasonlóképpen Oroszország vastermelésének *megduplázódása* a XIX. század elején nemigen hasonlítható össze Nagy-Britannia termelésének *harmincszoros* emelkedésével.[62] Oroszország, amely korábban Európa legnagyobb vastermelője és -exportőre volt, két generációnyi idő alatt a nyugati gyárak exportjától egyre inkább függő országgá változott. Még a vasúti és gőzhajó-közlekedés fejlődését is reálisan kell néznünk. 1850-ben Oroszország alig több mint 800 kilométernyi vasútvonallal rendelkezett, szemben az Egyesült Államok 13 000 kilométeres vasúthálózatával. A nagy folyókon zajló vagy a Balti- és Fekete-tengerről induló gőzhajó-kereskedelem növekedésének nagy része is a gabonaszállításra összpontosult. A gabona egyrészt a polgárosodó hazai lakosság szükségletét elégítette ki, másrészt búzával fizettek az importált angol iparcikkekért is. Az új gazdasági beruházások túl gyakran kerültek külföldi kereskedők és vállalkozók kezébe (az exportkereskedelem minden bizonnyal), és emiatt egyre inkább Oroszország látta el a fejlett gazdaságokat *alap*-nyersanyagokkal. Behatóbb vizsgálódás után kiderül, hogy a legtöbb új „gyár” és „ipari vállalkozás” tizenhat embernél kevesebbet foglalkoztatott, és gépesítésük is igen alacsony színvonalon állt. Az általános tőkehiány, az alacsony fogyasztói igények, a jelentéktelen középosztály, a hatalmas távolságok, a szélsőséges időjárás és a gyanakvó, autokrata kormány szigorú felügyelete miatt Oroszországban az ipari fellendülés lehetőségei kedvezőtlenebbek voltak, mint bárhol másutt Európában.[63]

Ezek a baljós gazdasági folyamatok azonban hosszú ideig nem gyengítették Oroszország katonai erejét. Épp ellenkezőleg, az, hogy a nagyhatalmak az 1815-öt követő időszakban általában az *ancien régime*-struktúrákat részesítették előnyben, sehol sem látható világosabban, mint épp a társadalmi összetételben, a fegyverzetben és a hadseregek taktikájában. Mivel még mindig nem szabadultak meg a francia forradalom árnyékától, a kormányokat sokkal inkább fegyveres erejük politikai és társadalmi ütőképessége foglalkoztatta, nem a katonai reformok. A tábornokoknak nem kellett egy újabb nagy háború erőpróbájában bizonyítaniuk, így a hierarchiára, az engedelmességre és az óvatosságra helyezték a hangsúlyt – mindezt csak erősítette I. Miklós katonai parádék és látványos felvonulások iránti megszállottsága. Az orosz hadsereg puszta nagysága és látszólagos egysége olyan mély benyomást gyakorolt a külső megfigyelőkre, hogy az olyan „mellékes" körülményeket szinte el is hanyagolták, mint a katonai utánpótlás vagy a tiszti állomány általános képzettségi szintje. Ráadásul az orosz hadsereg *valóban* aktív és gyakran sikeres is volt a kaukázusi és turkesztáni területszerző hadjáratokban, olyannyira, hogy ezek a megmozdulásai már az angolokat is aggasztani kezdték Indiában, emiatt az orosz–angol kapcsolatok sokkal feszültebbé váltak a XIX. században, mint a XVIII. század folyamán bármikor is.[64] A kívülállókra szintén nagy hatást tett, amikor az oroszok leverték az 1848–49-es magyar szabadságharcot, ugyanígy fogadták a cár nyilatkozatát is, amely szerint a magyarországi beavatkozással egy időben kész volt 400 000 fős sereget küldeni a párizsi forradalom ellen. Az viszont már nem volt szembetűnő, hogy az orosz hadsereg nagyobbik részét mindig lekötötte a belföldi helyőrségi szolgálat, a lengyelországi és ukrajnai „rendőrakciók" és a határőrizet, valamint a meghódított területek felügyelete. A hadsereg aktív része sem volt különösebben hatékony – a magyarországi hadjáratban elesett 11 000 katona közül például legalább ezer valamilyen betegség áldozata lett a szakszerűtlen hadtáp- és orvosi szolgálat következtében.[65]

Az 1854–1855-ös krími hadjárat megmutatta Oroszország visszamaradottságát. A cári erőket nem lehetett összevonni. A szövetségesek baltikumi hadmozdulatai (bár sohasem voltak igazán számottevők) és a svéd beavatkozás veszélye legalább 200 000 orosz katonát kötött le északon. A korábbi hadjáratok a Duna menti fejedelemségekben, de sokkal inkább az osztrák beavatkozás reális lehetősége már Besszarábiát, Nyugat-Ukrajnát és Orosz-Lengyelországot fenyegette. A törökök elleni harc a Kaukázusban rengeteg katonát és hatalmas utánpótlási rendszert igényelt, csakúgy, mint az orosz tartományok védelme a Távol-Keleten.[66] Az angol–francia támadás a Krím félszigetre, az Orosz Birodalom egyik igen sebezhető pontjára összpontosította a háborút, és a cár fegyveres erői képtelenek voltak az inváziót feltartóztatni.

Oroszország hadiflottája meglehetősen nagy volt, hozzáértő admirálisok irányították; ez a flotta 1853 novemberében szét tudta verni a gyengébb török hajóhadat Sinopnál, de mihelyt az angol–francia flotta beavatkozott a küzdelembe, a helyzet visszájára fordult.[67] Az orosz hajók közt sok fenyőfából készült, nem tengerre való vízijármű volt, tűzerejük sem bizonyult elegendőnek, mindezt tetézte a gyatrán képzett legénység. A szövetségesek sokkal több gőzhajtású hadihajóval rendelkez-

tek, és néhány ezek közül srapnellágyúkkal és Congreve-rakétákkal volt felfegyverezve. Oroszország ellenségeinek viszont olyan ipari kapacitás állt a rendelkezésére, amivel új hajótípusokat építhettek (például több tucatnyi gőzhajtású ágyúnaszádot), és így minél tovább tartott a háború, annál nagyobbra nőtt az előnyük.

A szárazföldi orosz hadsereg talán még rosszabb helyzetbe került. A hagyományos gyalogság jól harcolt, és Nahimov admirális és a műszaki zseni, Todtleben ezredes vezetésével Oroszország hosszú ideig védelmezni tudta Szevasztopolt, ami jelentős haditett volt. A hadsereg minden más szempontból kétségbeejtően alkalmatlannak bizonyult. A lovasezredekből hiányzott a vállalkozókedv, a parádékra kiképzett lovak nem bírták a hosszas hadjáratokat (e téren az irreguláris kozák csapatok jobban álltak). De még ennél is rosszabb volt az orosz katonák elavult fegyverzete. Régimódi kováspuskájuk 180 méterre hordott, míg a szövetségesek karabélyainak hatótávolsága 900 méterig terjedt, ez még súlyosbította az orosz veszteségeket.

De a legrosszabb talán az volt, hogy az orosz rendszer mint *egységes egész* nem tudta teljesíteni az előtte álló óriási feladatokat. A hadsereg vezetése gyenge volt; személyes ellentétek is zilálták, és így nem tudott egy koherens, átfogó stratégiát kidolgozni – ez pedig egyszerűen a cári kormány általános tehetetlenségét tükrözte. A tisztikarban kevés jól képzett és tanult ember szolgált (holott ilyen tiszteknek a porosz hadsereg bővében volt), és a kezdeményezőkedvet is rossz szemmel nézték. Megdöbbentő módon általános veszélyhelyzet esetén is csak igen kevés tartalékost lehetett behívni, mivel a rövid szolgálati idejű, tömeges katonáskodás bevezetése a jobbágyrendszer megszüntetését vonhatta volna maga után.* E rendszer egyik következménye az lett, hogy Oroszország hosszabb ideje szolgáló csapataiban sok volt a *túlkoros* katona. Még ennél is súlyosabb következménnyel járt, hogy a háború kezdetén sietősen behívott 400 000 újonc teljesen képzetlen volt – a kiképzést felkészületlen tisztek végezték –, és az orosz gazdaság is megszenvedte a jobbágymunkaerő hirtelen hiányát.

Az utánpótlás gyengeségeit is meg kell említeni. Mivel Moszkvából nem vezetett vasútvonal dél felé (!), az utánpótlást szállító szekereket lovak vontatták több száz kilométernyi sztyeppén keresztül; ezek a területek mocsártengerré változtak a tavaszi olvadáskor és az őszi esőzésekkor. A lovaknak is rengeteg takarmányra volt szükségük (ehhez persze további málháslovakra volt szükség...), így bonyolult szállítási manőverekkel is aránytalanul gyenge eredményeket értek csak el. A szövetséges csapatok és az erősítések három hét alatt jutottak el Franciaországból és Angliából a Krímbe, míg az orosz csapatok néha három hónap alatt értek a frontra. Még riasztóbb volt az orosz hadsereg technikai összeomlása. „A háború kezdetén 1 millió puskát halmoztak fel, ebből [1855 végére] 90 000 maradt meg. Az 1656 tábori ágyúból csak 253 volt használható... A puskapor- és lövedékkészletek még silányabb képet mutattak."[68] Minél tovább tartott a háború, a szövetségesek

* Abból indultak ki, hogy aki két vagy három évet leszolgált a hadseregben, utána már nem lehetett többé jobbágy: épp ezért biztonságosabb volt minden évben a hadkötelesek *kis csoportját hosszú szolgálati időre* behívni.

annál nagyobb fölénybe kerültek, miközben a brit blokád akadályozta az új fegyverek behozatalát.

A blokád még ennél is többet ért el: elzárta az orosz gabona és egyéb exporttermékek előtt az utat (kivéve azokat, amelyek szárazföldi úton jutottak Poroszországba), így Oroszország csak súlyos kölcsönök segítségével tudta finanszírozni a háborút. A katonai kiadások, amelyek már békeidőben is felemésztették az állami bevétel négyötödét, az 1853-as 220 millió rubelről 1854-ben és 1855-ben évi 500 millió rubelre emelkedtek. Hogy a riasztó deficitnek legalább egy részét fedezzék, az orosz kincstár Berlinben és Amszterdamban kölcsönzött pénzt. Amikor aztán esett a rubel nemzetközi árfolyama, papírpénz-kibocsátáshoz folyamodtak, ez pedig nagyarányú inflációhoz és parasztlázadásokhoz vezetett. A pénzügyminisztérium korábbi bátor kísérletei az ezüstfedezetű rubel megteremtésére és a kötelezvények letiltására – a napóleoni háborúk és a Perzsia, Törökország és a lengyel felkelők elleni hadjáratokban ezek tették tönkre a „szilárd pénzügyi politikát" –, tökéletesen megbuktak a krími háborúban. A koronatanács 1856. január 15-én figyelmeztetett: ha Oroszország tovább folytatja ezt az áldatlan küzdelmet, csődbe megy az állam.[69] Csak a nagyhatalmakkal folytatott tárgyalások útján lehet elkerülni a katasztrófát.

Persze a szövetségesek számára sem volt könnyű a krími háború; a hadjárat számukra is tartogatott kellemetlen meglepetéseket. Érdekes viszont, hogy Franciaország most az egyszer hasznát vette hibrid hatalmi helyzetének, mivel gazdaságilag és iparilag felülmúlta Oroszországot, és „militánsabb" volt, mint Nagy-Britannia. A Saint-Arnaud vezetésével keletre küldött fegyveres erők jól felszereltek és észak-afrikai hadműveleteik következtében magasan képzettek voltak. Volt némi tapasztalatuk tengerentúli hadjáratokban is, utánpótlási rendszerük és orvosi ellátásuk pedig hatékonyságát tekintve elérte a század közepén elérhető legmagasabb színvonalat. A francia tisztek jogosan meglepődtek, amikor meglátták a túlméretezett málhákat cipelő brit kollégáikat. A francia expedíciós haderő volt a legütőképesebb, és ők érték el a legjelentősebb sikereket a harcok folyamán. Bizonyos mértékig ez a háború állította helyre a napóleoni idők nemzeti dicsőségét.

A hadjárat későbbi szakaszában azonban Franciaország is kezdett kimerülni. A gazdag ország kormányának a készpénzért küzdenie kellett a vasútépítőkkel és másokkal, akik a Crédit Mobilier-től vagy a többi banktól szerettek volna hitelt felvenni. Az arany a Krímbe és Konstantinápolyba áramlott, ez pedig otthon felhajtotta az árakat, és rosszkor jött a gyenge gabonatermés is. Bár a háborús veszteségeket (100 000 fő) még nem ismerték, a konfliktus iránti korai lelkesedés hamar szertefoszlott. Szevasztopol eleste után az a hír terjedt az országban, hogy a háború már csak az önző és ambiciózus brit célok érdekében folytatódik, az infláció miatt kitört tömeges lázadások is ezt erősítették.[70] Erre az időre már III. Napóleon is szívesen véget vetett volna a küzdelemnek; Oroszországot megbüntették, Franciaország tekintélye jelentősen megnőtt (és még tovább emelkedik egy Párizsban tartandó nagy, nemzetközi békekonferencia után), és fontos volt az is, hogy a Fekete-tenger környékén zajló konfliktus fokozódása ne nagyon terelje el a figyelmet a német és olasz ügyekről. Bár Európa térképét 1856-ban nem tudta

lényegesen átrajzolni, III. Napóleon mégis joggal érezhette, hogy Franciaország kilátásai Waterloo óta nem voltak ilyen kedvezőek. Az európai nagyhatalmak közösségében a krími háború után keletkezett repedések lehetővé tették, hogy ez az illúzió még egy évtizedig továbbéljen.

Az angolok ezzel szemben már közel sem voltak ilyen elégedettek a krími háborúval. Bár történtek bizonyos reformkísérletek, a hadsereg még mindig a wellingtoni modell szerint működött; Raglan, a főparancsnok például Wellington katonai titkára volt az 1808–1814-es spanyolországi hadjáratban. A lovasság megfelelőnek bizonyult, de gyakran rosszul használták fel (nemcsak Balaklavánál), és Szevasztopol ostrománál sem igen lehetett bevetni. A harcedzett legénység keményen küzdött ugyan, de a krími esők és a tél ellen nem volt kellő védelmük; a primitív és tehetetlen egészségügyi szolgálat képtelen volt megbirkózni a tömeges vérhas- és koleramegbetegedésekkel, a szárazföldi közlekedés hiányosságai pedig sok felesleges veszteséget és kudarcot okoztak. Mindez felbőszítette az angol nemzetet. Nehezítette a helyzetet, hogy a brit hadsereg, az oroszhoz hasonlóan, leginkább helyőrségi feladatokhoz szokott, továbbszolgáló katonákból állt, így nemigen akadt kiképzett tartalékos, akit háború idején behívhattak volna. Az oroszok viszont szükség esetén erőszakkal mégis össze tudtak terelni több százezer újoncot, míg ezt a *laissez-faire* elvet valló Nagy-Britannia nem tehette meg, és a kormány kínos helyzetbe került, mert hirdetések útján kellett külföldi zsoldosokat toboroznia a krími csapatok veszteségeinek pótlására. Ráadásul ebben a háborúban a brit hadsereg mindvégig „alvállalkozó" maradt a francia mellett, így az angol haditengerészetnek sem volt reális esélye arra, hogy egy nelsoni méretű győzelmet arasson egy olyan előrelátó ellenség fölött, amely megerősített kikötőkbe vonta vissza flottáját.[71]

Itt csak röviden utalunk arra a robbanásszerű közfelháborodásra, amelyet a londoni *Times* nagy hatású cikkei váltottak ki, amelyek leleplezték a tehetetlen katonai vezetést, valamint beszámoltak a sebesült és beteg katonák szenvedéseiről. Ez nem csupán kormányzati problémát jelentett, de komoly vitát is indított arról, hogy milyen nehézségekkel jár, „ha egy liberális állam háborúzik".[72] Ez a konfliktus felszínre hozta, hogy mindaz, amit korábban Nagy-Britannia sajátos erejének véltek – a gyenge kormányzat, a kisméretű birodalmi hadsereg, a tengeri fölénybe vetett feltétlen bizalom, az egyéni és a sajtószabadság dicsőítése, a parlament és egyes miniszterek hatalma –, könnyen hátránnyá válhat, ha az országnak erős ellenféllel szemben kell széles körű hadműveleteket folytatnia.

A korábbi hanyagságok ellensúlyozása érdekében az angolok ekkor gyorsan hatalmas pénzösszegeket juttattak a fegyveres erőknek (hasonlóan ahhoz, ahogy az amerikaiak reagáltak a XX. század háborúira). Ismét az a helyzet állt elő, hogy a harcoló felek katonai kiadásait mutató nyers számok csaknem teljesen előrevetítik a konfliktus végső kimenetelét *(11. táblázat)*.

Nagy-Britannia azonban nem tudta elég gyorsan előteremteni az erőfölényhez szükséges anyagi eszközöket. A katonai kiadásokat megsokszorozták; több száz gőzhajót rendeltek; az expedíciós hadseregnek 1855-re már bőven volt sátra, takarója és lőszere; és Palmerston harciasan kinyilatkoztatta, hogy az Orosz Biro-

11. TÁBLÁZAT **A krími háborúban részt vevő országok katonai kiadásai**[73]
(millió fontban)

Ország	*1852*	*1853*	*1854*	*1855*	*1856*
Oroszország	15,6	19,9	31,3	39,8	37,9
Franciaország	17,2	17,5	30,3	43,8	36,3
Nagy-Britannia	10,1	9,1	76,3	36,5	32,3
Törökország	2,8	?	?	3,0	?
Szardínia	1,4	1,4	1,4	2,2	2,5

dalmat szét kell zúzni – mindez azonban nem sokat ért, mert Nagy-Britannia kis hadserege tehetetlen volt, ha Franciaország békét akart, Ausztria pedig semleges maradt –, márpedig pontosan ez történt a Szevasztopol elestét követő hónapokban. Nagy-Britannia csak akkor folytathatta volna a háborút Oroszország ellen, ha „militarizálja" az egész nemzetet és a gazdaságot. De a politikai vezetést eléggé nyugtalanították a krími hadjárat során felmerült stratégiai, alkotmányos és gazdasági nehézségek, és túl magasnak találták a várható költségeket.[74] Bár az angolok úgy érezték, hogy megfosztották őket a valódi győzelemtől, még ők is kompromisszumra törekedtek. Mindez viszont a franciák, osztrákok és oroszok szemében kérdésessé tette London céljait és megbízhatóságát, a brit közvélemény pedig örökre megutálta a kontinentális ügyekbe való beavatkozást. Mialatt III. Napóleon Franciaországa az 1856-os európai „színpad" középpontja felé tendált, Nagy-Britannia egyre inkább a szélére sodródott, mindezt csak erősítették a hazai reformmozgalmak és az 1857-es hindu lázadás.

Bár a krími háború megrendítette Nagy-Britanniát, ez semmiség volt az Oroszország hatalmát és önérzetét ért csapáshoz viszonyítva, amelyet 480 000 főnyi emberveszteség súlyosbított. „Tovább már nem áltathatjuk magunkat" – jelentette ki határozottan Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg –, „gyengébbek és szegényebbek vagyunk az elsőrendű nagyhatalmaknál, nemcsak anyagiakban, de szellemi eszközökben is, különösen a közigazgatás területén."[75] Ez a tudat egész sor radikális változásra ösztönözte a reformereket az orosz államban, legjelentősebb a jobbágyság eltörlése volt. Emellett a vasútépítés és az iparosítás is jóval több bátorítást kapott II. Sándor alatt, mint apja uralkodásának idején. Az 1860-as évektől kezdve a szén-, a vas- és az acéltermelés és a jóval nagyobb méretű ipari vállalkozások kerültek előtérbe, és első látásra impozánsnak tűnnek az orosz gazdaságtörténeti statisztikák.[76]

De ha nézőpontot változtatunk, ítéletünk is másképp alakul. Lépést tud-e tartani ez a modernizáció a szegény és tudatlan parasztok hatalmas számbeli növekedésével? Elképzelhető-e olyan robbanásszerű emelkedés az orosz vas- és acéltermelésben és a gyárak számában, mint ami a következő két évtizedben Nyugat-Közép-Angliában, a Ruhr-vidéken, Sziléziában és Pittsburgh-ben történik

majd? Lépést tud-e tartani az akár újjászervezett orosz hadsereg is azzal a „katonai forradalommal", amellyel a poroszok lepik meg a világot, s amely a *mennyiségről* végre a *minőségre* helyezi a hangsúlyt? Az ezekre a kérdésekre adott reális válaszok csalódást keltettek volna bármely orosz hazafiban, jóllehet mindenki tökéletesen tisztában lehetett azzal, hogy országuk visszacsúszott az európai rangsorban az 1815 és 1848 között elfoglalt előkelő helyről.

Az Egyesült Államok és a polgárháború

Mint ahogy azt már korábban is említettük, Tocqueville-től kezdve a világpolitika elemzői úgy vélték, hogy az orosz birodalom felemelkedése párhuzamos az Egyesült Államokéval. Azt mindenki elismerte, hogy alapvető különbségek vannak a két állam politikai kultúrájában és szervezetében, de világhatalmi szempontból sok volt a közös vonásuk: a hatalmas földrajzi terület, a „nyitott" és állandóan eltolódó határok, a gyorsan növekvő lakosság és a kevéssé kiaknázott erőforrások.[77] Bár ebben sok igazság van, az azonban tény, hogy a XIX. század folyamán olyan lényeges különbségek voltak az Egyesült Államok és Oroszország között, amelyek később egyre növekvő mértékben befolyásolták hatalmi helyzetüket. Az első ezek közül az össznépességgel kapcsolatos, bár a különbség 1816 (Oroszország 51,2 millió, Egyesült Államok 8,5 millió) és 1860 (Oroszország 76 millió, Egyesült Államok 31,4 millió) között jelentősen csökkent. Annál figyelemreméltóbb ennek a népességnek a karaktere: míg Oroszországban túlnyomórészt alacsony jövedelmű, gyengén termelő jobbágyok éltek, addig a tanyák vagy a gyorsan növekvő városok amerikai lakosainak más országokhoz képest általában* magasabb volt a teljesítményük és az életszínvonaluk. A bérek már 1800-ban egyharmaddal meghaladták a nyugat-európaiakat, ez a fölény a század folyamán tovább növekedett. Bár az 1850-es évekre az európai bevándorlás óriási méreteket öltött, de a könnyen megszerezhető nyugati földek és a folyamatos ipari növekedés miatt a munkaerő viszonylag hiánycikknek számított, és a bérek is magasak maradtak, ez viszont arra ösztönözte a gyárosokat, hogy munkaerőt megtakarító gépekbe fektessenek pénzt, ezzel is fellendítve a termelékenységet. Az új köztársaság elszigetelődött az európai hatalmi küzdelmektől, nem annyira a Monroe-elv, inkább a *cordon sanitaire* (egészségügyi védőövezet) miatt, amit az angol haditengerészet tartott fenn azért, hogy elválassza az Újvilágot Európától. Ez azt jelentette, hogy az Egyesült Államok virágzó jövőjét kizárólag Nagy-Britannia fenyegethette. De az 1776-os és 1812-es keserű emlékek és az északnyugati határviták[78] ellenére valószínűtlennek tűnt egy angol–amerikai háború; a brit tőke és az ipari termékek beáramlása az Egyesült Államokba és az onnan érkező nyersanyagok (különösen a gyapot) minden korábbinál szorosabbra fűzte a két gazdaság kapcsolatát, és továbbra is ösztönözte az amerikai fejlődést. Épp ezért a stratégiailag biztosított Egyesült

* A fekete rabszolgák és a még mindig jelentős számú indiánok kivételével.

Államoknak nem kellett pénzügyi forrásait nagyarányú védelmi kiadásokra fordítania, ehelyett a saját (és az angol) forrásokat hatalmas gazdaságának fejlesztésére vonhatta össze. Sem az indiánokkal való csatározások, sem az 1846-os Mexikó elleni háború nem csökkentette jelentősen a gyümölcsöző beruházásokat.

Így az Egyesült Államok már 1861 áprilisában, a polgárháború kitörése előtt gazdasági nagyhatalom volt; még az olyan negatívumok mellett is, mint a nagy távolság Európától, a belső fejlődésre és nem a külkereskedelemre való összpontosítás és az amerikai vidéki területekre jellemző nehéz életfeltételek. 1860-ban a világ ipari termelésében való részesedése még jóval elmaradt Nagy-Britannia mögött, de Németországot és Oroszországot már meghaladta, és majdnem megelőzte Franciaországot is. Az Egyesült Államok népessége 1860-ban csupán Oroszország 40%-át tette ki, de városi lakossága már kétszer akkora volt; a 350 000 tonnás orosz vastermeléssel szemben Amerikában 830 000 tonnát állítottak elő, az ország korszerű fűtőanyagokból nyert energiafelhasználása tizenötször akkora és vasúthálózatának hossza harmincszor nagyobb volt, mint Oroszországé (és háromszor nagyobb, mint Nagy-Britanniáé). Az Egyesült Államok állandó hadserege viszont mindössze 26 000 főnyi volt Oroszország 862 000 fős gigantikus erejével szemben.[79] A kontinensnyi kiterjedésű két állam gazdasági és katonai mutatói között talán soha nem volt ilyen jelentős eltérés.

Egy év múlva a polgárháború kitörése természetesen jelentősen megnövelte azt az összeget, amelyet az amerikaiak katonai célokra áldoztak a nemzeti erőforrásokból. A konfliktus alapvető okait itt nem taglaljuk. A szemben álló felek készek voltak a végsőkig harcolni, és mivel mindkét oldal százezreket állíthatott csatasorba, a háború hosszúnak ígérkezett. A nagy távolságok is lassították a hadműveleteket, hiszen a „front" Virginia partjaitól a Mississippiig, sőt még nyugatabbra Missouriig és Arkansasig húzódott, és ez a terület javarészt erdős, hegyes és mocsaras vidék volt. Ahhoz, hogy Észak tengeri blokád alá vonhassa az ellenséges kikötőket, olyan hosszú partszakaszt kellett ellenőrizni, mint a Hamburg és Genova közötti távolság. A déliek legyőzése nem volt tehát könnyű utánpótlási és katonai feladat olyan hadviselő fél számára, amely fegyveres erőit eddig a minimális szinten tartotta, és nem voltak még komoly háborús tapasztalatai.

Noha a négy évig tartó háború kimerítő és nagyon véres volt – az Unió (Észak) körülbelül 360 000 embert veszített, a Konföderáció (Dél) 258 000-et* –, mégis ez a küzdelem mozgósította az Egyesült Államok eddig lappangó nemzeti erőit, és lehetővé tette, hogy az 1865 utáni leszerelés előtti időszakban rövid időre a világ legnagyobb katonai hatalmává váljon. Amatőrökre jellemző kezdetek után a szemben álló fegyveres erők reguláris tömeghadsereggé formálódtak. A legmodernebb vont csövű ágyúkkal és kézi lőfegyverekkel rendelkeztek már az észak-virginiai ostromharcok folyamán is, a katonák tömegét pedig már vasúton szállították

* Körülbelül egyharmaduk a csatatéren esett el, a többi betegség áldozata lett. Észak és Dél együttes vesztesége tehát mintegy 620 000 ember volt, azaz több, mint amit az USA az első és második világháborúban, valamint a koreai háborúban összesen veszített; ráadásul ezt az 1860-as évek jóval kisebb lakosságához kell viszonyítani.

a nyugati hadszínterekre; távíró segítségével tartották a kapcsolatot a főhadiszállásokkal, és felhasználták a modern hadigazdaság lehetséges erőforrásait. A tengerészeti hadműveletek során itt használtak először páncélozott hajókat, forgatható lövegtornyot, a torpedók és aknák kezdetleges formáit, és gyorsan manőverező, gőzhajtású kalózhajókkal fosztogatták a kereskedők vízi szállítmányait. A krími és a porosz egyesítési háborúhoz mérve ezt a konfliktust nevezhetjük az első valódi – a későbbi XX. századiakhoz hasonló – iparosított „totális háborúnak". Érdemes tehát megvizsgálni, hogy miért Észak győzött.

Az első és legnyilvánvalóbb ok – feltételezve, hogy mindkét fél mindvégig győzni akart – az erőforrások és a népesség egyenlőtlen megoszlása volt. A délieknek kétségtelenül bizonyos erkölcsi előnyt jelentett, hogy puszta létükért és majdnem mindig a saját földjükön harcoltak; több lovagláshoz és fegyverforgatáshoz edzett fehér férfit tudtak csatasorba állítani; végsőkig elszánt és kiváló képességű tábornokaik voltak, és hosszú ideig importálni tudták a lőszert és minden egyéb szükséges felszerelést.[80] De egyik előny sem ellensúlyozhatta a hatalmas számbeli különbséget. Észak fehér lakossága ekkor mintegy 20 millió, míg a Konföderációé csupán 6 millió lehetett. Az Unió erejét a bevándorlók is folyamatosan gyarapították (1861 és 1865 között több mint 800 000 érkezett), ráadásul 1862-ben döntést hoztak fekete csapatok toborzásáról is, amiről persze Délen a háború befejezése előtti utolsó hónapokig szó sem lehetett. Az Unió hadseregében a háború folyamán összesen mintegy kétmillió ember szolgált – a létszám 1864–65-ben érte el az egymillió körüli maximumot –, míg a Konföderáció csapataiban az egész időszak alatt összesen csupán 900 000 katona harcolt; 1863 végén volt a legnagyobb a létszám: 464 500 fő, amely ezután lassan csökkent.

De ezt a háborút sem a puszta számok vívták. A déliek még ilyen létszám mellett is azt kockáztatták, hogy túl sok munkáskezet vonnak el a mezőgazdaságtól, a bányákból és az öntödékből, és így még jobban gyengítik amúgy is labilis teljesítőképességüket, hiszen már a háború kezdete óta gazdasági problémákkal küzdöttek. 1860-ban Észak 110 000 ipari létesítménnyel rendelkezett, míg Dél 18 000-rel (és ezek közül nem egy az északi technológiai szakértőktől és szakmunkásoktól függött); a Konföderáció mindössze 36 700 tonna nyersvasat állított elő, míg egyedül Pennsylvania 580 000 tonnát. New York állam csaknem 300 millió dollár értékű árutermelése jóval meghaladta Virginia, Alabama, Louisiana és Mississippi együttes produktumának négyszeresét. A hadviselő felek gazdasági potenciálja közötti hatalmas különbség egyre nagyobb hatást gyakorolt a háború kimenetelére.

Például: amíg Dél csak igen kevés puskát tudott gyártani (ezeket is főleg a Harper's Ferrynél zsákmányolt gépekkel), és nagymértékben támaszkodott az importra, addig Észak növelte a tömeges belföldi puskagyártást, és csaknem 1,7 millió darabot állított elő. Észak vasúthálózata (amely közel 35 000 kilométer hosszúságban, legyezőszerűen hálózta be az országot kelettől délnyugatig) a háború alatt nemcsak fenn tudták tartani, de még bővítették is; ezzel szemben a Dél alig 14 000 kilométernyi sínhálózata fokozatosan elhasználódott, a mozdonyok és vasúti kocsik utánpótlása is elapadt. Bár a háború kitörésekor egyik félnek sem volt jelentős haditengerészete, Dél még itt is lemaradt, mivel nem volt olyan

gépgyára, ahol hajómotorokat tudtak volna építeni, ezzel szemben Észak több tucat ilyen üzemmel rendelkezett. Időbe telt azonban, amíg az Unió tengeri fölénye érezhetővé vált – ezalatt a blokádot áttörő hajók Európában gyártott lőszert szállítottak a Konföderáció hadseregének, és a déli csatahajók komoly veszteségeket okoztak Észak tengeri kereskedelmének –, de a háló lassan és kérlelhetetlenül szorosra húzódott a déliek kikötői körül. 1864 decemberére az Unió haditengerészetének összesen 671 hadihajó állt a rendelkezésére, köztük 236 gőzhajó, amelyeket már a háború kezdete óta építettek. Az északi tengeri hatalom azért is létfontosságúnak bizonyult, mert így az Unió fegyveres ereje a hatalmas belföldi folyókat is ellenőrzése alá tudta vonni, különösen a Mississippi–Tennessee régióban. A nyugati hadszíntereken a *kombinált* vasúti és vízi szállítás segítette az Unió támadásait.

Végül a déliek már képtelenek voltak tovább finanszírozni a háborút. Békeidőben legnagyobb jövedelmük a gyapotexportból származott, amikor ez a lehetőség a háború miatt megszűnt, és – Dél nagy csalódására – az európai hatalmak nem avatkoztak be a küzdelembe, már nem volt mód a veszteségek ellensúlyozására. Délen kevés bank és csekély mozgósítható tőke volt. A föld és a rabszolgák után kivetett adók sem hoztak elég bevételt, hiszen a háború súlyosan befolyásolta a mezőgazdaság, így a rabszolgák termelékenységét is. A déliek nem jutottak kielégítő külföldi kölcsönökhöz sem, viszont külföldi valuta és fémpénz nélkül nem lehetett megfizetni a létfontosságú importot sem. A Konföderáció pénzügyminisztériuma tehát nem tehetett mást: a nyomdagépekhez folyamodott, de a „papírpénzáradat és az áruhiány hatalmas inflációhoz vezetett"[81] – ez viszont súlyosan deprimálta a harcot még folytatni kívánók hangulatát. Észak viszont mindig elő tudta teremteni adókból és kölcsönökből a konfliktus finanszírozásához szükséges pénzt, és a „zöldhasú" bankjegyek nyomtatása némiképp még a további ipari és gazdasági növekedést is serkentette. A háború alatt az Unió termelékenysége nemcsak a lőszergyártásban, vasutak és páncélozott hadihajók építésében emelkedett igen magasra, de a mezőgazdasági termelésben is. A háború vége felé az északi katonák valószínűleg jobb élelmezést és általános ellátást kaptak, mint addig bármely más hadsereg a történelem folyamán. Ha valóban kialakulóban volt egy katonai összecsapásban való részvétel Észak-Amerikára jellemző formája – Weigley professzor kifejezésével: „a háborúzás amerikai módszere"[82] –, akkor azt itt alkalmazták először, mégpedig az Unió, amely az ellenség megsemmisítésére mozgósította és vetette be hatalmas technológiai-ipari potenciálját.

Fentiek alapján úgy tűnhet, hogy ebben a háborúban eleve Észak lehetett csak a győztes. Látszólag azonban négy évig bizonytalan volt, kinek a javára dől el majd a küzdelem. Ezért érdemes még egyszer feleleveníteni a Konföderáció alapvető stratégiai problémáit. Az Unió területi és létszámbeli fölénye adott volt, a Dél semmiképpen nem tudta volna lerohanni Északot, ezért az elérhető maximum csak az lehetett, hogy sikerül meggyöngíteniük Észak haderejét és harci morálját, minek következtében az talán felhagy hatalmi politikájával, és elismeri Dél igényeit (a rabszolgarendszer fenntartására vagy a kiválásra, esetleg mindkettőre). Nagy segítséget jelentett volna, ha a határ menti államok, Maryland és Kentucky nagy

többséggel a Konföderációhoz való csatlakozásra szavaz, de ez nem következett be. Külföldi hatalom – például Nagy-Britannia – beavatkozása is sokat segíthetett volna, de ennek merő feltételezése is az 1860-as évek eleji brit politikai célkitűzések alapos félreértését jelentette.[83] Mivel ezek után nem maradt reális esély arra, hogy az *általános* katonai egyensúly Dél javára billenhessen, a Konföderáció számára nem maradt más stratégiai lehetőség, mint a legvégsőkig ellenállni az Unió nyomásának, abban a reményben, hogy az északiak többsége lassan belefárad a háborúba. Mindez viszont elkerülhetetlenül a harcok elhúzódását jelentette. Minél tovább tartott a háború, Észak annál jobban fejlesztette lőszeriparát, hadihajók százait gyártotta, a Konföderációt viszont egyre inkább megviselte a tengeri blokád, a feltartóztathatatlan katonai nyomás Észak-Virginiában, a nyugaton elhúzódó hadjárat és Sherman pusztító hadmozdulatai az ellenséges területeken. Miután Dél gazdasága, erkölcsi tartása és a frontvonalban harcoló seregei egyaránt összeomlottak – 1865 elejére a harcképes csapatok összlétszáma 155 000 főre csökkent –, a megadás maradt az egyetlen reális lehetőségük.

A német egyesítési háborúk

Az amerikai polgárháború, amelyet számos európai katonai szakértő tanulmányozott,[84] sajátos vonásai miatt (a nagy távolságok, a nehéz terep és az, hogy lényegében polgári konfliktus volt) nem volt olyan jellemző az általános katonai fejlődésre, mint az 1860-as évek európai fegyveres küzdelmei. A krími háború nemcsak a régi típusú szövetségi diplomáciát aknázta alá, de azzal a következménnyel is járt, hogy a „perem”-hatalmak egyelőre nem kívántak beavatkozni a középhatalmak ügyeibe; Oroszországnak jó néhány évre volt szüksége, hogy kiheverje a megalázó vereséget; Nagy-Britannia pedig inkább a birodalmi és hazai problémákra koncentrált. Az európai ügyekben, átmenetileg Franciaország dominált. Poroszország, amely IV. Frigyes Vilmos alatt látszólag dicstelen helyet foglalt el a krími háború idején, most utóda, I. Vilmos és a porosz parlament közötti alkotmányvita, különösen a hadseregreform kérdése miatt élt át komoly megrázkódtatásokat. A Habsburg Birodalom még mindig azzal az összetett problémával küszködött, hogyan tudja megőrizni itáliai érdekeltségeit Piemonttal, német érdekeltségeit pedig Poroszországgal szemben, ugyanakkor kordában kellett tartania az elégedetlenkedő magyarokat.

Ezzel ellentétben Franciaország III. Napóleon alatt viszonylag erősnek és magabiztosnak tűnt. Az 1850-es évek kezdetétől fokozatosan javult a pénzügyi helyzet, vasútépítés és az ipari termelés. Nyugat-Afrikában, Indokínában és a Csendes-óceán térségében tovább terjeszkedett a francia gyarmatbirodalom. Flottája annyira megerősödött, hogy időnként még a Csatorna angol partján is riadalmat tudott okozni (pl. 1850-ben). Franciaország katonai és diplomáciai téren döntően befolyásolta a németeket vagy az olaszokat érintő kérdések megoldását; mindez világosan megmutatkozott 1859-ben, amikor Piemont oldalán beavatkozott az Ausztria elleni rövid lélegzetű háborúba.[85]

Bármennyire fontos volt is azonban a magentai és a solferinói csata, éles szemű megfigyelők 1859-ben bizonyára észrevehették volna, hogy saját katonai gyengesége s nem a francia vagy piemonti hadvezetés éleselméjűsége kényszerítette a Habsburg Birodalmat Lombardia feladására. A francia hadsereg több puskával rendelkezett ugyan, mint Ausztria – ennek következménye volt a Ferenc József császárt nyugtalanító rengeteg sebesülés –, de jelentékenyek voltak a fogyatékosságaik is: nagyon hiányos volt az orvosi ellátás és akadozó a lőszerellátás, a mozgósítási tervek ötletszerűek voltak, és III. Napóleon hadvezetése sem volt éppen zseniálisnak nevezhető. Ugyanakkor a Habsburg-hadsereg még gyengébb, és Gyulai tábornok irányítása még bizonytalanabb volt.[86] A katonai hatékonyság *relatív* volt, ezt később az is bizonyította, hogy a Habsburg-erők még akkor is könnyen elbántak az olaszokkal mind a szárazföldön (Custozza, 1866), mind a tengeren (Lissa), amikor Franciaországgal, Poroszországgal vagy Oroszországgal nem bírtak. Ez azonban azt is jelentette, hogy egy jövőbeni konfliktusban Franciaország maga sem számított egyértelműen erősebbnek egy másik ellenségnél. A háború végkifejlete a katonai vezetés eltérő színvonalától, a fegyverzettől és a hadviselő felek termelési bázisaitól függött.

Mivel az ipari forradalom okozta technikai robbanás pontosan az 1850–60-as évek időszakában éreztette először igazi hatását a hadászatban, nem meglepő, hogy minden hadvezetésnek komoly gondokat okozott a technikai átszervezés. Melyik fegyvernem lesz a fontosabb a jövő ütközeteiben – a modern hátultöltő puskával rendelkező gyalogság vagy a tüzérség az új acélcsövű, gyorsan mozgatható ágyúival? Hogyan befolyásolja a vasút és a távíró a hadvezetést? Az új haditechnika a támadó vagy a védekező hadseregeknek jelent-e majd előnyt?[87] A helyes választ természetesen a körülmények döntötték el. A csaták kin enetelére ugyanis nemcsak az újabb fegyverzet, hanem a terep, a katonák hangu ata, a hadseregek taktikai érettsége, az ellátási rendszer hatékonysága és számtalan más tényező is hatott. Mivel az összetevők együttes hatását lehetetlenség előre kiszámítani, a kulcstényező egy olyan katonai és politikai vezetés volt, amely szakértelemmel tudta változtatni a lehetséges elemeket, valamint egy olyan katonai eszköztár, amely rugalmasan tudott reagálni az új körülményekre. E lényeges szempontokat figyelembe véve pedig sem a Habsburg Birodalom, sem Franciaország nem vetekedhetett Poroszország sikereivel.

Az 1860-as porosz „katonai forradalom", amely hamarosan megteremtette azt, amit Disraeli az európai ügyekkel kapcsolatban találóan „német forradalom"-nak nevezett, számos összefüggő tényezőn alapult. Az első az egyedülállóan rövid szolgálati rendszer bevezetése volt, amelyet az új király, I. Vilmos és hadügyminisztere erőszakolt ki a liberális ellenfelekkel szemben. A férfiaknak, mielőtt a Landwehrbe kerültek volna, kötelező volt három évet a reguláris hadseregben, négy évet tartalékos szolgálatban tölteni; ezek szerint a totálisan mozgósított porosz hadsereg hét besorozott évjárattal rendelkezett.* Mivel helyettesítést nem engedélyeztek, és a Landwehr vette kézbe a legtöbb helyőrségi és hátországi feladatot, ez a

* Kivételesen az elsőéves Landwehr újoncok is beletartoztak.

rendszer a népesség számához képest sokkal nagyobb harcképes hadsereget teremtett Poroszország számára, mint amilyennel bármely más nagyhatalom rendelkezett. Ez azonban az oktatás, legalábbis az elemi oktatás viszonylag magas szintjéből következett – a legtöbb szakértő véleménye szerint egy iskolázatlan parasztokból álló országban nehezen lehetne működtetni ilyen gyorsan mobilizálható katonai szolgálati rendszert –, s a kiváló szervezés szintén nélkülözhetetlen volt, egyszerűen az óriási tömegek kezelhetősége érdekében. Hiszen félmillió vagy egymillió ember összegyűjtése nem sokat ért volna, ha nem tudják őket kiképezni, ruházni, felfegyverezni, élelmezni, és a döntő csata területére szállítani; ha a katonai parancsnok nem tudott volna kapcsolatot tartani, illetve nem tudta volna irányítani az érintett tömegeket, csak az anyagi és emberi erőforrásokat pocsékolták volna el.

A porosz vezérkar volt az az irányító testület, amely az 1860-as évek elején emelkedett ki az ismeretlenségből, és az idősebb Moltke zseniális vezetése alatt a „hadsereg agyává" vált. Békeidőben a legtöbb hadsereg a szállásmesterek vezette személyi állományból, mérnöki és más ágazatokból állt; az ütőképes haderőt és a vezérkart csak hadjáratok kezdetén helyezték készültségbe. Moltke viszont összegyűjtötte a Katonai Akadémia legkiválóbbjait, és megtanította őket arra, hogy a jövőbeli lehetséges konfliktusokra előre készülni kell. A hadműveleti terveket jóval az ellenségeskedések megkezdése előtt el kellett készíteni, és gyakran át is kellett dolgozni; ezért gondosan tanulmányozták a hadijátékokat és ezek manővereit, valamint más országok már régebben lezajlott történelmi jelentőségű hadjárataiból is levonták a tanulságokat. A porosz vasúti rendszer irányítására különleges osztályt hoztak létre, amely biztosította a csapatok és az utánpótlás gyors célba érését. Moltke mindenekelőtt a tisztikart akarta felkészíteni olyan nagyobb létszámú embercsoportok (ezred, hadosztály vagy teljes hadsereg) gyakorlati irányítására, amelyek egymástól függetlenül tudtak manőverezni és harcolni, sorsdöntő ütközet esetén viszont gyorsan egyesíthették őket. Ha a fronton irányító tábornokok nem tudtak kapcsolatot tartani Moltke hátországban levő parancsnokságával, saját kezdeményezésük alapján cselekedhettek.

A fenti modell természetesen idealizált; a porosz hadsereg sem volt tökéletes. Még az 1860-as évek első felében bevezetett katonai reformokat követően is mutatkoztak szinte gyermekbetegségre utaló konkrét problémák. A főparancsnokok közül sokan figyelmen kívül hagyták Moltke tanácsait, és vakon, rossz irányban törtek előre elhamarkodott támadásaikban – ilyen hibákkal volt tele az 1866-os ausztriai hadjárat.[88] A porosz gárdisták 1870-es Gravelotte–St. Privat-i frontális rohama (súlyos veszteségeivel együtt) hajmeresztő taktikai ostobaságra vallott. A vasúti ellátó rendszer önmagában nem garantálta a sikert. Gyakran óriási tartalékkészletek halmozódtak fel a határvidéken, míg azok a hadtestek, amelyeknek szükségük lett volna ezekre a készletekre, már eltávolodtak valamenynyi közeli vasútvonaltól. De azt sem lehet mondani, hogy a porosz tudományos tervezés biztosította volna hadai számára a legjobb fegyvereket: 1866-ban az osztrák tüzérség egyértelműen különb volt, s 1870-ben a francia Chassepot-puskák összehasonlíthatatlanul korszerűbbnek bizonyultak.

„A porosz hadsereget nem az jellemezte, hogy nem voltak hibái; a vezérkar alaposan tanulmányozta a korábbi hibákat, levonta a tanulságokat, és ezek alapján fejlesztette tovább a kiképzést, a szervezeti és fegyverzeti felkészültséget. Amikor 1866-ban kiderült tüzérségének gyengesége, a porosz hadsereg nyomban áttért a hátultöltős Krupp-puskákra, amelyek 1870-ben nagyon hatásosnak bizonyultak. Amikor fennakadások mutatkoztak a vasúti ellátásban, új szervezetet hoztak létre a hibák kijavítására. Végül, amit Moltke hangsúlyozott a függetlenül működő, ugyanakkor egymás megsegítésére képes hadseregek csatarendbe állításáról, egyben azt jelentette, hogy még ha az egyik sereget szét is verték – amint az mind az osztrák–porosz, mind a francia–porosz háborúban be is következett –, az egész hadjárat nem hiúsult meg.[89]

Így tehát 1866 nyarán a porosz hadsereg nem várt gyorsasággal aratott győzelmet az osztrákok felett. Bár Hannover, Szászország és más északi német államok a Habsburgokhoz csatlakoztak, Bismarck diplomáciája biztosította, hogy a küzdelem kezdeti stádiumában a nagyhatalmak nem fognak beavatkozni; ez lehetőséget adott Moltkénak, hogy különböző hegyi utakon három hadsereget indítson útnak, amelyek a cseh síkságon egyesülve Sadowánál (Königgrätz) megrohamozták az osztrákokat. Visszatekintve persze túlontúl kiszámíthatónak tűnik a harc kimenetele. A Habsburg-csapatok több mint egynegyedére Olaszországban volt szükség (ahol győztek is); a porosz sorozási rendszer pedig azt eredményezte, hogy Poroszország majdnem ugyanannyi élvonalbeli csapatot tudott hadrendbe állítani, mint ellenfelei, annak ellenére, hogy lakossága még feleannyi sem volt. A Habsburg-hadsereg anyagi felszerelése rossz volt, törzskara tehetetlen, és Benedek tábornok is ostobán vezette; így bármilyen bátran harcoltak is az egyes egységek, a jóval különb porosz puskák lemészárolták őket a nyílt összecsapásban. 1866 októberében a Habsburgok kénytelenek voltak feladni Velencét, s visszavonultak Németországból is, amely már akkor az újjászervezés felé tartott Bismarck Északnémet Szövetségén keresztül.[90]

A „Németország feletti uralomért folyó harc" már szinte kiteljesedett; a nyugati uralom kérdése azonban Poroszországot és az egyre idegesebb és gyanakvóbb Franciaországot mind közelebb sodorta az összeütközéshez, s az 1860-as évek végére már mindkét oldal a maga esélyeit latolgatta. Látszólag még mindig Franciaország tűnt erősebbnek, népessége jóval meghaladta Poroszországét (bár a *németül beszélők* európai összlétszáma magasabb volt). A francia hadsereg tapasztalatokat szerzett a Krímben, Olaszországban és a tengerentúl. Birtokában volt a világ legjobb puskája, a Chassepot, amely jóval messzebbre hordott a porosz gyutacsos puskánál; emellett volt egy titkos fegyvere, a *mitrailleuse*, egy olyan gépfegyver, amely percenként 150 lövést tudott leadni. Tengerészete is jóval különb volt: számíthatott emellett Ausztria–Magyaroroszág és Olaszország segítségére is. Amikor 1870 júliusában elérkezett az idő, hogy arcátlanságukért megfenyítsék a poroszokat (a Luxemburggal kapcsolatos körmönfont bismarcki diplomácia, illetve a Hohenzollern-ház egyik tagjának a spanyol trónra jelölése miatt), kevés franciának voltak kétségei a végkifejletet illetően.

A gyors és totális összeomlás – szeptember 4-re a szétvert hadsereg Sedannál megadta magát, III. Napóleont foglyul ejtették, s Párizsban megbuktatták a császári rendszert – szétfoszlatta a rózsás elképzeléseket. Sem Ausztria–Magyarország, sem Olaszország nem sietett Franciaország segítségére, és a franciák tengeri ereje teljesen hatástalannak bizonyult. Így a döntés a szárazföldi seregektől függött, és a poroszok vitathatatlanul különbnek bizonyultak. Bár mindkét fél felhasználta vasúti hálózatát a csapatok frontra szállításában, a francia mozgósítás mégsem volt elég hatékony. A behívott tartalékosok nehezen érték utól a már fronton levő csapattesteiket. A tüzérségi ütegek szétszóródtak, és nehezen lehetett őket összpontosítani. Összehasonlításképpen: tizenöt nappal a hadüzenet után három német hadtest (jóval több mint 300 000 ember) már behatolt a Saar-vidékre és Elzászba. A Chassepot-puska előnyeit a poroszok jól semlegesítették ütőképes gyorstüzelő ágyúik bevetésével. A *mitrailleuse*-t a háttérben tartották, és sohasem alkalmazták hatásosan. Bazaine marsall tehetetlensége és ostobasága elképesztő volt, de maga III. Napóleon sem volt sokkal jobb. Összegezve, míg esetenként egyes porosz egységek hibáztak és súlyos veszteségeket szenvedtek, Moltke rugalmas irányítása alatt a hadseregek mindaddig fenntartották az invázió lendületét, amíg meg nem törték a franciákat. Bár a köztársasági erők még néhány hónapig ellenálltak, a Párizs, illetve az Északkelet-Franciaország körüli német gyűrű feltartóztathatatlanul szorult; a loire-i hadtest sikertelen ellentámadásai és a szabadcsapatok (*franc-tireur*-ök) zavarkeltése sem másíthatta meg a tényt, hogy Franciaországot mint független nagyhatalmat szétverték.[91]

Porosz-Németország győzelme vitán felül katonai rendszerének győzelme volt; de Michael Howard rámutat, hogy „egy ország katonai rendszere nem független társadalmi berendezkedésétől, hanem annak szerves része”.[92] A német osztagok elsöprő előnyomulása és a vezérkar összehangolt irányítása mögött egy jól felszerelt és a modern hadviselésre minden más európai államnál sokkal jobban felkészült ország állt. Az egyesült német államok népessége már 1870-ben nagyobb volt, mint Franciaországé, ezt a tényt csak a megosztottság fedte el. Németország több és a katonai céloknak megfelelőbb vasútvonallal rendelkezett. Bruttó nemzeti terméke, vas- és acéltermelése ekkor már meghaladta a francia összmennyiséget. Széntermelése két és félszerese volt, s a modern energiaforrások felhasználásában 50%-kal múlta felül a franciákat. Németországban az ipari forradalom jóval több mamutvállalatot hozott létre, ilyen volt például az acél- és fegyvergyártó Krupp-kartell, amely a porosz-német állam katonai és ipari potenciálját erősítette. A rövid katonai szolgálati rendszer sérelmes volt mind az országon belüli, mind a külső liberálisok számára – ezekben az években terjedt el a „porosz militarizmus” bírálata –, de katonai célokra hatékonyabban tudta mozgósítani az ország előerejét, mint a *laissez-faire* típusú nyugat vagy az elmaradott agrár-kelet. Emögött pedig egy olyan nép állt, amely jóval magasabb alapfokú, illetve műszaki képzettséggel, továbbá páratlan egyetemi és tudományos intézményekkel, egyedülálló kémiai laboratóriumokkal és kutatóintézetekkel rendelkezett.[93]

Európa tehát, ahogy a kortársak fogalmaztak, „elvesztett egy úrnőt, és nyert egy urat”. Bismarck bámulatosan leleményes vezetésével az 1870-et követő két teljes

évtizedben Németország volt a legerősebb nagyhatalom; a diplomaták megjegyzése szerint most Berlinbe vezetett minden út. Azt azonban mindenki láthatta, hogy nem pusztán a kancellár éles elméje és könyörtelensége miatt vált Németország az európai kontinens legfontosabb hatalmává. Hozzájárult ehhez a nemzeti egyesítés után egyre rohamosabban fejlődő német ipar és technika, tudomány, oktatás és helyi közigazgatás is, valamint a kitűnő porosz hadsereg. Azt, hogy a Második Német Birodalomnak voltak komoly belső fogyatékosságai is (ezek állandóan bosszantották Bismarckot), csak ritkán vette észre a külső megfigyelő. Európa minden nemzete, bizonyos mértékig még az elszigetelődő Nagy-Britannia is érezte az új hatalmi kolosszus jelenlétét. Bár az oroszok az 1870–71-es háborúban jóindulatúan semlegesek maradtak, s a nyugat-európai válságot saját fekete-tengeri pozíciójuk javítására fordították,[94] nehezen fogadták el azt a tényt, hogy az európai vonzásközpont Berlinbe helyeződött át, és titokban aggódtak Németország várható következő lépése miatt. Az olaszok, akik 1870-ben megszállták Rómát – miközben a franciákat (a pápa védnökeit) megverték Lotaringiában, láthatóan Berlin felé közeledtek. Hasonlóan gondolkodott az Osztrák–Magyar Monarchia is (így nevezték az 1867-es kiegyezés óta), amely a Németországban és Olaszországban elvesztett pozícióit a Balkánon remélte visszaszerezni – bár jól tudta, hogy ezek a törekvések orosz reakciót válthatnak ki. Végül a megrendített és elkeseredett franciák szükségesnek érezték a kormányzás és a társadalom (oktatás, tudomány, vasút, fegyveres erők, gazdaság) minden területének felülvizsgálatát és reformját, hogy a Rajna túlsó partján fekvő hatalmas szomszédukkal újra egyenrangúak legyenek.[95] Már abban az időben is, de visszatekintve még inkább vízválasztónak tartották az 1870-es évet az európai történelemben.

Valószínűleg azért, mert a legtöbb ország úgy érezte, a viharos 1860-as évek után lélegzetvételre van szüksége, és mivel az új rendben az államfők óvatosan cselekedtek, az 1871 utáni évtized nagyhatalmi *diplomáciájának* történetét a stabilitás keresése jellemezte. Mivel az egyik a polgárháború utáni újjáépítéssel, a másik a Meidzsi-forradalom utóhatásaival volt elfoglalva, sem az USA, sem Japán nem vállalt szerepet az európai ügyekben, így az itt kialakult „rendszer" még a korábbi változatokhoz képest is eurocentrikusabb volt. Bár az „európai pentarchia" most új szereposztásban lépett fel, az 1815 utáni helyzethez képest jelentősen megváltozott az egyensúly. Bismarck irányítása alatt Porosz-Németország most a legerősebb és legbefolyásosabb volt az európai államok között, a mindig utolsó helyen kullogó, gyenge régi Poroszországgal összehasonlítva. Az egyesített Olaszországgal új hatalom jött létre, de gazdasági fejletlensége (főleg a szénhiány) miatt sohasem fogadták be igazán a jelentősebb hatalmak ligájába, még akkor sem, amikor egyértelműen fontosabb szerepet játszott az európai diplomáciában, mint például Spanyolország vagy Svédország.[96] Olaszországnak nagy tervei voltak a Földközi-tenger körzetében és Észak-Afrikában, ezáltal magára vonta a vetélytárs Franciaország figyelmét, s így hasznos jövendő szövetségest jelentett Németország számára; a Bécs elleni függetlenségi háborúk örökségeként, illetve saját nyugat-balkáni ambíciói miatt Olaszország Ausztria–Magyarországot is zavarta (legalábbis addig, míg Bismarck a feszültségek feloldására létrehozta az 1882-es oszt-

rák–német–olasz „hármas szövetséget"). Ez azt jelentette, hogy a német felemelkedés két nagy „áldozata", Ausztria–Magyarország és Franciaország nem tudta teljesen Berlinre összpontosítani energiáit, mivel immár mindkettőjüknek egy élénkülő (ha nem is túl erős) Olaszországgal kellett számolniuk. Ausztria számára ez csak további érv volt a Németországgal való megbékülés mellett, melynek következtében mintegy csatlós állammá vált, egyben azt is jelentette, hogy bármilyen Berlin ellen irányuló jövőbeni küzdelemben egy ellenséges és kiszámíthatatlan Olaszország létezése délen még Franciaország nemzeti erejét és a szövetségre való alkalmasságát[97] is nagymértékben veszélyeztette.

Mivel Franciaország elszigetelődött, Ausztria–Magyarországot megfélemlítették, Dél-Németország és Olaszország, a közbeeső „ütközőállamok" már nagyobb nemzeti egységben olvadtal össze,[98] a további német terjeszkedést csak a független „perem"-hatalmak, Oroszország és Nagy-Britannia tudta valójában kordában tartani. A brit adminisztráció számára – amely a gladstone-i belső reformok (1868–74), illetve az ország Disraeli-féle „birodalmi" és „ázsiai" küldetésének előtérbe helyezése (1874–80) között ingadozott – az európai egyensúly kérdése ritkán tűnt szorongatónak. Valószínűleg más volt a helyzet Oroszországban, ahol Gorcsakov kancellár és mások rosszallóan nézték, hogy volt porosz csatlósuk hatalmas Németországgá válik; de a negatív érzelmek dinasztikus és ideológiai szimpátiával keveredtek, ez jellemezte 1871 után a szentpétervári és a potsdami udvar kapcsolatát. Az oroszok minél előbb túl akartak jutni a krími háború okozta katasztrófán, balkáni érdekeltségükhöz Berlin támogatását remélték, és fel akarták újítani közép-ázsiai befolyásukat. A „perem"-hatalmak Nyugat-Közép-Európa ügyeibe való beavatkozásának valószínűsége nagymértékben attól függött, miként cselekszik maga Németország; bizonyosan szükségtelen volt a beavatkozás, ha feltételezhető volt, hogy a Második Német Birodalom már nem kívánja pozícióit tovább erősíteni.[99]

Ezt a biztosítékot maga Bismarck adta meg készségesen 1871 után, mivel nem kívánt létrehozni egy *gross-deutsch* (nagynémet) államot, amely magában foglalta volna az osztrák katolikusok millióit is, és ezzel gyakorlatilag megsemmisítve az Osztrák–Magyar Monarchiát, elszigetelten hagyta volna Németországot a bosszúra vágyó Franciaország és a gyanakvó Oroszország között.[100] Sokkal biztonságosabbnak tűnt, ha Németország együttműködik a három császár szövetségének létrehozásában (1873). Ez a kvázi-szövetség hangsúlyozta a keleti monarchiák ideológiai szolidaritását (pl. a „republikánus" Franciaország ellen), és egyidejűleg befagyasztotta a balkáni érdekekkel kapcsolatos osztrák–orosz összetűzéseket. Amikor az 1875-ös háborús válság idején bizonyos jelek arra utaltak, hogy a német kormány egy Franciaország elleni megelőző háborút fontolgat, a Londonból és (főként) Szentpétervárról érkező figyelmeztetések meggyőzték Bismarckot, hogy az európai egyensúlyban bekövetkező további változtatásokkal szemben komoly ellenállás várható.[101] Így mind belpolitikai, mind diplomáciai okokból Németország – néhány történész szerint egy „félig hegemón hatalom" – megmaradt az 1871-ben megállapított határokon belül, míg katonai és ipari fejlődése, valamint a

Bismarck utáni vezetés politikai ambíciói ismételten lehetővé tették, hogy megkérdőjelezhesse a létező területi rendet.[102]

Ennek az átalakulásnak a vizsgálata azonban már a következő fejezethez vezet. Hiszen az 1870-es és részben az 1880-as időszakban Bismarck diplomáciája biztosította a status quo megőrzését, amelyet ő lényegbevágónak tekintett a német érdekek szemszögéből. A kancellár törekvését segítette az ősrégi „keleti kérdés" újabb fellobbanása, 1876-ban a bolgár keresztények törökök általi lemészárlása, majd Oroszország katonai válasza, a Rajnáról Konstantinápolyra és a Fekete-tengerre terelte a figyelmet.[103] Igaz, az Al-Dunán és a Dardanellákon kitört ellenségeskedés még Németországra is veszélyt jelenthetett volna, ha a válság össz-nagyhatalmi háborúvá fokozódik, amint ez 1878 elején lehetségesnek tűnt. Bismarck azonban ügyes diplomáciával a „tisztességes közvetítő" szerepében kompromisszumra szólította fel a hatalmakat a berlini kongresszuson, így megerősítette a válság békés megoldására irányuló nyomást, és ismét hangsúlyozta Németország központi és stabilizáló helyzetét az európai ügyekben.

De az 1876–78-as nagy keleti válság komoly szerepet játszott Németország *relatív* helyzetének tekintetében is. Míg a kis orosz flotta fényesen szerepelt a törökök ellen a Fekete-tengeren, az orosz hadsereg 1877-es hadjáratai megmutatták, hogy a krími háború utáni reformok nem voltak igazán hatékonyak. Bátorságuk és létszámfölényük miatt végül is az oroszok győztek mind a bolgár, mind a kaukázusi hadszíntéren, de túl sok hiányosság is mutatkozott: „az ellenfél pozícióinak elégtelen felderítése, az egységek közötti koordináció hiánya, a legfőbb hadvezetés zavaros intézkedései" stb.;[104] az esetleges brit és osztrák beavatkozás veszélye a török oldalon arra indította a csőd tudatában levő orosz kormányt, hogy 1877 végén engedjen követeléseiből. Még ha az orosz pánszlávok később azzal vádolták is Bismarckot, hogy a berlini kongresszus befolyásolásával hivatalosan elismertette a megalázó engedményeket, az tény maradt, hogy a magasabb szentpétervári körökben minden eddiginél jobban tudatában voltak a jó berlini kapcsolatok szükségességének, ezt még azzal is alátámasztották, hogy 1881-ben ismét csatlakoztak a három császár szövetségének megreformált változatához. Bár 1879-ben, a válság tetőpontján Bécs a bismarcki irányítástól való elszakadással fenyegetőzött, a következő évi titkos osztrák–német szövetség ismét Németországhoz kötötte, mint ahogyan a három császár szövetsége 1881-ben, illetve az 1882-es hármas szövetség Berlin, Bécs és Olaszország között. Ezenfelül valamennyi megegyezés elvonta Franciaországtól és bizonyos mértékig német függőség alá helyezte az aláírókat.[105]

Végül az 1870-es évek végének eseményei újból előtérbe helyezték Anglia és Oroszország hosszan tartó közel-keleti és ázsiai versengését, amely egyrészt arra késztette mindkét hatalmat, hogy berlin irányában keresse a jóindulatú semlegességet, másrészt elterelte a figyelmet Elzász-Lotaringiáról és Közép-Európáról. Ez a tendencia az 1880-as években tovább erősödött, amikor az események egész sorozata – Tunisz francia kézre kerülése (1881), a széles körű versengés a trópusi Afrikáért (1884) és az angol–orosz háború újjáéledése Afganisztán miatt (1885) – jelezte az „új imperializmus" korszakának kezdetét.[106] Bár a kiújult nyugati gyar-

matosítás hosszú távú hatásai mélyrehatóan megváltoztatták Németország nagyhatalmi pozícióját, közvetlen következménye Európában a német befolyás megerősödése volt, s így segítette Bismarck törekvéseit a status quo megőrzésében. S noha az 1880-as években Németország által kidolgozott egyezmények és ellenegyezmények rendkívül tekervényes rendszere nem is eredményezett tartós stabilitást, mégis úgy tűnt, biztosíthatja az európai hatalmak közötti békét, legalábbis a közeljövőben.

Összegezés

Az amerikai polgárháború kivételével az 1815–85 közötti korszakban nem voltak hosszú, kölcsönösen kimerítő katonai küzdelmek. A kisebb hadjáratok, mint például az 1859-es francia–osztrák összecsapás vagy az oroszok 1877-es támadása Törökország ellen kevés hatással voltak a nagyhatalmi rendszerre. Még a fontosabb háborúk is bizonyos mértékben korlátozottak voltak: a krími háború helyi jellegű volt, és véget ért, mielőtt Nagy-Britannia kimerítette volna forrásait; az osztrák–porosz és a francia–porosz háborúk is viszonylag rövid ideig tartottak – ami figyelemre méltó különbség a jóval hosszabb XVIII. századi konfliktusokhoz viszonyítva. Így nem csoda, hogy a katonai vezetők és a stratégiai szakértők egy *porosz típusú* gyors győzelemről álmodoztak a jövőbeli nagyhatalmi küzdelmekkel kapcsolatban: vasutak és mozgósítási menetrendekről, gyors támadások vezérkari terveiről, korszerű gyorstüzelő fegyverekről, nagy létszámú, rövid szolgálati idejű hadseregekről, melyeket néhány hét alatt fel lehetett készíteni egy döntő csapásra. Azt nem méltányolták ebben az időben, hogy az újabb gyorstüzelő fegyverek a védekező s nem a támadó hadviselést szolgálták, mint ahogyan nem vették figyelembe az amerikai polgárháború baljós előjeleit sem, ahol a kibékíthetetlen elvek és a nehéz terep sokkal hosszabb és gyilkosabb konfliktushoz vezetett, mint e korszak bármely európai összetűzése.

Minden háborúból – akár a Tennessee völgyében, a cseh síkságon, a Krím félszigeten vagy Lotaringiában – egy általános következtetésre lehetett jutni: mindig azok voltak a vesztesek, akik nem tudtak lépést tartani a XIX. század közepén lezajló „katonai forradalommal", azaz: nem voltak képesek új fegyvereket beszerezni, nagy hadseregeket mozgósítani és felszerelni, a vasút fejlettebb kommunikációs lehetőségeit kiaknázni, gőzhajókat és távírót használni, és megteremteni a fegyveres erők fenntartásához szükséges ipari termelő bázist. A győztes felek tábornokai és hadseregei időnként elképesztő hibákat követtek el a csatatereken – de ezek sohasem tudták a jól képzett hadsereg, a zökkenőmentes ellátás, a gördülékeny szervezés és a biztos gazdasági bázis előnyeit háttérbe szorítani.

Mindebből végső és általánosabb következtetéseket lehet levonni az 1860 utáni korszakot illetően. Már a fejezet elején utaltunk arra, hogy a waterlooi csatát követő fél évszázadot a nemzetközi gazdaság egyenletes felívelése, az ipari fejlődés és a technikai változások jóvoltából nagyarányú termelésnövekedés, a nagyhatalmi rendszer viszonylagos stabilitása és a rövid tartamú helyi háborúk jellemezték. A

szárazföldi és tengeri fegyverzet viszonylag modernizálódott, mégis jóval kisebb mértékű volt a fegyveres erők változása, mint az ipari forradalom, illetve az alkotmányos politikai átalakulás hatásainak kitett szférákban. E fél évszázad legfőbb haszonélvezője Nagy-Britannia volt. Gazdasági ereje és a világra gyakorolt befolyása az 1860-as évek végén érte el csúcspontját (jóllehet az első Gladstone-kormány politikája leplezni igyekezett ezt a tényt). A legfőbb vesztesek az Európán kívüli világ nem iparosodott paraszti társadalmai voltak, amelyek nem tudtak ellenállni sem a nyugati ipar térhódításának, sem a katonai betöréseknek. Hasonló okok miatt a kevésbé iparosodott európai nagyhatalmak – Oroszország, Habsburg Birodalom – fokozatosan elvesztették korábbi vezető pozíciójukat, míg az újonnan egyesített Olaszország sohasem tudott az élvonalba kerülni.

Az 1860-as évektől kezdve erősödtek ezek a folyamatok. A világkereskedelem volumene és a termelési eredmények rohamosan növekedtek. Az iparosodás, amely korábban Nagy-Britanniára, a kontinentális Európa bizonyos részeire és Észak-Amerikára korlátozódott, más régiókat is kezdett átalakítani. Különösen Németország és az USA erősödött; előbbi 1870-ben már a világ ipari termelésének 13%-át, utóbbi pedig 23%-át állította elő.[107] Így a XIX. század végére kialakult nemzetközi rendszer főbb vonásai már érezhetők voltak. Az 1815 utáni viszonylag stabil szövetségi rendszer szétesőben volt, nem csupán azért, mert tagjai az 1860-as években nagyobb hajlandóságot mutattak az egymás elleni konfliktusokra, mint néhány évtizeddel korábban, hanem azért is, mert az érintett államok némelyike kétszer vagy háromszor erősebb volt a többieknél. Európa modern ipari termelői monopóliuma megtört az Atlanti-óceán túlsó partján. A gőzenergiát, a vasutat, az elektromosságot és a modernizáció egyéb eszközeit bármely társadalom a maga javára fordíthatta, amelynek szándéka és lehetősége volt alkalmazásukhoz.

Az 1871 utáni időszakban, amelynek európai diplomáciáját Bismarck irányította, nem voltak jelentősebb konfliktusok. Az 1850-es és az 1860-as évek töréseit követően új hatalmi egyensúly alakult ki. A hadseregek, a tengerészetek és külügyek világa mellett olyan ipari és technikai fejlődés alakult ki, amely minden korábbinál gyorsabban változtatta meg a globális gazdasági egyensúlyt. A termelői és ipari bázisokban bekövetkezett átalakulások rövid idő múlva éreztetni fogják hatásukat a nagyhatalmak katonai potenciáljában és külpolitikájában.

5

A kétpólusú világ kialakulása és a „középhatalmak" válsága
Első rész: 1885–1918

1884–85 telén a világ nagyhatalmai és néhány kisebb állam összeült Berlinben, hogy megpróbáljanak dűlőre jutni a nyugat-afrikai és kongói kereskedelem, hajózás, navigáció és a határok kérdéseiben, általánosságban pedig a további afrikai területszerzések alapelveiben.[1] A berlini nyugat-afrikai konferencián érte el szimbolikus csúcspontját az a rendszer, amelyben a régi Európa döntötte el a világ nagy részének sorsát. Japán nem vett részt a konferencián; bármilyen rohamosan fejlődött, a Nyugat még mindig furcsa, elmaradott államnak tekintette. Az Egyesült Államok ellenben *jelen volt* Berlinben, mert a külföldi amerikai érdekek szempontjából Washington fontosnak tartotta a tárgyalásra kerülő kereskedelmi és navigációs kérdéseket;[2] ettől eltekintve az USA általában távol maradt a nemzetközi színtérről, s az európai nagyhatalmak csak 1892-ben emelték washingtoni diplomáciai képviseleteiket nagykövetségi szintre, s ezzel elismerték, hogy az Egyesült Államok már a vezető hatalmak sorába tartozik. Oroszország szintén képviseltette magát a konferencián, de figyelemre méltó ázsiai érdekeltségei fenntartása mellett Afrikával kapcsolatban nem voltak távlati elképzelései. Valójában a meghívott államok második listáján szerepelt,[3] és részvétele mindössze arra korlátozódott, hogy Franciaországot támogatta Nagy-Britanniával szemben. A kérdések középpontjában tehát a London, Párizs és Berlin közötti háromoldalú kapcsolat állt, amelyben a legfontosabb, kitüntetett pozíciót Bismarck birtokolta. Úgy látszott, hogy a világ sorsa még mindig azoknak az európai kancelláriáknak a kezében van, amelyek a korábbi századok során is irányították. Kétségtelen, hogy ha például a Kongó-medence helyett a Török Birodalom jövőjéről dönt a konferencia, akkor Ausztria–Magyarország és Oroszország is fontosabb szerepet játszott volna. Ez sem cáfolta volna azonban azt az akkor vitathatatlannak tartott igazságot, mely szerint Európa a világ közepe. Ekkortájt jelentette ki az orosz Dragimirov ezredes, hogy „a távol-keleti ügyekről Európában döntenek".[4]

Három évtizeddel később – nagyon rövid idő a nagyhatalmi rendszerek történetében – ugyanez az Európa részekre szakadt, s országai közül jó néhány az összeomlás szélére került. Még három évtized, és beteljesedik a vég: a kontinens majdnem teljes gazdasági csődbe jut, nagy része romokban hever, jövőjét pedig a washingtoni, illetve moszkvai döntőbírák veszik kezükbe.

Bár nyilvánvaló, hogy 1885-ben még senki sem tudta pontosan előre jelezni a hatvan évvel később bekövetkező összeomlást és pusztulást, éles szemű megfigyelők már a XIX. század végén érzékelték az irányt, amely felé a világhatalmak

tendáltak. Értelmiségiek és zsurnaliszták, de hétköznapi politikusok is a vulgárdarwinista evolúciós küzdelem szellemében beszéltek és írtak sikerről és bukásról, növekedésről és hanyatlásról. Mi több, 1895–1900 körül már a jövő világrend körvonalai is kirajzolódtak.[5]

Az előrejelzésekre jellemző volt, hogy újra felmerült Alexis de Tocqueville gondolata, amely szerint az Egyesült Államok és Oroszország lesz a jövő két nagy világhatalma. Nem meglepő, hogy ezt a nézetet háttérbe szorította Oroszország krími katasztrófája és az 1877. évi török háborúban mutatott mérsékelt teljesítménye, illetve az amerikai polgárháború, az ezt követő újjáépítés és a nyugati terjeszkedés elzárkózó évtizedei. A XIX. század végén azonban az Egyesült Államok ipari és mezőgazdasági erősödése, valamint Oroszország ázsiai katonai hódításai hatására számos európai megfigyelőben felébredt az aggodalom, hogy a XX. század világrendjében az orosz kancsuka és az amerikai pénzeszsák uralkodik majd.[6] Mivel ismét előtérbe kerültek a neomerkantilista kereskedelem eszméi a békés, cobdenista, szabad kereskedelmű világrendszerrel szemben, egyre többen gondolták, hogy a változó gazdasági hatalom politikai és területi változásokhoz is vezet. Még Lord Salisbury, a rendszerint óvatos angol miniszterelnök is elismerte 1898-ban, hogy a világ „élő" és „haldokló" hatalmakra oszlott.[7] Kína 1894–95-ben vereséget szenvedett Japántól, az Egyesült Államok megalázta Spanyolországot az 1898. évi rövid konfliktusban, a franciák visszavonultak Nagy-Britannia elől a felső-nílusi Fashoda- (Kodok)-incidensben (1898–99) – mindezt annak bizonyítékaként értelmezték, hogy az „életrevalók túlélése" nemcsak az állatfajok, hanem a nemzetek sorsát is meghatározza. A nagyhatalmak immár nem európai ügyek miatt harcoltak (mint 1830-ban és még 1860-ban is), hanem az egész világra kiterjedő piacokért és területekért.

De ha az Egyesült Államokat és Oroszországot területe és népessége szükségszerűen a jövő nagyhatalmai közé sorolja, ki csatlakozhat még hozzájuk? A „három világbirodalom" elmélete – vagyis az a népszerű hiedelem, mely szerint csak a három (más számítások szerint négy) legnagyobb és leghatalmasabb nemzetállam őrizhette meg függetlenségét – sok államférfit megizzasztott.[8] „Úgy vélem – mondta 1897-ben Joseph Chamberlain brit gyarmatügyi miniszter –, hogy korunk tendenciája szerint a nagyobb birodalmaké lesz minden hatalom, és a kisebb, nem progresszív államok másodrangú és alárendelt helyzetbe kerülnek..."[9] Létfontosságú, hogy Németország hatalmas flottát építsen – sürgette Tirpitz admirális Vilmos császárt –, csak így válhat negyedik világhatalommá Oroszország, Anglia és Amerika mellett.[10] Franciaországnak is ott a helye, figyelmeztetett egy Darcy nevű úr, mert „akik nem előre, azok hátrafelé mennek, és aki hátrafelé megy, az elbukik".[11] A régi hatalmak, Nagy-Britannia, Franciaország és Ausztria–Magyarország számára létfontosságú volt, meg tudják-e tartani pozícióikat a nemzetközi status quo újabb kihívásaival szemben. Az új hatalmak, Németország, Olaszország és Japán viszont szerette volna elérni a Berlinben megfogalmazott „világpolitikai szabadságot", mielőtt túl késő lenne.

Az természetes, hogy a XIX. század vége felé ezek a gondolatok nem foglalkoztatták az egész emberiséget. Sokan inkább a hazai szociális kérdésekkel, illetve a

békés együttműködés liberális, *laissez-faire* gondolataival foglalkoztak.[12] Ennek ellenére a vezető kormánykörökben, a katonai irányításban és az imperialista szervezetekben eluralkodott az a nézet, amely a világrenddel kapcsolatosan a küzdelmet, a változást, a versenyt, az erőszak használatát és az államhatalom megerősítése céljából a nemzeti erőforrások jobb megszervezését hangsúlyozta. Hamar felosztották a Föld kevésbé fejlett területeit, de ez csak a kezdet volt. A geopolitikus Sir Halford Mackinder véleménye szerint a hatékonyságra és a belső fejlődésre való törekvés lesz a modern állam fő célja, amely felváltja az expanzionizmust, mivel egyre kevesebb a meghódítható terület. Az eddiginél sokkal szorosabb kapcsolat alakul ki a „nagyobb földrajzi, illetve a nagyobb történelmi általánosítások között",[13] vagyis a területi nagyság és a lélekszám sokkal pontosabban tükröződne a nemzetközi egyensúlyban, feltéve, hogy ezeket a forrásokat kellőképpen kiaknázzák. Egy több száz milliós parasztsággal rendelkező ország keveset érne. Másfelől viszont egy modern állam is összeomlana, ha ipari és termelési bázisa nem volna elég kiterjedt. „A legnagyobb ipari bázissal bíró hatalmak lesznek sikeresek" – figyelmeztetett a brit imperialista Leo Amery. „A megfelelő találékonyságú és tudományos felkészültségű ipari hatalmak mindenkit legyőzhetnek majd."[14]

A következő fél évszázadban a nemzetközi ügyek története nagyrészt nem volt más, mint ezen előrejelzések beteljesülése. Drámai változások történtek a hatalmi egyensúlyban mind Európán belül, mind azon kívül. Régi birodalmak omlottak össze, s újak emelkedtek fel. 1885 *többpólusú* világát már 1943-ban felváltotta egy *kétpólusú* világ. A nemzetközi küzdelem felerősödött, és olyan háborúkban tört ki, amelyek teljesen eltértek a XIX. századi Európa korlátozott összeütközéseitől. Az ipari termelékenység, társulva a tudománnyal és a technikával, a nemzeti erő létfontosságú összetevőjévé vált. Az ipari termelés nemzetközi megoszlását tükrözte a katonai ütőképesség és a diplomáciai befolyás változó nemzetközi megoszlása. Az egyének még számítottak – ki mondhatná, hogy Lenin, Hitler, Sztálin századában ez nem így volt? –, de a hatalmi politikában csupán azért, mert képesek voltak egy hatalmas állam termelőerőinek irányítására és újjászervezésére. A náci Németország sorsa megvilágította, hogy a világhatalom háborúban történő próbára tétele kegyetlenül érzéketlen volt mindazon nemzetekkel szemben, amelyek nem rendelkeztek elegendő ipari-technikai erővel, s így kellő katonai fegyverzettel sem, hogy vezetőik törekvéseit megvalósítsák.

Az *egyes* országok sikere vagy bukása még nyitott kérdés volt, akkor is, ha a hat évtizedes nagyhatalmi küzdelem laza körvonalai már érezhetők voltak az 1890-es években. Nyilvánvalóan sok függött attól, hogy egy adott ország fenn tudja-e tartani, illetve képes-e növelni ipari teljesítményét. Mint általában mindig, sok múlott a változhatatlan földrajzi tényezőkön is. A nemzetközi válság középpontjában vagy perifériáján feküdt-e az ország? Fenyegette-e invázió? Két vagy három ellenféllel kellett-e egyidejűleg szembenéznie? A nemzeti kohézió, a patriotizmus és az államnak a lakosság fölött gyakorolt ellenőrzése szintén fontos tényezők voltak; nagyrészt belső felépítésének függvénye volt, hogy egy társadalom kibírta-e a

háború megerőltetéseit. Szövetségi politikája és döntéshozatala szintén meghatározó tényező volt. Nagyobb szövetségi blokk tagjaként vagy elszigetelten harcolt-e az ország? A kezdetén vagy közben kapcsolódott be a háborúba? Támogatták-e az ellenfelet korábban semleges hatalmak?

Az effajta kérdések rávilágítanak arra, hogy ha a „kétpólusú világ kialakulása és a középhatalmak válsága" alapos vizsgálat alá kerül, mindig figyelembe kell venni három különálló, de összefüggő okozati szintet: először a katonai-ipari termelőbázis változásait, amelyek anyagilag erősebbé (vagy gyengébbé) tettek bizonyos államokat; másodszor azokat a geopolitikai, stratégiai és szociokulturális tényezőket, amelyek az *egyes* államok reakcióit befolyásolták a világegyensúly általánosabb átalakulásaival kapcsolatban; harmadszor a diplomáciai és politikai változásokat, amelyek szintén befolyásolták a XX. század eleji nagy koalíciós háborúk sikerét vagy bukását.

A világhatalmi egyensúly eltolódása

Századvégi megfigyelők egyetértettek abban, hogy a gazdasági és politikai változás üteme felgyorsult, s ez valószínűleg ingatagabbá teszi majd a nemzetközi rendet. A hatalmi egyensúlyban bekövetkezett módosulások mindig bizonytalanságot s gyakran háborút okoztak. Thuküdidész ezt írta *A peloponnészoszi háborúk* című könyvében: „Ami a háborút elkerülhetetlenné tette, az volt, hogy az athéniak hatalmának növekedése aggódást keltett a spártaiakban, és háborúra késztette őket."[15] A XIX. század utolsó negyedére azonban a nagyhatalmi rendszert befolyásoló változások kiterjedtebbek és rendszerint gyorsabbak voltak, mint előzőleg bármikor. A globális kereskedelmi és kommunikációs hálózat – távírók, gőzhajók, vasutak, modern nyomdák – fejlettsége biztosította, hogy a tudomány és technika vagy az ipar új eredményei néhány év alatt eljuthassanak egyik kontinensről a másikra. Gilchrist és Thomas 1879-ben találta fel, hogyan lehet az olcsó, foszfortartalmú ércet nyersacéllá alakítani, s öt évvel később már 84 acélgyártó üzem működött Nyugat- és Közép-Európában,[16] az eljárás pedig eljutott az Atlanti-óceánon túlra is. Az eredmény több volt, mint az acéltermelés nemzeti elosztásában történő eltolódás: jelentős változásokat eredményezett a katonai potenciál terén is.

Láthattuk már, hogy a katonai potenciál nem azonos a tényleges katonai hatalommal. Politikai kultúrája vagy földrajzi biztonsága miatt egy gazdasági óriás katonailag törpe maradhatott, míg egy komoly gazdasági forrásokkal nem rendelkező államból figyelemre méltó katonai hatalom válhatott. Az egyszerű egyenlet, mely szerint „gazdasági erő = katonai erő", ebben a korszakban sem volt általános érvényű. A modern, iparosított hadviselés korában a gazdaság és a stratégia közötti kapcsolat mégis szorosabbá válik. Ahhoz, hogy megérthessük az 1880-as évek és a második világháború közötti nemzetközi hatalmi egyensúlyra ható hosszú távú eltolódásokat, meg kell vizsgálnunk a gazdasági mutatókat. Az adatokat azzal a céllal válogattuk, hogy felmérhessük egy ország háborús potenci-

12. TÁBLÁZAT **A nagyhatalmak össznépessége 1890–1938[17] között**

(millióban)

Ország	*1890*	*1900*	*1910*	*1913*	*1920*	*1928*	*1938*	
1. Oroszország	116,8	135,6	159,3	175,1	126,6	150,4	180,6	1
2. Egyesült Államok	62,6	75,9	91,9	97,3	105,7	119,1	138,3	2
3. Németország	49,2	56,0	64,5	66,9	42,8	55,4	68,5	4
4. Ausztria–Magyarország	42,6	46,7	50,8	52,1	–	–	–	
5. Japán	39,9	43,8	49,1	51,3	55,9	62,1	72,2	3
6. Franciaország	38,3	38,9	39,5	39,7	39,0	41,0	41,9	7
7. Nagy-Britannia	37,4	41,1	44,9	45,6	44,4	45,7	47,6	5
8. Olaszország	30,0	32,2	34,4	35,1	37,7	40,3	43,8	6

álját, így kimaradt néhány olyan gazdasági mutató,* amely jelenlegi vizsgálatunk szempontjából kevésbé lényeges.

A népesség ugyan sohasem eléggé megbízható fokmérője a hatalomnak, azonban a *12. táblázat* mégis azt mutatja, hogy – legalábbis demográfiailag – miért tekinthető Oroszország és az Egyesült Államok más jellegű nagyhatalomnak, míg Németország és (később) Japán kissé távolodni kezd a többiektől.

A *12. táblázat* adatai azonban kétféleképpen is „ellenőrizhetők": 1. az ország teljes népességének összehasonlítása a városokban lakók számával *(13. táblázat)*, mert ez rendszerint jellemző az ipari és kereskedelmi fejlettségre; 2. az adatok összevetése az iparosodás egy főre eső szintjével, Nagy-Britanniából kiindulva *(14. táblázat)*. Mindkét eljárás nagyon tanulságos, és a következtetések többnyire megerősítik egymást.

Anélkül, hogy a *13.* és *14. táblázat* adatait részletesen elemeznénk, tehetünk néhány általánosítást. Amikor a „modernizáció" olyan kritériumait vizsgáljuk, mint a városi lakosság száma és az iparosodás mértéke, a legtöbb hatalom helyzete jelentősen megváltozik a *12. táblázat*hoz képest: Oroszország az első helyről az utolsóra esik vissza, legalábbis az 1930-as években bekövetkező ipari fejlődéséig, Nagy-Britannia és Németország előrébb kerül, és magasan kiemelkedik az Egyesült Államok, a magas lélekszám *és* fejlett ipari társadalom egyedülálló kombinációja. A legerősebb és a leggyengébb nagyhatalom között már e korszak elején is nagy a szakadék, mégpedig mind abszolút, mind relatív értelemben; a második világháború kezdetére még mindig óriási különbségek maradnak. Bár a modernizációs folyamat azt jelenti, hogy minden ország keresztülment ugyanazokon a „fázisokon",[18] mégsem jelenti azt, hogy *hatalmi* szempontból is egyformán profitáltak belőle.

* Ilyen pl. a világkereskedelem megoszlása, amely aránytalanul növeli a tengeri kereskedelmet folytató országok gazdasági mutatóit, és nem értékeli kellőképpen a nagy részben önálló államok gazdasági erejét.

13. TÁBLÁZAT **A nagyhatalmak városi lakossága, 1890–1938**[19]
(millióban és az össznépesség százalékában)

Ország	*1890*	*1900*	*1910*	*1913*	*1920*	*1928*	*1938*	
1. Nagy-Britannia	11,2	13,5	15,3	15,8	16,6	17,5	18,7	5
(1)	(29,9%)	(32,8%)	(34,9%)	(34,6%)	(37,3%)	(38,2%)	(39,2%)	(1)
2. Egyesült Államok	9,6	14,2	20,3	22,5	27,4	34,3	45,1	1
(2)	(15,3%)	(18,7%)	(22,0%)	(23,1%)	(25,9%)	(28,7%)	(32,8%)	(2)
3. Németország	5,6	8,7	12,9	14,1	15,3	19,1	20,7	3
(4)	(11,3%)	(15,5%)	(20,0%)	(21,0%)	(35,7%)	(34,4%)	(30,2%)	(3)
4. Franciaország	4,5	5,2	5,7	5,9	5,9	6,3	6,3	7
(3)	(11,7%)	(13,3%)	(14,4%)	(14,8%)	(15,1%)	(15,3%)	(15,0%)	(7)
5. Oroszország	4,3	6,6	10,2	12,3	4,0	10,7	36,5	2
(8)	(3,6%)	(4,8%)	(6,4%)	(7,0%)	(3,1%)	(7,1%)	(20,2%)	(5)
6. Olaszország	2,7	3,1	3,8	4,1	5,0	6,5	8,0	6
(5)	(9,0%)	(9,6%)	(11,0%)	(11,6%)	(13,2%)	(16,1%)	(18,2%)	(6)
7. Japán	2,5	3,8	5,8	6,6	6,4	9,7	20,7	3
(6)	(6,3%)	(8,6%)	(10,3%)	(12,8%)	(11,6%)	(15,6%)	(28,6%)	(4)
8. Ausztria–Magyarország	2,4	3,1	4,2	4,6	–	–	–	
(7)	(5,6%)	(6,6%)	(8,2%)	(8,8%)				

14. TÁBLÁZAT **Az egy főre eső iparosodottság, 1880–1938**[20]
(Összehasonlítási alap: Egyesült Királyság 1900-ban = 100)

Ország	*1880*	*1900*	*1913*	*1928*	*1938*	
1. Nagy-Britannia	87	(100)	115	122	157	2
2. Egyesült Államok	38	69	126	182	167	1
3. Franciaország	28	39	59	82	73	4
4. Németország	25	52	85	128	144	3
5. Olaszország	12	17	26	44	61	5
6. Ausztria	15	23	32	–	–	
7. Oroszország	10	15	20	20	38	7
8. Japán	9	12	20	30	51	6

15. TÁBLÁZAT **A nagyhatalmak vas- és acéltermelése, 1890–1938**[21]
(millió tonnában; az 1890-es adat a nyersvas-, a többi az acéltermelés)

Ország	*1890*	*1900*	*1910*	*1913*	*1920*	*1930*	*1938*
Egyesült Államok	9,3	10,3	26,5	31,5	42,3	41,3	28,8
Nagy-Britannia	8,0	5,0	6,5	7,7	9,2	7,4	10,5
Németország	4,1	6,3	13,6	17,6	7,6	11,3	23,2
Franciaország	1,9	1,5	3,4	4,6	2,7	9,4	6,1
Ausztria–Magyarország	0,97	1,1	2,1	2,6	–	–	–
Oroszország	0,95	2,2	3,5	4,8	0,16	5,7	18,0
Japán	0,02	–	0,16	0,25	0,84	2,3	7,0
Olaszország	0,01	0,11	0,73	0,93	0,73	1,7	2,3

16. TÁBLÁZAT **A nagyhatalmak energiafogyasztása, 1890–1938**[22]
(a szén metrikus tonnamillióiban)

Ország	*1890*	*1900*	*1910*	*1913*	*1920*	*1930*	*1938*
Egyesült Államok	147	248	483	541	694	762	697
Nagy-Britannia	145	171	185	195	212	184	196
Németország	71	112	158	187	159	177	228
Franciaország	36	47,9	55	62,5	65	97,5	84
Ausztria–Magyarország	19,7	29	40	49,4	–	–	–
Oroszország	10,9	30	41	54	14,3	65	177
Japán	4,6	4,6	15,4	23	34	55,8	96,5
Olaszország	4,5	5,0	9,6	11	14,3	24	27,8

A nagyhatalmak közötti lényeges *különbségek* még világosabban kitűnnek, ha megvizsgáljuk az ipari termelékenység részletesebb adatsorait. Mivel e korszakban a vas- és acéltermelést a potenciális katonai erő, valamint az iparosodás fontos jelzőjének tekintik, ennek adatait a *15. táblázat*ban közöljük.

Egy ország iparosodásának talán egyik legjobb mércéje a modern energiaforrások felhasználása (szén, petróleum, vízi energia – de nem fa), mert ez jelzi az ország technikai kapacitását az „élettelen" energiaformák kiaknázásában; ezek az adatok a *16. táblázat*ban találhatók.

A *15.* és *16. táblázat* igazolja azokat az *abszolút* értékben bekövetkezett gyors ipari változásokat, amelyek egyes hatalmak bizonyos korszakaira – Németországban 1914 előtt, Oroszországban, Japánban az 1930-as években – jellemzők voltak, s egyben jelzi Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország lassúbb fejlődési

17. TÁBLÁZAT **A nagyhatalmak relatív ipari potenciálja, 1880–1938**[23]
(1900 = 100)

Ország	*1880*	*1900*	*1913*	*1928*	*1938*
Nagy-Britannia	73,3	(100)	127,2	135	181
Egyesült Államok	46,9	127,8	298,1	533	528
Németország	27,4	71,2	137,7	158	214
Franciaország	25,1	36,8	57,3	82	74
Oroszország	24,5	47,5	76,6	72	152
Ausztria–Magyarország	14	25,6	40,7	–	–
Olaszország	8,1	13,6	22,5	37	46
Japán	7,6	13	25,1	45	88

18. TÁBLÁZAT **A világ ipari termelésének relatív megoszlása, 1880–1938**[24]
(százalékban)

Ország	*1880*	*1900*	*1913*	*1928*	*1938*
Nagy-Britannia	22,9	18,5	13,6	9,9	10,7
Egyesült Államok	14,7	23,6	32,0	39,3	31,4
Németország	8,5	13,2	14,8	11,6	12,7
Franciaország	7,8	6,8	6,1	6,0	4,4
Oroszország	7,6	8,8	8,2	5,3	9,0
Ausztria–Magyarország	4,4	4,7	4,4	–	–
Olaszország	2,5	2,5	2,4	2,7	2,8

ütemét. Ez *relatív értékben* is ábrázolható, amely hosszabb távon hasonlítja össze az országok viszonylagos ipari helyzetét *(17. táblázat)*.

Végül a *18. táblázat*ban hasznos visszatérni a világ ipari termelésének megoszlását ábrázoló Bairoch-féle számokhoz, hogy bemutassuk a XIX. századi egyensúly korábbi analízise óta bekövetkezett változásokat (lásd az előző fejezetben).

A nagyhatalmak helyzete, 1885–1914

A táblázatokban találkozhatunk olyan sajátos adatokkal, amelyekből kiderül, hogy pl. egy bizonyos hatalom 1913-ban a világ ipari termelésének 2,7%-át birtokolta, egy másik ország pedig 1928-ban Nagy-Britannia 1900. évi potenciáljának pusztán 45%-ával rendelkezett. Itt érdemes újból hangsúlyozni, hogy ezek a statisztikák mindaddig elvontak maradnak, amíg a jellemző történelmi és geopolitikai kontextusból kiemelve vizsgáljuk őket. Nagyhatalmi hatékonyság szempontjából a gyakorlatilag azonos ipari teljesítményű országok mégis lényegesen különböző besorolást érdemelnek, olyan tényezők miatt, mint a kérdéses társadalom belső összetartó ereje, az államérdekből történő erőforrás-mobilizáló képessége, geopolitikai helyzete és diplomáciai lehetőségei. Terjedelmi korlátok miatt ebben a fejezetben nem elemezhetjük minden egyes nagyhatalom helyzetét olyan részletesen, mint néhány éve Correlli Barnett Nagy-Britanniáról szóló nagyszabású tanulmányában. De a következőkben igyekszünk legalább szerkezetében követni Barnett munkáját, melyben kifejti, hogy

> egy nemzetállam hatalma semmi esetre sem csupán fegyveres erejére támaszkodik, hanem gazdasági és technikai forrásaira is; taktikus külpolitikájára, előrelátására, elszántságára és társadalmi, valamint politikai szervezettségének hatékonyságára. A hatalom legfőképpen magára a nemzetre, az emberekre épül: képességeikre, energiájukra, törekvéseikre, fegyelmezettségükre, kezdeményezőkészségükre, hitükre, mítoszaikra és illúzióikra. Lényeges ezenkívül, hogy ezek az összetevők hogyan viszonyulnak egymáshoz. A nemzeti hatalmat nemcsak önmagában, nemcsak abszolút értékben kell szemlélni, hanem az állam külföldi vagy birodalmi elkötelezettségeinek viszonylatában is – más államok hatalmi helyzetéhez viszonyítva.[25]

A nagy stratégia hatékonyságának sokszínűségét legjobban talán akkor ismerjük meg, ha közelebbről megvizsgáljuk a nemzetközi hatalmi rendszer három, viszonylag új tényezőjét: Olaszországot, Németországot és Japánt. Az első kettő csak 1870–71-ben egyesült; a harmadik az 1868-as Meidzsi-restaurációval kezdett kilépni az önként vállalt elszigeteltségből. Mindhárom ország fel akarta venni a versenyt a régi nagyhatalmakkal. Az 1880-as és 1890-es évekre már gyarmati hódításaik is voltak; a szárazföldi hadsereg fejlesztésével egyidejűleg pedig modern flottát kezdtek építeni. Jelentős tényezők voltak a kor diplomáciai számításaiban, és 1902-re mindegyikük szövetségese lett egy régebbi hatalomnak. Hasonlóságaik ellenére azonban valódi erejüket tekintve alapvető különbségek voltak köztük.

OLASZORSZÁG

Az egyesített olasz nemzet jelentős változást hozott az európai egyensúlyban. Idegen uralom és állandó intervenció fenyegetése alatt lévő kis államok csoportja helyett immár harmincmillió lakosú ország volt, és lélekszáma olyan gyorsan növekedett, hogy 1914-re megközelítette Franciaország össznépességét. Hadserege és flottája még nem volt különösebben nagy, de – mint ahogyan a *19.* és *20. táblázat* mutatja – figyelemre méltó erőt képviselt.

19. TÁBLÁZAT **A nagyhatalmak katonai és tengerészeti létszáma, 1880–1914**[26]

Ország	*1880*	*1890*	*1900*	*1910*	*1914*
Oroszország	791 000	677 000	1 162 000	1 285 000	1 352 000
Franciaország	543 000	542 000	715 000	769 000	910 000
Németország	426 000	504 000	524 000	694 000	891 000
Nagy-Britannia	367 000	420 000	624 000	571 000	532 000
Ausztria–Magyarország	246 000	346 000	385 000	425 000	444 000
Olaszország	216 000	284 000	255 000	322 000	345 000
Japán	72 000	84 000	234 000	271 000	306 000
Egyesült Államok	34 000	39 000	96 000	127 000	164 000

20. TÁBLÁZAT **A nagyhatalmak hadihajóinak tonnatartalma, 1880–1914**[27]

Ország	*1880*	*1890*	*1900*	*1910*	*1914*
Nagy-Britannia	650 000	679 000	1 065 000	2 174 000	2 714 000
Franciaország	271 000	319 000	499 000	725 000	900 000
Oroszország	200 000	180 000	383 000	401 000	679 000
Egyesült Államok	169 000	240 000	333 000	824 000	985 000
Olaszország	100 000	242 000	245 000	245 000	327 000
Németország	88 000	190 000	285 000	964 000	1 305 000
Ausztria–Magyarország	60 000	66 000	87 000	210 000	372 000
Japán	15 000	41 000	187 000	496 000	700 000

Diplomáciai szempontból, amint fentebb említettük,[28] Itália felemelkedése valóban nyugtalanította két nagyhatalmi szomszédját, Franciaországot és Ausztria–Magyarországot; 1882-es csatlakozása a hármas szövetséghez látszólag „feloldotta" az olasz–osztrák vetélkedést, és valószínűsítette, hogy az elszigetelt Franciaországnak két fronton kell szembenéznie ellenfeleivel. Így, lényegében egy évtizeddel az egyesítés után, Olaszország az európai hatalmi rendszer teljes jogú tagjának

látszott, s Rómát a többi jelentős főváros (London, Párizs, Szentpétervár, Bécs és Konstantinápoly) mellé sorolták, ahová már nagyköveteket illett akkreditálni.

De Olaszország nagyhatalmi státusának látszata elfedte jó néhány elképesztő gyengeségét, mindenekelőtt az ország s különösen a falusi dél gazdasági elmaradottságát. Az analfabetizmus országos mértéke (37,6%, délen jóval több) lényegesen magasabb volt, mint a nyugat- és észak-európai államokban; ez tükrözte az olasz mezőgazdaság nagy részének elmaradottságát: kis gazdaságok, gyenge termőföld, kevés befektetés, bérlőgazdálkodás, akadozó szállítás. Olaszország össztermékét és egy főre jutó nemzeti vagyonát inkább lehetett hasonlítani Spanyolországhoz és Kelet-Európa paraszttársadalmaihoz, mint Belgiumhoz, Hollandiához és Vesztfáliához. Nem voltak szénforrásai; a vízi erőművekre történő fokozatos átállás ellenére energiaszükségletének mintegy 88%-át továbbra is az angol szén fedezte, ami egyszerre gyengítette fizetési mérlegét és stratégiai erejét. Ilyen körülmények között az olasz népesség szaporodása jelentékeny ipari fejlődés nélkül nem volt egyértelműen előnyös, mivel a többi hatalomhoz képest lassította az egy főre jutó ipari növekedést,[29] és az összehasonlítás még kedvezőtlenebb lett volna, ha évente több százezer olasz nem emigrál az Atlanti-óceán túlsó partjára. Mindez, Kemp kifejezésével élve, „hátrányos későnjövővé" tette Olaszországot.[30]

Természetesen voltak azért modernizálási törekvések is. Pontosan erre a korszakra esik az, amit a történészek „a Giolitti-korszak ipari forradalmá"-nak és „országunk gazdasági életében bekövetkezett határozott változás"-ként emlegettek.[31] Északon jelentős mértékben fejlődött a nehézipar, a vas- és acéltermelés, a hajó- és autógyártás, valamint a textilipar. Gerschenkron szerint 1896–1908 között történt Olaszország „nagy előretörése" az iparosodás irányába; sőt az olasz ipar növekedési üteme gyorsabb volt, mint bárhol másutt Európában; fokozódott a lakosság vidékről városba áramlása, a bankrendszer átalakult az ipari hitel biztosítása érdekében, és a nemzeti reáljövedelem is hirtelen növekedett.[32] A piemonti mezőgazdaság is hasonló mértékben fejlődött.

Az olasz statisztikák, más államokéihoz viszonyítva, már kevésbé ragyogóak. Olaszország valóban megteremtette vas- és acéliparát, de ennek összterméke 1913-ban csupán egynyolcada volt Nagy-Britanniáénak, tizenhetede Németországénak és kétötöde Belgiuménak.[33] Ipari növekedésének üteme kétségtelenül rohamos volt, de olyan alacsony szintről indult, hogy a valós eredmények már nem voltak olyan lenyűgözőek. Az első világháború kitörésekor Olaszország az 1900-as brit ipari potenciál egynegyedét sem érte el, és a világ ipari termeléséből való részesedése valójában csökkent; az 1900. évi 2,5%-ról 1913-ban 2,4%-ra esett vissza. Bár névlegesen a vezető hatalmak közé tartozott, érdemes megemlíteni, hogy – Japán kivételével – a többi nagyhatalom ipari kapacitása két-háromszorosa volt Olaszországénak, Németországé és Nagy-Britanniáé pedig több mint tizenháromszorosa.

Ezt a lemaradást valamelyest enyhíthette volna a komoly nemzeti összefogás és a lakosság határozottabb tenniakarása, mindez azonban hiányzott. Az olaszok összetartottak ugyan családi és helyi, esetleg regionális szinten, de nem létezett össznemzeti lojalitás. Az észak és dél közötti, szinte áthághatatlan szakadékot csak elmélyítette észak iparosítása; a faluközösségek és a külső világ kapcsolatfelvételét

nem segítette az olasz kormány és a katolikus egyház ellenségeskedése (az utóbbi tiltotta tagjainak az állami szolgálatot). A helyi és külföldi liberálisok lelkesedtek ugyan a *risorgimento* eszményeiért, de ők az olasz társadalomra nem hatottak eléggé. A fegyveres szolgálatra toborzás nehézkes volt, és a katonai egységek stratégiai elvek alapján való elhelyezése – ellentétben a helyi politikai számításokkal – jóformán lehetetlennek bizonyult. A vezetésben a polgári–katonai kapcsolatokat a kölcsönös félreértések és a bizalmatlanság jellemezték. Az olasz társadalom általános antimilitarizmusa, a tisztikar gyenge képzettsége és a modern fegyverzethez szükséges tőke hiánya már jóval a szerencsétlen 1917-es caporettói csata, illetve az 1940-es egyiptomi hadjárat előtt megkérdőjelezte az olasz katonai hatékonyságot.[34] Az egységesítési háborúkban Franciaország beavatkozására és később Ausztria–Magyarország porosz fenyegetettségére számítottak. Az 1896-os aduai (Abesszínia) katasztrófa megalázta Olaszországot, mert az övé volt az egyetlen olyan európai hadsereg, melyet egy hatékony ellenállásra képtelen afrikai társadalom legyőzött. Az olasz kormány döntése, hogy az ország belép az 1911–12. évi líbiai háborúba, még az olasz vezérkart is meglepte, s hatalmas pénzügyi katasztrófával járt. A tengerészet ereje 1890-ben még kielégítőnek látszott, de a többi hatalomhoz viszonyítva fokozatosan csökkent, és hatékonysága is igencsak kérdéses volt. Ebben a korszakban az angol haditengerészet földközi-tengeri főparancsnokai mindig azt remélték, hogy az olasz flotta egy esetleges francia konfliktusban semleges marad.[35]

A következmények nyomasztóan hatottak Olaszország stratégiai és diplomáciai helyzetére. Az olasz vezérkar tisztában volt Franciaország és Ausztria–Magyarország számbeli és technikai fölényével, de azt is tudta, hogy az elégtelen olasz vasúti hálózat és a mélyen gyökerező regionalizmus lehetetlenné teszi a porosz típusú, nagyarányú és rugalmas hadviselést. Nemcsak a tengerészet világosan látható fogyatékosságai, hanem az ország hosszú és sebezhető partvonala is rendkívül bizonytalanná tették Olaszország szövetségesi politikáját, így a stratégiai tervezés a korábbinál is kaotikusabbá vált. Az 1882-ben Berlinnel aláírt olasz szövetségi egyezmény eleinte megnyugtatónak hatott, különösen amikor Bismarck látszólag megbénította a franciákat; de az olasz kormány már akkor is közelebbi kapcsolatot kívánt kiépíteni Nagy-Britanniával, az egyedüli hatalommal, amely semlegesíteni tudta a francia flottát. Amikor az 1900 utáni években Nagy-Britannia és Franciaország közelebb került egymáshoz, addig Nagy-Britannia és Németország együttműködése ellenségeskedésre váltott, az olaszok úgy érezték, hogy egyetlen választásuk az, ha taktikát változtatnak, s az új angol–francia kombináció felé közelednek. Ausztria–Magyarország iránti maradék ellenszenvük megerősítette ezt a lépést, míg Németországot tisztelték, és az olasz ipar finanszírozásában játszott meghatározó német szerep megakadályozta a nyílt szakadást. Így 1914-re Olaszország ismét olyan helyzetbe került, mint 1871-ben. A „legkisebb nagyhatalom"[36] idegesítően kiszámíthatatlan és gátlástalan volt szomszédai szemében; az Alpokban, a Balkánon, Észak-Afrikában és távolabb olyan kereskedelmi és terjeszkedési ambíciókat táplált, amelyek ellentétbe kerültek mind a barátok, mind a vetélytársak érdekeivel. Rossz gazdasági és szociális körülményei miatt Olaszor-

ság egyre kevésbé tudta befolyásolni az eseményeket, s mégis résztvevője maradt a nemzetközi játéknak. A legtöbb kormány véleménye szerint Olaszország jobb volt partnernek, mint ellenségnek; bár a pozitívum sem volt túl jelentős.[37]

JAPÁN

1890-ben Olaszország névlegesen tagja volt a nagyhatalmi rendszernek, de Japán egyáltalában nem tartozott közéjük. Évszázadokon keresztül egy decentralizált, feudális oligarchia uralkodott az országban, amelynek vezető rétegét a helyi földesurak *(daimio)* és egy arisztokrata harcos kaszt *(szamuráj)* alkották. A természeti források hiánya és a pusztán 20%-nyi megművelhető területet hagyó, hegyes vidék hátrányai miatt Japán nem rendelkezett a gazdasági fejlődés szokásos előfeltételeivel. Bonyolult, közeli rokonok nélküli nyelvük, valamint egyedi kultúrájuk elszigetelte őket a világ többi részétől. A japánok még a XIX. század második felében is elzárkóztak, és ellenálltak a külföldi behatásoknak. Úgy látszott tehát, hogy világhatalmi szempontból Japán politikailag éretlen, gazdaságilag elmaradott, katonailag gyenge marad.[38] Két generáción belül mégis fontos szereplője lett a Távol-Kelet nemzetközi politikai életének.

Az átalakulást az okozta, hogy az 1868-ban kezdődő Meidzsi-restauráció hatása alá került japán elit hangadói elhatározták, elkerülik az Ázsia többi részén terjeszkedő nyugati befolyást és gyarmatosítást, ha kell, még annak árán is, hogy a szükséges reformintézkedések megingatják a feudális berendezkedést, és ezzel kiváltják a szamurájok keserű ellenállását.[39] Japánt nem azért kellett modernizálni, mert egyes vállalkozók így kívánták, hanem az „állam"-nak volt erre szüksége. A kezdeti ellenállás megtörése után a modernizáció olyan keménységgel és elszántsággal haladt előre, hogy az elhalványította még Colbert és Nagy Frigyes egykori erőfeszítéseit is. A porosz-német modell alapján új alkotmány született. Megreformálták a jogrendszert. Olyan iramban fejlesztették az oktatási rendszert, hogy az ország kivételesen magas szintet ért el az írni-olvasni tudás terén. Naptárreformot hajtottak végre, megváltoztatták az öltözködési szokásokat. Modern bankrendszert fejlesztettek ki. Az angol haditengerészet szakértőinek tanácsai alapján korszerű japán flottát hoztak létre, míg a szárazföldi haderők modernizálását a porosz vezérkar segítette. Japán tiszteket küldtek nyugati katonai és tengerészeti akadémiákra; korszerű fegyvereket vásároltak külföldről, de egyidejűleg megteremtették a hazai hadiipart is. Az állam ösztönözte a vasút-, a távíró- és a szállítást elősegítő úthálózat kiépítését; együttműködött a kibontakozóban lévő japán vállalkozások kezdeményezőivel a nehézipar, a vas- és acéltermelés, a hajóépítés fejlesztésében, valamint a textilgyártás modernizálásában. Állami kedvezményekkel támogatták az exportőröket, ösztönözték a hajózást és a szállítást. A japán kivitel, különösen a selyem- és a textiláruk exportja felszökött. Minden erőfeszítésüket a nemzeti jelszó megvalósításának szolgálatába állították: *fukoku kjóhei* („gazdag ország, erős hadsereggel"). A japánok számára egyet jelentett a gazdasági és a katonai-tengerészeti hatalom.

Mindehhez idő kellett, és tetemes volt még a hátrány.[40] 1890 és 1913 között a városi lakosság megduplázódott ugyan, de a földdel foglalkozók száma lényegileg változatlan maradt. A japán lakosság több mint fele foglalkozott földműveléssel, erdészettel és halászattal még az első világháború kitörését közvetlenül megelőzően is, de a gazdálkodási technika fejlődése ellenére a hegyes vidék és a gazdaságok kis mérete akadályozta az angol mintájú „mezőgazdasági forradalmat". Nehézkes és elmaradott mezőgazdasági berendezkedésével a japán ipari potenciál vagy az egy főre eső iparosodás mértéke még mindig a nagyhatalmi lista végén vagy ahhoz közel állt (lásd a *14.* és *17. táblázat*ot). Míg az 1914 előtti ipari fellendülés világosan nyomon követhető a modern üzemanyagokból nyert energia fogyasztásának nagyarányú növekedésében, valamint a világ ipari termelésében való részesedésében, a japán gazdaság több területen továbbra is hátrányban maradt. Alacsony vas- és acéltermelése is zömében az importra támaszkodott. A japán hajóépítő ipar erősen fejlődött ugyan, de a hadihajók egy részét még mindig külföldről kellett megrendelnie. Tőkeszegény volt az ország, ezért egyre nagyobb összegeket kellett külföldről kölcsönkérnie, és sohasem jutott elég pénz az ipari befektetésekre, az infrastruktúrára és a fegyveres erőkre. Gazdasági csoda volt, hogy akadt egy olyan nem nyugati állam, amelyben a klasszikus imperializmus korában zajlott le az ipari forradalom; Nagy-Britanniához, az Egyesült Államokhoz és Németországhoz képest Japán iparilag és pénzügyileg mégis csak könnyűsúlyúnak számított.

Két további tényező segítette Japán nagyhatalommá emelkedését; ezekből érthetjük meg, miért előzhette meg például Olaszországot. A földrajzi elszigeteltség volt az első. A legközelebbi szárazföld a hanyatló kínai birodalomhoz tartozott. Kína, Mandzsúria és Korea könnyen egy másik nagyhatalom kezére kerülhetett, és Japán sokkal közelebb feküdt ezekhez a területekhez, mint bármely másik imperialista állam. Oroszország a saját bőrén tapasztalta meg mindezt, amikor 1904–1905-ben hatezer mérföldnyi vasútvonalon próbálta ellátni hadseregét, amire, néhány évtizeddel később, a brit és az amerikai tengerészetnek is rá kellett ébrednie a Fülöp-szigetek, Hongkong és Malájföld felmentésével kapcsolatos logisztikai problémákkal birkózva. Miután folyamatosan erősödött Kelet-Ázsiában, csakis egy másik erős állam határozott fellépése tudta volna megakadályozni, hogy idővel ne Japán legyen a térség uralkodó hatalma.

A második tényező a *közszellem.* A japán kultúra egyediségének erős tudata, az istenként imádott uralkodó, az állam tisztelete, a szamuráj katonai dicsőség és vitézség, a fegyelem és kitartás hangsúlyozása olyan politikai kultúrát teremtett, amely egyszerre volt félelmetesen hazafias és minden áldozatra kész. Így hát érthető az a japán törekvés, hogy mind a piacok és nyersanyagok, mind a stratégiai biztonság szempontjából „Nagy-Kelet-Ázsia" felé kell terjeszkedniük. A Kína elleni 1894. évi sikeres szárazföldi és tengeri hadjáratban – Koreával kapcsolatban támadt a nézeteltérés[41] – a jobban felszerelt japán erőket szinte fanatikus győzni akarás hajtotta előre. E háború végén az orosz, francia, német „hármas intervenció" veszélye arra késztette az elkeseredett japán kormányt, hogy visszavonja Port Arthurra és a Liaotung-félszigetre támasztott igényeit, ami azonban csak növelte

Tokió elszántságát, hogy később újra próbálkozzon. Aligha akadt olyan ember a kormányban, akinek véleménye eltért volna Hajasi báró komor konklúziójától:

Ha az új hadihajókat szükségesnek tartjuk, mindenáron meg kell építenünk őket; ha hadseregünk szervezettsége elégtelen, azonnali hatállyal rendbe kell hozni; ha szükséges, meg kell változtatni az egész katonai rendszert...

E pillanatban Japánnak nyugodtan és csendben kell várnia, hogy megszűnjön az iránta tapasztalható gyanakvás. Ez idő alatt meg kell szilárdítani a nemzeti hatalom alapjait; s figyelnünk és várnunk kell arra a lehetőségre Keleten, amely biztosan eljön egy napon. Amikor ez a nap elérkezik, Japán dönti majd el saját sorsát...[42]

Tíz évvel később ütött a bosszú órája, amikor Japán koreai és mandzsúriai törekvései összeütközésbe kerültek a cári Oroszország érdekeivel.[43] A tengerészeti szakértőket lenyűgözte Togo admirális flottája, amely a döntő csuzimai csatában megsemmisítette az orosz hajókat, másokat viszont a japán társadalom általános hozzáállása ragadott meg. Port Arthur meglepetésszerű megtámadása (az ilyen rajtaütést először az 1894-es kínai konfliktus során alkalmazták, majd 1941-ben újították fel), valamint a győzelmet bármi áron kicsikarni akaró japán nacionalista lelkesedés kedvező visszhangra talált nyugaton. Lenyűgözőek voltak a japán tisztek és közlegények Port Arthur és Mukden körzetében vívott szárazföldi ütközetei, ahol több tízezer katona esett el, amikor aknamezőkön, szögesdróton keresztül és gépfegyvertüzben támadták és foglalták el az orosz lövészárkokat. Úgy látszott, a szamurájszellem még a fejlett hadiipar korában is képes csupasz bajonettel biztosítani a győzelmet. Ha a jó közszellem és a fegyelem még mindig létfontosságú feltétele egy nemzet erejének és hatalmának, Japán bővelkedik ezekben a forrásokban – vélekedtek a kortárs katonai szakértők.

Japán azonban még ekkor sem volt teljes jogú nagyhatalom. Az volt a szerencséje, hogy a még elmaradottabb Kínával és a katonailag nehézkes cári Oroszországgal került szembe, amely nem tudta sikeresen leküzdeni a Szentpétervár és a Távol-Kelet közötti óriási távolságot. Az 1902-es angol–japán szövetség lehetővé tette, hogy egy harmadik hatalom beavatkozásának veszélye nélkül harcoljanak hazai területen. A japán tengerészet angol típusú hadihajókra, hadserege Krupp gyártmányú fegyverekre támaszkodott. A legfontosabb az volt, hogy bár egyedül képtelen volt a háború hatalmas költségeinek fedezésére, számíthatott amerikai és brit kölcsönökre.[44] Mint ahogy később kiderült, Japán már 1905 végén a pénzügyi csőd szélén állt, amikor Oroszországgal megkezdődtek a béketárgyalások. A tokiói közvélemény mindezt valószínűleg nem tudta, mert nagyon dühösen reagált az Oroszországra kiszabott, viszonylag enyhe békefeltételekre. A győzelem teljes volt; a japán haderőt dicsőítették és magasztalták; a gazdaság végül is talpra állt, és az ország regionális nagyhatalmi rangját elismerték – mindezzel Japán „felnőtté" vált. Ezután senki sem tehetett érdemleges lépést a Távol-Keleten úgy, hogy ne számolt volna Japán reakciójával. Azt viszont továbbra sem lehetett kiszámítani, hogy a szigetország esetleges további terjeszkedése milyen visszhangra találna a régi nagyhatalmak részéről.

NÉMETORSZÁG

A birodalmi Németország felemelkedése közvetlenebb és tartósabb hatást gyakorolt a nagyhatalmi egyensúlyra, mint bármely más újonnan feltörekvő állam. Németország – Japánnal ellentétben – nem geopolitikai elszigeteltségben, hanem a régi európai államrendszer középpontjában alakult ki; létrejöttének puszta ténye közvetlenül ütközött Ausztria–Magyarország és Franciaország érdekeivel, s megváltoztatta *valamennyi* európai nagyhatalom viszonylagos helyzetét. Emellett Németország ipari, kereskedelmi és katonai-haditengerészeti fejlődése rendkívül gyors volt. Az első világháború előestéjén nemcsak Olaszországnál és Japánnál volt háromszor-négyszer erősebb, de jócskán Franciaország és Oroszország előtt járt, sőt valószínűleg már Nagy-Britanniát is megelőzte. 1914 júniusában a nyolcvanéves Lord Welby figyelmeztetett, hogy „az ötvenes évek Németországa még jelentéktelen hercegecskék uralma alatt álló semmitmondó kis államok laza csoportja volt";[45] most viszont egy emberöltő alatt Európa legerősebb állama lett, s folyamatosan növekedett. Ezért került „a német kérdés" olyan sokszor az 1890 utáni fél évszázad világpolitikájának középpontjába.

Itt csak néhány mozzanatot villanthatunk fel Németország robbanásszerű növekedéséről.[46] Népessége az 1890. évi 49 millióról 1913-ra 66 millióra emelkedett, s ezzel Oroszország mögött a második helyre került Európában. Németországban azonban az oktatás, a társadalmi ellátás és az egy főre eső jövedelem szintje jóval meghaladta Oroszországét, így mind a lakosság számát, mind „minőségét" tekintve nagyon erős ország volt. Ekkoriban 1000 olasz újoncból 330 volt analfabéta, Ausztria–Magyarországon 220, Franciaországban 68, addig Németországban 1000 besorozott között csak 1 írástudatlant találtak.[47] Ez nemcsak a német hadsereg számára volt előnyös, hanem a képzett munkásokra számító gyáraknak, a művelt mérnököket igénylő iparvállalatoknak, a gyakorlott kémikusokat kereső laboratóriumoknak és a vállalkozókra meg eladókra váró vállalatoknak is – s ezeket az igényeket a német iskolarendszer, a műszaki főiskolák és az egyetemek bőségesen kielégítették. A mezőgazdaság is hasznosította a tudomány eredményeit: a német gazdálkodók már műtrágyákat használtak, és széles körű modernizációval növelték a terméshozamot, amely lényegesen meghaladta bármely más nagyhatalom hektáronkénti eredményeit.[48] A junkerek és a parasztszövetkezetek kiengesztelésére a német mezőgazdaságot jelentős védővámokkal támogatták az olcsóbb amerikai és orosz élelmiszerekkel szemben; viszonylagos hatékonyságának köszönhetően a mezőgazdasági szektor nem csökkentette olyan mértékben az egy főre jutó nemzeti jövedelmet és terméket, mint a többi kontinentális nagyhatalomban.

Németország ezekben az években mégis ipari fejlődésével tűnt ki igazán. Széntermelése az 1890. évi 89 millió tonnáról 1914-re 277 millió tonnára emelkedett, ez alig maradt el Nagy-Britannia 292 milliója mögött, s jóval megelőzte Ausztria–Magyarországot (47 millió), Franciaországot (40 millió) és Oroszországot (36 millió). Az acéltermelés növekedése még káprázatosabb volt. A német acélipar 1914-ben 17,6 millió tonnájával meghaladta Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország

együttes termelését. Még impozánsabb volt Németország teljesítménye a XX. századi elektromos, optikai és vegyiparban. Olyan óriásvállalatok kerültek az európai villamosipar élére, mint a Siemens és az AEG, amelyek együtt összesen 142 000 embert foglalkoztattak. A német vegyipari vállalatok – a Bayer és a Hoechst vezetésével – a világ iparifesték-anyagainak 90%-át termelték. Ez a sikersorozat természetesen kihatott a német kereskedelemre is. 1890 és 1913 között a német kivitel megháromszorozódott, s így megközelítette a világ vezető exportőrét, Nagy-Britanniát; az sem meglepő, hogy a háború előestéjére a német kereskedelmi flotta a második helyre került a nemzetközi versenyben. Ekkor a világ ipari termeléséből való részesedése (14,8%) már meghaladta Nagy-Britanniáét (13,6%), és két és félszerese volt Franciaországénak (6,1%). Németország valósággal Európa gazdasági energiaforrásává vált, és még a sokat emlegetett tőkehiány sem lassította ezt a folyamatot. Nem csoda, hogy a nacionalisták, mint Friedrich Naumann is, ujjongtak e hatalmas növekedés láttán, amely véleményük szerint megmutatja Németország valódi pozícióját a világban. „Ezek a német faj sajátosságai" – írta Naumann. – „Van hadserege, tengerészete, pénze és hatalma... A hatalom modern, gigantikus megnyilvánulásai csak akkor lehetségesek, ha egy tevékeny nép a szervezetében érzi a tavasz nedveit."[49]

Korántsem meglepő, hogy a Naumann-féle publicisták és még inkább az olyan elvakult expanzionista csoportok, mint a Pángermán Szövetség vagy a Német Tengerészeti Szövetség sürgették a német befolyás európai és tengerentúli kiterjesztését. Az „új imperializmus" e korszakában mindegyik nagyhatalom hasonló húrokat pengetett. Gilbert Murray csípősen jegyezte meg 1900-ban, hogy úgy látszik, *mindegyik* ország azt hajtogatja: „Mi vagyunk a nemzetek dísze, virága... Csak mi uralkodhatunk más népek felett."[50] 1895 után a vezető német körök szintén meg voltak győződve arról, hogy egy kellő pillanatban szükségessé válik a nagyarányú területi terjeszkedés; Tirpitz admirális szerint a német iparosodás és a tengerentúli hódítások „olyannyira feltartóztathatatlanok, mint a természeti törvények"; von Bülow kancellár pedig kijelentette: „Nem az a kérdés, hogy akarunk-e gyarmatosítani vagy sem, hanem az, hogy gyarmatosítanunk *kell,* akár akarjuk, akár nem." Vilmos császár patetikusan jelentette be, hogy Németországnak „nagy feladatai voltak a régi Európa szűk határain kívül", ugyanakkor a kontinens egyfajta békés „napóleoni főhatalma"-ként is elképzelte Németországot.[51] A hangnem tehát elég komolyan megváltozott Bismarckhoz képest, aki nem győzte hangsúlyozni, hogy Németország „elégedett" hatalom, amely Európában a status quo megőrzésére törekszik, és (az 1884–85. évi gyarmatosítási kísérletek ellenére) nem érdeklődik tengerentúli területek iránt. Helytelen azonban eltúlozni a terjeszkedéssel kapcsolatos német „ideológiai egyetértés"[52] erőszakos természetét; francia és orosz, angol és japán, amerikai és olasz államférfiak szintén bejelentették országuk gyarmattartó elhivatottságát, legfeljebb kevésbé határozott és agresszív hangnemben.

A német expanzionizmusban az volt valóban jelentős, hogy az ország vagy már rendelkezett azzal a fegyverzettel, amellyel meg lehetett változtatni a status quót, vagy megvoltak az anyagi forrásai, hogy előállítsa őket. Ez leghatásosabban a

német haditengerészet 1898 utáni fejlődésében mutatkozott meg, amely Tirpitz vezetése alatt a hatodikról a második helyre lépett elő a világ flottái között, egyedül az angol haditengerészet előzte meg. A háború előestéjére a német hadiflotta tizenhárom dreadnought típusú nagy csatahajóból, tizenhat régebbi hadihajóból és öt cirkálóból állt. Ez olyan jelentős erőt képviselt, hogy a brit Admiralitás fokozatosan visszavezényelte tengerentúli bázisairól szinte valamennyi hadihajóját az Északi-tengerre. Egyre inkább megmutatkozott, hogy a német hajók minden tekintetben fölényben vannak riválisaikkal szemben (jobb belső felépítés, hatásosabb lövedékek, kitűnő optikai felszerelés, nagyszerű tüzérségi irányítás, éjszakai manőverezés stb.).[53] Bár Tirpitz admirális sohasem tudta megszerezni azt a hatalmas összeget, amely az „angolokéval azonos erejű"[54] haditengerészet megteremtéséhez szükséges lett volna, mégis sikerült olyan erős flottát építenie, amely megfélemlítette a rivális Franciaországot és Oroszországot.

Németország ekkori szárazföldi haderejét a megfigyelők nem tartották elég ütőképesnek; az 1914 előtti évtizedben a német hadsereg valóban jóval kisebb volt a cári Oroszország haderejéhez képest, hozzávetőleg Franciaországéval volt azonos szinten. De a látszat csalt. A német kormány elsősorban Tirpitz hadiflottáját fejlesztette a költségvetésből, míg a szárazföldi hadsereget egyelőre alacsonyabb szinten tartotta.[55] Amikor 1911–12-ben a feszült nemzetközi helyzet a hadsereg nagyarányú bővítésére késztette Berlint, lenyűgöző volt a gyors sebességváltás. 1910 és 1914 között a szárazföldi hadsereg költségvetése 204 millió dollárról 442 millió dollárra emelkedett, míg Franciaország hasonló kiadásai 188 millió dollárról csupán 197 millióra növekedtek. A franciák besorozták a szolgálatra alkalmas fiatalok 89%-át, míg a németek csak 53%-át. 1914-re már Oroszország is 324 millió dollárt költött hadseregére, de ez rendkívüli megterhelést jelentett: a védelmi költségek az ország nemzeti jövedelmének 6,3%-át tették ki, míg Németországban csak 4,6%-át.[56] Németország – Nagy-Britanniát leszámítva – könnyebben tudta elviselni a fegyverkezés terhét, mint bármely más európai állam. Amíg a német hadsereg több millió tartalékost tudott mozgósítani és felszerelni, és az oktatás és kiképzés magasabb színvonalának köszönhetően be is tudta vetni őket a hadműveletekben, addig Franciaország és Oroszország képtelen volt erre. A francia vezérkar úgy értékelte, hogy tartalékosai csak a vonalak mögött használhatók;[57] Oroszországban pedig nem volt elég fegyver, csizma és egyenruha az elméletileg több milliós tartalék felszerelésére, s ugyanígy hiányzott a hadsereg irányításához szükséges tisztikar is. Még ezek az adatok sem mutatják meg teljes mélységében a német katonai kapacitást, mert sok volt a mennyiségileg nem mérhető tényező is, mint a jó belső összeköttetés, gyors mozgósítási ütemtervek, magas szintű vezetőképzés, fejlett technológia és így tovább.

Földrajzi és diplomáciai helyzete azonban gyengítette a Német Birodalmat. Mivel a kontinens közepén terült el, növekedése egyidejűleg több nagyhatalmat fenyegetett. Erős hadigépezete és az európai határok újrarendezését sürgető pángermán mozgalom a franciákat és az oroszokat egyaránt riasztotta, a veszélytudat közelebb is vitte őket egymáshoz. A német haditengerészet gyors növekedése nyugtalanította Nagy-Britanniát, Hollandia és Észak-Franciaország pedig mindig

érezte a rejtett német fenyegetést. Egy tudós szerint Németország „körülzártnak született".[58] Bár a német terjeszkedés a tengerentúlra irányult, egy lépést sem tehettek anélkül, hogy ne keresztezték volna egy másik nagyhatalom érdekeit. Egy latin-amerikai kaland háborút jelentett volna az Egyesült Államokkal. A Kína felé irányuló terjeszkedést Oroszország és Nagy-Britannia fogadta ingerülten az 1890-es években, míg az oroszok feletti 1905-ös japán győzelem után egyenesen felesleges volt minden próbálkozás. A bagdadi vasút kiépítésére tett német kísérletek egyaránt nyugtalanították Londont és Szentpétervárt. A portugál gyarmatok megszerzésére tett lépések az angolok ellenállásába ütköztek. Míg az Egyesült Államok akadálytalanul kiterjeszthette befolyását a nyugati féltekére, Japán benyomulhatott Kínába, Oroszország és Nagy-Britannia hódíthatott a Közel-Keleten, és Franciaország „kikerekíthette" birtokait Északnyugat-Afrikában, addig Németországnak semmi sem jutott. Amikor von Bülow híres 1899-es „kalapács vagy üllő" beszédében dühödten jelentette ki: – „Nem engedhetjük semmilyen idegen hatalomnak, semmilyen idegen Jupiternek, hogy azt mondja nekünk: «Mit lehet még tenni? A világ már fel van osztva!»" – ezzel a németek állandó sérelmének adott hangot. Nem csoda, hogy a német publicisták a világ újrafelosztását követelték.[59]

A felemelkedő országok természetesen mindig meg akarták változtatni az olyan nemzetközi berendezkedést, amely csak a régi nagyhatalmak számára jelentett előnyt.[60] *Reálpolitikai* szemszögből az volt a kérdés, hogy egy új hatalom el tud-e érni területi változásokat, anélkül, hogy túlzott ellenkezést váltana ki. A földrajzi helyzetnek fontos szerepe volt, de kiemelt jelentőségűvé vált a diplomácia is, mert Németországnak nem voltak geopolitikai előnyei, mint például Japánnak, tehát diplomáciai tevékenységét kellett kiemelkedően magas színvonalra emelnie. Amikor Bismarck 1871 után látta azt a nyugtalanságot és féltékenységet, amelyet a Második Német Birodalom hirtelen felemelkedése keltett, arra törekedett, hogy meggyőzze a nagyhatalmakat (különösen a peremhatalmakat, Oroszországot és Nagy-Britanniát): Németországnak nincsenek további területi követelései. A bátorságát mindenáron fitogtatni kívánó Vilmos császár és tanácsadói már sokkal kevésbé voltak óvatosak. Jóllehet kifejezésre juttatták elégedetlenségüket a fennálló berendezkedéssel szemben, de – és ez volt a legnagyobb hiba – a berlini államgépezet nagyra törő birodalmi céljainak kulisszái mögött hatalmas káosz és bizonytalanság rejlett. A hibák jelentős része II. Vilmos jellemgyengeségeire vezethető vissza, s mindezt fokozták a bismarcki alkotmány alapvető hibái; hiányzott egy olyan (kabinetszerű) testület, amely együttesen felelt volna az általános kormánypolitikáért, a különböző osztályok és érdekcsoportok mindennemű felső ellenőrzés és fontossági sorrend nélkül hajszolták céljaikat.[61] A haditengerészetet szinte kizárólag egy Anglia elleni háború gondolata foglalkoztatta; a hadsereg Franciaország megsemmisítését tervezgette; a bankárok és az üzletemberek a Balkán, Törökország, illetve a Közel-Kelet irányába akartak terjeszkedni, hogy megszüntessék az orosz befolyást. A következmény – sajnálkozott 1914 júliusában Bethmann-Hollweg kancellár – az volt, hogy „mindenkit kihívtunk, mindenkinek útjába kerültünk, miközben valójában senkit sem gyengítettünk meg".[62] Egy egoista és gyanakvó nemzetállamokból álló világban nem ez volt a siker receptje.

Végül fennállt a veszély, hogy a diplomáciai vagy a területi sikerek elmaradása kihat a vilmosi Németország törékeny belpolitikájára, az ipari robbanás időszakában ugyanis a junker elitet aggasztotta a mezőgazdaság iránti érdeklődés viszonylagos csökkenése, a szervezett munkások szaporodása és a szociáldemokraták befolyásának növekedése. Igaz, 1897 után a *Weltpolitik* követését jelentősen meghatározta az a számítás, hogy politikai népszerűsége folytán elterelné a figyelmet Németország belpolitikai repedéseiről.[63] A berlini rezsimnek azonban állandóan azzal a kettős veszéllyel kellett számolnia, hogy ha meghátrál egy „idegen Jupiter"-rel való összeütközés elől, akkor a császárral és tanácsadóival szemben kihívja a német nacionalista közvélemény nemtetszését; míg ha egy valódi háborúba bocsátkozik, nem egyértelmű, hogy a munkások, katonák, tengerészek tömegeinek természetes hazafiassága ellensúlyozni tudja-e az őskonzervatív porosz-germán állam iránti ellenszenvet. Míg egyes megfigyelők úgy érezték, hogy egy háború felsorakoztatná a nemzetet a császár mögé, mások attól féltek, hogy ez csak tovább rongálná a német szociálpolitika építményét. Itt azonban ismét az összefüggéseket kell látni: Németország belső gyengeségei ugyanis közel sem voltak olyan komolyak, mint Oroszország vagy Ausztria–Magyarország problémái, de mégis léteztek, és bizonyosan befolyásolhatták az ország részvételét egy hosszadalmas „totális" háborúban.

Számos történész úgy véli, hogy a birodalmi Németország „különleges eset" volt, egy *Sonderweg*-et (külön utat) követett, amely később majd a nemzetiszocializmus túlkapásaiban összegeződik. Ha szigorúan a századforduló körüli politikai állapotokat tekintjük, nehéz bizonyítani ezt az állítást: az orosz és az osztrák antiszemitizmus volt olyan erős, a francia sovinizmus pedig legalább annyira szembeszökő, mint a németek hasonló megnyilvánulásai, és Japánban ugyanolyan széles körben terjedt el egyedi kultúrájuk és kiválasztottságuk tudata, mint Németországban. Az itt vizsgált hatalmak mind „különlegesek" voltak, és az imperializmus korszakában mindegyik buzgón bizonyítani is akarta különlegességét. A hatalmi politika szempontjából azonban Németországnak valóban voltak döntő jelentőségű egyedi vonásai. Az egyetlen nagyhatalom volt, amely egyesítette a nyugati demokráciák modern ipari erejét a keleti monarchiák autokratikus döntéshozatali mechanizmusával.[64] Az Egyesült Államokon kívül egyedül ez az új hatalom rendelkezett ténylegesen azzal az erővel, amellyel megkérdőjelezhette a létező rendet. Ez a felemelkedő nagyhatalom viszont abban is egyedülálló volt, hogy akár keletre, akár nyugatra kívánt terjeszkedni, csakis szomszédai kárára tehette; és jövőbeli növekedése (Calleo szavaival) „közvetlenül" és nem „közvetve" aknázta alá az európai egyensúlyt.[65] Veszélyes puskaporos hordóhoz volt hasonló ez a nemzet, amely Tirpitz szerint úgy érezte: „az elveszített tér visszaszerzése ... élet-halál kérdése".[66]

A felemelkedő államok számára az áttörés létfontosságúnak látszott, de a nyomás alatt álló, pozícióikat konzerválni próbáló régebbi nagyhatalmak még sürgetőbb helyzetben voltak. Ismét rá kell mutatnunk a három nagyhatalom, Ausztria–Magyarország, Franciaország és Nagy-Britannia közötti igen jelentős különbsé-

gekre – különösen az első és az utolsó állam esetében mutatkozó eltérésekre. Az kétségtelen, hogy a világeseményekre gyakorolt hatalmi befolyásuk bizonyíthatóan csökkent a XIX. század végére, az 50–60 évvel korábbi állapotokhoz viszonyítva,[67] még akkor is, ha védelmi költségvetésük magasabb volt, gyarmatbirodalmuk pedig növekedett, és ha (mint Franciaország és Ausztria–Magyarország esetében) még további területi követeléseik is voltak Európában. Teljes joggal állíthatjuk, hogy e nemzetek vezetői *tudták*, hogy a nemzetközi helyzet már jóval bonyolultabb és fenyegetőbb, mint elődeik korában. E tény ismerete radikális politikai változtatások fontolgatására kényszerítette őket annak érdekében, hogy megfelelhessenek az új körülményeknek.

AUSZTRIA–MAGYARORSZÁG

A régebbi hatalmak közül vitathatatlanul az Osztrák–Magyar Monarchia volt a leggyengébb – sőt (Taylor véleménye szerint) már majdnem le is csúszott az élvonalból[68] –, de ez a makrogazdasági statisztikák alapján nem olyan nyilvánvaló. A figyelemre méltó emigráció ellenére népessége az 1890-es 41 millióról 1914-re 52 millióra emelkedett, így meghaladta Franciaország és Olaszország, sőt valamelyest Nagy-Britannia lélekszámát is. Ezekben az évtizedekben a monarchiában is lényegesen fokozódott az iparosítás üteme, bár a változás talán gyorsabb volt 1900 előtt, mint azután. Széntermelése 1914-ben elérte a tekintélyes 47 millió tonnát, ami több volt, mint Franciaországé vagy Oroszországé, s még acéltermelése és energiafogyasztása sem maradt el jelentősen a kettős szövetség hatalmaitól. Textilipara is fellendült, emelkedett a sörárpa- és cukorrépa-termelés, kiaknázták a galíciai olajmezőket, megkezdték a magyarországi mezőgazdaság gépesítését, a Škoda-fegyvergyár terjeszkedett, a nagyobb városokba bevezették az elektromosságot, és az állam erőteljesen támogatta a vasútépítést.[69] Bairoch egyik számítása szerint az Osztrák–Magyar Monarchia bruttó nemzeti terméke 1913-ban lényegileg azonos volt Franciaországéval[70] (ez ugyan kissé gyanús), és Farrar megállapítása alapján az „európai hatalomból" való részesedése az 1890-es 4%-ról 1910-ben 7,2%-ra emelkedett.[71] Mindamellett világos, hogy az 1870-től 1913-ig terjedő időszakban a birodalom fejlődésének mértéke a legmagasabbak között volt Európában, s ipari potenciálja még Oroszországénál is gyorsabban növekedett.[72]

Ha azonban részletesebben vizsgáljuk Ausztria–Magyarország gazdasági és társadalmi helyzetét, jelentős hiányosságokat fedezhetünk fel. Talán a legalapvetőbb közülük az egy főre eső jövedelem és termék közötti óriási területi különbség, amely nagymértékben tükrözte a svájci Alpoktól Bukovináig terjedő térség társadalmi-gazdasági és etnikai sokszínűségét. 1910-ben például Galícia és Bukovina lakosságának 73%-a foglalkozott mezőgazdasággal, míg a birodalmi átlag 55% volt; de a vagyoni egyenlőtlenségek sokkal jelentősebbek és riasztóbbak voltak: az egy főre eső jövedelem Alsó-Ausztriában (850 korona) és Csehországban (761 korona) jóval meghaladta a galíciai (316 korona), a bukovinai (310 korona) és a dalmáciai (264 korona) átlagot.[73] Míg az ipar az osztrák és cseh területeken, a

mezőgazdaság pedig Magyarországon fejlődött erőteljesen, addig a népesség a legszegényebb szlávok lakta térségben emelkedett leggyorsabban. Következésképpen Ausztria–Magyarország egy főre eső iparosodottsági szintje még mindig jóval a vezető nagyhatalmak mögött maradt, s abszolút termelési növekedése ellenére a világ ipari termeléséből való részesedése pusztán 4,5% körül mozgott ezekben az évtizedekben. Ez a gazdasági bázis pedig nem volt elég erős ahhoz, hogy megfelelő alapot biztosítson Ausztria–Magyarország stratégiai feladatainak megoldásához.

A viszonylagos elmaradottságot csak egy japán vagy francia típusú erős nemzeti-kulturális összetartás kompenzálhatta volna, de éppen a monarchiában élt a legsokszínűbb népcsoport az európai országok között[74] – amikor 1914-ben kitört a háború, a mozgósítási parancsot például tizenöt különböző nyelven kellett kinyomtatni. Annak ellenére, hogy az Ifjúcsehek meglehetősen hangoskodtak, Ferenc József és tanácsadói számára mégsem a csehországi németek és csehek közötti régi feszültség jelentette a legfőbb problémát. Magyarország és Ausztria viszonya az 1867. évi kiegyezést követő egyenlőség ellenére továbbra is feszült maradt, s szüntelen összeütközésekhez vezetett a vámok, a kisebbségekkel való bánásmód, a hadsereg „magyarosítása" és egyéb fontos kérdésekben. Ezért nyugati megfigyelők 1899-ben már az egész monarchia felbomlásától tartottak, és Delcassé francia külügyminiszter titokban újraértékelte az Oroszországgal kötött kettős szövetség feltételeit; attól féltek, hogy ha Németországhoz kerülnek a monarchia volt területei, akkor a németek megkaparinthatják az adriai partokat is. Mi több, 1905-re a bécsi vezérkar csendben elkészítette Magyarország katonai megszállásának tervét, arra az esetre, ha a válság elmélyülne.[75] Bécs nemzetiségi problémáinak listája nem a csehekkel és a magyarokkal végződött. Délen az olaszok nehezményezték területük erőszakos germanizálását, s a határ túlsó oldaláról, Rómából vártak segítséget; az erdélyi románok viszont Bukarest felé vonzódtak. A lengyelek viszont csendben voltak, elsősorban azért, mert a Habsburg Birodalom alattvalóiként jóval szabadabban élhettek, mint a német és orosz uralom alatt álló területeken. A monarchia egységére nézve a legnagyobb veszélyt a déli területeken élő szlávok jelentették, mivel ezek Szerbiától, illetve a távolabbi Oroszországtól vártak segítséget. Bécsi liberális körök időnként sürgették a délszláv igények kompromisszumos megoldását, de a magyar dzsentriréteg – amely ellenezte az ország különleges státusának legcsekélyebb csorbítását is, és Magyarországon belül sem engedett az etnikai kisebbségek diszkriminációjából – semmilyen kompromisszumra nem mutatott hajlandóságot. Miután a mérsékelteket megfosztották a kérdés politikai megoldásának lehetőségétől, megnyílt az út az olyan osztrák–német nacionalisták előtt, mint Conrad tábornok vezérkari főnök, aki a szerb kérdés erőszakos megoldását sürgette. Bár Ferenc József császár és király igyekezett mértéket tartani, ez a lehetőség maradt az ultima ratio, ha a monarchia fennmaradását valóban veszély fenyegetné.

Ezek a problémák kétségtelenül hátrányosan befolyásolták Ausztria–Magyarország erejét, bár a sokszínű etnikai megoszlás még nem jelentett szükségszerűen katonai gyengeséget. A hadsereg továbbra is egyesítette a nemzetiségeket, és a szolgálati szabályzat kiválóan alkalmazkodott a soknyelvű katonai parancsrend-

szerhez; nem felejtették el az oszd meg és uralkodj régi alapelvét sem, amikor a helyőrségek elhelyezésére és a csapatok összeállítására került sor. A cseh és magyar egységek lelkes együttműködésére azonban egyre kevésbé lehetett számítani, és a horvátok (akik évszázadokon át biztosították a déli határok védelmét) hűségét is megingatta a magyar elnyomás. Bécs klasszikus válasza az volt az elszakadási törekvésekre, hogy bizottságokat hozott létre, új munkalehetőségeket teremtett, adókedvezményeket engedélyezett, több vasútvonalat építtetett és így tovább. „1914-ben jóval több mint hárommillió közalkalmazott irányította az iskolákat, a kórházakat, a közjóléti intézményeket, az adózást, a vasutat, a postát stb. ... így hát ... nem maradt sok pénz magára a hadseregre."[76] Wright adatai szerint a hadikiadások a „nemzeti (vagyis központi kormányzati) költségvetés" jóval kisebb hányadát tették ki az Osztrák–Magyar Monarchiában, mint bármely más nagyhatalomban.[77] Míg földközi-tengeri flottájának sohasem voltak az olasz, különösen pedig a francia flottához hasonló anyagi eszközei, a hadseregnek pedig legfeljebb a porosz és az orosz haderők támogatásának fele-harmada jutott. A felszerelés, különösen a tüzérség fegyverzete korszerűtlen volt és kevés. Tőke hiányában mindössze a rendelkezésre álló emberanyag 30%-át lehetett besorozni, sokat küldtek „tartós eltávozásra", vagy csak nyolchetes kiképzést kaptak. Ezzel a rendszerrel nem lehetett megfelelően hatékony tartalékot kiképezni háború esetére.[78]

Amikor a századfordulót követő évtizedben fokozódott a nemzetközi feszültség, az Osztrák–Magyar Monarchia stratégiai helyzete igencsak labilisnak látszott. Belső megosztottsága a szétesés veszélyével fenyegetett, és bonyolította a szomszédaival való kapcsolatot. Bár gazdasági növekedése jelentős volt, nem lehetett elegendő az olyan nagyhatalmakhoz való felzárkózásra, mint Nagy-Britannia vagy Németország. A többi nagyhatalomhoz képest a legalacsonyabb volt az egy főre jutó védelmi költség, és a sorköteles ifjúság jóval kisebb hányadát sorozták be a hadseregbe, mint a többi kontinentális állam. Miután a monarchiának igen sok volt a lehetséges ellenfele, a vezérkarnak egész sor potenciális hadjáratra kellett felkészülnie – ilyen problémákkal kevés nagyhatalomnak kellett megbirkóznia.

Az a sajnálatos tény, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiának több lehetséges ellenfele volt, szintén egyedülálló földrajzi helyzetének és soknemzetiségű államberendezkedésének volt köszönhető. A hármas szövetség ellenére 1900 után növekedett a feszültség Olaszországgal, és Conrad számos alkalommal érvelt a déli szomszéd elleni katonai csapás mellett; jóllehet, mind a külügyminiszter, mind a császár egyértelműen elutasította javaslatait, a helyőrségek és az erődítmények folyamatosan épültek az olasz határ mentén. Keleten Románia okozott problémákat, mert 1912-re már határozott fenyegetést jelentett, ahogy közeledett a szemben álló táborhoz. De a legtöbb fejfájást Szerbia okozta, mely Montenegróval együtt mágnesként vonzotta a birodalomban élő délszlávokat, így e két rákos daganatot meg kellett semmisíteni. E kívánatos megoldás ellen az szólt, hogy Szerbia megtámadása könnyen kiprovokálhatja Ausztria–Magyarország legnagyobb riválisa, a cári Oroszország katonai válaszát. Félő volt, hogy miközben az osztrák–magyar hadsereg zöme Belgrádon túl nyomulna előre dél felé, az oroszok megszállnák az északkeleti frontvonalat. A rendkívül harcias Conrad kifejtette: a „diplomaták

dolga”,[79] hogy a birodalomnak ne egyszerre kelljen harcolnia ezekkel az ellenségekkel; míg saját, 1914 előtti háborús terveit egy fantasztikus katonai zsonglőrmutatvány előkészületeihez lehetett leginkább hasonlítani. Míg a kilenc szárazföldi alakulatból álló főerő *(A-Staffel)* készen állna akár Olaszország vagy Oroszország elleni bevetésre, egy három hadtestből álló csoportot mozgósítanának Szerbia–Montenegró ellen *(Minimalgruppe Balkan)*. Négy hadtestből álló stratégiai tartalék *(B-Staffel)* állna készen „vagy az *A-Staffel* megerősítésére (mely ezáltal hatalmas támadóerővé válna), vagy ha sem Olaszország, sem Oroszország felől nem fenyeget veszély, csatlakozna a *Minimalgruppe Balkan*-hoz, és együtt támadnák Szerbiát”.[80]

A dolog lényege egyszerűen az volt, hogy Ausztria–Magyarország másodrangú forrásokra támaszkodva próbálta eljátszani a nagyhatalom szerepét.[81] Az a reménytelen erőfeszítés, hogy a birodalom valamennyi fronton erős legyen, azzal a kockázattal járt, hogy mindenütt meggyengül; mindenesetre emberfölötti követelményeket állított a birodalom vasúti hálózata és az azt irányító törzstisztek elé. Ezek a hadműveleti problémák megerősítették azt, amit a legtöbb bécsi megfigyelő már 1870 óta elfogadott: egy nagyhatalmak közti háború esetén Ausztria–Magyarországnak szüksége van Németország támogatására. Egy osztrák–olasz konfliktusnál (melyre Conrad félelmei ellenére legkevesebb volt az esély) erre még nem lenne szükség; de ha Ausztria–Magyarország háborúba sodródna a Balkánon, s Oroszország Szerbiát támogatná, akkor elengedhetetlenné válna a német hadsereg segítsége; ezért igyekezett Conrad már 1914 előtt többször is biztosítani Berlin támogatását. A hadműveletekre való felkészülés körülményei és módszerei rávilágítanak arra, amit a kortársak többsége már akkor is felismert, de egyes későbbi történészek nem hajlandók elfogadni:[82] tehát ha a Balkánon és magában a monarchiában tovább folytatódik a nacionalista forrongás, akkor gyakorlatilag lehetetlenné válik József császár egyedi, bár anakronisztikus örökségének megőrzése. Ha pedig ez bekövetkezik, vége az európai egyensúlynak.

FRANCIAORSZÁG

1914-ben Franciaország helyzete előnyösebb volt, mint Ausztria–Magyarországé. A legfontosabb talán, hogy csak Németország volt az ellensége, s erre tudta összpontosítani teljes erejét. Most más volt a helyzet, mint az 1880-as évek végén, amikor Franciaország Nagy-Britannia riválisaként lépett fel Egyiptomban és Nyugat-Afrikában, tengerészete versenyre kelt az angol haditengerészettel, vitái majdnem tettlegességig fajultak Olaszországgal, és revánsra készült Németország ellen.[83] Még akkor is problematikus maradt a francia stratégia, amikor óvatosabb politikusok már visszatérítették az országot a szakadék széléről az Oroszországgal kötött szerződés kiindulópontjaihoz. Vitathatatlanul legfélelmetesebb ellenfele, a Német Birodalom, most erősebb volt, mint valaha. De – legalábbis a franciák szerint – éppoly veszélyes volt az olasz fenyegetés a tengeren és a gyarmatosítás területén, mert egy esetleges háború minden bizonnyal az olaszokkal szövetséges

Németországot is érintené. Így a hadsereg jó néhány osztagát délkeleten kellett állomásoztatni; ugyanakkor a tengerészet ismét szembekerült azzal a régi problémával, hogy a földközi-tengeri vagy az atlanti kikötőkbe összpontosítsák-e a flottát, vagy vállalják a két kisebb részre osztás kockázatait.[84]

Az angol–francia kapcsolatok még jobban romlottak 1882 után, amikor az angolok elfoglalták Egyiptomot. 1884-től erősödött a két ország tengeri versengése. Az angolok nem akarták elveszíteni összeköttetési vonalaikat a Földközi-tenger térségében, emellett féltek egy Csatornán keresztül várható francia inváziótól is.[85] Állandósultak és egyre fenyegetőbbé váltak az angol–francia gyarmati összetűzések. 1884–85-ben a Kongó-vidék, az 1880-as és 1890-es években folyamatosan Nyugat-Afrika megosztása felett vitatkoztak, 1893-ban pedig majdnem háborút kezdtek Sziám (Thaiföld) miatt. 1898-ban Kodoknál (Fashoda) Kitchener hadseregének és Marchand kisebb expedíciós alakulatának összecsapása lezárta a Nílus-völgy feletti ellenőrzés megszerzéséért tizenhat éve tartó angol–francia vetélkedést. Ez alkalommal a franciák visszavonultak ugyan, de továbbra sem adták fel agresszív imperialista törekvéseiket. Timbuktu vagy Tonkin lakossága még egyáltalán nem tartotta hanyatló hatalomnak Franciaországot, amely 1871 és 1900 között kilencmillió négyzetkilométerrel növelte területeit, és Nagy-Britannia után vitathatatlanul övé volt a legnagyobb tengerentúli gyarmatbirodalom. Bár ezeken a területeken a kereskedelem nem volt túl jelentős, Franciaországnak figyelemre méltó expedíciós hadserege és több elsőrangú tengerészeti bázisa volt Dakartól Saigonig. Még a Közép-Keleten vagy Dél-Kínában is, ahol nem voltak területi érdekeltségei, meghatározó volt Franciaország befolyása.[86]

Gyarmati politikája azért lehetett ilyen dinamikus, mert a francia kormánystruktúra lehetővé tette egy bürokratákból, gyarmati kormányzókból és „gyarmatrajongókból" álló kis csoport számára egy olyan stratégia megvalósítását, amelyet a harmadik köztársaság gyorsan váltakozó kormányzati körei nemigen tudtak irányítani.[87] A változékony francia parlamentáris élet elősegítette és erősítette a birodalmi politikát azáltal, hogy az ügyek intézését állandó tisztviselők és a gyarmati „lobby"-hoz tartozó barátaik kezébe adta; ez azonban kedvezőtlenül hatott a tengerészeti és hadügyekre. A sűrűn váltakozó tengerészeti miniszterek között akadtak egyszerű, gátlástalan karrieristák, de olyanok is, akiknek határozott, ám egymástól mindig eltérő véleményük volt a tengerészeti stratégiáról. Ebből következett, hogy bár jelentős összegeket fordítottak ezekben az évtizedekben a francia tengerészet céljaira, a pénzt nem jól használták fel: a fejlesztési programok tükrözték az adminisztráció elképzeléseinek gyakori változásait, egyesek a *guerre de course*-t (a kereskedelmi rablóháborút) részesítették előnyben, mások a hadiflotta bővítését; a zavaros és egymásnak ellentmondó stratégiák eredménye olyan heterogén francia haditengerészet lett, amely nem versenyezhetett az angol, illetve később a német flottával.[88] A politika kétségtelenül erősen hatott a tengerészetre, de ez szinte semmiség volt a szárazföldi erőkre gyakorolt befolyásához képest. A tisztikar ellenszenvvel viseltetett a republikánus politikusok iránt, és polgári–katonai összeütközések egész sora (a Dreyfus-ügy volt a leghírhedtebb) gyengítette Franciaországot, és kérdésessé tette a hadsereg hűségét és hatékonyságát. A polgári-

katonai vitákat csak az 1911 utáni széles körű nacionalista hullám tudta háttérbe szorítani, mert össze kellett fogniuk a német ellenséggel szemben; ám nem lehettek biztosak abban, hogy a túlzásba vitt politizálás nem okozott-e helyrehozhatatlan károkat a francia hadseregben.[89]

Jól láthatóan gyöngítette Franciaország belső erejét gazdasági helyzete is.[90] Az amúgy is bonyolult helyzet megítélését tovább nehezítette, hogy a gazdaságtörténészek eléggé részrehajlóan ítéltek meg különböző mutatókat. A pozitív oldalon:

> Ebben a korszakban rohamosan fejlődtek a bankok és pénzintézmények ipari befektetései és külföldi hitelügyletei. Modern vas- és acélipart teremtettek, új, hatalmas gyárakat építettek, különösen a lotaringiai érclelőhelyeken. Az észak-franciaországi szénbányák körzetében kialakult az iparvidékek jól ismert és visszatetsző arculata. Számottevő volt a gépesítés és az új iparágak fejlődése ... A kiemelkedő francia vállalkozók és újítók előkelő helyet vívtak ki maguknak a XIX. század végi–XX. század eleji acéltermelésben, gépesítésben, autó- és repülőgépgyártásban. A Schneider, Peugeot, Michelin és Renault cégek az élvonalba kerültek.[91]

Amíg Henry Ford tömegtermelési módszerei nem váltak uralkodóvá, Franciaország volt az első a világ autógyártásában. Az 1880-as években ismét ugrásszerű fejlődés következett be a vasútépítésben, anely a korszerű távíró- és postai rendszerrel és a belföldi vízi utakkal együtt meggyorsította a belföldi piacok kialakulását. A mezőgazdaságot védte az 1892. évi Méline-féle vámrendszer, és továbbra is a legjobb minőségű, nagyobb hasznot hajtó áruk termelését szorgalmazták. Ezeknek az évtizedeknek az abszolút gazdasági mutatóit és az alacsony népességnövekedést figyelembe véve, a Franciaország lélekszámához viszonyított termelési értékek kedvezőnek látszanak (például az egy főre eső export mennyisége stb.).

Végül tagadhatatlan tény volt, hogy Franciaországnak nagyon sok a mozgósítható tőkéje, amelyet fel lehetett használni (és rendszeresen fel is használták) az ország diplomáciai és stratégiai érdekeinek szolgálatában. Ennek legszembetűnőbb jele volt az 1871. évi német jóvátétel gyors kifizetése, amelynek pedig – Bismarck téves számítása szerint – hosszú évekre nyomorékká kellett volna tennie Franciaországot. De a francia tőke különböző európai és Európán kívüli országokba irányuló befektetéseinek összege az elkövetkező időszakban is elérte a kilencmilliárd dollárt, s ezt csak Nagy-Britannia tudta túlszárnyalni. Amíg ezek a befektetések számos európai országban, így Spanyolországban és Olaszországban segítették az iparosodást, ugyanakkor komoly politikai és diplomáciai hasznot is jelentettek. Olaszország lassú leválását a hármas szövetségtől a századfordulón éppen a tőkeszegénység okozta, vagy legalábbis nagyban befolyásolta. A vasúti és más koncessziókért cserében Kínának nyújtott segélyek majdnem mindig Párizsból indultak, és Szentpéterváron keresztül jutottak rendeltetési helyükre. Franciaország tömeges befektetései Törökországban és a Balkánon – amellyel a németek 1914-ig nem tudták felvenni a versenyt – nemcsak politikai és kulturális szempontból jelentettek előnyt, hanem abban a tekintetben is, hogy e térségben nem a németekkel, hanem

a franciákkal kötöttek fegyverszállítási szerződéseket. A franciák mindenekfelett orosz szövetségesük modernizációját mozdították elő – az első, 1888. októberi párizsi kölcsöntől az 1913-as 500 millió frankos válságkölcsönig –, azzal a feltétellel, hogy az oroszok a lengyel provinciákban jelentősen fejlesztik a stratégiai vasúthálózatot, hogy az „orosz gőzhengert" gyorsabban lehessen mozgósítani Németország ellen.[92] Itt nyilvánult meg a legvilágosabban Franciaországnak az a képessége, hogy pénzügyileg is meg tudta alapozni stratégiai elképzeléseit (a sors iróniája, hogy minél hatékonyabb lett az orosz hadigépezet, annál gyorsabban készült Németország egy Franciaország elleni megsemmisítő csapásra).

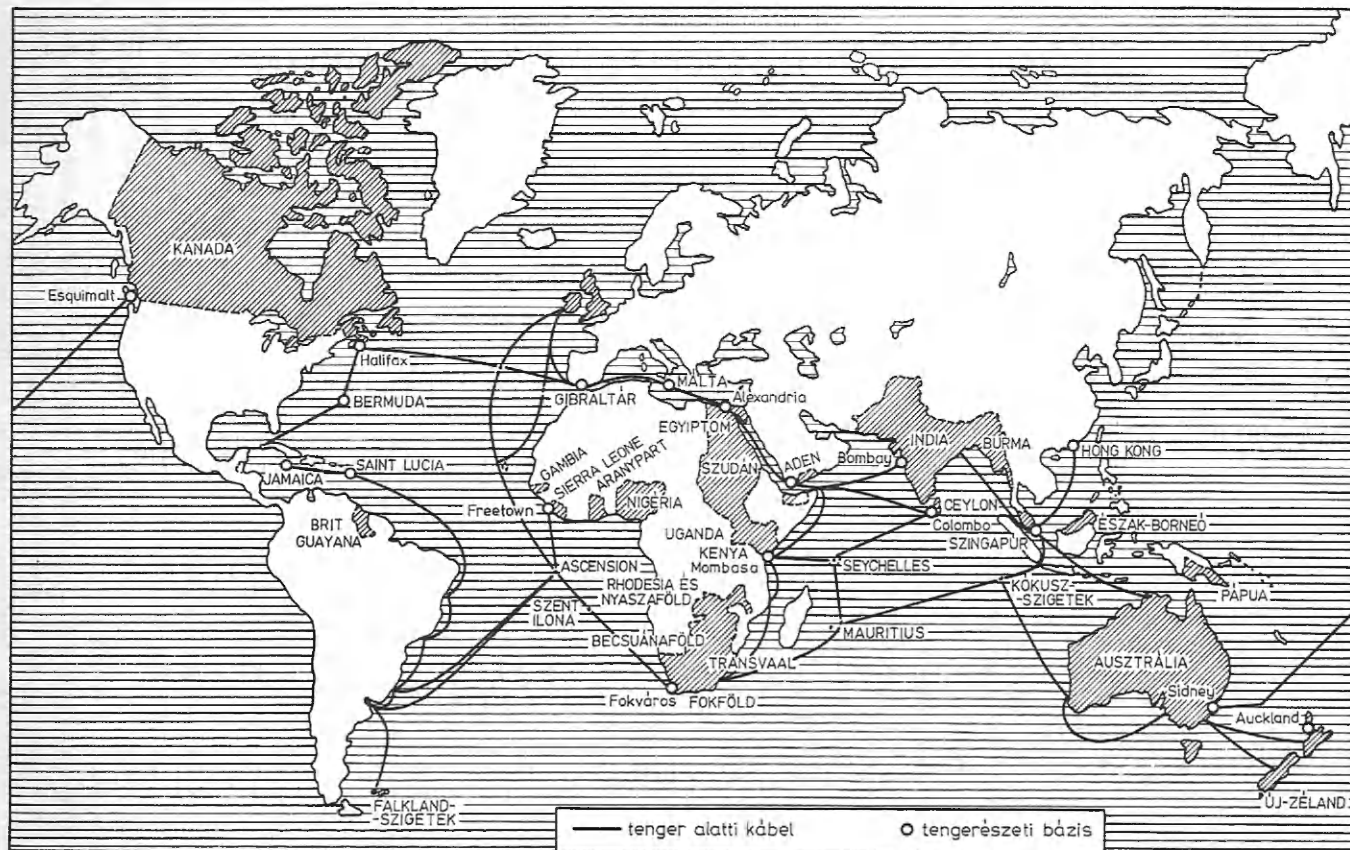
Ha ismét az összehasonlító gazdasági adatokat vizsgáljuk, gyorsan halványul a Franciaország felemelkedéséről alkotott kedvező kép. Míg külföldön valóban nagy befektetéseket eszközöltek, kevés a bizonyíték arra, hogy akár a tőke, akár a kamatok optimálisan megtérültek,[93] vagy a francia termékek külföldi megrendelései növekedtek volna: a német kereskedők gyakran megkaparintották az importkereskedelem oroszlánrészét, még Oroszországban is. Németország európai exportja már az 1880-as évek elején meghaladta Franciaországét, 1911-ben pedig csaknem a kétszerese volt. Néhány generációval korábban az erős angol ipar szorította háttérbe a francia gazdasági életet, most viszont a német ipari óriás fokozatos emelkedése gyengítette. Néhány ritka eset kivételével (például az autógyártás), ez a hanyatlás jól látható az összehasonlító statisztikákban. A háború kitörését közvetlenül megelőzően Franciaország teljes ipari potenciálja mindössze 40%-a volt Németországénak, acélgyártása alig egyhatodát, széntermelése pedig csak egyhetedét érte el. Mivel a kitermelt szén, acél és vas kisüzemekből és gyengébb hozamú bányákból érkezett, általában drágább is volt. Ehhez hasonlóan hiába volt fejlődőképes a francia vegyipar, az ország termelése mégis a német importtól függött. Ha a kisüzemeket, az elavult technológiát és a védett helyi piacoktól való erős függést összegezzük, nem meglepő, hogy Franciaország XIX. századi ipari növekedését röviden így jellemezték: „reumatikus . . . tétova, görcsös és lassú".[94]

A hatalom és a gazdaság problémáira az ország „falusias bája" sem jelenthetett vigaszt. A selyem- és bortermelés sohasem tudta kiheverni a növényi kártevők és fertőzések okozta csapásokat; amit pedig Méline vámrendszere tett a gazdaságok jövedelmének megvédése és a társadalmi stabilitás megőrzése érdekében, nem volt más, mint a szárazföldről érkező termékek forgalmának lassítása és a gazdaságtalan termelők eltartása. Mivel 1910 körül a munkaképes korú lakosság 40%-a a többnyire még mindig kisgazdaságokból álló mezőgazdaságban dolgozott, ez nyilvánvalóan hátrányt jelentett mind a termelékenység, mind a nemzeti vagyon szempontjából. Bairoch adatai alapján 1913-ban a francia bruttó nemzeti termék csupán 55%-a Németországénak, a világ ipari termeléséből való részesedése pedig 40%-a; Wright szerint 1914-ben Franciaország nemzeti jövedelme 6 milliárd dollár volt, szemben Németország 12 milliárdjával.[95] Egy újabb háború keleti szomszédjával, ráadásul szövetségesek nélkül, Franciaország számára csak az 1870–71-es kudarc megismétlődése volna.

Franciaország az összehasonlító adatok szerint az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Oroszország, valamint Németország mögé került, s így a XX. század elején már csak ötödik volt a nagyhatalmak sorában. A két ország közötti rossz kapcsolat mellett ráadásul a franciák ereje Németországhoz viszonyítva csökkent, így a jövő kilátásai baljóslatúnak látszottak. 1890 és 1914 között Németország népessége közel 18 millióval, Franciaországé csak valamivel több mint egymillióval emelkedett. A németek nagyobb nemzeti vagyonát is számításba véve, ez azt jelentette, hogy bármennyire erőlködtek is a franciák, mégsem tudtak katonailag lépést tartani, vagy hátrányukat csökkenteni. A hadköteles fiatalok 80%-ának besorozásával Franciaországnak méretéhez képest elképesztően nagy hadserege volt: 80 mozgósított hadosztálya a 40 milliós lakossághoz viszonyítva lényegesen többet jelentett, mint a 48 osztrák hadosztály az 52 milliós lakosságból. Németországgal szemben azonban mindez kevésnek bizonyult. A porosz vezérkar a jobban kiképzett tartalékosokkal együtt nemcsak több mint száz hadosztályt mozgósíthatott, de majdnem tízmillió behívható tartalékkal is rendelkezett, míg Franciaország csak ötmillióval; emellett a németeknek 112 000 jól kiképzett tiszthelyettesük is volt (minden hadseregfejlesztés kulcsemberei), amíg Franciaországnak csak 48 000. A németek kisebb hányadot fordítottak ugyan hadikiadásokra a nemzeti jövedelmekből, az erre a célra felhasznált összeg mégis jóval nagyobb volt, mint a franciáké. Az 1870–80-as évek folyamán a francia főparancsnokság hiábavaló küzdelmet folytatott a „kisebbrendűségi érzések" ellen;[96] az első világháború előestéjén a német anyagi fölénnyel foglalkozó bizalmas memorandumok riasztó közléseket tartalmaztak: „4500 német géppfegyver 2500 franciával szemben; 6000 darab 77 milliméteres ágyú Franciaország 3800 75 milliméteresével szemben, és majdnem abszolút fölény a nehéztüzérség területén".[97] Az utolsó adat különösen jellemző volt Franciaország gyengeségére.

1914-ben Franciaország mégis a győzelem reményével lépett a háborúba, és védekező stratégiáját támadóra cserélte föl. A francia közvélemény győzelmet óhajtott, ezt a hangulatot igyekeztek tudatosítani a hadseregben is, feltehetően így próbálták ellensúlyozni az ország tényleges gyengeségét. „Sem számok, sem csodatévő masinák nem döntik el a győzelmet" – prédikálta Messimy tábornok. „A győzelem az értékes és bátor katonáké, akiknek erősebb a testi és erkölcsi kitartásuk meg a támadókedvük."[98] Ez a magabiztosság az 1911. évi marokkói válság utáni „hazafias újjászületésnek" volt a következménye. Azt remélték, hogy a politikai és osztályellentétek ellenére (amelyek a Dreyfus-ügy idején nagyon sebezhetőnek tüntették fel az országot) Franciaország most jobban fog harcolni, mint 1870-ben. A legtöbb katonai szakértő rövid háborúval számolt. Most csak az számított, hogy hány hadosztályt tudnak azonnal a frontra küldeni; e pillanatban nem érdekelt senkit a német acél- és vegyipar kapacitása vagy Németország több millió behívható tartaléka.[99]

Ezt a magabiztosságot Franciaország nemzetközi helyzete erősítette, amelyet Delcassé külügyminiszter és diplomatái biztosítottak a századfordulón.[100] A létfontosságú szentpétervári kapcsolatot sikerült ápolni és fenntartani – annak ellenére, hogy a német diplomaták mindenáron megpróbálták azt gyengíteni –, és

8. térkép. A Brit Birodalom főbb birtokai, tengerészeti bázisai és tenger alatti kábelei 1900 körül

folyamatosan javították kapcsolataikat Olaszországgal is, amelyet gyakorlatilag elszakítottak a hármas szövetségtől, így oldották meg azt a stratégiai problémát, hogy ne kelljen egyidejűleg Savoyában és Lotaringiában is harcolniuk. A legfontosabb, hogy az 1904. évi *antant*ban a franciák rendezték gyarmati problémáikat Nagy-Britanniával, s ezek után sikerült a londoni liberális kormány vezetőit meggyőzniük arról, hogy Franciaország biztonsága brit nemzeti érdek. Belpolitikai okok miatt az angolok nem kötöttek végleges szövetséget, de a jövőbeli támogatás francia esélyei a német hadiflotta fejlesztésének arányában növekedtek, azt is számításba véve, hogy egy nyugatra irányuló német támadás érintheti a semleges Belgiumot is. Ha Nagy-Britannia is belép a háborúba, a németeknek nemcsak Oroszország okoz majd gondot, hanem az angol haditengerészet és a német hadiflotta összeütközése, tengerentúli kereskedelmük tönkretétele és egy kicsiny, de jelentős angol expedíciós csapat átdobása Észak-Franciaországba. 1871 óta álmodoztak arról a franciák, hogy egyszer Oroszországgal és Nagy-Britanniával szövetségben harcolnak majd a *boche*-ok ellen. Az álom most végre valóra válhatott.

Franciaország nem volt elég erős ahhoz, hogy egyedül harcoljon Németország ellen, a francia kormányok minden erővel igyekeztek is elkerülni ezt a lehetőséget. Ha az a jellemzője a nagyhatalmi státusnak, hogy egy ország bármely más állammal szembe tud szállni, akkor Franciaország (Ausztria–Magyarországhoz hasonlóan) nem számított nagyhatalomnak. De Franciaország 1914-ben lélektanilag felkészült a háborúra,[101] erősebbnek és gazdagabbnak érezte magát, mint valaha, ezenfelül hatalmas szövetségesei voltak, így ez a meghatározás most nem volt érvényes. Az viszont még nyitott kérdés volt, képes lesz-e ellenállni Németországnak. A franciák többsége úgy érezte, igen.

NAGY-BRITANNIA

Ebben az időben Nagy-Britannia helyzete nagyon stabilnak és erősnek tűnt. 1900-ban övé volt a világ eddigi legnagyobb birodalma, több mint harmincmillió négyzetkilométeren a világ összlakosságának mintegy negyede élt. Az előző három évtizedben 10 millió négyzetkilométerrel és 66 millió lakossal növelte birodalmát. Nemcsak a későbbi történészek, hanem a korabeli franciák, németek, ashantiak és burmaiak és még sokan mások így vélekedtek:

> A háborút (1914) megelőző fél évszázad alatt a brit hatalom hatalmas mértékben terjeszkedett, ugyanakkor kifejezetten rosszallta más országok hasonló törekvéseit . . . Ha akadt valaha olyan nemzet, amely valóban világuralomra törekedett, akkor ez Nagy-Britannia volt. Mi több, amire törekedett, azt meg is valósította. A németek csak beszéltek a bagdadi vasút felépítéséről. Az angol királynő egyben India császárnője is volt. Ha egy nemzet valóban felborította valaha a világ hatalmi egyensúlyát, akkor az Nagy-Britannia volt.[102]

Nagy-Britannia erejét mutatta többek között az angol haditengerészet roppant mértékű növekedése, a flotta egymagában olyan erős volt, mint a rangsorban utána következő két legnagyobb együttvéve; páratlan tengerészeti bázis- és távíróhálózata átszelte az egész világot; övé volt a legnagyobb kereskedelmi hajóhad, és a világ legtekintélyesebb kereskedőinek szállította áruit; a londoni City pénzügyi apparátusa Nagy-Britanniát a világ legnagyobb befektetőjévé, bankárává, biztosítójává és nagykereskedőjévé tette. Az 1897-ben Viktória királynő gyémántjubileumát ünneplő tömegnek volt mivel büszkélkednie. Amikor a jövő század három vagy négy lehetséges világhatalma került szóba, Nagy-Britannia mindig szerepelt a listán, míg Franciaország, Ausztria–Magyarország vagy más jelöltek kimaradtak.

Más nézőpontból – például a brit „hivatali agy" józan számításai alapján[103] vagy a brit hatalom összeomlásával foglalkozó későbbi történészek szemszögéből – a XIX. század végén a birodalom nem törekedett világuralomra. Ezt a törekvésüket egy évszázaddal korábban valósították meg, és az 1815. évi győzelemmel érték el a hatalom csúcspontját. A következő fél században senki sem vonhatta kétségbe Nagy-Britannia tengeri és birodalmi elsőbbségét. 1870 után azonban a világhatalmi egyensúly eltolódása megingatta ezt a fölényt. Az iparosodás terjedése s az ebből adódó katonai, illetve tengerészeti változások jobban gyengítették Nagy-Britannia helyzetét, mint más országokét, hiszen Anglia volt az a *létező* nagyhatalom, amely a status quo alapvető átalakulásával inkább csak veszíthetett, semmint nyerhetett. A hatalmas és egységes Németország kialakulása Nagy-Britanniára nem hatott olyan közvetlenül, mint Franciaországra vagy Ausztria–Magyarországra (Londonnak igazán csak 1904–1905 után kellett számolnia ezzel a problémával). Ezzel szemben Nagy-Britanniát sértette leginkább az amerikai hatalom erősödése, mivel a nyugati féltekén levő brit érdekeltségek (Kanada, a karibi tengerészeti bázisok, a latin-amerikai kereskedelem és az itteni befektetések) bármely más európai országénál jelentősebbek voltak;[104] Nagy-Britanniára hatott leginkább a turkesztáni orosz határok és stratégiai vasútvonalak bővítése, mert nyíltan fenyegette a brit befolyást a Közel-keleten és a Perzsa-öbölben, esetleg még az indiai szubkontinenst is veszélyeztette;[105] mivel a kínai külkereskedelem legnagyobb részét kézben tartotta, Nagy-Britannia kereskedelmi érdekeit sértette volna a legkomolyabban a Mennyei Birodalom felosztása vagy egy új hatalom helyi megjelenése;[106] Nagy-Britannia afrikai és csendes-óceáni helyzetére hatott leginkább az 1880 után kezdődő gyarmatszerzési hajsza, mert (Hobsbawm szavaival): „a fejletlen világ nagy része fölötti informális uralom helyett annak egynegyedét formálisan birtokba vette"[107] – ez pedig még Viktória királynő birodalmának folytonos bővülése ellenére sem volt a legjobb üzlet.

Míg e problémák egy része (Afrikában vagy Kínában) viszonylag új keletű volt, más részük (Ázsiában az Oroszországgal, a nyugati féltekén az Egyesült Államokkal való versengés) már több korábbi brit kormányt is alaposan megizzasztott. A mostani helyzet abban tért el a korábbitól, hogy a különböző versengő államok ereje számottevően megnövekedett. Még az Osztrák–Magyar Monarchiát is erősen zavarta, hogy Európában egyszerre több ellenséggel kellett megküzdenie, az angol államférfiaknak viszont világméretű diplomáciai és stratégiai bűvészkedésre volt

szükségük céljaik megvalósítása érdekében. A válságos 1895. évben például a következő problémák aggasztották a brit kormányt: Kína lehetséges széthullása a kínai–japán háborút követően, a Török Birodalom összeomlása az örmény válság eredményeként, az elkerülhetetlen összeütközés a németekkel Dél-Afrikában, ezzel szinte csaknem egy időben a Venezuela–Brit Guayana határprobléma az Egyesült Államokkal, a francia katonai expedíció Egyenlítői Afrikában és a Hindukus irányába történő orosz előrenyomulás.[108] A bűvészmutatványra a tengereken is szükség volt, mert hiába emelkedett folyamatosan az angol haditengerészet költségvetése, az 1890-es években épülő öt vagy hat külföldi hajóhaddal szemben már nem tudta úgy „uralni a hullámokat", mint a század közepén. Az Admiralitás ismételten hangsúlyozta: a nyugati féltekén csak úgy tudta felvenni Amerikával a versenyt, hogy az európai bázisokról irányította át hadihajóit, ehhez hasonlóan, csak úgy volt képes növelni az angol haditengerészet létszámát a Távol-Keleten, ha a földközi-tengeri flottát gyengíti. Anglia nem lehetett egy időben mindenütt erős. Végül a szárazföldi haderőknél is szükség volt bűvészmutatványra, amikor például csapatokat kellett átdobni Aldershotból Kairóba vagy Indiából Hongkongba, s mindezt olyan kis létszámú önkéntes alakulatokkal bonyolították le, amelyek nem vehették fel a versenyt egy porosz típusú tömeghadsereggel.[109]

Volt még egy gyengesége Nagy-Britanniának, amely talán kevésbé volt szembetűnő és drámai, ám annál komolyabb. Nem más volt ez, mint ipari és kereskedelmi elsőbbségének felbomlása, pedig végeredményben ettől függött birodalmi, katonai és tengeri hatalma is. Ezekben az évtizedekben olyan jó hírű angol iparágak, mint a szén-, a textil- és a vastermelés növekedett ugyan, de fokozatosan csökkent részesedésük a világ össztermeléséből; Nagy-Britannia hamar elveszítette korábbi előnyét az új és egyre fontosabbá váló iparágak területén, mint az acél- és vegyipar, valamint a szerszámok és elektromos ipari termékek. Az ország ipari termelése az 1820 és 1840 közötti időszakban évi 4%-kal, 1840–1870 között pedig 3%-kal növekedett, most egyre nehezebb helyzetbe került; 1875 és 1894 között éppen csak meghaladta az évi 1,5%-ot, ami viszont jóval alacsonyabb volt, mint a fontosabb versenytársak eredményei. Az ipari elsőbbség elvesztése hamarosan éreztette hatását a vásárlókért folytatott, késhegyre menő küzdelemben. Először az iparosodott és magas vámokkal védett európai és észak-amerikai piacokon gyengítették a brit exportot alacsonyabb árakkal, s ez folytatódott bizonyos gyarmati piacokon is, ahol a többi hatalom is kereskedett, az angol birtokokkal határos területeken kemény vámokat szedve; végül a gyakorlatilag védtelen hazai piacokra behozott külföldi termékek egyre növekvő áradata is az angol ipart gyengítette – ez volt a legvilágosabb jele annak, hogy Nagy-Britannia versenyképtelenné vált.

A brit termelékenység késő XIX. századi lassulása, versenyképességének csökkenése a gazdaságtörténet egyik legtöbbet vizsgált kérdése.[110] Mindez olyan összetett kérdésekkel állt szoros kapcsolatban, mint a nemzeti karakter, a nemzedéki ellentétek, a társadalom erkölcsi tartása, az oktatási rendszer, valamint olyan, sajátosabb gazdasági negatívumok, mint az alacsony szintű befektetések, elavult üzemek, rossz munkakapcsolat, kis hatékonyságú értékesítés stb. A globális stratégiával foglalkozók számára, akiket a relatív helyzetkép érdekelt, ezek a magyarázatok

kevésbé voltak fontosak, mint az a tény, hogy az egész ország stabilitása fokozatosan megingott. 1880-ban az Egyesült Királyság részesedése a világ ipari össztermeléséből még mindig 22,9% volt, 1913-ra ez a szám 13,6%-ra zsugorodott; 1880-ban a világkereskedelem 23,2%-át tartotta kezében, 1911–13-ban már csak 14,1%-át. Ipari potenciál szempontjából az Egyesült Államok és Németország egyaránt megelőzte. A „világ műhelye" immár a harmadik helyre szorult, nem azért, mert nem fejlődött eléggé, hanem azért, mert mások gyorsabban fejlődtek.

Semmi sem ijeszthette volna meg jobban az angol imperialistákat, mint ez a viszonylagos gazdasági hanyatlás, pusztán azért, mert veszélyes volt a brit hatalomra. „Tételezzük fel, hogy [a külföldi verseny miatt] az ország védelme szempontjából létfontosságú ipar kerül fenyegetett helyzetbe; mi történik ekkor?" – tette fel a kérdést W. A. S. Hewins professzor 1904-ben. – „Vasipar és fejlett technika nélkül nincs haladás, mert a modern hadászatban ezek a flották és a hadseregek megteremtésének és fenntartásának alapjai."[111] A gazdasági problémákhoz képest jelentéktelennek látszottak a nyugat-afrikai gyarmati határokkal vagy a Szamoa-szigetek jövőjével kapcsolatos viták. Ezért szorgalmazták az imperialisták a vámreformot – az angol ipar védelmének érdekében feladták a szabad kereskedelem elveit –, valamint a fehér domíniumokkal való közelebbi kapcsolatot, hogy egyszerre biztosíthassák a védelmi hozzájárulásokat és a birodalmi piac fölötti egyeduralmat. Joseph Chamberlain bizarr mitológiai hasonlata szerint Nagy-Britannia „fáradt titán, roskadozván az erejéhez képest túlméretezett földgolyó terhe alatt".[112] A következő években arra figyelmeztetett az Admiralitás első lordja, hogy „az Egyesült Királyság önmagában nem lesz elég erős ahhoz, hogy az Egyesült Államokkal s valószínűleg Németországgal szemben megtartsa méltó helyét. A puszta túlsúly taszít félre bennünket."[113]

Ha az imperialistáknak hosszú távon kétségkívül igazuk volt is – „Vajon az a birodalom, amely most ünnepli Trafalgar centenáriumát, megéli-e a következő száz évet?", tette fel a borúlátó kérdést 1905-ben Garvin, a neves újságíró[114] –, általában eltúlozták a tényleges veszélyeket. Bár egyes piacokon túlszárnyalták Anglia vas- és acélkereskedelmét meg szerszámgépiparát, de teljes kiszorításáról szó sem volt. Az 1914-et megelőző években a textilipari exportban erős konjunktúra mutatkozott. A brit hajóépítő ipar – egyaránt létfeltétele az angol haditengerészetnek és a virágzó kereskedelmi hajózásnak – még mindig kimagasló volt, s ezekben az évtizedekben a világ kereskedelmi hajóinak 60%-át, hadihajóinak 33%-át gyártotta; ez vigasztalhatta azokat, akik attól féltek, hogy háború esetén Nagy-Britannia túlzottan függ majd az importált élelmiszerektől és nyersanyagoktól. Az igaz, hogy ha az ország belekeveredett volna egy hosszan tartó nagyhatalmi konfliktusba, akkor hadiiparának nagy része (például muníció, ágyúk, repülőgépek, golyóscsapágyak, optikai felszerelések, elektromágnesek, festékek) gyengének bizonyul, alátámasztva azt a hagyományos feltevést, mely szerint a brit hadsereget nem nagyobb kontinentális küzdelmekre, hanem kisebb gyarmati háborúkra kívánták felkészíteni és felszerelni. Ebben a korszakban azonban a hadsereg többnyire éppen kontinentális jellegű összecsapásokban vett részt. Ha pedig egyszer valóban eljön a „modern", kimerítő és hosszadalmas lövészárok- és gépfegyverháború

ideje – mint azt egyes szakértők már 1898-ban előre jelezték –, akkor nemcsak az angolok érezték volna a megfelelő és korszerű hadfelszerelés hiányát.

Nagy-Britannia gazdasági ereje azonban ebben a korszakban sem volt elhanyagolható, ezért nem helyes, ha a problémákat túlzott borúlátással ábrázoljuk. Történelmi visszatekintésben megállapítható, hogy „Nagy-Britannia a többi országhoz képest 1870-től 1970-ig gazdaságilag, katonailag és politikailag egyre inkább elveszítette a jólét és a hatalom vezető pozícióit, amelyeket ipari forradalma révén ért el a XIX. század közepén”.[115] Veszélyes azonban eltúlozni a hanyatlás ütemét, és megfeledkezni az ország ipari területen is figyelemre méltó eredményeiről. Nagy-Britannia rendkívül gazdag volt az anyaországban és a gyarmatokon, annak ellenére, hogy az 1914-et megelőző két évtizedben a brit kincstárra súlyos nyomás nehezedett, mert az új technológia megduplázta a hadihajók előállítási költségeit. A választójog kiterjesztése eleinte tetemes „társadalmi” kiadást jelentett. Ha a „fegyver és kenyér”-költségek növekedése abszolút értékben riasztónak látszott is, ezt az okozta, hogy az állam csak az egyéni jövedelmek kis hányadát vonta el adók formájában, és a nemzeti jövedelemből is keveset fordított államigazgatási célokra. A kormányzat központi és helyi kiadásai együttesen még 1913-ban is a bruttó nemzeti terméknek mindössze 12,3%-át tették ki. Bár 1914 előtt Nagy-Britannia a védelemre legtöbbet költő államok közé tartozott, nemzeti jövedelméből kisebb hányadot kellett erre a célra fordítania, mint bármely másik európai nagyhatalomnak;[116] egyes vezető körök az *ipari* hatalommal szemben lebecsülték Nagy-Britannia *pénzügyi* lehetőségeit és erejét, az ország tengerentúli befektetései ekkorra mégis elérték az elképesztő 19,5 *milliárd* dollárt, az egész világ külföldi befektetéseinek mintegy 43%-át,[117] ez volt a gazdagság egyik lényeges forrása. Ezzel a háttérrel akár egy nagyarányú, költséges háborút is finanszírozni tudtak volna. Az viszont kétséges volt, hogy megőrizheti-e Anglia liberális politikai kultúráját – a szabad kereskedelmet, alacsony kormánykiadásokat, a sorozás hiányát, a tengerészet vezető helyét – abban az esetben is, ha nemzeti forrásainak mind nagyobb hányadát kell fegyverkezésre és egy modern háború előkészületeire fordítania.[118] Az mindenesetre nem volt vitás, hogy elég vastag a pénztárcája.

Más tényezők is erősítették Nagy-Britannia nagyhatalmi helyzetét. A korszakban a stratégiai vasútvonalak és a tömeghadseregek megrendítették India és más angol birtokok geopolitikai biztonságát, és egyre nehezebbé vált a *szárazföldi* határok védelme.[119] A szigetország földrajzi fekvése viszont továbbra is ugyanolyan előnyös maradt, mint régebben. A lakosságnak nem kellett szomszédos hadseregek váratlan inváziójától tartania, tehát a szárazföldi hatalom erősítése helyett a tengeri uralom megszilárdítására helyezhették a hangsúlyt, és az államférfiaknak a kontinentális hatalmakhoz képest sokkal nagyobb cselekvési szabadságuk volt a háború és béke kérdéseiben. Komoly stratégiai problémákkal járt ugyan egy hatalmas és nehezen védhető gyarmatbirodalom, de ugyanakkor figyelemre méltó stratégiai előnyöket is jelentett. A tenger felől könnyen megerősíthető birodalmi helyőrségek, szénraktárak és flottabázisok tömege minden kontinensen kívüli konfliktusban rendkívüli helyzeti előnyt biztosított az országnak a többi európai hatalomhoz képest. Nagy-Britannia bármikor segíthette tengerentúli bir-

tokait, de szükség esetén tőlük is kaphatott (főként az önkormányzattal rendelkező domíniumoktól és Indiától) csapatokat, hajókat, nyersanyagokat és pénzt. Olyan korszak volt ez, amikor politikusai gondosan ápolgatták tengerentúli „rokoni kapcsolataikat" egy szervezettebb „birodalmi védelem" érdekében.[120] Végül némi cinizmussal azt mondhatnánk, hogy korábban olyan jó stratégiai érzékkel építették ki az angol hatalom és befolyás alá eső területeket, hogy Nagy-Britannia most számos olyan ütközőzónával és kevésbé létfontosságú érdekterülettel rendelkezett, ahol széles körű lehetősége nyílt esetleges kompromisszumokra, különösen az úgynevezett „informális birodalom" területén.

Az angol hivatalos körök nyilvános retorikája ismeretében azonban kevés nyomát látjuk annak, hogy napirenden lettek volna az engedmények és a területátengedések. A brit stratégiai prioritások óvatos mérlegelése – amelyet az osztályközi véleményegyeztetés és a kormány döntéshozatali rendszere lehetővé tett[121] – évről évre folytatódott. A problémákat az ország általános elkötelezettségeivel összefüggésben vizsgálták, ezen az alapon választották hol a kompromisszumot, hol a keményebb politikát. Egy angol–amerikai háború például gazdaságilag végzetes, politikailag népszerűtlen és stratégiailag nagyon bonyolult lett volna, ezért engedményeket tettek például a venezuelai vitában, illetve a Korinthoszi-csatornát és az alaszkai határt érintő konfliktusokban. Az 1890-es években Nagy-Britannia hajlandó volt alkudozni Franciaországgal a nyugat-afrikai, délkelet-ázsiai és csendes-óceáni gyarmati nézeteltérésekről, a Nílus-völgy megtartásáért azonban hajlandó volt harcolni is. Egy évtizeddel később megkísérelték az angol–német ellentétek feloldását (a tengerészetek létszámára tettek javaslatot, valamint a portugál gyarmatok és a bagdadi vasút kérdéskörében), de gyanakvóan szemlélték az esetleges kontinentális háború esetére adható semlegességi biztosítékokat. Grey külügyminiszter 1914 előtti berlini tapogatózásai nem voltak sikeresebbek, mint Salisbury Ázsiával kapcsolatos korábbi kísérletei Szentpétervárott; mégis mindkét esetben abból a feltevésből indultak ki, hogy a világ problémái diplomáciai úton is megoldhatók. Egyoldalúan ábrázolnánk egy nagyon bonyolult helyzetet, ha azt állítanánk, hogy 1900 körül Nagy-Britannia éppúgy általánosan meggyengült, mint később, az 1930-as évek végén; ugyanígy hamis képet kapnánk, ha azt mondanánk, hogy 1914 előtt a brit hatalom nagyarányú terjeszkedése borította fel a világ hatalmi egyensúlyát.[122]

Az első világháborút megelőző néhány évtizedben mind az Egyesült Államok, mind Németország túlszárnyalta ipari téren Nagy-Britanniát, s a kereskedelemben, a gyarmatokon és a tengereken is komoly verseny folyt a vezető szerepért. Pénzügyi forrásai, termelési kapacitása, erős birodalma és tengeri ütőképessége alapján Anglia ekkor még mindig a világ „első számú" hatalma, ha vezető szerepe nem volt is olyan szembetűnő, mint 1850-ben. Ez a vezető szerep volt egyben Nagy-Britannia legkomolyabb problémája is: ennek az *érett* államnak belső érdeke volt a létező rend megőrzése vagy legalábbis a lassú és békés változás biztosítása. Hajlandó volt küzdeni konkrét célokért – például India védelme, a tengeri elsőbbség és az európai hatalmi egyensúly megőrzése –, de ezeket a kérdéseket mindig az ország egyéb érdekeihez viszonyították. Ezért ellenezte Salisbury 1889-ben és 1898–1901-ben a

Németországgal kötendő katonai szövetséget, ugyanezért akart viszont Grey elkerülni egy *Németország elleni* hasonló társulást 1906–14-ben. Bár mindez aggasztóan homályossá és bizonytalanná tette Nagy-Britannia várható politikai lépéseit a párizsi és berlini döntéshozók számára, mégis ez vágott egybe Palmerston széles körben elismert, régebbi véleményével, amely szerint az országnak voltak ugyan állandó érdekei, de állandó szövetségesei nem. Jóllehet a XIX. század vége felé csökkent ez a fajta cselekvési szabadság, a különböző érdekekkel való hagyományos brit zsonglőrködés még mindig a régi maradt – birodalmi érdek kontinentális érdekkel,[123] stratégiai érdek pénzügyi érdekkel szemben.[124]

OROSZORSZÁG

A XIX. század kezdetén az általános vélemény szerint a cárok birodalma vitathatatlanul tagja volt a világhatalmak kiválasztott „klubjának". A Finnországtól Vlagyivosztokig terjedő birodalom puszta mérete már biztosította a hatalmi pozíciót, mindezt nyomatékossá tette a lakosság gyorsan növekvő lélekszáma, amely majdnem háromszorosa volt Németországénak és közel négyszerese Nagy-Britanniának. Oroszország négy évszázadon keresztül terjeszkedett nyugat, dél és kelet felé, s ha időnként csökkent is az ütem, semmi jele nem volt egy végleges megtorpanásnak. Hadserege a XIX. század folymán mindvégig a legnagyobb volt Európában, és az első világháború közeledtével 1,3 milliós harcképes állományával és állítólagos 5 milliónyi tartalékával még mindig lényegesen felülmúlt minden más hadsereget. Oroszország katonai költségei rendkívül magasak voltak; ezek a gyorsan emelkedő „normál" költségek, a „rendkívüli" szubvenciókkal együtt, valószínűleg elérték a németek összkiadásait. 1914 előtt elképesztő iramot diktáltak a vasútépítésben – ami azzal fenyegetett, hogy hamarosan felborítja az úgynevezett „Schlieffen-tervet", amely szerint a németek először nyugat felé támadnának –, s a Japán elleni háború után az orosz flotta felújítására is rengeteget költöttek. Még a porosz vezérkart is aggasztotta az orosz hatalom ilyen mértékű növekedése, s a fiatalabb Moltke kifejtette, hogy 1916–17-re Németország „ellenfeleinek katonai ereje olyan hatalmassá válhat, hogy nem tudják majd ellensúlyozni".[125] Egyes francia megfigyelők viszont örömmel várták azt a napot, amikor az orosz „gőzhenger" megindul nyugat felé, és eltiporja Berlint. A szentpétervári követséggel kapcsolatban álló angol körök figyelmeztették az ország politikai vezetőit: „Oroszország hirtelen olyan hatalmassá válhat, hogy barátságát bármilyen áron meg kell őrizni."[126] Az orosz hatalom növekedése általános aggodalmat okozott Galíciától Perzsián át Pekingig.

Vajon Oroszország valóban ismét Európa csendőrévé válik, mint ahogyan ezek a kijelentések sejtetik? A hatalmas ország valós erejének felbecsülése a XVIII. század óta foglalkoztatja a nyugati történészeket. A valós kép kialakítását mindig nehezítette a megbízható összehasonlító adatok hiánya; az oroszok mást mondtak a külföldieknek, és megint mást önmaguknak, így fennáll a veszély, hogy objektív tények helyett szubjektív kijelentésekre kell támaszkodnunk. Bármennyire alapo-

sak legyenek is azok a felmérések, amelyek azt tárgyalták: „hogyan ítélte meg Európa Oroszországot 1914 előtt", nem lehetnek azonosak „Oroszország hatalmának" elemző vizsgálatával.[127]

A létező és elfogadható bizonyítékok alapján azonban úgy tetszik, hogy 1914 előtt Oroszország egy időben volt hatalmas és gyenge – attól függően, hogy a távcső melyik vége felől nézték. Ipara már jóval erősebb volt, mint a krími háború idején.[128] Az 1860 és 1913 közötti hosszú időszakban az orosz ipari termelés évi 5%-kal növekedett, az 1890-es években ez az érték megközelítette a 8%-ot. Acéltermelése az első világháború küszöbén már meghaladta Franciaországét és Ausztria–Magyarországét, és magasan túlszárnyalta Olaszországét és Japánét. Szénbányászatának teljesítménye még gyorsabban növekedett: az 1890-es 6 millióról 1914-ben 36 millió tonnára emelkedett. A világ második legnagyobb olajkitermelője volt. Textilipara folyamatosan növekedett – sokkal több gyapotfonó orsója volt például, mint Franciaországnak vagy Ausztria–Magyarországnak –, s bár kissé későn, de fejlődni kezdett elektromos és vegyipara is, nem is szólva a fegyvergyártásról. Hatalmas, gyakran több ezer munkást foglalkoztató gyárak jöttek létre Szentpétervár, Moszkva és más nagyvárosok körül. Az orosz vasúti hálózatot – amely már 1900-ban elérte az 50 000 kilométert – állandóan bővítették, s 1914-re már megközelítette a 75 000 kilométert. Az orosz külkereskedelem akkor stabilizálódott, amikor 1892-ben átálltak az aranyalapra; 1890 és 1914 között pedig majdnem megháromszorozódott, így Oroszország a világ hatodik legnagyobb kereskedőállama lett. A külföldi beruházásokat nemcsak az orosz kormány támogatása és a vasúti kötvények előnyei vonzották, hanem a táguló üzleti lehetőségek is, tehát hatalmas tőkemennyiséget fektettek be a gazdasági élet modernizációjának érdekében. A külföldről jövő tőke ahhoz a pénztömeghez társult, amelyet az állam ömlesztett a gazdasági infrastruktúrába a vámtarifák emelésével, a vodkára és más fogyasztási cikkekre kivetett adóval. 1914-re Oroszország a világ negyedik ipari nagyhatalma lett. Ha ez a tendencia folytatódik, eljöhet az idő, amikor az ország a területével és népességével arányos ipari potenciállal rendelkezik majd? – aggodalmaskodtak a kortárs külföldiek.

Ha viszont a másik oldalról nézünk a távcsőbe, egészen más képet látunk. Amennyiben 1914-ben körülbelül 3 millió munkás dolgozott az orosz gyárakban, ez az összlakosságnak mindössze 1,75%-át tette ki; és a 10 000 dolgozót alkalmazó textilgyárak papíron jó benyomást kelthettek ugyan, de a szakemberek már egyetértenek abban, hogy ezek az adatok csalókák, mert ebben a munkaerőben gazdag, de szegényes technológiájú országban a gépeket éjjeli műszakban is használták.[129] Talán még ennél is jelentősebb volt, hogy az orosz iparosítást (néhány hazai vállalkozó kivételével) külföldiek hajtották végre – például olyan sikeres nemzetközi cégek, mint a Singer, és nagyszámú angol mérnök tevékenykedett az országban –, vagy legalábbis külföldi tőke segítette. „1914-re a bányászat 90%-a, az olajkitermelés majdnem 100%-a, a kohászat 40%-a, a vegyipar 50%-a és a textilipar 28%-a külföldi tulajdonban volt."[130] Ez még nem lett volna nagyon szokatlan (Olaszország hasonló helyzetben volt), de nagyfokú függést jelentett a külföldi pénztől és vállalkozóktól – amelyek a helyzettől függően hol befektették, hol

kivonták a tőkéjüket (mint 1899-ben és 1905-ben) –, ahelyett, hogy a hazai forrásokra támaszkodtak volna az ipar fejlesztésében. A XX. század elejére Oroszország külföldi adóssága volt a legnagyobb a világon, és hogy biztosítani tudja a tőke áramlását, az átlagosnál nagyobb napi árakat kellett ajánlania a befektetőknek; a kamatkifizetések egyre inkább meghaladták a „látható” kereskedelmi egyensúlyt: a helyzet tehát bizonytalan volt.

Mindez kétségtelenül az „éretlen” gazdaság bizonyítéka volt, akárcsak az a tény, hogy Oroszország ipara zömében textil- és élelmiszergyártásra rendezkedett be, a gépipar és a vegyipar alig fejlődött. Az orosz vámtarifák voltak Európában a legmagasabbak, de kezdetleges és gazdaságtalan iparágakat védtek. Az import mégis nagymértékben nőtt, amikor növelték a védelmi költségeket, és gyorsították a vasútépítés ütemét. A fejletlen gazdasági állapotokat talán legjobban az jellemezte, hogy az orosz export 63%-a még 1913-ban is mezőgazdasági termék, 11%-a pedig faáru volt.[131] Ez a két exportágazat tette lehetővé, hogy az amerikai mezőgazdasági felszereléseket, a német szerszámgépeket, valamint az ország roppant adósságának kamatait fizetni tudják – mindent egyszerre azonban nem sikerült megnyugtatóan megoldani.

Az orosz kapacitások felmérése még ennél is rosszabb képet mutat, ha a termelési adatokat hasonlítjuk össze. Bár 1914 előtt Oroszország volt a világ negyedik legnagyobb hatalma, igencsak elmaradt az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Németország mögött. Ha az acéltermelést, az energiafogyasztást, a világ ipari termeléséből való részesedést és az összipari potenciált nézzük, Nagy-Britannia és Németország ezeken a területeken is túlszárnyalta; amennyiben az adatokat a lakosság számával vetjük össze, az egy főre jutó számokból láthatjuk, hogy valóban hatalmas volt a szakadék. 1913-ban Oroszország egy főre jutó iparosítási szintje kevesebb mint egynegyede volt Németországénak, és kevesebb mint egyhatoda Nagy-Britanniáénak.[132]

Az az Oroszország, amely 1914-ben megfélemlítette a fiatalabb Moltkét és a szentpétervári angol nagykövetet, alapjában véve paraszttársadalom volt. A lakosság 80%-a a mezőgazdaságból élt, a fennmaradó 20% jelentős részének is megmaradt a kapcsolata a faluval és a kommunával. Mindehhez járult még két nem elhanyagolható tényező. 1. Oroszország népességének hatalmas arányú növekedése – 1890–1914 között ez 61 millió új éhes szájat jelentett –, amely elsősorban a falvakat és a legelmaradottabb (nem orosz) területeket érintette, ahol általában gyenge minőségű volt a föld, elhanyagolható mértékű a trágyázás, és még faekét használtak. 2. A korszakkal foglalkozó összehasonlító nemzetközi adatok kimutatják, hogy az orosz mezőgazdaság globálisan ráfizetéses volt – átlagos búzatermése nem érte el Nagy-Britannia és Németország hozamának egyharmadát, burgonyatermelése pedig a felét.[133] Bár a Baltikumban voltak modern birtokok és gazdaságok, más térségekben a kommunális földtulajdon hatása, valamint a sávos művelés középkori maradványai nemigen ösztönözték az egyéni vállalkozókat. Hasonlóképpen hatott a földek időszakos újraelosztása. A családi földtulajdon növelésének legegyszerűbb módja az volt, ha minél több fiú utódot neveltek fel a legközelebbi újraelosztásig. Ezt az alapvető strukturális problémát nem segítette a

gyenge kommunikáció, az éghajlat kiszámíthatatlan, de félelmetes hatása a termésre és a déli tartományok, valamint a régi Oroszország kevésbé zsúfolt és gyengébben termő, importra szoruló régiói közötti szembetűnő különbség. Jóllehet ezekben az évtizedekben folyamatosan nőtt a mezőgazdasági termelés (évente mintegy 2%-kal), az összeredményt erősen rontotta a lakosság rohamos növekedése (évi 1,5%). Tekintve, hogy a hatalmas mezőgazdasági szektor csak évi 0,5%-kal növelte az egy főre jutó termelést, Oroszország reál nemzeti terméke fejenként mindössze 1%-kal növekedett[134] – ez pedig jóval alacsonyabb volt, mint a hasonló német, amerikai, japán, kanadai és svéd mutatók, és igencsak más képet mutat az ipar sokszor idézett évi 5–8%-os növekedéséhez viszonyítva.

A tényleges orosz hatalom felmérésekor a társadalmat érintő következményeket is figyelembe kell venni. Grossman professzor megfigyelései szerint „az ipar rendkívül gyors növekedése gyakran együtt járt más területek (főként a mezőgazdaság és az egyéni fogyasztás) elosztási problémáival, sőt jelentős visszaesésével; s közel járt ahhoz, hogy túlhaladja a társadalom modernizációjának ütemét".[135] Nagyon találó ez a kifejezés. Valójában annyi történt, hogy egy politikai hatalom, amely megszállottan törekedett az „európai nagyhatalmi státus megszerzésére és megtartására",[136] belehajszolt a modern korba egy gazdaságilag rendkívül elmaradott országot. Annak ellenére, hogy akadt bizonyos, korlátozott mértékű vállalkozói kezdeményezés is, a modernizációt elsődlegesen az állam ösztönözte, előtérbe helyezve természetesen a hadsereg fejlesztéséhez szükséges területeket, mint a vasútépítés, vas-, acél- és fegyvergyártás stb. Azért, hogy fedezni tudják a külföldi importot és a hatalmas adósságok kamatainak fizetését, az orosz államnak biztosítania kellett a mezőgazdasági export (főleg a búza) folyamatos növelését még éhínség (például 1891) idején is; a gazdaságok termelésének lassú növekedése még hosszú ideig nem járt együtt a nélkülöző és rosszul táplált parasztság életszínvonalának javulásával. Ugyanakkor ahhoz, hogy folytathassák az állam nagyarányú tőkebefektetéseit az iparosításban és a védelmi költségekben, ismételten magas (általában közvetett) adókat kellett kivetni, és az egyéni fogyasztást is csökkenteni kellett. Gazdaságtörténeti megfogalmazással: a cári kormány a védtelen lakosságtól szedte be „kikényszerített" megtakarításukat. Innen ered az a meghökkentő adat, hogy „1913-ban az átlagorosz jövedelméből több mint 50%-kal többet vont el az állam védelemre, mint az átlagangoltól saját kormányzata, annak ellenére, hogy egy átlagorosz jövedelme csak 27%-a volt brit kortársának".[137]

Könnyű elképzelni az elmaradott földművelés, az iparosodás és a túlhajtott katonai kiadások egészségtelen kombinációjának általános társadalmi hatását. Míg 1913-ban az orosz kormány 970 millió rubelt költött a hadseregre, addig az egészségügyre és az oktatásra mindössze 154 millió jutott; az irányítási rendszer a helyi adminisztrációknak nem adott olyan pénzügyi lehetőségeket, amilyenekkel az amerikai államok vagy az angol helyi önkormányzatok rendelkeztek, így a hiányokat máshol sem lehetett behozni. A gyorsan növekvő városokban a munkásoknak el kellett szenvedniük a csatornázás hiányát, az egészségi ártalmakat, a felháborítóan rossz lakáskörülményeket és a magas lakbéreket. Rendkívül gyakori volt az alkoholizmus, mert az ital rövid időre elfelejtette a kíméletlen valóságot. A halálo-

zási arány a legmagasabb volt Európában. Mindezek a körülmények, valamint a gyárakban bevezetett vasfegyelem és az állandóan csökkenő életszínvonal erőteljes ellenszenvet váltott ki a rendszerrel szemben, s egyben kedvező táptalajt biztosított a narodnyikok, kommunisták, anarchoszindikalisták, radikálisok és (a cenzúra ellenére) bárki számára, aki alapvető változásokat követelt. Az 1905. évi forrongások után rövid időre csendesedett a légkör, de az 1912–14 közötti három évben ijesztő mértékben sűrűsödtek a sztrájkok, tömegtüntetések, rendőrségi letartóztatások és gyilkosságok.[138] A legtöbb probléma azonban háttérbe szorult a „parasztkérdés" mellett, amely Nagy Katalin óta állandó rettegésben tartotta az orosz vezető rétegeket. A rossz termés, a magas árak és bérleti díjak, valamint a rendkívül rossz munkakörülmények mély ellenszenvet, komoly nyugtalanságot váltottak ki agrárkörökben. 1900 után jegyezte fel a történész Norman Stone:

> Poltava és Tambov kormányzóságok nagy része elpusztult; a vidéki kastélyokat felégették, az állatokat megcsonkították. 1901-ben 155 katonai beavatkozásra került sor (míg 1898-ban 36-ra), 1903-ban 322-re; 295 lovasszázadot, 300 gyalogos zászlóaljat, időnként még tüzérséget is bevetettek. 1902 volt a csúcspont. 365 alkalommal vetették be a katonaságot a parasztság megtörésére. 1903-ban a belső rend megőrzésének érdekében az 1812. évi hadseregnél jóval nagyobb erőt gyűjtöttek össze... A feketeföld középső területének 75 kormányzóságából 68-ban voltak „problémák" – 54 birtokot feldúltak. Szaratov volt a legveszélyeztetettebb térség.[139]

Amikor Sztolipin belügyminiszter 1908 után úgy próbálta csökkenteni az elégedetlenséget, hogy felszámolta a faluközösségeket (obscsinákat), csak újabb nyugtalanságot váltott ki azokban a falvakban, amelyek meg akarták tartani faluközösségi rendszerüket, valamint a függetlenné vált gazdák körében, akik hamarosan csődbe jutottak. „1909 januárjában 13 507 alkalommal kellett bevetni a hadsereget, és az egész évben összesen 114 108-szor. 1913-ra 100 000 embert tartóztattak le az »államhatalom elleni támadásért.«"[140] Mindez természetesen komoly erőpróbát jelentett a hadseregnek, amely az etnikai kisebbségek – lengyelek, finnek, grúzok, lettek, észtek, örmények – mozgolódásainak letörésével volt elfoglalva, mert ezek a nemzetiségek mindenáron meg akarták őrizni a rendszer 1905–1906-os átmeneti gyengülése idején kierőszakolt engedményeket az eloroszosító törekvésekkel szemben.[141] Egy újabb katonai vereség ismét erősítette volna e csoportok ama törekvését, hogy megszabaduljanak Moszkva uralmától. Bár nem ismerjük a pontos adatokat, valószínű, hogy jelentős számban szerepeltek nemzetiségiek a között a kétmillió orosz között, akik 1914 augusztusában kötöttek házasságot, mert így akarták elkerülni a katonai behívót.

Nemcsak a bolsevik forradalmat követő idők távlatából látszik világosan, hogy Oroszország 1914 előtt olyan tűzfészek volt, amely a rossz termések vagy a gyári munkások életkörülményeinek további romlása vagy egy háború esetén minden valószínűség szerint lángba borult volna. A „minden valószínűség szerint" kifejezést azért használjuk, mert ugyanebben az időben (az elégedetlenség mellett) még

erős volt a cár és az ország iránti hűség, növekedett a nacionalizmus, a pánszláv rokonszenv, valamint az ezzel együtt járó idegengyűlölet is. 1914-ben, mint 1904-ben is, több bértollnok és udvaronc amellett érvelt, hogy a rendszer nem engedheti meg magának a hallgatást a nagy nemzetközi kérdésekben. Ha háborúra kerülne sor, a nemzet szilárdan támogatná a győzelemért vívott küzdelmet.[142]

A várható ellenfeleket tekintve biztosak lehettek-e az oroszok a győzelemben? A Japán elleni háborúban az orosz katona bátran harcolt – éppígy a Krímben és az 1877. évi Törökország elleni összecsapásban is –, de a rossz vezetésnek, a gyenge anyagi, technikai ellátásnak és a kezdetleges taktikának megvolt a kedvezőtlen hatása. Képes lehetett-e ez a hadsereg most jobb eredményre Ausztria–Magyarország és főleg a birodalmi Németország hatalmas katonai és ipari potenciáljával szemben? A termelés abszolút növekedése ellenére az volt a meztelen igazság, hogy Oroszország termelése Németországhoz képest valójában *csökkent.* 1900 és 1913 között például acéltermelése 2,2-ről 4,8 millió tonnára emelkedett, míg Németországé 6,3-ról 17,6 millió tonnát ért el. Oroszország energiafogyasztásának és összipari potenciáljának növekedése sem abszolút értékben, sem viszonylagosan nem érte el Németországét. Észrevehető az is, hogy 1900 és 1913 között Oroszország részesedése a világ ipari termeléséből 8,8%-ról 8,2%-ra *süllyedt,* a német és főként az amerikai termelés növekedése miatt.[143] Mindez nem volt túlságosan biztató.

A katonai szakértők azonban nem olyan háborúra számítottak, amely „a hadsereg mellett próbára teszi a gazdaságot és az állam bürokratikus struktúráját is", ezért „a szerint a mérce szerint, amellyel 1914-ben vizsgálták a hadseregeket", Oroszország valóban erős hatalom volt.[144] Ha ez valóban így volt, akkor nehezen magyarázható, hogy a német katonai hatalommal foglalkozó kortárs utalások a Krupp-acél, a hajógyárak, a festékipar és a német vasúthálózat hatékonysága mellett miért hangsúlyozták a harcképes német seregek erejét is.[145] Ha csak a puszta katonai erő számított volna, akkor kétségtelenül figyelmeztető lehetett az a tény, hogy Oroszország minden eddiginél több hadosztályt, tüzérségi üteget, stratégiai vasutat és hadihajót állíthatott csatasorba. Rövid háborút feltételezve, az általános statisztikák mind Oroszország növekvő erejét mutatták.

Ha viszont félretesszük a felületes számolgatásokat, a katonai erő kérdése is sokkal bonyolultabbá válik. Újra Oroszország társadalmi, gazdasági és technikai elmaradottsága lesz a döntő tényező. A parasztság óriási hányada az összlakossághoz viszonyítva azt jelentette, hogy a sorköteleseknek évente csak egyötödét lehetett valójában besorozni fegyveres szolgálatra; ha minden életerős embert behívnak, az egész országon úrrá lesz a káosz. Azok a parasztok viszont, akiket ténylegesen behívtak, korántsem voltak megfelelő katonák a modern iparosodott háborúban. Miután jóformán csak a fegyverkezésre összpontosítottak, az oktatás általános szintje, a technikai szakértelem, a hatékony közigazgatás annyira háttérbe szorult, hogy Oroszország az egyes állampolgárok szintjére lebontva ijesztően elmaradott volt. A lakosság írástudása még 1913-ban is csak 30%-os volt, egy szakértő szerint „jóval alacsonyabb, mint Angliában a XVIII. század közepén".[146] Jóllehet hatalmas összegeket szavaztak meg a további sorozásokra, de sok hasznát

vették-e az új katonáknak egy olyan hadseregben, ahol kevés volt a jól kiképzett altiszt? Az orosz vezérkar szakértői, akik „a kisebbrendűség és az irigység érzésével" szemlélték a német haderőt, úgy gondolták, hogy nem. Tudatában voltak (néhány külföldi megfigyelőhöz hasonlóan) a jól képzett tisztikar égető hiányának is.[147] Mi több, a ma rendelkezésre álló bizonyítékok alapján feltehető, hogy az orosz katonaság tisztában volt csaknem minden területen megmutatkozó gyengeségével (a nehéztüzérség és a gépfegyverek hiánya, a gyalogság helyes irányítása, a technikai képzés szintje, a kommunikáció s a légiflotta szintjén is).[148]

Hasonlóan lehangoló következtetésekre jutunk, ha részleteiben vizsgáljuk Oroszország mozgósítási tervét és stratégiai vasúthálózatát. 1914-ben az orosz vasútvonalak teljes hossza hatalmasnak látszott, de ha összevetjük az Orosz Birodalom roppant távolságaival – vagy Nyugat-Európa sokkal sűrűbb vasúthálózatával –, nyilvánvalóan gyengének bizonyul. Sokszor „takarékosan" építették a vonalakat: a sínek túl könnyűek voltak, a vágányok laza töltésekre épültek, és nagyon kevés víztárolóval és váltóval rendelkeztek. A mozdonyokat vegyesen szénnel, olajjal vagy fával fűtötték, ami tovább bonyolította a dolgokat, ám ez elhanyagolható probléma volt ahhoz a furcsasághoz képest, hogy a hadsereg állomáshelyei békeidőben egészen máshol voltak, mint a háborúban várható bevetési területek – mindez nagyrészt a szándékos decentralizációs politika következménye volt (a lengyelek Ázsiában, a kaukázusiak a Baltikumban szolgáltak stb.). Nagyobb háború esetén a hadosztályok tömegét a vasúti zászlóaljak gyengén képzett személyzetének kellett hatékonyan elszállítania, akiknek „több mint egyharmada teljesen vagy részben analfabéta volt, míg a tisztek háromnegyede semmilyen technikai képzettséggel nem rendelkezett".[149]

A mozgósítási és bevetési problémákat tovább fokozták azok a szinte áthidalhatatlan nehézségek, amelyeket Oroszország francia, illetve szerbiai elkötelezettségei jelentettek. Mivel az ország vasúti rendszere gyenge volt, és a lengyel kiszögellésnél bevetett erők Kelet-Poroszország és Galícia felől alkalmasint ki voltak téve egy „bekerítő" támadásnak, így 1900 előtt ésszerűnek látszott az orosz főparancsnokság elgondolása, mely szerint háború kitörésekor először védekező taktikát folytatnak majd, s csak ezután töltik fel folyamatosan teljes katonai erejüket; néhány hadvezér még 1912-ben is emellett kardoskodott. A tábornokok többsége azonban Ausztria–Magyarországot akarta megsemmisíteni (ebben a győzelemben biztosak voltak), s ahogyan Bécs és Belgrád között nőtt a feszültség, Szerbia osztrák–magyar megszállása esetén Oroszország segíteni kívánta a szerbeket. De az orosz csapatokat nem merték a déli frontra összpontosítani, mert féltek a németek reagálásától. 1871 után évtizedeken kersztül az volt az általános feltételezés, hogy egy orosz–német háború kelet felé irányuló tömeges és gyors német támadással kezdődik majd. De amikor a Schlieffen-terv körvonalai világossá váltak, Szentpétervárra óriási francia nyomás nehezedett: azt követelték, hogy Oroszország a lehető leghamarabb indítson támadást Németország ellen a nyugati szövetséges tehermentesítésének érdekében. Egyrészt féltek attól, hogy Franciaországot megsemmisítik, másrészt Párizs makacsul ragaszkodott ahhoz, hogy további kölcsönökkel erősítse az oroszok támadóképességét. Az orosz vezetés ezért elfogadta a

nyugati támadás tervét. Az 1914 előtti néhány évben emiatt komoly nézeteltérések támadtak az orosz vezérkaron belül, mert a különféle iskolákat képviselő tisztek nem tudtak közös nevezőre jutni abban a kérdésben, hogy mekkora haderőt vessenek be az északi, illetve déli frontokon a régi lengyelországi védelmi erődök lerombolására (képtelen módon ezekben helyezték el az új tüzérség nagy részét), valamint abban, hogy lehet-e részleges mozgósítást is elrendelni. Tekintettel Oroszország diplomáciai kötelezettségeire, a vegyes érzelmek érthetők voltak, de nem segítettek egy olajozottan működő katonai gépezet létrehozásában, amely biztosíthatná a gyors győzelmet.[150]

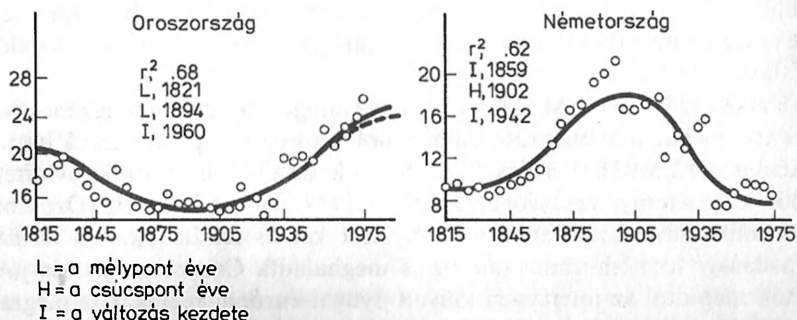
Végtelenségig lehetne még sorolni a problémákat. Az ötven orosz lovashadosztály létfontosságú lehetett ugyan egy olyan országban, ahol jóformán nem volt modern úthálózat, de a közel egymillió ló olyan tömegű abrakot igényelt, ami az egész vasúti rendszer összeomlásával fenyegetett: a kellő mennyiségű takarmány biztosítása mindenképpen lassította volna a támadó csapatok felfejlődését vagy a tartalékok megfelelő mozgatását. A szállítórendszer elmaradottsága és a hadsereg belső rendőri szerepe azt vonta maga után, hogy háború esetén több millió katonát egyáltalán nem lehetett frontszolgálatra felhasználni. Az 1914 előtti katonai költségek hatalmasak voltak ugyan, de jelentős részüket az alapvető szükségletekre: élelemre, ruházkodásra és takarmányra kellett fordítani. A flotta erejét folyamatosan növelték, és több új hajótípust is „kiválónak” tartottak,[151] de ahhoz, hogy a tengerészet valóban ütőképes legyen, sokkal magasabb szintű technikai képzésre, valamint több taktikai gyakorlatra lett volna szükség. Az orosz tengerészetről egyik feltétel sem volt elmondható (a legénységet lényegében a parton állomásoztatták), ráadásul meg kellett osztani a flottát a Balti- és a Fekete-tenger között, így az orosz hajóhad kilátásai nem voltak kedvezőek – legfeljebb akkor, ha csak a törökök ellen kell harcolniuk.

Amennyiben az első világháború előtti korszak Oroszországát a maga teljességében kívánjuk értékelni, nem kerülhetjük el a rendszer bírálatát sem. Egyes külföldi konzervatívok csodálták ugyan az ország autokrata és centralizált berendezkedését, mert úgy gondolták, hogy ez a nyugati demokráciáknál következetesebb és erősebb nemzeti politikát biztosított, a közelebbi vizsgálat azonban számtalan hibát hozna felszínre. Az együgyű, zárkózott II. Miklós elodázta a nehéz döntéseket, és vakon meg volt győződve az orosz nép és a cár atyuska közötti szent kötelék sérthetetlenségéről (a nép tényleges helyzete természetesen egyáltalán nem érdekelte). A felsőbb szintű kormányzati döntéshozatal módszerei kimerítették a rossz csengésű „bizantinizmus” kifejezés minden kritériumát: a felelőtlen főhercegek, az érzelmileg ingatag cárné, a maradi tábornokok, a megvesztegethető spekulánsok túlsúlyban voltak a szorgalmas és művelt miniszterekkel szemben, akik jól szolgálták a rendszert, de tevékenykedésük híre ritkán jutott a cár fülébe. A megbeszélések és az egyetértés hiánya – például a külügyminiszter és a katonaság között – időnként ijesztő volt. Az udvar leplezetlen megvetéssel kezelte az állami dumát. Ebben a légkörben lehetetlen volt radikális reformokat véghezvinni, mert az arisztokráciát csakis kiváltságaik, a cárt pedig kizárólag lelki békéje érdekelte. Az orosz elit állandóan rettegett a munkás-, illetve parasztmegmozdulásoktól, s annak

ellenére, hogy a kormány kiadásai abszolút értékben a legnagyobbak voltak a világon, a gazdagok közvetlen adózása igen alacsony volt (az állami bevételek 6%-a), míg óriási adókat vetettek ki az élelmiszerekre és a vodkára (40%). A labilis fizetési mérlegű országnak semmi esélye nem volt arra, hogy visszatartsa (vagy megadóztassa) azokat a hatalmas pénzösszegeket, amelyeket az orosz arisztokraták külföldön költöttek el. A szigorú autokrata hagyományok, a rendkívül kedvezőtlen osztálytagozódás és az alacsony szintű oktatási és fizetési rendszer következtében Oroszországban hiányzott az olyan művelt és hozzáértő közalkalmazotti réteg, amilyen például a német, az angol és a japán közigazgatást működtette. Oroszország a valóságban nem volt erős állam, és a felső vezetés melléfogásai 1904 intő példája ellenére könnyen belekeverhették volna különféle külföldi bonyodalmakba.

Hogyan mérhetjük hát fel a századforduló Oroszországának valódi hatalmát? Kétségtelen, hogy az ország mind ipari, mind katonai szempontból évről évre növekedett. Az sem vitás, hogy akadtak más erősségei is: a hatalmas hadsereg, a hazafias érzések és a társadalom számottevő rétegeinek tántoríthatatlan elszántsága, valamint a Szent Oroszhon területének sebezhetetlenségébe vetett hit. Ausztria–Magyarország, Törökország, talán még Japán ellen is voltak győzelmi esélyeik. A legnagyobb probléma az volt, hogy túl korán került sor a németekkel való elkerülhetetlen összecsapásra. „Az államnak húsz évnyi külső és belső békére volna szüksége" – mondta 1909-ben Sztolipin –, „ha ez megvalósul, utána nem fognak ráismerni Oroszországra." Mindez talán még igaz is lehetett volna, még akkor is, ha ez alatt az idő alatt Németország ereje is arányosan növekszik. Doran és Parsons professzorok adatai szerint (lásd *1. grafikon*) ezekben az évtizedekben Oroszország „viszonylagos hatalma" az 1894-et követő legalacsonyabb szint után emelkedett, míg Németországé közel állt csúcspontjához.[152]

Lehet, hogy a legtöbb olvasó számára ez túl sematikusan hangzik, de valójában igaz (mint korábban már említettük), hogy a XIX. században Oroszország hatalmának és befolyásának csökkenése arányos volt gazdasági elmaradottságának növekedésével.

1. ábra. Oroszország és Németország erőviszonyainak összevetése

Forrás: Doran–Parsons

Minden fontosabb háború (krími, orosz–japán) új és régi katonai gyengeségeket fedett fel, és arra késztette a rendszert, hogy megpróbálja csökkenteni a szakadékot Oroszország és a nyugati országok között. Az 1914 előtti években egyes megfigyelők szerint ez a szakadék megszűnt, bár mások még mindig jó néhány gyengeségre hívták fel a figyelmet. Mivel nem élvezhették a Sztolipin által óhajtott két évtizednyi békét, Oroszországnak ismét a háború próbáját kellett kiállnia ahhoz, hogy eldőljön a nagy kérdés: visszanyerheti-e az európai hatalmi színtéren 1815 és 1848 között birtokolt előkelő rangját.

EGYESÜLT ÁLLAMOK

A globális hatalmi egyensúlyban bekövetkező XIX. század végi és XX. század eleji változások közül a jövőre nézve kétségkívül az Egyesült Államok felemelkedése volt a legdöntőbb. A polgárháború befejeztével az USA kiaknázhatta már korábban említett előnyeit – gazdag termőföldjét, hatalmas nyersanyagkincsét és a források felhasználásához szükséges, gyorsan fejlődő modern technikát (vasút, gőzenergia, bányagépek). Szinte nem voltak társadalmi és földrajzi korlátai; nem kellett félnie külföldi beavatkozástól, jelentősen nőtt az idegen tőke beáramlása, egyre fokozódott a hazai befektetések üteme. A polgárháború vége (1865) és a spanyol–amerikai háború kezdete (1898) között például az amerikai búza 256, a kukorica 222, a finomított cukor 460, a szén termelése 800%-kal, az acélsínek gyártása 523%-kal és a használatban levő vasúthálózat hossza több mint 567%-kal növekedett. „Mivel az újabb iparágak nulláról indultak, növekedésük olyan nagymértékű, hogy százalékban nem is fejezhető ki. A nyersolajtermelés az 1865. évi 3 000 000 hordóról 1898-ra 55 000 000 hordóra, az acélöntvények és egyéb acéláruk pedig kevesebb mint 20 000 tonnáról 9 000 000 tonna fölé emelkedtek.”[153] Ezt a fejlődést a spanyol háború sem állította meg; ellenkezőleg, a növekedés a XX. század elején is rendkívüli ütemű volt. Ha a felsorolt előnyöket nézzük, ez a folyamat csaknem elkerülhetetlennek látszik. Csakis rendkívüli emberi ostobaság, állandó polgárháború vagy egy természeti katasztrófa tudta volna megakadályozni ezt a növekedést, vagy elrettenteni a bevándorlók millióit, akik szerencséjüket keresve érkeztek az Atlanti-óceán túlsó partjáról, biztosítva számára a munkaerőutánpótlást.

Úgy látszik, az Egyesült Államok minden olyan gazdasági előnnyel rendelkezett, amelyet a többi hatalom csak részben birtokolt, míg az európai országok hátrányai egyáltalán nem sújtották. Területe hatalmas volt, de a távolságokat lerövidítette az a 400 000 kilométernyi vasútvonal, amellyel 1914-ben rendelkezett (Oroszország 75 000 kilométerével szemben egy több mint két és félszer akkora területen). Mezőgazdasági terméshozama mindig is meghaladta Oroszországét; és jóllehet nem érték még utol az intenzíven művelt nyugat-európai régiókat, a megművelt földek hatalmas kiterjedése, a mezőgazdasági gépek hatékonysága és a szállítás egyre csökkenő költségei (vasút, gőzhajó) olcsóbbá tették az amerikai búzát, kukoricát, sertést, marhát és más termékeket az európainál. Az élenjáró amerikai

iparvállalatok, mint az International Harvester, a Singer, a DuPont, a Bell, a Colt és a Standard Oil technikailag legalább azonos, de gyakran magasabb szinten álltak, mint európai versenytársaik; emellett sokkal nagyobb és gazdaságosabb belső piacaik voltak, mint német, angol és svájci versenytársaiknak. Ami Oroszországban „gigantikus" méretű volt, az nem jelentett egyidejűleg ipari hatékonyságot és megbízhatóságot;[154] az Egyesült Államokban viszont ez a két fogalom szükségszerűen együtt járt. „Mielőtt Andrew Carnegie 1901-ben eladta volna vállalatait a J. P. Morgan-féle United States Steel Corporationnek, már több acélt termelt, mint egész Anglia."[155] Amikor 1904-ben Sir William White, a híres angol hadihajó-tervező körutazást tett az Egyesült Államokban, elámult, hogy az amerikai gyárakban tizennégy hadihajó és tizenhárom páncélozott cirkáló épült egy időben (érdekes, hogy ugyanakkor az amerikai kereskedelmi flotta kicsiny maradt). Az ipart, a mezőgazdaságot és a távközlést a nagy hatékonyság és a hatalmas méretek jellemezték. Így nem meglepő, hogy 1914-re az USA nemzeti jövedelme abszolút és egy főre jutó értékben egyaránt magasan felülmúlta minden más országét.[156]

E gyors fejlődést tükrözi a *21. táblázat* és az összehasonlító statisztikák. 1914-ben az Egyesült Államok 455 millió tonna szenet termelt, s ezzel jóval megelőzte Nagy-Britannia 292 millió, valamint Németország 277 millió tonnáját. A világ legnagyobb olajtermelője és vörösrézfogyasztója volt. Nyersvastermelése több volt, mint Németországé, Nagy-Britanniáé és Franciaországé együttvéve, acéltermelése majdnem egyenlő az előző országok össztermelésével, még Oroszországot is hozzászámítva.[157] Energiafogyasztása 1913-ban azonos volt Nagy-Britannia, Németország, Franciaország és Ausztria–Magyarország együttes szükségletével. Az USA több motoros járművet gyártott és használt, mint a világ többi része. Ez a gyorsan növekedő, földrésznyi állam közel állt már ahhoz, hogy egész Európát maga mögé utasítsa. Szakértők számításai szerint, ha a gazdasági fellendülés ilyen ütemben folytatódik, és nem kerül sor az első világháborúra, az Egyesült Államok 1925-ben mindenképpen túlszárnyalta volna Európát.[158] A háború viszont gazdaságilag annyira megviselte és szétzilálta a régi nagyhatalmakat, hogy már 1919-ben megelőzték az Óvilágot.[159] A „Vasco da Gama-korszak" – a négy évszázados európai világhegemónia – már az 1914. évi kataklizma előtt a végéhez közeledett.

A külkereskedelem szerepe az USA gazdasági fellendülésében meglehetősen csekély volt (1913-ban a bruttó nemzeti termék mintegy 8%-a származott ebből a szférából, Nagy-Britannia 26%-ával szemben),[160] de annál jelentősebb volt a más országokra gyakorolt gazdasági hatása. Régebben csak nyersanyagokat (főként gyapotot) exportáltak, és késztermékeket importáltak, majd a kereskedelem negatívumát aranyexporttal ellensúlyozták. De a polgárháborút követő ipari robbanás után ez a kereskedelmi szerkezet hamarosan átalakult. Az Egyesült Államok, a világ legnagyobb termelőjeként, rövidesen elárasztotta a világpiacot mezőgazdasági gépeivel, vas- és acéláruival, szerszámgépeivel, elektromos felszereléseivel és egyéb modern termékeivel. Az iparilag legfejlettebb Észak minden erejét latba vetette, hogy minél magasabb vámokkal tartsa távol a külföldi árukat a hazai piacoktól; nyersanyagokat és néhány különleges terméket (például német festékanyagokat) azonban kénytelenek voltak mind nagyobb mennyiségben importálni,

21. TÁBLÁZAT **A nagyhatalmak nemzeti jövedelme, népessége és az egy főre jutó jövedelem 1914-ben**

Ország	*Nemzeti jövedelem (milliárd dollár)*	*Népesség (millió)*	*Egy főre jutó jövedelem (dollár)*
Egyesült Államok	37	98	377
Nagy-Britannia	11	45	244
Franciaország	6	39	153
Japán	2	55	36
Németország	12	65	184
Olaszország	4	37	108
Oroszország	7	171	41
Ausztria–Magyarország	3	52	57

hogy az amerikai ipar szükségleteit kielégíthessék. A legjelentősebb változás valóban az ipari export ugrásszerű növekedése volt, de a „szállítási forradalom" Amerika mezőgazdasági exportját is fellendítette. Amikor az 1900 előtti fél évszázad folyamán egy véka búza Chicagóból Londonba szállítása negyvenről tíz centre esett, megkezdődött az amerikai mezőgazdasági termékek áramlása az Atlanti-óceán túlsó partjára. A kukoricaexport 1897-ben 212 millió, a búzáé 1901-ben 239 vékánál tetőzött, s a felfelé ívelő mezőgazdasági export nemcsak magát a gabonát, hanem a lisztet, a húst és a hústermékeket is magában foglalta.[161]

A kereskedelmi átalakulás következményei elsősorban gazdasági természetűek voltak, de hatásuk a nemzetközi kapcsolatokban is érződött. Az amerikai gyárak és farmok rendkívüli termelékenysége azt a félelmet keltette, hogy a hatalmas belső piac hamarosan képtelen lesz felvenni ezeket az árukat, s így erős érdekcsoportok (farmerek és gyárosok) nyomást gyakorolnak majd a kormányra a tengerentúli piacok megnyitása és megtartása érdekében. A kínai „nyitott kapu" megőrzéséért folytatott propaganda, valamint a latin-amerikai piacok iránt tanúsított élénk érdeklődés csak két lehetséges megnyilvánulási formája volt annak, hogy az Egyesült Államokat foglalkoztatja világkereskedelmi részesedésének növelése.[162] 1860 és 1914 között több mint hétszeresére emelte exportját (334 millióról 2,365 milliárd dollárra), belső piacát viszont szigorúan őrizte, így az import csak ötszörösére emelkedett (365 millióról 1,896 milliárd dollárra). Az olcsó amerikai élelmiszer-dömpinggel szemben az európai termelők magasabb vámokat követeltek, és általában meg is kapták; Nagy-Britanniában, amely a szabad kereskedelem érdekében már feláldozta gabonatermelőit, az amerikai gépek, a vas és acél beözönlése váltott ki riadalmat. W. T. Stead újságíró 1902-ben megjelent szenvedélyes hangú könyvének „A világ amerikanizálódása" címet adta, ugyanakkor Vilmos császár és más

európai vezetők az összefogás szükségességére célozgattak a „tisztességtelen" amerikai kereskedelmi gépezettel szemben.[163]

Talán még destabilizálóbb volt az Egyesült Államok hatása a világ pénzügyi rendszerére és valutaforgalmára. Mivel európai kereskedelme óriási hasznot hajtott, ennek deficitjét tőkeátutalásokkal kellett kiegyenlíteni, amelyek az USA iparába, közműveibe és szolgáltatásaiba történő közvetlen európai befektetések tömegéhez csatlakoztak (1914-ben ez kb. 7 milliárd dollárt tett ki). A nyugatra özönlő arany egy része az európai befektetések megtérüléseként, illetve a szállításért és biztosításért juttatott amerikai fizetség formájában visszakerült Európába, de még így is igen erős volt és egyre növekedett a tőkekiáramlás az Újvilágba. Mindezt még fokozta az USA kincstári politikája, amely felhalmozta, és nem engedte ki a kezéből a világ aranytartalékának egyharmadát. Jóllehet az Egyesült Államok ekkor már komoly tényezője volt a globális kereskedelmi világrendszernek – deficit a nyersanyagszállító országoknál, óriási haszon Európában –, saját pénzügyi szerkezete még fejletlen volt. Külkereskedelmének nagy részét sterlingparitáson bonyolította le, aranyat pedig rendszerint London kölcsönzött. Amerikában nem volt központi állami bank, amely a pénzpiacot irányíthatta volna; bizonyos időszakonként hatalmas összegek áramlottak oda-vissza New York és a mezőgazdasági államok között, és a pénzáramlást egyedül az aratás és a változékony időjárás befolyásolta; az amerikai spekulánsok nemcsak a hazai pénzügyi rendszert, hanem a londoni aranypiacot is képesek voltak összezavarni. Mindennek következményeként az Egyesült Államok már évekkel 1914 előtt egy hatalmas, de kiszámíthatatlan „fújtatóhoz" vált hasonlatossá, amely hol élénkítette, hol vészjóslóan csillapította a világkereskedelem hullámzásait. Az 1907. évi amerikai bankválság (amely eredetileg úgy kezdődött, hogy a spekulánsok megkísérelték bekebelezni a vörösrézpiacot) kihatott Londonra, Amszterdamra és Hamburgra is – s ez csak egyetlen jellemző példa arra, hogy az Egyesült Államok már az első világháború előtt is összeütközésbe került a többi nagyhatalom gazdasági életével.[164]

Az amerikai ipari hatalom és a tengerentúli kereskedelem növekedésével talán elkerülhetetlenül együtt járt a határozottabb diplomácia és az amerikai típusú világpolitikai felfogás.[165] Elképzeléseik szerint a világ népei közül egyesek különleges morális adottságokkal rendelkeznek, és ezek teszik felsőbbrendűvé az amerikai külpolitikát az Óvilág külügyi rendszerénél. Hasonló gondolatok keveredtek szociáldarwinista és faji elképzelésekkel, az ipari és mezőgazdasági érdekcsoportok pedig a tengerentúli piacok biztosítását erőltették. A Monroe-elv sugallta hagyományos elzárkózás mellett mindjobban erősödött az a követelés, hogy az Egyesült Államoknak „kötelezettségei" vannak a csendes-óceáni térségben. Bár az összetett és átláthatatlan szövetségi rendszereket még mindig kerülték, sok hazai csoport tevékenyebb diplomáciát követelt, amely a McKinley- és különösen a Theodore Roosevelt-adminisztráció idején aztán meg is valósult. Az 1895-ben Nagy-Britanniával folytatott venezuelai határvitát – amelyet a Monroe-elvnek kellett volna igazolnia – három évvel később egy sokkal élesebb konfliktus követte: a Spanyolországgal Kuba miatt vívott háború. Washington azt követelte, hogy egyedül

ellenőrizhesse azt a csatornát, amelyet korábban megosztottak Nagy-Britanniával, a kanadai tiltakozás ellenére történt alaszkai határmódosítás, valamint a Venezuela ellen irányuló német akció után az amerikai hadiflotta 1902–1903. évi készültsége a Karib-térségben, mind-mind arra utalt, hogy a nyugati féltekén az USA nem tűri meg más nagyhatalom befolyását. Az amerikai adminisztráció viszont igen szívesen avatkozott be diplomáciai és katonai eszközökkel a latin-amerikai országok, például Nicaragua, Haiti, Mexikó vagy a Dominikai Köztársaság belügyeibe, ha „viselkedésük" nem felelt meg az Egyesült Államok normáinak.

Ebben a korszakban az amerikai külpolitika valóban új vonása mégis az volt, hogy beavatkozott a nyugati féltekén *kívül* történő eseményekbe is. Az USA jelenléte az 1884–85. évi berlini Nyugat-Afrika-konferencián eléggé rendhagyó és zavaros volt: delegációjuk fellengzős érveket hangoztatott a szabad és nyílt kereskedelem mellett, de magát az egyezményt sohasem hagyták jóvá. A *New York Herald* még 1892-ben is a külügyminisztérium megszüntetését javasolta, mert „kevés dolguk akadt" külföldön.[166] Az 1898. évi spanyol háború lényeges változást jelentett. Az Egyesült Államok megvetette a lábát a Csendes-óceán nyugati térségében (Fülöp-szigetek), így ténylegesen ázsiai gyarmattartó hatalom lett; mindez azokat igazolta, akik a rámenős, határozott külpolitikát támogatták. A következő évben Hay külügyminiszter „Nyitott kapu" című kommünikéje már azt jelezte, hogy az Egyesült Államokat nagyon érdeklik a kínai események. Ezt erősítették meg azzal a kötelezettségvállalással is, hogy a rend helyreállítása érdekében 1900-ban 2500 amerikai katonát küldenek a Kínában felállítandó nemzetközi hadseregbe. Roosevelt különösen szívesen vett részt az úgynevezett *nagypolitikában:* közvetített az orosz–japán háborút lezáró tárgyalásokon, 1906-ban ragaszkodott az USA részvételéhez a Marokkó ügyében tartott konferencián, és tárgyalt Japánnal, valamint a többi nagyhatalommal a kínai „Nyitott kapu" fenntartásának érdekében.[167] Ezeket a lépéseket a későbbi történészek nem az Egyesült Államok valódi érdekei józan mérlegelésének tekintik, hanem inkább az éretlen külpolitikai stílus és egyfajta etnocentrikus naivitás megnyilvánulásának, amelynek elsődleges célja volt, hogy mind a hazai, mind a külföldi „közönségre" jó hatást gyakoroljon. Hasonló vonások jellemzik majd Amerika jövőbeli „realista" külpolitikáját is.[168] Mindez azonban az imperialista gőg és a nemzeti büszkeség túltengésének korában nem csak az Egyesült Államokra volt érvényes. A kínai politika kivételével Roosevelt utódai mindenesetre nem folytatták ezt a tevékeny expanzív diplomáciát, mert távol akarták tartani az Egyesült Államokat a nyugati féltekén kívül zajló eseményektől.

A diplomáciai tevékenységekkel párhuzamosan nőtt a hadi költségvetés. A tengerészetnek jutott a legtöbb pénz, mert külföldi támadás (vagy a Monroe-elv kétségbevonása) esetén ez a fegyvernem biztosította az ország legfőbb védelmét és egyben az USA egész diplomáciájának és kereskedelmének hatékonyságát. A flotta újjáépítése az 1880-as évek végén kezdődött meg, és a spanyol–amerikai háború felerősítette ezt a folyamatot. A könnyű tengeri győzelmek igazolni látszottak Mahan admirális és a „nagy tengerészet" mellett érvelő lobby elképzeléseit, és tekintve, hogy a stratégák aggodalommal gondoltak egy angol, majd 1898 után egy

német háború lehetőségére, folyamatosan fejlesztették a hadiflottát. A bázisok megszerzése Hawaiiban, Szamoán, a Fülöp-szigeteken és a Karib-térségben, a hadihajók „rendőri" feladatokra való bevetése Latin-Amerikában és Rooseveltnek az a színpadias gesztusa, hogy „nagy fehér flottáját" 1907-ben világ körüli útra küldte, mind a tengeri hatalom fontosságát hangsúlyozta.

Amíg 1890-ben a tengerészetre költött 22 millió dollár csak 6,9%-a volt a szövetségi összkiadásoknak, addig az 1914. évi 139 millió már 19%-ot jelentett.[169] Nem minden pénzt használtak fel célszerűen; a helyi politikai nyomás következtében például túl sok volt a hazai flottabázis és túl kevés a kísérőhajó, de a végeredmény így is lenyűgöző volt. Bár lényegesen kisebb volt az angol haditengerészetnél, és kevesebb dreadnought típusú hadihajóval rendelkezett, mint Németország, az USA hadtengerészete 1914-ben még így is a harmadik volt a világon. Még az amerikai ellenőrzés alá került Panama-csatorna építése sem szüntette meg a stratégiai dilemmát: kettéosszák-e az amerikai flottát, vagy szabadon hagyják az ország partvonalának egy részét; mi több, egyes tisztek feljegyzéseiből kiderül, hogy ezekben az években szinte paranoiás gyanakvással tekintettek a külföldi hatalmakra.[170] Ha azt is hozzátesszük, hogy újra közelebb került Nagy-Britanniához a századforduló táján, az Egyesült Államok teljes biztonságban érezhette magát, és ha aggasztotta is a német tengeri erők növekedése, sokkal kevesebb félnivalója volt, mint bármely másik nagyhatalomnak.[171]

Az USA katonaságának kis létszáma éppen ezt a biztonságérzetet tükrözte. A hadseregnek is lendületet adott a spanyol háború, legalábbis annyiban, hogy a közvélemény rádöbbent, valójában milyen kevés is a katonai létszám, mennyire szervezetlen a Nemzeti Gárda, és mennyire közel álltak a megsemmisítő vereséghez a kubai hadjáratok idején.[172] De hiába háromszorozták meg a hadsereg létszámát 1900 után, hiába állítottak fel további helyőrségeket a Fülöp-szigeteken és egyéb helyeken, az USA szárazföldi katonai ereje még mindig jelentéktelennek tetszett, még egy közepes nagyságú európai országhoz, például Szerbiához vagy Bulgáriához hasonlítva is. Az Egyesült Államok még Nagy-Britanniánál is kevésbé szerette a nagy létszámú állandó hadsereget, nem kötött katonai szövetségeket, és bruttó nemzeti termékének kevesebb mint 1%-át fordította védelemre. Az 1898–1914 közötti időszakban folytatott imperialista tevékenysége ellenére az Egyesült Államok – Herbert Spencer megjegyzése szerint – megmaradt „ipari" társadalomnak, ahelyett, hogy Oroszországhoz hasonlóan „katonai" társadalommá vált volna. Mivel a történészek jelentős része úgy gondolja, hogy a „szuperhatalmak felemelkedése" ebben a korszakban kezdődött, érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy az első világháborút közvetlenül megelőzően milyen elképesztő különbségek voltak Oroszország és az Egyesült Államok között. Az orosz hadsereg körülbelül tízszer nagyobb volt az amerikainál; az Egyesült Államok viszont hatszor annyi acélt gyártott, tízszer annyi energiát fogyasztott, ipari össztermelése pedig négyszeresen múlta felül Oroszországét (az egy főre eső adatokban pedig hatszorosan).[173] Kétségtelen, hogy Oroszország látszott hatalmasabbnak az európai vezérkarok szemében, amelyek gyors lefolyású, nagy létszámú hadsereget mozgató háborút képzeltek el – de minden más tekintetben az Egyesült Államok volt az erősebb.

Az Egyesült Államok végérvényesen nagyhatalommá vált, de nem volt tagja a nagyhatalmi rendszernek. Az elnök és a kongresszus közötti hatalmi megosztás jóformán lehetetlenné tette a tevékeny szövetségi politikát, de az is kétségtelen volt, hogy nem akarták feladni az elszigeteltség kényelmes állapotát. Több ezer kilométernyi tenger választotta el őket minden más erős nemzettől, hadseregük nem volt számottevő méretű, elégedettek voltak a nyugati félteke fölötti uralommal, és Roosevelt távozása után nem kívántak bekapcsolódni a globális diplomáciába, így 1914-ban az Egyesült Államok még mindig csak a nagyhatalmi rendszer peremén helyezkedett el. Mivel 1906 után a legtöbb országot Ázsia és Afrika helyett már a balkáni és északi-tengeri fejlemények érdekelték, talán nem meglepő, hogy az Egyesült Államokat a nemzetközi hatalmi egyensúlyt illetően kevésbé tekintették jelentős tényezőnek, mint a századfordulón. Ez egyike volt azoknak az 1914 előtti általános feltételezéseknek, amelyeket az első világháború majd megcáfol.

A szövetségek kialakulása. Sodródás a háború felé, 1890–1914

Ahhoz, hogy megértsük, miként változott a nagyhatalmi rendszer ezekben az évtizedekben, végső soron a Bismarck halálától az első világháború kitöréséig tartó időszak ingatag diplomáciai kötődéseit kell megvizsgálnunk. Az 1890-es években volt ugyan néhány viszonylag kisméretű összeütközés (kínai–japán, spanyol–amerikai és angol–búr konfliktusok), később lezajlott a nagyobb méretű, de lokalizált orosz–japán háború is, a következő időszak általános tendenciája – Felix Gilbert megfogalmazása szerint – inkább a szövetségi tömbök „megmerevedése" volt.[174] A legtöbb kormány azt remélte, hogy ha kitör egy újabb nagy háború, országuk már tagja lesz valamilyen koalíciónak. Ezek a kapcsolatok megnehezítették a nemzetek erejének tárgyszerű értékelését, mert a szövetségek nemcsak előnyt, hanem hátrányt is jelentettek.

A távoli Egyesült Államokat természetesen nem érintette ez a szövetségi diplomáciát szorgalmazó tendencia, Japánt is csak regionálisan, az 1902. és 1905. évi angol–japán szövetség révén. Az egyre inkább kibontakozó kölcsönös félelmek és vetélkedések az európai nagyhatalmakat, még az elszigetelt Nagy-Britanniát is mindjobban ösztönözték a szövetségkötésre. Békeidőben kötött katonai szövetségekre eddig nemigen akadt példa; 1879-ben Bismarck indította el ezt a folyamatot, amikor az osztrák–német szövetségen keresztül igyekezett „ellenőrizni" Bécs külpolitikáját, Szentpétervárt pedig távol tartani. A német kancellár titkos számításai szerint ennek a lépésnek arra kellett késztetnie az oroszokat, hogy hagyjanak fel „bizonytalan politikájukkal",[175] és térjenek vissza a három császár szövetségéhez – ez egy időre meg is történt; Bismarck akciójának hosszabb távú örökségeként viszont Németország elkötelezte magát, hogy orosz támadás esetén segítséget nyújt Ausztria–Magyarországnak. 1882-re Berlin egyezményt kötött Rómával egy lehet-

séges francia támadás esetére, egy év múlva pedig mind Németország, mind Ausztria–Magyarország újabb titkos szövetséget ajánlott Romániának az orosz agressziót megelőzendő. Diplomáciai szakértők szerint Bismarcknak elsősorban rövid távú védelmi céljai voltak: meg akarta nyugtatni ideges bécsi, római és bukaresti barátait, diplomáciailag elszigetelni Franciaországot, valamint szeretett volna „visszavonulási" lehetőségeket biztosítani arra az esetre, ha az oroszok megszállnák a Balkánt. Mindez kétségkívül teljesen reális mérlegelésen alapult; de a titkos szerződések pontos tartalmát senki sem ismerte, Franciaországot és Oroszországot egyaránt aggasztotta saját elszigeteltsége, és mindketten attól féltek: a berlini szürke eminenciás azért építette ki szövetségeit, hogy háború esetén legyőzhesse őket.

Bár Bismarck szentpétervári „titkos vonala" (az 1887. évi úgynevezett viszontbiztosítási szerződés) megakadályozta Németország és Oroszország nyílt szakadását, volt valami mesterkéltség és kétségbeesettség ezekben az erőfeszítésekben, ahogyan a kancellár az 1880-as évek végén meg akarta akadályozni a francia–orosz szövetséghez való folyamatos közeledést. Franciaországnak Elzász-Lotaringia visszaszerzésére, Oroszországnak pedig kelet-európai terjeszkedésére irányuló törekvéseit elsősorban Németországtól való félelmük akadályozta. Egyikük számára sem volt más jelentős *kontinentális* szövetségi partner; Oroszországnak ott voltak a francia kölcsönök és fegyverek, Franciaországnak pedig az orosz katonai segítség lehetősége. Bár a burzsoá franciák és a reakciós cári rendszer közötti ideológiai különbségek egy ideig lassították a közeledést, Bismarck 1890-es visszavonulása és II. Vilmos kormányának sokkal fenyegetőbb tevékenysége elhanyagolhatóvá tette ezt a kérdést. 1894-re Németország, Ausztria–Magyarország és Olaszország hármas szövetségét ellensúlyozta a francia–orosz kettős szövetség, egy politikai s egyben katonai elkötelezettség, amely ugyanolyan hosszú ideig állt fenn, mint maga a hármas szövetség.[176]

Ez az új fejlemény, úgy tetszett, több szempontból is stabilizálja az európai színteret. A két szövetségi tömb körülbelül egyenlő volt, ez a korábbinál kiszámíthatatlanabbá és így valószínűtlenebbé tette a nagyhatalmi konfliktust. Miután megmenekültek az elszigetelődéstől, Franciaország és Oroszország ismét visszafordult afrikai és ázsiai érdekeltségeihez. Ezt segítette a feszültség csökkenése Elzászban és Bulgáriában; mi több, 1897-re Bécs és Szentpétervár megegyezett, hogy félreteszik a balkáni kérdést.[177] Németország is a *Weltpolitik* irányába fordult, míg Olaszország belekeveredett az abesszíniai afférba. Az 1890-es évek közepére a közvélemény Dél-Afrikára, a Távol-Keletre, a Nílus völgyére és Perzsiára figyelt. Ez egyben az „új tengerészet"[178] kora is volt, s minden nagyhatalom – abban a hitben, hogy a tengerészet és a gyarmatok természetes társak – flottaépítéssel volt elfoglalva. Így nem meglepő, hogy a Brit Birodalom, amely általában távol tartotta magát az európai bonyodalmaktól, éppen ebben az évtizedben érezte a legnagyobb nyomást a régi vetélytársak, Franciaország és Oroszország részéről, valamint az új ellenfelek, Németország, Japán és az Egyesült Államok részéről. Ilyen körülmények között az európai szövetségi tömbök katonai záradékai egyre kevésbé látszottak lényegesnek, mert egy általános háborút valószínűleg nem váltanának ki olyan

események, mint a Kodok (Fasoda) feletti angol–francia összetűzés (1898), a búr háború vagy a kínai koncessziókért folyó pozícióharc.

Hosszabb távon azonban ezek a birodalmi vetélkedések még európai vetületükben is kihatottak a nagyhatalmak kapcsolatára. A századfordulón már olyan mértékű nyomás nehezedett Nagy-Britanniára, hogy egyes csoportok Joseph Chamberlain gyarmatügyi miniszter körül az elszigetelődési politika megszüntetésére szólították fel, illetve egy Berlinnel kötendő szövetséget szorgalmaztak, míg Balfour és Landsdowne miniszterek kezdték elfogadni a diplomáciai kompromisszumok szükségességét. Az Egyesült Államoknak tett engedmények sora a csatorna, az alaszkai határvonal, a fókavadászat stb. kérdésében – ezt a folyamatot az „angol–amerikai közeledés" kifejezéssel álcázták – javította Nagy-Britannia már-már tarthatatlan stratégiai helyzetét a nyugati féltekén, és ami még fontosabb, kézzelfoghatóan megváltoztatta azt, amit a XIX. századi államférfiak adottnak tekintettek: azt, hogy az angol–amerikai kapcsolatok mindig is hűvösek, indulatosak és időnként ellenségesek lesznek.[179] Az 1902. évi angol–japán szövetség létrejöttétől a brit államférfiak azt is remélték, hogy ezáltal enyhíthetik súlyos stratégiai leterheltségüket Kínában, jóllehet így bizonyos körülmények között támogatniuk kell Japánt.[180] 1902/03 körül pedig már léteztek olyan befolyásos brit körök, amelyek úgy gondolták, hogy gyarmati kérdésekben kompromisszumot lehet kötni a franciákkal, akik a korábbi kodoki válságnál már tanújelét adták, hogy a Nílusért nem kívánnak háborúzni.

Míg ezek a rendezések látszólag csak az Európán kívüli ügyeket érintették, közvetve az európai nagyhatalmak helyzetére is kihatottak. Nagy-Britannia stratégiai dilemmáinak megoldása a nyugati féltekén, valamint az a segítség, amelyet a japán flotta jelentett a Távol-Keleten, némileg könnyítette az angol haditengerészet helyzetét, és növelte esélyeit, hogy háború esetén meg tudjon erősödni; az angol–francia versengés lezárulása azt jelentette, hogy Nagy-Britannia tengeri biztonsága még tovább erősödik. Mindez Olaszországra is kihatott, amely túl sebezhető partvonalai miatt nem szállhatott szembe az angol–francia együttessel; a XX. század elejére Franciaországnak és Olaszországnak mindenesetre komoly (pénzügyi és észak-afrikai) okai voltak a kapcsolatok javítására.[181] Ha azonban Olaszország eltávolodik a hármas szövetségtől, az elkerülhetetlenül kihat az Ausztria–Magyarországgal nemrég még élesen fennálló s most is csak lappangó vitáira. Végül az angol–japán szövetség is hatással volt az európai államrendszerre, mert valószínűtlenné tette, hogy egy harmadik hatalom is közbeavatkozzék, amikor 1904-ben Japán Korea és Mandzsúria miatt szembeszállt Oroszországgal. Amikor ez a háború kirobbant, az angol–japán szerződés és a francia–orosz szövetség különleges záradékai* egyaránt arra késztették a két „segédet" – Nagy-Britanniát és Franciaországot –, hogy együttműködjenek a nyílt összecsapás elkerülése érde-

* Abban az esetben, ha Japán csak egy ellenféllel harcol, Nagy-Britannia „jóindulatúan semleges" marad, több ellenfél esetén azonban köteles segítséget nyújtani; az Oroszország megsegítésére létrehozott francia egyezmény szövegezése hasonló volt. Így London és Párizs csak akkor tudta újdonsült barátságát megőrizni, ha mindketten távol maradnak a harctól.

kében. Így nem volt meglepő, hogy a távol-keleti ellenségeskedés kitörésekor London és Párizs egyaránt gyors ütemben felfüggesztette gyarmati vitáit, és 1904 áprilisában létrehozta az antantot.[182] Az angol–francia viszálykodások időszaka – amelyet Egyiptom 1882. évi angol megszállása váltott ki – most lezárult.

Az 1904–1905. évi „diplomáciai forradalomhoz" azonban még két lényeges tényező járult.[183] Az első a Németország iránt egyre erősödő angol–francia gyanakvás, mert a németek céljai (bár nem voltak egészen világosak) nagyratörőnek és veszélyesnek látszottak, amikor von Bülow kancellár és császári ura, II. Vilmos meghirdette a „német évszázad" beköszöntét. 1902–1903-ra a nagy német hadiflotta fejlesztése – amely mind hatótávolsága, mind kiinduló bázisainak elhelyezése szempontjából szinte egyértelműen Nagy-Britannia ellen irányult – ellenlépések fontolgatására késztette az angol Admiralitást. Párizs ugyanakkor nyugtalanul figyelte a németek Ausztria–Magyarországgal kapcsolatos szándékait, az angoloknak viszont nem tetszettek mezopotámiai törekvéseik. Mindkét ország növekvő ingerültséggel nézte von Bülow diplomáciai erőfeszítéseit, amelyekkel az 1904. évi távol-keleti háborúba igyekezett belekeverni Londont és Párizst, hiszen ennek a lépésnek legfőbb haszonélvezője Berlin lett volna.[184]

A japán tengerészet és katonaság háborús győzelmei, valamint az 1905. évi oroszországi forrongások még nagyobb hatással voltak az európai egyensúlyra és kapcsolatrendszerre. Miután Oroszország várhatóan jó néhány évre másodrangú hatalommá vált, az európai katonai mérleg nyelve határozottan Berlin felé billent, és Franciaországnak most még rosszabb esélyei voltak a németek ellen, mint 1870-ben. Ha volt valaha kedvező időpont egy nyugat felé irányuló német támadásra, akkor ez valószínűleg 1905 nyarán érkezett el. A császárt azonban hazai társadalmi problémák kötötték le, Oroszországgal a kapcsolatok javítására törekedett, nem bízott Nagy-Britanniában, amely hazarendelte hadihajóit Kína partjaitól, a franciák pedig segítséget kértek egy esetleges német támadás esetére – mindez csillapította a németek harci kedvét. Háborúzás helyett Berlin ismét a diplomáciai ütközeteket választotta. Kierőszakolták a fő ellenfél, Delcassé francia külügyminiszter lemondását, s ragaszkodtak egy nemzetközi konferencia összehívásához Franciaország marokkói törekvéseinek ellenőrzésére. Az algecirasi konferencián a résztvevők nagy része támogatta Franciaország marokkói jelenlétét – ami azt jelezte, hogy bármennyire megnőtt is Németország ipari, tengeri és katonai ereje Bismarck korához viszonyítva, diplomáciai befolyása jelentősen visszaesett.[185]

Az első marokkói válság után a nemzetközi verseny súlypontja Afrikából ismét Európába helyeződött. Ezt hamarosan még három tényező erősítette meg. Az első az 1907. évi angol–orosz antant volt Perzsia, Tibet és Afganisztán kérdésében. Bár ez önmagában regionális ügynek tűnt föl, jelentősége mégis sokkal komolyabb volt. Egyrészt megszüntette a London és Szentpétervár közötti ázsiai területvitákat, s így Nagy-Britannia könnyebben védhette meg Indiát, másrészt arra késztette az amúgy is ideges németeket, hogy európai „bekerítettségüket" kezdjék hangoztatni. És jóllehet még mindig sok olyan angol akadt, különösen a liberális kormányzatban, aki nem tekintette magát egy németellenes koalíció tagjának, a második tényező az ő érveiket is gyengítette: ez volt az 1908–1909-re felerősödött

angol–német „haditengerészeti verseny", amely Tirpitz hajóépítési programjának felgyorsításával kezdődött meg, és az angolok egyre komolyabban aggódhattak azon, hogy még az Északi-tengeren is elveszíthetik vezető szerepüket. Amikor Nagy-Britannia a következő három évben megkísérelte fékezni ezt a versenyt, és azzal a német követeléssel került szembe, hogy egy európai háború esetén London maradjon semleges, a gyanakvó angolok meghátráltak, de a franciákkal együtt nagyon aggasztotta őket a németek állásfoglalása az 1908–1909-es balkáni válság idején. Amikor Oroszország nehezményezte, hogy Ausztria–Magyarország formálisan annektálta Bosznia-Hercegovinát, a németek felszólították őket, hogy vagy fogadják el a kialakult helyzetet, vagy vállalják a következményeket.[186] A japán háborúban meggyengült oroszok engedelmeskedtek. A diplomáciai megfélemlítés olyan hazafias visszhangot váltott ki Oroszországban, hogy növelték a védelmi költségeket, és elhatározták, szorosabbra fűzik kapcsolataikat szövetségeseikkel.

1909 után néhányszor megpróbálták enyhíteni a feszültséget, mégis fokozódott az elhidegülés. Az 1911. évi második marokkói válság idején az angolok keményen síkra szálltak Franciaország mellett, tehát Németország ellen; mindez a két utóbbi országban óriási lendületet adott a hazafias érzelmek kibontakozásának, növelték hadseregüket, és a nacionalisták már nyíltan beszéltek a közelgő háborúról. Időközben Nagy-Britanniában a válság arra késztette a kormányt, hogy felülvizsgálja katonai és tengerészeti elképzeléseit egy esetleges európai háborúba való bekapcsolódás esetére.[187] 1912 novemberében, alig egy évvel később, amikor Lord Haldane berlini diplomáciai küldetése sikertelennek bizonyult, a német flotta pedig tovább növekedett, megkötötték az angol–francia tengerészeti egyezményt. Ugyanebben az évben a Balkán-szövetség államai támadást intéztek a törökök ellen, s még mielőtt egymás ellen fordultak volna, végleg kiszorították Európából az Ottomán Birodalmat. Az ősrégi „keleti kérdés" újjáéledése volt talán a legfontosabb probléma most, mert a versengő balkáni államok szenvedélyes vetélkedését a nagyhatalmak nem tudták irányítani, és az új fejlemények e hatalmak létfontosságú érdekeit fenyegették. Szerbia erősödése aggasztotta Bécset, a növekvő törökországi német befolyás kilátása megrémítette Szentpétervárt. Amikor a Ferenc Ferdinánd trónörökös elleni 1914. júniusi merénylet Szerbia elleni ultimátumra kényszerítette Ausztria–Magyarországot, természetesen csakhamar Oroszország is megtette a szükséges ellenlépéseket. Így igaznak látszott a régi közhely, hogy a trónörökös halála csak egy szikra volt, amely fellobbantotta a lappangó tüzet.[188]

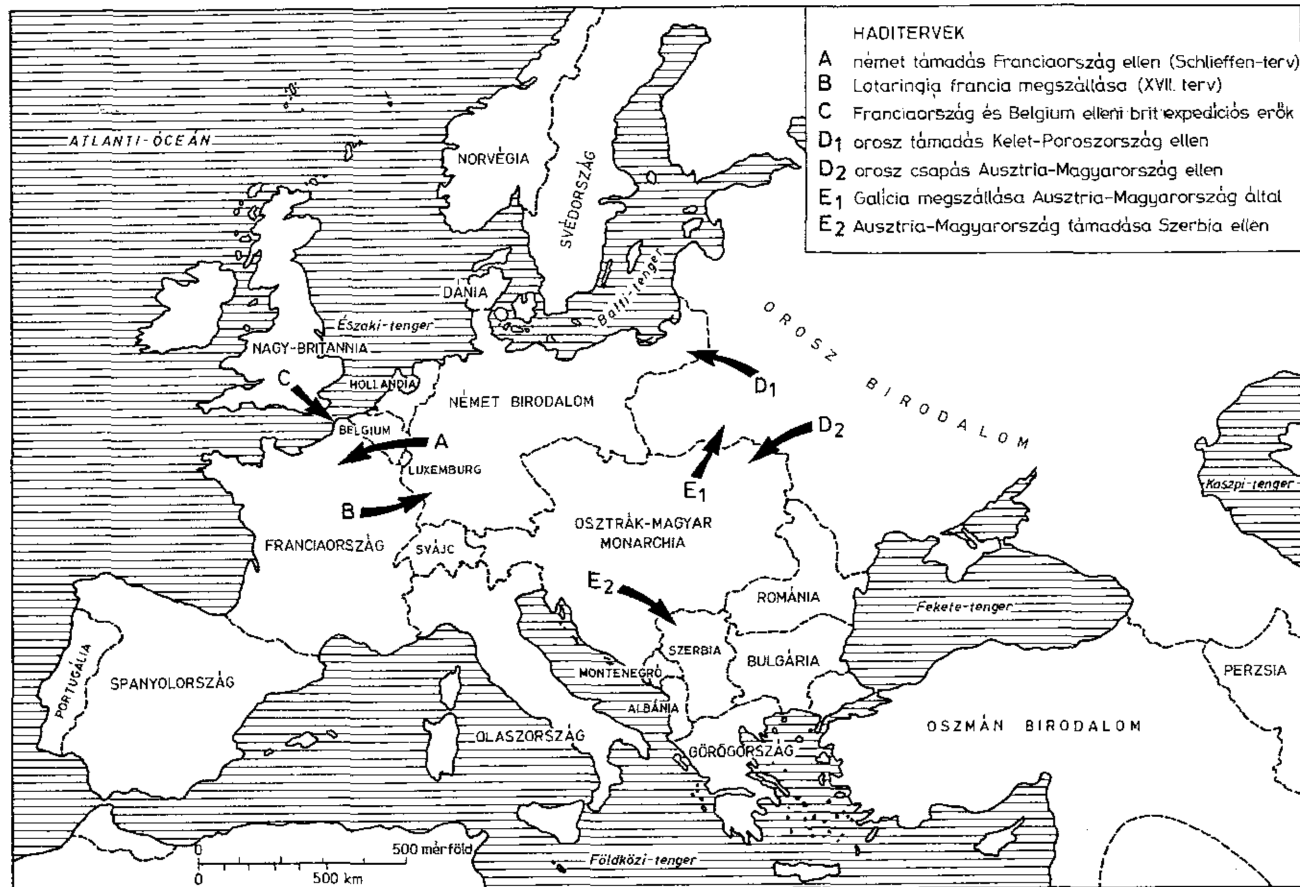
Az 1914. júniusi merénylet az egyik legismertebb történelmi példa arra, amikor egy konkrét esemény általános válságot, majd világháborút robbant ki. Az osztrák–magyar ultimátum teljesíthetetlen követelései, az engesztelő szerb válasz merev elutasítása és a Belgrád elleni támadás mozgósításra késztették Oroszországot szerb szövetségesének védelmében. Ennek következtében a porosz vezérkar a Schlieffen-terv azonnali elindítását szorgalmazta, amely egy Belgiumon keresztüli megelőző támadást jelentett Franciaország ellen – ennek következményeként léptek be a háborúba az angolok.

Bár a válság alatt a nagyhatalmak saját nemzeti érdekeik szerint cselekedtek, az is igaz, hogy a háborúba való belépésüket nagyban befolyásolták a meglevő

hadműveleti tervek. 1909-től kezdve a németek diplomáciailag és katonailag annyira elkötelezték magukat Ausztria–Magyarország mellett, ami Bismarck számára még elképzelhetetlen lett volna. Bármi volt is a háború oka, a német hadműveleti terv lényege csakis a Belgiumon keresztüli azonnali és döntő roham volt Franciaország ellen. Bécs stratégái viszont továbbra is különböző lehetséges frontokat latolgattak, de egyre valószínűbbé vált, hogy először Szerbiát támadják meg. A francia tőke biztatta Oroszország megígérte, hogy háború esetén a lehető leggyorsabbban mozgósít, és nyugat felé támad; a franciák viszont 1911-ben elfogadták a híres XVII. számú tervet, azaz Elzász-Lotaringia azonnali lerohanását. Bár csökkent a valószínűsége, hogy Olaszország a hármas szövetség oldalán harcol majd, mégis egyre valószínűbbnek látszott a brit katonai intervenció, amennyiben Németország megtámadja Belgiumot vagy Franciaországot. Természetesen mindegyik vezérkar a gyorsaságot tartotta a leglényegesebb tényezőnek; ha tehát bekövetkezik az összeütközés, létfontosságú a saját erők azonnali mozgósítása és átszállítása a határon, még mielőtt az ellenfél hasonlóan cselekedne. Nagy-Britannia például azt tervezte, hogy csapatai egy nyugaton végrehajtott megsemmisítő támadás után keletre vonulnak, hogy találkozzanak a lassabban mozgó oroszokkal. Minden ország hasonló terveket szőtt háború esetére. Amikor pedig majd valóban bekövetkezik a katasztrófa, a diplomatáknak nem marad sok idejük, és a stratégák veszik kezükbe az irányítást.[189]

Ezek a háborús tervek, visszatekintve, egy olyan dominósorhoz hasonlíthatók, amelyben az első kocka felbillenése után az egész összeomlik. Mivel most sokkal valószínűbbnek látszott egy koalíciós háború, mint 1859-ben vagy 1870-ben, jóval nagyobb volt a konfliktus elhúzódásának eshetősége is, de a kortársak közül ezt csak kevesen ismerték fel. A hírhedt jóslatot, amely szerint az 19 4 július–augusztusban kezdődött háború „karácsonyra véget ér”, azzal mente ;ették, hogy nem láthatták előre: a gyorstüzelő ágyúk és gépfegyverek lehetetlenné teszik az ún. „manőverező háborút”; és lövészárkokba kényszerítik a csapatokat, ahonnan aztán nehéz kimozdítani őket. A később alkalmazott hosszú tüzérségi előkészítés és hatalmas gyalogos offenzívák nem oldottak meg semmit, mert az ágyútűz csak kiforgatta a földet, és előre jelezte az ellenségnek a támadás jövendő helyszínét.[190] Minden jel arra mutatott, hogy az európai admiralitások szintén tévesen mérték fel az eljövendő háborút, egyszeri és mindent eldöntő tengeri ütközetre készültek, és nem számoltak azzal, hogy az Északi- és a Földközi-tenger hosszan elnyúló partvidéke, valamint az újabb fegyverek, a tengeri akna, a torpedó és a tengeralattjáró nagyon megnehezítik a hagyományos flottahadműveleteket.[191] Technikai okokból tehát mind a szárazföldön, mind a tengeren valószínűtlennek látszott a gyors győzelem.

Mindez természetesen igaz, de a szövetségi rendszer összefüggésében kell részletesebben vizsgálnunk a kérdéseket.[192] Hiszen ha például az oroszok csak Ausztria–Magyarországgal kerülnek szembe, vagy Németország megismételheti a franciák elleni 1870. évi hadjáratát, a többi hatalom pedig semleges marad, a győzelmi esélyek vitathatatlanok. A koalíció azonban azt jelentette, hogy ha az egyik hadviselő fél egyszer vereséget szenved, vagy pillanatnyi forrásai nem elegendők a

9. térkép. Az európai hatalmak és haditerveik 1914-ben

küzdelem folytatásához, mindig bízhat szövetségesei segítségében. Kissé előretekintve, lássunk néhány konkrét példát: Franciaország a katasztrofális nivelle-i offenzíva és az 1917. évi árulások után saját erejéből nemigen tudta volna folytatni a harcot; Olaszország az 1917. évi caporettói vereség után az összeomlás szélén állt; Ausztria–Magyarország az 1916-ban elszenvedett súlyos vereségeket (vagy az 1914-es galíciai és szerbiai kudarcokat) követően rendkívül nehéz helyzetbe került. Egyik ország sem tudott volna talpon maradni, ha *nem* kapnak időben támogatást szövetségeseiktől. Ilyenformán a szövetségi rendszer kezeskedett érte, hogy a háború *sokáig* fog tartani, és hogy e hosszú küzdelemben – mint a XVIII. századi nagy koalíciós háborúkban is – az a hadviselő csoport győz, amelynek a katonai-tengerészeti *és* pénzügyi-ipari-technikai forrásai együttesen a legnagyobbak és leghatékonyabbak.

A totális háború és a hatalmi egyensúly, 1914–1918

Mielőtt a két koalíció alapvető stratégiája és katonai-ipari forrásaik szempontjából vizsgálnánk az első világháborút, nem árt felidézni az egyes nagyhatalmak nemzetközi helyzetét 1914-ben. Az Egyesült Államok egyelőre a partvonalon helyezkedett el, jóllehet jelentős kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatai Nagy-Britanniával és Franciaországgal lehetetlenné tették Wilson elképzelését, hogy „elméletileg és gyakorlatilag semlegesek" maradjanak.[193] Japán a kínai és csendes-óceáni német birtokok elfoglalásánál meglehetősen szabadon értelmezte az angol–japán szövetség feltételeit; sem ez, sem későbbi tengeri biztonsági feladatai nem voltak számottevőek, de a szövetségesek számára egy barátságos Japán nyilvánvalóan kedvezőbb volt, mint egy ellenséges. Olaszország 1914-ben a semlegességet választotta, és katonai, valamint társadalmi-gazdasági nehézségeit tekintve okosabban tette volna, ha kitart e politika mellett. Amikor 1915-ben az olaszok a központi hatalmak ellen léptek be a háborúba, ez lesújtó volt Ausztria–Magyarország számára, túlzás lenne azonban azt állítani, hogy hadbalépésük lett volna az a jelentős segítség Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország számára, amiben a szövetségesek diplomatái reménykedtek.[194] Nehéz volna azt is eldönteni, kinek kedvezett Törökország azzal, hogy 1914 novemberében Berlin oldalán lépett be a háborúba. A tengerszorosok lezárásával megakadályozta ugyan az orosz gabonaexportot és fegyverimportot, de 1915-ben már amúgy is nehezen lehetett az orosz búzát bárhová is szállítani, és nyugaton sem volt „tartalék" muníció. Másfelől Törökország döntése megnyitotta a Közel-Keletet a további francia és főként angol gyarmati terjeszkedés előtt, bár az indiai és a whitehalli imperialistákat szintén elvonta attól, hogy a nyugati fronton teljes csapatösszevonást hajthassanak végre.[195]

A legkritikusabb pozíciókat tehát az öt európai nagyhatalom birtokolta. Ebben a stádiumban már természetellenes volna Ausztria–Magyarországot Németországtól teljesen függetlenül kezelni, mert bár Bécs törekvései jó néhány kérdésben

eltértek Berlinéitől, Bécs csakis hatalmas szövetségesének utasítására – esetleg bizonyos mértékig független nagyhatalomként megmaradva – háborúzhatott vagy köthetett békét.[196] Az osztrák–német társulás figyelemre méltó volt. Frontvonalai jelentősen kisebbek voltak ugyan Francia- és Oroszországénál, de hatékony belső területeken működtek, s a növekvő számú újonnan besorozottat bármikor a frontra szállíthatták és harcba vethették. A *22. táblázat* adatai szerint jelentősen felülmúlták a kettős szövetséget ipari és technikai erő szempontjából.

Franciaország és Oroszország helyzete természetesen éppen ellentétes volt. Mivel roppant terület választotta el őket egymástól, e két ország nehezen vagy egyáltalán nem tudta összehangolni katonai elképzeléseit. S bár a háború kitörésekor úgy látszott, hadseregük ereje miatt komoly előnnyel rendelkeznek, ezt csökkentette, hogy a németek a frontvonalon bölcs előrelátással a jól kiképzett tartalékosokat vetették be, és 1914 őszén a meggondolatlan francia–orosz előrenyomulások további veszteségekkel jártak. Mivel a győzelem már nem a leggyorsabbak felé hajlott, egyre valószínűtlenebbé vált, hogy a legerősebbek osztályrésze lesz; az ipari mutatók nem voltak túlságosan biztatóak. Ha a franciáknak és az oroszoknak egyedül kellett volna kiállniuk a központi hatalmak ellen egy elhúzódó „totális" háborúban, nehezen képzelhető, hogy győzhettek volna.

Tény azonban, hogy a német döntés – Belgiumon keresztül megelőző támadást indítanak Franciaország ellen – az angolok számára volt előnyös.[197] A németek elleni brit hadüzenet létfontosságú volt, akár a „hatalmi egyensúly" hagyományos elvei, akár a „szegény kis Belgium" védelmében történt. A kis létszámú, lényegében továbbszolgáló katonákra épült angol hadsereg persze eleinte csak alig-alig tudott hatni a katonai egyensúlyra, egészen addig, amíg át nem alakították általános sorozásra épülő, valóban kontinentális jellegű hadsereggé. Most, amikor már biztos volt, hogy a háború néhány hónapnál tovább tart, Nagy-Britannia ereje figyelemre méltó volt. Az angol haditengerészet képes volt a német flotta semlegesítésére, és a központi hatalmakat blokád alá tudta vonni, ez pedig – bár nem kényszeríthette térdre az ellenfelet, de – alkalmas volt arra, hogy megakadályozza őket abban, hogy hozzáférjenek Európán kívüli forrásaikhoz. A blokád ugyanakkor szabaddá tette a szövetségesek számára utánpótlási bázisaik elérését (leszámítva persze a német tengeralattjáró-hadjárat időszakát); az a tény sem elhanyagolható, hogy Nagy-Britannia kiterjedt kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkezett az egész világon, és óriási tengerentúli befektetéseinek egy részét bármikor folyósítani lehetett a dollárértékben vásárolt áruk kifizetésére. Ezek a tengerentúli kapcsolatok diplomáciai téren is jelentősek voltak, mert Nagy-Britannia beavatkozása a háborúba kihatott Japán távol-keleti tevékenységére is, valamint Olaszország semlegességi deklarációjára (majd későbbi átállására), illetve az Egyesült Államok jóindulatú alapállására. Még közvetlenebb tengerentúli támogatást jelentettek az angol uralom alatt álló, de önkormányzattal rendelkező államok, valamint India, amelynek csapatai behatoltak a német gyarmatbirodalom területére, majd később Törökország ellen is hadba léptek.

Nagy-Britannia még mindig hatalmas ipari és pénzügyi forrásait Európában is fel lehetett használni újabb kölcsönök felhajtására, valamint Franciaország, Belgi-

22. TÁBLÁZAT **Az 1914-es szövetségek ipari-technológiai összehasonlítása**
(a 15–18. táblázatok alapján)

Ország	*Németország/ Ausztria–Magyarország*	*Franciaország/ Oroszország*		*Nagy-Britannia*	
A világ ipari termeléséből való részesedése (1913)	19,2%	14,3%	+	13,6%	= 27,9%
Energiafogyasztás a szén metrikus tonnamillióiban (1913)	236,4%	116,8%	+	195,0%	= 311,8%
Acéltermelés millió tonnákban (1913)	20,2%	9,4%	+	7,7%	= 17,1%
Összipari potenciál (Nagy-Britannia 1900-ban = 100)	178,4%	133,9%	+	127,2%	= 261,1%

um, Olaszország és Oroszország hadianyaggal való ellátására, sőt annak a nagy hadseregnek a felszerelésére is, amelyet Haig vezetése alatt kívántak bevetni a nyugati fronton. A *22. táblázat* gazdasági adatai azt mutatják, milyen jelentős volt Nagy-Britannia beavatkozása az erők megoszlása szempontjából.

Ezek az adatok azt mutatják, hogy a szövetségesek anyagi fölénye jelentős volt, de nem megsemmisítő, és az 1915. évi olasz csatlakozás sem alakította át lényegesen a képet. Ha azonban a hosszan tartó nagy háborúkban a győzelmet többnyire a legnagyobb termelési bázissal rendelkező koalíció szerezte meg, joggal merülnek fel azok a kérdések, hogy a szövetségesek miért nem győztek két-három évi küzdelem után – sőt 1917-ben még vereségük is lehetségesnek látszott –, és miért tartották annyira létfontosságúnak Amerika csatlakozását.

A válasz első része kétségtelenül az, hogy azokon a területeken, ahol a szövetségesek erősek voltak, nemigen lehetett gyors és döntő győzelmet elérni a központi hatalmak felett. A német gyarmatbirodalom 1914-ben olyan jelentéktelen volt gazdaságilag (a naurui foszfát kivételével), hogy elvesztése nem sokat nyomott a latban. Komolyabb probléma volt a német tengerentúli kereskedelem megakadályozása, de korántsem olyan számottevő, mint amennyire a „tengeri hatalom befolyásolásának" brit támogatói elképzelték; a német exportkereskedelem a háborús termelésben újra fellendült, emellett a belső élelmiszer-szállító rendszer sértetlen maradt, a központi hatalmak lényegileg önellátók voltak; a katonai hódítások (a luxemburgi érc, a magyar és román búza meg az olaj) enyhítették a nyersanyaghiányt, míg minden mást a semleges szomszédok közvetítésével szerezték be. A tengeri blokádnak megvolt a hatása, de csak akkor, ha egyidejűleg valamennyi fronton katonai nyomást fejtettek ki, de ekkor is csak nehézkesen

működött. Az angolok másik hagyományos fegyvere, az 1808–14-ben az Ibériai-félsziget elleni hadműveleteknél alkalmazott, partok menti manőverezés sem volt használható a német partvonalakon, mert Németország szárazföldi és tengeri védelme túl erős volt; ha viszont gyengébb országok ellen alkalmazták – mint Gallipolinál vagy Szalonikinél –, a szövetségesek hadműveleti hibái, valamint a védők által bevetett új fegyverek (aknamezők, gyorstüzelő parti ütegek) miatt nem érték el a várt hatást. Az ellenfél „sebezhető pontjának" keresése, mint a második világháborúban is, eltérítette a szövetséges csapatokat a franciaországi csatától.[198]

Hasonló volt a helyzet a szövetségesek elsöprő tengeri fölényével kapcsolatban is. Az Északi- és a Földközi-tenger földrajzi helyzete miatt a szövetségesek fő összeköttetési vonalai anélkül is biztonságban voltak, hogy a kikötőkben felkutatták volna az ellenséges hajókat, vagy blokád alá vették volna a partokat. Éppen ellenkezőleg: a német és az osztrák–magyar flottának kellett előmerészkednie, ha szembe akartak szállni az angol–francia–olasz tengeri erőkkel, és fölénybe akartak kerülni; ha ugyanis nem mozdulnak ki a kikötőkből, feleslegessé válnak. A központi hatalmak egyik országa sem kívánta ilyen öngyilkossággal felérő küldetésre vezényelni hadihajóit egy jóval erősebb ellenféllel szemben. Így még a néhány valóban megtörtént tengeri ütközetet is csak véletlen találkozások eredményezték (például Dogger Bank, Jütland), és jelentőségük mindössze annyi volt, hogy megerősítették a szövetségesek ellenőrzését a tengeri utak felett. A további ütközetek valószínűségét csökkentette az aknaveszély, a tengeralattjárók, valamint a felderítő repülőgépek vagy a zeppelinek fenyegetése. A parancsnokok óvatosak voltak, és csak abban a (szinte valószerűtlen) esetben küldték volna ki flottájukat a biztos bázisokról, ha az ellenséges hajók a saját partvonalaikhoz közeledtek volna. A hagyományos tengeri hadviselés tehetetlensége miatt a központi hatalmak egyre inkább a tengeralattjárók bevetését szorgalmazták; ezek sokkal veszélyesebbek voltak a kereskedelmi hajókra. A tengeralattjáró-hadjárat viszont igen lassú folyamat volt, és valódi sikerét csak úgy lehet értékelni, ha az elsüllyesztett kereskedelmi hajók tonnatartalmát összevetjük a szövetségesek hajógyáraiból kikerülő hajókéival, valamint az elpusztított tengeralattjárók számával. Ez a fajta háborúzás nem ígért gyors győzelmeket.[199]

A szövetségesek mennyiségi és ipari fölénye másodsorban azért volt viszonylag alacsony hatásfokú, mert alapvetően megváltozott a hadviselés jellege. Mindkét oldal milliós nagyságrendű seregekkel rendelkezett, amelyek több ezer kilométernyi területen szóródtak szét, ezért nehéz lett volna (Nyugat-Európában pedig lehetetlen) egy jénai vagy königgrätzi ütközethez hasonló, mindent eldöntő győzelmet aratni; még egy hónapokkal korábban gondosan kitervelt és előkészített „nagy előrenyomulás" is általában több száz kis csatatéri hadmozdulattá esett szét, és rendszerint együtt járt a hírközlés szinte teljes összeomlásával. Míg egyes területeken a frontvonal állandóan változott, az átütő erejű csapáshoz hiányoztak a szükséges eszközök, így mindkét fél mozgósíthatott és előrehozhatta tartalékait, hozzájuthatott a lövedék-, szögesdrót- és egyéb készletutánpótláshoz, mielőtt a következő patthelyzettel kecsegtető ütközet megkezdődik. Egészen a háború utolsó szakaszáig egyik fél hadvezetése sem tudta megoldani a csapatok átjuttatását a

sokszor hat kilométeres mélységű ellenséges védelmi vonalon anélkül, hogy pusztító ágyútűznek ne tennék ki őket, a tüzérségi előkészítés pedig úgy felforgatta a földet, hogy csak nehezítette az előrenyomulást. Ha egy-egy meglepetésszerű támadás során sikerült is keresztüljutni néhány ellenséges lövészároksoron, nem volt olyan különleges felszerelés, amellyel ezt az előnyt ki tudták volna használni; a vasútvonalak több kilométerrel a frontvonalak mögött húzódtak, a lovasság túlságosan sebezhető volt, és a takarmányellátástól függött; a súlyos felszerelést cipelő gyalogság nem juthatott messzire, és a létfontosságú tüzérség hatóerejét is korlátozta a lóvontatású trénszekerek nehézkes mozgása.[200]

Általános probléma volt tehát mindkét oldalon, hogy nem tudták kierőszakolni a gyors győzelmet. Németország két szempontból tényleges előnyre is szert tett. Először: az 1914 augusztusában–szeptemberében kierőszakolt győzelmes franciaországi és belgiumi előrenyomulás következtében elfoglalhatta a nyugati frontvonal ellenőrzését biztosító magaslatokat. Ettől kezdve, kevés kivételtől (például Verdun) eltekintve, nyugaton védekező állásba vonult, és arra késztette az angol–francia seregeket, hogy kedvezőtlen feltételek között támadjanak, olyan csapatokkal, amelyek számbeli fölényük ellenére elégtelenek voltak a területi hátrányok kiegyenlítésére. Másodszor: Németország előnyös földrajzi fekvése és kiváló kelet–nyugati vasútvonalai bizonyos mértékig kiegyensúlyozták „bekerítettségét", s lehetővé tették Falkenhayn és Ludendorff tábornokok számára, hogy teljes osztagokat szállítsanak egyik frontról a másikra, sőt egy alkalommal még azt is, hogy egy hét alatt egy teljes hadsereget küldjenek át Közép-Európán.[201]

Amikor tehát 1914-ben a hadsereg nagy része nyugaton támadott, az ideges porosz vezérkar két alakulatot dobott át a sebezhető keleti front megerősítésére. Ez nemigen veszélyeztette a nyugati támadást, amely amúgy is ingatag volt;[202] és az, hogy ezt a hadműveletet a Mazuri-tóhátság körül hajtották végre, valójában segített a németeknek az elhamarkodott Kelet-Poroszország elleni orosz támadás visszaverésében. Amikor 1914 novemberében az Ypres körüli véres harcok meggyőzték Falkenhaynt, hogy nyugaton lehetetlen gyors győzelmet kicsikarni, további nyolc német hadosztályt szállítottak át a keleti parancsnoksághoz. Mivel az osztrák–magyar csapatok megalázó vereséget szenvedtek a szibériai hadjáratban, és a franciák eleve kudarcra ítélt 1914. évi XVII. számú terve 600 000 katona elvesztése árán is kifulladt, úgy tetszett, csakis Oroszország, Lengyelország és Galícia nyílt terepein lehet véghezvinni az áttörést. Az nem volt még világos, hogy ez az áttörés az oroszok Ausztria–Magyarország fölötti lembergi vagy a németek Tannenberg/Mazuri-tavak melletti győzelmét ismétli-e meg. Amíg 1915-ben az angol–francia erők nyugaton csatáztak (a franciák további 1,5 millió, az angolok 300 000 embert veszítettek), a németek egész sor áttörést készítettek elő a keleti fronton, részben a bekerített osztrák–magyar csapatok felszabadítására, de elsősorban az orosz hadsereg végleges legyőzésére. Ez a hadsereg azonban még mindig olyan hatalmas volt (és még mindig csak növekedett), hogy lehetetlen volt teljesen megsemmisíteni; 1915 végére az oroszok számos megrendítő vereséget szenvedtek a taktikailag és hadászatilag sokkal magasabb szinten álló németektől, akik kiűzték őket Litvániából, Lengyelországból és Galíciából. Szerbia végső lerohanására

délen a német utánpótlás csatlakozott az osztrák–magyar erőkhöz és az elvtelen bulgárokhoz. A szövetségesek 1915. évi nyugati kísérletei – a rosszul előkészített és levezetett gallipoli hadjárattól az eredménytelen szaloniki partraszállásig, valamint az olaszok hadba lépéséig – nem segítettek az oroszokon, és egyik próbálkozás sem ingatta meg a központi hatalmak szilárd tömbjét.[203]

Falkenhayn 1916. évi hibás stratégiaváltása – hadtesteket dobott vissza nyugatra, hogy a Verdun elleni szüntelen rohamokban végleg kivéreztesse a franciákat – csak megerősítette a korábbi politika helyességét. Miközben a német hadosztályok jelentős hányada felmorzsolódott a verduni ütközetben, az oroszok keleten 1916 júniusában Bruszilov tábornok vezetésével megindították utolsó nagy offenzívájukat, amely a szervezetlen osztrák–magyar hadsereget egészen a Kárpátokig szorította vissza, s az összeomlás szélére sodorta őket. Majdnem ugyanebben az időben indult meg a Haig vezetése alatt álló angol hadsereg tömeges támadása a Somme-nál; hónapokig harcoltak a jól védett német magaslatok elfoglalásáért. Amikor a szövetségesek e két nagy hadművelete a verduni csata befejezéséhez vezetett, a németek stratégiai helyzete javult (1916. augusztus végén Falkenhaynt leváltották, és Hindenburgot meg Ludendorffot állították a helyére). Haig veszteségei súlyosabbak voltak, mint a németekéi a Somme-nál, és a védekezésre való berendezkedés nyugaton ismét lehetővé tette, hogy német csapatokat küldjenek keletre, s így megerősítsék az Osztrák–Magyar Monarchiát, lerohanják Romániát, és később délen Bulgáriát is segíteni tudják.[204]

A már megismert német előnyök – jó belső összeköttetés, hatékony vasúti hálózat, jó védelmi pozíciók – mellett lényeges volt még az *helyes időzítés* is. Hiába voltak nagyobbak a szövetségesek együttes tartalékai és forrásai, ezeket 1914-ben nem lehetett azonnal mozgósítani. Az orosz katonai adminisztráció be tudott ugyan sorozni újabb és újabb tartalékokat a csatatéri veszteségek pótlására, de a haderők bizonyos fokon túlmenő fejlesztéséhez nem volt sem elegendő fegyver, sem megfelelő tisztikar. Nyugaton Haig csapatainak összlétszáma csak 1916-ban lépte túl az egymilliót, és az angoloknak még ekkor is további egységeket kellett küldeniük Európán kívüli térségekbe, így csökkent Németországra gyakorolt nyomásuk. Ez azt jelentette, hogy a háború első két évében az oroszokra és a franciákra hárult a német katonai gépezet feltartóztatásának teljes terhe. Mindkét hadsereg csodálatosan harcolt, de 1917 elején világosan látszott a túlerőltetés. Nivelle 1917-ben megmutatta, hogy a francia erőket Verdun majdnem teljesen kimerítette. S jóllehet a Bruszilov-offenzíva lényegében tönkreverte az osztrák–magyar hadsereget, Németországnak semmilyen kárt nem okozott, de annál jobban megterhelte az orosz vasutakat, kimerítette az élelmiszerkészleteket és az állami költségvetést, s ezzel egy időben felemésztette a képzett orosz katonák számottevő részét. Haig új hadosztályai ellensúlyozták ugyan a franciák növekvő kimerültségét, még ez sem jelentette a szövetségesek győzelmét: ha ezeket az erőket is frontális támadásokban tékozolják el, akkor Németország valószínűleg továbbra is tartani tudja magát Flandriában, és keleten újabb döntő támadásokat hajthat végre. Az Alpoktól délre pedig semmilyen segítségre nem számíthattak a szövetségesek, mert ott az olaszoknak is sürgős támogatásra volt szükségük.

Mindkét oldal egyre növekvő katonai veszteségei párhuzamba állíthatók az ipari-pénzügyi szféra helyzetével, ahol (legalábbis 1917-ig) hasonló patthelyzet alakult ki. A közelmúltban megjelent tanulmányok sokat foglalkoznak azzal, hogy az első világháború voltaképpen fellendítette a gazdasági életet, modern ipart virágoztatott fel addig elmaradott területeken, és rendkívüli mértékben növelte a fegyvergyártást.[205] Némi megfontolás után azonban ez bizonyára nem különösebben meglepő. A liberálisok minden siránkozása ellenére az 1914 előtti általános fegyverkezési verseny során a nemzeti jövedelem igen alacsony hányadát (alig több mint 4%-át) fordították a hadseregek fejlesztésére. Amikor a „totális háború" kitörése miatt ez a szám elérte a 25 vagy 33%-ot – vagyis amikor a kormányok határozottan kezükbe vették az ipar, a munkaerő és a pénzügyek irányítását –, elkerülhetetlen volt, hogy a fegyvergyártás jelentősen emelkedjen. Miután 1914 végén–1915 elején *mindegyik* hadsereg tábornokai keserűen panaszkodtak a krónikus „munícióhiány" miatt, szükségszerű lépés volt, hogy a helyzetüket féltő politikusok szövetséget kötöttek üzleti és munkáskörökkel a szükséges hadianyagok előállítása érdekében.[206] A modern bürokratikus állam kölcsönzési és adóztatási lehetőségei mellett már nem volt pénzügyi akadálya egy hosszú távú háború fenntartásának, amely a XVIII. századi államokat tönkretette. Ilyenformán egy rövid átállási időszak után valamennyi érdekelt országban meredeken felszökött a fegyvergyártás.

Fontos tehát megvizsgálni, hol mutatkoztak komolyabb hibák a különböző hadviselő felek gazdálkodásában, mert a gyenge pontok a szóban forgó ország összeomlásához vezethettek, hacsak egy erősebb szövetségesük ki nem segítette őket. Ebben a tekintetben kevesebb teret szentelünk a két leggyengébb nagyhatalomnak: Ausztria–Magyarországnak és Olaszországnak. Kétségtelen ugyan, hogy Ausztria–Magyarország viszonylag jól tartotta magát a hosszú háború során (különösen az olasz fronton), de biztosan összeomlott volna az Oroszország elleni harcokban a többszöri német katonai beavatkozás nélkül, amelyek még inkább Berlin csatlósává tették.[207] Olaszországnak a caporettói katasztrófáig nem volt szüksége ilyen mértékű katonai segítségre, de mégis egyre inkább gazdagabb és erősebb szövetségeseitől függött az élelmiszer-, szén- és nyersanyagellátás, valamint a szállítás tekintetében, illetve a lőszerek és egyéb áruk vásárlására felvett 2,96 milliárd dolláros kölcsön tekintetében.[208] 1918-as „győzelme" – mint ahogy a Habsburg Birodalom veresége és széthullása is – más hatalmak akcióitól és elhatározásaitól függött.

Bizonyos érvek szerint[209] Olaszország, Ausztria–Magyarország és Oroszország 1917-ben már csak a mind későbbi összeomlás szempontjából versenyeztek egymással. Az, hogy valójában Oroszország bukott el elsőnek, nagyrészt két olyan problémának tulajdonítható, amely megkímélte Bécset és Rómát. Először: sok száz kilométernyi frontvonalon kellett szembenéznie a sokkal erősebb és hatékonyabb német hadsereg támadásaival; másodszor: már 1914 augusztusában is – de Törökország hadba lépése után még fokozottabban – elszigetelt volt stratégiailag, így sohasem kaphatta meg szövetségeseitől azt a katonai és gazdasági támogatást, amely hatalmas hadigépezete fenntartásához szükséges lett volna. Amikor Orosz-

ország a többi hadviselő félhez hasonlóan felismerte, hogy a háború előtti becslésekhez képest tízszer olyan gyorsan használja el lőszerkészleteit, hatalmas mértékben kellett növelnie a hazai gyártást, amely sokkal megbízhatóbbnak bizonyult, mint a tengerentúlról állandóan késlekedő szállításokra várni, még akkor is, ha ez egyben azt is jelentette, hogy bizonyos pénzügyi forrásokat haszonleső moszkvai ipari körök kaparintottak meg. A háború első két és fél évében bekövetkező nagymértékű emelkedés az orosz hadiipar, sőt az ipar és mezőgazdaság egész területén rendkívüli feladatokat rótt a gyenge szállítási rendszerre, amely alig tudta lebonyolítani a csapatok, a lovasságnak szükséges takarmány rendeltetési helyére való szállítását. Ilyenformán a lőszerkészletek a fronttól sok kilométernyire halmozódtak fel, az élelmiszerek nem jutottak el a szűkölködő területekre, főként a városokba, a szövetségesektől érkező szállítmányok hónapokig álltak a murmanszki és arhangelszki kikötőkben. Oroszország kicsiny és ügyetlen bürokráciája nem tudott úrrá lenni a hiányos infrastruktúra gyengeségein, s a torzsalkodó, de tehetetlen felső politikai vezetéstől sem érkezett segítség. Éppen ellenkezőleg, a cári rendszer felelőtlen és ingatag pénzügyi politikája saját sírjának ásását segítette elő. Megszüntették az alkoholkereskedelmet (ez adta korábban az állami bevételek egyharmadát), komoly veszteségek jelentkeztek a vasutaknál (békeidőben ez is jelentős jövedelmi forrás volt), és mivel – Lloyd George-tól eltérően – nem voltak hajlandók felemelni a vagyonos osztályok jövedelemadóját, az állam kénytelenségből további kölcsönök felvételéhez és még nagyobb arányú papírpénz-kibocsátáshoz folyamodott. Az árindex az 1914. júniusi kiinduló 100-ról 1916 decemberére 398-ra emelkedett, és az elégtelen élelmiszer-ellátás, valamint a túlzott infláció szerencsétlen összekapcsolódása folyamatos sztrájkhullámot váltott ki.[210]

Ipari termeléséhez hasonlóan a háború első két évében Oroszország kiváló katonai teljesítményt nyújtott. Még akkor is, ha hadseregük semmiben sem felelt meg az „orosz gőzhenger"-hez fűzött korábbi ostoba elképzeléseknek. Csapatai makacsul és keményen harcoltak, olyan szigorú fegyelmezés és olyan mérvű nehézségek mellett, amelyeket a nyugat nem ismerhetett; az osztrák–magyar hadsereg elleni teljesítményük az 1914. szeptemberi lembergi győzelemtől a nagy sikerű Bruszilov-offenzíváig folyamatosan sikeres volt, hasonlóan a törökök elleni kaukázusi hadjárathoz. A jobban felszerelt és gyorsabban mozgó németek ellen azonban már korántsem volt ilyen kedvező a kép, de ezt is a helyes távlatban kell szemlélni: a nagyobb hadjáratok (például az 1914. évi Tannenberg/Mazuri-tavak menti vereség vagy az 1915. évi kárpátokbeli harcok) után új sorozásokkal pótolták a veszteségeket, és az újoncokat felkészítették a következő időszak hadműveleteire. Idővel természetesen ezek a súlyos veszteségek kihatottak a hadsereg harckészségére és morális állapotára is: 250 000 katona esett el Tannenbergnél, 1915 elején a Kárpátokban egymillió, további 400 000 Mackensen lengyelországi csapásánál és ismét egymillió az 1916. évi küzdelmekben, amelyek a Bruszilov-offenzívával kezdődtek, és a romániai bukással fejeződtek be. 1916 végére az orosz hadsereg veszteséglistája a következő volt: 3,6 millió halott, súlyos beteg és sebesült, 2,1 millió pedig a központi hatalmak fogságában. Ebben az időben döntötték el, hogy behívják a második kategóriába sorolt újoncokat is (azokat a férfiakat, akik

egyedüli keresők voltak családjukban). Ez a lépés nemcsak a falvakban keltett rendkívüli nyugtalanságot, de a hadsereget is több százezer elkeseredett katonával hígította fel. Kedvezőtlen tényező volt még a kiképzett tiszthelyettesek hiánya, az elégtelen fegyver-, lőszer- és élelmiszer-ellátás a frontokon; emellett fokozódott az orosz katonák kisebbrendűségi érzése is a német hadigépezettel szemben, amely szemmel láthatólag előre tudott az oroszok minden lépéséről,* és megsemmisítő tüzérségi fölényével, valamint gyors mozgásával mindig idejében közbelépett. Az egyre nagyobb harctéri veszteségek, összekapcsolódva a városokban fokozódó nyugtalansággal és a földosztásról szóló híresztelésekkel, 1917 elejére nagymértékben szétzilálták a hadsereget. Kerenszkij 1917. júliusi osztrákok elleni offenzívája – amely sikeresen indult, de később Mackensen ellentámadása nyomán megbukott – jelentette az utolsó csapást. A Stavka leírása szerint: „A hadsereg nem más, mint egy hatalmas, fáradt, kopott és rosszul táplált, mérges embertömeg, akiket a közös békevágy és a közös elkeseredés fűz össze."[211] Oroszország most már csak vereségre számíthatott vagy az 1905. évinél elsöprőbb erejű belső forradalomra.

Franciaország is közel állt ahhoz 1917 közepén, hogy ehhez hasonló sorsra jusson, amikor Nivelle értelmetlen támadása után több százezer katona állt át az ellenséghez;[212] ha volt is bizonyos felszínes hasonlóság az orosz állapotokkal, de a franciák mégis rendelkeztek olyan kulcsfontosságú előnyökkel, amely ébren tartotta harckészségüket. Az első a nemzeti egység sokkal magasabb szintje volt, valamint az elszántság, hogya német betolakodókat visszaszorítsák a Rajnáig – bár még ezek is elhalványultak volna, ha Franciaországnak egyedül kellett volna harcolnia. A második és lényegesebb különbség az volt, hogy az oroszokkal ellentétben, a franciák valóban nyerhettek a koalíciós háborúból. 1871 óta tudták, hogy egyedül nem szállhatnak szembe a németekkel; az 1914–18-as küzdelem csak megerősítette ezt. Mindezzel nem akarjuk lebecsülni a franciák háborús részvételének nagyságát katonai és gazdasági téren, pusztán a helyes megvilágításba kívánjuk helyezni a tényeket. Tekintve, hogy a francia nyersvastermelés 64%-a, az acéltermelés 24%-a és a szénbányászat 40%-a igen hamar a németek kezébe került, a francia ipari újjászületés csodálatosnak nevezhető (ez egyébként arra is utal, hogy megfelelő politikai feltételek között mindezt már a XIX. században elérhették volna). Kis és nagy gyárakat alapítottak Franciaország-szerte, s nőket, gyermekeket, veteránokat, sőt még a lövészárkokból áthelyezett szakmunkásokat is alkalmaztak. Technokrata tervezők, üzletemberek és szakszervezetek mind összefogtak abban a közös nemzeti törekvésben, hogy minél több lövedéket, nehézfegyvert, repülőgépet, teherautót és tankot állítsanak elő. A termelés növekedése alapján egy történész azt állította, hogy „Franciaország és nem Nagy-Britannia, még kevésbé Amerika lett a demokrácia fegyverraktára az első világháborúban".[213]

A fegyvergyártásra való ilyen hatalmas mértékű összpontosítás – amely a puskagyártást 290-szeresére, a géppuskákét 170-szeresére növelte – sohasem lett volna lehetséges, ha Franciaország nem számíthatott volna az angol és amerikai segítség-

* Ez egyáltalában nem meglepő, mert az oroszok hihetetlenül gondatlanul bonyolították le rádióösszeköttetéseiket.

re, amely biztosította a lőszeripar számára létfontosságú szenet, kokszot, nyersvasat és szerszámgépeket; több mint 3,6 milliárd dolláros angol–amerikai kölcsön tette lehetővé a tengerentúlról érkező nyersanyagok kifizetését; az angol szállítókapacitás nélkül a megtermelt hadianyagokat nem tudták volna remdeltetési helyükre juttatni; fontos volt az élelmiszer-ellátásban nyújtott segítségük is. Az élelmiszerhiány különösnek tűnik egy olyan országban, amely békeidőben mindig mezőgazdasági többlettel rendelkezett. Franciaország saját gazdaságát károsította meg azáltal, hogy (Nagy-Britanniát kivéve, a legtöbb európai hadviselőhöz hasonlóan) túl sok embert vont el a paraszti munkától, a lóállomány tetemes részét átirányította a lovassághoz, illetve a katonai szállításhoz, és még a mezőgazdasági gépek és felszerelések egy részéből is hadianyagot gyártott. 1917-ben rossz volt a termés, kevés az ennivaló, az árak nyugtalanítóan magasra szöktek, a hadsereg gabonakészlete mindössze kétnapi tartalékra csökkent. Potenciálisan forradalmi helyzet alakult ki (különösen a zendüléseket követően), amelyet csak az amerikai gabonát szállító angol hajók megérkezése akadályozott meg.[214]

Ehhez hasonlóan, Franciaországnak a nyugati fronton egyre növekvő angol, később amerikai katonai segítségre is szüksége volt. Az első két-három évben a franciák viselték a háború legtöbb terhét, rengeteg áldozattal; már az 1917-es Nivelle-féle offenzíva előtt több mint hárommillió ember vesztette életét, és mivel nem rendelkeztek Németországhoz, Oroszországhoz és Nagy-Britanniához hasonló hatalmas tartalékokkal, sokkal nehezebb volt a veszteségek pótlása. 1916–17-re Haig hadserege a nyugati fronton elérte a francia hadsereg erejének kétharmadát, és ellenőrzése alatt tartott több mint 130 kilométernyi frontvonalat. Az angol főparancsnokság minden esetben támadni akart ugyan, de a somme-i csata vitathatatlanul hozzásegített Verdun tehermentesítéséhez, hasonlóan ahhoz, ahogyan 1917-ben Passendale elvonta a németek energiáit a front francia részéről, míg Pétain a zendüléseket követően reménytelenül próbálta újraéleszteni csapatai harci szellemét, mialatt várta, hogy az új teherautók, repülőgépek és a nehéztüzérség elvégezze azt a feladatot, amelyre a gyalogság egyértelműen képtelen volt. Az 1918 márciusa és augusztusa közötti csatákban Franciaország már nemcsak a saját hadosztályaira és az angol erőkre, hanem az amerikaiakra is támaszkodhatott. Amikor 1918 szeptemberében Foch megszervezte a végső ellentámadást, 102 francia, 60 angol, 42 (dupla erejű) amerikai és 12 belga hadosztály szállhatott szembe a németek 197 meggyengült hadosztályával.[215] Csak egy ilyen egyesített hadsereg űzhette ki végleg a félelmetes erejű németeket francia földről, és szabadíthatta fel az országot.

Amikor 1914 augusztusában az angolok beléptek a háborúba, nem gondolták, hogy a végső győzelem biztosításához nekik is egy másik nagyhatalomra kell majd támaszkodniuk. Amennyire a háború előtti angol tervekből és előkészületekből kikövetkeztethető, a stratégák úgy képzelték, hogy amíg az angol haditengerészet kisöpri az óceánokról a német kereskedelmi hajókat (és esetleg a hadiflottát is), és az angol és brit-indiai csapatok elfoglalják a német gyarmatbirodalmat, ezalatt kis létszámú, de létfontosságú expedíciós hadtestet küldenének át a Csatornán, hogy „betömje" a francia, illetve a belga hadseregek közötti rést, és feltartóztassa a

német offenzívát addig, amíg az oroszok és a franciák a régi stratégiai tervek szerint behatolnak Németországba. Az összes többi hatalomhoz hasonlóan, az angolok sem voltak felkészülve egy hosszú háborúra, bár kétségtelenül tettek bizonyos lépéseket annak érdekében, hogy a labilis nemzetközi hitel- és kereskedelmi hálózatban elkerüljék a hirtelen válságot. A többi országtól eltérően viszont nem voltak felkészülve nagyszabású szárazföldi hadműveletekre.[216] Ilyenformán egyáltalán nem meglepő, hogy 1–2 évnyi feszített felkészülésre volt szükség ahhoz, hogy egymillió angol katonát állítsanak harcba Franciaországban. Azon sem kell csodálkozni, hogy a puskák, géppuskák, repülőgépek, teherautók és egyéb hadianyagok finanszírozásához szükséges költségek szinte robbanást idéztek elő az államháztartásban, és számtalan termelési hiányosságot hoztak felszínre, amelyeket a hadiipari miniszter, Lloyd George elég nehezen tudott helyrehozni.[217] Hatalmas volt a termelésnövekedés, amint ez a *23. táblázat*ban látható.Nem meglepő azonban, ha tudjuk, hogy az angol védelmi költségek az 1913-as 91 millió fontról 1918-ra 1,956 milliárd fontra emelkedtek. Ekkor ez a teljes állami költségvetés 80%-át és a bruttó nemzeti jövedelem 52%-át jelentette.[218]

Ha Nagy-Britannia általános stratégiai helyzetének gyengeségeit vizsgáljuk az első világháború kezdetén, kevésbé tűnnek lényegesnek az angol hadsereg, a repülőerők és a nehéztüzérség számszerű adatai.

1. Bár a földrajzi helyzet és a hadiflották számbeli fölénye miatt a szövetségesek továbbra is uralták a tengereket, az angol haditengerészet egyáltalán nem volt felkészülve a németek 1917 elején megkezdett nagyszabású tengeralattjáró-hadműveleteire.

2. A viszonylag olcsó stratégiai hadműveletek (blokád, gyarmati hadjáratok stb.) hatástalanok voltak a központi hatalmak széles skálájú forrásaival rendelkező ellenséggel szemben, de a német hadsereggel való közvetlen katonai összecsapások sem hoztak látható eredményeket, ugyanakkor rendkívüli emberveszteséggel jártak. Amikor 1916 novemberében a somme-i hadjárat kifulladt, az elesett angol katonák száma meghaladta a 400 000-ret. A súlyos vereség elpusztította az angol önkéntesek legjobbjait, és megrémítette a politikusokat, de nem ingatta meg Haig bizalmát a végső győzelemben. 1917 közepére már újabb offenzívát készített elő Ypres-től északkelet felé Passendale-ig – ez a véres küzdelem újabb 300 000 ember

23. TÁBLÁZAT **Nagy-Britannia hadianyag-termelése, 1914–1918**[219]

	1914	*1915*	*1916*	*1917*	*1918*
Puskák	91	3 390	4 314	5 137	8 039
Harckocsik	–	–	150	1 110	1 359
Repülőgépek	200	1 900	6 100	14 700	32 000
Gépfegyverek	300	6 100	33 500	79 700	120 990

re, amely biztosította a lőszeripar számára létfontosságú szenet, kokszot, nyersvasat és szerszámgépeket; több mint 3,6 milliárd dolláros angol–amerikai kölcsön tette lehetővé a tengerentúlról érkező nyersanyagok kifizetését; az angol szállítókapacitás nélkül a megtermelt hadianyagokat nem tudták volna remdeltetési helyükre juttatni; fontos volt az élelmiszer-ellátásban nyújtott segítségük is. Az élelmiszerhiány különösnek tűnik egy olyan országban, amely békeidőben mindig mezőgazdasági többlettel rendelkezett. Franciaország saját gazdaságát károsította meg azáltal, hogy (Nagy-Britanniát kivéve, a legtöbb európai hadviselőhöz hasonlóan) túl sok embert vont el a paraszti munkától, a lóállomány tetemes részét átirányította a lovassághoz, illetve a katonai szállításhoz, és még a mezőgazdasági gépek és felszerelések egy részéből is hadianyagot gyártott. 1917-ben rossz volt a termés, kevés az ennivaló, az árak nyugtalanítóan magasra szöktek, a hadsereg gabonakészlete mindössze kétnapi tartalékra csökkent. Potenciálisan forradalmi helyzet alakult ki (különösen a zendüléseket követően), amelyet csak az amerikai gabonát szállító angol hajók megérkezése akadályozott meg.[214]

Ehhez hasonlóan, Franciaországnak a nyugati fronton egyre növekvő angol, később amerikai katonai segítségre is szüksége volt. Az első két-három évben a franciák viselték a háború legtöbb terhét, rengeteg áldozattal; már az 1917-es Nivelle-féle offenzíva előtt több mint hárommillió ember vesztette életét, és mivel nem rendelkeztek Németországhoz, Oroszországhoz és Nagy-Britanniához hasonló hatalmas tartalékokkal, sokkal nehezebb volt a veszteségek pótlása. 1916–17-re Haig hadserege a nyugati fronton elérte a francia hadsereg erejének kétharmadát, és ellenőrzése alatt tartott több mint 130 kilométernyi frontvonalat. Az angol főparancsnokság minden esetben támadni akart ugyan, de a somme-i csata vitathatatlanul hozzásegített Verdun tehermentesítéséhez, hasonlóan ahhoz, ahogyan 1917-ben Passendale elvonta a németek energiáit a front francia részéről, míg Pétain a zendüléseket követően reménytelenül próbálta újraéleszteni csapatai harci szellemét, mialatt várta, hogy az új teherautók, repülőgépek és a nehéztüzérség elvégezze azt a feladatot, amelyre a gyalogság egyértelműen képtelen volt. Az 1918 márciusa és augusztusa közötti csatákban Franciaország már nemcsak a saját hadosztályaira és az angol erőkre, hanem az amerikaiakra is támaszkodhatott. Amikor 1918 szeptemberében Foch megszervezte a végső ellentámadást, 102 francia, 60 angol, 42 (dupla erejű) amerikai és 12 belga hadosztály szállhatott szembe a németek 197 meggyengült hadosztályával.[215] Csak egy ilyen egyesített hadsereg űzhette ki végleg a félelmetes erejű németeket francia földről, és szabadíthatta fel az országot.

Amikor 1914 augusztusában az angolok beléptek a háborúba, nem gondolták, hogy a végső győzelem biztosításához nekik is egy másik nagyhatalomra kell majd támaszkodniuk. Amennyire a háború előtti angol tervekből és előkészületekből kikövetkeztethető, a stratégák úgy képzelték, hogy amíg az angol haditengerészet kisöpri az óceánokról a német kereskedelmi hajókat (és esetleg a hadiflottát is), és az angol és brit-indiai csapatok elfoglalják a német gyarmatbirodalmat, ezalatt kis létszámú, de létfontosságú expedíciós hadtestet küldenének át a Csatornán, hogy „betömje" a francia, illetve a belga hadseregek közötti rést, és feltartóztassa a

német offenzívát addig, amíg az oroszok és a franciák a régi stratégiai tervek szerint behatolnak Németországba. Az összes többi hatalomhoz hasonlóan, az angolok sem voltak felkészülve egy hosszú háborúra, bár kétségtelenül tettek bizonyos lépéseket annak érdekében, hogy a labilis nemzetközi hitel- és kereskedelmi hálózatban elkerüljék a hirtelen válságot. A többi országtól eltérően viszont nem voltak felkészülve nagyszabású szárazföldi hadműveletekre.[216] Ilyenformán egyáltalán nem meglepő, hogy 1–2 évnyi feszített felkészülésre volt szükség ahhoz, hogy egymillió angol katonát állítsanak harcba Franciaországban. Azon sem kell csodálkozni, hogy a puskák, géppuskák, repülőgépek, teherautók és egyéb hadianyagok finanszírozásához szükséges költségek szinte robbanást idéztek elő az államháztartásban, és számtalan termelési hiányosságot hoztak felszínre, amelyeket a hadiipari miniszter, Lloyd George elég nehezen tudott helyrehozni.[217] Hatalmas volt a termelésnövekedés, amint ez a *23. táblázat*ban látható.Nem meglepő azonban, ha tudjuk, hogy az angol védelmi költségek az 1913-as 91 millió fontról 1918-ra 1,956 milliárd fontra emelkedtek. Ekkor ez a teljes állami költségvetés 80%-át és a bruttó nemzeti jövedelem 52%-át jelentette.[218]

Ha Nagy-Britannia általános stratégiai helyzetének gyengeségeit vizsgáljuk az első világháború kezdetén, kevésbé tűnnek lényegesnek az angol hadsereg, a repülőerők és a nehéztüzérség számszerű adatai.

1. Bár a földrajzi helyzet és a hadiflották számbeli fölénye miatt a szövetségesek továbbra is uralták a tengereket, az angol haditengerészet egyáltalán nem volt felkészülve a németek 1917 elején megkezdett nagyszabású tengeralattjáró-hadműveleteire.

2. A viszonylag olcsó stratégiai hadműveletek (blokád, gyarmati hadjáratok stb.) hatástalanok voltak a központi hatalmak széles skálájú forrásaival rendelkező ellenséggel szemben, de a német hadsereggel való közvetlen katonai összecsapások sem hoztak látható eredményeket, ugyanakkor rendkívüli emberveszteséggel jártak. Amikor 1916 novemberében a somme-i hadjárat kifulladt, az elesett angol katonák száma meghaladta a 400 000-ret. A súlyos vereség elpusztította az angol önkéntesek legjobbjait, és megrémítette a politikusokat, de nem ingatta meg Haig bizalmát a végső győzelemben. 1917 közepére már újabb offenzívát készített elő Ypres-től északkelet felé Passendale-ig – ez a véres küzdelem újabb 300 000 ember

23. TÁBLÁZAT **Nagy-Britannia hadianyag-termelése, 1914–1918**[219]

	1914	*1915*	*1916*	*1917*	*1918*
Puskák	91	3 390	4 314	5 137	8 039
Harckocsik	–	–	150	1 110	1 359
Repülőgépek	200	1 900	6 100	14 700	32 000
Gépfegyverek	300	6 100	33 500	79 700	120 990

elvesztését jelentette, és Franciaország-szerte súlyosan rontotta a hadsereg zömének harci kedvét. Ennek alapján előre látható volt, hogy Haig és Robertson tábornokok tiltakozása ellenére Lloyd George és az imperialista gondolkodású angol háborús kormány inkább a Közel-Keletre küldött még több brit csapatot (ahol jelentős területi nyereségeket remélhettek jóval kisebb veszteségek mellett), mint a jól védett német lövészárkok ellen.[220]

Nagy-Britannia azonban már Passendale előtt magára vállalta a vezető szerepet a németek elleni küzdelemben (a gyarmati hadjáratok ellenére). Franciaország és Oroszország talán még mindig nagyobb méretű szárazföldi hadseregekkel rendelkezett ebben az időben, de ezeket kimerítette egyik oldalon Nivelle eredménytelen megrohamozása, másik oldalon a Bruszilov-offenzívát követő német ellencsapás. Nagy-Britannia vezető szerepe gazdasági szinten még hangsúlyosabb volt, mivel az ország egyszerre működött bankárként és felhajtóként a világpiacon, és saját adósságai mellett garanciát vállalt az Oroszország, Olaszország és Franciaország által kölcsönzött összegekért is, mivel egyik szövetséges sem tudta – még megközelítőleg sem – fedezni saját aranytartalékából vagy külföldi befektetéseiből a tengerentúlról importált hadi- és nyersanyagok hatalmas mennyiségéhez szükséges összegeket. 1917 április elejére a nyugati szövetségesek közötti háborús hitelek 4,3 milliárd dollárra emelkedtek, s ennek 88%-át az angol kormány fedezte. Úgy tűnhetett, hogy Nagy-Britannia megismétli XVIII. századi „koalíciós bankár" szerepét, de most mégis volt egy lényeges különbség: az Egyesült Államokkal szemben fennálló kereskedelmi deficit hatalmas mérete. Az USA dollármilliárdokat kitevő hadianyagot és élelmiszert szállított a szövetségeseknek (a tengeri blokád következtében a központi hatalmaknak nem), ellenszolgáltatásként viszont kevés terméket igényelt. Sem az aranyátutalás, sem Nagy-Britannia nagymértékű dollárkötvény-eladása nem tudta áthidalni ezt a szakadékot. Egyetlen megoldás volt a New York-i és chicagói pénzpiacokon való kölcsönfelvétel, ennek segítségével tudták dollárban kifizetni az amerikai hadianyag-szállítókat. Ez természetesen azt jelentette, hogy a szövetségesek saját háborús terveik megvalósításában egyre inkább az USA pénzügyi segítségétől függtek. Az angol pénzügyminiszter 1916 októberében arra figyelmeztetett, hogy „az Egyesült Államok elnöke jövő júniusra vagy még korábban abba a helyzetbe kerül, hogy ha kívánja, feltételeket diktálhat nekünk".[221] Ez a helyzet viszont teljes mértékben riasztó lehetett a „független" nagyhatalmak számára.

Mi volt a helyzet Németországban? Háborús teljesítménye eddig elképesztő volt. Northedge professzor szerint „Németország a szövetségeseitől kapott minden lényeges segítség nélkül egyedül harcolt majdnem az egész világ ellen; megverte Oroszországot, a kimerültség szélére sodorta Franciaországot, amely több mint két évszázadon keresztül Európa legnagyobb katonai hatalma volt, és kis híján kiéheztette Nagy-Britanniát".[222] Mindez a jó belső összeköttetési hálózatnak, a nyugaton jól kiépített védelmi pozícióknak, valamint annak volt köszönhető, hogy megfelelő nyílt térség állt rendelkezésére a kevésbé hatékony Oroszország elleni gyors hadműveletekhez. Nagy része volt persze mindebben a német csapatok kiváló kiképzettségének, a megfelelő számú intelligens és magas színvonalú törzs-

tiszteknek, akik gyorsabban alkalmazkodtak az új harci feltételekhez, mint bármely más hadsereg tisztjei, és 1916-ra sikeresen tudták megújítani mind a védekező, mind a támadó harcászat feltételeit.[223]

A német állam a „totális háború" folyamán egyaránt támaszkodhatott nagyszámú lakosságára és hatalmas ipari bázisára. Ténylegesen több katonát mozgósított, mint Oroszország – 13,25 milliót a 13 millióval szemben –, amely a két ország lakosainak számát összehasonlítva figyelemre méltó teljesítmény, s mindvégig több harcképes hadosztálya volt, mint keleti ellenfelének. A német hadianyag-termelés meredeken felszökött, s ez nemcsak a hadvezetés, hanem olyan kiváló hivatalnok-üzletemberek érdeme volt, mint Walther Rathenau, aki a létfontosságú ellátmányok elosztására és a torlódások elkerülése végett kartelleket hozott létre. A vegyészek pótanyagokat állítottak elő az angol tengeri blokád miatt hozzáférhetetlen létfontosságú áruk helyettesítésére (pl. a chilei salétrom). Luxemburg és Észak-Franciaország megszállt területein kiaknázták az érc- és szénbányákat, belga munkásokat vittek a német gyárakba, s az 1916-os megszállást követően rendszeresen rekvirálták a román búza- és olajkészletet is. Mint régebben Napóleon és később Hitler, a mostani német katonai vezetés is arra törekedett, hogy a hódítás kifizetődjön.[224] Amikor 1917-ben Oroszország összeomlott, Franciaország erősen meggyengült, és Nagy-Britanniát a német tengeralattjárók „ellenblokád" alatt tartották, úgy látszott, közel van a német győzelem. A nagy szavak ellenére, hogy egészen a „keserű végig" fognak küzdeni, a londoni és párizsi államférfiak a következő 12 hónap folyamán idegesen mérlegelték egy kompromisszumos béke lehetőségét, amíg a kocka meg nem fordult.[225]

A német katonai-ipari hatalom félelmetes kulisszái mögött azonban nagyon komoly problémák lappangtak. 1916 nyara előtt – tehát amíg a német hadsereg jól tartotta védekező állásait nyugaton, mialatt keleten megsemmisítő győzelmeket aratott – mindez még nem volt szembetűnő. A verduni és somme-i hadjáratok viszont mind a tüzérségi kapacitás, mind a veszteségek szempontjából új nagyságrendet jelentettek: a nyugati fronton a német áldozatok száma az 1915-ös 850 000-ről 1916-ban közel 1,2 millióra emelkedett. A somme-i offenzíva különösen nagy hatást gyakorolt a németekre, mert megmutatta, hogy az angolok végül is hajlandók az ország minden forrását és kapacitását bevetni a győzelem érdekében. A másik oldalon viszont augusztusban elindították az ún. Hindenburg-programot, amely a hadianyag-termelés nagyarányú fejlesztését és a német gazdaság és társadalom szigorúbb irányítását tűzte ki céljául, hogy meg tudjanak felelni a totális háború követelményeinek. Ez egyfelől azt jelentette, hogy egy parancsuralmi rendszer teljhatalmat gyakorolhat a lakosság fölött, másfelől a jövedelmi adók és vámbevételek emelése helyett nagymértékben növkedtek a kormány hitelfelvételei, valamint a papírpénz-kibocsátás; az infláció szükségszerű növekedése súlyosan hatott a nép hangulatára. Mindez az ún. „nagy stratégia" velejárója volt, amelyet Ludendorff sokkal kevésbé volt képes megérteni, mint például egy Lloyd George vagy Clemenceau formátumú politikus.

A Hindenburg-program mint gazdasági intézkedés önmagában is problematikus volt. A termelés fantasztikus mennyiségi emelésének meghirdetése – a robbanó-

anyag-előállítás megduplázása, a gépfegyvergyártás megháromszorozása – nem várt torlódásokhoz vezetett, amikor a német ipar megpróbálta keserves kínlódással megvalósítani az igényeket. Nemcsak igen sok új munkáskézre volt szükség, de infrastrukturális befektetésekre is tömegesen, az új nagyolvasztóktól kezdve a rajnai hidakig, s ezek is anyag- és munkaigényesek voltak. Rövid időn belül világossá vált, hogy a programot csak akkor lehet teljesíteni, ha a szakmunkások visszatérnek a katonai szolgálatból. 1916 szeptemberében le is szereltek 1,2 millió katonát, 1917 júliusában további 1,9 milliót. A nyugati és a keleti front tekintélyes veszteségeit tekintve, ezek a csapatcsökkentések azt jelentették, hogy Németország további embertartalékait a végsőkig kimerítették, és a lakosság tűrőképességét a végsőkig feszítették. Ilyenformán Passendale nemcsak az angol hadsereg, hanem Ludendorff számára is katasztrófát jelentett, aki újabb 400 000 katonát veszített az ütközetben. 1917 decemberében a német hadsereg összlétszáma már alatta maradt a hat hónappal előbbi 5,38 milliós maximumnak.[226]

A Hindenburg-program teljesen elhanyagolta a mezőgazdaságot. Még Franciaország és Oroszország hasonló lépéseit is túlszárnyalta, amikor a férfiakat, a lovakat és az üzemanyagot megfontolás nélkül vitte el a földekről a hadsereg és a hadianyagipar igényeinek kielégítésére. Jóvátehetetlen meggondolatlanság volt ez, mert Németország (Franciaországtól eltérően) nem tudta az ilyen tervezési balfogásokat úgy kompenzálni, hogy a tengerentúlról szerezze be a hiányzó élelmiszereket. Mialatt a német mezőgazdasági termelés meredeken zuhant lefelé, az élelmiszerárak folyamatosan emelkedtek, és állandósult a panasz a hiányos ellátás miatt. Egy szakértő szigorú véleménye szerint „azáltal, hogy egyoldalúan a hadianyagok előállítására összpontosítottak, a német gazdaság katonai menedzserei 1918 végére az éhezés küszöbére sodorták az országot".[227]

Ez az időpont azonban szinte korszaknyi távolságra esett 1917 elejéhez viszonyítva, amikor a szövetségesek roskadoztak a háborús veszteségek alatt, Oroszország összeomlott, és Franciaország, valamint Olaszország is közel került a végső kifulladáshoz. Mindkét tömböt kimerítette már a háború, Németország katonai fölénye azonban még fennállt, de 1917 első hónapjaiban a német hadvezetés ügyetlenül politizált az Egyesült Államokkal kapcsolatban. Nem volt titok, hogy az USA már korábban is a szövetségesek felé hajlott; akadtak ugyan időnként nézeteltérések a tengeri blokáddal kapcsolatban, de az amerikai lakosság általános rokonszenve, valamint az amerikai exportőrök növekvő függése a nyugat-európai piacoktól arra késztette Washingtont, hogy lazítsa Németországgal kapcsolatos semlegességét. A kereskedelmi hajók elleni korlátlan tengeralattjáró-hadjárat meghirdetése, valamint a Mexikónak tett titkos német szövetségi ajánlatok („Zimmermann-távirat") végül is rákényszerítették Wilsont és a Kongresszust a háborúba való belépésre.[228]

Az amerikai csatlakozás jelentősége egyáltalán nem volt katonai jellegű, legalábbis az 1917 áprilisát követő 12–15 hónap alatt, mivel hadserege még annyira sem volt felkészülve a modern hadviselésre, mint akármelyik európai hatalom 1914-ben, de páratlan volt termelőereje, amelynek a több milliárd dolláros szövetségi háborús megrendelések is lendületet adtak. Összipari potenciálja és a világ

24. TÁBLÁZAT **Ipari-technológiai összehasonlítás (Oroszország nélkül)**

	Nagy-Britannia/ USA/ Franciaország	Németország/ Ausztria–Magyarország
Részesedés a világ ipari termeléséből %-ban (1913)	51,7	19,2
Energiafogyasztás millió tonna szénben számítva (1913)	798,8	236,4
Acéltermelés millió tonnában (1913)	44,1	20,2
Összipari potenciál (Nagy-Britannia 1900-ban = 100)	472,6	178,4

termeléséből való részesedése két és félszerese volt Németország immár túlerőltetett gazdaságának. Százával tudta indítani a kereskedelmi hajókat, mely létfontosságú követelmény volt abban az évben, amikor a német tengeralattjárók havonta több mint 500 000 tonnányi angol és szövetséges hajót süllyesztettek el. Egy torpedóromboló gyártási ideje mindössze három hónap volt. Amerika termelte meg a világ élelmiszer-szükségletének a felét, amelyből már a hagyományos angol piac mellett Franciaországba és Olaszországba is küldhettek.

Így a gazdasági hatalom szempontjából az Egyesült Államok hadba lépése jócskán átalakította az egyensúlyi helyzetet, és ugyanakkor kompenzálta Oroszország összeroppanását. Amint a *24. táblázat* (amelyet célszerű a *22. táblázat*tal összehasonlítani) mutatja, a központi hatalmakkal szemben álló termelői források rendkívül nagyok voltak.

A gazdasági potenciál katonai hatékonysággá válása közötti „késedelem" miatt Amerika hadba lépésének következményei vegyes eredménnyel jártak. A rendelkezésre álló rövid idő alatt az Egyesült Államok nem tudta előállítani saját tankjait, tábori tüzérségét és repülőgépeit még megközelítően sem abban a mennyiségben, amire szüksége lett volna (valójában az effejta nehézfegyvereket Franciaországtól és Nagy-Britanniától kellett kölcsönkérnie); de továbbra is ontotta a kézifegyverekhez szükséges muníciót és egyéb termékeket, amelyekre London, Párizs és Róma olyannyira számított. A bankároktól pedig át tudta venni az e termékek kifizetéséhez szükséges magánhitel-megállapodásokat, s kormányközi kölcsönökké alakította át őket. Továbbá hosszú távon az amerikai hadsereget egy friss, magabiztos, jól táplált milliókból álló hatalmas hadsereggé lehetett bővíteni, hogy bedobhassák őket az Európában kialakult egyensúlyi helyzetbe.[229] Mindeközben a briteknek át kellett vágni magukat a passendale-i sáron, az orosz hadsereg szétesett, és a német erősítések lehetővé tették, hogy a központi hatalmak Caporet-

tónál megsemmisítő csapást mérjenek az olaszokra. Ugyanekkor Ludendorff visszavont egyes csapatokat keletről, hogy a meggyengült angol–francia vonalak ellen megindíthassa végső csapását. Igaz, Európán kívül az angolok fontos győzelmeket arattak a törökök ellen. De Jeruzsálem és Damaszkusz elfoglalása aligha kárpótolhatta Franciaország elvesztését, ami akkor is bekövetkezett volna, ha a németeknek végre sikerül megtenniük nyugaton azt, amit megtettek mindenhol máshol Európában.

A fő hadviselők vezetői ezért úgy látták, hogy az elkövetkezendő 1918-as hadjáratok döntőek lesznek a háború végső kimenetelére. Bár Németországnak jóval több mint 1 millió katonát kellett hagynia új keleti birodalmának megszállására, melyet a bolsevikok végül elismertek a breszt-litovszki békében (1918. március), Ludendorff 1917 novembere óta havonta 10 hadosztályt csoportosított át nyugatra. Amikor 1918 márciusának végén a német hadigépezet készen állt a lecsapásra, majdnem 30 hadosztálynyi fölényben volt az angol–francia erőkkel szemben, s egységeik közül jó néhányat Bruchmüller és más törzstisztek képeztek ki a meglepetésszerű „rohamosztagos" háború új technikáira. Ha sikerülne rést törniük a szövetséges vonalakon, s eljutnának Párizsig vagy a Csatornáig, akkor a háború legnagyobb katonai teljesítményét hajtanák végre. A kockázat azonban óriási volt, mivel Ludendorff erre az egyetlen hadjáratra Németország összes maradék forrását mozgósította; a tét a fantasztikus méretű hazárdjátékban a „minden vagy semmi" volt. A kulisszák mögött a német gazdaság vészjóslóan gyengült. Ipari termelése az 1913-as szint 57%-ára csökkent. A mezőgazdaság elhanyagoltabb volt, mint valaha, s a rossz időjárás is hozzájárult a termelés csökkenéséhez, s az élelmiszerárak további emelkedése pedig csak növelte a hazai elégedetlenséget. A túlterhelt vasút sem volt már képes a tervezettnek megfelelő mennyiségben szállítani a nyersanyagokat a keleti területekről. Ludendorff 192 hadosztálya közül 56-ot „támadó hadosztálynak" minősítettek, ez azt a tényt igyekezett elfedni, hogy ezek kapták a csökkenő lőszerkészlet és felszerelés oroszlánrészét.[230] A főparancsnokság hitt e hazárdjáték sikerében. De ha a támadás meghiúsul, akkor a német források teljesen kimerülnek – éppen akkor, amikor az amerikaiak már 300 000 katonát tudtak küldeni Franciaországba havonta, és a tengeralattjáró-hadjáratot a szövetséges konvojok szinte teljesen meghiúsították.

Ludendorff korai sikerei – a számbeli kisebbségben levő Ötödik Brit Hadsereg megsemmisítésével éket vert a francia és és angol erők közé, valamint előnyomulása, amellyel 1918 június elejére 60 kilométernyire közelítette meg Párizst – megijesztették a szövetségeseket, és Foch kezébe adták a nyugati fronton harcoló erőik teljes koordinálását, emellett erősítéseket küldtek Angliából, Olaszországból és a Közel-Keletről, miközben (titokban) ismét egy kompromisszumos békén törték a fejüket. A németek azonban túlerőltették magukat, és szembe kellett nézniük a védekezésből támadásba való átváltás szokásos következményeivel. A brit szárny elleni első támadásuk például 240 000 angol, 92 000 francia és 348 000 német áldozatot követelt. Júliusig „mintegy 973 000 fő volt a német veszteség, s több mint egymillió volt a sebesültek és a betegek száma. Októberre már csak 2,5 millió emberük maradt nyugaton, és kétségbeejtő volt a sorozási helyzet".[231] Július

középétől kezdve a szövetségesek már nemcsak az utánpótlás terén kerültek fölénybe, de a tüzérség erejét, a tankok és repülőgépek számát tekintve is, és ez lehetővé tette, hogy Foch az angol, amerikai és francia hadseregekre támaszkodva sorozatos támadásokat kezdeményezzen, így nem hagyott lélegzetvételnyi pihenőt sem a meggyengült német erőknek. Ezzel egy időben a bulgáriai, szíriai és olaszországi győzelmek is bizonyították a szövetségesek katonai fölényét és nagyobb ellenálló erejét. 1918 szeptemberében és októberében a pánikba esett Ludendorff úgy látta, hogy a Németország vezetése alatt álló koalíció összeomlik; a fronton elszenvedett vereségekhez a hátországban belső elégedetlenség és forradalmak járultak, mindez visszavonulást, káoszt és politikai zűrzavart eredményezett.[232] Nemcsak a német katonai kísérlet ért véget, de a régi európai rend is romokban hevert.

Ha a rendkívüli mértékű emberveszteségeket, a szenvedést és a pusztítást nézzük, amelyek mind a csataterekre, mind a hátországokra jellemzők voltak,[233] és azt is figyelembe vesszük, hogy az első világháborút sokan az európai civilizációra és befolyásra mért halálos csapásnak tekintik,[234] a most következő statisztikai táblázat durván materialistának tűnhet *(25. táblázat)*. Az adatok a fentiekben elmon-

25. TÁBLÁZAT **Háborús kiadások és a teljes mozgósított erő, 1914–1919**[235]

	Háborús kiadások 1913-as árakon (milliárd dollárban)	*Mozgósított haderők (millióban)*
Nagy-Britannia	23,0	9,5
Franciaország	9,3	8,2
Oroszország	5,4	13,0
Olaszország	3,2	5,6
Egyesült Államok	17,1	3,8
A többi szövetséges*	-0,3	2,6
A szövetségesek összesen	57,7	40,7
Németország	19,9	13,25
Ausztria – Magyarország	4,7	9,0
Bulgária, Törökország	0,1	2,85
A központi hatalmak összesen	24,7	25,10

* Belgium, Románia, Portugália, Szerbia

dottakat támasztják alá: a központi hatalmak mellett szóló előnyök – a jó belső összeköttetés, a német hadsereg magas színvonala, a megszállt területek kizsákmányolása, Oroszország elszigetelődése és összeomlása – hosszú távon nem tudták az óriási gazdasági hátrányt, valamint a szövetségesek figyelemre méltó létszámfölényét ellensúlyozni. Ludendorff kétségbeesett, amikor 1918 júniusára kifogyott az emberutánpótlás, és megingott a addigi német erőfölény; az átlagos német frontkatonák csodálkoztak, milyen kitűnő felszereléssel rendelkeznek azok a szövetséges egységek, amelyeket tavasszal még legyőztek.[236]

Téves lenne azt állítani, hogy az első világháború kimenetele előre meghatározott volt, a felsorolt bizonyítékok azt sugallják, hogy a küzdelem általános lefolyása – a korán kialakult patthelyzet, az olasz csatlakozás hatástalansága, Oroszország lassú kimerülése, az amerikai intervenció meghatározó hatása a szövetségesek erejének fenntartásában, valamint a központi hatalmak elkerülhetetlen összeomlása – szoros összefüggésben állt az ipari termeléssel és a gazdasági helyzettel, és nem volt közömbös az sem, hogy a harc különböző szakaszaiban milyen mértékű hatásosan mozgósítható erőtartalékkal rendelkeztek az egyes szövetségek. Az kétségtelen, hogy a tábornokoknak továbbra is vezetniük (vagy *félre*vezetniük) kellett a hadjáratokat, a csapatoknak szükségük volt személyes bátorságukra és kitartásukra az ellenséggel való küzdelemben, és a tengerészeknek is változatlanul el kellett viselniük a tengeri háború zord körülményeit. De mindkét oldal hadseregei rendelkeztek ezekkel az adottságokkal, és egyik koalíciónak sem jutott aránytalanul több előny ilyen tekintetben. Az a *valódi előny*, amellyel – különösen 1917 után – a szövetségesek rendelkeztek, a termelőerők vitathatatlanul magasabb szintje volt. A korábbi koalíciós háborúkhoz hasonlóan, ez a tényező végül is döntőnek bizonyult.

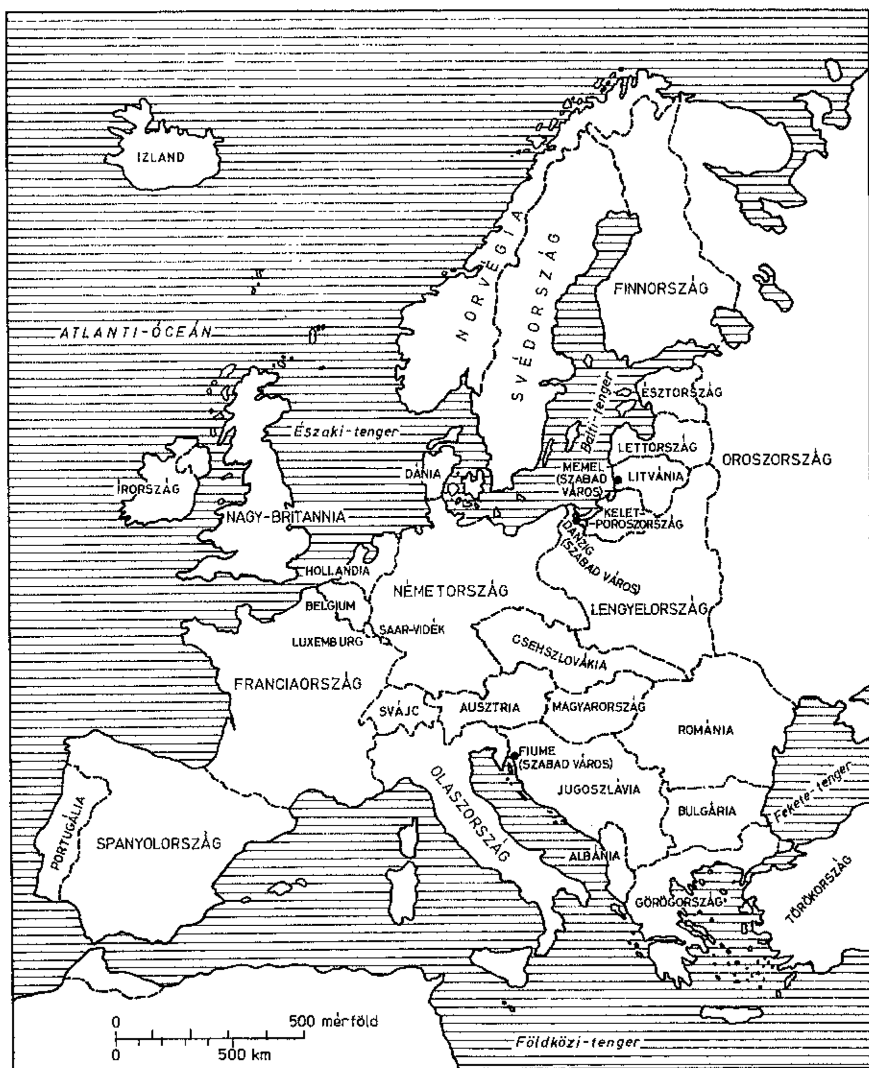
6

A kétpólusú világ kialakulása és a „középhatalmak" válsága Második rész: 1919–1942

A háború utáni nemzetközi rend

A békefeltételek kidolgozására 1919 elején Párizsban összegyűlő hatalmak államférfiai egész sor olyan problémával találták szemben magukat, amelyek sokkal szélesebb körűek és nehezebben megoldhatók voltak, mint bármi, amivel elődeik 1856-ban, 1814–15-ben és 1763-ban találkoztak. Bár a napirend jó néhány pontjában megállapodásra jutottak, és be tudták ezeket illeszteni magába a versailles-i békeszerződésbe (1919. június 28), a Kelet-Európában uralkodó zűrzavar, ahol az egyes etnikai csoportok igyekeztek „utódállamokat" létrehozni; az oroszországi polgárháború és az intervenció, a Kisázsia nyugati részről történő felosztási szándékára reagáló török nacionalizmus azt jelentette, hogy sok hasonló problémát még 1920-ig, sőt néha 1923-ig sem sikerült véglegesen rendezni. A rövidség érdekében azonban ezeket a kérdéseket együttesen és nem a rendezés időrendjében fogjuk vizsgálni.

Területi és jogi szempontból a legnagyobb változás a nemzetállamok – Lengyelország, Csehszlovákia, Ausztria, Magyarország, Jugoszlávia, Finnország, Észtország, Lettország és Litvánia – megjelenése volt Európában, olyan területeken, amelyek a háború végéig a Habsburg, a Romanov és a Hohenzollern Birodalmak részei voltak. Bár az etnikailag összetartozó Németország kisebb területi veszteségeket szenvedett Európában, mint akár Szovjet-Oroszország vagy a teljesen felszámolt Osztrák–Magyar Monarchia, más módszerekkel korlátozták lehetőségeit: Elzász-Lotaringia ismét francia kézbe került, határkiigazítások történtek Belgium és Dánia javára, a szövetségesek csapatai elfoglalták a Rajna-vidéket, a franciák gazdaságilag kizsákmányolták a Saar-vidéket. Példátlanul szigorúak voltak a „demilitarizálási" feltételek (csekély szárazföldi haderő, csak partvédelemre alkalmas haditengerészet, a légierő, tankok és tengeralattjárók teljes felszámolása, a porosz vezérkar megszüntetése); emellett hatalmas összegű jóvátételt kellett fizetniük. Ráadásul Németország elvesztette kiterjedt gyarmatbirodalmát, amelyen Nagy-Britannia, Franciaország, valamint néhány önkormányzattal rendelkező domínium osztozott; Törökország közel-keleti területei is angol vagy francia mandátumokká váltak, ezek felett az új Népszövetség gyakorolt felügyeletet. A Távol-Keleten Japán örökölte az Egyenlítőtől északra fekvő, korábban német szigetcsoportokat, bár Santungot 1922-ben visszaadta Kínának. Az 1921–22-es Washingtoni Konferencián a hatalmak elismerték a csendes-óceáni térségbeli, valamint a

10. térkép. Európa az első világháború után

távol-keleti területek status quóját, és megállapodtak abban, hogy egy meghatározott formula szerint korlátozzák hadiflottáik méretét, ez lehetővé tenné azt is, hogy ezáltal elkerüljék az angol–amerikai–japán vetélkedést a tengeren. Így az 1920-as évek elején végre-valahára stabilizálódni látszott a nemzetközi rendszer, a megmaradt (vagy esetleg a jövőben felmerülő) problémák elintézése már a Népszövetség hatáskörébe került, amely annak ellenére, hogy az Egyesült Államok meglepetésszerűen kivált a szervezetből, mégis rendszeresen ülésezett Genfben.[1]

Amerika 1920 utáni váratlan diplomáciai elszigetelődése újabb ellentmondást jelentett azokkal a világhatalmi áramlatokkal szemben, amelyek már az 1890-es években megindultak. E korábbi időszak világpolitikai prófétái számára egyértelmű volt, hogy a nemzetközi egyensúlyt egyre inkább a három felemelkedő hatalom, Németország, Oroszország és az Egyesült Államok befolyásolja majd. A jóslat nem vált be: Németország megsemmisítő vereséget szenvedett, Oroszországban kitört a forradalom, és a bolsevik vezetés elszigetelte az országot, az Egyesült Államok pedig, jóllehet 1919-ben vitathatatlanul a világ legerősebb állama volt, visszavonult a diplomáciai színtérről. Ezért az 1920-as évek után hosszabb ideig Franciaország és Nagy-Britannia irányította a világeseményeket (annak ellenére, hogy a háború mindkét országot legyengítette), vagy a Népszövetség elé kerültek az ügyek, ahol szintén az angol és francia államférfiak játszottak vezető szerepet. Ausztria–Magyarország megszűnt. Olaszországban, ahol Mussolini Nemzeti Fasiszta Pártja 1922 után megerősítette a hatalmát, viszonylagos nyugalom volt. Japán szintén békésnek látszott az 1921–22-es Washingtoni Konferencia döntéseit követően.

A világ tehát furcsa és „mesterséges" módon még mindig eurocentrikusnak látszott. A diplomáciában Franciaország a „biztonságot" kereste, miután tartott Németország újjászületésétől. Amikor az Egyesült Államok szenátusa elutasította a versailles-i szerződést, ezzel megszűnt Franciaország számára az angol–amerikai katonai háttértámogatás, így kénytelenek voltak más biztonsági intézkedésekhez folyamodni: támogatták egy „anti-revizionista tömb" létrejöttét Kelet-Európában (Kisantant, 1921), szövetséget kötöttek Belgiummal (1920), Lengyelországgal (1921), Csehszlovákiával (1924), Romániával (1926) és Jugoszláviával (1927). Erős szárazföldi és légierőt tartottak fenn a németek megfélemlítésére vagy egy esetleges beavatkozás esetére (amint ez az 1923-as Ruhr-vidéki válság idején be is következett, amikor a németek bejelentették, hogy nem tudják fizetni a jóvátételeket). Azt is megkísérelték, hogy az egymást követő angol kormányokat rávegyék a francia határok újbóli katonai biztosítására, de ez csak közvetve sikerült a többoldalú locarnói egyezményben.[2] E korszakot az intenzív pénzügyi diplomácia is jellemezte, mivel a német jóvátételek és a szövetséges háborús kölcsönök egymásra ható problémái nemcsak a győztesek és a legyőzöttek kapcsolatát veszélyeztették, hanem az Egyesült Államok és korábbi európai szövetségesei közötti kontaktust is.[3] E problémák jó részét megoldotta a Dawes-terv (1924) pénzügyi kompromisszuma, amely egyben előkészítette a terepet a következő évi locarnói egyezményhez; ezt követte a németek belépése a Népszövetségbe, valamint a Young-terv (1929) módosított pénzügyi rendezése. Mivel az 1920-as évek végére ismét viszonylagos

jólét köszöntött Európára, a Népszövetséget látszólag elfogadták a nemzetközi rendszer új, fontos elemeként, és az államok ünnepélyesen megegyeztek (az 1928-as párizsi egyezmény alapján), hogy a jövőben nézeteltéréseiket nem háborúval fogják rendezni, úgy tűnt, hogy a diplomáciai állapotok normalizálódnak. Az olyan államférfiak, mint Stresemann, Briand és Chamberlain – mind Metternich és Bismarck késői utódainak látszottak, és különböző európai fürdőhelyeken találkozgattak, hogy elrendezzék a világ dolgait.

E felszínes benyomások ellenére is az 1919 utáni nemzetközi rendszer alapszerkezete jelentősen eltért és sokkal törékenyebb volt mindazoknál, amelyek fél évszázaddal korábban befolyásolták a diplomáciát. Először is hatalmas volt a négy és fél éves „totális" háború okozta emberveszteség és a gazdasági összeomlás. Közel nyolcmillió halott volt a csaták eredménye, hétmillióan váltak nyomorékká, és további 15 millióan szenvedtek „kisebb-nagyobb sérüléseket"[4] – legnagyobbrészt életük virágjában. Továbbá, Európa – Oroszország *nélkül* – valószínűleg több mint ötmillió civilt veszített „háborús okok", „a háború és a katonai összecsapások előidézte betegség, éhínség és nyomor" miatt.[5] Az oroszok vesztesége, amelyet növeltek a polgárháború súlyos veszteségei is, jóval magasabb volt. Igen magas volt a háború következményeként fellépett népességcsökkenés; a férfiak a frontokon küzdöttek, így a lakosság száma nem gyarapodhatott a régi mérték szerint. Végül, ha maga a háború befejeződött is, folytatódott a gyilkolás a határ menti összecsapásokban, például Kelet-Európában, Örményországban és Lengyelországban; emellett a háború sújtotta területek nem kerülhették el a további milliókat elpusztító influenzajárványt, az 1918–19-es „spanyolnáthát". Ezek szerint a korszak végső veszteséglistája elérte a 60 milliót – ennek majdnem a fele Oroszországot sújtotta, de Franciaországot, Németországot és Olaszországot is súlyosan érintette. Nincs módszer arra, hogy ilyen hatalmas katasztrófában a konkrét veszteségek mellett felmérjük az emberi fájdalmat és lélektani sokkot is, de könnyen beláthatjuk, hogy mindez igen nagy hatást gyakorolt valamennyi résztvevőre – államférfiakra és parasztokra egyaránt.

A háború anyagi költségei szintén példátlanok voltak, s még inkább megdöbbentőnek tűntek azok számára, akik látták Észak-Franciaország, Lengyelország és Szerbia letarolt tájait; több százezer ház romba dőlt, a gazdaságokat kifosztották, az utakat, vasutakat és a távíróvonalakat felrobbantották, a háziállatokat lemészárolták, az erdőket felgyújtották, és a fel nem robbant ágyúlövedékek és aknák miatt óriási földterületek estek ki a mezőgazdasági művelésből. A szállítási veszteségeket, a mozgósítás közvetlen és közvetett költségeit, a harcoló felek által összegyűjtött pénzeket hozzáadva mindehhez, a végösszeg majdnem fantasztikusan magas számot mutat: megközelítőleg 260 milliárd dollárt, amely egyes számítások szerint „mintegy hat és félszerese volt a XVIII. század végétől az első világháború kezdetéig felgyülemlett össznemzeti adósságoknak.[6] Évtizedes növekedés után a világ ipari termelése hirtelen zuhanni kezdett; még 1920-ban is 7%-kal volt kevesebb, mint 1913-ban, a mezőgazdasági termelés egyharmaddal a normális szint alá csökkent, és az export is alig érte el a háború előtti időszak felét. Az összeurópai

gazdasági növekedés legalább nyolc évvel esett vissza,* az országok egyedileg még nehezebb helyzetbe kerültek. Amint az várható volt, az 1920-as zűrzavaros években Oroszország állt a legalacsonyabb ipari termelési szinten, mivel csak 13%-át érte el az 1913-as volumenének, de Németországban, Franciaországban, Belgiumban és Kelet-Európa nagy részén is legalább 30%-kal volt alacsonyabb az ipari termelés a háború előtti időszakhoz képest.[7]

Amíg egyes országokat keményebben megviselt a háború, ugyanakkor mások nemcsak hogy kevésbé szenvedtek, de még javult is a helyzetük. Vitathatatlan, hogy a modern háború fellendítette az ipar termelékenységét, és ennek sok pozitív oldala is volt. Gazdasági és technológiai téren ezek az évek nagymértékű előrelépést eredményeztek. Fellendült az autó- és repülőgépgyártás, az olajfinomítás és a vegyipar, a villamos-, festék- és nemesacélipar, a hűtőgép- és konzervgyártás, valamint egész sor más iparág.[8] Természetesen könnyebb volt a fejlesztés, s a kereskedelem több hasznot húzott mindebből, ha az ország távol esett a frontvonalaktól; ezért fejlődhetett erőteljesebben az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália, Dél-Afrika, India és Dél-Amerika gazdasága a háborúzó Európa fokozott ipari, nyersanyag- és élelmiszerigénye következtében. A korábbi merkantilista küzdelmekhez hasonlóan, egy ország vesztesége gyakran egy másik nyereségét jelentette, feltéve, hogy az utóbbi elkerülte a háború pusztításait.

26. TÁBLÁZAT **A világ ipari termelésének mutatói, 1913–1925**[9]

	1913	*1920*	*1925*
Világ	100	93,6	121,6
Európa*	100	77,3	103,5
Oroszország, 1922-től Szovjetunió	100	12,8	70,1
Egyesült Államok	100	122,2	148,0
A világ többi része	100	109,5	138,1

A világ ipari termelésével kapcsolatos adatok nagyon tanulságosak, mert jelzik, hogy Európának (különösen Oroszországnak, majd Szovjetuniónak) milyen károkat okozott a háború, míg más területeknek kifejezetten hasznot jelentett. Az iparosodás terjedése Európából Észak- és Dél-Amerikába, Japánba, Indiába és Ausztrálázsiába már a XIX. század végén is tapasztalható gazdasági folyamatok következménye volt, ugyanúgy, mint az érintett térség növekvő részesedése a világkereskedelemből. Eszerint, egy már korábban említett számítás szerint az Egyesült Államok 1914 előtti növekedése olyan ütemű volt, hogy össztermelésben

* 1929-ben tehát a termelés azon a szinten volt, amelyet már 1921-ben elért volna, ha nem tör ki a háború, és az 1913 előtti növekedési ütem zavartalanul folytatódik.

1925-re valószínűleg maghaladta volna Európát;[10] a háború következtében ez hat évvel korábban, 1919-ben következett be. Eltérően az 1880–1913 közötti változásoktól, a globális gazdasági egyensúly ilyen átalakulásai nem békeidőben, nem több évtized alatt és nem a piaci erőkkel összhangban történtek. A háború hajtóerői és a blokád eltorzították a világtermelés és -kereskedelem természetes alakulását. A hajóépítési kapacitást (főként az Egyesült Államokban) a háború közepén például rendkívül megnövelték a német tengeralattjárók támadásai; 1919–1920 után már sok volt a felesleges kikötő világszerte. A kontinentális Európa acéliparának termelése csökkent a háború alatt, míg az Egyesült Államoké és Nagy-Britanniáé ugrásszerűen emelkedett, amikor viszont az európai acéltermelők lélegzethez jutottak, elképesztő lett a fölösleges kapacitás mértéke a világon. Ez a probléma a gazdaság egy másik, még nagyobb területére is kihatott – a mezőgazdaságra. A háború folyamán a kontinentális Európa mezőgazdasági termelése erősen csökkent; Oroszország háború előtti számottevő gabonaexportja megszűnt, míg rendkívüli mértékben nőtt Észak- és Dél-Amerika, valamint Ausztrálázsia gabonatermelése, ahol a termelők a szarajevói merénylet akaratlan haszonélvezői voltak. Amikor azonban az európai mezőgazdaság az 1920-as évek végére fellendült, világszerte keresletcsökkenés és áresés következett be.[11] Ezek a szerkezeti torzulások minden térségben hatottak, de sehol sem éreztették hatásukat olyan nagymértékben, mint Kelet-Közép-Európában, ahol a gyenge „utódállamok"-nak komoly problémát jelentettek az új határok, a feldarabolt piacok és az erőszakoltan megszakított kommunikációs vonalak. A versailles-i béke, valamint Európa térképének a hozzávetőleges etnikai vonalak szerinti újrarajzolása önmagában nem garantálta a gazdasági stabilitás visszaállítását.

Végül a háború finanszírozása rendkívül összetett problémákat jelentett, ezeknek később politikai kihatásaik is voltak. A hadviselők közül nagyon kevesen (Nagy-Britannia és az Egyesült Államok e kevesek közé tartoztak) próbálták az adók növelésével fizetni legalább a háborús költségek egy részét. Ehelyett a legtöbb ország inkább hitelekhez folyamodott, annak a reményében, hogy majd a legyőzött ellenfél egyenlíti ki a számlát (mint például Franciaország 1871-ben). Az államadósságok, amelyeknek már nem volt aranyfedezete, meredeken emelkedtek, az államkincstárakból kiáramló papírpénz pedig növelte az inflációt.[12] A háború okozta gazdasági visszaesés és a területi változások miatt egyik európai ország sem volt felkészülve arra, hogy – az Egyesült Államokhoz hasonlóan – 1919-ben visszatérjen az aranyvalutára. A laza pénzügyi és adópolitika következtében az infláció tövább növekedett, s ez Közép- és Kelet-Európában katasztrofális eredménnyel járt. A nemzeti fizetőeszközök leértékelései kétségbeesett kísérletek voltak az export fellendítésére, de csak még nagyobb pénzügyi bizonytalanságot, valamint politikai versengést eredményeztek. Mindezt növelték az olyan megoldatlan kérdések, mint a Szövetségesek közötti kölcsönök és a győztesek (különösen Franciaország) jelentős német jóvátételi követelései. Valamennyi európai szövetséges állam tartozott Nagy-Britanniának, kisebb mértékben Franciaországnak, ugyanakkor e két hatalomnak is súlyos adósságai voltak az Egyesült Államokkal szemben. A bolsevikok megtagadták Oroszország hatalmas, 3,6 milliárd dolláros tartozásai-

nak visszafizetését; Amerika követelte a pénzét; Franciaország, Olaszország és más országok mindaddig elutasították adósságaik kiegyenlítését, amíg Németország nem fizeti meg a jóvátételt; Németország viszont kijelentette, hogy semmiképpen sem képes ekkora összegek kifizetésére. Ilyenformán minden feltétel adva volt az éveken át tartó vitákhoz, amelyek nagymértékben növelték a politikai szakadékot Európa és az Egyesült Államok között.[13]

Ha igaz volt is, hogy e vitákat az 1924-es Dawes-terv elsimította, mégis nagy politikai és társadalmi negatívumokkal jártak, különösen az előző évi német hiperinfláció következtében. Bár abban az időben kevésbé ismerték fel, de legalább ilyen riasztó volt, hogy a pénzügyileg és kereskedelmileg látszólag stabil világgazdaság sokkal ingatagabb alapon nyugodott, mint az első világháború előtt. Ekkor már a legtöbb országban visszaállították az aranyvalutát, ám nem sikerült helyreállítani a londoni City irányította, csaknem önegyensúlyozó 1914 előtti nemzetközi kereskedelem és pénzforgalom mechanizmusát. London elkeseredett kísérleteket tett régi szerepének visszanyeréséért: a font sterling átváltási mértékét 1925-ben a háború előtti szinten fagyasztotta be (1 font = 4,86 dollár), ezáltal komoly károkat okozott az angol exportőröknek, ugyanakkor ismét adott nagyarányú kölcsönöket a tengerentúlra. Mindazonáltal tény, hogy 1914–19 között a világ pénzügyi központja természetszerűen átkerült az Atlanti-óceán túlsó partjára: Európa nemzetközi tartozásainak növekedésével párhuzamosan az Egyesült Államok vált a világ legerősebb pénzügyi hatalmává. Az amerikai gazdaság struktúrája eltérő volt az európaitól. Kevésbé függött a külkereskedelemtől, és jóval kevésbé integrálódott a világgazdaságba; a szabad kereskedelem helyett (különösen a mezőgazdaságban) inkább protekcionista beállítottságú volt; nem akadt olyan intézmény, amely teljesen egyenértékű lett volna a Bank of Englanddel; a konjunktúra és a depresszió váltakozása sokkal hullámzóbb volt; a politikusokat pedig lényegesen közvetlenebbül befolyásolták a hazai lobbyk. Mindennek következtében az Egyesült Államok nemzetközi pénzügyi és kereskedelmi rendszere ingatag volt, és nem rendelkezett megfelelő irányító központtal. Amerika most nem volt az a „kölcsönforrás", amely a világgazdaság fejlesztésére és a nemzetközi elszámolásban bekövetkező ideiglenes törések stabilizálására hosszú távú kölcsönöket ajánlott volna.[14]

Ezek a strukturális problémák nem kerültek felszínre az 1920-as évek végén, amikor rövid távú kölcsönök formájában hatalmas dollárösszegek áramlottak ki az Egyesült Államokból olyan európai kormányokhoz, amelyek hajlandók voltak magas kamatot fizetni azért, hogy ezeket az összegeket – nem mindig körültekintően – felhasználhassák fejlesztésre és a fizetési mérleghiányok kiegyenlítésére. A rövid lejáratú hiteleket hosszabb távú célok megoldására vették igénybe, és jelentős befektetéseket eszközöltek még mindig a mezőgazdaságban (különösen Közép- és Kelet-Európában). A kölcsönök hatására csökkentek a mezőgazdasági termelői árak, a kamatok viszont riasztóan növekedtek. A törlesztéseket az exportból nem tudták fizetni, mert az exportot is csak további kölcsönökből lehetett fenntartani. Ilyenformán ez a rendszer már 1928 nyarán az összeomlás küszöbén állt, amikor az amerikai belső konjunktúra (és az amerikai bankhálózat kamatlábemelő befolyása) erősen megnyirbálta a tőkekiáramlást.

A konjunktúra végét jelentő Wall Street-i tőzsdekrach 1929 októberében lényegében véget vetett az amerikai kölcsönök lehetőségének. Mindez egy látszólag irányíthatatlan láncreakciót indított el: a forgóhitel hiánya csökkentette a befektetést és a fogyasztást; az iparosodott országok pangó kereslete kihatott az élelmiszer- és nyersanyagtermelőkre, akik kétségbeesetten növelték a kínálatot, és az árak szinte teljes összeomlása lehetetlenné tette számukra hogy ipari termékeket vásároljanak. A defláció, az aranyalapról való letérés, a fizetőeszközök leértékelése, a kereskedelmet és tőkét korlátozó intézkedések, a fizetésképtelenség és a nemzetközi adósságok voltak az időszerű problémák ebben az időszakban; mindegyik újabb csapást jelentett a globális kereskedelmi és hitelrendszerre. Az ősprotekcionista Smoot–Hawley-tarifa (amely az amerikai farmereket kívánta támogatni) csak egy jelentős kereskedelmi többlettel rendelkező ország számára volt elfogadható, még jobban megnehezítette, hogy más országok dollárbevételhez juthassanak, ez viszont az amerikai export tönkretételéhez vezetett. 1932 nyarára az ipari termelés jó néhány országban visszaesett az 1928-as szint felére, és a világkereskedelem is egyharmaddal csökkent. Az európai kereskedelem összértéke (amely 1928-ban 58 milliárd dollárra rúgott) 1935-ben még mindig csak 20,8 milliárd dollár volt, s a csökkenés súlyosan érintette a szállítást, a hajóépítést, a biztosítást és így tovább.[15]

A világszerte bekövetkezett depresszió súlyosságát és az ezt követő tömeges munkanélküliséget tekintve, az európai politika nem tudta elkerülni a végzetes következményeket. Az iparcikkek, nyersanyagok és mezőgazdasági termékek területén kibontakozó óriási verseny növelte a lakosság nyugtalanságát, és választóik elégedetlensége arra késztetett néhány politikust, hogy a külföldi partnereket fizetésre kényszeríteni; szélsőségesebb, különösen jobboldali csoportok a gazdasági zavart kihasználva, az egész liberális-kapitalista rendszert támadták, s öntudatos „nemzeti" politikát követeltek, amelyet szükség esetén fegyverrel is lehet támogatni. A törékenyebb demokráciák, főként a weimari Németországban, de Spanyolországban, Romániában és másutt is összecsuklottak a politikai-gazdasági megterhelés alatt. Japánban a nacionalisták és a militaristák kiszorították az uralkodó óvatos konzervatívokat. Ha a nyugati demokráciák átvészelték is ezeket a viharokat, az államférfiak arra kényszerültek, hogy a hazai gazdaság menedzselésére összpontosítsanak, és egyre inkább előtérbe került a „juttasd koldusbotra szomszédodat" alapelve. Sem az Egyesült Államok, sem Franciaország – a legnagyobb aranytartalékkal rendelkező két ország – nem volt hajlandó kisegíteni az eladósodott államokat. Sőt Franciaország mindinkább arra hajlott, hogy pénzügyi erejét a németek kordában tartására használja fel (fokozva ezzel a Rajna túlsó partján élők ellenérzését), valamint arra, hogy saját európai diplomáciai törekvéseit elősegítse. A német jóvátételekkel kapcsolatos „Hoover-haladék" – amely rendkívül felháborította a franciákat – elválaszthatatlan volt a háborús kölcsönök csökkentésének, végső soron a fizetésképtelenségnek kérdésétől, ez viszont az amerikaiakat keserítette el. Kiegészítették ezt a komor képet a fizetőeszközök versenyszerű leértékelései, valamint a dollár–font-ráta feletti nézeteltérések az 1933-as Világgazdasági Konferencián.

Erre az időre a nemzetközi világrend különböző, egymással versengő csoportokra bomlott fel: brit kereskedelmi mintára épült a sterlingblokk, amelyet megerősítettek az 1932-es ottawai konferencia „birodalmi preferenciái"; az aranyblokkot Franciaország vezette; a távol-keleti yenblokk Japántól függött; az USA irányította a dollárblokkot (miután Roosevelt szintén letért az aranyalapról); végül a nyugati világ megrázkódtatásaitól teljesen elszakadt Szovjetunió, amely az „egy országban megvalósuló szocializmust" építette. Így az autarkia iránti hajlam már erősen kifejlődött, mielőtt még Adolf Hitler elkezdte volna ezer évre szóló, önellátó Reichjének megvalósítását, amelyben a külkereskedelem mindössze néhány különleges ügyletre és barter-megállapodásra csökkent. Franciaország ismételten ellenezte a német jóvátételekkel kapcsolatos angolszász álláspontot, Roosevelt kijelentette, hogy az Egyesült Államok sohasem járt jól az angolokkal való megállapodásokban, és Neville Chamberlain már ekkor hangoztatta azt a nézetét, mely szerint az amerikai politika csak „szavakból" áll.[16] Mindezek következtében a demokráciák nem voltak olyan hangulatban, hogy az 1919-ben kialakított hibás területi rendezés felülvizsgálatában és megváltoztatásában együttműködjenek.

A régi világ államférfiai, valamint a külügyminisztériumok nehezen tudták megérteni és kezelni a gazdasági kérdéseket, és azok számára, akik nosztalgiával tekintettek vissza a XIX. század kabinetdiplomáciájára, riasztó volt, hogy az 1920-as és 1930-as években ijesztően nőtt a közvélemény befolyása nemzetközi kérdésekben. Ez bizonyos szempontokból természetesen elkerülhetetlen volt. Egyes politikai csoportok Európa-szerte már az első világháború előtt bírálták a „régi diplomácia" rejtett, titkolózó módszereit és elitista előítéleteit, s olyan megreformált rendszert követeltek, amelyben az állampolgárok és képviselőik betekintést nyerhetnek az államügyekbe.[17] Nagy lendületet adott ezeknek a követeléseknek az 1914–18-as háború, mivel a teljes mozgósítását követelő vezetés felismerte, hogy a társadalom áldozataiért viszonzást kell nyújtani oly módon, hogy az állampolgárok beleszólhassanak a békekötés feltételeibe. A háború, amelyet a szövetségesek propagandistái előszeretettel emlegettek a demokrácia és a nemzeti önállóságért folytatott küzdelemként, valóban szétzilálta Kelet-Közép-Európa autokratikus birodalmait, és Woodrow Wilson igyekezett befolyását egy új és felvilágosult világrend létrehozása érdekében latba vetni, még akkor is, ha Clemenceau és Lloyd George a totális győzelem szükségességét hirdették.[18]

Az 1919 utáni „közvéleménnyel" azonban az volt a gond, hogy döntő többségében nem felelt meg a gladstone-i és wilsoni, internacionalista gondolatokkal, utilitárius feltételekkel és a törvények uralmának tiszteletével átitatott liberális, iskolázott, elfogulatlan népesség elképzeléseinek. Mint azt Arno Mayer kimutatta, 1917 után a „régi diplomáciát", amely a legtöbb vélemény szerint a háború okozója volt, nemcsak a wilsoni reformiznus kérdőjelezte meg, hanem a létező rend sokkal rendszeresebb kritikáját adó bolsevikok is, s e kritika *mindkét* hadviselő fél munkásosztálya számára igencsak vonzó volt.[19] A Lloyd George-hoz hasonló előrelátóbb politikusokat mindez egy saját progresszív bel- és külpolitikai „csomagterv" kidolgozására ösztönözte, amellyel semlegesíthetik Wilson elképzeléseit, és megállíthatják a munkásság szocializmus felé orientálódását,[20] ugyanakkor a

Szövetségesek konzervatívabb és nacionalistább alakjaira mindennek egészen más hatása volt. Véleményük szerint a wilsoni elveket mereven el kell utasítani a nemzeti „biztonság" érdekében, amely csakis a határmódosításokkal, gyarmati szerzeményekkel és a jóvátétel mennyiségével mérhető; az ijesztően fenyegető leninizmust pedig könyörtelenül el kell tiporni mind a bolsevik hátországban, mind a néhány nyugatabbra fekvő országban létrejött szovjetkormányzattal együtt. Vagyis a békeszerző politikát és diplomáciát[21] az 1856-os és 1878-as kongresszusok idején még ismeretlen háttérideológiával és önző hazai belpolitikai orientációval vádolták.

Más elemek is közrejátszottak az általános helyzetet illetően. Az 1920-as évek végén a nyugati demokráciákban az első világháborúról alkotott képek a halálhoz, a pusztításhoz, a szörnyűségekhez, a pazarláshoz és az egész világégés hiábavalóságához kapcsolódtak. Az 1919-es „karthágói békét", a politikusok be nem váltott ígéreteit az áldozatokért cserébe, a hadirokkantakat, a háborús özvegyek millióit, az 1920-as évek gazdasági gondjait, az elvesztett hitet, a viktoriánus társadalmi és személyi kapcsolatok felbomlását mind az 1914 júliusában hozott döntések ostobaságára vezették vissza.[22] A háború volt résztvevőinek elegük volt a harcokból és a militarizmusból, és azt remélték, hogy a Népszövetség meggátolja a hasonló szörnyűségek megismétlődését, de a háborúellenes hangulat mégsem volt általános, még akkor sem, ha az angol–amerikai irodalom ezt a látszatot igyekszik kelteni.[23] Több százezer volt frontkatona élt szerte Európában, akiket súlyosan érintett a burzsoázia által irányított háború utáni rendben a munkanélküliség és az infláció; számukra a lezajlott konfliktus inkább pozitív, izgalmas katonás értékeket jelentett, bajtársiasságot, az erőszak és a harc izgalmát. Az új, fasiszta mozgalmak alapgondolatai – a rendről, fegyelemről, nemzeti dicsőségről, a zsidók, bolsevikok, a dekadens értelmiségiek és az önelégült liberális középosztály szétzúzásáról – főként a legyőzött Németországban, Magyarországon, a győztes, de elégedetlen Olaszországban és a francia jobboldal soraiban találtak kedvező visszhangra. Az ő szemükben (mint a hasonló gondolkodású japánoknál is) az élet lényeges vonásai a küzdelem, az erőszak és a hősiesség voltak, szemben a wilsoni internacionalizmus téves és idejétmúlt elveivel.[24]

Ez azt jelentette, hogy az 1920-as és 30-as évek alatt tovább bonyolódtak a nemzetközi kapcsolatok, mert az ideológia és a világpolitika tömbökre szakadása csak részben fedte a korábban említett gazdasági felosztást. Egyik oldalon ott voltak a nyugati (különösen az angolul beszélő) világ demokráciái, amelyeket riasztottak a világháború szörnyűségei, és elsősorban a hazai társadalmi-gazdasági kérdésekkel foglalkoztak, emellett leépítették meglevő védelmi létesítményeiket. A német revánstól tartó francia vezetés továbbra is nagy szárazföldi és légierőt tartott fenn, de a lakosság gyűlölte a háborút, és társadalmi újjáépítésre vágyott. Másik oldalon állt a Szovjetunió, amely el volt szigetelve a globális politikai-gazdasági rendszertől, nyugaton mégis akadtak csodálói, mivel egy „új civilizációt" hirdetett, és emellett elkerülte a nagy világválságot.[25] Természetesen sok ellensége is volt a szovjet rendszernek. Végül pedig az 1930-as években már színre lépett a fasiszta, revizionista Németország, Japán és Olaszország is, amelyek nemcsak szovjetellene-

sek voltak, de az 1919-ben létrehozott liberál-kapitalista status quót is elutasították. Mindez rendkívül megnehezítette a külpolitika irányítását olyan államférfiak számára, akik nem értették sem a fasiszta, sem a bolsevik gondolkodást, és csak az volt a vágyuk, hogy visszatérhessenek az „edwardi normalitás" állapotába, amelyet a háború félresodort.

Mindehhez képest az eurocentrikus világrendet fenyegető 1919 után kezdődő gyarmati problémák kevésbé voltak fenyegetőek, bár elhanyagolni sem lehetett őket. Itt is felidézhetünk 1914 előtti előzményeket: Arabi pasa lázadása Egyiptomban, az ifjútörökök 1908 utáni áttörése, Tilak kísérletei az indiai kongresszusi mozgalom radikalizálására, valamint Szun Jat-szen kínai hadjárata a nyugati uralom ellen. Történészek megjegyezték, hogy Japán 1905-ös győzelme Oroszország fölött s az ugyanebben az évben lezajlott orosz forradalom nagymértékben felvillanyozta az ázsiai és közép-keleti protonacionalista erőket.[26] Az erőteljesen terjedő gyarmatosítás a fejletlen társadalmakat fokozatosan bevonta a globális kereskedelmi és pénzügyi hálózatba, és terjesztette a nyugati eszméket, ugyanakkor mindjobban fokozta a bennszülöttek ellenérzéseit: törzsi villongások törtek ki az életforma és a kereskedelem hagyományos mintáinak korlátozása miatt, nyugati iskolákat végzett bennszülött értelmiségiek igyekeztek tömegpártokat létrehozni – mindez végeredményben az európai gyarmati irányítás erősödő megkérdőjelezése volt.

Az első világháború minden téren felgyorsította ezeket a tendenciákat. A gyarmati nyersanyagok gazdasági kizsákmányolása fokozódott, és az a törekvés, hogy a gyarmatok emberanyaggal és adók formájában is járuljanak hozzá az anyaország háborúzásához, végül is felvetette a „kompenzáció" kérdését, éppúgy, mint az európai munkásosztály köreiben is felmerült.[27] A Nyugat-, Délnyugat- és Kelet-Afrikában, valamint a Közel-Keleten és a Csendes-óceán térségében lezajlott hadjáratok felvették a gyarmatbirodalmak általános életképességének és állandóságának kérdéseit, amelyeket megerősített a „nemzeti önrendelkezésről" és a „demokráciáról" szóló szövetséges propaganda, valamint a Maghreb, Írország, Egyiptom és India irányában kifejtett német ellenpropaganda. 1919-ben, miközben az európai hatalmak népszövetségbeli mandátumuk létrehozásán fáradoztak – A. J. P. Taylor megállapítása szerint fügefalevelek mögé rejtve birodalmi érdekeiket –, a Pánafrikai kongresszus Párizsban gyülekezett. Egyiptomban megalakult a Wafd-párt, Kínában tevékenykedett a Május Negyedike Mozgalom, Kemal Atatürk megalapította a modern Törökországot, a Destour-párt taktikáját fontolgatta Tunéziában, a Sarehat Iszlám elérte a 2,5 milliós taglétszámot Indonéziában, és Gandhi összefogta az ellenzéki erőket Indiában a brit uralom ellen.[28]

A „nyugat elleni lázadás" idején a nagyhatalmak már nem értettek egyet abban, hogy a köztük fennálló nézeteltérésektől függetlenül óriási szakadék tátong köztük és a Föld kevésbé fejlett népei között; ez jelentős változás volt a berlini Nyugat-Afrikai Konferenciához képest. Japán csatlakozása a nagyhatalmak csoportjához már fölöslegessé tette ezt az egységet, hiszen egyes japán tényezők már 1919-ben egy kelet-ázsiai „jóléti szférával" kapcsolatos nézeteket hangoztattak. [29] A Lenin és Wilson javasolta „új diplomácia" két változata pedig már teljesen figyelmen

kívül hagyta az európai egység kérdését, mert bármilyen nagy politikai nézetkülönbség volt is e két kiemelkedő vezető között, egyformán elvetették a régi európai gyarmati rendet, és át akarták alakítani a fennálló helyzetet. Egyikük sem tudta azonban megakadályozni a Népszövetség mandátuma alatti további gyarmati terjeszkedést; de elméleteik és hatásuk áthatolt a demarkációs vonalakon is, és ösztönzőleg hatott a nacionalista őslakók mozgalmaira. Az 1920-as évek végére mindez már észrevehető volt Kínában, ahol a privilegizált szerződések, az erőszakos kereskedelmi térhódítás és az esetenkénti ágyúnaszád-akciók megszokott régi európai sémája kezdett háttérbe szorulni az oroszok, az amerikaiak és a japánok által kínált új alternatívákkal és az éledező kínai nacionalizmussal szemben.[30]

Ez nem jelentette azt, hogy a nyugati kolonializmus az összeomlás szélén állott. Az 1919-es kemény brit reakció Amritsarnál, Sukarno és más indonéz nacionalista vezetők holland bebörtönzése, a szakszervezetek megsemisítése az 1920-as évek második felében és a franciák erőteljes reakciója a rizs- és a gumiültetvények intenzív fejlesztésével kapcsolatos tonkini forrongásokra mind az európai hadseregek és fegyverzet változatlan fölényéről tanúskodott.[31] Ugyanez érvényes Olaszország benyomulására Abesszíniába az 1930-as évek közepén. Csupán a második világháború sokkal nagyobb megrázkódtatásai lazítják majd fel valójában az imperialista uralmat. Az 1920-as és különösen az 1930-as évek nemzetközi kapcsolataira mindemellett e gyarmati nyugtalanság igen komoly befolyást gyakorolt, miután bizonyos nagyhatalmak figyelmét (és erőforrásait) elterelte az európai hatalmi egyensúlytól. Különösen érvényes volt ez Nagy-Britanniára, amelynek vezetői sokkal inkább aggódtak Palesztina, India és Szingapúr, mint a Szudétavidék vagy Danzig miatt – jól tükrözi mindezt 1919 utáni „birodalmi" védelmi politikájuk;[32] de az afrikai érdekeltségek hasonló mértékben hatottak Franciaországra, és komolyan lekötötték az olasz katonaságot is. Bizonyos esetekben az Európán kívüli, illetve a gyarmati kérdések ismételt felszínre kerülése felkavarta az 1914–18-as szövetségi struktúrát. Az imperializmus kérdései nemcsak az amerikaiakat tették egyre bizalmatlanabbá az angol–francia politikával szemben, de az olyan események, mint Abesszínia olasz lerohanása vagy Japán Kína elleni agressziója, az 1930-as évekre Rómát és Tokiót is elválasztották Londontól és Párizstól, és szükségszerűen a német revizionisták partnereivé formálta őket. Itt ismét azt látjuk, hogy a „régi diplomácia" szerint nem lehet irányítani a nemzetközi ügyeket.

A háború utáni bizonytalanság fő oka az a furcsaság volt, hogy a „német kérdést" nemhogy lezárták volna, még súlyosbították is. Németország gyors összeomlása 1918 októberében, amikor hadosztályai még mindig megszállva tartották Európát Belgiumtól Ukrajnáig, nagy megrendülést okozott a nacionalisták és a jobboldali erők körében, akik a „belső árulókat" vádolták, amiért megalázóan megadták magukat. Amikor a párizsi egyezmény feltételei tovább fokozták e megaláztatást, a németek tömegesen ítélték el a „rabszolgaszerződést" és a weimari demokratikus politikusokat, akik elfogadták a feltételeket. A jóvátétel kérdése és az ehhez kapcsolódó 1923-as fantasztikus mértékű infláció az utolsó csepp volt a német elégedetlenség poharában. Az 1920-as évek folyamán még ritka volt az olyan szélsőséges csoportosulás, mint a demagóg nemzetiszocialistáké, de nagyon

kevés olyan német akadt, aki ne lett volna többé-kevésbé revizionista. Nem voltak hajlandók végleges tényként elfogadni a jóvátételeket, a danzigi korridort, a haderő-korlátozást, a német ajkú területek elválasztását az anyaországtól. Az volt a kérdés, hogy mikor lehet eltörölni a korlátozásokat, és a diplomácia milyen mértékben szorgalmazza a status quo megváltoztatását. Hitler hatalomra jutása 1933-ban csak fokozta a német revizionista törekvéseket.[33]

Németország „megfelelő" európai helyének meghatározását tovább bonyolította a nemzetközi hatalom háború utáni furcsa és egyenetlen megoszlása. A területi veszteségek, a katonai korlátozások és a gazdasági bizonytalanság ellenére Németország potenciálisan még 1919 után is nagyon erős volt. A részletes elemzés előtt érdemes megjegyezni, hogy népessége jóval nagyobb volt Franciaországénál, vas- és acélgyártása pedig háromszor akkora. Belső kommunikációs hálózata épségben maradt, hasonlóan elektromos erőműveihez és vegyiüzemeihez, egyetemi és műszaki intézményeihez. „1919-ben Németország padlóra került. Gyengesége ekkor volt a legszembetűnőbb; de elég lett volna néhány nyugodt év, és ismét a német erőfölény jelentette volna a problémát."[34] Taylor rámutat arra is, hogy a német terjeszkedést visszatartó régi kontinentális hatalmi egyensúly már nem létezett. „Oroszország visszavonult; Ausztria–Magyarország megszűnt. Csupán Franciaország és Olaszország maradt fenn, de társadalmi és gazdasági forrásaik kimerültek, és elcsigázta őket a háború."[35] Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia egyre kevésbé kívántak beavatkozni az európai ügyekbe, és nem értettek egyet a Németország teljes háttérbe szorítását célzó francia törekvésekkel. Franciaország azonban nem érezte magát biztonságban, s ez arra késztette Párizst, hogy minden lehetséges eszközzel akadályozza a német hatalom újjáéledését: ragaszkodott a jóvátételek teljes összegének kifizetéséhez; fenntartotta nagy és költséges fegyveres erőit; igyekezett a Népszövetséget olyan szervezetté változtatni, amely elkötelezi magát a status quo megőrzése mellett; elutasítottak minden olyan javaslatot, amely lehetővé tenné, hogy Németország fegyverkezési szintje elérje Franciaországét.[36] Mindez természetesen csak táplálta a németek ellenszenvét, és segítette a szélsőjobboldali agitátorokat.

Franciaország diplomáciai és politikai eszköztárának másik fontos eleme a kelet-európai „utódállamokkal" tartott kapcsolat volt. Lengyelország, Csehszlovákia és a békeszerződés többi haszonélvezőjének támogatása jó és kifizetődőnek ígérkező stratégiának látszott;[37] a későbbi német terjeszkedésnek mindenesetre gátat vetett. Ez az elgondolás azonban a valóságban sok bonyodalmat rejtett magában. A korábbi multinacionális birodalmak különböző népeinek földrajzi szétszóródása miatt 1919-ben lehetetlen volt az etnikailag következetes területi rendezés. Nagy kisebbségi csoportok kerültek más államok fennhatósága alá, ez pedig nemcsak az utódállamokat gyengítette, hanem magával hozta a külföld neheztelését is. Leszögezhetjük, hogy Németország nem egyedül követelte a párizsi szerződés revízióját, és bármennyire ragaszkodott is Franciaország a háborút követő status quo fenntartásához, tisztában kellett lennie azzal, hogy sem Nagy-Britannia, sem az Egyesült Államok nem érzi megváltoztathatatlannak a hebehurgyán és meggondolatlanul a térség országaira erőszakolt új határokat. London

1925-ben kinyilatkoztatta, hogy Kelet-Európában nem lehetnek Locarno típusú garanciák.[38]

Kelet- és Közép-Európa gazdasági kilátásai tovább rontották a helyzetet, mert a sebtében létrehozott új országokban a vámok és illetékek gátolták az általános fejlődést. A háború előtti tizennéggyel szemben már huszonhétfajta fizetőeszköz volt Európában, a határok hossza 20 000 kilométerrel növekedett; a „meggondoltan létrehozott" új határok elválasztották a gyárakat a nyersanyagoktól, a kohókat a szénbányáktól, a gazdaságokat a piacoktól. Bár a francia és az angol tőke és a vállalkozások 1919 után szabad utat kaptak az utódállamokban, az 1930-as években, amikor Németország már visszaszerezte gazdasági stabilitását, sokkal kézenfekvőbb kereskedelmi partnere lett ezeknek az országoknak. Közelsége és a kelet-európai piacokkal való jó közúti és vasút-összeköttetése segítségével könnyebben fel tudta vásárolni az utódállamok mezőgazdasági többleteit, és a magyar búzáért és a román olajért létfontosságú gépeket, később pedig fegyvereket kínált. Ezek az országok, Németországhoz hasonlóan, fizetési problémákkal küszködtek, s így szívesebben kereskedtek „cserealapon". Közép-Európa tehát fokozatosan ismét német gazdasági befolyás alá került.[39]

Az 1919-es párizsi tárgyalások jó néhány résztvevője tisztában volt a fent említett problémák egy részével (bár nyilvánvalóan nem valamennyivel). Lloyd George-hoz hasonlóan azonban úgy érezték, hogy az újonnan létrehozott Népszövetséghez fordulhatnak, amely majd „orvosol, helyrehoz és jóvátesz . . . fellebbviteli bíróságként működik, hogy kijavítsa a kezdeti hibákat, visszásságokat és igazságtalanságokat".[40] Az államok között felmerülő minden politikai és gazdasági vitát értelmes emberek most már bizonyára meg tudnak oldani a genfi kerekasztalnál. 1919-ben ez még elképzelhető volt, de a valóságban már megbukott. Az Egyesült Államok nem csatlakozott a Népszövetséghez. A Szovjetunióról nem vettek tudomást, és nem vették fel a Népszövetség tagjai közé. Az első néhány évben ugyanígy bántak a legyőzött hatalmakkal is. Amikor az 1930-as években a revizionista államok agresszivitása fokozódott, hamarosan kiléptek a Népszövetségből is.

A Népszövetség rendőri vagy békéltető szerepével kapcsolatos korábbi francia és angol nézeteltérések miatt a testületnek nem volt sem végrehajtó hatalma, sem biztonsági szervezete. Némi iróniával azt is mondhatjuk, hogy a Népszövetség tényleges tevékenysége nem az agresszió megfékezése, hanem a demokráciák összezavarása volt. A háborúba belefáradt nyugati közvélemény szemében nagyon népszerű volt ez a testület, de sokan tévesen azt gondolták, hogy a jövőben már nem lesz szükség hadseregekre, mert a Népszövetség majd megakadályozza a háborút. A szervezet létezése ezért a „régi" és „új" diplomácia közötti ingadozásra késztette a kormányokat és a külügyminisztereket.

Ha tekintetbe vesszük a lehangoló valóságot, hogy húsz évvel a versailles-i szerződés aláírása után Európában elkezdődött a második világháború, aligha meglepő, hogy a megelőző időszakot a történészek mindössze „húszéves fegyverszünetnek" tekintik, és olyan korszakként ábrázolják, amely tele volt válságokkal, csalásokkal, kegyetlenségekkel és becstelenségekkel. Amikor az *Összetört világ, Az elveszített béke* és *A húszéves válság* és hasonló könyvek ezzel a két évtizeddel

foglalkoznak,[41] figyelmen kívül hagyják az 1920-as és az 1930-as évtizedek közötti óriási különbségeket. Ismételten meg kell említenünk, hogy az 1920-as évek végén a locarnói szerződés és a Kellogg–Briand-féle párizsi paktum, a francia–német nézeteltérések tisztázása, a Népszövetség ülései és az általános gazdasági fellendülés egyaránt azt jelezték, hogy – legalábbis a nemzetközi kapcsolatokat tekintve – az első világháború valóban véget ért. Néhány éven belül azonban a megsemmisítő gazdasági világválság szétzilálta a békés fejlődést, és erősítette a japán, német és olasz nacionalisták kihívását a létező európai renddel szemben. Ismét kísértett a háború. Az európai rendet akkor érte a háborús fenyegetés, amikor a demokráciák még sem pszichológiailag, sem katonailag nem voltak felkészülve, és az 1919-es rendezés óta a legkevésbé voltak összehangolva. Ha a szomorú 1930-as évek eseményeit vizsgáljuk, nem szabad elfeledkeznünk azokról a példa nélküli bonyodalmakról, amelyeket az államférfiaknak ebben az évtizedben meg kellett oldaniuk.

Mielőtt megnéznénk, hogy a korszak nemzetközi válsága hogyan vezetett háborúhoz, elemeznünk kell a nagyhatalmak erős és gyenge oldalait, amelyeket nemcsak az 1914–18-as események, hanem a két világháború közötti évek gazdasági és katonai fejleményei is befolyásoltak. Több ízben utalunk majd a hatalmak közötti termelési egyensúly-eltolódásokat tükröző *12–18. táblázat*okra. Az újrafegyverkezés gazdasági kihatásaival kapcsolatban két előzetes megjegyzést kell tennünk. Először: a növekedés mértékei az 1930-as években sokkal szembetűnőbbek voltak, mint például az 1914-et megelőző évtizedben; a világgazdaság különböző tömbökre történt feldarabolása és a nemzeti gazdaságpolitika erősen eltérő módozatai (a négyéves tervektől a „New Deal"-eken keresztül a klasszikus deflációs költségvetésekig) oda vezettek, hogy míg az egyik országban a termelés és a gazdagság növekedhetett, a másikban drámaian lassulhatott. Másodszor: a haditechnika hatalmas fejlődése a két háború között azt eredményezte, hogy a fegyveres erők minden eddiginél jobban függtek a nemzet termelőerőitől. Virágzó ipar és a fegyverkezés fejlődésével lépést tartó, állami irányítás alatt álló, fejlett tudományos bázis nélkül elképzelhetetlen volt a győzelem egy újabb nagy háborúban. Ha a jövő – Sztálin szerint – a nagy hadseregek kezében volt, akkor viszont ezek a hadseregek mindinkább a modern technológia és a tömegtermelés függvényeivé váltak.

A kihívók

Egy nagyhatalom gazdasági sebezhetősége sehol sem látható olyan tisztán és világosan, mint az 1930-as évek Olaszországának esetében. Mussolini fasiszta rendszere az országot látszólag kiemelte a világ diplomáciai hátteréből a vezető hatalmak sorába. Olaszország, Nagy-Britanniával együtt, az 1925-ös locarnói egyezmény egyik külső biztosítója lett, és Franciaországgal, Nagy-Britanniával, valamint Németországgal együtt írta alá az 1938-as müncheni egyezményt. Olasz-

ország földközi-tengeri vezető szerepre való törekvését mutatta a Korfu elleni támadás (1923), Líbia „pacifikálásának" fokozása, valamint jelentős erejű beavatkozása a spanyol polgárháborúba, 50 000 katonával. 1935 és 1937 között Mussolini Abesszínia kegyetlen lerohanásával bosszút állt az advai vereségért, vakmerően szembeszállva mind a Népszövetség szankcióival, mind az ellenséges nyugati véleményekkel. Máskor a status quót támogatta, 1934-ben csapatokat küldött a Brenner-hágóhoz, hogy megakadályozza Hitler bevonulását Ausztriába, majd 1935-ben Stresánál készségesen aláírta a németellenes megállapodást. Kommunizmus elleni kirohanásai az 1920-as években sok külföldi politikus (köztük Churchill) csodálatát váltották ki, s a következő évtizedben is igyekeztek minden oldalról megkörnyékezni. Chamberlain még 1939 januárjában is elutazott Rómába, hogy megakadályozza Olaszország végleges csatlakozását a német táborhoz.[42]

A diplomáciai előrelépés azonban csak az egyik jelzője volt Olaszország felemelkedésének. A fasiszta állam felszámolta a széthúzásra vezető többpártrendszert, a tőkések–munkások közötti vitát „korporatista" gazdasági tervezéssel helyettesítette, így új modellt kínált a háború utáni kiábrándult európai társadalomnak, és vonzó volt mindazok számára, akik féltek a bolsevik „modelltől". A szövetségesek befektetéseinek köszönhetően Olaszországban 1915 és 1918 között rohamosan fejlődött az ipar, legalábbis a fegyvergyártáshoz kapcsolódó nehézipari ágazatokban. Mussolini vezetése alatt nagyszabású modernizációs program kezdődött, amely a pontinói mocsarak lecsapolásától a vízi erőművek fejlesztésén át a vasúti hálózat nagyarányú bővítéséig terjedt. Fejlődött az elektrokémiai ipar, a műselyem és egyéb szintetikus textilipari alapanyagok előállítása. Kiemelkedő eredményeket ért el az autógyártás, a repülőgépipar pedig a világ élvonalába került: az olasz tervezésű és gyártású gépek számos gyorsasági és magassági rekordot állítottak fel.[43]

Olaszország katonai potenciálja szintén folyamatosan emelkedett. Az 1920-as években ugyan még nem költöttek sokat a fegyverkezésre, de Mussolini mindjobban hajlott az erőszakra, és szorgalmazta a területi terjeszkedést, így az 1930-as években jelentősen nőttek a védelmi költségek. A harmincas évek közepére a nemzeti jövedelemnek valamivel több mint 10%-át, az állami bevételeknek pedig egyharmadát költötték fegyverkezésre, ez több volt, mint Nagy-Britannia vagy Franciaország és az Egyesült Államok hasonló célú kiadásai. Kiváló új hadihajókkal vették fel a versenyt a francia tengerészettel és az angol földközi-tengeri flottával, hogy alátámasszák Mussolini kinyilatkoztatását, miszerint a Földközi-tenger valóban *mare nostrum* („a mi tengerünk"). Amikor Olaszország belépett a háborúba, 113 tengeralattjáróval rendelkezett – „a Szovjetunió kivételével talán ez volt a világ legnagyobb tengeralattjáró-flottája".[44] Az 1940-et megelőző években mind nagyobb összegeket utaltak ki a légierő, a Regia Aeronautica fejlesztésére. Az olaszok Abesszíniában és különösen Spanyolországban demonstrálták légierejük ütőképességét; bizonyítani akarták saját maguk és a külföldi megfigyelők előtt, hogy övék a világ legfejlettebb légiflottája. A tengerészet és a légierő ilyen arányú fejlesztése miatt kevesebb pénz jutott a szárazföldi haderőknek. Az 1930-as évek második felében jelentősen átszervezték a hadsereg harminc hadosztályát, vala-

mint új típusú tankokat és ágyúkat gyártottak. Mussolini úgy érezte, hogy a *squadristákkal* és a kiképzett fasiszta bandákkal együtt egy újabb totális háborúban biztosítható az áhított „nyolcmillió bajonett". Biztatók voltak az előjelek a „Második Római Birodalom" megalapításához.

Az álmok mellett azonban kiábrándító volt a valóság: a fasiszta Olaszország a valódi nemzetközi erőpolitikához viszonyítva rendkívül gyenge volt. A kulcsprobléma az volt, hogy „az ország az első világháború végén gazdaságilag még a közepesnél is gyengébben fejlett volt".[45] Egy főre jutó jövedelme 1920-ban körülbelül Nagy-Britanniának és az Egyesült Államoknak a XIX. század elején és Franciaországnak néhány évtizeddel későbbi szintjével volt egyenlő. A nemzeti jövedelem általános adatai elfedték azt a tényt, hogy az egy főre jutó jövedelem északon 20%-kal az átlag felett, míg délen 30%-kal az átlag alatt volt; és ez a szakadék egyre szélesedett. A folyamatos emigráció következtében a két világháború közötti időszakban Olaszország népessége alig 1%-kal növekedett évente; a bruttó nemzeti termék évi 2%-os emelkedése mellett az egy főre jutó növekedés átlaga évi 1% volt, amely katasztrófának nem, de gazdasági csodának sem nevezhető. Olaszország alapvető gyengeségét elsősorban az okozta, hogy olyan alacsony termelőképességű mezőgazdaságra támaszkodott, amely 1920-ban a bruttó nemzeti termék 40%-át adta, míg a munkaképes lakosság 50%-át kötötte le.[46] A gazdasági elmaradottság további jele volt, hogy a családi kiadások több mint felét még 1938-ban is az élelmiszerek tették ki. A vidéki élet szépségeit hangsúlyozó fasizmus nem csökkentette a kedvezőtlen arányokat, ellenkezőleg: a védővámokkal, a nagyarányú talajjavítással és a gabonakereskedelem teljes körű állami irányításával inkább a mezőgazdaságot támogatta. A kormányzat csökkenteni akarta a külföldi élelmiszer-termelőktől való függést, valamint igyekeztek megakadályozni a parasztok tömeges városba költözését, mivel ott egyidejűleg növelték volna a munkanélküliek számát és a társadalmi problémákat. Ennek következtében vidéken erősen csökkent a foglalkoztatottság, az ezzel járó negatívumokkal együtt: alacsony termelékenység, írástudatlanság, hatalmas területi egyenlőtlenség.

Mivel az olasz gazdaság viszonylag elmaradott volt, és az állam szívesen áldozott pénzt mind a fegyverkezésre, mind a mezőgazdaság fenntartására, nem meglepő, hogy az egyéb befektetésekre fordítható összeg alacsony maradt. Az első világháború már jelentősen csökkentette a belföldi tőkeállományt, a gazdasági válság és a protekcionizmus további csapásokat jelentett. Azok a vállalatok, amelyek a kormánytól repülőgép- vagy teherautó-megrendeléseket kaptak, bizonyára nagy nyereséghez jutottak, de az olasz ipar fejlődését nem lendítette fel ez az önellátásra törekvő gazdaságpolitika; a vámtarifák a gyenge hatásfokú termelőket védték, miközben a kor neomerkantilista irányzata csökkentette a külföldi befektetéseket, amelyek korábban elősegítették az olasz ipar fejlődését. 1938-ban Olaszország részesedése a világ ipari termeléséből még mindig csak 2,8% volt; az acél 2,1%-át, a nyersvas 1%-át, a vasérc 0,7%-át állította elő, míg a szénbányászat 0,1%-át, emellett korszerű energiafelhasználása is sokkal alacsonyabb volt, mint bármely más nagyhatalomé. Ha arra gondolunk, hogy Mussolinit foglalkoztatta egy Franciaország elleni, sőt egy Franciaország és Nagy-Britannia elleni egyidejű háború

gondolata is, érdemes megjegyeznünk, hogy Olaszország továbbra is az importált műtrágyától, széntől, olajtól, vashulladéktól, gumitól, réztől és más létfontosságú nyersanyagoktól függött; ezeknek 80%-a vagy Gibraltáron, vagy Szuezen keresztül érkezett, s jelentős részüket angol hajók szállították. Jellemző, hogy semmilyen terv nem készült arra az esetre, ha az importlehetőségek megszűnnének, nagyobb raktárkészletet sem tudtak felhalmozni a stratégiai fontosságú anyagokból, mivel az 1930-as évek végén Olaszországnak még az alapvető szükségletek fedezésére sem volt elég valutája. A valutahiány megmagyarázza azt is, hogy az olaszok miért nem tudták megvenni az 1935 utáni években kifejlesztett modern repülőgépek, harckocsik, lőfegyverek és hajók előállításához létfontosságú német szerszámgépeket.[47] A gazdasági elmaradottság magyarázza, hogy a Mussolini-rendszer minden erőfeszítése ellenére miért nem fokozódott kellően a fegyveres erők teljesítménye. A tengerészet volt viszonylag a legkorszerűbb, de ahhoz túl gyenge, hogy az angol haditengerészetet kiszorítsa a Földközi-tengerről. Nem voltak repülőgép-anyahajóik – Mussolini megtiltotta a gyártásukat –, s így a Regia Aeronauticára kellett támaszkodniuk, amely hiányos fegyvernemek közti együttműködés miatt nem volt kielégítő megoldás. A hadihajók nehezen állták a viharokat, a számszerűleg sok tengeralattjáró pedig már megépítése idején elavultnak bizonyult. „A tengeralattjáróknak nem voltak megfelelő navigációs műszereik, ha a csőrendszer a mélyvízi bombatámadások miatt megsérült, a légkondicionáló vezetékekből mérges gázok áramlottak ki; viszonylag lassú merülési sebességük végzetesnek bizonyult, ha ellenséges repülőgép támadott."[48] Fokozatosan elavult az olasz légierő is, amely az abesszin törzseket bombázta (ha találatarányuk igen kérdéses is volt), és később spanyol polgárháborús tevékenységével sok megfigyelőre gyakorolt nagy hatást. Az 1930-as évek végére azonban a Fiat CR 42-es kétfedelű repülőgépeket már teljesen háttérbe szorították az új angol és német egyfedelű vadászgépek; a légierő csak könnyű és közepes teljesítményű bombázókkal rendelkezett, gyenge teljesítményű motorokkal és rendkívül hatástalan bombákkal. A tengerészet és a légierő mégis egyre növekvő összeget biztosított magának a védelmi költségvetésből. Ezzel ellentétben a szárazföldi hadsereg részesedése az 1935–36-os 58,2%-ról 1938–39-ben 44,5%-ra esett, pontosan akkor, amikor a legnagyobb szükség lett volna modern harckocsikra, tüzérségre, teherautókra és távközlési rendszerekre. Amikor belépett a második világháborúba, a Fiat L3-as volt az olasz hadsereg legerősebb harckocsitípusa, egy három és fél tonna súlyú, rádió nélküli, kis látószögű és mindössze két géppuskával felszerelt kezdetleges alkotmány; ugyanakkor a legújabb német és francia harckocsik közel húsztonnásak voltak, lényegesen erősebb fegyverzettel.

A fasizmus alatti olasz gazdaság rendkívüli gyengeségének ismeretében meggondolatlanság volna azt állítani, hogy Olaszország egy erős nagyhatalom ellen valaha is háborút nyerhetett volna; ezt még kilátástalanabbá tette az, hogy fegyveres erőit túl korán látták el új fegyverzettel, amely szükségszerűen gyorsan elavult. Az 1930-as években ez általános problémának számított, hiszen hasonlóképpen érintette Franciaországot és Oroszországot is, ezért kell részletesebben foglalkoznunk a kérdéssel, mielőtt visszatérnénk Olaszország gyengeségeinek elemzéséhez.

A tudomány és a technika vívmányainak intenzív alkalmazása átalakította a hadseregek fegyverzetét. A vadászrepülők addig könnyű fegyverzetű és vászonborítású, 320 kilométer óránkénti sebességű kétfedelű gépek voltak, most megjelentek „a dúraluminiumból készült, nehézgéppuskával és gépágyúval, páncélozott pilótafülkével és golyóálló üzemanyagtartállyal felszerelt egyfedelű gépek",[49] mintegy 640 kilométeres sebességgel és jóval erősebb motorral. A bombázógépek is megváltoztak azokban az országokban, amelyek anyagi ereje lehetővé tette: a kétmotoros, rövidebb hatótávolságú középbombázókat felváltották a költséges négymotoros típusok, amelyek nagy bombaterheket tudtak szállítani, és hatótávolságuk meghaladta a 3200 kilométert. A washingtoni szerződés után épített hadihajók (például a King George V., a Bismarck és a North Carolina típusúak) sokkal gyorsabbak és erősebb páncélzatúak voltak, valamint jóval hatásosabb légelhárítással rendelkeztek, mint elődeik. Az újabb repülőgép-anyahajók is nagyobbak és sokkal harcképesebbek voltak, mint az 1920-as években korszerűsített anyahajók és átalakított csatahajók. A harckocsigyártók is nehezebb, jobban felfegyverzett és erősebb páncélzatú modellekkel álltak elő, amelyekhez lényegesen erősebb motorok kellettek, mint az 1935 előtti évek könnyű, kísérleti prototípusaihoz. A fegyverzet korszerűsítésével párhuzamosak voltak a távközlés terén történő változások, a navigációs műszerek fejlődése, a tengeralattjáró-felderítő és -elhárító rendszerek, valamint a radar első típusai és a modern rádiózáshoz elengedhetetlen felszerelések. Ezek nemcsak drágították az újabb fegyvereket, hanem a beszerzésüket is bonyolultabbá tették. Rendelkeztek-e az országok a fejlettebb modellek gyártásához szükséges szerszámgépekkel, sablonokkal és egyén felszerelésekkel? A fegyvergyárak és az elektromos ipar ki tudta-e elégíteni a növekvő igényeket? Volt-e elég gyár és képesített mérnök? Merte-e valaki *leállítani* a kipróbált, de már elavult régebbi típusok gyártását, miközben arra kellett várnia, hogy az újabb modelleket megépítsék és teszteljék? Végül – és ez a legfontosabb – milyen kapcsolatban álltak a kétségbeesett újrafegyverkezési erőfeszítések a nemzet gazdasági helyzetével, a tengerentúli és a belföldi források kiaknázhatóságával és a fizetőképességgel? Ezek az egyáltalán nem új problémák az 1930-as évek döntéshozóit minden eddiginél nehezebb helyzetbe hozták.

Ebben a technikai-gazdasági, valamint diplomáciai összefüggésben érthetjük meg a legjobban a nagyhatalmak 1930-as évekbeli újrafegyverkezési elképzeléseit. A *27. táblázat*ban jól látható az egyes országok védelmi költségeinek alakulása ebben az évtizedben.

A táblázat adatai alapján az olasz probléma világosabbá válik. Olaszország az 1930-as évek első felében nem költött túl sokat a fegyverkezésre, bár a nemzeti jövedelemnek nagyobb hányadát kellett erre a célra fordítania, mint Oroszország kivételével bármelyik másik országnak. A hosszú abesszíniai hadjárat, valamint a spanyol intervenció 1935–1937 között azonban nagyon megnövelte a kiadásokat. Így ezekben az években az olasz védelmi költségek egy részét a folyamatban levő hadműveletekre és nem az egyes fegyvernemek vagy a fegyvergyártás fejlesztésére költötték. Az abesszín és a spanyol kaland meggyengítette Olaszországot, nemcsak a harctéri veszteségek miatt, hanem azért is, mert minél tovább tartottak a harcok,

27. TÁBLÁZAT **A nagyhatalmak védelmi költségei 1930–1938 között**[50]

(1980-as dollármilliókban)

	Japán	*Olaszország*	*Németország*	*SZU*	*Nagy-Britannia*	*Franciaország*	*USA*
1930	218	266	162	722	512	498	699
1933	183	351	452	707	333	524	570
	(356)	(361)	(620)	(303)	(500)	(805)	(792)
	[387]						
1934	292	455	709	3479	540	707	803
	(384)	(427)	(914)	(980)	(558)	(731)	(708)
	[427]						
1935	300	966	1607	5517	646	867	806
	(900)	(966)	(2025)	(1607)	(671)	(849)	(933)
	[463]						
1936	313	1149	2332	2933	892	995	932
	(440)	(1252)	(3266)	(2903)	(911)	(980)	(1119)
	[488]						
1937	940	1235	3298	3446	1245	890	1032
	(1621)	(1015)	(4769)	(3430)	(1283)	(862)	(1079)
	[1064]						
1938	1740	746	7415	5429	1863	919	1131
	(2489)	(818)	(5807)	(4527)	(1915)	(1014)	(1131)
	[1706]						

annál hosszabb ideig kellett importálniuk és fizetniük a létfontosságú stratégiai nyersanyagokat, ennek köszönhetően az Olasz Nemzeti Bank tartalékai 1939-ben majdnem teljesen elfogytak. Mivel a légierő és a hadsereg modernizálásához szükséges szerszámgépeket és más felszereléseket nem tudta megfizetni, az 1940-et megelőző két-három évben az ország egyre gyengébbé vált. A hadseregen nem segített az újraszervezés. Amikor egy hadosztályt egyszerűen háromról két ezredre csökkentettek, ez sok tiszt előléptetésével járt, anélkül azonban, hogy a hatékonyság igazán növekedett volna. A légierő fenntartását egy olyan ipar biztosította, amelynek termelékenysége *alacsonyabb* volt az 1915–18-as szintnél, és azt állították, hogy több mint 8500 repülőgépük van; alaposabb tájékozódás után a valóságban 454 bombázó és 129 vadászgép a végösszeg, és ezek közül más ország légierejében keveset minősítettek volna első osztályúnak.[51] Az eddigi adatokat összegezve kimondhatjuk, hogy amikor Mussolini 1940-ben azzal a tudattal vitte bele országát az újabb világháborúba, hogy azt már lényegében meg is nyerték. Ugyanakkor nem voltak korszerű tankjaik, lévédelmi ágyúik, gyors vadászgépeik, hatásos bombáik, repülőgép-anyahajóik, radarberendezésük, külföldi valutájuk és haté-

kony utánpótlási rendszerük. Valójában csak a csoda vagy a német segítség akadályozhatta meg a fantasztikus méretű bukást.

A fegyverzet és a felkészültség számadatai természetesen nem tükrözik a vezetés, a katonák ütőképességének minőségét és a nemzet harckészségének elemeit; mindezek távolról sem kompenzálhatták Olaszország gazdasági és anyagi hiányosságait, inkább viszonylagos gyengeségét növelték. A fasiszta eszmék terjesztése ellenére az olasz társadalomban és a politikai kultúrában 1900 és 1930 között semmi olyan lényeges változás nem történt, ami a tehetséges, ambiciózus férfiak számára a katonai pályát vonzó karrierlehetőséggé változtatta volna; hiányzott a kezdeményezőkészség és a személyes karrier iránti érdeklődés, mindez elképesztette a német attasékat, valamint más katonai megfigyelőket. A hadsereg nem volt Mussolini engedelmes eszköze; sokszor nem teljesítették kívánságait, és számtalan okot tudtak felsorakoztatni, hogy mit miért nem lehet megcsinálni. A hadsereget végül is gyakran előzetes konzultációk nélkül sodorták olyan konfliktusokba, amelyekben feltétlenül tennie kellett valamit. A törzskart óvatos és gyengén képzett tisztek irányították, és hiányzott a tapasztalt tiszthelyettesek segítsége, a hadsereg helyzete komoly háború esetén reménytelen volt, és a tengerészet (a kis tengeralattjárók kivételével) sem volt sokkal jobb. Ha a légierő tisztikara és legénysége kicsit iskolázottabb és jobban kiképzett volt is, ez nem jelentett igazi előnyt számukra, mivel elavult gépekkel repültek, amelyek motorja a sivatagi homoktól befulladt, s csekély hatású bombákkal és siralmas tűzerővel rendelkeztek. Talán mondanunk sem kell, hogy nem létezett olyan vezérkari csoport, amely a fegyvernemek között koordinálta volna a terveket, vagy megvitatta és eldöntötte volna a védelem lehetőségeit.

Végül pedig ott volt maga Mussolini, a legfőbb stratégiai tehertétel. Közel sem volt olyan Hitlerhez hasonló kvalitású teljhatalmú vezető, mint amilyennek hirdette magát. III. Viktor Emánuel király igyekezett megőrizni előjogait, az adminisztráció és a tisztikar nagy része királyhű is maradt. Az olaszok számára a pápai állam független és rivális hatalmi központ volt. Az 1930-as évekre sem a nagyiparosok, sem a parasztság nem rejongott a fasiszta rendszerért; maga a Fasiszta Párt pedig, de legalábbis helyi vezetői inkább az üzleti lehetőségek elosztásával, mint a nemzeti dicsőség kérdésével voltak elfoglalva.[52] De ha Mussolini egyeduralma teljes lett volna is, Olaszország helyzete akkor sem lehetett volna jobb, tekintettel a Duce önteltségére, fellengzős és nagyzoló stílusára, hazudozásaira, korlátozott cselekvési és gondolkodási képességére, valamint kormányzási alkalmatlanságára.[53]

1939–1940-ben a nyugati szövetségesek gyakran fontolgatták annak lehetséges előnyeit és hátrányait, ha Olaszország semlegességét feladva, hadba lépne a németek oldalán. Az angol vezérkar szívesebben elkerülte volna az olaszok háborús részvételét, hogy megőrizhesse a békét a Földközi-tenger térségében és a Közel-Keleten; de az Olaszország háborúba lépését szorgalmazó ellenvélemények – visszatekintve – helyesnek bizonyultak.[54] Az emberiség konfliktusainak történetében ritka és kivételes helyzet, hogy egy újabb harcoló fél bekapcsolódása egy háborúba jobban ártana szövetségeseinek, mint az ellenfeleknek. Ebből a szempontból Mussolini Olaszországa egyedülálló volt.

A status quo japán megkérdőjelezése szintén egyedi természetű volt, de ezt már sokkal komolyabban kellett venniük a hatalmaknak. Az 1920–1930-as évek raszszista és előítéletekkel terhelt világában a japánokat a Nyugat „kis, sárga emberekként" tartotta számon. Csakis a Pearl Harbor-i, a malájföldi és a Fülöp-szigeteki megrendítő támadások idején deült ki, mennyire ostoba az a sablon, mely szerint a japánok rövidlátó, satnya, technikai érzék nélküli emberek.[55] A japán tengerészet keményen felkészült mind a nappali, mind az éjszakai harcokra; attaséi folyamatosan szállították az információkat a tokiói tervezőknek és a hajókonstruktőröknek. Mind a hadsereg, mind a tengerészeti légierő jól képzett volt, s hozzáértő pilótákkal és mindenre elszánt legénységi állománnyal rendelkeztek.[56] A szárazföldi hadseregnél a vakmerő és elvakultan hazafias tisztikar *bushido*-szellemmel átitatott haderőt vezetett; ezek a csapatok mind a támadó, mind a védekező harcászatban félelmetes erőt képviseltek. Azt a fanatikus lelkesedést, amely a gyenge miniszterek elleni merényleteket ösztönözte, könnyen lehetett támadó harctéri szellemmé alakítani. Míg más hadseregeknél puszta frázis volt az „utolsó emberig tartó küzdelem", a japán katonák ezt szó szerint értelmezték, és végre is hajtották.

De a legfőbb különbség a japánok és – például – a zulukaffer harcosok között az volt, hogy a puszta bátorság és elszántság mellett sokkal különbek voltak katonai-technikai téren is. Az 1914 előtti japán iparosodási folyamatnak hatalmas lendületet adott az első világháború, részben a szövetséges hadianyag-szerződéseknek és a japán szállítási lehetőségek iránti fokozott igénynek köszönhetően, részben, mivel exportőrei be tudtak jutni azokra az ázsiai piacokra, amelyeket a Nyugat már nem tudott ellátni.[57] Az import és az export megháromszorozódott a háború alatt, az acél- és cementgyártás duplájára nőtt, és nagy előrelépéseket tettek a a vegy-, illetve a villamosiparban. Az Egyesült Államokhoz hasonlóan Japán a háború alatt visszafizette külföldi adósságait, és maga is hitelezővé vált. Hajóépítése nagyob felfutott, 650 000 tonnányit bocsátott vízre 1919-ben, szemben az 1914-es 85 000 tonnával. A *Népszövetség Világgazdasági Szemléje* kimutatása szerint a háború itt még az Egyesült Államoknál is jobban fellendítette az ipari termelést, s mivel a növekedés az 1919–38-as időszak alatt is folytatódott, ez azt jelentette, hogy az összes termelést tekintve a Szovjetunió után Japán volt a második a világon (lásd a *28. táblázat*ot).

1938-ban Japán már nemcsak Olaszországnál volt jóval erősebb gazdaságilag, hanem Franciaországot is megelőzte az ipari termelésben (lásd a *14–18. táblázato*kat). Ha katonai vezetői nem kezdenek háborút 1937-ben Kínában és 1941-ben a csendes-óceáni térségben, arra a következtetésre juthatunk, hogy Japán Nagy-Britanniát is hamarabb túlszárnyalta volna, mint ahogy ez valójában az 1960-as évek közepén megtörtént.

Japán természetesen nem minden erőfeszítés nélkül oldotta meg gazdasági problémáit, de mindenesetre folyamatosan erősödött. Kezdetleges bankrendszere miatt az első világháború alatt nem volt könnyű átállnia a hitelező országok sorába, s a pénzkészlet kezelése hatalmas inflációhoz vezetett, nem szólva az 1919-es „rizslázadásokról".[58] Amint Európa újrakezdte a békebeli textilgyártást és a kereskedelmi hajók építését, Japán megérezte a verseny szorítását. Ipari termelési költségei ekkor

28. TÁBLÁZAT **Az ipari termelés éves mutatói 1913–1938 között**[59]

(1913 = 100)

Év	*Világ*	*USA*	*Német-ország*	*Nagy-Britannia*	*Franciaország*	*SZU*	*Olaszország*	*Japán*
1913	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1920	93,2	122,2	59,0	92,6	70,4	12,8	95,2	176,0
1921	81,1	98,0	74,4	55,1	61,4	23,3	98,4	167,1
1922	99,5	125,8	81,8	73,5	87,8	28,9	108,1	197,9
1923	104,5	141,4	55,4	79,1	95,2	35,4	119,3	206,4
1924	111,0	133,2	81,8	87,8	117,7	47,5	140,7	223,3
1925	120,7	148,0	94,9	86,3	114,3	70,2	156,8	221,8
1926	126,5	156,1	90,9	78,8	129,8	100,3	162,8	264,9
1927	134,5	154,5	122,1	96,0	115,6	114,5	161,2	270,0
1928	141,8	162,8	118,3	95,1	134,4	143,5	175,2	300,2
1929	153,3	180,8	117,3	100,3	142,7	181,4	181,0	324,0
1930	137,5	148,0	101,1	91,3	139,9	235,5	164,0	294,9
1931	122,5	121,6	85,1	82,4	122,6	292,9	145,1	288,1
1932	108,4	93,7	70,2	82,5	105,4	326,1	123,3	309,1
1933	121,7	111,8	79,4	83,3	119,8	363,2	133,2	360,7
1934	136,4	121,6	101,8	100,2	111,4	437,0	134,7	413,5
1935	154,5	140,3	116,7	107,9	109,1	533,7	162,2	457,8
1936	178,1	171,0	127,5	119,1	116,3	693,3	169,2	483,9
1937	195,8	185,8	138,1	127,8	123,8	772,2	194,5	551,0
1938	181,7	143,0	149,3	117,6	114,6	857,3	195,2	552,0

még magasabbak voltak a nyugatiaknál. Lakosságának jelentős része továbbra is a kisparcellás mezőgazdasági művelést folytatta, és ezeket a termelőket nemcsak a növekvő tajvani és koreai rizsimport, hanem a létfontosságú selyemexport összeomlása is sújtotta, amely az erősen lecsökkent amerikai kereslet következtében 1930 után éreztette hatását. A japán politikusok ezeket a problémákat szívesen oldották volna meg a birodalmi terjeszkedés eszközeivel. Mandzsúria meghódítása például nemcsak katonai, hanem gazdasági előnyökkel is járt. A japán ipar és kereskedelem részben az újrafegyverkezésen, részben a kelet-ázsiai piacok kiaknázásán keresztül erőre kapott az 1930-as években, de mindjobban függött az importált nyersanyagoktól (ebből a szempontból bizonyos mértékig hasonlított Olaszországra). Amint a japán acélipar növekedett, egyre nagyobb mennyiségű kínai és malájföldi nyersvasra és ércre volt szüksége. A hazai szén- és rézkészletek szintén nem tudták kielégíteni az ipar igényeit, de még kritikusabb volt a nyersolaj majdnem teljes hiánya. A „gazdasági biztonságra" való japán törekvés[60] – amely a

buzgó nacionalisták és a katonacsászárok szemében magától értetődően helyes volt – előrehajtotta az országot, de igen vegyes eredményekkel járt.

A gazdasági nehézségek ellenére – természetesen bizonyos mértékig ezek következtében is – a Takahasi vezette pénzügyminisztérium az 1930-as évek elején felelőtlenül nagy kölcsönöket vett fel annak érdekében, hogy több pénzt tudjon fegyverkezésre fordítani. Az 1931–32-es 31%-hoz képest 1936–37-ben 47%-ot ért el a hadseregfejlesztés részesedése a kormányköltségvetésből.[61] Amikor Takahasi végre rádöbbent a súlyos gazdasági következményekre, és mérsékelni akarta a további hadikiadásokat, a militarista erők meggyilkoltatták, és tovább emelkedtek a fegyverkezési kiadások. A következő évben a költségvetés 70%-a jutott a fegyveres erőknek, és így abszolút számokban kifejezve Japán többet költött fegyverkezésre, mint a nála jóval gazdagabb demokráciák. Így az 1930-as évek végén a japán hadsereg az olaszokhoz, sőt még a franciákhoz és az angolokhoz képest is sokkal jobb helyzetben volt. A császári haditengerészet, amelynek méretét a washingtoni egyezmény közelítően az angol, illetve az amerikai haditengerészet felében korlátozta, a valóságban jóval erősebb volt. Amíg a két vezető tengeri hatalom az 1920-as és a korai 1930-as években takarékoskodott, addig Japán folyamatosan építette hadiflottáját, és az egyezmény korlátait titokban jóval meg is haladta. Nehézcirkálói például közelebb álltak a 14 000 tonnához, mint az engedélyezett 8000 tonnához. A jelentősebb japán hadihajók gyorsak és jól felfegyverzettek voltak; a régebbi hadihajókat modernizálták, és az 1930-as évek végére megszületett az óriási Yamato típusú hajó, amely a legnagyobb volt a világon. Jóllehet a világ tengerészeti vezetőinek nem nagyon tűnt fel, a leghatékonyabb a 3000 repülőgéppel és 3500 pilótával rendelkező, hatalmas tengeri légierő volt. Ezeknek tíz anyahajó volt a bázisuk, de ide tartoztak a szárazföldön állomásozó nagy tűzerejű bombázó- és torpedóvető-osztagok is. A japán torpedók robbanóereje és minősége felülmúlhatatlan volt. Végül a japánoké volt a világ harmadik legnagyobb kereskedelmi hajóhada is, de különös módon a haditengerészet teljesen elhanyagolta a tengeralattjáró-elhárítást.[62]

A sorozási rendszernek köszönhetően a japán hadsereg mindig elegendő embertartalékkal rendelkezett, és az újoncokba sikeresen belenevelték a vakfegyelem és a maximális önfeláldozás hagyományait. Bár a korábbi években korlátozták a hadsereg nagyságát, a fejlesztésnek köszönhetően az 1937-es 24 szárazföldi hadosztály és 54 repülőezred 1941-re 51 hadosztályra és 133 repülőezredre növekedett. Volt ezenkívül 10 tartalék hadosztályuk kiképzési célokra és nagyszámú egyéb hadseregcsoport és helyőrségi állomány, ezek közelítőleg további 30 hadosztálynyi erőt képviseltek. A háború előestéjén tehát a japán hadsereg több mint egymillió emberrel rendelkezett, közel kétmillió kiképzett tartalékossal a háttérben. A harckocsikkal Japán nem volt felszerelve, mert sem a hazai terep, sem Kelet-Ázsia fahídjai nem voltak alkalmasak ilyen hadműveletekre, ezzel szemben mozgékony tüzérségük kiválóan megfelelt, és a katonák értettek a dzsungelbeli harcmodorhoz, a hídveréshez és a partraszállási manőverekhez. A hadsereg 2000 repülőgépe közül is kiemelkedett a félelmetes Mitsubishi A6M Zero vadászgép, amely gyorsaságával

és nagyszerű repülési paramétereivel felvette a versenyt valamennyi akkoriban gyártott európai géppel.[63]

Japán katonai erejét tehát igen erősnek mondhatjuk ebben az időben, de mégsem volt mentes minden gyengeségtől. Az 1930-as években a kormány döntéseit a különböző érdekcsoportok összeütközései, a civil–katona viták és merényletek tették egyenetlenné, időnként összefüggéstelenné is. Emellett a hadsereg és a haditengerészet között hiányzott a kellő koordináció, mindez önmagában még nem volt egyedülálló helyzet a világon, de Japán esetében mégis veszélyesebbnek bizonyult, mert az egyes fegyvernemeknek más és más volt a működési területük, sőt az ellenfeleik is. A haditengerészet például egy Nagy-Britannia vagy Egyesült Államok elleni háborúra számított, ugyanakkor a szárazföldi hadsereg kizárólag az ázsiai kontinensre és az ottani japán érdekeket fenyegető Szovjetunióra összpontosította figyelmét. Mivel a politikai életben a szárazföldi erőknek volt nagyobb befolyásuk – ők irányították a legfőbb császári parancsnokságot is –, általában ők lettek a hangadók. Sem a tengerészetben, sem a külügyminisztériumban nem volt hatékony ellenzék, bár egyaránt ellenezték az 1937-es Marco Polo hídi incidens után a hadsereg további Kína elleni lépéseit. Észak-Kína Mandzsúrián keresztül történt megszállása, valamint több, Kínában végrehajtott partraszállás ellenére a japánoknak nem sikerült döntő győzelmet elérniük. Komoly veszteségei ellenére Csang Kai-sek folytatta a küzdelmet, és egyre beljebb nyomult a szárazföldön, míg a japán támadó csapatok és repülőgépek követték. A császári főparancsnokságnak nem annyira a hadjárat komoly veszteségei – az elesett japánok száma mintegy 70 000 katona volt –, mint inkább a nem túlságosan hatásos és hosszan tartó háborúzás hatalmas költségei okoztak problémát. 1937 végén több mint 700 000 japán katona harcolt Kínában (és ez a szám folyamatosan emelkedett, bár Willmott 1938-as 1,5 milliót meghaladó becslése túlzásnak tűnik),[64] anélkül, hogy bármikor egy döntő győzelmet arattak volna. A „kínai incidens", ahogyan Tokióban emlegették, már naponta 5 millió dollárba került, és még jobban emelte a védelmi költségeket. 1938-ban bevezették a jegyrendszert, egész sor egyéb szigorító rendelkezés kíséretében, mindez lényegében „totális háborús mozgósítást" jelentett. Az ország riasztó mértékben eladósodott, a kormány egyre újabb és újabb kölcsönöket vett fel, hogy fedezni tudja a rendkívüli mértékű védelmi költségeket.[65]

Még jobban megnehezítette e stratégia további fenntartását Japán nyersanyag- és valutaállományának csökkenése, valamint növekvő importfüggése a kínai hadviselésüket helytelenítő amerikaiaktól, angoloktól és hollandoktól. Miután a kínai hadjáratban a légierő rendkívül nagy mennyiségű üzemanyagot használt fel, „elrendelték, hogy a hazai gyáripar 37%-kal, a hajózás 15%-kal és az autóközlekedés 65%-kal köteles csökkenteni az üzemanyag-fogyasztást".[66] A kialakult helyzet azért is vált tűrhetetlenné a japánok számára, mert meg voltak győződve arról, hogy Csang Kai-sek csapatainak ilyen kitartó ellenállását kizárólag a Burmán, Francia Indokínán és egyéb útvonalakon keresztül érkező nyugati utánpótlás tehette lehetővé. Logikusnak tűnt, és mindinkább erősödött az a meggyőződés, hogy Japánnak most dél felé kell támadnia, egyrészt azért, hogy Kínát elszigetelje,

másrészt azért, hogy rátehesse a kezét Délkelet-Ázsia, Holland Kelet-India és Borneó olajára és egyéb nyersanyagaira. Ez volt az az irányvonal, amelyet a japán haditengerészet mindig is előnyben részesített volna; így aztán lassanként a szárazföldi hadseregnek is be kellett látnia, hogy – a Szovjetunióval kapcsolatos aggodalmai és folyamatban levő széles körű kínai hadműveletei ellenére – ez az akció szükséges Japán gazdasági biztonságának megőrzéséhez.

Mindez talán a legsúlyosabb problémához vezetett. Ha az 1930-as évek végére kifejlesztett katonai erejét tekintjük, a japánok könnyedén kisöpörhették volna a franciákat Indokínából és a hollandokat Kelet-Indiából. Maga Nagy-Britannia is nehezen tarthatta volna meg birtokait Japánnal szemben, ezt az 1930-as években a Whitehall stratégái el is ismerték. Amikor a háború kitört Európában, a távol-keleti angol kötelezettségek kivihetetlenné váltak. Japán számára azonban egy esetleges Oroszország vagy Egyesült Államok elleni háború egészen mást jelentett. Az 1939. májusi és augusztusi Nomonhan környéki határincidensek következményeként a császári főparancsnokságot megriasztotta a szovjet tüzérség és légierő egyértelmű fölénye, valamint a hatalmas harckocsik tűzereje.[67] Mivel a Kvantung-hadseregnek Mandzsúriában feleannyi hadosztálya volt, mint az oroszoknak Mongóliában és Szibériában, és egyre nagyobb haderőt kellett bevetniük Kínában, még a szélsőségesebb japán tisztek is beismerték, hogy a Szovjetunió elleni háborút el kell kerülni addig, amíg a nemzetközi körülmények kedvezőbbek lesznek.

De ha egy északi irányú háború meghaladná Japán lehetőségeit, nem volna ugyanaz a helyzet egy déli háború esetén, ha fennáll a veszély, hogy az Egyesült Államok is belekeveredik? És az a Roosevelt-adminisztráció, amely kifejezetten rosszallta Japán Kínában folytatott hódító hadműveleteit, szó nélkül belenyugszik majd, hogy Tokió bekebelezi Holland Kelet-Indiát és Malájföldet, és ezáltal elkerüli az amerikai gazdasági nyomást? A repülőgép-alkalrészekre kimondott 1938. júniusi „morális embargó", egy évvel később az amerikai–japán kereskedelmi egyezmény visszavonása és főként az 1941. júliusi indokínai japán hatalomátvételt követő angol–holland–amerikai olaj- és vasércexport befagyasztása világossá tette, hogy a japán „gazdasági biztonságot" csakis az Egyesült Államok elleni biztosíthatja. De az Egyesült Államok népessége majdnem kétszerese volt Japánénak, nemzeti jövedelme pedig *tizenhétszerese,* ötször annyi acélt termelt, hétszer annyi szenet, és évente nyolcvanszor több motoros járművet állított elő. Még az 1938-as gyenge évben is hétszerese volt az amerikai ipari potenciál Japánénak;[68] más években kilenc-tízszeresét is elérhette. Ha elismerjük is a japán hazafias lelkesedés magas szintjét, és visszaemlékszünk sokkal erősebb ellenfelek elleni váratlanul nagyarányú győzelmeikre (1895 – Kína, 1905 – Oroszország), jelenlegi tervük a hihetetlen és az abszurd határán állt. Olyan józan stratégáknak, mint Jamamoto admirális, ostobaságnak tűnt olyan hatalmas ország megtámadása, mint az Egyesült Államok, különösen akkor, amikor kiderült, hogy a japán szárazföldi hadsereg zöme továbbra is Kínában marad. Ha viszont 1941 júliusa után *nem* támadják meg az Egyesült Államokat, ez annyit jelent, hogy Japán továbbra is ki van téve a nyugati gazdasági zsarolásnak, amely szintén elviselhetetlen volt. Mivel hátrafelé már nem mehettek, a japán katonai vezetők felkészültek az előrenyomulásra.[69]

A háború utáni területi és gazdasági rendezéssel elégedetlen nagyhatalmak közül az 1920-as években Németország látszott a leggyengébbnek és kínlódott a legtöbb problémával. A versailles-i szerződés katonai rendelkezései megbéklyózták, a jóvátételek fizetése túlterhelte, a francia és a lengyel határkiigazítások stratégiailag korlátozták, az infláció, az osztályfeszültségek és az ezzel járó ingatag helyzet belsőleg is megrázta, így a zavaros választási és pártviszonyokat is beleszámítva Németország közel sem élvezett a külpolitikában az Olaszországéhoz vagy Japánéhoz hasonló cselekvési szabadságot. Bár az általános jólét, valamint Stresemann Németország helyzetének javítására irányuló diplomáciai sikerei következtében az 1920-as évek végére nagymértékben javult a helyzet, az ország még mindig politikai gondokkal küzdő, „félig szabad" nagyhatalom volt. Az 1929–33-as pénzügyi és kereskedelmi válság azután aláásta amúgy is labilis gazdaságát, és véget vetett a sokak számára ellenszenves weimari demokráciának is.[70]

Ha Hitler megjelenése néhány év alatt átalakította is Németország európai helyzetét, érdemes felidézni a már korábban megállapítottakat kisebb-nagyobb mértékben minden német „revizionista" volt, és a korai náci külpolitikai program nagy része csak *folytatta* a német nacionalisták és a fegyveres erők korábbi törekvéseit. Az 1919-es kelet-közép-európai határrendezést több ország és etnikai csoport is elégtelennek tartotta, és már jóval a náci hatalomátvétel előtt változásokat követelt, a változások elérése érdekében hajlandó volt Berlinhez csatlakozni; területi, népességi és nyersanyagforrás-veszteségei ellenére Németország megőrizte azt az ipari potenciált, amely később a leghatalmasabb lett Európában, emellett a német erősödés visszaszorításához szükséges nemzetközi egyensúly már nem volt olyan egyértelmű és összehangolt, mint 1914 előtt. Kétségtelen, hogy Hitler rövid idő alatt hatalmas sikereket ért el Németország diplomáciai és katonai helyzetének javításában, de az is világos, hogy sok más fontos körülmény is kedvezett a lehetőségek kíméletlen kihasználásában.[71]

Hitler „különlegessége" – a könyvünkben érintett témákkal kapcsolatban – két területen mutatkozott meg. Először is sajátos megszállottsággal és mániákus erővel akart egy új, nemzetiszocialista Németországot létrehozni: egy zsidóktól, cigányoktól és minden más, nem teuton elemtől „megtisztított" társadalmat; olyan népet, amely gondolatait és lelkét egyaránt a megkérdőjelezhetetlen rendszer rendelkezésére bocsátja, és maga a rendszer helyettesíti majd a régebbi osztály, egyház és család iránti hűséget; olyan gazdaságot kívánt, amely bármikor mozgósítható és irányítható abból a célból, hogy akkor és arra tudja kiterjeszteni a nagynémet hatalmat és eszméket, amerre a Führer éppen szükségesnek látja, természetesen bármely nagyhatalom ellenében is. Az erőszak, a küzdelem és a gyűlölet ideológiája volt ez, amely diadalmasan zúzta szét az ellenfelet, és még a kompromisszum gondolatát is elvetette.[72] A XX. századi német társadalom nagyságát és összetettségét tekintve, ez valószínűtlen vízió volt: „Hitler hatalmának voltak korlátai"[73] az országban; egyének és érdekcsoportok támogatták ugyan 1932–33-ban, sőt még 1938–39-ben is, de már csökkenő lelkesedéssel; és kétségtelen, hogy mindazok mellett, akik nyíltan szembeszálltak a rendszerrel, akadtak mások is, akik befelé forduló szellemi ellenállást tanúsítottak. De az ilyen kivételek mellett az sem volt

kétséges, hogy a nemzetiszocialista rendszer rendkívül népszerű volt, és – ami még fontosabb – a nemzeti erőforrások felett vitathatatlanul abszolút hatalmat gyakorolt. Egy háborúra és a hódításra irányuló politikai kultúrával és annyira eltorzított gazdasági rendszerrel, ahol 1938-ban a kormánykiadások 52%-át és a bruttó nemzeti termék 17%-át fordították fegyverkezésre, Németország az összes többi nyugat-európai államhoz képest más kategóriába került. München évében Németország valóban többet költött fegyverekre, mint Nagy-Britannia, Franciaország és az Egyesült Államok együttvéve. Az államapparátus Németország teljes nemzeti energiáját az új háborúra való mozgósításra összpontosította.[74]

A német újrafegyverkezés második jellemzője a terjeszkedési hajsza során bizonytalanná váló nemzetgazdaság rosszabbodó helyzete volt. Mint előbb már megjegyeztük, az 1930-as évek végére mind az olasz, mind a japán gazdaság hasonló problémákkal küszködött, de hasonlóképpen járt Franciaország és Nagy-Britannia is, amikor lépést akart tartani a fegyverkezési hajsza fantasztikus ütemével. De a fegyveres erők fejlesztése egyik országban volt olyan gyors ütemű, mint Németországban. 1933 januárjában a hadsereg legálisan legfeljebb százezer emberből állhatott volna, ám a katonaságnak már megvoltak a titkos tervei jóval Hitler hatalomátvétele előtt: a hét hadosztályt huszonegyre akarták bővíteni – mint ahogyan titokban már előkészítették a légierő, az új harckocsitípusok és más, a versailles-i szerződésben tiltott hadfelszerelések fejlesztési terveit. 1933 februárjában Hitler azt az általános utasítást adta von Fritsch-nek, hogy „létre kell hozni a lehető legerősebb hadsereget",[75] ezt a tervezők zöld lámpának tekintették, hogy a korábbi elképzeléseket végre pénzügyi és létszámkorlátozások nélkül megvalósíthassák. 1935-ben azonban már sorozást rendeltek el, és 36 hadosztályra emelték a hadsereg maximális létszámát. Az ausztriai csapatok beszervezése 1938-ban an Anschluss után, a rajnai katonai rendőrség hatalomátvétele, a páncéloshadosztályok létrehozása és a Landwehr újjászervezése még magasabbra emelte ezt a számot. Az 1938. év végi válságos időszakban a hadsereg összlétszáma 42 aktív, 8 tartalékos és 21 Landwehr-hadosztály volt; a következő nyáron, közvetlenül a háború kitörése előtt, a német szárazföldi seregek listáján már 103 hadosztály szerepelt, számuk tehát egy év alatt 32-vel emelkedett.[76] A Luftwaffe (a német légierő) növekedése még nagyobb arányú és még gyorsabb volt. A repülőgépgyártás az 1932-es 36-ról 1934-ben 1938-ra és 1936-ban 5112 gépre emelkedett, a 26 repülőszázad pedig (1933. júliusi adat szerint) 302 századra növekedett, a háború kitörésekor 4000 bevethető harci repülőgéppel rendelkeztek.[77] A haditengerészet növekedési adatai nem voltak ennyire magasak, mivel – Tirpitz korábban már észrevette ezt – egy erős hadiflotta létrehozása legkevesebb egy-két évtizedet igényelt volna. Mindemellett 1939-ben számos gyors, modern hadihajó állt Raeder admirális parancsnoksága alatt, a tengerészet létszáma ötször akkora volt, mint 1932-ben, és az erre a területre fordított kiadások tizenkétszer haladták meg a Hitler hatalomra jutása előtti értékeket.[78] A német újrafegyverkezési program tehát azt a célt tűzte ki, hogy a földön, tengeren és a levegőben egyaránt a lehető leggyorsabban megváltoztatja majd a hatalmi egyensúlyt.

Mindez kívülről szemlélve hatásosnak tűnt, de belül határozottan ingatag volt. A német gazdaságot a versailles-i területi rendezés következtében súlyos csapások érték; az 1923-as nagy infláció, a jóvátételek fizetése, az 1914 előtti külföldi piacokra való visszatérés nehézségei egyaránt azt jelentették, hogy Németország termelése csak 1927–28-ban érte el az első világháború előtti szintet. Alig tért magához a gazdaság, a rövidesen bekövetkező világgazdasági válság újból visszavetette, mert Németországra súlyosabban hatott, mint a többi országra; 1932-ben az ipari termelés csak 58%-a volt az 1928-asnak, az export és import a korábbi szint felénél kevesebbre esett vissza, a bruttó nemzeti termék 89 milliárdról 57 milliárd birodalmi márkára csökkent, a munkanélküliség pedig 1,4 millióról 5,6 millióra emelkedett.[79] Hitler korai népszerűsége nagyrészt abból származott, hogy a nagyarányú útépítési, villamosítási és iparteleítési programok komolyan csökkentették a munkanélküliséget, még mielőtt ehhez a kötelező sorozás is hozzájárult volna.[80] 1936-ra azonban a fegyverkezésre fordított hatalmas költségek egyre inkább befolyásolták a gazdasági fellendülést. Rövid távon ez a költekezés még egy kvázi-keynesiánus kormányzati lökést jelentett a tőkebefektetéseknek, valamint az ipari befektetéseknek. Közép- és hosszú távon ijesztőek voltak a gazdasági következmények. Komolyabb nehézségek nélkül valószínűleg csak az USA gazdasága tudta volna elviselni a fegyverkezési költségek okozta nyomást; a német gazdaság semmiképpen sem.

Az első komolyabb probléma – amelyet abban az időben a külföldi megfigyelők nemigen vettek észre – a nemzetiszocialista döntéshozatal kaotikus rendszere volt, amelyet minden bizonnyal Hitler támogatott a főhatalom megőrzése miatt. A Négyéves Terv meghirdetése ellenére sem volt olyan összehangolt nemzeti program, amely kapcsolatot teremtett volna a fegyverkezés és Németország valós gazdasági kapacitása, illetve a prioritásokat meghatározó fegyvernemek között. Göring, a terv névleges irányítója, reménytelenül rossz adminisztrátor volt. Mindegyik fegyvernem igyekezett új (gyakran értelmetlen) célokat kitűzni, hogy a szükséges tőkebefektetésért és különösen a nyersanyagokért folytatott versenyben igyekezzen a saját terjeszkedését megvalósítani. Bizonyára még kaotikusabb lett volna a helyzet, ha a kormány nem vezet be szigorú munkaerő-korlátozásokat, és nem ösztönzi a magánipart, hogy nyereségét az állam által támogatott iparágakba fektessék, valamint a magas adózással, a hiánykölcsönökkel, a bérek és a személyi fogyasztás korlátozásán keresztül nem kényszeríti a bruttó nemzeti termék mind nagyobb hányadát hadiipari tőkebefektetésekre. Amikor a kormányköltségek 1938-ban a bruttó nemzeti termék 33%-ára emelkedtek (és a „magán"-befektetések nagy része a kormány kérésére jött létre), még ekkor sem voltak elegendők a források a fegyveres erők megalomániás igényeinek kielégítésére. A *Z-terv* flottaépítési terveihez 6 millió tonna gázolajra lett volna szükség (egyenlő Németország egész 1938-as fogyasztásával!); a Luftwaffe terve szerint 1942-ben 19 000 (!) harcképes repülőgépre lett volna szükség, ez pedig a „*világ* teljes kőolajtermelésének 85%-át"[81] igényelte volna. A fegyvernemek egész idő alatt azért küzdöttek, hogy minél nagyobb arányban részesedjenek a képzett munkaerőből, az acéltermékekből, a golyóscsapágyakból, a nyersolajból és más létfontosságú nyersanyagokból.

Ez az őrült fegyverkezés végső soron szembekerült Németország súlyos nyersanyagimport-szükségletével. Mivel csak szénkészletei voltak gazdagok, a birodalomnak hatalmas mennyiségű vasércre, rézre, bauxitra, nikkelre, nyersolajra és sok egyéb olyan anyagra volt szüksége, amelyek a modern ipar és a modern fegyverkezés elsődleges alapanyagai voltak.[82] Az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió ezekkel az anyagokkal bőségesen el volt látva. 1914 előtt Németország ipari termékei fellendülőben levő exportjával fizetett mindezekért, az 1930-as években azonban erre már nem nyílt lehetőség, mivel a német ipart harckocsik, ágyúk és repülőgépek gyártására programozták át, hogy kielégíthesse a Wehrmacht növekvő igényeit. Emellett az első világháború és az azt követő jóvátételek költségei, az exportkereskedelem összeomlásával együtt, lényegében kimerítették Németország teljes külföldi valutatartalékát. 1938-ban a németek a világ arany- és pénztartalékának mindössze 1%-ával rendelkeztek, az Egyesült Államok 54%-ával, valamint Franciaország és Nagy-Britannia 11–11%-ával szemben.[83] Ez magyarázza azt, hogy a Reich ügynökségei – annak érdekében, hogy a létfontosságú importokat arany- vagy valuta-átutalások nélkül fedezni tudják – létrehozták a valutaellenőrzések, cseremegállapodások és más speciális „ügyletek" szigorú rendszerét. Ez támasztja alá a Négyéves Tervben meghirdetett elképzelést, hogy műanyagok széles körű alkalmazásával csökkentsék az importfüggést. Ezek a módszerek nem voltak hatástalanok, de valamennyi együttvéve sem tudta ellensúlyozni a fegyverkezés egyre növekvő követelményeit. Ez magyarázza a német hadiipar ismétlődő válságait, amikor a hazai nyersanyagtartalékok kimerültek, s elfogytak a friss utánpótláshoz szükséges pénzfedezetek. Raeder arra figyelmezet 1937-ben, hogy a tengerészet további fejlesztését fel kell függeszteni, ha nem biztosítják a további anyagszükségletet. 1939 januárjában maga Hitler rendelt el nagyarányú csökkentéseket a Wehrmachtnak jutattott acél-, réz-, gumi- és más anyagokban, amíg a gazdaság „exportháborút" folytat, hogy külföldi valutához jusson.[84]

Fentieknek a német hatalmat és politikát illetően három egymással összefüggő következménye volt. Az első: 1938–39-ben Németország katonailag nem volt annyira erős, mint amennyit Hitler dicsekvéséből vagy a nyugati demokráciák aggodalmából sejteni lehetett volna. A szárazföldi hadseregben, amelynek 2,75 millió katonája volt a háború kezdetén, kevés mozgékony és jól felfegyverzett hadosztály, viszont sok gyengén felszerelt tartalékos hadosztály volt. A tapasztalt tisztek és tiszthelyettesek gyakorlatilag képtelenek voltak az újoncok hatalmas tömegét kiképezni, és kevés volt a lőszer is. A harcok kezdetén még a híres páncélosegységek is kevesebb harckocsival rendelkeztek, mint az angol–francia csapatok. A német tengerészet legfeljebb az 1940-es évek közepére tervezte a háborút, és a „Nagy-Britannia elleni nagy küzdelemhez gyengén felszereltnek"[85] minősítette magát. Ez a hadihajókat illetően helyes volt, jóllehet a tengeralattjárók kissé javították az egyensúlyt. A Luftwaffe ereje elsősorban abban állt, hogy ellenfelei igen gyengék voltak – de itt is nagy probléma volt a tartalékok és az utánpótlás állandó hiánya. Ez a légierő az 1930-as évek végén kialakult nemzetközi válság idején sohasem volt olyan erős, mint ellenfelei gondolták, és mind a repülőgépipar, mind a személyzet nehezen tudott átállni a „második generációs" gépek

gyártására, illetve használatára. Jóval alacsonyabb volt a jól képzett repülőszemélyzet, mint a müncheni válság alatt „harcképesnek" minősített létszám – és London porrá bombázásának puszta gondolata is abszurdnak tűnt ekkoriban.[86]

Mindennek ellenére mégsem lehet teljes mértékben egyetérteni a háború utáni irodalomnak azzal az irányzatával, amely az 1939-es Németországot teljesen felkészületlennek tartotta. A katonai hatékonyság nagyon relatív. Kevés olyan hadsereg létezik, amelyik elégedett minden ellátási és utánpótlási körülménnyel, így tehát a németek fogyatékosságait is elsősorban az ellenfelek gyengeségéhez kell viszonyítani. Ennek fényében sokkal kedvezőbb lesz Berlin helyzete, különösen akkor, ha fegyvernemeinek *hadműveleti hatékonyságát* vizsgáljuk: ez a hadsereg bármikor összpontosítani tudta páncéloserőit, a kiváló rádió-összeköttetés ugyanakkor lehetővé tette számukra a harctéri kezdeményezést is; a légierő a speciális stratégiai tevékenységek végrehajtása mellett hatékonyan segítette a szárazföldi hadműveleteket is; a nem túlságosan nagy tengeralattjáró-flotta taktikailag nagyon rugalmas volt. Mindez jelentősen kompenzálta az anyaghiányt, például a szegényes nyersgumikészleteket.[87]

Eljutottunk a második következményhez. Mivel a német haderők gyors ütemű újrafegyverkezése súlyosan megerőltette a gazdaságot, Hitler számára nagyon csábító volt egy újabb háború a gazdasági nehézségek megoldására. Számolt azzal is, hogy Ausztria bekebelezése nemcsak öt újabb hadosztályt, vasérc- és olajmezőket, valamint jelentős vasipart jelentett Németországnak, hanem 200 millió dollár értékű aranyat és valutatartalékot is.[88] A Szudéta-vidék szénforrásai ellenére sem volt gazdaságilag eléggé jelentős, és 1939 elejére a Reich valutahelyzete kritikussá vált. Hitler tehát mielőbb szerette volna megszerezni Csehország többi részét is, és a teljes megszállás után, 1939 márciusában nyomban Prágába sietett, hogy felbecsülje a zsákmányt. A prágai Nemzeti Bank arany- és valutakészlete mellett a németek jelentős mennyiségű érc- és fémkészlethez is hozzájutottak, ezeket gyorsan fel is használták iparuk kisegítésére, ugyanakkor az erős és eddig nyereséges cseh hadiipart, amelynek termékeit a Balkánon adták el, Németország most már felhasználhatta valutaszerzési célra. A cseh hadsereg repülőgépeit, harckocsijait és egyéb fegyverzetét szintén kisajátították, és részben új német egységeket szereltek fel velük, részben pedig valutáért eladták őket. Az egyéb cseh iparágakkal együtt mindez komolyan erősítette Németország európai hatalmi helyzetét, és lehetővé tette Hitler egy ideje már pangó újrafegyverkezési programjának folytatását – a biztosan megjósolható legközelebbi válságig. Tim Mason jól mutatott rá: „Az önkényuralom és az újrafegyverkezés okozta strukturális feszültségek és válságok rendszere számára az egyedüli »megoldás« az önkényuralom fenntartása és az újrafegyverkezés volt... A zsákmányszerző háború központi szerepet játszott a nemzetiszocialista Németország gazdasági fejlődésének könyörtelen logikájában."[89]

A harmadik következmény – egyben probléma – a következő volt: vajon Németország meddig tudja túlerőltetés nélkül fenntartani hódító és zsákmányszerző politikáját? Miután a német újrafegyverkezés elkezdődött, és a hadsereg modern fegyverekhez jutott, úgy tűnt, hogy automatikusan következik a gyengébb szom-

szédok lerohanása, az új területek, nyersanyagok és valuta szerzése. 1939 április–májusában már nyilvánvaló volt, hogy Lengyelország következik. Ezt az országot nem lesz nehéz meghódítani, de szembe tud-e nézni Németország Franciaországgal és Nagy-Britanniával is – tehát részt vehet-e egy olyan háborúban, amely minden eddiginél komolyabb megterhelést jelent majd a még mindig külföldi nyersanyagoktól függő „Nagynémet Gazdaság" számára? Bizonyítható, hogy Hitler hajlandó volt ugyan megkockáztatni 1939-ben a nyugati demokráciák elleni háborút, de lényegében abban reménykedett, hogy ellenfelei ismét meghátrálnak, így Németországnak ezután egyedül Lengyelország ellen kell harcolnia. Ez lehetővé tenné, hogy a német gazdaság a negyvenes évek közepe táján kellően felkészülve indíthatja meg az első nagyhatalmi háborút.[90] Franciaország és Nagy-Britannia legyengült gazdasági és stratégiai erejét, valamint politikai vezetésük 1939-es habozását tekintve úgy látszott, hogy korábban is megkockáztatható a háború; az is kétségtelen viszont, hogy egy 1914–18-hoz hasonló hosszan tartó lövészárokharc esetén a modern német fegyverek kezdeti előnye valószínűleg megszűnt volna. A Führer és rendszere számára azonban sokkal nehezebbé válna a győzelem, ha az Egyesült Államok a szövetségeseket támogatná, vagy a háború a Szovjetunióra is kiterjedne, mert annak óriási kiterjedése miatt hosszú és kétséges küzdelemre lenne kilátás, amelynek kimenetele elsősorban a hadviselők gazdasági tűrőképességétől függene.

Mivel a náci rendszer hódításból tartotta fenn magát, és Hitler mind újabb és újabb zsákmányt szerzett, vajon hogyan és hol lehetett ezt a folyamatot megállítani? Megalomániájának logikája szerint Európában és talán az egész világon egyetlen állam sem lehetett Németország komoly ellenfele. Csak ezzel a gondolkodással tudta megsemmisíteni ellenségeit, megoldani a „zsidókérdést", és szilárdan megalapozni az Ezeréves Birodalmat.[91] Bár nagy elődei útját követte, a Führer fantasztikus világhatalmi tervei nagyon eltértek a frigyesi és bismarcki mintáktól, és teljesen figyelmen kívül hagyta a tervei útjában álló akadályokat. Hitlert nagylélegzetű, mániákus ambíciói, valamint az állandóan fenyegető válságok egyaránt arra ösztönözték, hogy a japánokhoz hasonlóan véglegesen elhatározza a nemzetközi rend mielőbbi megváltoztatását.

FRANCIAORSZÁG ÉS NAGY-BRITANNIA

E gyülekező viharral szemben Franciaország és Nagy-Britannia helyzetét egyaránt a súlyosbodó és növekvő nehézségek jellemezték. Bár a két ország között sok nézetkülönbség akadt, mindkettő liberális-kapitalista demokrácia volt, amelyeknek súlyos károkat okozott az előző háború, és bármennyire igyekeztek is, nem tudták visszaidézni a rózsás emlékű Edward kori gazdasági körülményeket. Otthon a munkásmozgalom egyre növekvő nyomása alatt álltak, és közvéleményük mindenáron el akarta kerülni az újabb konfliktusokat, egyidejűleg sokkal inkább a hazai társadalmi kérdések, mintsem a külügyek érdekelték. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy London és Párizs diplomáciája azonos volt; eltérő földrajzi-stratégiai helyzetük, valamint a kormányaikat foglalkoztató különböző jellegű problé-

mák miatt a két országnak gyakran voltak nézeteltérései a „német kérdéssel" kapcsolatban.[92] Bár az eszközök fölött vitatkoztak, a célt illetően teljes volt az egyetértés; az 1919 utáni borús években Franciaország és Nagy-Britannia vitathatatlanul *status quo*-hatalmak voltak.

Az 1930-as évek elején a legfontosabb európai színtéren Franciaország látszott erősebbnek és befolyásosabbnak. A nagyhatalmak közül a Szovjetunió után övé volt a második legnagyobb szárazföldi és légierő. Diplomáciája rendkívül befolyásos volt, különösen a Népszövetségben és Kelet-Európában. Az 1919-et közvetlenül követő években súlyos gazdasági megrázkódtatásokat élt át, és a frank felértékelésénél ahhoz a szokatlan tényhez kellett alkalmazkodniuk, hogy már nincs többé angol–amerikai segítség, és a német jóvátétel a vártnál jóval kevesebb lesz. Amikor Poincaré 1926-ban stabilizálta a frankot, a francia ipar éppen konjunkturális helyzetben volt; a nyersvastermelés az 1920-as 3,4 millió tonnáról 1929-re 10,3 millió, az acélelőállítás 3-ról 9,7 millió tonnára ugrott, az autógyártás 40 000-ről 254 000 darabra nőtt; míg a vegyi, a festék- és a villamossági ipar talpon tudott maradni a háború előtti német dömping ellenére. A frank kedvező stabilizációja segítette a francia kereskedelmet, és a francia Nemzeti Bank nagy aranykészlete biztosította az ország befolyását Kelet- és Közép-Európa egész területén. Még a „nagy válság" is Franciaországot sújtotta legkevésbé, egyrészt aranytartalékai és előnyösen kihelyezett valutakészlete miatt, másrészt mert a francia gazdaság sokkal kevésbé függött a nemzetközi piactól (például Nagy-Britanniához viszonyítva).[93]

1933 után azonban a francia gazdaság ijesztően összeroppant. Hiábavaló kísérleteket tettek a frank leértékelésének elkerülésére akkor, amikor a többi vezető kereskedelmi ország letért az aranyalapról, de ez a francia export versenyképtelenné válásával és az ország kereskedelmének összeomlásával járt: „az import 60%-kal, az export 70%-kal csökkent".[94] Néhány év bénultság után az 1935-ös deflációs törekvések súlyos csapást mértek a hanyatló francia iparra, amelyet további megrázkódtatások értek, amikor az 1936-os népfront-adminisztráció kiverekedte a negyvenórás munkahetet, valamint a bérek emelését. Ez, valamint a frank 1936 októberében történő erős leértékelése felgyorsította a már amúgy is hatalmas mértékű aranykiáramlást Franciaországból, súlyosan megtépázva az ország nemzetközi hitelét. A mezőgazdaság még mindig a francia lakosság felét foglalkoztatta, s a terméseredményei a leggyengébbek voltak Nyugat-Európában. A túltermelés alacsonyan tartotta az árakat, tovább gyengítve az így is alacsony egy főre jutó jövedelmet. Mindezt csak súlyosbította a munkanélkülivé vált ipari munkások visszaáramlása a falvakba; ennek a folyamatnak egyetlen és igen kétes előnye az volt, hogy Olaszországhoz hasonlóan, itt is szépített a munkanélküliség valódi mértékén. A lakásépítés drámaian csökkent. Az új iparág, a gépkocsigyártás, éppen akkor stagnált Franciaországban, amikor máshol már újra felfelé ívelt. 1938-ban a frank értéke az 1928-as szintnek csak 36%-át érte el, az ipari termelés pedig csak 83%-a, az acélgyártásé csupán 64%-a, az építőiparé mindössze 61%-a volt az egy évtizeddel korábbinak. A franciák valódi erejét illetően a legriasztóbb a nemzeti jövedelem mutatója volt, amely München évében alig érte el az 1929-es

szint 18%-át;[95] és pontosan abban az időben kerültek szembe a rendkívül veszélyes Németországgal, amikor létfontosságúvá vált a tömeges újrafegyverkezés.

Nagyon könnyű volna a francia katonai hatékonyság 1930-as évekbeli összeomlását pusztán gazdasági tényezőkkel magyarázni. Az 1920-as évek második felének viszonylagos jólétére támaszkodva s a német újrafegyverkezés miatt aggódva, az 1929–30 és 1930–31-es költségvetésben Franciaország nagymértékben növelte védelmi kiadásait (különös tekintettel a szárazföldi hadseregre). A sikertelen genfi leszerelési tárgyalásokba vetett bizalomnak és az ezt követő depressziónak nagy ára volt. 1934-ben a védelmi kiadások az 1930–31. évihez hasonlóan még mindig 4,3%-át tették ki a nemzeti jövedelemnek, de a végső ráfordítás mégis több mint 4 millió frankkal kevesebb volt, mivel a gazdaság igen gyorsan hanyatlott.[96] Bár Léon Blum népfrontkormánya újra növelni akarta a hadikiadásokat, de először csak 1937-ben haladták meg az 1930-as védelmi előirányzatokat, és ennek a növekedésnek a nagyobb részét is elvitte a szárazföldi hadsereg égető szükségleteinek kielégítése, valamint a további erősítések. Így hát ezekben a kritikus években Németország mind gazdaságilag, mind katonailag előretört.

> Franciaország Nagy-Britannia és Németország mögé esett vissza az autógyártásban, negyedik helyre a repülőgépgyártásban (ráadásul az elsőről került a negyedikre) egy évtizednél kevesebb idő alatt; 1932 és 1937 között acéltermelése szánalmas 30%-kal emelkedett, szemben az azonos német iparág 300%-os növekedésével; széntermelése is jelentősen hanyatlott ez alatt az öt év alatt; ez nagyrészt a Saar-vidéki szénmezők 1935 elején történt visszaadásával és a német termelés ebből következő emelkedésével magyarázható.[97]

Gyorsan gyengülő gazdasága, a teljes költségvetés *felét* kitevő adósságterhek és az 1914–18-as háborús nyugdíjkifizetések miatt Franciaország képtelen volt mindhárom fegyvernemét megfelelően újrafegyverezni, még akkor sem, amikor a költségvetés több mint 30%-át fordította a védelemre, mint 1937-ben és 1938-ban. Paradox módon a hálátlan haditengerészet volt a legjobban ellátva, amely 1939-ben modern flottával rendelkezett – bár ez nem segíthetett egy esetleges német szárazföldi csapás elhárításában. A francia légierő került a legrosszabb helyzetbe: állandó volt a pénzhiány, és a kis kapacitású repülőgépipara 1933 és 1937 között pusztán havi ötven vagy hetven repülőgépet (a német össztermelés körülbelül 10%-át) tudott gyártani. 1937-ben például Németországban 5606 repülőgép készült, míg Franciaországban csak 370 (vagy 743, a különböző forrásoktól függően).[98] A kormány csak 1938-ban kezdett pénzt fektetni a repülőgépiparba, így az erőltetett növekedés összes nehézségét megszenvedték, emellett az újabb, nagyobb teljesítményű repülőgépek gyártására való átállás komoly tervezési és technikai problémákat vetett fel. A sokat ígérő Dewoitine 520-as vadászgépek közül az első nyolcvanat csak 1940. január és április között fogadta el a légierő, és a pilóták éppen megkezdték a berepüléseket, amikor kitört a villámháború.[99]

A legtöbb történész elismeri, hogy a gazdasági és termelési nehézségek mögött mélyebben gyökerező társadalmi és politikai problémák rejlettek. Az első világháború veszteségei megrázták az országot, az ismétlődő gazdasági katasztrófák és

balsikerek nyomasztóak voltak, a társadalmat osztályharc és ideológiai problémák osztották meg, és ez mind súlyosabbá vált, miközben a politikusok sikertelenül küzdöttek a defláció, a negyvenórás munkahét, a magasabb adók és az újrafegyverkezés problémáival, a francia nép közhangulata és összetartása megromlott az 1930-as évek végére. A fasizmus európai térhódítása – legalábbis a spanyol polgárháború idején – még jobban megosztotta a francia közvéleményt, míg (az utcai dalok tanúsága szerint) a szélsőjobb inkább Hitlert, mint Blumot kedvelte, addig a baloldalnak nem tetszett a hadikiadások emelkedése és a negyvenórás munkahét visszavonására tett javaslat. Az ideológiai összetűzések, az ingatag pártok és a két világháború közötti francia kormányválságok (huszonnégy kormányváltozás történt az 1930 1940-es időszakban) egyaránt azt a benyomást keltették, hogy Franciaország időnként közel került a polgárháborúhoz. Arra a legkevésbé sem volt képes az ország, hogy ellenálljon Hitler és Mussolini vakmerő lépéseinek.[100]

Mint oly gyakran a francia politikában, mindez kihatott a polgári–katonai kapcsolatokra, valamint a hadsereg társadalmi pozíciójára.[101] A francia vezetőket körülvevő gyanakvó és borúlátó légkörön kívül számos egyéb sajátos gyengeség is megmutatkozott. Nem volt az angol birodalmi védelmi bizottsághoz vagy a vezérkari főnökök albizottságához hasonló hatékony testület, amely a stratégiai tervezésben összehangolta volna a kormány nézeteit, és koordinálhatta volna a fegyvernemek egyedi érdekeit. A hadsereg vezető személyiségei, Gamelin, Georges, Weygand és (a háttérben) Pétain, hatvanas-hetvenes éveikben jártak, védekező, illetve óvatos álláspontot képviseltek, és nem érdeklődtek a taktikai újítások iránt. Mereven elutasították ugyan De Gaulle kisebb, modernizált tankhadosztály felállítására tett javaslatát, de ők maguk egyáltalán nem foglalkoztak a korszerűbb háborús fegyverzet használati módjával. Figyelmen kívül hagyták az ellenőrzési és a kommunikációs problémákat is (rádió-összeköttetés stb.), s alábecsülték a légierő jelentőségét. Bár a francia hírszerzés igen sok információt szolgáltatott a németekről, ezzel nem sokat törődtek. A sikeres német fejlesztési tevékenység ellenére a franciák nem bíztak a páncélos-hadműveletek hatékonyságában, és hiába kapta meg Guderian *Achtung, Panzer!* [Figyelem, páncélos!] című könyvének francia fordítását minden alakulat könyvtára, azt senki sem olvasta el.[102] Ezért amikor a francia ipart arra serkentették, hogy jelentős mennyiségű és jó minőségű SOMUA–35-ös tankot gyártsanak, nem ismerték a páncélos-hadviselés helyes taktikáját.[103] Ilyen vezetési és kiképzési mulasztások mellett a francia hadsereg rendkívül nehezen tudta volna kompenzálni egy újabb nagy háború esetén az ország szociálpolitikai gyengeségét és gazdasági hanyatlását.

Eltérően az 1914 előtti esetektől, ezeket a gyengeségeket még a francia diplomácia sikerei és az előnyös szövetségi stratégia sem tudta megszüntetni. Ellenkezőleg, az 1930-as évek előrehaladtával a francia külpolitika ellentmondásai egyre nyilvánvalóbbakká váltak. Ezek közül már korábban is kitűnt a Maginot-vonal mögötti védelmi stratégia Locarno utáni kiépítése, valamint az a törekvés, hogy Németország kelet-európai terjeszkedését szükség esetén úgy is megállítsák, hogy a szerződés követelményeinek megfelelően Franciaország *előrenyomul* kontinentális szövetségeseinek megsegítésére. A Saar-vidék 1935-ös német visszaszerzése és a demi-

litarizált Rajna-vidék német visszafoglalása csökkentette egy francia előrenyomulás esélyét, még akkor is, ha a hadsereg vezetői hajlandók lettek volna támadó hadműveletek indítására. De mindez semmi azokhoz a csapásokhoz képest, amelyek 1936-ban érték a francia diplomáciai és stratégiai pozíciókat: az abesszin válság feletti vita Olaszországot a Németország elleni lehetséges szövetségesből potenciális ellenféllé változtatta, a spanyol polgárháború kitörése azzal fenyegetett, hogy újabb fasiszta hatalom jön létre Franciaország szomszédságában; mindehhez járult Belgium semlegességi törekvése s az ezzel járó stratégiai következmények. E szerencsétlen év végén Franciaország már nem tudott pusztán északkeleti határaira összpontosítani; és az esetleges keleti szövetséges megsegítését célzó Rajna-vidéki bevonulás gondolata is egyre távolabbinak tűnt. Így a müncheni válság idején számos francia vezető attól rettegett, hogy teljesíteniük kell a Csehszlovákiával szemben vállalt kötelezettségeiket.[104] Végül, a müncheni egyezmény aláírása után a Szovjetunió lényegesen ellenségesebb volt a nyugattal való együttműködést illetően, és nem vette már komolyan az 1935-ös francia–orosz szerződést.

Ilyen rossz diplomáciai, katonai és gazdasági körülmények között aligha meglepő, hogy a francia stratégia a teljes mértékű angol támogatás megnyerésére törekedett egy esetleges Németország elleni háború során. Ennek kézenfekvő gazdasági okai voltak. Franciaország nagyon függött az importált széntől (30%), réztől (100%), olajtól (99%), gumitól (100%) és egyéb létfontosságú nyersanyagoktól, amelyek nagy része a Brit Birodalomból származott, és angol kereskedelmi hajók szállították. Ha sor kerülne a „totális háborúra", a hanyatló franknak esetleg ismét szüksége lesz a Bank of England segítségére. 1936–37-ben Franciaország már valóban erősen az angol–amerikai pénzügyi támogatástól függött.[105] Viszont csakis az angol haditengerészet támogatásával lehetett Németország tengerentúli szállításait megakadályozni. Az 1930-as évek végére az angol légierő és friss expedíciós egységek támogatása is szükségessé vált. Hosszabb távon volt logika a francia politika stratégiai passzivitásában; ha 1914-hez hasonlóan egy nyugat felé irányuló német támadás lassítható és megállítható, végül is a bőségesebb angol–francia erőforrások kerekednének felül, s ez kétségkívül egyidejűleg a megszállt cseh és lengyel területek visszaszerzését is eredményezné.[106]

Azt azonban aligha lehet állítani, hogy a „Nagy-Britanniára váró" francia stratégia feltétlenül helyesnek bizonyult. Hiszen ezzel átengedték a kezdeményezést Hitlernek, aki 1934 után ismételten megmutatta, hogy ezt ki is tudja használni. Továbbá, mindez megkötötte Franciaország kezét (bár figyelemre méltó bizonyítékok utalnak arra, hogy olyan emberek, mint Bonnet és Gamelin kedvelték az ilyesfajta korlátokat). Az angolok 1919 óta sürgették a franciákat, hogy enyhébb és békülékenyebb politikát folytassanak a németekkel, nem szerették a „gall makacsságot", és Nagy-Britannia kormánya, valamint lakossága jóval Hitler hatalomátvétele után sem méltányolta eléggé Franciaország biztonsági problémáit. Konkrétabban fogalmazva: az angolok kifejezetten rosszallták a kelet-európai „utódállamokhoz" fűződő francia katonai kötelezettségvállalásokat, és amikor elkerülhetetlenné vált az angol–francia együttműködés, azt akarták, hogy Párizs vonja vissza ez irányú elkötelezettségeit. Nagy-Britannia még a cseh válság előtt is

meghiúsította és aláaknázta a Berlinnel szembeni régi keményvonalas francia politikát, anélkül azonban, hogy valami érdemlegeset kínált volna helyette. A két ország csak 1939 tavaszán hozott létre komoly katonai szövetséget, bár kölcsönös politikai gyanakvásaik még ekkor sem oldódtak fel teljesen.[107] Jogosnak tűnik az az érvelés, hogy Albion nem annyira „perfid", mint inkább rövidlátó, túlzottan reménykedő és egész sor hazai és birodalmi problémával volt terhes; ez azt a tényt támasztja alá, hogy a német terjeszkedés visszaszorítása szempontjából az angol kötődés igen gyenge és bizonytalan szál volt, amelyre kockázatos lett volna rábízni a francia politikát.

Franciaország talán leginkább abban számította el magát, hogy úgy gondolta, Nagy-Britannia az 1930-as évek végén ugyanolyan mértékben segíthet majd a német fenyegetés elhárításában, mint 1914-ben. Anglia még mindig jelentős hatalom volt, számos stratégiai előnnyel, s ipari potenciálja kétszerese volt Franciaországénak; de saját helyzete sem volt annyira egyértelmű és biztos, mint két évtizeddel korábban. Az első világháború pszichológiailag komolyan sértette az angol népet, és az ezt követő eredménytelen „karthágói" béke is kiábrándította. A militarizmustól, a kontinentális érdekeltségektől való elfordulás és a hatalmi egyensúly iránti érdektelenség egybeesett az 1918-ban és 1928-ban kiterjesztett szavazati jog következtében megszületett teljes parlamenti demokrácia megszületésével és a munkáspárt felemelkedésével. A belpolitika ezekben az évtizedekben a „szociális kérdések" körül forgott (talán még inkább, mint Franciaországban), ez tükröződött a fegyveres erők 1933-as alacsony arányú (10,5%) költségvetési részesedésében, szemben a társadalmi szolgáltatásokra fordított összegekkel (46,6%).[108] Baldwin és Chamberlain gyakran felhívta a kormánytagok figyelmét, hogy nem lehet úgy szavazatokat nyerni, hogy beavatkoznak a Whitehall nézete szerint egyáltalán nem véglegesnek tekintett kelet-közép-európai határproblémákba.

Még azokat a politikai csoportokat és stratégiai tervezőket is óvatosságra és el nem kötelezettségre intette az 1919 utáni nemzetközi helyzet, akik inkább külpolitikával, mintsem szociális kérdésekkel vagy választási manőverekkel foglalkoztak. Közvetlenül a háború után az önkormányzattal rendelkező domíniumok követelni kezdték státusuk újrarendezését. Amikor 1926-ban Balfour deklarációja és az 1931-es westminsteri rendelet ezt megvalósította, a domíniumok tulajdonképpen független államokká váltak, amelyek (ha kívánták) önálló külpolitikát is folytathattak. Egyikük sem akart európai konfliktusokért harcolni; Írország, Dél-Afrika, sőt Kanada is elhatárolta magát mindenfajta háborútól. Ha Nagy-Britannia fenn akarta tartani a birodalmi egység látszatát, akkor csak olyan háborúban vehetett részt, amelyben számíthatott a domíniumok támogatására. Így amikor a német, olasz és japán fenyegetés növekedésével enyhült is a volt gyarmatok elzárkózása, London mindig fontolóra vette Európán kívüli területeinek egyetértését valamenynyi külpolitikai döntésével kapcsolatban.[109] Szigorúan katonai szempontból még nagyobb jelentőségű volt az a „birodalom-rendészeti" tevékenység, amelyet Indiában, Irakban, Egyiptomban, Palesztinában és másutt folytatott az angol hadsereg és a légierő. A két világháború közötti évek nagy részében a hadsereg lényegében a viktoriánus idők szellemében tevékenykedett; India orosz fenyegetését tekintet-

ték a legnagyobb (bár eléggé valószínűtlen) stratégiai veszélynek; a bennszülöttek közti nyugalom fenntartása jelentette a napi gyakorlati tevékenységet.[110] Végül a globális birodalmi angol stratégiát erősítette az angol haditengerészet állandó törekvése, hogy „Szingapúrba küldjék a flotta főerejét", emellett jogos volt a Whitehall aggodalma a távoli és sebezhető angol birtokok Japán elleni védelmével kapcsolatban.[111]

Kétségtelen viszont, hogy az angolok „Janus-arcú" stratégiája több évszázados volt, és az tette még ijesztőbbé, hogy mindezt egy igencsak meggyengült ipari bázissal kellett levezetni. Az 1920-as években az angol ipari termelés nem volt zökkenőmentes, mert a font sterling túl magas szinten tért vissza az aranyalapra. Bár a megrázkódtatás nem volt olyan drámai, mint Németországban vagy az Egyesült Államokban, az 1929-es világválság a gyengélkedő angol gazdasági életet is gyökereiben ingatta meg. A textiltermelés, amely még mindig 40%-át adta az angol exportnak, kétharmaddal csökkent; az export további 10%-át jelentő széntermelés egyötöddel lett kevesebb; a hajóépítés súlyos helyzetére jellemző, hogy termelése 1933-ban a háború előtti szint 7%-ára esett vissza; az 1929–32 közötti években az acéltermelés 45%-kal, a nyersvas-előállítás 53%-kal csökkent. Mivel a nemzetközi kereskedelem továbbra is gyengélkedett, s a valutatömbök kereskedelmi koncepciói foglalták el, Nagy-Britannia világkereskedelmi részesedése folyamatosan süllyedt: az 1913-as 14,15%-ról 1929-ben 10,75%-ra, végül 1937-ben 9,8%-ra. A szállításból, biztosításból és a tengerntúli befektetésekből származó *láthatatlan* bevételek – amelyek több mint egy évszázadon keresztül fedezni tudták a kereskedelem *látható* veszteségeit – most már nem voltak erre felhasználhatók; az 1930-as évek elején Nagy-Britannia már tőkéjét élte fel. A munkáspárti kormány összeomlásával és az aranyalapról való letéréssel kapcsolatos 1931-es válság megrázkódtatása világosan jelezte a politikusoknak az ország sebezhetőségét.[112]

A vezetők fenntartásai bizonyos mértékig valóban túlzottak lehettek. 1934-re a gazdaság lassan kezdett magához térni. Északon egyes régebbi iparágak elsorvadtak ugyan, de újabbak – repülőgép- és autógyártás, petrolkémiai és villamosipar – indultak fejlődésnek.[113] A „sterlingblokkon" belüli kereskedelem egyfajta mankót jelentett az angol exportőrök számára. Az élelmiszer- és a nyersanyagárak csökkenése pedig az angol fogyasztókat segítette. Ezek a pillanatnyi csillapítószerek azonban nem voltak elegendők egy olyan kincstár számára, amelyet Nagy-Britannia külföldi hiteleinek bizonytalansága és a font sterling további gyengülése aggasztott. A vezető pénzügyi körök nézete szerint egyértelműen az ország fizetőképessége a legfontosabb, s ezért a kormánykiadások mérséklése, az adók minimalizálása és az állami költségvetés kordában tartása szükséges. Amikor a mandzsúriai válság 1932-ben arra késztette a kormányt, hogy figyelmen kívül hagyja a híres „Tízéves Szabályt",* a kincstár azonnal leszögezte, hogy „ez nem igazolhatja a védelmi kiadások növelését, és nem hagyhatják figyelmen kívül a még mindig fennálló igen súlyos pénzügyi és gazdasági helyzetet".[114]

*** Tehát azt az 1919 után hozott döntést, miszerint a fegyveres erők fejlesztési igényei csak annak figyelembevételével elégíthetők ki, ha a következő tíz évben nem vesznek részt jelentősebb háborúban.**

A belpolitikai és gazdasági kényszer miatt Nagy-Britannia, Franciaországhoz hasonlóan, az 1930-as évek elején csökkentette védelmi kiadásait, éppen akkor, amikor a revansista diktatúrák növelni kezdték ilyen irányú költségeiket. Az ország „védelmi fogyatékosságainak" többévi tanulmányozása után – Hitler immár nyílt újrafegyverkezése és az abesszin válság együttes sokkhatására – csak 1936-ban emelték először jelentősen a fegyveres erők költségeit, de ezek alacsonyabbak voltak valamivel Olaszországénál és mintegy harmadát-negyedét tették ki a hasonló német kiadásoknak. A kincstári irányítástól és a hazai közvéleménytől egyaránt tartó politikusok azonban még ekkor is megakadályozták a totális mértékű újrafegyverkezést, így az valójában csak a válságos 1938-as évben kezdődhetett el igazán. A hadsereg vezetői viszont már jóval 1938 előtt jelezték: képtelenség, hogy „Németországgal, Olaszországgal és Japánnal szemben egyidejűleg biztosítsák Nagy-Britannia kereskedelmi, területi és létfenntartási igényeit", és kérték a kormányt, „csökkentse a számításba jöhető ellenfelek számát, és keressen szövetségeseket".[115] Más szóval: ahhoz, hogy a gazdaságilag legyengült, stratégiailag túlterjeszkedett birodalmat megvédhessék a távol-keleti, a földközi-tengeri és az európai fenyegetésektől, a megbékélés diplomáciájára volt szükség. A vezérkar álláspontja szerint Nagy-Britannia egyetlenegy lehetséges háborús színtéren nem rendelkezett elegendő erővel; ezt a gyászos tényt még riasztóbbá tette a Luftwaffe hatalmas növekedése, mivel a szigetország lakossága most először közvetlenül is sebezhetővé vált.[116]

Bizonyítható azonban, hogy az angol vezérkar – hasonlóan valamennyi más állam katonai szakértőihez – túlzottan borúlátó volt az ország háborús kilátásait illetően;[117] az első világháború óvatosságra és pesszimizmusra késztette őket.[118] Az mindenesetre kétségtelen volt, hogy 1936–37-re Németország légi fölénybe került Nagy-Britanniával szemben; a csekély állandó létszámú, továbbszolgálókból álló szárazföldi angol hadsereg az európai kontinensen nem képviselt komoly erőt, és a haditengerészet képtelen volt megőrizni fölényét az európai vizeken és egyidejűleg Szingapúrba küldeni a flotta főerejét. Az is nyugtalanította az angol döntéshozókat, hogy rendkívül nehéz volt megtalálni azokat a „lehetséges szövetségeseket", amelyeket a vezérkar követelt. A régi koalíciók, amelyeket Nagy-Britannia annak idején még Napóleon ellen hozott létre, valamint az 1900 utáni években kialakított sikeres *antantok* már nem voltak újraszervezhetők. Japán szövetségesből ellenféllé vált, ugyanez volt a helyzet Olaszországgal is. Oroszország volt a másik „peremhatalom" (Dehio kifejezésével);[119] a kontinentális hegemónia ellen régebben mindig Nagy-Britanniát támogatták, Szovjetunióként ebben az időben diplomáciailag elszigetelődött, és minden szempontból gyanús volt a nyugati demokráciák szemében. Az Egyesült Államok politikája az 1930–36-os években – legalábbis a Whitehall megzavarodott politikusai számára – majdnem ugyanennyire kiszámíthatatlan és beláthatatlan volt, mivel Amerika kerülte a diplomáciai és katonai elkötelezettségeket, és továbbra sem volt hajlandó csatlakozni a Népszövetséghez, és nagyon ellenezte a revizionista államok lepénzelésére tett angol erőfeszítéseket, amelyek például lehetővé tették Japán kiemelkedő pozícióját Kelet-Ázsiában, és Németországnak különleges fizetségeket ígértek bizonyos köl-

csönös egyezségek ellenében. Amerika emellett lehetetlenné tette – az 1937-es semlegességi törvényekkel –, hogy az angolok háborús célra amerikai kölcsönöket vegyenek fel, az 1914-es és 1917-es gyakorlathoz hasonlóan. Ilyenformán az Egyesült Államok állandóan akadályozta az angol stratégia kibontakozását, ugyanúgy, ahogyan az angolok – talán gondatlanságból – Franciaország kelet-európai terveit keresztezték.[120] Lehetséges szövetségesként tehát csak maga Franciaország és a Brit Birodalom tengerentúli domíniumai jöhettek számításba. Franciaország diplomáciai igényei azonban olyan közép-európai elkötelezettségekbe is bevonták Nagy-Britanniát, amelyeket a Birodalom többi országai elleneztek, és képtelenek voltak kellő támogatásban részesíteni, illetve megvédeni. Nagy-Britannia Európán kívüli érdekeltségei lekötötték a német fenyegetés feltartóztatásához szükséges figyelmet és forrásokat. Az 1930-as években az angolok tehát olyan általános diplomáciai és stratégiai dilemmába keveredtek, amelynek láthatólag nem volt kielégítő megoldása.[121]

Nem állítjuk kategorikusan, hogy Baldwin, Chamberlain és kollégáik nem tehettek volna többet, de azt sem, hogy az angol megbékélési politika alapelemei akadályozták volna a Churchill és más kritikusok javasolta alternatív politikát. Valamennyi ellenbizonyíték dacára az angol kormány hajlott arra, hogy bízzon a náci rezsim „értelmes" megközelítésében. Olyan erős volt az antikommunista gondolkodás, hogy a Szovjetuniót egyáltalán nem vették figyelembe mint egy antifasiszta koalíció lehetséges résztvevőjét, sőt állandóan lebecsülték. Kelet-Európa sebezhető államait – Csehszlovákiát vagy Lengyelországot – gyakran egyszerűen nyűgnek tekintették, és a francia problémák iránti szimpátia hiánya gyakran rosszhiszeműségről tanúskodott. Németország és Olaszország erejét a rendelkezésükre álló kevés bizonyíték alapján állandóan túlbecsülték, miközben a cselekvőképesség hiányát az angol véderő gyengeségének indokaként hozták fel. A Whitehall nézete az európai hatalmi egyensúlyról öncélú és rövidlátó volt. A megbékélési politika ellenzőit – tehát Churchillt is – rendszeresen cenzúrázták és igyekeztek semlegesíteni, miközben a kormány azt hirdette, hogy csak követni tudja a közvéleményt, de irányítani nem.[122] Még ennyi idő elteltével is kétségesnek tűnik, vajon helytálló-e az a nézet, hogy a diktatórikus államokkal való szembenézést kerülő brit kormányzási vágy mögött valóban ilyen kicsinyes és beszűkült hozzáállás húzódik meg.

A valós gazdasági és stratégiai helyzet vizsgálata arra is rámutat, hogy az 1930-as évek végére az általános angol helyzet elemzése szerint az alapvető problémákat nem lehetett pusztán magatartás- vagy miniszterelnök-váltással megoldani. Minél jobban igyekezett Chamberlain – Hitler folyamatos agressziói és az angol közvélemény felháborodása nyomán – felhagyni a békéltető politikával, annál alapvetőbb ellentmondások kerültek felszínre. A vezérkari főnökök ragaszkodtak ugyan a védelmi költségek tetemes növeléséhez, de a kincstár az ilyen költekezést gazdasági katasztrófának tartotta. Franciaországhoz hasonlóan, 1937-ben már Nagy-Britannia is a bruttó nemzeti termék nagyobb hányadát fordította védelemre, mint amennyit a többi ország együttesen költött az 1914 előtti válságos években, anélkül azonban, hogy a biztonsági helyzet jelentősen javult volna; mindez egyszerűen a

németek abnormisan felerősödött és mániákusan kierőszakolt fegyverkezési ráfordításainak következménye volt. Az angol védelmi költségek további emelkedését (az 1937-es bruttó nemzeti termék 5,5%-áról 1938-ban 8,5%-ra, 1939-ben 12,5%-ra nőtt) ingatag gazdasága természetesen szintén megszenvedte. Amikor már volt pénz a fegyverkezésre, az angol hadiüzemek alacsony fejlettségi szintje és a képzett mérnökök hiánya lassította a repülőgép-, harckocsi- és hajógyártást; ezért az érintett fegyvernemek vezetése még nagyobb mennyiségben rendelt hadianyagot, acéllemezeket, golyóscsapágyakat és egyéb árukat a semleges országoktól, például Svédországtól és az Egyesült Államoktól, ezáltal tovább csökkentek a külföldi devizatartalékok, és veszélybe került a fizetési mérleg. Az ország dollár- és aranykészlete mindjobban csökkent, így a nemzetközi hitelhelyzet még az eddiginél is bizonytalanabbá vált. A kincstár így válaszolt az 1939. áprilisi újrafegyverkezési intézkedésekre: „Ha azt hinnénk, hogy ugyanúgy felkészültünk egy hosszú háborúra, mint 1914-ben, akkor homokba dugnánk a fejünket."[123] Kellemetlen az ilyen megnyilatkozás, ha tekintetbe vesszük, hogy az angol stratégiai tervezők véleménye szerint egy rövid háborúban nem lenne semmi esélyük, de elhúzódó konfliktus esetén győzhetnének is.

Hasonlóan komoly gondok kerültek felszínre a háború előestéjén a fegyveres erőknél is. Nagy-Britannia 1939-ben úgy döntött, hogy ismét formális „kontinentális kötelezettséget" vállal Franciaországgal kapcsolatban, ezzel szinte párhuzamos volt az az elhatározás, miszerint haditengerészeti beavatkozások esetén nem Szingapúr, hanem a Földközi-tenger térségének védelmét részesíti előnyben. Ezzel megoldódott egy hosszú ideje vajúdó stratégiai probléma, ugyanakkor teljesen kiszolgáltatták Nagy-Britannia távol-keleti területeit Japán várható agressziós lépéseinek. Nagy-Britannia 1939 tavaszán Lengyelországnak megtámadtatása esetén azonnali támogatást ígért, ezt követően Görögországnak, Romániának és Törökországnak adott hasonló garanciákat; ez arra mutatott, hogy a Whitehall újból felfedezte Kelet-Európa és a Balkán jelentőségét a kontinentális hatalmi egyensúlyban; az viszont vitathatatlan tény, hogy az angol fegyveres erőknek komoly német támadás esetén kevés esélyük volt a garantált területek tényleges megvédésére.

Összegezve: sem Chamberlain 1939 márciusát követő keményebb német politikája, sem 1940. májusi helycseréje Churchill-lel a miniszterelnöki poszton nem „oldották meg" Nagy-Britannia stratégiai és gazdasági problémáit, mindössze újrafogalmazták azokat. Egy túlterjeszkedett birodalom számára, amely már uralma vége felé közeledett – ekkor még a világ egynegyedét irányította ugyan, de ipari és „háborús potenciálja"[124] az összes nagyhatalom erejének csak 9–10%-a volt –, akár a béke, akár a háború hátrányosnak látszott; csakis a rossz és a még rosszabb között választhatott.[125] Az az 1939-es döntés, hogy nem nézik tétlenül Hitler további agresszióját, kétségtelenül helyes volt. De az angol érdekeket veszélyeztető európai és távol-keleti hatalmi helyzet olyan kedvezőtlen volt ekkoriban, hogy elképzelhetetlennek látszott a fasizmus fölötti döntő győzelem a még ekkor semleges nagyhatalmak beavatkozása nélkül.

A kívülálló szuperhatalmak

Korábban megjegyeztük már, hogy az angol és francia döntéshozók legnagyobb problémája az 1930-as évek diplomáciai és stratégiai viharai között az a bizonytalanság volt, amely a két el nem kötelezett óriás hatalom, Oroszország és az Egyesült Államok alapállását jellemezte. Érdemes volt-e további erőfeszítéseket tenni azért, hogy ezt a két országot megnyerjék szövetségesül a fasiszta államok ellen, ha ugyanakkor ennek fejében lényeges engedményeket kellett tenni Moszkvának és Washingtonnak, és ezt a lépést egyidejűleg erős hazai kritika is kísérte? Melyiket kell jobban csábítani, és mivel? Ha például Oroszország felé közelednének, ez provokálná vagy elriasztaná a németeket és a japánokat? Berlinnek és Tokiónak Oroszország és az Egyesült Államok magatartása egyaránt fontos volt (Rómának már kevésbé): közömbösek maradnak-e ezek a nagyhatalmak, ha Hitler átrendezi Közép-Európa határait? Hogyan reagálnak Japán további terjeszkedésére Kínában vagy az európai országok délkelet-ázsiai birtokai elleni hadműveleteire? Kapnak-e legalább gazdasági segélyt a nyugati demokráciák az Egyesült Államoktól, mint 1914 és 1917 között? Kielégíthető-e a Szovjetunió gazdasági és területi engedményekkel? Végül, de nem utoljára: *mennyire volt fontos valójában* ez a két rejtélyes, befelé forduló állam? Milyen erősek voltak valójában? Milyen mértékben befolyásolhatták a nemzetközi helyzet rendkívüli változásait?

Olyan „zárt" társadalom esetén, mint a Szovjetunió, nehezebb volt válaszolni ilyen kérdésekre. Az ország ekkori gazdasági növekedése és katonai ereje ma már tisztán felvázolható. A legszembetűnőbb az volt, hogy Oroszország az 1914–18-as konfliktus, valamint a forradalom és a polgárháború miatt nagyon meggyengült, jobban, mint bármely más nagyhatalomé. Népessége az 1914-es 171 millióról 1921-re 132 millióra csökkent. Lengyelország, Finnország és a balti államok elvesztésével rendkívül sok ipari üzemet, vasútvonalat és mezőgazdasági bázist is vesztettek, az elhúzódó polgárháború pedig a maradékok nagy részét is felemésztette. Az ipari termelés nagymérvű hanyatlása – 1920-ban az 1913-as színvonal 13%-ára csökkent – mellett egyes kulcsfontosságú nyersanyagok visszaesése még drasztikusabb volt: „A háború előtti vasércmennyiségnek már csak 1,6%-át, a nyersvasnak 2,4%-át, az acélnak 4,0%-át, a gyapotnak 5%-át termelték."[126] A külkereskedelem gyakorlatilag megszűnt, a bruttó terméshozam kisebb volt a háború előtti szint felénél, az egy főre eső nemzeti jövedelem pedig több mint 60%-os zuhanásával már megközelítette az elviselhetőség szélső határát. Mivel azonban a hatalmas visszaesést elsősorban az 1917–21-es évek társadalmi és politikai káosza okozta, következésképpen a szovjethatalomnak (vagy *bármilyen* más hatalomnak) bizonyos javulást kellett eredményeznie. A háború előtt és alatt kifejlődött orosz ipar sok gyárat, vasútvonalat és acélüzemet hagyott a bolsevikokra. A vasutak, utak és távíróvonalak alapvető infrastruktúrája már kiépült. Volt elegendő ipari munkás, akik a polgárháború befejeztével folytathatták a munkát a gyárakban. A mezőgazdasági termelés régi struktúráját, az élelmiszerek városi árusítását helyre lehetett állítani, amikor az 1921-es NEP (új gazdaságpolitika) bevezetésével Lenin felhagyott a parasztság „kollektivizálásának" sikertelen kísér-

leteivel, és engedélyezte az egyéni gazdálkodást. Így 1926-ra a mezőgazdasági termelés elérte a háború előtti szintet, s ezt két évvel később követte az ipari termelés is. A háború és a forradalom miatt Oroszország tizenhárom év gazdasági növekedési lehetőségeit veszítette el, de most már készen állt a fellendülésre.

Ez a „fellendülés" azonban nem volt elég gyors – különösen az egyre autokratább Sztálin számára –, miközben Oroszországnak továbbra is hagyományos gazdasági gyengeségeivel kellett küszködnie. Miután külföldi befektetések nem álltak rendelkezésre, a tőkét belső forrásokból kellett előteremteni valahogyan, hogy a nagyarányú iparfejlesztést fedezni tudják, egyszersmind a Szovjetuniót körülvevő ellenséges közhangulat miatt jelentős fegyveres erő létrehozására is szükség volt. A tőkéseket és a gazdag középosztályt felszámolták; és 1926-ban az orosz lakosság 78%-a továbbra is az elmaradott, túlnyomórészt még magánkézben levő mezőgazdasági szektorban dolgozott, így Sztálin számára a pénzszerzésre és az iparosodás meggyorsítására csak egyetlen lehetőség maradt: a mezőgazdaság kollektivizálása, a parasztok kolhozokba kényszerítése, a kulákréteg felszámolása, a mezőgazdasági termelés állami irányítása, a mezőgazdasági munkások keresetének alacsony szinten tartása magasabb élelmiszerárak megállapítása mellett. Így az állam drasztikusan a termelők és a fogyasztók közé helyezte magát, és olyan mértékben vonta el tőlük a pénzt, amit a cári rendszer sohasem mert volna megtenni. Ezt tovább fokozta a szándékosan gerjesztett infláció, új adók és kötelezettségek bevezetése, valamint az a diktatórikus nyomás, hogy a dolgozók állami kötvények vásárlásával bizonyítsák rendszerhűségüket. Makroökonómiai statisztikák szerint ennek az lett az általános eredménye, hogy az orosz bruttó nemzeti termék magánfogyasztásra fordított részét (amely más országokban az iparosodási robbanás következtében 80% körül mozgott) itt az elképesztően alacsony 51–52%-os szintre nyomták le.[127]

A szocialista „parancsgazdaság" megteremtésének sajátságos kísérlete két ellentétes, de kiszámítható következménnyel járt. Az első a szovjet mezőgazdasági termelés katasztrofális visszaesése volt, mivel a kulákok (és a parasztság nagyobb része) eleinte ellenálltak az erőszakos kollektivizálásnak, később pedig megsemmisítették őket. A háziállatok tömeges kényszervágása – „a lovak száma az 1928-as 33,5 millióról 1935-ben 16,6 millióra csökkent, a szarvasmarháké 70,5 millióról 38,4 millióra"[128] – a hús- és gabonatermelés, valamint a már eddig is nyomorúságos életszínvonal soha nem látott hanyatlását eredményezte, amelyet csak Hruscsov idején kezdett úgy-ahogy kiheverni az ország. Készültek csak a vezető réteg számára hozzáférhető statisztikák, amelyek kimutatták, hogy a nemzeti jövedelem milyen hányada került vissza később traktorok és villamosítás formájában a mezőgazdaságba, szemben a kollektivizálás és az új árpolitika révén elvont összegekkel.[129] A traktorgyárakat például eleve úgy tervezték, hogy könnyen átalakíthassák őket könnyű harckocsik előállítására, míg a parasztokat, sajnos, nem lehetett ilyen egyszerűen átprogramozni a Wehrmacht megfékezésére. Tagadhatatlan volt viszont, hogy – legalábbis ebben az időszakban – összeomlott a szovjet mezőgazdasági termelés. Az 1933-as éhínség sok milliónyi áldozatot követelt. Amikor a harmincas évek végén újra felfelé ívelt a termelés, mindezt több százezer

traktor, agrármérnökök ezrei és szigorúan kordában tartott kolhozok tömege támogatta. Emberi mértékkel mérve azonban mindennek hihetetlenül nagy ára volt.

A második következmény már pozitívabb volt, legalábbis a szovjet gazdasági-katonai hatalomra nézve. Miután a bruttó nemzeti termék magánfogyasztásra fordított hányadát a modern történelemben eddig páratlanul alacsony színvonalra csökkentették – sokkal alacsonyabbra, mint amilyen szintet a nácik Németországban valaha is elképzeltek –, a Szovjetunió a bruttó nemzeti termék mintegy 25%-át tudta ipari beruházásokra fordítani, emellett még mindig jelentős összegek maradtak az oktatás, a tudomány és a hadsereg céljaira. Az orosz ipari munkásságot a termelés új feladatainak megfelelően rendkívüli tempóban szervezték át, az 1928–1940 közötti időszakban a mezőgazdasági dolgozók száma 71%-ról 51%-ra csökkent, az iskolázottság is rendkívül gyorsan emelkedett. Ez létfontosságú volt, mivel Oroszországot – Németországhoz vagy az Egyesült Államokhoz hasonlítva – mindig hátráltatta a gyengén képzett és analfabéta munkásság, valamint a felső vezetéshez és az ipar *folyamatos fejlesztéséhez* szükséges mérnökök, tudósok és gyakorlott vezetők csekély száma. A munkások millióit gyári iskolákban vagy technikumokban képezték, s valamivel később az egyetemi hallgatók száma is nagymértékben emelkedett, végre volt elég képzett káder az erőteljes fejlődéshez; a „népgazdaságban" például a diplomás mérnökök száma az 1928-as 47 000-ről 1941-re 289 000-re emelkedett.[130] A szovjet propagandisták diadalmasan hangoztatott adatai részben kétségtelenül túlzottak, s elfedik a gyenge pontokat, de a fejlesztés tudatos irányítása vitathatatlan. Ugyanígy ténykérdés volt az Urálon túli hatalmas új erőművek, acélüzemek és gyárak létrehozása is, amelyeket nem fenyegethettek nyugati vagy japán támadások.

Az ipari termelés és a nemzeti jövedelem ezt követő felfelé ívelése példátlan az iparosodás történetében. Mivel a korábbi években (például 1914-ben, 1920-ról nem is szólva) a termelés mennyisége és minősége nagyon alacsony volt, a százalékok összehasonlítása majdnem értelmetlen – bár a *28. táblázat* azért mégis megmutatja, hogyan növekedett a Szovjetunió ipari termelése a nagy világválság alatt. Ha a két ötéves terv időszakát nézzük (1928–1937), láthatjuk, hogy a nemzeti jövedelem 24,4 milliárdról 96,3 milliárd rubelra emelkedett, a széntermelés 35,4 millióról 128 millió tonnára, az acéltermelés 4-ről 17,7 millió tonnára, a villamosenergia-termelés hétszeresére, a szerszámgépek száma több mint hússzorosára, a traktoroké pedig majdnem negyvenszeresére.[131] A harmincas évek végére a szovjet ipari termelés már nemcsak Franciaországot, Japánt és Olaszországot hagyta maga mögött, hanem valószínűleg Nagy-Britanniát is megelőzte.[132]

A nagyarányú növekedés mögött azonban még mindig sok volt a fogyatékosság. Bár az 1930-as évek közepén a mezőgazdasági termelés lassan emelkedni kezdett, a szovjet mezőgazdaság még a korábbi szintnél is kevésbé tudta ellátni az országot, nem is szólva az exporthoz szükséges többlettermelésről, a hektáronkénti terméshozam pedig elképesztően alacsony volt. A vasútépítési beruházások ellenére a közlekedési hálózat kezdetleges maradt, és nem tudta kielégíteni az ország növekvő igényeit. Sok iparág erősen függött a nyugati cégektől és szakértőktől, különösen

az amerikaiaktól. A gyárépítések és az ipari folyamatok „gigantizmusa" megnehezítette a gyors termékváltást és az új terméktípusok bevezetését. Elkerülhetetlenek voltak bizonyos zavarok is, mert egyes iparágak tervezett növekedése nem állt összhangban a nyersanyagkészletekkel és a rendelkezésre álló képzett munkaerővel. 1937 után a szovjet gazdaság hatalmas fegyverkezési programja elkerülhetetlenül kihatott az ipari folyamatokra, és felborította a korábbi terveket. Ehhez járultak még a nagy tisztogatási akciók. Bármi volt az oka Sztálin saját legjobb kádereit kiirtó, mániákus-paranoiás akcióinak, gazdasági következményei igen komolyak voltak: „a köztisztviselőket, az igazgatókat, a technikusokat, a statisztikusokat, sőt a művezetőket is"[133] lágerekbe terelték, így az eddiginél is súlyosabbá vált a képzett munkaerő hiánya. Kétségtelen az is, hogy a terror idején sokan igyekeztek a szovjet rendszer iránti hűségüket „sztahanovista módon" bizonyítani, az újítási kedvet, a kísérletezést, az őszinte tényfeltárást és az építő kritikát a légkör nem tette lehetővé: „A legegyszerűbb volt elkerülni a felelősséget, minden lépéshez megnyerni a felettesek egyetértését, mechanikusan végrehajtani a parancsokat, figyelmen kívül hagyva a helyi feltételeket."[134] Ez a fajta magatartás lehetővé tette az egyén túlélését, de a gazdaság általános fejlődését erősen hátráltatta.

A Szovjetunió háborúban született, és állandóan éreznie kellett potenciális ellenségei – Lengyelország, Japán, Nagy-Britannia – rejtett fenyegetését, így az 1920-as években az állami költségvetés jelentős hányadát (12–16%-át) fordította védelmi kiadásokra. Az első ötéves terv kezdetén ez az arány kicsit csökkent, és a Szovjetunió állandó hadserege is megállapodott mintegy 600 000 főnyi létszámnál, amelyet mögött egy kétszer ekkora, de rosszul felszerelt és gyenge képességű milícia támogatott. A mandzsúriai válság és Hitler hatalomra jutása gyorsan növelte a hadsereget: az 1934-es 940 000-ről 1935-re 1,3 millióra gyarapodott. Az ötéves tervek hatására növekedett az ipari termelés és a nemzeti jövedelem, és a Szovjetunió igen sok harckocsit és repülőgépet gyártott. A Tuhacsevszkij köréhez tartozó, haladó gondolkodású tisztek tanulmányozták (ha nem is fogadták el teljes mértékben) Douhet, Fuller, Liddell Hart, Guderian és más nyugati katonai teoretikusok elgondolásait, és az 1930-as évek elején a Szovjetuniónak már nemcsak erős harckocsizó hadoszályai, hanem jelentős ejtőernyős osztagai is voltak. A tengerészet továbbra sem képviselt jelentős és hatásos erőt, az 1920-as évek végére viszont komoly repülőgépipart hoztak létre, amely egy ideig több gépet gyártott évente, mint a többi hatalom együttvéve (lásd a *29. táblázat*ot).

A számadatok azonban riasztó gyengeségeket lepleztek. A szovjet „gigantizmus" szükségszerűen a mennyiség túlhangsúlyozásához vezetett. A tervgazdaság eredményeként az 1930-as évek elején hatalmas mennyiségű repülőgépet és harckocsit gyártottak: 1932-ben több mint 3000 harckocsi és 2500 repülőgép készült – ez sokszorosan felülmúlta a világ bármely más országának teljesítményét. Az állandó hadsereg 1934 után olyan nagy mértékben növekedett, hogy rendkívül nehéz volt megfelelően magas képzettségű tiszteket és tiszthelyetteseket találni a modernizált fegyvernemek irányítására. Nem volt könnyű megszervezni és fenntartani egy modern hadsereget és légierőt olyan országban, ahol még mindig a parasztság dominált, és nagyon kevés volt a képzett munkaerő. A széles körű oktatási prog-

29. TÁBLÁZAT **A nagyhatalmak repülőgépgyártása 1932–1939 között**[135]

Ország	*1932*	*1933*	*1934*	*1935*	*1936*	*1937*	*1938*	*1939*
Franciaország	(600)	(600)	(600)	785	890	743	1382	3163
Németország	36	368	1968	3183	5112	5606	5235	8295
Olaszország	(500)	(500)	(750)	(1000)	(1000)	(1500)	1850	(2000)
Japán	691	766	688	952	1181	1511	3201	4467
Nagy-Britannia	445	633	740	1140	1877	2153	2827	7940
Egyesült Államok	593	466	437	459	1141	949	1800	2195
Szovjetunió	2595	2595	2595	3578	3578	3578	7500	10382

ram ellenére a harmincas években a Szovjetunió leggyengébb pontja még mindig a munkások és katonák többségét jellemző alacsony képzettségi szint volt. Franciaországhoz hasonlóan rengeteget invesztáltak a korai harmincas évek repülőgép- és harckocsitípusaiba. A spanyol polgárháborúban derültek ki ezeknek az első generációs harceszközöknek a korlátai (kis sebesség, rossz manőverezés, csekély hatótávolság és gyenge ütőképesség), így rövidesen megindult a hajsza a gyorsabb repülőgépek és erősebb harckocsik gyártására. A szovjet hadiipar azonban – akár egy hatalmas, lomha tengeri hajó – nem tudott elég gyorsan irányt változtatni. A már meglevő típusok gyártását nem állították le, hiszen az új modelleket még csak ekkor építgették és tesztelték. (Említésre méltó, hogy „az 1941 júniusában meglevő 24 000 szovjet harckocsi közül csak 967 érte el vagy múlta felül az akkori német tankok színvonalát".)[136] És ekkor újabb „tisztogatások" következtek. A Vörös Hadsereg „lefejezése" a tábornokok 90, az ezredesek 80%-át sújtotta. Sztálin gyanakvó ámokfutása nemcsak a kiképzett tisztikar jelentős részét pusztította el, hanem súlyosan kihatott a fegyveres erők egészére is. Kivégezték Tuhacsevszkijt és a „modernizáció" támogatóit, és eltávolították mindazokat, akik a német és angol harcászati elméleteket tanulmányozták. A tisztogatások után olyan politikailag megbízható, de műveletlen vezetők kerültek a hadsereg élére, mint Vorosilov. Szélnek eresztettek hét gépesített hadosztályt, azzal az indokkal, hogy a spanyol polgárháború tanúsága szerint a harckocsizó alakulatokat a harctéren nem lehet támadó hadműveletekre felhasználni, s ezért a tankokat el kell osztani a lövészzászlóaljak között, hogy a gyalogság manővereit támogassák. Hasonló bölcsességgel döntöttek arról is, hogy a TB–3-as stratégiai bombázók nem felelnek meg a Szovjetunió céljainak.

A légierő nagy része elavult, a páncélosegységeket feloszlatták, és a tisztogatások hatására a kritikátlan vakfegyelem uralkodott a hadseregben, így az 1930-as évek végén a Szovjetunió sokkal gyengébb volt, mint öt vagy tíz évvel korábban, miközben Németország és Japán mindjobban fokozta haditermelését, amivel arányosan nőtt agresszivitásuk is. Az 1937 utáni ötéves terv hatalmas fegyverkezési programja már hasonló, sőt néhol – például a repülőgépgyártásban – nagyobb volt

Németországénál. De amíg a program eredményeként nem nőtt a hadsereg létszáma és felszereltségi színvonala, addig Sztálin úgy érezte, hogy a Szovjetunió az 1919–1920-as évekhez hasonlóan fenyegető „veszélyzónában" van. Ezek a körülmények magyarázzák a szovjet diplomáciában az 1930-as években bekövetkező változásokat. Sztálin egyaránt aggódott a mandzsúriai japán agresszió, valamint a hitleri Németország miatt, és szembe kellett néznie egy olyan kétfrontos háború lehetőségével, amelyben a hadszíntereket esetleg több ezer kilométer választja el egymástól (ugyanez a stratégiai probléma az angol döntéshozókat is nyugtalanította). Változott a nyugati diplomáciai taktika is, így a Szovjetunió 1934-ben csatlakozott a Népszövetséghez, és 1935-ben szerződéseket kötött Franciaországgal és Csehszlovákiával, de mindez nem növelte a kollektív biztonságot. Lengyelországgal kapcsolatos szerződés hiányában a Szovjetunió keveset tehetett akár Franciaország, akár Csehszlovákia megsegítésére – és viszont. Az angolok nem támogattak egy Németország ellen irányuló „népfrontot", ez magyarázza Sztálin óvatosságát a spanyol polgárháború alatt: egy győztes szocialista köztársaság Spanyolországban jobbra tolhatja Nagy-Britanniát és Franciaországot, míg a Szovjetuniót nyílt konfliktusba keverheti Franco támogatóival, Olaszországgal és Németországgal.

1938–39-re Sztálin szemében a külső helyzet még az eddigieknél is fenyegetőbbnek tűnhetett (ez pedig még ostobábbá és felfoghatatlanabbá teszi a tisztogatásokat). A müncheni egyezmény, úgy látszott, nemcsak Hitler kelet-közép-európai ambícióit erősítette meg, de azt is világossá tette, hogy a nyugat nem készült fel a németek elleni küzdelemre, sőt talán még keletebbre szeretné irányítani Németország érdekszféráját. Ebben a két évben jelentős határincidensek voltak a Távol-Keleten a szovjet és a japán hadsereg között (ezért az oroszoknak komoly erősítést kellett küldeniük Szibériába), nem volt meglepő, hogy Sztálin is a „megbékélés" politikáját választotta Berlinnel kapcsolatban, még ha ez azt jelentette is, hogy ideológiai ellenfelével kell egyezkednie. Tekintettel a Szovjetunió kelet-európai politikai törekvéseire, Moszkvának sokkal kevesebb fenntartása volt e térség független államainak felosztásával kapcsolatban, feltéve, hogy ő is jelentős zsákmányhoz jut. Az 1939. augusztusi meglepetésszerű német–szovjet paktum biztosított egy ütközőzónát a Szovjetunió nyugati határán, s időt adott az újrafegyverkezésre, amíg a nyugat Lengyelország megtámadásának következtében háborúba lépett Németországgal. Churchill kifejezését használva, sokkal jobb volt a krokodilt morzsákkal etetni, mint hagyni, hogy felfaljon.[137]

Nagyon nehéz reálisan felbecsülni a szovjet erőviszonyokat az 1930-as évek végén, kiváltképp mivel a „háborús potenciált" felmérő statisztikák[138] nem tükrözik sem a belső morális állapotokat, sem a fegyveres erők minőségét, sem pedig a földrajzi helyzetet. A Vörös Hadsereg már nyilvánvalóan nem volt az a „fejlett felszerelésű, különlegesen kemény harcosokból álló, félelmetes modern erő", amilyennek Mackintosh 1936-ban leírta.[139] Az 1939–1940-es Finnország elleni „téli háború" látszólag ezt a hirtelen hanyatlást bizonyította, azonban a japánok elleni 1939-es nomonhani összecsapások okosan vezetett, modern haderőről tanúskodtak.[140] Az is érthető, hogy Sztálin megrémült a német hadsereg 1940-es lehengerlő

villámháborús győzelmeitől, és egyre kevésbé kívánt háborúba keveredni Hitlerrel. A másik nagy gond az volt, hogy nem tudták, hol támadnak majd keleten a japánok. Nem tekintették ugyan túlságosan félelmetes ellenfélnek, de a hatalmas Szibéria védelme nagyon nehéz feladat volt, és az erre fordított erőfeszítés tovább gyengíthette volna a Szovjetuniót a német fenyegetéssel szemben. Jól illusztrálta az ingatag stratégiai helyzetet Zsukov páncéloshadosztályának hirtelen visszahívása, hogy csatlakozzon a kelet-lengyelországi megszálló csapatokhoz 1939 szeptemberében, miután keleten fegyverszünetet kötöttek a japánokkal.[141] Erre az időre a Vörös Hadsereg veszteségeit már kapkodva helyrehozták, létszámát felemelték (1941-ben 4 320 000 főre), a szovjet gazdaságot teljes mértékben a haditermelésre összpontosították, hatalmas új gyárakat építettek Közép-Oroszországban, és új repülőgépekkel és harckocsikkal (köztük a félelmetes T–34-essel) kísérleteztek. A védelmi költségek 1937-ben a költségvetés 16,5%-át tették ki, de 1940-re 32,6%-ra emelkedtek.[142] Így a korszak legtöbb nagyhatalmához hasonlóan a Szovjetuniónak az idővel is versenyeznie kellett. Sztálinnak most jobban kellett buzdítania honfitársait, mint 1931-ben, hogy zárkózzanak fel minél hamarabb a Nyugat mellé a termelésben. „A lassulás a lemaradást jelentené. És aki lemarad, azt megverik..." A cárok Oroszországa „folyamatos vereségeket" szenvedett, mivel ipari termelékenységben és katonai erőben lemaradt.[143] A szovjet rendszer a cároknál autokratább és kegyetlenebb vezetője alatt kellett végrehajtani a gyors felzárkózást. Azt azonban lehetetlen volt megjósolni, vajon Hitler megengedi-e majd ezt.

A két világháború közötti években az Egyesült Államok ereje érdekes módon fordított arányban állt mind a Szovjetunió, mind Németország potenciáljával. Ez azt jelenti, hogy az USA aránytalanul erős volt az 1920-as években, míg a válságos 30-as években minden nagyhatalomnál jobban visszaesett, s csak ez időszak legvégén tért magához, akkor is csak részben. Húszas évekbeli kiemelkedésének okait már előbb megvilágítottuk. Japánon kívül az Egyesült Államok volt az egyetlen jelentős ország, amely hasznot húzott az első világháborúból. A legerősebb pénzügyi és hitelező országgá vált, gyáripara és élelmiszer-termelése már korábban is világelső volt. A nagyhatalmak között ő rendelkezett a legnagyobb aranytartalékkal. Hazai piaca rendkívül széles volt, a mamutcégek és az elosztási hálózatok nagy hatékonysággal működhettek, különösen a virágzó autóiparban. A magas életszínvonal és a könnyen hozzáférhető finánctőke jótékonyan kapcsolódott össze, és ösztönözte a további komoly befektetéseket a gyáriparban, mivel a fogyasztói kereslet jóformán minden megtermelt árut fel tudott szívni. 1929-ben az Egyesült Államok 4,5 millió motoros járművet gyártott, míg Franciaországban 211 000, Nagy-Britanniában 182 000 és Németországban 117 000 készült.[144] Aligha meglepő, hogy fantasztikus mértékben felszökött a nyersanyagimport, hogy az ipari robbanást ki tudja elégíteni; de az autók, mezőgazdasági gépek, irodafelszerelések és egyéb cikkek exportja szintén felfelé ívelt az 1920-as évek folyamán, s ezt a folyamatot a tengerentúli amerikai befektetések gyors növekedése is segítette.[145] Ha jól ismerjük is ezeket az adatokat, mégis megdöbbentő, hogy azokban az években az Egyesült Államoknak „magasabb volt a termelése, mint a másik hat nagyhatalomé együttvéve", és „lenyűgöző gazdasági erejét az is aláhúzta, hogy az

egy főre eső termék bruttó értéke majdnem kétszer olyan magas volt, mint Nagy-Britanniában vagy Németországban, és több mint tíz-tizenegyszer nagyobb, mint a Szovjetunióban vagy Olaszországban".[146]

A fent idézett sorok szerzője nyomban hozzáfűzi azt is, hogy „az Egyesült Államok politikai befolyása a világban nem állt arányban kivételes ipari erejével",[147] de ez nem volt túlzottan fontos az 1920-as években. Az amerikaiak határozottan elutasították a világpolitikai vezető szerepet, az ezzel együtt járó elkerülhetetlen diplomáciai és katonai bonyodalmakkal. Ha más államok nem károsították az amerikai kereskedelmi érdekeket, kevés okuk volt a nemzetközi eseményekbe való bekapcsolódásra, különösen a Kelet-Európában vagy Észak-Afrikában felmerülő bonyodalmakba. Az amerikai export és import *abszolút* növekedése ellenére ezek az ágazatok nem voltak jelentősek a gazdasági életben, egyszerűen azért, mert az ország önellátó volt; „az exportált ipari termékek aránya az össztermeléshez képest az 1914-es 10%-ról 1929-re 8% alá süllyedt", és a bruttó nemzeti termék részét képező közvetlen külföldi befektetések értéke változatlan maradt.[148] Így érthetjük meg, hogy a világpiaci eszme *elvi* elfogadása ellenére az amerikai gazdaságpolitika sokkal érzékenyebb volt a hazai igényekre. Bizonyos nyersanyagok kivételével az amerikai jólét biztosítása szempontjából a külvilág nem volt fontos. Az 1919 utáni évtized nemzetközi eseményei nem utaltak arra, hogy az amerikai érdekeket jelentősebb veszély fenyegetné: az európaiak még mindig vitáztak, de már kevésbé, mint az 1920-as évek elején; a Szovjetunió elszigetelődött, Japán pedig csendes volt. A tengerészeti versengést korlátozták a washingtoni egyezmények. Ilyen körülmények között az Egyesült Államok nagyon jelentősen csökkenthette szárazföldi hadseregét (körülbelül 140 000 sorkatonára), bár egyidejűleg hozzákezdtek egy viszonylag nagy és modern légierő felállításához, s lehetővé vált, hogy a tengerészet további anyahajókat és nehézcirkálókat építtessen.[149] A tábornokok és a tengernagyok természetesen panaszkodtak, hogy nem kapnak elegendő támogatást a Kongresszustól, miközben a nemzetbiztonságra káros intézkedéseket foganatosítottak (ilyen volt például Stimson 1929-es döntése, amely megszüntette a katonai rejtjelmegfejtő szolgálatot, azon az alapon, hogy „úriemberek nem olvassák el egymás postáját"),[150] a tény mégis tény maradt: az Egyesült Államok ebben az évtizedben közepes haderővel is gazdasági óriás tudott maradni. Talán e nyugodt korszak jellegzetességének tudható be, hogy az USA még mindig nem rendelkezett olyan felső polgári–katonai testülettel, amely az angol birodalmi védelmi bizottsághoz vagy később az amerikai nemzetvédelmi tanácshoz hasonlóan megtárgyalhatta volna a stratégiai kérdéseket. Mi szükség lett volna azonban ilyesmire, amikor az amerikai emberek határozottan elutasították a háború gondolatát?

Az Egyesült Államok vezető szerepéről az 1929-es világválság előidézésében már előzőleg beszéltünk.[151] Lényegesebb, hogy a válságot kísérő depresszió és vámháború súlyosabban hatott az Egyesült Államokra, mint bármelyik más fejlett gazdaságra. Ez részben az amerikai kapitalizmus változékonyságának volt köszönhető, de hatott rá az 1930-as Smoot–Hawley-féle elhibázott protekcionista vámtörvény is. Bár az amerikai farmerek és az ipari lobbyk panaszkodtak az igazságtalan

külföldi verseny miatt, az ország ipari és mezőgazdasági termelékenysége mégis olyan magas volt – ezt jelezte az export többlete az importtal szemben –, hogy a világ kereskedelmi rendjének felbomlása jobban ártott volna az amerikai exportőröknek, mint bárki másnak. „Az ország bruttó nemzeti terméke az 1929-es 98,4 milliárd dollárról három év alatt alig a felére zuhant. 1933-ban a gyártott termékek értéke kevesebb mint egynegyede volt az 1929-esnek. Közel tizenötmillió munkás veszítette el állását, s mindenféle támogatás nélkül maradt... Ugyanezen időszak alatt az amerikai export 5,24 milliárd dollárra csökkent, ami 69%-os esést jelent."[152] Amíg más országok protekcionista kereskedelmi tömbökbe menekültek, azok az amerikai iparágak, amelyek erősen az exportra támaszkodtak, tönkrementek. „A búzaexport, amely tíz évvel korábban elérte a 200 millió dollárt, 1932-ben 5 millióra esett vissza. Az autóexport az 1929-es 541 millió dollárról 1932-ben 76 millióra csökkent."[153] A világkereskedelem általánosságban összeomlott, de a külkereskedelem USA-ra eső hányada még gyorsabban zsugorodott, az 1929-es 13,8%-ról 1932-ben kevesebb mint 10%-ra. Amíg egyes nagyhatalmak gazdasága az 1930-as évek közepére és végére folyamatosan erősödött, az Egyesült Államok 1937-ben újabb súlyos válságot élt át, amely az előző öt év eredményeinek java részét megsemmisítette. Az úgynevezett „feldarabolt világgazdaság"-nak[154] köszönhetően – mivel a világ országai olyan kereskedelmi tömbökbe tömörültek, amelyek sokkal zártabbak voltak, mint az 1920-as években – a második amerikai válság nem okozott súlyos károkat a többi országnak. A végeredmény az volt, hogy a müncheni válság évében az USA részesedése a világ ipari termeléséből alacsonyabb volt, mint 1910 óta bármikor (lásd a *30. táblázat*ot).

A súlyos visszaesés és a bruttó nemzeti jövedelem külkereskedelmi hányadának csökkenése miatt az amerikai politika Hoover és különösen Roosevelt idején mindjobban befelé fordult. Az elszigetelődési politika erős befolyása mellett Rooseveltnek nyomasztó hazai problémái is voltak, így aligha lehetett elvárni, hogy az elnök minden figyelmét a nemzetközi ügyekre összpontosítsa, amit pedig

30. TÁBLÁZAT **A világ ipari termelésének megoszlása 1929–1938 között**[155]

(százalékban)

Ország	*1929*	*1932*	*1937*	*1938*
Egyesült Államok	43,3	31,8	35,1	28,7
Szovjetunió	5,0	11,5	14,1	17,6
Németország	11,1	10,6	11,4	13,2
Nagy-Britannia	9,4	10,9	9,4	9,2
Franciaország	6,6	6,9	4,5	4,5
Japán	2,5	3,5	3,5	3,8
Olaszország	3,3	3,1	2,7	2,9

Cordell Hull és a Külügyminisztérium elvárt volna tőle. Viszont az Egyesült Államoknak továbbra is központi szerepe maradt a világgazdaságban, így nem teljesen alaptalan az a bírálat, hogy a „hazai felemelkedéssel volt elfoglalva", valamint „az azonnali cselekvést és az eredmények realizálását kívánja, és olyan nemzeti politikát akar kialakítani, amely nemigen törődik az amerikai programok más országokra gyakorolt hatásával".[156] 1934-ben befagyasztották a fizetésképtelen külföldi kormányoknak folyósított kölcsönöket, 1935-ben háború esetére fegyverembargót hirdettek, később megtiltották, hogy hadviselő hatalmaknak kölcsönt adjanak. Ezek a lépések még óvatosabbá tették az angolokat és a franciákat a fasiszta államokkal való esetleges összetűzéssel kapcsolatban. Az USA 1935-ben elítélte Olaszország magatartását és lépéseit, ugyanakkor az angolok legnagyobb megdöbbenésére komoly mértékben növelték a Mussolini-rezsim amerikai petróleumellátását. A Németország és Japán agresszivitására válaszul bevezetett különböző kereskedelmi korlátozások csak „arra szolgáltak, hogy mindkettőt ellenséggé tették, anélkül, hogy jelentős segítséget nyújtottak volna ellenfeleiknek. Roosevelt gazdasági diplomáciája ellenségeket teremtett, anélkül, hogy barátokat nyert volna, vagy támogatta volna leendő szövetségeseit."[157] A legsúlyosabb következmény – bár itt megoszlott a felelősség – az a kölcsönös gyanakvás volt, amely éppen akkor vált érezhetővé a Whitehall és Washington között, amikor a diktatórikus államok kihívása kézzelfoghatóvá vált.[158]

1937–1938-ban azonban már Roosevelt is aggódott a fasiszta fenyegetés miatt, bár az amerikai közvélemény és a gazdasági nehézségek nem tették számára lehetővé a kezdeményezést. Berlinbe és Tokióba intézett üzenetei egyre keményedtek, Nagy-Britanniába és Franciaországba küldött biztatásai valamivel melegebb hangúak voltak (még akkor is, ha mindez jóformán semmilyen segítséget nem jelentett a két demokrácia számára). 1938-ra az együttes japán–német kihívással kapcsolatban megkezdődtek a titkos angol–amerikai tengerészeti tárgyalások. Az elnök „vesztegzár"-nyilatkozata már sejtetni engedte, hogy gazdasági megkülönböztetést kíván bevezetni a diktatórikus államokkal szemben. Emellett Roosevelt már síkraszállt a védelmi költségek nagyarányú növeléséért. Ahogyan a *26. táblázat* adatai mutatják, az Egyesült Államok még 1938-ban is kevesebbet költött a fegyverkezésre, mint Nagy-Britannia vagy Japán, és csak töredékét Németország és a Szovjetunió kiadásainak. Mindazonáltal 1937 és 1938 között a repülőgépgyártás gyakorlatilag megkétszereződött, és a Kongresszus jóváhagyta a „tengerészet mindenek felett" törvényt, amely a flotta nagyarányú bővítését tette lehetővé. Ekkoriban már a B–17-es bombázó prototípusát tesztelték, a tengerészgyalogság is gyakorolta már a kétéltű hadműveletek gyakorlatát, a szárazföldi hadsereg pedig (jóllehet még egyetlen korszerű harckocsival sem rendelkezett) a páncélostevékenység kérdéseivel és a nagy tömegek mozgósításának problémáival küszködött.[159] Amikor Európában kitört a háború, még egyik fegyvernem sem volt felkészülve, de a modern haditechnika követelményeihez mérve jobb állapotban voltak, mint 1914-ben.

Még az újrafegyverkezés sem zavarta az Egyesült Államok gazdaságát. A késői 1930-as években az amerikai gazdaság kihasználtsági foka igen alacsony volt.

1939-ben tízmillió körül mozgott a munkanélküliség, mégis az egy munkaórára eső hatékonyságot nagyon növelte a futószalagokba, a villanymotorokba és a korszerűbb vezetéstechnikába történt befektetés, bár mindebből kevés tükröződött az *abszolút* termelési adatokban. A pangó keresletet az 1937–38-as recesszió nem lendítette fel, a különböző New Deal-sémák nem tudták a gazdaságot serkenteni és a fölösleges termelési kapacitást kihasználni. 1938-ban például az Egyesült Államok 26,4 millió tonna acélt termelt Németország 20,7, a Szovjetunió 16,5 és Japán 6,0 millió tonnájához képest; e három utóbbi országban azonban az acélipar teljes kapacitással működött, míg az amerikai acélüzemek *kétharmadának* nem volt munkája. Ezt a kihasználatlan kapacitást, mint később kiderült, az újrafegyverkezési programok hamarosan megváltoztatták.[160] 1940-ben engedélyezték a hadiflotta kapacitásának megduplázását, a légierő 7800 harci repülőgép beszerzését tervezte, és egy közel 1 milliós létszámú szárazföldi erőt akartak létrehozni – mindez hatással volt arra a gazdaságra, amelynek az olasz, a francia és az angol gazdaságtól eltérően nem voltak súlyos szerkezeti gondjai, mindössze kihasználatlan volt a nagy válság következtében. Mivel az Egyesült Államok hatalmas szabad kapacitással rendelkezett, míg a többi gazdaság túlhajszolta magát, a várható háború kimenetelének megértéséhez talán nem az 1938-as acél- vagy ipari termelés adatait mutató statisztikák, hanem a nemzeti jövedelmet *(31. táblázat)* és a „háborús potenciált” *(32. táblázat)* mutató számok lehetnek érdekesek. Ezek az adatok arra emlékeztetnek, hogy bár a nagy válság alatt az Egyesült Államok aránytalanul sokat szenvedett, mégis (Jamamoto admirális szerint) szunnyadó óriás maradt.

Az óriás 1938 és különösen 1940 utáni felébredése megerősíti, milyen létfontosságú volt az *időzítés* kérdése a korszak fegyverkezési versenyében és stratégiai számításaiban. Nagy-Britanniához és a Szovjetunióhoz hasonlóan az Egyesült Államok megkezdte a felzárkózást ebben a fegyverkezési versenyben, amelyet a fasiszta államok korábbi és erős védelmi költekezése indított el. A statisztikák

31. TÁBLÁZAT **A nagyhatalmak 1937-es nemzeti jövedelme és a védelmi ráfordítások aránya**[161]

Ország	*Nemzeti jövedelem (milliárd dollárban)*	*Védelmi ráfordítások (százalékban)*
Egyesült Államok	68	1,5
Nagy-Britannia	22	5,7
Franciaország	10	9,1
Németország	17	23,5
Olaszország	6	14,5
Szovjetunió	19	26,4
Japán	4	28,2

32. TÁBLÁZAT **A nagyhatalmak háborús potenciálja 1937-ben**[162]

Ország	*Százalék*
Egyesült Államok	41,7%
Németország	14,4%
Szovjetunió	14,0%
Nagy-Britannia	10,2%
Franciaország	4,2%
Japán	3,5%
Olaszország	2,5%
(a hét ország együtt	90,5%)

megmutatják, hogy az USA bármely más országnál többet tudott erre a célra költeni, ha a hazai politikai légkör is úgy akarta. Az Egyesült Államok védelmi kiadásai még 1939-ben is csupán 11,7%-át tették ki a teljes költségvetésnek, a bruttó nemzeti terméknek pedig pusztán 1,6%-át[163] – s ezek a százalékok nagyságrendekkel alacsonyabbak bármely más nagyhatalom hasonló adatainál.

Ha az amerikai védelmi költségek megközelítenék a fasiszta államok fegyverekre költött százalékát a bruttó nemzeti termékhez viszonyítva, az Egyesült Államok automatikusan a világ leghatalmasabb katonai erejévé válna. Minden jel arra mutat, hogy Berlin és Tokió jól tudta, hogy az USA ilyen irányú fejlődése erősen korlátozná a terjeszkedés lehetőségeit. Tovább bonyolítja a helyzetet Hitler esetében, hogy gyűlölte az Egyesült Államokat. Elkorcsosult, kevert fajú hatalomnak tartotta ezt az országot, viszont azt is felismerte, hogy ha hódításait csak az 1940-es évek közepén folytatná, a katonai egyensúly akkor már döntően az angol–francia–amerikai tábor javára billen.[164] A japánok komolyabban vették az Egyesült Államokat, így számításaik is pontosabbak voltak: tengerészeti vezetőik szerint addig, amíg 1941 végén a japán tengeri haderő elérné az amerikai flotta 70%-át, „1942-ben ez 65%-ra, 1943-ban 50%-ra és 1944-ben a szinte katasztrofális 30%-ra csökkenne".[165] Németországhoz hasonlóan Japánnak is komoly stratégiai okai voltak a minél gyorsabb cselekvésre, ha el akarta kerülni a közepes országok várható sorsát egy olyan világban, amelyre egyre inkább a szuperhatalmak vetik rá árnyékukat.

A kiteljesedő válság, 1931–1942

Ha az egyes nagyhatalmak viszonylagos erősségeit és gyengéit teljességükben szemléljük, és belehelyezzük őket a kor gazdasági és technológiai rendszerébe, érthetőbbé válik az 1930-as évek nemzetközi diplomáciai irányvonala. Ez nem

jelenti azt, hogy a különböző válságok *helyi* gyökerei – akár Mukdenben, Abessziniában vagy a Szudéta-vidéken – teljesen lényegtelenek voltak, vagy a nagyhatalmak harmonikus együttélése esetén nem adódtak volna nemzetközi problémák. Az azonban világosan látható, hogy a regionális válságok kirobbanásakor a vezető fővárosok államférfiai kénytelenek voltak ezeket az eseményeket a tágabb diplomáciai színtér s talán még inkább a nyomasztó hazai problémák fényében szemlélni. Az 1931-es mandzsúriai ügy s az ezzel együtt ható sterlingválság, illetve a második munkáspárti kormány összeomlása után így nyilatkozott MacDonald angol miniszterelnök kollégájának, Baldwinnak:

> Mindnyájunk figyelmét annyira elterelték a napi gondok, hogy sohasem volt lehetőségünk a teljes helyzet áttekintésére és az ezzel kapcsolatos politika kialakítására, ehelyett csak tárgyalásról tárgyalásra éltünk.[166]

Mindez jól mutatja, hogy a politikusok gondjai mennyivel inkább azonnaliak és gyakorlatiak, mintsem hosszú távúak és stratégiaiak voltak. De még az angol kormány magához térése után sem látható semmi jele annak, hogy Japán mandzsúriai hódításának fényében változásokat fontolgatott volna elővigyázatos politikájában. Az angol vezetők tudatában voltak a hazai gazdasági gondok megoldásának sürgető szükségességével, ismerték a közvélemény szűnni nem akaró ellenszenvét a távol-keleti beavatkozással kapcsolatban, látták, hogy a domíniumok békét akarnak, és azt is tudták, hogy a birodalom védelme éppen abban a térségben a leggyengébb, ahol a japánok stratégiai előnyökkel rendelkeznek. Sok olyan angol akadt, aki egyetértett Tokió döntéseivel a kínai nacionalistákkal kapcsolatos bánásmódot illetően, de még többen voltak, akik továbbra is jó kapcsolatokat kívántak fenntartani Japánnal. A további japán agressziók hatására a szimpatizánsok érzelmei is megváltoztak, a Whitehallt csak olyan tényezők késztethették volna határozottabb cselekvésre, amelyek a Népszövetség és/vagy más nagyhatalmak együttműködését biztosították volna.

A Népszövetség azonban – tiszteletre méltó elvei ellenére – semmilyen hatékony eszközzel nem rendelkezett a mandzsúriai japán agresszió megakadályozására vezető tagjainak katonai erején kívül. Így egy vizsgálóbizottság (a Lytton-bizottság) kijelölése csupán elodázta a nagyhatalmak fellépését, miközben Japán folytatta hódításait. A jelentősebb államok közül Olaszországnak nem voltak valódi érdekeltségei a Távol-Keleten. Németország – kínai kereskedelmi és katonai kapcsolatai ellenére – inkább kényelmesen azt szemlélte, vajon Japán „revizionizmusa" kínál-e hasznosítható európai precedenst. A Szovjetunió *valóban* aggódott ugyan a japán agresszió miatt, mégsem volt valószínű, hogy a nagyhatalmakkal partnerként fog együttműködni, ugyanakkor azt sem akarta, hogy azok egyedül előtérbe tolják. A franciáknak sok volt a gondjuk. Mindenekelőtt el akartak kerülni minden kísérletet a fennálló határrendszer megváltoztatására és a Népszövetség határozatainak semmibe vételére; másfelől egyre jobban aggódtak a német újrafegyverkezés és az európai status quo fenntartása miatt, és felháborította őket minden olyan távol-keleti bonyodalom lehetősége, amely elterelhetné a figyelmet,

esetleg a katonai erőket is, a német problémától. Párizs a nyilvánosság előtt keményen kiállt a Népszövetség elvei mellett, ugyanakkor privát közvetítők útján tudatta Tokióval, hogy egyetért Kínával kapcsolatos problémáival.[167] Az Egyesült Államok kormánya viszont – legalábbis Stimson külügyminiszter véleménye szerint – semmiképpen sem helyeselte Japán tevékenységét, mert az veszélyeztette a világ nyitottságának elvét, amely rendkívül fontos volt az amerikai életmód fenntartására. Stimson magasztos elveken nyugvó negatív ítélete nem vonzotta sem Hoovert, aki félt az esetleges bonyodalmaktól, sem az angol kormányt, amely az alakítgatásokat jobban szerette a keresztes háborúknál. Az eredmény egy Stimson–Hoover vita, valamint – és ez a lényegesebb – a Washington és London közötti öröklődő bizalmatlanság lett. Nyomasztó és meggyőző példája mindez annak, amit egy tudós a „külpolitika korlátainak"[168] nevezett.

Kevesebb a jelentősége annak, vajon az 1931-es mandzsúriai katonai akciót[169] a japán kormány tudta nélkül hajtották végre vagy sem, a hadművelet végül is sikeres volt, és továbbterjedt anélkül, hogy a Nyugat bármit is tehetett volna ellene. Véglegesen bebizonyosodott, hogy a Népszövetség képtelen megakadályozni az agressziókat, és a három nagy nyugati demokrácia nem tud összehangoltan cselekedni. Ez nyilvánvalóvá vált abban a korabeli genfi vitában is, ahol a szárazföldi és légi leszerelésről tárgyaltak: az Egyesült Államok természetesen nem volt jelen, de angol–francia nézeteltérések támadtak a német „egyenlőségi" követeléssel kapcsolatban. A franciák aggodalmainak enyhítésére kért garanciákat az angolok elodázták, ami lehetővé tette, hogy Hitler képviselői kivonuljanak a tárgyalásokról, és a megtorlás félelme nélkül semmisnek nyilvánítsák a már létező szerződéseket.[170]

1933-ban a német fenyegetés kiújulása további feszültséget eredményezett az angol–francia–amerikai diplomáciai együttműködésben, éppen akkor, amikor összeomlott a Világgazdasági Konferencia, és a három nagy demokrácia saját kereskedelmi és valutatömbök kialakításán dolgozott. Bár Németország közvetlenebb veszélyt jelentett Franciaország számára, mégis Nagy-Britannia érezte úgy, hogy lényegesen megsértették manőverezési szabadságát. 1934-re mind a kormány, mind a védelmi bizottság belátta, hogy bár a japán fenyegetés égetőbbnek látszik, mégis Németország jelenti az igazi veszélyt. Miután arra nem volt lehetőség, hogy mindkét lehetséges ellenféllel szemben azonos erővel lépjenek fel, legalább az egyikkel békülékeny politikát kellett folytatni. Bizonyos körök a japán kapcsolatok javítását szorgalmazták a németekkel való szembenállás erősítésének érdekében, a külügyminisztérium viszont azzal érvelt, hogy egy távol-keleti angol–japán egyezség megrontaná London amúgy is törékeny kapcsolatait az Egyesült Államokkal. Ugyanakkor a keleti angol pozíciók erősítését támogató birodalmi és tengerészeti körök figyelmét arra is felhívták, hogy komolyan kell venni Franciaország német revizionizmussal kapcsolatos aggályait, és 1935 után már életveszélyes figyelmen kívül hagyni a Luftwaffe növekvő fenyegetését. Az évtized további részében a Whitehall döntéshozói azt a stratégiai dilemmát próbálták megoldani, hogy a lehetséges ellenfelekkel ne a Föld két távol eső régiójában kelljen felvenni a harcot.[171]

1934–35-ben ez a probléma azonban még csak zavaró volt, de nem tűnt égetőnek. Hitler rokonszenvesnek nem nevezhető rendszere például meglepő módon hajlandónak mutatkozott a Lengyelországgal való tárgyalásos megegyezésre. Katonailag Németország ekkor még mindig lényegesen gyengébb volt, mint Franciaország vagy a Szovjetunió. Amikor Németország az 1934-es Dollfuss-merénylet után be akart vonulni Ausztriába, Mussolini figyelmeztetésképpen a Brenner-hágóhoz rendelte csapatait. Az a kilátás, hogy eszerint Olaszország a status quót megőrizni kívánó hatalmakhoz kapcsolódik, nagyon megnyugtatta Franciaországot, amely 1935 áprilisában németellenes koalíciót akart létrehozni a stresai konferencián. Sztálin szinte ugyanekkor jelezte, hogy a „békeszerető" államokhoz kíván társulni, így 1933-ban a Szovjetunió már nemcsak a Népszövetséghez csatlakozott, de Párizzsal és Prágával is biztonsági egyezményt kötött. Bár Hitler nyíltan kijelentette, hogy nem látna szívesen egy „keleti Locarnót", mégis úgy látszott: Németországot minden oldalról körülfogták. A Távol-Keleten pedig Japán csendes volt.[172]

1935 második felében azonban gyorsan bomlásnak indult ez a biztató helyzet, anélkül, hogy Hitlernek a kisujját kellett volna mozdítania. A „biztonsági kérdéssel" kapcsolatos angol–francia nézeteltérések már napvilágra kerültek: egyik oldalon az angolok nyugtalankodtak azért, mert Franciaország felújította szovjet kapcsolatait, a franciákat viszont zavarta az 1935 júniusában megkötött angol–német tengerészeti egyezmény. Mindkét lépést a további biztonság édekében, de egyoldalúan tették: Franciaország az európai egyensúly részévé kívánta tenni a Szovjetuniót, Anglia pedig nyugalmat akart tengerészetének az európai és távol-keleti vizeken; ugyanakkor mindkét ország a másik lépését tartotta elhibázottnak Berlinnel szemben.[173] Az ilyen ellentmondások azonban csak ártalmasak voltak, de nem katasztrofálisak. Kártékony volt viszont Mussolini döntése, hogy néhány helyi összetűzést követően megszállja Abesszíniát, hogy ezzel alapozza meg az Új Római Birodalmat. A lépés jól példázza, hogy egy helyi érdekellentét milyen könnyen indíthat el szélesebb körű konfliktusokat. A franciákat mélyen megzavarta az abesszíniai esemény, mert rádöbbentek, hogy a lehetséges Németország elleni szövetségesből, amely minden megtorlás nélkül felrúgja a Népszövetség elveit, kellemetlen ellenfél válhat. Nyugtalanította őket Mussolini erőfitogtatása is (ki lesz a következő áldozat?), a szigorúan vett reálpolitika szempontjából pedig óriási hiba lett volna, ha Olaszországot a német táborba erőltetik – ez utóbbi megfontolás nemigen győzte volna meg az idealista angolokat.[174] De a Whitehall gondjai is komolyak voltak, hiszen a Népszövetséggel szemben álló Olaszország elleni növekvő nyugtalanságot kellett csillapítania, emellett az is aggasztó volt, hogyan viselkedik Japán a Távol-Keleten, mialatt a Nyugat a földközi-tengeri bonyodalmakkal foglalkozik. Amíg a franciák attól féltek, hogy az Olaszországgal való vita a Rajna-vidékre csalogatja Hitlert, Anglia arra gondolt, hogy ez Japánt további ázsiai terjeszkedésre bátorítja majd, különös tekintettel arra, hogy Tokió éppen ez időben készült a tengerészeti egyezmények felrúgására és saját flottájának korlátlan fejlesztésére.[175] Tágabb értelemben mindkettőjüknek igaza volt; a nehézséget, mint mindig, az azonnal megoldásra váró problémák és a távolabbi következmények összehangolása jelentette.

Először a francia félelmek igazolódtak. Az 1935-ös angol–francia ajánlatot (a Hoare–Laval paktumot), amely területi változásokat jelentett Északkelet-Afrikában Olaszország javára, különösen az angol közvéleményben követte erkölcsi felháborodás. Míg a londoni és párizsi kormányok azon töprengtek, hogyan reagáljanak a közhangulatra (ugyanakkor számításba vették mindazokat a stratégiai és gazdasági érveket, amelyek egy olaszokkal vívott háború ellen szóltak), addig Hitler 1936 márciusában elrendelte a demilitarizált Rajna-vidék visszafoglalását. Szigorúan katonai értelemben ez még nem volt nagy csapás; ebben az időben egy Németország elleni francia támadás nagyon valószínűtlen volt, egy angol akció pedig majdhogynem lehetetlen.[176] A versailles-i szerződés ilyetén gyengítése – és a locarnói szerződés teljes figyelmen kívül hagyása – azonban felvetette azt az általános kérdést, hogy mi tartozik a status quo átalakításának nemzetközileg elfogadható módjai közé. Mivel vezető tagjai képtelenek voltak gátat vetni Mussolini 1935–36-os agresszióinak, a Népszövetség minden hitelét elvesztette. Az események alakításában szinte semmi szerepet sem játszott például a spanyol polgárháború vagy Japán 1937-es Kína elleni támadása alkalmából. A további területváltoztatások megállítása vagy legalább ellenőrzése csak úgy volt elképzelhető, ha a főhatalmak határozottan fellépnek a „revizionista" államokkal szemben.

A status quo fenntartását óhajtó hatalmak egyike sem számolt azonban a háború gyakorlati lehetőségével. Amikor a fasiszta országok mind közelebb kerültek egymáshoz (1936 novemberében, röviddel azután, hogy megalakult a Róma–Berlin tengely, Németország és Japán aláírta az antikomintern paktumot), lehetséges ellenfeleik összetartása lazult, és egyre zárkózottabbá váltak.[177] Amerika kifejezte ugyan rosszallását Japán kínai inváziójával és a *Panay* bombázásával kapcsolatban, az 1937-es esztendő mégsem volt ideális arra, hogy Roosevelt határozott cselekvésre szánja el magát a tengerentúlon, még akkor sem, ha kifejezetten kívánta volna a beavatkozást: az amerikai gazdaság ismét visszaesett, és a kongresszus még az eddiginél is szigorúbb semlegességi törvényeket hozott. Tekintve, hogy Roosevelt csak rosszallását tudta szavakban kifejezni, de konkrét cselekvést nem ígérhetett, politikája csak „erősítette az amerikai megbízhatóság iránti angol–francia kételyeket".[178] Más módon ugyan, de Sztálin is a hazai ügyekre összpontosított ekkoriban, hiszen tetőpontjukra értek a tisztogatások és a kirakatperek. Bár a Szovjetunió óvatosan segítette a Spanyol Köztársaságot a polgárháborúban, jól tudta, hogy nyugaton sokan a „vörösingeseket" még a „feketeingeseknél" is kevésbé kedvelik, így nagyon veszélyes lenne nyílt küzdelembe bocsátkozni a tengelyhatalmakkal. Japán távol-keleti ténykedése és az antikomintern paktum megkötése pedig még óvatosabbá tette az oroszokat.

Kétségtelenül Franciaországot érintette legrosszabbul az 1936–37-es év. Nemcsak gazdasága hanyatlott, politikai helyzete is annyira megosztott és labilis volt, hogy egyesek a polgárháború közeledését sejtették, ezek mellett saját összetett európai biztonsági rendszerét is megrendítő csapások érték. A Rajna-vidék német visszafoglalása minden esélyét megszüntette annak, hogy a francia hadsereg támadóan léphessen fel Berlin ellen; a francia légierő elavult, és az ország komolyan sebezhetővé vált a Luftwaffe oldaláról. Az abesszíniai támadás és a Róma–Berlin

tengely lehetséges szövetségesből *kiszámíthatatlan* és fenyegető *ellenféllé* tette Olaszországot. Belgium semlegességbe való visszavonulása megzavarta Franciaország északi határvédelmi terveit, és a költségek miatt arra sem volt mód, hogy a Maginot-vonal meghosszabbításával tömjék be az így támadt rést. A spanyol polgárháború még azt a lehetőséget is előrevetítette, hogy Franciaország hátában egy fasiszta tengelypárti állam alakul. Kelet-Európában Jugoszlávia Olaszországhoz közeledett, a kisantant pedig életképtelennek látszott.[179]

Ilyen borús, majdnem bénító körülmények között vált meghatározóvá Nagy-Britannia szerepe, amikor 1937 májusában Baldwin után Neville Chamberlain lett a miniszterelnök. Joggal aggasztotta országának gazdasági és stratégiai sebezhetősége, valamint a háború lehetősége, ezért Chamberlain úgy határozott, hogy minden lehetséges jövőbeli európai válságot elkerülendő, „pozitív" ajánlatokkal próbálja kielégíteni a diktátorok igényeit. Nem bízott a Szovjetunióban, megvetette Roosevelt „szószaporítását", türelmetlenül nézte Franciaország zavaros, hajlíthatatlan és passzív diplomáciáját, ugyanakkor teljesen működésképtelennek ítélte a Népszövetséget, ezért a miniszterelnök saját stratégiáját követve engedményekkel kívánta biztosítani a tartós békét. London már előzőleg is felcsillantott bizonyos kereskedelmi és gyarmati engedményeket Berlin előtt; Chamberlain ezt megtoldotta azzal, hogy hajlandónak mutatkozott területi változtatások megfontolására Európában is. Ezzel egyidejűleg és éppen azért, mert Németországot tekintette a legveszélyesebb ellenfélnek, a miniszterelnök igyekezett javítani a kapcsolatot Olaszországgal, azt remélve, talán így leválaszthatja a tengelyről.[180] Chamberlain igen vitatható politikája többek között Eden külügyminiszter korai, 1938-as lemondását, az egyre növekvő hazai megbékélésellenes csoport erőteljes kritikáját, valamint Washington és Moszkva fokozódó gyanakvását vonta maga után. Az is igaz másfelől, hogy a diplomácia történetében nagyon sok vakmerő lépés tűnt eleinte vitathatónak. Chamberlain stratégiájának *valódi hibája* az volt – és ezt ekkoriban Európában csak kevesen látták át teljességében –, hogy Hitlert egyszerűen *nem lehetett megbékíteni*, mert olyan jövőbeli területi rendezésre vágyott, amelyet puszta határkiigazítások nem elégíthettek ki.

Ez a következtetés hiába volt nyilvánvaló már 1939-ben, még inkább 1940–41-ben, a válságos 1938-as évben sem az angol, sem a francia kormány nem érezte egyértelműen a veszélyt. Hitler ugyan minden előzetes bejelentés nélkül lerohanta ez év tavaszán Ausztriát (bizonyítva, hogy kedveli az ilyen lépéseket), de hát valójában kifogásolhatta-e valaki, ha németek csatlakoznak németekhez? Mindez csak megerősítette Chamberlain meggyőződését, hogy a Csehszlovákiában élő német kisebbség problémáját sürgősen meg kell oldani, mielőtt ez a válság háborúba sodorná a nagyhatalmakat. A Szudéta-vidék kérdése mindemellett sokkal bonyolultabbnak bizonyult, hiszen Csehszlovákiának is megvolt a nemzetközileg garantált önrendelkezési joga, és Hitler ez irányú területi kielégítését már inkább a nyugati országok önző félelme, mintsem a biztosított alapelvek ösztönözték. Vitathatatlan tény azonban, hogy ebben az időben a Führer volt az egyetlen vezető, aki készen állt a harcra, és akit rendkívül irritált az a gondolat, hogy a müncheni konferencián tett engedmények netán nem engedik meg Csehszlovákia

végső megsemmisítését. Most is, mint mindig, ketten kellettek volna egy nagyhatalmi háború kitöréséhez, de 1938-ban Hitlernek nem akadt ellenfele.[181]

Mivel nyugaton sem a politikai vezetés, sem a közvélemény nem akart háborút, nincs értelme azt boncolgatni, mi történt volna, ha Nagy-Britannia és Franciaország harcba száll Csehszlovákia oldalán, annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy a katonai erőviszonyok nem voltak annyira kedvezőek Németország számára ebben az időben, mint azt a megbékélés különböző támogatói sejtették.[182] Egyértelmű viszont az, hogy München után az erőviszonyok még inkább Hitlernek kedveztek. A közepes erőt képviselő Csehszlovákia teljes felszámolása 1939 márciusában, a cseh fegyverzet, gyáripar és nyersanyagkészletek német kézre jutása, valamint Sztálin fokozódó gyanakvása a Nyugattal szemben elhomályosította a London és Párizs számára kedvező tényezőket, mint például az angol fegyvergyártás jelentős növekedése, a szorosabb angol–francia katonai együttműködés vagy az anyaország és a domíniumok közvéleményének most már a Hitlerrel szembeni helytállást támogató változása. Chamberlainnek 1939 januárjában nem sikerült elszakítania Olaszországot a tengelytől, vagy eltéríteni balkáni beavatkozásaitól, még akkor sem, ha Mussolini saját sürgető problémái miatt egyelőre nem is akart diktátortársa mellett harcolni egy nyugati államok elleni nagyhatalmi háborúban.

Amikor Hitler 1939 késő tavaszán elkezdett nyomást gyakorolni Lengyelországra, határozottan csökkentek a lehetőségek a háború elkerülésére, ugyanakkor még csekélyebb volt egy angol–francia győzelem kilátása bármilyen konfliktus esetén. A csonka Csehszlovákia 1939. márciusi teljes német annektálása, valamint Olaszország egy hónappal későbbi bevonulása Albániába az erősödő Hitler-ellenes közvélemény nyomására arra késztette a demokráciákat, hogy garanciákat nyújtsanak Lengyelországnak, Görögországnak, Romániának és Törökországnak, s így olyan mértékben kötötték Nyugat-Európát Kelet-Európa sorsához, amelyre (legalábbis az angolok) eddig nem gondoltak. Lengyelországot azonban nem tudták közvetlenül segíteni, és abban az időszakban, amikor a francia hadsereg védekező stratégiát folytatott, az angolok pedig forrásaik nagy részét hazai légvédelmük erősítésére fordították, a *közvetett* segítség nem lehetett számottevő. Lengyelország csak keletről kaphatott volna közvetlen támogatást, de a Chamberlain-kormány nem lelkesedett a Moszkvával való egyezkedésért, maguk a lengyelek pedig kifejezetten elvetették a gondolatot, hogy a Vörös Hadsereg a területükre lépjen. Mivel Sztálin legfőbb érdeke az időnyerés és a háború elkerülése volt, Hitler pedig növelni akarta a nyugatra gyakorolt nyomást Lengyelország megszerzése érdekében, ezért mindkét diktátornak, ideológiai különbségeiktől függetlenül, egyértelműen a Varsó rovására történő *egyezkedés* állt érdekében. A Molotov–Ribbentrop paktum (1939. augusztus 23.) megdöbbentő bejelentése nemcsak Németország stratégiai helyzetét javította, de ugyanakkor elkerülhetetlenné tette a háborút Lengyelországgal. Ez alkalommal Londonnak és Párizsnak már nem volt lehetősége a „megbékélésre", még akkor sem, ha a gazdasági és katonai körülmények (még az előző éveknél is nyomatékosabban) a nagyhatalmi konfliktus elkerülését sugallták.[183]

A második világháború kitörésekor tehát Nagy-Britannia és Franciaország ismét Németországgal került szembe, és 1914-hez hasonlóan angol expedíciós erőket dobtak át a La Manche csatornán, míg az angol–francia haditengerészet tengeri blokádot létesített.[184] Ennek a háborúnak a stratégiai körvonalai azonban nagyon sok más szempontból mások és a szövetségesek számára kedvezőtlenebbek voltak az előzőnél. Ezúttal nem volt keleti front, sőt a Lengyelország feldarabolásával kapcsolatos német–szovjet politikai szövetség még kereskedelmi egyezményekhez is vezetett, így a Szovjetunióból érkező egyre növekvő nyersanyagszállítások fokozatosan semlegesítették a tengeri blokád hatását a német gazdaságra. Az igaz, hogy a háború első évében bizonyos nyersanyagokból, különösen nyersolajból Németország igen kevés tartalékkal rendelkezett, de a kiegészítő műanyagok hazai termelése, a svéd vasérc és a Szovjetunióból érkező növekvő szállítások pótolták a hiányokat. A nyugati fronton a szövetségesek tehetetlensége miatt a német üzemanyag- és lőszerkészletek egyelőre elegendők voltak. Végül pedig: Németországnak most nem volt olyan gyámolítandó és visszahúzó szövetségese, mint Ausztria–Magyarország az első világháborúban. Ha Olaszország már 1939 szeptemberében belépett volna a háborúba, gazdasági hiányosságai esetleg túlterhelik a Reich sovány készleteit, és változtak volna az 1940-es nyugati német támadás esélyei is. Olaszország részvétele bizonyára bonyolíthatta volna az angol–francia pozíciókat a Földközi-tenger térségében, de valószínűleg nem túlságosan, viszont Róma semlegessége kapóra jött a német kereskedelemnek, ezért Berlinben sokan remélték, hogy Mussolini kívül marad a konfliktusból.[185]

Mivel a nyugati „furcsa háború" nem tette próbára Németország gazdasági erejét és tartalékait, lehetőség nyílt a német stratégia olyan elemeinek tökéletesítésére, amelyek a Wehrmacht fölényét megalapozták: a kombinált fegyvernemek bevetése, a légierő taktikai felhasználása és a decentralizált hadvezetés. A lengyel hadjárat bebizonyította a villámháború hatékonyságát, ugyanakkor számos gyenge pontot is feltárt (ezeket ki is javították), és megerősítette a németek önbizalmát abban, hogy gyors, meglepetésszerű támadásokkal, valamint a légi- és páncélos-erők megfelelő összpontosításával le tudják rohanni ellenfeleiket. Dánia és Hollandia elfoglalásával ezt könnyen bizonyítani is tudták, de Norvégia földrajzi helyzete miatt már nem lehetett bevetni a páncéloshadosztályokat, ugyanakkor a norvég tengerpartokat az angol flotta veszélyeztette, így ez a hadjárat mindaddig bizonytalan kimenetelű volt, amíg a Luftwaffe fölénye nem oldotta meg a problémát a németek számára. A német harcászati és katonai taktikai fölény legjobban az 1940. május–júniusi francia hadjáratban mutatkozott meg, amikor a nagyobb létszámú, de kevésbé jól szervezett szövetséges gyalogságot és páncéloserőket rövid idő alatt szétzúzták Guderian harckocsijai és motorizált gyalogsága. A harcok alatt mindvégig kimagaslott a támadók jelentős légi fölénye. Amíg az 1914–16-os csatákban egyik harcoló fél sem hajlott különösebben az újabb harcászati taktikák alkalmazására, addig az 1940-es hadjárat olyan német előnyöket hozott napvilágra, amelyek – úgy látszott – semlegesíthették Németország hosszabb távú gazdasági sebezhetőségét.[186]

Ráadásul az 1939–1940-es győzelmek következtében a német hadigépezet jelentősen bővítette olaj- és nyersanyagforrásait. Elsősorban megkaparintották a legyőzött ellenfelek készleteit, Franciaországot legyőzték, és Nagy-Britannia nyilvánvalóan képtelen volt nagyszabású hadművelet megkezdésére, ilyenformán úgy látszott, hogy a Wehrmacht tartalékai nem fognak kimerülni a további hadjáratok során sem. A spanyol nyersanyagokat már szárazföldi úton tudták szállítani, a svéd érc útját már nem veszélyeztették a szövetségesek, a Szovjetuniót pedig annyira megrémítették Hitler gyors sikerei, hogy növelte szállításait. Ilyen körülmények között – amikor Franciaország éppen összeomlott – Olaszország háborúba lépése nem okozott gazdasági zavart, sőt az angol forrásokat Európától a Közel-Keletre irányította; Olaszország látványosan sikertelen hadjáratai ugyanakkor megmutatták, mennyire túlértékelték erejét a harmincas évek folyamán.[187]

Ha a háborút csak ez a három hadviselő fél folytatja tovább, nehéz megjósolni, mennyi ideig tartott volna. Nagy-Britannia Churchill alatt elszánta magát a küzdelem folytatására, nagyszámú emberanyagot és lőszerkészletet mozgósított, és 1941-ben például megelőzte Németországot mind repülőgép-, mind harckocsigyártásban.[188] Ekkor ugyan Nagy-Britannia arany- és dollárkészlete már nem tudta fedezni az amerikai szállításokat, de Roosevelt kezdte feloldani a semlegességi megkötéseket, és igyekezett meggyőzni a kongresszust, hogy Anglia támogatása saját országuk biztonságát szolgálja.[189] Végeredményben a két legfőbb hadviselő olyan helyzetbe került, hogy döntően nem tudtak ártani egymásnak. Az angliai csata lehetetlenné tette a Csatornán keresztüli német inváziót, a szárazföldi erők kiegyensúlyozatlansága pedig lényegileg kizárta az angol katonai beavatkozást Európában. Az angol bombatámadások Németország ellen javították a brit közhangulatot, de igen kevés valódi kárt okoztak. A szórványos észak-atlanti összecsapások ellenére a német hadiflotta nem tudta felvenni a harcot az angol haditengerészettel, a német tengeralattjáró-hadjárat viszont a gyarapodó hajóállomány és Dönitz újabb taktikájának köszönhetően most is ugyanolyan fenyegető volt, mint korábban. Észak-Afrikában, Szomáliában és Abesszíniában az angol erők könnyen elfoglalták az olaszok által birtokolt területeket, de Rommel Afrika-hadtestének sikeres hadműveletei és a Görögországot megszálló német erők óriási nehézségeket jelentettek. Így az úgynevezett „utolsó európai háború" első két évét a védekező győzelmek és kis területnyereségek jellemezték.[190]

Hitler sorsdöntő elhatározása, hogy 1941 júniusában megtámadja a Szovjetuniót, szükségszerűen megváltoztatta a háború teljes képét. Stratégiailag azt jelentette ez, hogy az első világháborúhoz hasonlóan Németországnak ismét több fronton kell harcolnia. Ez a Luftwaffét terhelte meg a legjobban, mert így meg kellett osztania erejét a nyugat, kelet és a Földközi-tenger térsége között. A keleti német támadás azt is biztosította, hogy a Brit Birodalom közép-keleti bázisai megmaradnak, és ugródeszkaként szolgálnak a jövőbeli ellenséges ellentámadások számára (ezeket a bázisokat könnyen meg tudták volna szerezni, ha Hitler a Barbarossa-tervnél felhasznált csapatoknak és repülőgépeknek csak egynegyedét itt veti be). A legfontosabb következmény azonban az volt, hogy a Szovjetunió hatalmas területére mélyen behatoló hadjárat pusztán a földrajzi kiterjedés miatt megkérdőjelezte

a Wehrmacht eddigi legnagyobb előnyét: a meglepetésszerű, gyors, de korlátozott kiterjedésű támadások végrehajtását, amikor igyekeztek kicsikarni a győzelmet, még mielőtt a saját utánpótlásuk kifogyott volna. 1941 júniusában Németország és szövetségesei hatalmas haderőt sorakoztattak fel a Szovjetunió ellen, viszont utánpótlási és hadtápforrásaik minimálisak voltak, különösen, ha tekintetbe vesszük a rossz úthálózatot. Nem fordítottak nagyobb figyelmet a téli hadviselésre, mert úgy gondolták, a küzdelem nem tart tovább három hónapnál. A német repülőgépgyártás 1941-ben nagyon elmaradt az angolok és a szovjetek mögött, nem is szólva az Egyesült Államokról; a Wehrmachtnak kevesebb volt a harckocsija, mint az oroszoknak, és a nagy kiterjedésű hadjáratok gyorsan elhasználták az üzemanyag- és lőszerkészleteket.[191] A németek káprázatos kezdeti harctéri sikerei sem tudták megoldani ezeket a problémákat, még akkor sem, ha Sztálin ostoba ellentámadási parancsai lehetővé tették, hogy a németek a harcok első négy hónapjában hárommillió szovjet katonát öljenek meg vagy ejtsenek foglyul. A Szovjetunió elveszíthetett megdöbbentően nagy mennyiségű embert és felszerelést, átengedhetett millió négyzetkilométernyi területet, mégsem lehetett legyőzni. Az ország rendkívül nagy tartalékait tekintve még Moszkva eleste vagy akár Sztálin elfogása sem késztette volna feltétlenül megadásra az országot. Összegezve: a Harmadik Birodalom minden imponáló sikere és hadászati zsenialitása mellett sem volt kellően felszerelve ilyen korlátlan háborúra.

Felmerülhet a kérdés: mi történt volna a Szovjetunióval, ha 1941 decemberében *egyidejűleg* kellett volna harcolnia a Moszkva kapui előtt álló német hadsereggel és egy nagyszabású Szibéria elleni japán támadással – ez a kérdés megválaszolatlan marad. A Németországgal és Olaszországgal 1940 szeptemberében aláírt háromhatalmi egyezmény, valamint a Szovjetunióval 1941 áprilisában kötött semlegességi szerződés alapján Japán azt remélte, hogy elriasztja a Szovjetuniót, és déli terjeszkedésére összpontosított. A Moszkvához közeledő sikeres német támadás hírére azonban Tokióban ismét felmerült egy újabb orosz–japán háború kísértése. Ha Japán a déli terjeszkedés helyett ekkor valóban megtámadja hagyományos ázsiai vetélytársát, Rooseveltnek valószínűleg nem sikerült volna rávennie az amerikai népet a háborúba való teljes belépésre, ugyanakkor az oroszoknak nyújtható távol-keleti segítség nagyon minimális lehetett volna (ha ugyan Churchill egyáltalán amerikai támogatás nélkül részt vett volna ebben a küzdelemben). Így viszont, ahelyett, hogy egy végzetes kétfrontos háborúval kellett volna szembenéznie, Sztálin 1941 végén átirányíthatta jól képzett, kemény télhez szokott szibériai hadosztályait a német offenzíva megállítására és visszaszorítására.[192] Tokió szemszögéből nézve azonban, a déli irányú terjeszkedés volt a logikus. A nyugat Japán elleni kereskedelmi embargóját, valamint a Francia-Indokína elfoglalása utáni 1941. júliusi amerikai tőkebefagyasztást követően mind a szárazföldi erők, mind a haditengerészet előtt teljesen világossá vált, hogy ha nem engednek az amerikai politikai követeléseknek, vagy nem próbálják megszerezni a délkelet-ázsiai olaj- és nyersanyagforrásokat, akkor néhány hónap alatt bekövetkezik a gazdasági csőd. Ilyenformán 1941 júliusától a Szovjetunió elleni északi háború lényegében lehetetlenné, a déli irányú támadás viszont elkerülhetetlenné vált. Azt jól ítélték meg a

japánok, hogy az amerikaiak biztosan nem nézik majd karba tett kézzel, ha elfoglalják Borneót, Malájföldet és Holland Kelet-Indiát, ezért megszületett a döntés: el kell pusztítani az USA nyugat-csendes-óceáni katonai bázisait – elsősorban a Pearl Harborban állomásozó hadiflottáját. Hogy a kínai hadműveletek lendületét fenn tudják tartani, a japán tábornokoknak most olyan nagyszabású, az anyaországtól több ezer kilométerre fekvő hadműveleteket kellett végrehajtaniuk, amelyek célpontjairól is alig hallottak addig.[193]

1941 decembere volt az immár világméretű háború második nagy fordulópontja. A Moszkva környéki szovjet ellentámadások ekkor már megerősítették, hogy ott nem vált be a villámháború taktikája. Bár a csendes-óceáni háború első hat hónapjának megdöbbentő japán sikersorozata súlyos csapásokat mért a szövetségesekre, az elveszített területek egyike sem (Szingapúrt és a Fülöp-szigeteket is beleértve) volt létfontosságú a nagystratégia szempontjából. Sokkal nagyobb volt a jelentősége annak, hogy a japán orvtámadás és Hitler fölösleges Egyesült Államok elleni hadüzenete végre bevonta a küzdelembe a világ legerősebb országát. Az ipari termelékenység önmagában nem biztosíthatja a katonai hatékonyságot, azt viszont a németek harci sikerei bizonyították, hogy értelmetlen a pusztán mennyiségi ember–ember vagy dollár–dollár összehasonlítás[194] – de a Nagy Szövetség, ahogyan Churchill nevezte, nyersanyagforrások szempontjából annyira felülmúlta a tengelyhatalmakat, és termelési bázisaik oly távol estek a német és japán fegyverek hatósugarától, hogy összességükben annyira megsemmisítő katonai fölényt tudtak biztosítani, amelyről a fasiszta agresszió korábbi ellenfelei nem is álmodhattak volna. Így tehát Tocqueville 1835-ös jóslata a kétpólusú világ létrejöttéről egy éven belül elérkezett a megvalósulás küszöbéhez.

STRATÉGIA ÉS GAZDASÁG MA ÉS HOLNAP

7

Stabilitás és változás a kétpólusú világban, 1943–1980

Az Egyesült Államok hadba lépésének hírét Winston Churchill kitörő örömmel üdvözölte a nyilvánosság előtt – nem ok nélkül. Később így magyarázta: „Hitler sorsa megpecsételődött. Ami a japánokat illeti, őket a földbe fogjuk döngölni. A többi csupán a túlerő megfelelő alkalmazásának kérdése."[1] Ez az önbizalom 1942-ben és az 1943-as év első felében valószínűleg teljesen indokolatlannak tűnt a szövetségesek oldalán álló óvatosabb szemlélők számára, hiszen Pearl Harbor után hat hónappal a japán erők uralták a helyzetet a Csendes-óceánon és Délkelet-Ázsiában, legyőzték az európai gyarmatbirodalmakat, délről körülvették Kínát; Indiát, Ausztráliát és Hawaiit pedig fenyegetés alatt tartották. Az 1941–42-es tél elmúltával a szovjet–német háborúban a Wehrmacht újra kezdte kegyetlen offenzíváit, és a Kaukázus felé vette az irányt; csaknem ugyanebben az időben a Rommel vezetése alatt álló német páncéloshaderő alig 25 mérföldnyire közelítette meg Alexandriát. A szövetséges konvojok elleni tengeralattjáró-támadás minden eddiginél végzetesebbnek bizonyult, a legnagyobb veszteség 1943 tavaszán érte a kereskedelmi flottákat. A német gazdasággal szemben felállított angol–amerikai „ellenblokád" pedig a stratégiai bombázással nem érte el célját, és a légierők nagy veszteségeihez vezetett. Ha 1941 decembere után megpecsételődött is a tengelyhatalmak sorsa, semmi sem utalt arra, hogy ennek tudatában lettek volna.

„A túlerő megfelelő alkalmazása"

Churchill feltevése mindazonáltal helyesnek bizonyult. A konfliktusnak európai helyi összecsapásból az egész földre kiterjedő háborúvá szélesedése tovább nehezíthette ugyan Nagy-Britannia stratégiai bűvészmutatványát – hiszen számos történész szerint Szingapúr elvesztése annak eredménye volt, hogy az angolok légierejüket és legjobb hadosztályaikat a földközi-tengeri hadszíntérre összpontosították[2] –, de az újabb hadviselők mozgósítása tökéletesen megváltoztatta az általános erőviszonyokat. A német és japán haderő folytathatta ugyan hódításait, de minél nagyobb területet foglaltak el, annál kevésbé tudtak ellenállni a szövetségesek gyakori ellentámadásainak.

Az első komolyabb ilyen ellentámadás a Csendes-óceánon következett be, ahol a Nimitz anyahajóról felszálló repülőgépek már a Korall-tenger (1942. május) és Midway felé (1942. június) terelték el a japán támadást, és bebizonyították, milyen döntő a tengeri légierő fölénye az óceánok hatalmas területén. Ez év végére már kivonták a japán csapatokat Guadalcanalból, és az ausztrál–amerikai csapatok előrenyomultak Új-Guineában. Amikor 1943 végén a Csendes-óceán középső részén elkezdődött az ellentámadás, a Gilbert inváziót végrehajtó két erős amerikai flottát már négy gyors anyahajó-egység védelmezte (12 anyahajó), és közben mindvégig ellenőrzésük alatt tartották a teljes légteret.[3] Az egyenlőtlen erőviszonyok tették lehetővé, hogy a Brit Nemzetközösség hadosztályai 1942 októberében lerohanták a német hadállásokat El-Alameinnél, és Rommel egységeit Tunézia felé vetették vissza. Amikor Montgomery kiadta a parancsot a támadásra, hatszor annyi harckocsi és háromszor annyi katona fölött rendelkezett, mint ellenfele, és légi fölénye teljes volt. A következő hónapban Eisenhower 100 000 főnyi angol–amerikai hadserege partra szállt Észak-Afrikában, és nyugatról kezdte meg „harapófogó-hadműveletét", amely a német–olasz erők teljes kapitulációjával végződött 1943 májusában.[4] Ekkorra már Dönitznek is vissza kellett vonnia tengeralattjáróit az Atlanti-óceán északi részéről, ahol már előzőleg is súlyos vereségeket szenvedtek a szövetségesek konvojaitól. Ezeket nagy hatósugarú Liberátorok, anyahajók és erős elhárító osztagok kísérték, a legmodernebb radarral és mélyvízi bombákkal felszerelve, és különleges felderítő rendszerek támogatták őket a tengeralattjárók manővereinek kipuhatolásában.[5] A nagy teljesítményű Mustang vadászgépek megjelenésével a szövetségesek a tengeri fölény mellé a légtér feletti uralmat is megszerezték. Ezek a gépek először 1943 decemberében kísérték az amerikai bombázógépek bevetését, és néhány hónap múlva a Luftwaffe már minden esélyét elvesztette, hogy a Harmadik Birodalom katonái, gyárai és polgári lakossága feletti légteret megvédje.[6]

A Wehrmacht főparancsnokságát még jobban aggaszthatta a keleti front helyzete. 1941 augusztusában, amikor a szakértők majdnem egyöntetűen úgy látták, hogy a Szovjetunió sorsa megpecsételődött, Halder ezredes ezeket a bizalmas sorokat írta a vezérkari naplóba:

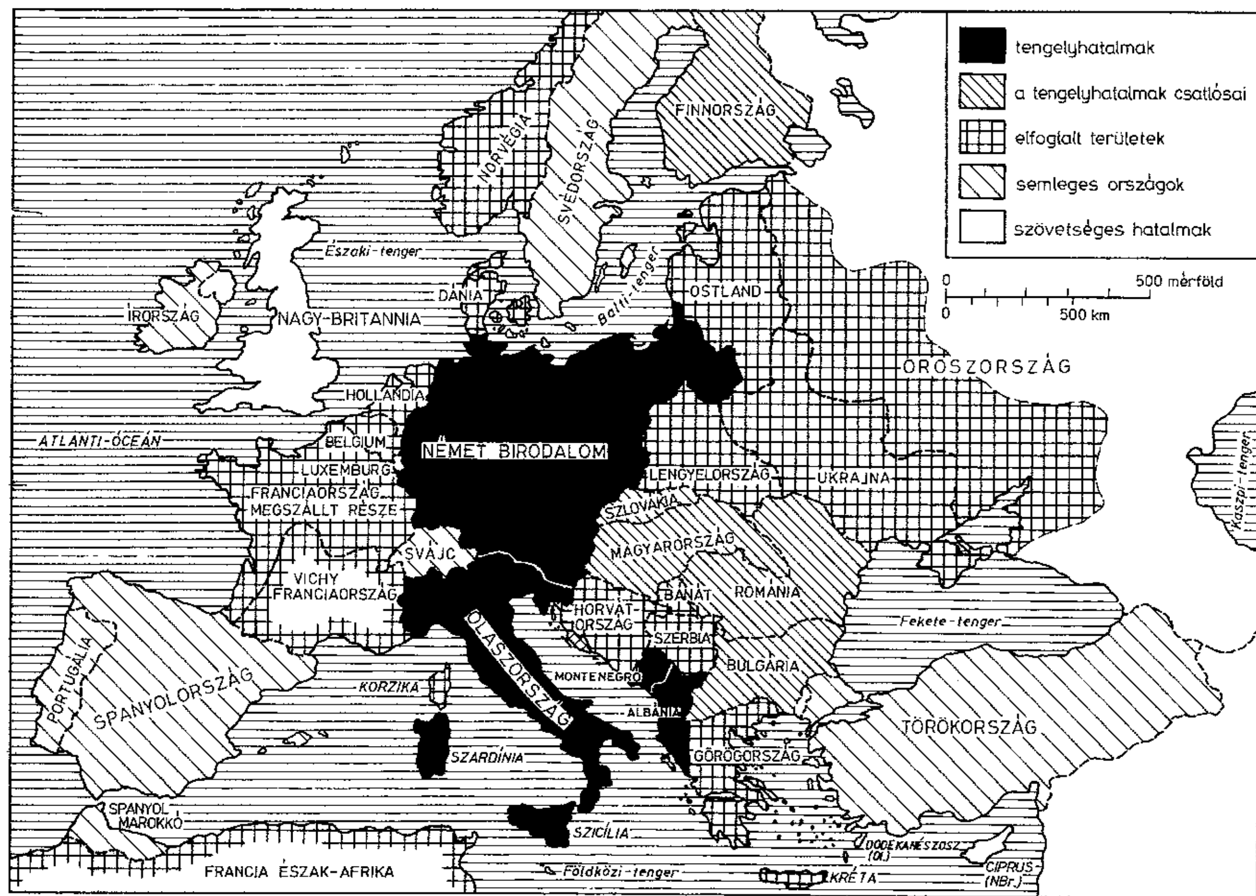
> Körülbelül 200 ellenséges hadosztályra számítottunk. Eddig már 360-nal találkoztunk ... fegyverzetük és felszerelésük nem éri el a mi színvonalunkat, és taktikai irányításuk is gyenge. De ... ha felszámolunk közülük egy tucatnyit, az oroszok egyszerűen másik tucatot állítanak a helyükre ... Az idő ... nekik kedvez, mert ők közel vannak a forrásaikhoz, amíg mi mindjobban távolodunk a mieinktől.[7]

Ennek a könyörtelen, kegyetlen, brutális öldöklésnek a veszteséglistái mellett teljesen eltörpültek az első világháború hasonló kimutatásai. A háború első öt hónapjában a németek saját számításuk szerint jóval több mint hárommillió oroszt öltek és sebesítettek meg, illetve ejtettek foglyul.[8] Amikor Sztálin és a főhadiszállás a Moszkva alatti első ellentámadást tervezte, a szovjet hadsereg szárazföldi egysé-

geiben 4,2 millió katona teljesített szolgálatot, és a harckocsik és a légierő létszámát tekintve szám szerint fölényben is voltak.[9] A német haditechnikával és hadvezetéssel azonban kétségkívül sem a szárazföldön, sem a levegőben nem vehették fel a versenyt, hiszen még 1944-ben is öt-hat embert vesztettek egyetlen német katonával szemben.[10] Amikor a félelmetes 1941–42-es tél véget ért, Hitler hadigépezete újrakezdhette a támadást, ezúttal Sztálingrád – és a végső katasztrófa felé. A sztálingrádi vereség után, 1943 nyarán a Wehrmacht összevonta minden tartalékát, hogy hatalmas erőt képviselő 17 páncéloshadosztályával ostromgyűrűbe zárhassa Kurszkot. A második világháború legnagyobb páncéloscsatájában azonban a Vörös Hadsereg 34 hadosztályt és 4000 páncélost vetett be a németek 2700 tankjával szemben. Bár a szovjet páncélosok több mint felét kilőtték egy hét alatt a németek, de eközben Hitler híres *Panzerarmee*-jának nagy részét felmorzsolták, és az oroszok végső, könyörtelen ellentámadása megindult Berlin irányában. A szövetségesek olaszországi partraszállása jó ürügyet szolgáltatott Hitlernek, hogy visszavonuljon a végső katasztrófa elől. Most már vitathatatlanul kialakult a szövetségesek végső gyűrűje Németország körül, amelyből nem volt menekvés.[11]

Ez lett volna tehát a „túlerő megfelelő alkalmazása"? A gazdasági potenciál sohasem lehetett *egyedül* döntő a katonai hatékonyságot illetően, még az 1939–45-ös teljesen gépesített, totális háborúban sem. Clausewitz parafrázisával: a gazdaság annyira befolyásolja a harcot, mint a fegyverkovács szaktudása a vívótechnikát. Sok példát idézhetnénk arra, hogy a német és a japán vezetés hol követett el súlyos politikai vagy stratégiai hibákat 1941 után, amelyekért később keményen meg kellett fizetniük. A németek például 1943 elején épp „időben" küldtek erősítést Észak-Afrikába ahhoz, hogy nyomban meg is semmisítsék őket az angolok. A Szovjetunió ukrán és más nem orosz nemzetiségeivel rendkívül ostobán és meggondolatlanul bántak: ezek eleinte örömmel szabadultak a sztálinizmustól, mindaddig, amíg nem kerültek szembe a náci atrocitásokkal. Hiba volt az az öntelt feltételezés is, hogy a német rejtjelrendszert soha nem lehet megfejteni; ideológiai előítélet volt a német nők foglalkoztatásának tiltása a lőszergyárakban, miközben Németország minden ellensége kiaknázta ezt a kézenfekvő munkaerő-tartalékot. A hadsereg vezérkarán belül nem volt egyetértés, ezért nem tudtak egységesen fellépni Hitler túlhajszolt, mániákus támadási tervei ellen (Sztálingrád és Kurszk). Mindezek felett pedig a „polikratikus káosz" uralkodott, legalábbis így nevezték a szakértők és tudósok a versengő és egymást túllicitálni akaró minisztériumok, a Wehrmacht, az SS, a megszállt országok helytartói, a gazdasági minisztérium stb. között állandósult belső küzdelmet, amely akadályozta az erőforrások összehangolt és ésszerű felmérését és kihasználását, nem szólva arról a zagyvaságról, amit máshol „nagystratégiának" neveztek volna. Ilyen feltételek mellett nem lehetett tartósan komoly háborút viselni.[12]

Bár a japánok nem követtek el ilyen sok stratégiai baklövést, ez a kevés is eléggé megdöbbentő volt. Japán „kontinentális" stratégiát követett, amelyben a szárazföldi hadsereg szerepe volt a döntő, ezért a csendes-óceáni és kelet-ázsiai hadműveleteit minimális erőbedobással hajtotta végre: mindössze 11 hadosztályt vetett be itt, míg Mandzsúriában 13 és Kínában 27 hadosztály harcolt. Amikor megindult

11. térkép. Európa Hitler hatalmának tetőpontján, 1942

a nagy amerikai ellentámadás a Csendes-óceán középső szakaszán, az ide küldött japán légierő- és csapatutánpótlás túlságosan kevés volt, és nagyon későn érkezett, különösen, ha az 1943–44-es nagy Kína-offenzívára tartalékolt forrásokhoz viszonyítjuk az adatokat. Az a szinte nevetséges helyzet következett be, hogy amikor 1945-ben Nimitz haditengerészeti erői körülzárták Japánt, és városait állandó bombázással fenyegették, még mindig 1 millió japán katona volt Kínában és mintegy 780 000 Mandzsúriában, amelyeket a sikeres amerikai tengeralattjáró-blokád miatt nem tudtak visszavonni az anyaországba.

De a japán császári haditengerészet is kivette a részét a baklövésekből. A Midwaynél vesztett kulcsfontosságú ütközet és más hasonló tengeri csaták vezetésébe rengeteg hiba csúszott. Emellett hiába bizonyosodott be a repülőgép-anyahajók döntő fölénye a csendes-óceáni hadviselésben, Jamamoto halála után számos japán admirális mégis szívesebben visszatért volna a hadihajó-hadműveletekhez, és második Csuzimát vártak. Mindezt fényesen bizonyította a Leyte-öbölnél lezajlott manőver és a *Jamato* öngyilkos kirándulása. A félelmetes torpedókkal felszerelt japán tengeralattjárókat nagyon rossz hatásfokkal alkalmazták, amikor felderítőként használták őket a flotta számára, vagy utánpótlást kellett szállítaniuk ostromlott szigeteken körülzárt csapataiknak, ahelyett, hogy az ellenséges utánpótlási vonalak ellen vetették volna be őket. A tengerészet viszont nem tudta megvédeni saját kereskedelmi flottáját; hiányos volt a konvojok védelme, gyenge a tengeralattjáró-elhárítási technika, pedig Japán még Nagy-Britanniánál is nagyobb mértékben függött az importalapanyagoktól.[13] A hadihajómánia tünete volt az is, hogy mialatt sok pénzt fektettek a *Jamato*-osztályú óriáshajók építésébe, addig 1941 és 1943 között egyáltalán nem építettek kísérő rombolókat, amelyekből Amerikában 331 készült ebben az időben.[14] Japán alulmaradt a felderítés, kémszolgálat, rejtjelezés területén is.[15]

Arra természetesen nincs módunk, hogy még csak közelítően is mérlegeljük azt a lehetőséget, miként alakult volna a tengelyhatalmak helyzete a háború további folyamán, ha nem hibáznak ilyen sokat. Az azonban kétségtelen, hogy bár a szövetségesek nem követtek el súlyos stratégiai vagy politikai hibákat, mégsem valószínű, hogy termelési fölényük hosszú távon elegendő lett volna a győzelemhez. Ha a németek 1941 decemberében elfoglalták volna Moszkvát, ez gyengítette volna a Szovjetunió további harckészségét és Sztálin egész rendszerét, de az valószínűtlen, hogy ezt követően az egész Szovjetunió kapitulált volna, amikor a lakosság tisztában volt azzal, hogy ez esetben a teljes megsemmisülés várt volna rájuk, ugyanakkor még mindig hatalmas anyagi és katonai tartalékaik voltak keleten. A Barbarossa-hadművelet okozta gazdasági veszteségek ellenére is – a széntermelés 57%-kal, a nyersvasé 68%-kal csökkent[16] – érdemes megjegyezni, hogy a Szovjetunió 1941-ben 4000-rel és 1942-ben 10 000-rel több repülőgépet gyártott, mint Németország, és mindezt csak egy front szükségletére, míg a németeknek három frontot kellett ellátniuk.[17] Az emberek, harckocsik, tüzérség, repülőgépek egyre növekvő fölényét alapul véve, a háború második évében a Vörös Hadsereg csak 5–6 : 1 arányban tudta pótolni a veszteségeit (iszonyú ár volt ez saját csapataira nézve), sőt fokozatosan előre is tudott nyomulni a gyengülő németek

rovására. 1945 elején már „abszolút és félelmetes volt a szovjet fölény az ukrán és a belorusz fronton. Ötszörös emberanyag, ötszörös fegyverzet, több mint hétszeres tüzérségi kapacitás és tizenkétszeres légi fölény a németekkel szemben".[18]

Ha ehhez hozzátesszük, hogy az angol–amerikai csapatok néhány hónappal előbb Franciaországban „harckocsikban 20 : 1, repülőgépekben 25 : 1 arányú tényleges fölényben" voltak,[19] éppen az az elképesztő, hogy a németeknek olyan sokáig sikerült kitartaniuk, és még 1944 végén is – éppúgy, mint 1918 szeptemberében – sokkal nagyobb területeket tartottak megszállva, mint Németország egész területe volt a háború kezdetén. A hadtörténészek erre a kérdésre egybehangzó választ adtak: a rugalmasságon és a decentralizált döntéshozatalon alapuló német hadműveleti doktrína sokkal jobban bevált, mint az angolok óvatos, előre meghatározott lépésekből álló taktikája, az oroszok véres, frontális támadásai vagy az amerikaiak lelkes, de amatőr rohamai. A több fegyvernemet összehangoló német hadvezetési gyakorlat volt a legjobb, és mind a törzstisztek, mind a tiszthelyettesek képességei és kiképzése rendkívül magas színvonalú volt még a háború legutolsó évében is.

A németek háborús teljesítménye iránti könyvről könyvre növekvő mai lelkesedésünk[20] ne homályosítsa el azt a nyilvánvaló tényt, hogy Berlin – Tokióhoz hasonlóan – túlerőltette magát. Jodl tábornok becslése szerint 1943 novemberében 3,9 millió német (mindössze 283 000 szövetségessel) próbált feltartóztatni 5,5 millió szovjet katonát a keleti fronton. 177 000 német katona volt Finnországban, míg Norvégiában és Dániában 486 000 állomásozott. Egymillió 370 000 megszálló német katona tartózkodott Franciaországban és Belgiumban. „További 612 000 ember volt a Balkánon, és 412 000 főt kötött le Olaszország. ... Hitler seregei szét voltak szórva széltében-hosszában Európában, és minden fronton hátrányban voltak létszámban és felszerelésben."[21] Ugyanezt mondhatjuk a japán hadosztályokról, amelyek szétszóródtak az egész Távol-Keleten, Burmától egészen az Aleut-szigetekig.

Azoknál az ütközeteknél is, amelyek látszólag „megváltoztatták a háború menetét, felmerülhet a kérdés, hogy ha nem a szövetségesek, hanem a tengelyhatalmak győznek, ez fordulatot jelenthetett volna a további hadműveletek szempontjából, vagy csak halasztotta volna a biztos német vereséget. Ha Nimitz például Midwaynél egynél több anyahajót veszít, akkor még ugyanabban az évben 3 óriás anyahajót, 3 könnyű anyahajót és 15 kísérő rombolót állítottak volna ennek a helyére; 1943-ban már 5 óriás anyahajó, 6 könnyű anyahajó és 25 kísérő romboló, 1944-ben pedig 9 óriás anyahajó és 35 kísérő romboló csatasorba állítása követte volna *egyetlen anyahajó* elvesztését.[22] Az atlanti csata kritikus időszakában a szövetségesek 1942-ben összesen 8,3 millió bruttóregisztertonnát veszítettek, míg 1943-ban 4 milliót, de ezeket az ijesztő számokat kompenzálta az ugyanazokban az években vízre bocsátott 7, illetve 9 millió tonnányi új hajó. Mindez főként az amerikai hajógyártás fantasztikus fellendülésének volt köszönhető, amely 1942 közepére már gyorsabb ütemben gyártotta a hajókat, mint ahogy a tengeralattjárók el tudták süllyeszteni őket. Egy figyelemre méltó szaktekintély úgy nyilatkozott, hogy „a második világháborús német tengeralattjáró-hadjárat esetleg késleltethette volna a végeredményt, de nem változtatta volna meg".[23] Hasonló volt a helyzet a

33. TÁBLÁZAT **Harckocsigyártás 1944-ben**[24]

Ország	*Mennyiség*
Németország	17 800
Szovjetunió	29 000
Nagy-Britannia	5 000
USA	17 500 (1943-ban 29 500)

34. TÁBLÁZAT **A nagyhatalmak repülőgépgyártása 1939–1945 között**[25]

Ország	*1939*	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*1945*
Egyesült Államok	5 856	12 804	26 277	47 836	85 898	96 318	49 761
Szovjetunió	10 382	10 565	15 735	25 536	34 900	40 300	20 900
Nagy-Britannia	7 940	15 049	20 094	23 672	26 263	26 461	12 070
Brit Nemzetközösség	250	1 100	2 600	4 575	4 700	4 575	2 075
A szövetségesek összesen	24 078	39 518	64 706	101 519	151 761	167 654	85 806
Németország	8 295	10 247	11 776	15 409	24 807	39 807	7 540
Japán	4 467	4 768	5 088	8 861	16 693	28 180	11 066
Olaszország	1 800	1 800	2 400	2 400	1 600	–	–
A tengelyhatalmak összesen	14 562	16 815	19 264	26 670	43 100	67 987	18 606

szárazföldön is, hiszen Németország tüzérségi ütegekből, önjáró ágyúkból és harckocsikból is sokkal kevesebbet gyártott, mint a Szovjetunió – ne feledjük, hogy a második világháború Európában döntően a tüzérség és a harckocsik háborúja volt. Különösen kevésnek tűnik a német harckocsik száma, ha a szövetségesek összesített gyártási adataihoz hasonlítjuk (lásd a *33. táblázat*ot).

Legtöbbet azonban a repülőgépgyártás statisztikai adataiból tudhatunk meg *(34. táblázat)*, mivel vitathatatlan tény, hogy légi fölény nélkül a szárazföldi hadsereg és a haditengerészet sem lehetett eredményes, légi fölény birtokában viszont nemcsak a frontokon lehet győzedelmeskedni, hanem súlyos csapások mérhetők az ellenség hátországbeli gazdasági bázisaira is.

A táblázat adataiból azonban nem derül ki az a lényeges körülmény, hogy az angol–amerikai összesítésekben jelentős számú négymotoros nehézbombázó is szerepel. A szövetségesek fölénye tehát még nyilvánvalóbb, amikor a repülőmotorok számát vagy a teljesítőképességet hasonlítjuk össze a tengelyhatalmak adatai-

val.[26] Ez volt a legfőbb oka, hogy a németek minden erőfeszítésük ellenére sem tudták visszaszerezni a levegő feletti uralmat,[27] így városaik, gyáraik és vasútvonalaik egyre nagyobb mértékben károsodtak. A csaknem teljesen védtelen japán anyaország még ennél is többet szenvedett a bombázásoktól. A szövetséges légi fölény miatt kellett Dönitz tengeralattjáróinak többnyire a víz felszíne alatt maradniuk; Slim burmai hadserege ezért tudta megerősíteni az indiai Imphalt; az amerikai repülőgép-anyahajók ezért intézhettek ismételt támadásokat a japán tengeri támaszpontok ellen a Csendes-óceán egész nyugati térségében. Ha a szövetséges csapatokat időnként megállították a kitartóan védekező németek, a légierő hatékony beavatkozása után sikeresen folytatódhatott a támadás. Érdemes megjegyeznünk, hogy a partraszállás napján (1944. június 6.) nyugaton 319 német repülőgép állt szemben 12 837 szövetséges géppel. Clausewitz kifejezését kissé kiforgatva, a kardvívás művészete ügyességet és tapasztalatot követel, de mindez hiábavaló, ha kifogy a kardkészlet. A „fegyverkovácsok csatájában” pedig nyilvánvalóan a szövetségesek voltak fölényben.

A tények azt mutatják, hogy még Németország és Japán megerősödése után is jóval aránytalanabb volt a két oldal gazdasági és termelőerejének megoszlása, mint az első világháborúban. Az előbbiekben bemutatott durva becslések szerint[28] az 1938-as Nagy-Németországnak kb. ugyanakkora volt a részesedése a világ ipari termeléséből és a „viszonylagos háborús potenciálból”, mint Nagy-Britanniának és Franciaországnak együttvéve. Ezzel szemben valószínűleg kevesebb volt a brit és francia birodalom együttes forrásainál és hadipotenciáljánál, de ezeket az országokat nem mozgósították olyan mértékben a háború kezdetén, mint Németországot, és – mint már előbb említettük – a szövetségesek hadműveleti stratégiája sem volt túl erős. Az 1939-es és különösen az 1940-es területszerzések Németországot határozottan a Churchill irányítása alatt álló elszigetelt és szétzilált Nagy-Britannia elé helyezték. Franciaország összeomlása és Olaszország hadba lépése után a brit birodalom olyan koncentrált katonai erővel került szembe, amely harci ütőképességét tekintve legalább kétszer olyan erős volt. A Berlin–Róma tengely a szárazföldön verhetetlen volt, a tengeren még mindig gyengébb, a légierőt tekintve pedig körülbelül egyenlő volt Nagy-Britanniával. Ebből következik, miért orientálódtak az angolok szívesebben Európa helyett az észak-afrikai hadműveletek irányába. A Szovjetunió elleni német támadás eleinte látszólag nem változtatta meg ezt az egyensúlyt a Vörös Hadsereg katasztrofális vereségei miatt, amelyhez később hatalmas szovjet területek és ipari bázisok elvesztése is járult.

Az 1941. decemberi döntő jelentőségű események tökéletesen megváltoztatták az egyensúlyviszonyokat. A Moszkva alatti ellentámadás megmutatta a villámháború csődjét, Japán és az Egyesült Államok belépése a világháborúba megteremtette a hatalmas ipari-termelési háttérrel rendelkező „Nagy Szövetséget”. Ez nem tudta *azonnal* befolyásolni a hadjáratok kimenetelét, mivel Németország még mindig elég erős volt ahhoz, hogy 1942 nyarán újabb nagy erejű támadást indítson a Szovjetunió ellen, a japánok hadba lépésük első hat hónapja alatt könnyű győzelmeket arattak a felkészületlen Egyesült Államok, hollandok és angolok ellen. Mindez nem tudta azonban megváltoztatni azt a tényt, hogy a szövetségesek

kétszeres ipari kapacitással rendelkeztek (még a nem teljesen helytálló 1938-as adatok szerint is, amelyek alábecsülik az Egyesült Államok erejét), háborús potenciáljuk és nemzeti jövedelmük pedig *háromszorosa* volt a tengelyhatalmakénak. Ez volt a tény még akkor is, ha Németországhoz számítjuk az elfoglalt Franciaország adatait is.[29] 1942-ben és 1943-ban a *valódi* erőt a repülőgépek, ágyúk, harckocsik és hadihajók „kemény valutájával" mérték. 1943–44-ben például az Egyesült Államok naponta egy hadihajót és ötpercenként egy repülőgépet gyártott. Emellett a szövetségesek sok újabb fegyvertípust állítottak elő (szuper-légierődöket, Mustang vadászgépeket, könnyű anyahajókat), míg a tengelyhatalmak jóval kisebb mértékben tudtak korszerűbb fegyvereket (sugárhajtású repülőgépeket, új tengeralattjáró-típusokat) csatasorba állítani.

Az egyensúly teljes megbomlását legjobban Wagenführ adataiból állapíthatjuk meg, a küzdő felek fegyvergyártási mutatói alapján (lásd a *35. táblázat*ot).

35. TÁBLÁZAT **A nagyhatalmak fegyvergyártása 1940–1943 között**[30]
(1944-es dollármilliárdokban)

Ország	*1940*	*1941*	*1943*
Nagy-Britannia	3,5	6,5	11,1
Szovjetunió	(5,0)	8,5	13,9
Egyesült Államok	(1,5)	4,5	37,5
A *harcoló* szövetségesek összesen	3,5	19,5	62,5
Németország	6,0	6,0	13,8
Japán	(1,0)	2,0	4,5
Olaszország	0,75	1,0	–
A *harcoló* tengelyhatalmak összesen	6,75	9,0	18,3

Így 1940-ben az angol fegyvergyártás még lényegesen elmaradt a németeké mögött, de gyorsan növekedett, és a következő évben már kismértékben felülmúlta ellenfelét. Ez volt az utolsó év, amikor a német gazdaság még viszonylag hatékonyan működött. A Sztálingrádnál és Észak-Afrikában elszenvedett súlyos vereségek hatására, valamint Speer fegyverkezési és katonai ellátási miniszterré történt kinevezése következtében 1943-ra a német fegyvergyártás hatalmas mértékben fellendült,[31] és Japán is csaknem megkettőzte termelését. Az angol és a szovjet összesített termelés még így is kiegyenlítette ebben a két évben a tengelyhatalmak növekedési mutatóit. 1941–43-ban Nagy-Britannia és a Szovjetunió növekedése 10

milliárd dollárnyi volt, míg a tengelyhatalmaké 9,8 milliárd, tehát a szövetségesek megelőzték őket a teljes fegyverkezés összértékét tekintve. A legmegdöbbentőbb változást az amerikai fegyvergyártás 1941–43 közötti több mint *nyolcszoros* növekedése jelentette, amely végeredményben azt mutatta, hogy a szövetségesek össztermelése az utóbbi évben több mint háromszor múlta felül a tengelyhatalmakét. Mindezzel befejezett ténnyé vált a háborús potenciálnak és a nemzeti jövedelemnek az az egyenlőtlensége, amely már az ellenségeskedések kezdetén felismerhető volt a háttérben. Bármilyen kiválóan tervezte és szervezte a Wehrmacht taktikai ellentámadásait a nyugati és a keleti fronton egészen a háború végéig, a szövetségesek gazdasági és katonai erejének nem állhattak ellen. 1945-ben a katonai fölény már elképesztővé vált, amerikai bombázók ezrei támadták és rombolták naponta a német célpontokat, mialatt sok száz szovjet hadosztály tört Bécs és Berlin felé. Ebben az újabb, hosszan tartó és totális koalíciós háborúban ismét a legvastagabb pénztárcájú országok győztek.

Mindez érvényes volt Japán összeomlására is a csendes-óceáni háborúban. Ma már tisztán látjuk: az atombomba 1945-ös alkalmazása vízválasztó volt a világ hadtörténelmében. Olyan esemény történt, amely megkérdőjelezte az emberiség túlélési lehetőségét abban az esetben, ha a nagyhatalmak egy újabb háború során bevetnék az atomfegyvert. 1945-ben azonban az új fegyver csak *egy* volt az Egyesült Államok által alkalmazott katonai eszközök sorában, amellyel térdre tudta kényszeríteni Japánt. A sikeres amerikai tengeralattjáró-hadjárat kiéheztetéssel fenyegette a japánokat, a B–29-es bombázók porig rombolták a városokat (az 1945. március 9-i tokiói szőnyegbombázás mintegy 185 000 halálos áldozatot követelt, és 267 000 épület omlott össze). Az amerikai stratégák és szövetségeseik már a japán szigetország teljes megszállására készültek. Az atombomba alkalmazásának lehetséges motívumai: megkímélni a szövetségeseket a további emberveszteségektől, figyelmeztetni Sztálint, igazolni, hogy nem volt hiábavaló az atomkutatásra fordított óriási költség (mindez persze még ma is vita tárgya).[32] Azt viszont hangsúlyoznunk kell, hogy ebben az időben csak az Egyesült Államoknak volt megfelelő termelési és technológiai háttere ahhoz, hogy megvívjon egy minden eddiginél nagyobb hagyományos háborút, és ahhoz is, hogy nyersanyagokat és pénzt (kb. 2 milliárd dollárt), valamint a legkiválóbb tudósgárdát mozgósítsa egy olyan új fegyver kifejlesztésére, amelynek működőképessége és hatékonysága igencsak kérdéses volt. Hirosima pusztulása és Berlin szovjet megszállása nemcsak egy nagy háború végét, hanem egy új világrend kezdetét is jelentette.

Az új stratégiai kép

Az új rend körvonalait az amerikai stratégák már akkor megrajzolták, amikor még javában dúltak a harcok. Egyik elvi dokumentumukban így fogalmaztak:

Ennek a háborúnak sikeres befejezése után a világ katonai erővonalai tökéletesen megváltoznak. Ez a változás egyedül az ókori Róma bukásához lesz

mérhető, mivel az azt követő mintegy 1500 év alatt nem történt ehhez hasonlítható világrengető történelmi esemény. ... Japán veresége után az Egyesült Államok és a Szovjetunió katonai ereje válik uralkodóvá a világon. Mindkét hatalom esetében a földrajzi helyzet, az óriási terület és a korlátlan hadianyaggyártó potenciál lesz a döntő tényező.[33]

A történészek elvitatkozhatnak az elmúlt 1500 év történelmi eseményeinek értékelésén, az azonban ebben az időszakban már vitathatatlanná vált, hogy majd a háború utáni erőegyensúly teljesen különbözni fog a háború előttitől. Egyes korábbi nagyhatalmak – Franciaország, Olaszország – napja leáldozott. Az Európa feletti uralomra törő németek kudarca teljes volt, hasonló véget értek Japán tervei a Távol-Keleten és a Csendes-óceán térségében, Nagy-Britanniának pedig még Churchill sem tudta visszaadni régi fényét és dicsőségét. Megvalósult a XIX. és XX. században oly sokszor megjósolt kétpólusú világ, a nemzetközi berendezkedésben (DePorte szerint) „rendszerváltozás következett be".[34] Az Egyesült Államok és a Szovjetunió kezébe került a világ feletti ellenőrzés, és közvetlenül a háború után az amerikai „szuperhatalom" volt az erősebb.

Amerika hatalma 1945-ben *mesterségesen* nagy volt, mivel a világ többi részét vagy kimerítette a háború, vagy még mindig gyarmati sorban vegetált. Az USA ekkori helyzete hasonló volt Nagy-Britannia 1815-ös hatalmi pozíciójához, de abszolút mértékben számított *valódi* dimenziói példátlanul erősek voltak. A hadigazdálkodásra fordított óriási kiadások következtében bruttó nemzeti összterméke (1939-es stabil dollárban számolva) 88,6 milliárdról 135 milliárd dollárra emelkedett 1945-ben, jelenlegi dollárárfolyamon ez az összeg 220 milliárdot tenne ki. Most végre teljesen felszámolták azt a gazdasági pangást, amelyet a New Deal nem tudott megszüntetni, és maradéktalanul kiaknázták a nyersanyagforrásokat és az eddig kihasználatlan munkaerőt. „A háború alatt az ország ipari gépparkja csaknem 50%-kal nőtt, a fogyasztási javak termelése több mint 50%-kal."[35] Az 1940–44 közötti években az Egyesült Államok ipari termelése évente több mint 15%-kal nőtt, azaz gyorsabban, mint azelőtt vagy azóta bármikor. Jóllehet ezt a nagy fellendülést főképpen a háború ösztönözte (1939-ben a teljes termelés 2%-a volt, és 1943-ra 40%-ra emelkedett), a nem hadicélú termékek gyártása szintén növekedett, a háború tehát itt nem korlátozta a gazdaság polgári szektorát, ellentétben más harcoló országokkal. Az életszínvonal a világon itt volt a legmagasabb, és nagyobb volt az egy főre jutó termelés is. Az Egyesült Államok volt az egyetlen nagyhatalom, amely gazdagabb – sokkal gazdagabb – lett a háború következtében. Washingtonnak a háború végén 20 milliárd dollárnyi aranytartaléka volt, ez csaknem kétharmadát tette ki a világ akkori 33 milliárd dolláros aranykészletének.[36] „A világ ipari termelésének több mint a felét az Egyesült Államok produkálta, így harmadik helyen állt az összesített árutermelésben."[37] A háború végére az USA a világ legnagyobb áruexportőre lett, és még néhány évvel később is innen származott a világ teljes exportjának egyharmada. A hajógyártás növekedése nyomán az Egyesült Államoké volt a világ hajóállományának fele. Gazdasági szempontból tehát az egész világ fölé emelkedett.

Ezt a gazdasági erőt tükrözte az Egyesült Államok katonai potenciálja is, amelynek létszáma a háború végén 12,5 millió volt, ebből 7,5 millió külföldön állomásozott. Ez a szám természetesen békeidőben csökkent (1948-ban a hadsereg létszáma csupán kilencede volt a négy évvel korábbinak), de ez nem a katonai potenciál csökkenését, hanem politikai döntéseket tükrözött. Bár a háború után előtérbe került az a gondolat, hogy az Egyesült Államok tengerentúli szerepét csökkenteni kell, fegyverzetének felsorolása jól mutatja valódi erejét. Ebben az időszakban haditengerészete kétségtelenül világelső volt, hiszen 1200 hadihajóból álló flottája (ezek nagy része repülőgép-anyahajó volt) lényegesen túlszárnyalta az angol haditengerészetet, más számottevő tengeri hatalom pedig nem létezett. Lenyűgöző méretű tengeri fölényével az Egyesült Államok kézzelfoghatóan bizonyította azt, hogy gyakorlatilag az egész földre, azaz bármilyen tengeren át megközelíthető területre ki tudja terjeszteni hatalmát. Még hatalmasabb volt az USA légi fölénye: a Hitlert térdre kényszerítő több mint 2000 nehézbombázó és a japán városokat porig romboló 1000 különlegesen nagy hatótávolságú B–29-es mellé most felsorakoztatták a B–36-os sugárhajtású stratégiai szuperbombázókat. Mindenekfelett pedig az Egyesült Államok kezében volt az atomfegyverek monopóliuma, amely olyan mértékű pusztítással fenyegetett minden jövőbeli ellenfelet, amelyet Hirosimánál és Nagaszakinál már megismert az emberiség.[38] Későbbi elemzések rámutattak: lehet, hogy az amerikai katonai erő kisebb volt valójában, mint amekkorának látszott (kevés tartalék atombombájuk volt, és bevetésük komoly politikai következményekkel járhatott), nem lehetett a biztos siker reményében elindítani egy olyan távoli és kifürkészhetetlen hatalom ellen, mint a Szovjetunió. Az amerikai katonai fölény azonban vitathatatlan maradt egészen a koreai háborúig, és ezt a fölényt tovább erősítette az, hogy a háború után számos ország folyamodott amerikai kölcsönökért, fegyverekért és katonai támogatásért.

Az Egyesült Államok olyan kedvező gazdasági és katonai pozícióban volt, hogy 1945 utáni térnyerése nem lephette meg a nemzetközi politika történetében járatos megfigyelőt. A hagyományos nagyhatalmak régi fénye elhalványult, és az USA töltötte ki az általuk létrehozott hatalmi vákuumot. Az amerikai hatalom és befolyás megnövekedésének elsődleges oka kétségtelenül a háború volt, ezért állomásozott 1945-ben 69 hadosztálya Európában, 26 Ázsiában és a Csendes-óceánon, viszont egyetlenegy sem az Egyesült Államok területén.[39] Tengerentúli „jelenlétét" az indokolta, hogy politikailag elkötelezte magát Japán, Németország (és Ausztria) újrarendezése mellett. Miután a csendes-óceáni szigetcsoportok térségében küzdött Japán ellen, harcolt Észak-Afrikában, Olaszországban és Nyugat-Európában, az USA-nak ezeken a területeken szükségszerűen voltak támaszpontjai is. Számos amerikai azonban (különösen a hadseregben) azt remélte, hogy hamarosan hazakerülnek, és az Egyesült Államok fegyveres erői ismét visszaállnak az 1941-et megelőző állapotra. Ez a gondolat megrémítette ugyan a Churchillhez hasonlóan gondolkodókat, és vonzó volt az izolacionista republikánusok számára, de a történelem kerekét már nem lehetett visszafordítani. Az angolok 1815 utáni helyzetéhez hasonlóan most az amerikaiak tapasztalták azt, hogy informális kezdeti befolyásuk a különböző országokban mind formálisabb alakot ölt, és zavarosab-

bá is válik, mivel ahol például meg akarták vonni a választóvonalakat, mindig újabb bizonytalansági tényezőkkel kerültek szembe. Elkövetkezett a „Pax Americana" korszaka.[40]

Az új rend gazdasági esélyei legalább előreláthatók voltak. A háború alatt Cordell Hull és a hozzá hasonló „internacionalisták" nem ok nélkül hangsúlyozták, hogy az 1930-as évek általános válságát nagyrészt a nemzetközi gazdasági élet rossz működése okozta: a védővámok, az egyenlőtlen feltételű verseny, a nehezen hozzáférhető nyersanyagok és az autarkiára törekvő kormánypolitika. A XVIII. századi felvilágosodás egyik gondolatához[41] – „a korlátok nélküli kereskedelem illik a békéhez" – hozzájárult az exportorientált iparágak nyomása, mivel ezek attól tartottak, hogy a háború utáni pangást az amerikai kormányzati kiadások csökkenése követheti, hacsak nem nyílnak új külföldi piacok az amerikai termékfelesleg felszívására. Ehhez járult még a katonai vezetés határozott, sőt talán túlzó erőfeszítése is, hogy biztosítsák a stratégiai szempontból kritikus anyagok (nyersolaj, gumi és fémek) amerikai felügyeletét, és ezeket korlátozás nélkül tegyék hozzáférhetővé az amerikaiak számára.[42] Mindez együttesen egy olyan világrend megteremtése mellett kötelezte el az Egyesült Államokat, amely kedvező hatást gyakorolt a nyugati kapitalizmus fejlődésére Adam Smith hosszabb távra szóló jóslatának megfelelően, amely szerint „a korlátozatlan kereskedelem a javak hatékonyabb újraelosztását eredményezi, ezáltal mindenütt növekszik a termelékenység és az általános vásárlóerő".[43] Ennek hatására sok nemzetközi egyezmény keletkezett 1942 és 1946 között: a Nemzetközi Valutaalap, a Nemzetközi Rekonstrukciós és Fejlesztési Bank, majd később az Általános Kereskedelmi és Vámtarifa Egyezmény (GATT). Azok az országok, amelyek az új gazdasági rendszerben biztosítani akartak maguknak egy részt a rekonstrukcióra és a fejlesztésre szánt összegből, kötelezve érezték magukat arra, hogy alkalmazkodjanak a valuták szabad átválthatósága és a szabad verseny amerikai követelményéhez (amit az angolok is megtettek, noha megpróbálták megőrizni a birodalmon belüli előjogokat),[44] vagy távol tartották magukat az egész rendszertől (mint például a szovjetek, amikor rájöttek, hogy ez összeegyeztethetetlen a szocialista eszmékkel).

Ezeknek az intézkedéseknek az volt az első gyakorlati buktatója, hogy még a rendelkezésre álló pénz is kevésnek bizonyult egy hat évig tartó totális háború pusztításainak helyrehozatalára, másodszor pedig egy ilyen *laissez faire*-rendszer óhatatlanul is a leginkább versenyképes ország javát – vagyis ebben az esetben a sértetlen és hiperproduktív Egyesült Államokét – szolgálja, a versenyképteleneket viszont letaszítja a küzdőtérről. Ilyenek voltak a háború által legjobban sújtott nemzetek, amelyeknek megváltoztak a határaik, ahonnan tömegesen menekültek az emberek, az épületeket lebombázták, gépeik tönkrementek, adósságok fojtogatták őket, és elvesztették a piacaikat. Csak a széles körű európai társadalmi elégedetlenség és a növekvő szovjet befolyás együttes veszélye hívhatta életre a Marshall-segélyt, amely biztosította a pénzügyi feltételeket a „szabad világ" gazdasági újjáélesztéséhez. Ebben az időben az amerikai gazdasági befolyás kiterjedésével együtt járt a majdnem az egész földet behálózó katonai támaszpontok és biztonsági egyezmények sorozatos létrehozása (lásd később). Itt is számos összehasonlítási

lehetőség kínálkozik az 1815 utáni brit katonai támaszpontok és szerződések helyzetével, de a legszembeötlőbb különbség az volt, hogy Nagy-Britanniának akkoriban sikerült elkerülnie a kétes és bizonytalan szövetségkötéseket. Kétségtelen, hogy az USA-nak minden ilyen kötelezettségvállalása lényegében a hidegháború kibontakozását kísérő „eseményekre adott válasz"[45] volt. Ennek pedig az volt a lényege, hogy az Egyesült Államok most világméretű politikai események cselekvő részese lett, és ez teljesen ellentétes volt korábbi történelmével.

Mindez látszólag nemigen aggasztotta az 1945-ös döntéshozókat, akik közül sokan nemcsak úgy érezték, hogy működésbe lépett az „elkerülhetetlen végzet", hanem meglátták a soha vissza nem térő alkalmat arra, hogy mindazt jóvátegyék, amit a korábbi nagyhatalmaknak sikerült összezavarniuk. „Az amerikai gyakorlat – ujjongott Henry Luce a *Life* magazin hasábjain – a jövő kulcsa... Amerika az idősebb fiútestvér az emberi testvériségben."[46] Nemcsak Kínát – amelyhez rendkívül nagy reményeket fűztek –, hanem a később Harmadik Világnak nevezett országokat is arra biztatták, hogy amerikai szellemben igyekezzenek önmagukon segíteni, és valósítsák meg a vállalkozás, a szabad kereskedelem és a demokrácia tengerentúli ideáljait. „Ezek az elvek és irányzatok olyan áldásos hatásúak mindenütt, és annyira serkentik a szabad népek igazságérzetét, jogérzékét és jó közérzetét – jósolta Hull –, hogy néhány éven belül az egész nemzetközi gépezet kielégítően működik majd."[47] Ha akad olyan szűk látókörű, aki nem érzékeli a tényeket – lett légyen maradi angol vagy holland imperialista, balra hajló európai politikai párt vagy a vigyorgó Molotov –, azt fenyegetésekkel és vesztegetésekkel majd jó irányba terelik. Egy amerikai tisztségviselő szerint: „Most a mi fordulónk következik Ázsiában",[48] de azt is hozzátehette volna, hogy még a világ sok más területén is.

Egyedül a Szovjetunió érdekszférájába tartozó országokra nem sikerült kiterjeszteni az Egyesült Államok befolyását. Ez a nagyhatalom 1945 óta a fasizmus elleni küzdelem egyedüli győztesének nyilvánította magát. A Vörös Hadsereg statisztikái szerint összesen 506 német hadosztályt semmisítettek meg, és a második világháború alatt a németek 13,6 milliós emberveszteségéből és a hadifoglyokból 10 millió jutott a keleti frontra.[49] De Sztálin még a németek összeomlása előtt hadosztályok tucatjait irányította a Távol-Keletre, és készen állt arra, hogy a megfelelő pillanatban elindítsa őket Japán Mandzsúriában állomásozó hadserege ellen. Erre a lépésre – talán nem is meglepően – három nappal Hirosima után sor került. A Szovjetunió sikeres hadjárata a nyugati fronton megváltoztatta az ország 1917 utáni európai értékelését, és mintegy restaurálta az 1814 és 1848 közötti állapotot, amikor a hatalmas orosz hadsereg volt Kelet-Közép-Európa csendőre. A Szovjetunió területe megnövekedett: északon Finnország, középen Lengyelország, délen pedig – Besszarábia visszaszerzésével – Románia rovására. A balti államok, Észtország, Lettország és Litvánia ismét szovjet fennhatóság alá kerültek. Elvették Kelet-Poroszország egy részét, és a háború kezdetén Magyarországhoz visszacsatolt Kárpátalját Kárpát-Ukrajna néven annektálták, így közvetlen szomszédai lettek Magyarországnak. A megnövekedett Szovjetunió nyugati és déli határainál csatlósállamok övezete húzódott: Lengyelország, Kelet-Németország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Bulgária és (a hálóból való kiszabadulá-

sukig) Jugoszlávia és Albánia. Köztük és a Nyugat között lehullott a hírhedt „vasfüggöny". A függöny mögött a kommunista pártkáderek és a titkosrendőrség határozta meg, hogy az egész régió a Cordel Hull-féle reményeknek tökéletesen ellentmondó elvek alapján működjék. Ugyanez vonatkozott a Távol-Keletre is, ahol Mandzsúria, Észak-Korea és Szahalin gyors megszállása nemcsak hogy megtorolta az 1904–1905-ös háborút, hanem lehetővé tette a kapcsolatot Mao kínai kommunistáival is, akik szintén nem óhajtották a *laissez faire* kapitalista evangéliumát követni.

Bár lenyűgözőnek látszott a szovjet befolyás növekedése, az ország gazdasági alapjait alaposan tönkretette a háború – éles ellentétben az Egyesült Államok fellendülésével. Hatalmas volt az emberveszteség: 7,5 millió a fegyveres erők soraiból, és 6–8 millió civilt öltek meg a németek, ehhez járultak még a csökkentett élelmiszer-fejadag, a kényszermunka és az erőltetett termelés miatt megnövekedett munkaidő okozta „közvetett" háborús veszteségek, úgyhogy „összesen mintegy 20–25 millió szovjet állampolgár halt meg 1941 és 1945 között".[50] Mivel a háború áldozatai nagyrészt férfiak voltak, az ebből következő nemek közti aránytalanság erősen kihatott az ország demográfiai szerkezetére, és a születések számának nagyarányú csökkenését vonta maga után. A Szovjetunió európai területein, a németek megszállta Ukrajnában és Belorussziában keletkezett anyagi károk messze felülmúlták az átlagos elképzeléseket.

> A megszállt területeken 11,6 millió lóból 7 milliót lemészároltak vagy elvittek, 23 millió sertésből 20 millió volt a veszteség. 137 000 traktort, 49 000 kombájnt és nagyon sok tehénistállót és más mezőgazdasági épületet romboltak le. A közlekedést 65 000 km-nyi vasútvonal lerombolása, kb. 15 800 mozdony, 428 000 tehervagon, 4280 folyami hajó és a megszállt területeken levő vasúti hidak felének tönkretétele vagy sérülése bénította meg. Ezen a területen a városok mintegy 50%-át, 1,2 millió házat romboltak le, míg a falvakban 3,5 millió épület vált lakhatatlanná.
>
> Sok város hevert romokban. Falvak ezrei váltak földdel egyenlővé. Az emberek földbe vájt lyukakban éltek.[51]

Ezek után aligha volt meglepő, hogy németországi „megszállási övezetük" elfoglalásakor az oroszok igyekeztek visszaadni a kölcsönt: gyárakat, vasútvonalakat, egyéb vagyontárgyakat vittek el vagy romboltak le. A megszállt kelet-európai országoknak jóvátételt kellett fizetniük (román olaj, finn faanyag, lengyel szén).

A Szovjetunió kétségtelenül legyőzte Nagy-Németországot a fegyvergyártásban és a frontokon folyó harcokban, de mindezt hihetetlenül egyoldalú módszerrel tette: csak a hadviselést támogató ipari termelésre összpontosított, és minden más szektorban – fogyasztási javak, kiskereskedelem és mezőgazdasági kínálat – drasztikus csökkentést hajtott végre (igaz az is, hogy az élelmiszer-termelés hanyatlásának fő oka a német pusztítás volt).[52] A Szovjetunió 1945-ben katonai óriás volt, ugyanakkor gazdaságilag szegény, kifosztott és kiegyensúlyozatlan. A háború alatt nyújtott amerikai gazdasági segítségnek már vége volt, és a további támogatást a

politikai feltételek miatt visszautasították, ezért a Szovjeutnió vissza kellett térjen az 1928 utáni, saját forrásokon alapuló, erőltetett növekedést előíró programjához. Középpontban állt a nehézipar, a széntermelés, villamos energia építőanyaggyártás fejlesztése és a szállítás erősítése; mindez a fogyasztási javak és a mezőgazdaság kárára történt, miközben a katonai kiadásokat a háborús szint alá csökkentették. A kezdeti nehézségek után egy „kisebb gazdasági csoda"[53] lett az eredmény, legalábbis a nehézipar területén, mivel ennek az ágazatnak a termelése 1945 és 1950 között csaknem megkétszereződött. A nemzeti hatalom újjáépítésétől megszállott sztálinista rezsimnek nem okozott problémát az ipari fejlődés kierőszakolása, de az sem, hogy lakosság java részének életszínvonalát a forradalom előtti szinten tartsa. Hozzá kell tennünk ehhez, hogy az 1922 utáni növekedéshez hasonlóan, az ipari termelés „fellendítése" jórészt a *háború előtti* színvonal elérését jelentette. Ukrajnában például a vasipar és az elektromos energia termelése 1950 körül érte el, vagy éppen csak túlszárnyalta az 1940-es mutatókat. Így tehát, ismét a háborúnak köszönhetően, a Szovjetunió gazdasági növekedése egy évtizedre visszaesett. Hosszú távon azonban ennél is súlyosabb következményekkel járt a rendkívüli jelentőségű mezőgazdasági szektor elhúzódó csődje: eltörölték a háború alatt bevezetett ösztönzőket, kevés volt a befektetés és elhibázottak az intézkedések, ezért hanyatlott a mezőgazdaság, és csökkent az élelmiszer-termelés. Sztálin egészen haláláig elkeseredetten küzdött a gondolat ellen, hogy a parasztok saját földtulajdonhoz juthassanak, így sikerült „biztosítania" a szovjet mezőgazdaság állandó alacsony hatékonyságát.[54]

A magas szintű katonai biztonságot viszont Sztálin mindenképpen fenn akarta tartani a háború után. Miután a gazdaságot kellett először újjáépíteni, 1945-öt követően a Vörös Hadsereg létszámát egyharmadára csökkentették, így is fennmaradt még 175 hadosztály, 25 000 harckocsi és 19 000 repülőgép támogatásával. Kisebb létszámával is a világ legnagyobb védelmi ereje maradt, erre a szovjetek szerint azért volt szükség, hogy elrettentsék az agresszorokat, de a valóságban az új európai csatlósállamok és a távol-keleti hódítások ellenőrzése állt az előtérben. Bármilyen hatalmas erejűnek látszott ez a hadsereg, számos hadosztálynak csak a keretei maradtak meg, vagy mindössze helyőrségi funkciót töltöttek be.[55] Emellett hasonló veszély fenyegette a katonaságot, mint az 1815 utáni évtizedekben a hatalmas cári orosz hadsereget: az, hogy felszerelése elavul, miközben a haditechnika szüntelenül fejlődik. Ezt nemcsak a hadsereg hadosztályainak átszervezésével és korszerűsítésével[56] lehetett elkerülni, hanem azzal is, hogy a szovjet állam gazdasági és tudományos erőforrásait új fegyverrendszerek kifejlesztésére fordították. 1947–48-ban már használták a félelmetes MIG–15-ös sugárhajtású vadászgépeket, és – angol–amerikai mintára – megteremtették a nagy hatótávolságú stratégiai légierőt. Fogságba esett német tudósok és konstruktőrök segítségével egész sor harcászati rakétát fejlesztettek ki. Már a háború alatt elkülönítették a szovjet atombomba kifejlesztéséhez szükséges forrásokat. A szovjet haditengerészetet, amely a Németország elleni küzdelemben még másodrendű szerepet játszott, szintén átalakították: új nehézcirkálókkal és nagy hatótávolságú tengeralattjárókkal látták el. Ez a fegyverzetfejlesztés azonban jórészt csak átalakításból állt, és a

nyugati fejlesztésekhez mérten elmaradott volt. Semmi kétség sem férhetett azonban ahhoz: a szovjetek elszántan törekednek arra, hogy lépést tartsanak a Nyugattal.[57]

A szovjet hatalom háború utáni megerősítésének harmadik eleme az volt, hogy Sztálin újra kezdte a belső rendteremtést, a 30-as évek végére jellemző módon és eszközökkel. Nehéz eldönteni, vajon Sztálin elhatalmasodó paranoiája okozta-e mindezt, vagy pedig csak saját diktátori pozícióját akarta ilyen módon erősíteni, esetleg e kettő keveréke volt az indítóok – az események mindenesetre önmagukért beszéltek.[58] Gyanús volt mindenki, akinek külföldi kapcsolatai voltak; a hazatérő hadifoglyokat lágerekbe zárták vagy agyonlőtték; Izrael állam létrejötte pedig antiszemita intézkedések meg-megújuló hullámaihoz vezetett a Szovjetunióban. A hadsereg vezérkarának létszámát csökkentették, és a köztiszteletben álló Zsukov marsallt 1946-ban menesztették a fegyveres erők éléről. A Kommunista Párton belül erősítették a fegyelmet, a tagfelvételt szigorúbb feltételekhez kötötték, és 1948-ban az egész leningrádi pártvezetés (amelyet Sztálin mindig is utált) tisztogatás áldozata lett. Szigorították a cenzúrát, nemcsak az irodalom és az alkotó művészetek, de a természettudományok és a nyelvészet területén is. A rendszer általános „szigorodása" összhangban állt a mezőgazdaság korábbi erőszakos kollektivizálásával, valamint a hidegháborús feszültség erősödésével. Magától értetődő volt az is, hogy hasonló folyamatok játszódtak le a szovjet befolyás alatt álló kelet-európai országokban is: betiltották az ellenzéki pártokat, kirakatpereket rendeztek koholt vádak alapján, megnyirbálták az egyéni szabadságjogokat, és kampányokat folytattak a magántulajdon ellen. A lengyel, majd 1948-ban a csehszlovák demokratikus törekvések felszámolása erősen csökkentette a szovjet rendszerrel kapcsolatos maradék nyugati vonzódást is. Itt sem látható világosan, vajon ezeket a lépéseket előzőleg gondosan megtervezték vagy sem, mindenesetre úgy tűnik, a szovjet elit igyekezett távol tartani a nyugati eszméktől és gazdasági berendezkedéstől mind a csatlósországokat, mind saját népüket – de az sem lehetetlen, hogy az egész folyamat a halálához közeledő Sztálin mindjobban elhatalmasodó paranoiáját tükrözte. Bármi volt is a valódi indíték, a szovjet tömb tökéletesen mentes volt a „Pax Americana" behatásaitól, de más alternatívát sem tudott kínálni.

A szovjet birodalom növekedése megerősíteni látszott Mackinder és mások geopolitikai jóslatait, amely szerint egy óriási katonai hatalom fogja kezében tartani Eurázsia „szívének" nyersanyagforrásait, és ennek az államnak további terjeszkedését csak a nagy tengeri hatalmak állíthatnák meg, ha meg kívánják őrizni a globális erőegyensúlyt.[59] Az USA csak néhány év múlva, a koreai háború hatására adja majd fel az „egypólusú világrend" korábbi elképzelését, amelyet a két szuperhatalom meg nem alkuvó küzdelme vált fel. Ez a változás már előre látható volt 1945 után is: az Egyesült Államok és a Szovjetunió volt az a két hatalom, amely képes lehetett arra – Tocqueville egykori jóslata szerint –, hogy a fél földgolyó sorsát irányítsák, és mindkét állam e „globális" gondolkodás áldozata lett. „A Szovjetunió ma a Föld egyik leghatalmasabb országa. Ma a Szovjetunió nélkül a nemzetközi kapcsolatok egyetlen fontos kérdése sem dönthető el..." –

jelentette ki Molotov 1946-ban,[60] annak a korábbi, Moszkvának szánt burkolt amerikai célzásnak visszhangjaként, amely akkor hangzott el, amikor úgy tűnt, hogy Churchill és Sztálin megállapodásra juthatnak Kelet-Európa sorsát illetően: „Ebben a globális háborúban szó szerint nincs olyan politikai vagy katonai kérdés, amely az Egyesült Államokat ne érdekelné."[61] Elkerülhetetlen volt a komoly érdekösszeütközés.

De mi történik azokkal a már csak közepes jelentőségűvé degradálódott egykori nagyhatalmakkal, amelyek összeomlása egybeesett a szuperhatalmak létrejöttével? Az természetes volt, hogy a levert fasiszta államok, Németország, Japán és Olaszország egészen más elbírálás alá esett az 1945-öt követő időszakban, mint Nagy-Britannia vagy Franciaország. Amikor véget ért a háború, a szövetségesek korábbi terveikkel összhangban igyekeztek biztosítani, hogy sem Németország, sem Japán ne fenyegethesse többé a nemzetközi rendet. Ez nemcsak e két ország hosszú távú katonai megszállását jelentette, hanem Németország esetében azt is, hogy négy megszállási övezetre osszák, később pedig támogassák a két önálló Németország létrejöttét. Japántól elvették az elfoglalt területeket (éppúgy, mint Olaszországtól 1943-ban), Németország elvesztette európai hódításait és néhány régebbi területét (Sziléziát, Kelet-Poroszországot stb.). A stratégiai bombázás pusztításai, a szállítási rendszer túlterhelése, a lerombolt épületek, a nyersanyag- és az exportpiac hiánya okozta nehézségeket még súlyosbította az ipar felett gyakorolt szövetséges ellenőrzés is, ehhez járult még Németországban az ipartelepek leszerelése. A német nemzeti jövedelem és termelés 1946-ban egyharmada volt az 1938-asnak, ami tetemes csökkenést jelentett.[62] Japánban hasonló volt a gazdasági hanyatlás: az 1946-os nemzeti jövedelem csak 57%-a volt az 1934–36-osnak, az ipari reálbérek 30%-kal csökkentek 1934–36-hoz képest, a külkereskedelem olyan minimálisra csökkent, hogy még néhány évvel később is az export mindössze 8, az import pedig 18%-a volt az 1934–36-os adatoknak. A háború elpusztította a japán hajógyártást, a gyapjúorsók száma 12,2 millióról 2 millióra süllyedt, a széntermelés felére csökkent.[63] Úgy látszott, hogy ezeknek az országoknak mind a gazdasági, mind a katonai hatalma megszűnt.

Jóllehet Olaszország 1943-ban átállt a szövetségesek oldalára, gazdasági helyzete csaknem ugyanilyen kilátástalan volt. A szövetségesek két év alatt végigharcolták és bombázták az egész félszigetet, és ez nagyban növelte a Mussolini vakmerő stratégiai lépései okozta egyéb károkat. „1945-ben ... Olaszország bruttó nemzeti jövedelme az 1911-es színvonalra esett vissza, és reális értéken számolva 40%-kal csökkent az 1938-ashoz képest. A háborús veszteségek ellenére a népesség gyorsan nőtt, mert megindult a korábbi gyarmatokon élő olaszok visszatelepedése, és megszűnt a kivándorlás. Vészjóslóan alacsony volt az életszínvonal, és nemzetközi – különösen amerikai – segítség nélkül sok olasz éhen halt volna."[64] A reálbérek 1945-re az 1913-as szint 26,7%-ára csökkentek.[65] Ebben az időszakban ezek az országok valóban rendkívül rászorultak az amerikai segítségre, ezért gazdasági csatlós államokká váltak.

Gazdasági szempontból nehéz különbséget tenni Franciaország és Németország között. A négy évig tartó német fosztogatást 1944-ben kíméletlen erejű harcok

követték: „a legtöbb vízi utat és kikötőt lezárták, a hidak zömét elpusztították, és a vasúthálózat túlnyomó része ideiglenesen használhatatlanná vált."[66] Fohlen adatai szerint a francia import és export 1944–45-re gyakorlatilag nullára csökkent, Franciaország nemzeti jövedelme fele volt az 1938-asnak, amely amúgy is gyönge év volt.[67] Az országnak nem voltak valutakészletei, a frankot nem fogadták el a külföldi tőzsdék, értéke, amelyet 1944-ben a dollárhoz képest 50 : 1 arányban állapítottak meg, „pusztán elméleti"[68] volt: egy éven belül 119 : 1-re esett, és 1949-ben, amikor már kezdtek stabilizálódni a dolgok, 420 : 1 volt. Az újjáépítés, államosítás, infláció gazdasági problémái természetesen szoros összefüggésben álltak a francia pártpolitikával, különösen a kommunista párt szerepével.

Másrészt viszont a „szabad franciák" a fasizmus elleni nagy szövetség tagjai voltak, részt vettek számos fontos hadműveletben, és Nyugat-Afrikában, Levantéban és Algériában megnyerték a maguk „polgárháborúját" a Vichy-párti erők ellen. Mivel a háború alatt Franciaország német megszállás alatt állt, és így a francia lojalitás is megoszlott, így De Gaulle szervezete nagymértékben függött az angolszász segítségtől, ami sértette ugyan a tábornokot, mégis mind többet követelt belőle. Mindazonáltal az angolok azt gondolták, jobb, ha a Szovjetuniót egy katonailag újra megerősített Franciaország tartja sakkban, mint az összeomlóban levő Németország, ezért Franciaország hozzájutott számos olyan előjoghoz, amely csak a valódi nagyhatalmaknak járt volna: megszállási övezetet kapott Németországban, állandó tagságot az ENSZ Biztonsági Tanácsában és így tovább. Habár a franciák nem tudták visszaszerezni korábbi szíriai és libanoni mandátumaikat, Indokínában, valamint Tunézia és Marokkó protektorátusokban megpróbálták újra megszilárdítani helyzetüket. Ennek következtében Európán kívüli megyéivel és más területeivel együtt még mindig Franciaországé volt a világ második legnagyobb gyarmatbirodalma, amelyet minden erejével fenn is akart tartani.[69] Számos külső (jórészt amerikai) szemlélő számára ez az elsőrendű hatalom pozíciójára irányuló törekvés – olyan ország esetében, amely gazdaságilag kétségbeejtően gyenge volt, és teljesen az amerikai gazdasági segítségre szorult – nem volt más, mint amolyan *folie des grandeurs,* azaz nagyzási hóbort. És mindez valóban az is volt. Legfontosabb következménye talán csak az lett, hogy néhány évre elrejtette azt a vitathatatlan valóságot, mennyire megváltoztatta a háború a világ stratégiai térképét.

Bár 1945-ben a legtöbb angolt sértette volna az a megállapítás, hogy a Brit Birodalom már nem tartozik a valódi nagyhatalmak közé, és a régi látszat fenntartása Franciaországhoz hasonlóan ideig-óráig képes csak elfedni az új stratégiai egyensúlyt. Ez természetesen lélektanilag tovább nehezítette azt, hogy az angol döntéshozók hozzászokjanak a hanyatlás vitathatatlan folyamatához. A Brit Birodalom volt az egyetlen jelentős állam, amely a kezdetektől végigharcolta a második világháborút, és Churchill vezetése alatt kétségtelenül a „nagy hármas" egyike volt. Katonai teljesítményei mind a levegőben, mind a szárazföldön lényegesen nagyobbak voltak, mint az első világháborúban. 1945 augusztusára a király-császár valamennyi birtoka – Hongkongot is beleértve – angol kézbe került vissza. Angol csapatok és légi támaszpontok voltak szerte Észak-Afrikában, Olaszországban,

Németországban és Délkelet-Ázsiában. A jelentős veszteségek ellenére az angol haditengerészet több mint 1000 hadihajó, közel 3000 ágyúnaszád és mintegy 5500 kétéltű jármű felett rendelkezett. A RAF (Királyi Légierő) stratégiailag második legnagyobb volt a világon. Ennek ellenére, Correlli Barnett véleménye szerint, a „győzelem"

> nem jelentette egyben az angol hatalom további fenntartását is. A hatalom megőrzésének Németország és szövetségeseinek legyőzése csak egy (nagyon fontos) eleme volt. Megtörténhetett volna, hogy a németek elvesztik a háborút, de a brit hatalomnak mégis vége szakad. Nem annyira maga a győzelem számított, hanem a győzelem körülményei, különösen azok a körülmények, amelyek közé Nagy-Britannia került...[70]

Az volt ugyanis a helyzet, hogy az angolok mindenáron biztosítani akarták győzelmüket, ezért túlerőltették magukat: arany- és dollártartalékaik kimerültek, a hazai ipar gépállományát agyonhasználták, és bármilyen nagy mértékben használták fel saját forrásaikat és mozgósították a lakosságot, egyre inkább az amerikai lőszer-, élelmiszer- és más egyéb utánpótlásra kellett támaszkodniuk, mert enélkül nem folytathatták volna a harcot. Míg az előbbi létfontosságú importáruk iránti angol igény évről évre emelkedett, exportkereskedelmük folyamatosan csökkent, és 1944-ben már csak 31%-a volt az 1938-as értéknek. Amikor a munkáspárti kormány 1945 júliusában hivatalba lépett, az egyik első eléjük kerülő dokumentum Keynes hajmeresztő „Pénzügyi Dunkerque" címmel illetett memoranduma volt: a hatalmas kereskedelmi mérleghiány, a meggyengült gazdasági bázis, a szigetország határain túl fenntartott költséges intézményrendszer egyértelműen azt követelte, hogy a háború befejezésével leállított amerikai segélyszállítmányokat további tengerentúli segítséggel pótolják. Enélkül „nagyobb megszorításokra lenne szükség, mint bármikor a háború alatt..."[71] Éppúgy, mint az első világháború után, ismét módosítani kellett azt a tervet, amely megfelelő otthont kívánt teremteni a háborús hősök számára. Azt viszont már nem lehetett többé elhitetni senkivel, hogy még mindig Nagy-Britannia a világ politikai központja.

A nagyhatalmi státus fenntartásának illúziói mindennek ellenére még a „jóléti állam" megteremtésére törekvő munkáspárti miniszterek körében is tovább éltek. Így a következő néhány év angol történelmét az összeegyeztethetetlen dolgok összeegyeztetéséért vívott küzdelem jellemezte: növelték a hazai életszínvonalat, a „vegyes gazdaság" felé haladtak, egyensúlyba hozták a kereskedelmi mérleget, ugyanakkor rengeteg pénzt fektettek külföldi bázisokba Németországban, a Közel-Keleten, Indiában, és hatalmas fegyveres erőt tartottak fenn a Szovjetunióval való kapcsolatok romlása miatt is. Az Attlee-kormányzattal kapcsolatos részletes tanulmányok szerint[72] sok tekintetben rendkívüli sikereket értek el: nőtt az ipari termelékenység, csökkent a kereskedelmi mérleg hiánya, szociális reformokat vezettek be, tehát az európai helyzet stabilizálódott. A munkáspárti kormány bölcsen visszavonult Indiából, kiszállt a Palesztina körüli káoszból, és felmondta a Görögországnak és Törökországnak adott garanciákat, így sikerült megszaba-

dulnia néhány nyomasztó tehertől. A gazdasági stabilizáció elsősorban a Keynes által 1945-ben Washingtonban kieszközölt hatalmas kölcsöntől függött, valamint a Marshall-terv nyújtotta nagymértékű támogatástól és nem utolsósorban attól, hogy Nagy-Britannia kereskedelmi versenytársai még nem tértek magukhoz a háború okozta sokkból. Mindez eléggé törékeny és feltételekhez kötött gazdasági újjáéledés volt. Hosszabb távon az 1947-es angol gyarmatfeladások sikere is megkérdőjelezhető volt. Kétségtelenül elviselhetetlen terhektől szabadult meg Anglia, de az egész lépéskombinációt arra a feltételezésre alapították, hogy amennyiben Nagy-Britannia felad bizonyos területeket, akkor a valódi birodalmi érdekeknek megfelelő pontokon tudja kiépíteni bázisait – Palesztina helyett a Szuezi-csatornánál, India helyett az arab olajforrások közelében. A Whitehall természetesen nem akarta feladni a gyarmat- és dominiumbirodalom maradványait, mivel ami megmaradt, sokkal fontosabb volt, mint valaha.[73] Nagy-Britanniát csak a további megrázkódtatások és a birodalom fenntartásának emelkedő költségei késztették arra a későbbiekben, hogy újraértékelje a világban elfoglalt helyét. Emellett azonban egy kissé túlméretezett, de erős stratégiai hatalom maradt, amely biztonsági szempontból függ ugyan az Egyesült Államoktól, de utóbbi leghasznosabb szövetségese és kiemelkedő stratégiai kollaboránsa egy olyan világban, amely két óriási hatalmi tömbre oszlik.[74]

Az angol és francia kormánykörök minden ellenkező erőfeszítése ellenére „Európa korszaka" kétségtelenül elmúlt. Mialatt az Egyesült Államokban az egy főre jutó nemzeti össztermék a háború alatt nettó 50%-kal növekedett, Európában egészében véve (a Szovjetuniót leszámítva) 25%-kal csökkent.[75] Európa részesedése a világ ipari termeléséből alacsonyabb volt, mint a XIX. század eleje óta bármikor, sőt még 1953-ban is, amikorra a háborús károk nagy részét helyreállították, csupán 26% volt Európáé az Egyesült Államokra jutó 44,7%-kal összehasonlítva).[76] Népessége a világ összlakosságának mindössze 15–16%-a volt. 1950-ben az egy főre jutó nemzeti össztermék csak fele volt az Egyesült Államokénak, és ekkorra már a Szovjetunió is jelentősen felzárkózott. A nagyhatalmak nemzeti össztermékét a *36. táblázat* mutatja.

Az európai hatalmak hanyatlása még markánsabban megmutatkozik a hadseregek létszámában és a katonai kiadásokban. 1950-ben például az Egyesült Államok 14,5 milliárd dollárt költött védelemre, és 1,38 millió volt a katonai összlétszáma, ugyanakkor a Szovjetunió 15,5 milliárd dollárt áldozott hatalmas, 4,3 milliós hadseregére. A szuperhatalmak e tekintetben messze megelőzték Nagy-Britanniát (2,3 milliárd dollár, 680 000 ember), Franciaországot (1,4 milliárd dollár, 590 000 ember) és Olaszországot (0,5 milliárd dollár, 230 000 ember). Németország és Japán természetesen még mindig demilitarizált volt. A koreai háborúval járó feszültségek természetesen jelentős növekedést jelentettek a közepes súlyú európai országok 1951-es védelmi kiadásaiban, de elenyészőek voltak az Egyesült Államok (33,3 milliárd dollár) és a Szovjetunió (20,1 milliárd dollár) költségeihez képest. Ebben az évben Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország *együttes* védelmi költsége kevesebb volt, mint az Egyesült Államok hasonló kiadásainak egyötöde és a Szovjetunióénak egyharmada, *együttes* katonai ereje pedig fele volt az Egyesült

36. TÁBLÁZAT **A nagyhatalmak teljes és egy főre jutó bruttó nemzeti terméke 1950-ben**[77]
(1964-es dollárárfolyamon)

Ország	*GNP összesen (milliárdokban)*	*Egy főre jutó GNP*
Egyesült Államok	381	2536
Szovjetunió	126	699
Egyesült Királyság	71	1393 (1951)
Franciaország	50	1172
Nyugat-Németország	48	1001
Japán	32	382
Olaszország	29	626 (1951)

Államokénak és egyharmada a Szovjetunióénak.[78] Az európai államok tehát mind a viszonylagos gazdasági potenciál, mind a katonai erőviszonyok tekintetében határozottan lemaradtak.

Ezt a lemaradást csak fokozta a nukleáris fegyverek és a nagy hatótávolságú rakétarendszerek elterjedése. A régi feljegyzések világosan mutatják, hogy az atombomba kifejlesztésén dolgozó tudósok nagy része tökéletesen tisztában volt azzal, hogy vízválasztóhoz közelednek a hadviselés, a fegyverrendszerek és az emberi rombolási képesség történetében. Az 1945. július 16-án Alamogordónál végrehajtott sikeres kísérleti robbantás azt bizonyította, hogy „valami nagy és új dolog jött létre, amiről majd kiderül: összehasonlíthatatlanul fontosabb, mint az elektromosság vagy bármely, az emberiség életét befolyásoló nagy felfedezés". Amikor az „erős, hosszan tartó, az utolsó ítélet napjára emlékeztető morajlás"[79] Hirosimában és Nagaszakiban megismétlődött, többé senki sem kételkedhetett az új fegyver hatalmas erejében. Az amerikai döntéshozókat nehéz helyzet elé állította az új fegyver: számos jövőbeli gyakorlati következménnyel kellett megbirkózniuk. Hogyan befolyásolja majd a hagyományos hadviselést? Bevessék-e már egy háború kezdetén vagy csak végső esetben? Milyen következményekkel járhat, illetve milyen lehetőségeket jelenthet a különböző nukleáris fegyverek (hidrogén-bomba, kisebb stratégiai bombák) alkalmazása? Megosszák-e másokkal is az atomtitkot?[80] A fejlesztés kezdeti stádiumában levő szovjet atomfegyver-kutatásoknak kétségtelenül nagy lökést adott az, hogy Sztálin a Hirosimát követő napon kinevezte rettegett biztonsági főnökét, Beriját az atomprogram vezetőjévé.[81] Bár a szovjetek ebben az időszakban kétségtelenül elmaradtak mind a bomba, mind a megfelelő szállító rendszerek kifejlesztésében, de jóval hamarabb behozták hátrányukat, mint az amerikaiak gondolták volna. 1945 után néhány évig még feltételezhető volt, hogy az amerikai nukleáris fölény kiegyenlítette a hagyományos katonai erő orosz túlsúlyát. A nemzetközi kapcsolatok történetében azonban rövid idő telt el addig,

amíg Moszkva behozta hátrányát, és bebizonyította, hogy az Egyesült Államok atommonopóliuma csak átmeneti jelenség volt.[82]

Az atomfegyverek megjelenése átalakította a „stratégiai tájképet", mivel lehetővé tette, hogy tulajdonosa tömegpusztítást hajtson végre, vagy akár az egész emberiséget kiirtsa. Egyszerűbben kifejezve, az új tömegpusztító fegyver kifejlődése megnövekedett nyomást gyakorolt az európai államokra: vagy megpróbálnak felzárkózni, vagy elfogadják másodrendű szerepkörüket. Természetesen Németországnak, Japánnak, valamint a gazdaságilag és technológiailag meggyengült Olaszországnak nem volt lehetősége, hogy csatlakozzon az atomklubhoz. A londoni kormány viszont elképzelhetetlennek tartotta (még akkor is, amikor Attlee lépett Churchill helyébe), hogy Nagy-Britanniának ne legyen atomfegyvere: részben az elrettentés eszközeként, részben pedig azért, mert „ez a fegyver emelte ki azt a tudományos és technikai fölényt, amely az egyébként kis lélekszámú ország erejét volt hivatott kihangsúlyozni".[83] Más szóval, úgy tekintették az atomfegyvert, mint a független nagyhatalmi befolyás fenntartásának viszonylag *olcsó* eszközét. Ez a lehetőség később a franciákat is erősen csábította.[84] Bármilyen vonzónak is tűnt a gondolat, gyakorlati körülmények következtében néhány évig egyik ország sem juthatott ilyen fegyverekhez és hordozórendszerekhez, későbbi atomfegyverkészletük is lényegesen kisebb lesz majd, mint a szuperhatalmaké, és könnyen elavulhat a technológiai változások következtében. London, Párizs (és később Kína) felzárkózási törekvései az atomhatalmakhoz az 1945-öt követő évtizedekben az Osztrák–Magyar Monarchia és Olaszország 1914 előtti erőfeszítéseihez hasonlított, amikor Dreadnought típusú hadihajókhoz akartak jutni. Ez az ambíció tehát inkább a gyengeség, mint az erő jele volt.

Végül volt még egy tényező, amely aláhúzta azt a tényt, hogy a világ stratégiailag már vitathatatlanul kétpólusúnak tekintendő: az *ideológia* megnövekedett szerepe. Kétségtelen, hogy már a klasszikus, XIX. századi diplomácia korában is számítottak az ideológiai tényezők, amint ezt Metternich, I. Miklós cár, Bismarck vagy Gladstone cselekedetei ékesen bizonyítják. Még inkább így volt a két világháború között, amikor a „radikális jobboldal" és a „radikális baloldal" kereszttűz alá vette a „burzsoá-liberális centrum" uralkodó nézeteit. Ezek a többpólusú vetélkedések az 1930-as évek végére már rendkívül megnehezítették a világesemények ideológiai alapú magyarázatát (amikor az angol toryk, például Churchill, szövetséget akartak kötni a kommunista Szovjetunióval a náci Németország ellen, vagy amikor az amerikai diplomácia támogatni akarta az angol–francia diplomáciát Európában, de ugyanakkor fel akarta számolni az Európán kívüli angol és francia gyarmatbirodalmat). A háború alatt viszont már a fasizmus elleni küzdelemnek kellett alárendelni a társadalmi és politikai nézetkülönbségeket. Jó visszhangot keltett, amikor Sztálin 1943-ban feloszlatta a Kommunista Internacionálét, és a Nyugat csodálta a Szovjetuniót, amiért hősiesen ellenállt a német támadásoknak, az Egyesült Államok korábbi gyanakvása is nagymértékben oldódott, és a *Life* magazin 1943-ban közölte, hogy az oroszok „úgy néznek ki, mint az amerikaiak, úgy öltöznek, mint az amerikaiak, és úgy gondolkodnak, mint az amerikaiak"; a *New York Times* pedig egy évvel később kijelentette: „Szovjet-Oroszországban a

marxista gondolkodásnak vége".[85] Ezek a naiv érzelmek segítik annak magyarázatát, általában miért fogadták el oly nehezen az amerikaiak, hogy a háború utáni világrend nem igazolta a nemzetközi harmóniáról alkotott ábrándjukat. Ezt bizonyították például azok a fájdalmas és dühös amerikai reagálások, amelyeket Churchill híres, 1946. márciusi fultoni „vasfüggöny"-beszéde váltott ki.[86]

Egy-két éven belül mégis tökéletesen világossá vált, hogy a Szovjetunió és a Nyugat közötti nyílt hidegháború mennyire *ideológiai* természetű. Mindjobban nyilvánvalóbbá vált, hogy a Szovjetunió nem engedi kibontakozni a parlamenti demokráciát Kelet-Európa országaiban, a szovjet fegyveres erők nagysága félelmetes volt, polgárháború tört ki a kommunisták és ellenfeleik között Görögországban és Kínában, végül – de legkevésbé sem utolsósorban – a „vörös fenyegetéstől" való félelem, a kémhálózatok és a hazai, belső zűrzavar teljes 180 fokkal megfordította az amerikai érzelmeket, amire a Truman-kormányzat rendkívül gyorsan reagált. Az elnök 1947 márciusában mondta el a „Truman-doktrínát" meghirdető beszédét. Erre az az aggodalom adott okot, hogy a Szovjetunió befurakodhat abba a hatalmi vákuumba, amelyet a görög–török határra vonatkozó brit garancia felmondása hozott létre. Olyan világ képét villantotta fel az elnök, amelyben kétfajta ideológia közül kell választani:

> Az egyik életforma a többség akaratán alapul, jellemzői a szabad intézmények, a népképviseleti kormányzás, a szabad választások, az egyéni, a szólás- és vallásszabadság biztosítása, a politikai elnyomás alóli mentesség. A másik életforma alapja, hogy a kisebbség ráerőszakolja akaratát a többségre. Terror és elnyomás uralkodik, a sajtót cenzúrázzák, a választások eredményét meghamisítják, és elfojtják az egyéni szabadságot.[87]

Az Egyesült Államok politikája az – folytatta Truman –, hogy „segítse a szabad embereket intézményeik és integritásuk fenntartásában olyan agresszív mozgalmak ellenében, amelyek totális rendszereket akarnak rájuk erőltetni". Ezt követően úgy beszélt a nemzetközi politikai kérdésekről, mint manicheus küzdelemről; Eisenhower szavait idézve: a „jó és gonosz erők úgy állnak szemben egymással, nagy tömegben és felfegyverkezve, mint még soha a történelem folyamán. A szabadság szegül szembe a rabszolgasággal, a világosság a sötétséggel."[88]

Kétségtelen, hogy Truman retorikájának nagy része belpolitikai célzatú volt, és nemcsak az Egyesült Államoknak, hanem Nagy-Britanniának, Olaszországnak, Franciaországnak és minden olyan országnak is szólt, ahol a konzervatív erők számára hasznos lehetett, hogy riválisaikat ilyen politikai hangvétellel fosszák meg hitelüktől, vagy saját kormányaikat támadják azért, mert „kesztyűs kézzel bántak" a kommunizmussal. Az is igaz, hogy mindez csak növelte Sztálin gyanakvását a Nyugattal szemben, és a szovjet sajtó azonnal úgy reagált erre, hogy kétségbe vonják a Szovjetunió kelet-európai „érdekszférájának létjogosultságát"; a Szovjetuniót ellenség veszi körül minden oldalról; előretolt támaszpontokat építenek ki ellene; reakciós rendszereket támogatnak a kommunista befolyás ellen, és a maguk javára befolyásolják az ENSZ-t. „Az amerikai külpolitika új kurzusa – állította

Moszkva – nem más, mint a szovjetellenes kurzushoz való visszatérés, célja pedig az, hogy háborút szítson, és erőszakkal létrehozza az angol és amerikai világuralmat."[89] Ez a magyarázat segített alapot teremteni arra, hogy a Szovjetunió lesújtson a belső ellenzékre, még szorosabban markába fogja Kelet-Európát, növelje az amúgy is erőltetett iparosítás ütemét, és rengeteg pénzt fordítson fegyverkezésre. Így a hidegháború külső és belső feltételei egymást erősítették. A liberalizmus és a kommunizmus, ez a két egyetemes eszme „kölcsönösen kizárta egymást",[90] és lehetővé tette mindkét fél számára, hogy az egész világot olyan küzdőtérként láthassa, ahol nem választható el egymástól az ideológiai vita és a hatalmi fölény. Egy ország vagy az amerikai blokkhoz tartozott, vagy a szovjethez. Középút nem volt: Sztálin és Joe McCarthy korában oktalanság lett volna erre gondolni. Ez volt az az új stratégiai realitás, amelyhez nemcsak a megosztott Európa országai, hanem Ázsia, a Közel-Kelet, Afrika és Latin-Amerika népei is alkalmazkodni kényszerültek.

A hidegháború és a harmadik világ

A későbbiek során kiderült, hogy a következő két évtized nemzetközi politikájában a főszerepet a szovjet–amerikai versengéshez való alkalmazkodás, majd ennek részleges visszautasítása játssza majd. A hidegháború célja kezdetben az európai határok újrarajzolása volt. Valójában azonban még mindig a „német kérdés" volt napirenden, mivel ennek a kérdésnek a megoldása határozhatta volna meg, hogy az 1945-ös győztes hatalmak mekkora befolyást gyakorolnak majd Európára. Vitathatatlanul az oroszok szenvedtek a legtöbbet a német agressziótól a XX. század első felében, ehhez párosult Sztálin paranoiás biztonsági vágya is, mindenesetre nem engedhették meg maguknak, hogy ezek a szenvedések a század második felében megismétlődjenek. Ide tartozott, bár másodrendű szempont volt, a kommunista világforradalom elősegítése, hiszen a Szovjetunió stratégiai és politikai helyzetét nagymértékben javította volna, ha sikerül több olyan kommunista vezetésű államot létrehozni, amelyek Moszkvától várják az irányítást. Valószínűleg ezek a megfontolások (és nem a meleg tengeri kikötők utáni régi vágy) irányították az 1945 utáni szovjet politikát. Ennélfogva legfőbb szándékuk az volt, hogy – a stratégiai célokat szem előtt tartva – semmissé tegyék az 1918–1922-es területi rendezéseket, ez pedig azt jelentette, hogy megerősítették a balti államok feletti szovjet ellenőrzést, nyugatabbra tolták a szovjet–lengyel határt, bekebelezték Kelet-Poroszországot, területeket szereztek Finnországtól, Magyarországtól és Romániától. Mindez nemigen zavarta a Nyugatot, hiszen a legtöbb kérdésben már a háború alatt megegyeztek. Zavaróbbak voltak viszont azok az előjelek, amelyek arra utaltak, hogy a Szovjetunió biztosítani igyekszik azt, hogy Kelet- és Közép-Európa korábban független országaiban „Moszkva-barát" rendszerek jöjjenek létre.

Lengyelország sorsa ebben a tekintetben előhírnöke volt mindannak, ami később másutt történt. A lengyel probléma azonban még megrendítőbb volt, hiszen

Nagy-Britannia 1939-ben megígérte, hogy harcolni fog az ország integritásáért, a háborúban lengyel egységek küzdöttek a szövetségesek oldalán, és lengyel emigráns kormány működött nyugaton. A lengyel tisztek katyni tömegsírjának felfedezése, a varsói felkelés helytelenítése szovjet részről, Sztálin határozott kívánsága, hogy változtassák meg Lengyelország határait, valamint a lublini lengyelek moszkovita frakciójának feltűnése egyre gyanúsabbá tette Moszkva szándékait Churchill szemében. És néhány éven belül, amikor bábkormány került Lengyelország élére, és a nyugatos lengyelek kiszorultak a hatalomból, ezek a félelmek beigazolódtak.[91]

Moszkva minden úton-módon a „német kérdés" függvényeként próbálta kezelni a lengyel helyzetet. Területi szempontból: a határok nyugati kiigazítása nemcsak Németország területét csökkentette (és elnyelte Kelet-Poroszországot), hanem arra is ösztönözte a lengyeleket, hogy ellenezzék az Odera–Neisse határvonal bármiféle későbbi német revízióját. Stratégiai szempontból: az oroszok azért ragaszkodtak ahhoz, hogy Lengyelország ütközőzónává váljék, mert így akarták elkerülni a német támadás esetleges megismétlődését, és így volt logikus, hogy Moszkva ragaszkodott a német nép sorsának meghatározásához is. Politikai szempontból: a „lublini lengyelek" támogatásával párhuzamosan a német kommunistákat is felkészítették arra, hogy hazatértük után hasonló szerepet játsszanak. Gazdasági szempontból: Lengyelország és kelet-európai szomszédainak kifosztása csak ízelítő volt ahhoz képest, hogy milyen mértékben fogják majd „leszerelni" a szovjetek a német gazdaságot. Amikor azonban Moszkva számára már nyilvánvalóvá vált, hogy nem lehet megnyerni a németek rokonszenvét úgy, hogy közben nyomorba taszítják őket, felhagytak a további leszerelésekkel, és Molotov is bátorítóbb hangot próbált megütni. De ezek a taktikai manőverek kevésbé voltak fontosak, mint az a nyilvánvaló szándék, hogy Moszkva döntő beleszólást akart, vagy talán éppen az *egyedüli* döntő szót kívánta kimondani Németország jövőjét illetően.[92]

A szovjet politika sem a lengyel, sem a német kérdésben nem kerülhette el a Nyugattal való ütközést. Politikailag és gazdaságilag az amerikaiak, angolok és franciák egyaránt a szabadpiaci gazdaságot és a demokratikus választásokat akarták egész Európára érvényes normaként elfogadtatni (bár London és Párizs nagyobb szerepet kívánt biztosítani az államnak, mint az amerikaiak). Stratégiailag a Nyugat a szovjetekhez hasonló határozottsággal akarta megakadályozni a német militarizmus újjáéledését, a franciák egészen az ötvenes évek közepéig rendkívül aggódtak is emiatt, azt viszont senki sem akarta, hogy a Wehrmacht uralmát most a Vörös Hadsereg váltsa fel Európában. Bár az 1945 utáni francia és olasz kormányban is voltak kommunisták, a valódi hatalomhoz jutó marxista pártokat mindenütt általános bizalmatlanság kísérte, ezt csak fokozta az, hogy Kelet-Európában a nem kommunista pártokat eltávolították a hatalomból. Akadtak még, akik reménykedtek abban, hogy a Szovjetunió és a Nyugat kibékül egymással, de ez megvalósíthatatlan volt, céljaik minden módon ütköztek. Ha az egyik fél terve sikerülne, a másik érezné fenyegetve magát, így hát pillanatnyilag elkerülhetetlennek látszott a hidegháború, egészen addig, amíg mindkét fél hajlandó nem lesz kompromisszumot kötni általános célkitűzéseiket illetően.

Szükségtelen itt beszámolnunk a feszültségek eszkalációjának valamennyi fokozatáról;[93] ez annyira szükségtelen lenne a világhatalom fejlődésének elemzéséhez, mint például Metternich diplomáciájának részletes elemzése lett volna valamelyik előző fejezetben. Érdemes azonban megvizsgálni az 1945 utáni hidegháború legfőbb jellemzőit, hiszen ezek mind a mai napig hatást gyakorolnak a nemzetközi kapcsolatokra.

Első volt ezek között a két európai blokk közti szakadás növekedése. Ez érthető módon nem közvetlenül 1945 után következett be. A szövetséges megszálló erők és a németek elől rejtőzködésből, illetve az emigrációból visszatérő utódpártok egyaránt nyomasztó adminisztratív feladatokkal voltak elfoglalva: a hírközlés és a közművek helyreállításával, a városok élelmiszer-ellátásával, a menekültek elszállásolásával és a háborús bűnösök felkutatásával. Mindez zavaros ideológiai állapotokat teremtett: a megszállási zónákra osztott Németországban az amerikaiak éppen annyit vitatkoztak a franciákkal, mint a szovjetekkel, az Európa-szerte megalakuló új nemzetgyűlésekben és kormányokban keleten a szocialisták együtt üléseztek a kommunistákkal, nyugaton pedig a kommunisták a kereszténydemokratákkal. 1946 végére, illetve 1947 elejére a szakadék mindjobban növekedett, és egyre nyilvánvalóbbá vált. A német megszállási övezetekben tartott népszavazások és helyi választások már megmutatták, hogy „Nyugat-Németország politikai színezete egyre markánsabban különbözik Kelet-Németországétól".[94] Lengyelországban, Bulgáriában és Romániában fokozatosan kiiktatták a kormányból a nem kommunista elemeket, ennek hatása tükröződött az 1947. áprilisi francia belpolitikai válságban, amelynek során a kommunistákat kényszerítették arra, hogy kilépjenek a kormányból. Ugyanez játszódott le egy hónappal később Olaszországban is. A szövetségesek még a háború alatt eldöntötték az európai hatalom felosztását, Tito uralomra kerülése Jugoszláviában ellenkezett a megállapodásokkal, így ezt a lépést a Nyugat Moszkva előre megtervezett újabb terjeszkedési kísérletének tekintette. Ezek a nézeteltérések – amelyekhez még hozzájárult az is, hogy a Szovjetunió nem volt hajlandó csatlakozni a Nemzetközi Valutaalaphoz és a Világbankhoz – különösen azokat az amerikaiakat zavarták, akik abban reménykedtek, hogy a háború után is meg tudják őrizni a jó viszonyt Moszkvával.

Felmerült az a nyugati feltételezés is, hogy Sztálin megfelelő körülmények esetén *Nyugat-* és *Dél*-Európát is ellenőrzése alá akarja vonni, és mindent meg is tesz, hogy mielőbb bekövetkezzenek az ehhez megfelelő körülmények. A közvetlen katonai erő alkalmazásától nemigen kellett tartani, bár a Törökországra gyakorolt szovjet nyomás aggasztó volt, és arra késztette Washingtont, hogy egészen 1946-ig haditengerészeti egységeket állomásoztasson a Földközi-tenger keleti térségében. Mindezt inkább Moszkva talpnyalói szorgalmazhatták, mivel a háború okozta zűrzavart és politikai vetélkedést a maguk javára akarták fordítani. Ennek egyik jele volt a görög kommunisták felkelése és a kommunisták szította franciaországi sztrájkok. A szovjetek gyanúsan nagy erőfeszítéseket tettek a német közvélemény megnyerésére, és ha valaki igazán aggódni akart, az megfigyelhette a kommunisták erősödését Észak-Olaszországban. A történetírók ma már kételkednek abban, hogy mindezt egy moszkvai fogantatású „mesteri terv" irányíthatta volna. A görög

kommunisták, Tito és Mao Ce-tung főleg helyi ellenfeleikkel foglalkoztak, és keveset törődtek a globális marxista berendezkedéssel, a nyugati kommunista párt- és szakszervezeti vezetőknek pedig elsősorban saját híveik kívánságait kellett kiszolgálniuk. Mindemellett a Szovjetunió örömmel üdvözölte volna a kommunizmus térnyerését bármely országban, feltéve, hogy ez nem robbant ki újabb háborút. Azt is könnyű megérteni, hogy abban az időben miért volt népszerű a George Kennanhoz hasonló szovjetológusok véleménye, akik a Szovjetunió „feltartóztatását" szorgalmazták.

A gyorsan fejlődő „feltartóztatási stratégia" elemei közül[95] kettő emelkedett ki. Az első – amely Kennan szerint negatív természetű volt, de a katonai vezetők mindinkább megkedvelték, mert nagyobb biztosítékot nyújtott a stabilitásra – az volt, hogy jelezték Moszkvának, melyek azok a területek a Földön, amelyeket az Egyesült Államok „nem engedhet ... ellenséges kézbe kerülni".[96] Ezeknek az államoknak katonai segítséget nyújtanak, hogy kiépíthessék védelmi erőiket, és az Egyesült Államok ezek ellen az országok elleni minden támadást *casus belli*-nek tekint. Pozitívabb volt azonban az az amerikai felismerés, hogy a szovjet felforgatással szembeni ellenállás azért gyengült, mert a második világháború „teljesen kimerítette az országok fizikai és lelki erejét".[97] Mindennemű hosszú távú feltartóztatási politikának ezért legfontosabb eleme az a jelentős amerikai gazdasági és segélyprogram volt, amely lehetővé tette Európa és Japán lerombolt gyárainak és városainak újjáépítését. Feltételezték, hogy Japánt a segélyek következményeként kevésbé fogja megkísérteni a kommunista forradalmi eszme, emellett ez hozzásegítene ahhoz is, hogy Amerika javára igazítsák ki a hatalmi egyensúlyt. Kennan tetszetős geopolitikai érvei szerint: Ha csak „öt olyan ipari és katonai hatalmi központ lenne a világon, amely a nemzetbiztonság szempontjából fontos az USA számára"[98] – maga az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Nagy-Britannia, Németország, Közép-Európa és Japán –, akkor úgy stabilizálnák a biztonságot, hogy az utolsó három területet a nyugati táborban tartanák, és erejüket növelnék. Ezáltal az „erők korrelációja" lenne az eredmény, ami viszont biztosítaná a Szovjetunió állandó hátrányos helyzetét. Magától értetődik, hogy ezt a stratégiát Sztálin Szovjetuniója mélységes gyanakvással szemlélné, különösen azért, mert ez két, nemrégiben még ellenséges ország, Németország és Japán újjáépítését jelentené.

Az 1947-es „vízválasztó év" óta megtett különféle lépések pontos időrendi boncolgatásánál lényegesen fontosabbak az általános érvényű tanulságok. Az Egyesült Államok regionális megkötöttségeket el nem ismerő Truman-doktrínája igazolta azt a politikai aktust, amivel Nagy-Britannia az Egyesült Államokra ruházta át Görögország és Törökország határainak garantálását. Mindez annyi volt, hogy a világ korábbi „rendőre" most átruházta felelősségét újonnan „hivatalba lépő" utódára, ebben London és Washington egyetértettek.[99] Európai összefüggésben azonban az az amerikai szándék, hogy „segítsenek a szabad népeknek intézményeik fenntartásában", azokhoz a komoly megbeszélésekhez kapcsolódhatott, amelyek azzal foglalkoztak, hogyan lehet megbirkózni a kontinenst sújtó általános gazdasági válsággal, az élelmiszer- és szénhiánnyal. Az amerikai kormányzat megoldását – az úgynevezett Marshall-tervet, amelynek az volt a célja,

hogy „gazdaságilag talpra állítsa Európát" – szándékosan az *összes* európai országnak ajánlották fel, még akkor is, ha az kommunista berendezkedésű volt. Bármilyen vonzó lehetett is ez a segély Moszkva számára, elfogadása maga után vonta volna az együttműködést Európa nyugati felével, épp abban az időszakban, amikor a szovjet gazdaság már visszatért az államosítás és kollektivizálás legszigorúbb formáihoz. Nem volt nehéz észrevenni a Marshall-terv mögött azt a hátsó gondolatot, így akarták meggyőzni az európaiakat arról, hogy a magángazdálkodás alkalmasabb a jólét megteremtésére, mint a kommunizmus. Molotov kivonult a Marshall-terv párizsi tárgyalásáról, és a Szovjetunió megtiltotta Lengyelországnak és Csehszlovákiának a segély elfogadását, mindennek eredményeképpen Európa megosztottabb lett, mint valaha. Nyugat-Európát fellendítették az amerikai segély dollármilliárdjai (amelyből különösen a nagyobb országoknak: Nagy-Britanniának, Franciaországnak, Olaszországnak és Nyugat-Németországnak jutott bőségesen), hirtelen megindult a gazdasági növekedés, és kialakult az észak-atlanti kereskedelmi hálózat. Kelet-Európában szigorodott a kommunista uralom. 1947-ben létrehozták a Kominformot, amely lényegében egy újjáalakított és alig leplezett Kommunista Internacionálé volt. A pluralista prágai rendszernek 1948-ban kommunista államcsíny vetett véget. Tito Jugoszláviájának sikerült kimenekülnie Sztálin fojtogató öleléséből, de a többi szovjet csatlós államban tisztogatások kezdődtek, és 1949-ben beléptették őket a KGST-be, amely nem a Marshall-terv szovjet változata volt, hanem „csupán újabb eszköz a csatlós államok megfejésére".[100] Lehet, hogy Churchill 1946-ban még kissé korán beszélt „vasfüggönyről", de jóslata két évvel később már valósággá vált.

A kelet–nyugati gazdasági versengés fokozódásához hozzájárult a katonai verseny, és ismét Németország állt a viták középpontjában. 1947 márciusában Nagy-Britannia és Franciaország megkötötte a dunkerque-i szerződést, amelyben mindketten teljes körű katonai támogatást ígértek egymásnak egy esetleges német támadás esetére (bár a londoni külügyminisztérium ezt a lehetőséget „meglehetősen elvinek" tartotta, és sokkal jobban aggódott Nyugat-Európa belső gyengesége miatt). 1948 márciusában a szerződést kiterjesztették a Benelux államokra is, és megkötötték a brüsszeli egyezményt. Ez az egyezmény név szerint nem említette a németeket, de nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy Nyugat-Európa (különösen Franciaország) politikusai még mindig a „német kérdés" megszállottjai voltak.[101] Rögeszméiktől azonban egyszer meg kellett szabadulniuk, amint ezt az 1948-as év nyilvánvalóvá tette. A brüsszeli egyezmény aláírásának hónapjában a szovjetek elhagyták a németországi négyhatalmi Szövetséges Ellenőrző Tanácsot, mivel kibékíthetetlen ellentétbe kerültek a nyugatiakkal Németország gazdasági és politikai jövőjét illetően. Három hónappal később – a feketepiac és a valutakáosz felszámolására – a három nyugati megszálló hatalom bejelenti az új német márka bevezetését. Erre az egyoldalú akcióra a szovjet fél nemcsak azzal válaszolt, hogy kitiltották a nyugatnémet bankjegyeket az ő zónájukból, hanem leállították a közlekedést a három nyugati övezet és a szovjet zónán belül 160 kilométerre fekvő Berlin között.

Az 1948–49-es berlini válság volt az, amely majdnem véget vetett az ellentéteknek.[102] Washingtoni és londoni hivatalos körök már arról tárgyaltak, milyen

anyagi eszközökre lesz szükség akkor, ha az európai államok egy csoportja, az angol domíniumok és az Egyesült Államok összefognak egy Szovjetunió elleni háború kitörésekor. Az amerikaiak ugyan azt akarták, hogy – a Marshall-tervhez hasonlóan – először az európaiak álljanak elő a katonai biztonságra vonatkozó tervekkel, de most már nem volt kétséges, hogy az Egyesült Államok nagyon komolyan veszi a kommunista kihívást. Amerikát telekürtölték a „vörös veszedelemmel", külföldön pedig komoly akciókat indítottak. 1948 márciusában Truman még azt is kérte a kongresszustól, hogy állítsák vissza a sorozást, amit még ugyanabban az évben a júniusi kötelező katonai szolgálatról szóló törvény jóváhagyott. Mindezeket az intézkedéseket a Berlinbe vezető szárazföldi utak szovjet blokádja váltotta ki. A légierők ekkori fejlettségi színvonala lehetővé tette, hogy az amerikaiak, válaszul Sztálin blöffjére, a következő 11 hónapban (amíg a szárazföldi összeköttetés helyre nem állt) repülőgéppel szállítsák az utánpótlást Berlinbe, mégis sokan kardoskodtak amellett, hogy szárazföldi úton, katonai konvojjal erőszakolják ki a városba jutást. Nehéz elhinni, hogy egy ilyen akció végül nem vezetett volna háborúhoz, hiszen az új szerződés szellemében az Egyesült Államok komoly B–29-es bombázóalakulatokat telepített angol légi támaszpontokra, ezzel is alátámasztva, hogy komolyan veszik az ügyet.

Mindezen körülmények között még az izolációs elveket valló szenátorokat is rá lehetett bírni a későbbi Észak-Atlanti Szövetség megszervezésére irányuló javaslatok támogatására, amely szervezetnek Amerika teljes jogú tagja volt, és amelynek fő stratégiai célja az volt, hogy Észak-Amerika átmeneti segítséget nyújtson az európai államoknak egy szovjet agresszió esetén. Kezdeti éveiben a NATO-t sokkal inkább politikai megfontolások irányították, semmint pontos katonai számítások, ami történelmi jelentőségű fordulatot jelent az amerikai diplomáciai hagyományokban. Ezt a váltást akkor hajtották végre, amikor a NATO vette át Nagy-Britanniától az európai egyensúly megtartása szempontjából fontos nyugati „szárnyat". Az amerikai és az angol kormány szemével nézve a fő cél az volt, hogy az Egyesült Államokat és Kanadát szorosan a brüsszeli egyezmény aláíróihoz kössék, és hogy a kölcsönös támogatás ígéretét kiterjesszék az olyan, magukat hasonlóan védtelennek érző országokra, mint Norvégia és Olaszország. A NATO-szerződés aláírásának napján az amerikai hadseregnek csupán 100 000 katonája tartózkodott Európában (összehasonlítva az 1945-ös 3 millióval), és csak tizenkét hadosztály (két francia, két angol, két amerikai, egy belga) várta felkészülten, hogy megállítsa a nyugati irányú szovjet előrenyomulást. Habár a szovjet erők ebben az időben távolról sem voltak olyan nagyok vagy felkészültek, mint ahogyan azt a nyugati figyelmeztető hangok állították, mégis nyugtalanító volt a két hadsereg teljes állományának egyenlőtlensége; és kicsit később ezeket a félelmeket még inkább növelte az a gondolat, hogy a kommunisták ugyanolyan gyorsan végigsöpörhetnek a német síkságon, mint ahogyan a Jalu folyón keltek át a koreai háború idején. Ez azt jelentette, hogy míg a NATO-stratégia egyre inkább azon alapult, hogy majd nagy hatótávolságú amerikai bombázókkal „torolják meg" a szovjet inváziót, ugyanakkor a nagy létszámú hagyományos hadsereg kiépítése mellett is el kellett kötelezniük magukat. Ennek eredményeként a három nyugati „oldalszárny"-hata-

lom – az Egyesült Államok, Kanada és Nagy-Britannia – olyan mértékben vált az európai kontinensen az állandó katonai kötelezettségek rabjává, amely igazán elképesztette volna az 1930-as évek stratégáit.[103]

A NATO-szövetség ugyanazt az eredményt hozta katonai téren, mint a Marshall-terv a gazdaságban: két táborba merevítette az 1945-ben felosztott Európát, jóllehet a hagyományosan semleges országok (Svájc, Svédország) és néhány más állam (Finnország, Ausztria, Jugoszlávia) egyik oldalon sem kötelezte el magát. Erre persze kellő időben felelnie kellett a szovjet irányítású Varsói Szerződésnek. A kettéosztottság elmélyülése még távolabbi jövőbe helyezte Németország újraegyesítésének lehetőségét. A francia aggodalmak ellenére az 1950-es évek végén kezdett kiépülni a nyugatnémet fegyveres erő a NATO-szervezeten belül – ami valóban logikus volt abban az esetben, ha a Nyugat valóban csökkenteni akarta a különbséget a két egyesített katonai erő között.[104] Ez viszont óhatatlanul arra késztette a Szovjetuniót, hogy – különleges ellenőrzés alatt – megteremtse a keletnémet hadsereget. Amikor pedig már mindkét német állam integrálódott saját katonai szövetségébe, vitathatatlanná vált, hogy a blokkok a jövőben bármilyen német semlegességi törekvést rémülettel és gyanakvással, azaz mint a saját biztonságukra mért csapást fognak tekinteni. A Szovjetunióban ezt a tényt még Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála után is tovább erősítette az a meggyőződés, hogy ha egy ország egyszer kommunistává vált, akkor ezt a hitet többé nem hagyhatja el (a későbbi szóhasználatban ezt Brezsnyev-doktrínának nevezték). 1953 októberére az Egyesült Államok Nemzetbiztonsági Tanácsa hallgatólagosan elfogadta, hogy a kelet-európai csatlós államokat „vagy általános háború szabadíthatja fel, vagy maguk a szovjetek". Mint azt Bartlett oly rejtélyesen megjegyzi: „Egyik sem volt lehetséges."[105] 1953-ban a keletnémet felkelést gyorsan le is verték. 1956-ban a Szovjetuniót megriasztotta az a magyar elhatározás, hogy kilépnek a Varsói Szerződésből, a szovjet csapatok bevonultak Magyarországra, és leverték a függetlenségi harcot. 1961-ben Hruscsov elismerte vereségét azzal, hogy megépíttette a Berlini Falat azért, hogy megállítsa az értelmiség Nyugatra áramlását. 1968-ban a csehek ugyanarra a sorsra jutottak, mint 12 évvel korábban a magyarok, habár kisebb volt a vérontás. Minden ilyen beavatkozás, amit az a szovjet vezetés hozott, amely hivatalos propagandája ellenére képtelen volt a Nyugat ideológiai vagy gazdasági vonzerejének ellensúlyozására, csak tovább fokozta a két tömb közti megosztottságot.[106]

A hidegháború második fő jellemzője – az, hogy Európából *oldalirányban*, fokozatosan kiterjedt a világ többi részére – nem nagyon volt meglepő. A háború nagy részében a szovjetek csaknem kizárólag a német fenyegetésre összpontosították energiáikat, de ez nem jelentette azt, hogy Moszkva elvesztette volna politikai érdeklődését Törökország, Perzsia és a Távol-Kelet iránt – amint ez nyilvánvalóvá is vált 1945 augusztusában. Ennélfogva a legkevésbé sem volt valószínű, hogy a Szovjetunió és a nyugat-európai ügyekben való nézeteltérései földrajzilag csupán a kontinensre szorítkozzanak – különösen azért, mert a vitatott elvek általános érvényűek voltak: önrendelkezés kontra nemzetbiztonság, gazdasági liberalizmus kontra szocialista tervgazdálkodás és így tovább. Még fontosabb, hogy maga a

háború is alaposan felkavarta a társadalmi és politikai viszonyokat, a Balkántól egészen le a Kelet-Indiákig, sőt még azokban az országokban is, amelyeket közvetlenül nem rohantak le megszálló seregek (például India vagy Egyiptom), nagy változásokhoz vezetett az élőerő, a források és az *eszmék* mozgósítása. A hagyományos társadalmi rend széthullott, a gyarmati rendszerek elvesztették hitelüket, virágzásnak indultak a földalatti nacionalista pártok, és olyan ellenállási mozgalmak nőttek fel, amelyek nemcsak a katonai győzelem, hanem a politikai átalakulás mellett is elkötelezték magukat.[107] Egyszóval a világhelyzetet hatalmas politikai felbolydulás jellemezte 1945-ben, ami egyrészt fenyegethette a békeidő biztonságának gyors visszaállítására törekvő nagyhatalmakat, másrészt lehetőséget nyújtott volna az univerzalista doktrínáikkal átitatott szuperhatalmaknak, hogy támogatókat szerezzenek az összeomlott régi rend törmelékeiből felemelkedő népek hatalmas táborából.

Közvetlenül a háború alatt a szövetségesek a német és japán leigázóik ellen küzdő ellenállási mozgalmak minden árnyalatának segítséget nyújtottak, és e csoportok természetesen elvárták, hogy e segítség majd 1945 után is folytatódik, bár őket akkor már a saját belső riválisaikkal vívott hatalmi harc kötötte le. A partizáncsoportok egy része kommunista volt, más része elszánt antikommunista, és ez minden korábbinál nehezebbé tette a moszkvai és washingtoni vezetés számára a helyi viták és a globális kérdések szétválasztását. Görögország és Jugoszlávia példája már megmutatta, hogyan nyerhet hirtelen nemzetközi jelentőséget egy helyi belpolitikai ellentét.

A Szovjetunió és a Nyugat első Európán kívüli vitája nagyrészt ezeknek az *ad hoc* háborús intézkedéseknek a következménye volt: 1941–43-ban Iránt hármas katonai védelem alá helyezték; egyrészt, hogy biztosítsák bennmaradását a szövetségesek táborában, másrészt, hogy egyik szövetséges se tehessen szert őt meg nem illető gazdasági befolyásra a teheráni rendszer felett.[108] Amikor 1946 elején Moszkva nem vonta vissza helyőrségét, helyette északon láthatólag a szeparatista, kommunistabarát mozgalmakat támogatta, megszaporodtak a hagyományos angol kifogások a világnak ezen a felén erősödő illetéktelen szovjet befolyás ellen, ami aztán gyengült is a Truman-kormányzat erős tiltakozásának hatására. A szovjet csapatok visszavonása, majd ezt követően az iráni csapatoknak az északi tartományokba való bevonulása, majd pedig maga a (kommunista) Tudeh párt leverése óriási elégedettséget váltott ki Washingtonban, ahol megerősítette Trumannak azt a hitét, hogy csak a „kemény bánásmód" lehet hatásos az oroszokkal szemben. Az eset – Ulam szavait idézve – a „feltartóztatás fogalmát mutatta be, mielőtt még a doktrínát meghirdették volna,"[109] és pszichológiailag felkészítette Washingtont, hogy a szovjet akciók hírére másutt is hasonlóképp lépjen fel. Így tovább folyt a polgárháború Görögországban, a Moszkva által a törökökre gyakorolt nyomás a Dardanelláknál és a Karsz-határrégió közeli koncessziókért, és az az 1947-es angol nyilatkozat – amely szerint többé már nem tudják védelmük alatt tartani ezt a két országot – (az embrionális formában már kész Truman-doktrínában található) nyilvános válaszra késztette az amerikaiakat. Az amerikai külügyminisztérium már

1946 áprilisában sürgetően szükségesnek tartotta az „Egyesült Királyság és a Brit Nemzetközösség *kapcsolatainak*” elmélyítését.[110] Az ilyen nézetek egyre szélesebb körű elfogadása és a mód, ahogyan Washington elkezdte egybekapcsolni azokat a válságokat, amelyek a Földközi-tenger keleti térségében és a Közel-Kelet „északi peremén” kialakultak, miután ezek az országok feltartóztatták a térségbe irányuló szovjet terjeszkedést, azt mutatja, hogy az amerikai külpolitika idealista vonala mellé milyen gyorsan felsorakoztak, majd döntő szerepet kaptak a geopolitikai megfontolások.

A nyugati hatalmak a távol-keleti változásokat is a kommunizmus *világuralmi* törekvésének tekintették. A hollandok esetében, akiket Szukarno széles támogatást élvező nemzeti mozgalma csakhamar kiűzött a „Kelet-Indiákról”, vagy a franciáknál, akik hamarosan fegyveres harcba sodródtak Ho Si Minh vietminhjeivel, vagy az angolok esetén, akik akkoriban már a felkelőkkel háborúznak Malájföldön – régi gyarmattartók lévén, ugyanez lett volna a reakciójuk akkor is, ha egyáltalán nem léteztek volna kommunisták Szueztől keletre.[111] (Másrészről az 1940-es évek végén már hasznos volt Washington rokonszenvének és – Franciaország esetében – katonai segítségének elnyeréséhez azt állítani, hogy a felkelőket Moszkva szelleme irányítja.) De az Egyesült Államok számára Kína „elvesztése” mindenesetre nagyobb csapás volt, mint a tőle délebbre történő események. Egészen a XIX. századi amerikai misszionáriusok vállalkozásaitól kezdve az Egyesült Államok hatalmas kulturális és pszichológiai (és kevésbé pénzügyi) tőkét fektetett ebbe a hatalmas és népes országba; és a háború alatt a Csang Kai-sek kormányról szóló sajtótudósítások mindezt még nagyobb méretűnek tüntették fel. Az Egyesült Államok úgy érezte, hogy – a szó több mint vallásos értelmében – „küldetése” van Kínában.[112] És bár a külügyminisztérium és a hadsereg szakemberei egyre inkább tisztában voltak a Kuómintang korruptságával és tehetetlenségével, nézeteiket a közvélemény nem osztotta teljes mértékben, különösen nem a republikánus jobboldal, amely az 1940-es évek végére már csak szigorúan fekete-fehéren látta a világpolitikát.

A Keleten mindenütt uralkodó zűrzavar és bizonytalanság ismétlődő dilemmák elé állította Washingtont. Egyrészt az amerikai köztársaság nem tűnhetett fel a korrupt harmadik világ vagy a haldokló gyarmatbirodalmak támogatójának színében. Másrészről viszont nem akarta, hogy a „forradalmi hullám” továbbterjedjen, mivel ez (mint állították) Moszkva befolyását növelné. Aránylag könnyű volt az angolokat 1947-ben rábírni arra, hogy vonuljanak ki Indiából, mivel ez csupán átmenetet jelentett egy parlamenti, demokratikus rendszerbe Nehru vezetésével. 1949-ben Indonéziában ugyanúgy távozásra lehetett kényszeríteni a hollandokat, noha Washington még mindig aggódott a kommunista felkelés kiszélesedése miatt – mint ahogy az az 1946-ban függetlenné vált Fülöp-szigeteken be is következett. De másutt magától értetődőbb volt az „ingadozás”. A japán társadalom korábban tervezett teljes körű társadalmi átalakítása és demilitarizálása helyett a washingtoni stratégák szilárdan ragaszkodtak ahhoz, hogy a japán gazdaságot az óriáscégek (*zaibatsu*-k) révén építsék újjá, sőt ahhoz is, hogy japánt önálló fegyveres erő létrehozására buzdítsák – részint azért, hogy könnyítsenek az Egyesült Államok

gazdasági és katonai terhein, részint hogy Japánt az antikommunizmus ázsiai bástyájává tegyék.[113]

Két oka volt annak, hogy Washington az 50-es évekre hajthatatlanná vált. Az első okot azok az egyre gyakoribbá váló támadások szolgáltatták, amelyeket Truman és Acheson rugalmasabb, „feltartóztatási" politikája ellen intéztek nemcsak a republikánus bírálók és a gyorsan emelkedő „vörös" Joe McCarthy, hanem az adminisztráción belüli újabb vaskalaposok is – mint Louis Johnson, John Foster Dulles, Dean Rusk és Paul Nitze –, akik arra kényszerítették Trumant, hogy határozottabban lépjen fel belpolitikai irányának megvédése érdekében. A másik az 1950. júniusi, a 38. szélességi kör átlépésével kezdődő koreai támadás volt, amit az Egyesült Államok azonnal egy Moszkva által mesterien hangszerelt agressziós terv részeként értelmezett. Ez a két tényező szabad kezet adott azoknak a washingtoni erőknek, akik aktívabb, sőt harciasabb politikát akartak folytatni az összeomlás megállításának érdekében. „Gyorsan veszítjük el Ázsiát" – írta Stewart Alsop, a befolyásos újságíró, és a tízbábus tekejáték ismerős képét idézte. Ebben a Kreml volt a keményen játszó, ambíciózus játékos.

„A legfőbb bábu Kína. Már kiütötték. Burma és Indonézia a két bábu a második sorban. Ha nekik végük, akkor a három bábu a következő sorból, Sziám, Malájföld és Indonézia biztosan ledől. Ha Ázsia többi része elvész, akkor az ebből származó pszichológiai, politikai és gazdasági hatóerő feltétlenül ledönti a negyedik sor négy bábuját, Indiát, Pakisztánt, Japánt és a Fülöp-szigeteket."[114]

A megváltozott gondolkodásmód hatással volt az egész Kelet-Ázsiát érintő amerikai politikára. Ennek legszembetűnőbb megnyilvánulása a Dél-Koreának nyújtott, gyorsan növekedő katonai segítség volt. Dél-Korea valójában ellenszenves és elnyomó rendszer volt, sőt részes volt a konfliktus előidézésében, de akkoriban az ártatlan áldozat szerepében tetszelgett. A kezdeti amerikai légi és tengeri katonai segítség hamarosan megerősítést kapott szárazföldi és tengerészgyalogos hadosztályoktól, ami viszont lehetővé tette, hogy MacArthur tábornok nagyarányú ellentámadást indítson (Incshonnál), míg az ENSZ-erők északi előrenyomulása kiprovokálta magát a kínai bevonulást 1950 októberében és novemberében. Mivel az atombombát nem vethették be, ezért az amerikaiak az 1914–18-as lövészárkos hadviseléshez hasonló hadjáratot kényszerültek folytatni.[115]

Az első, 1953. júniusi tűzszünetig az Egyesült Államok körülbelül 50 milliárd dollárt költött a háborúra, több mint 2 millió katonát küldött a háborús övezetekbe, és körülbelül 54 000-et veszített. Nemcsak északon tartóztatták fel az ellenséget, hanem délen is hosszú távú és lényeges harci feladatokat vállaltak magukra, amelyektől később nehéz, csaknem lehetetlen volt megszabadulni.

Ez a harc másutt is jelentősen megváltoztatta Amerika Ázsiával kapcsolatos politikáját. 1949-re a Truman-kormányzat számos tagja csak nagy ellenérzéssel volt hajlandó támogatást nyújtani Csang Kai-sek kormányának, megvetéssel szemlélte a tajvani „csonka kormányt", és arra gondolt, hogy az angolok nyomán

az amerikaiak is elismerhetnék Mao kommunista kormányát. Tajvant azonban még egy éven keresztül védte az amerikai flotta, magát Kínát pedig ádáz ellenségnek tekintették, amely ellen (legalábbis MacArthur szerint), agressziójának kivédésére az atomfegyvert kell bevetni. A nyersanyagok és az élelmiszer-ellátás terén rendkívül fontos szerepet játszó Indonéziában a kormány segítséget kap, hogy megküzdjön a kommunista felkelőkkel; Malájföldön pedig az angolokat fogják ugyanerre ösztökélni, és Indokínában, bár megpróbálnak nyomást gyakorolni a franciákra egy népképviseletihez közelebb álló kormány alakításának érdekében, az USA arra is készen áll, hogy fegyvereket és pénzt adjon a vietminhek legyőzésére.[116] Az Egyesült Államok ekkor már nem hitt abban, hogy az amerikai civilizáció erkölcsi és kulturális vonzereje elegendő a kommunizmus terjedésének megállítására, ezért egyre inkább a katonai-területi garanciákhoz folyamodott, különösen Dulles külügyminiszterségétől kezdve.[117]

37. TÁBLÁZAT **A nagyhatalmak védelmi kiadásai 1948–1970 között**[118]

(milliárd dollárban)

Év	*USA*	*SZU*	*NSZK*	*Franciaország*	*Nagy-Britannia*	*Olaszország*	*Japán*	*Kína*
1948	10,9	13,1		0,9	3,4	0,4		
1949	13,5	13,4		1,2	3,1	0,5		2,0
1950	14,5	15,5		1,4	2,3	0,5		2,5
1951	33,3	20,1		2,1	3,2	0,7		3,0
1952	47,8	21,9		3,0	4,3	0,8		2,7
1953	49,6	25,5		3,4	4,5	0,7	0,3	2,5
1954	42,7	28,0		3,6	4,4	0,8	0,4	2,5
1955	40,5	29,5	1,7	2,9	4,3	0,8	0,4	2,5
1956	41,7	26,7	1,7	3,6	4,5	0,9	0,4	5,5
1957	44,5	27,6	2,1	3,6	4,3	0,9	0,4	6,2
1958	45,5	30,2	1,2	3,6	4,4	1,0	0,4	5,8
1959	46,6	34,4	2,6	3,6	4,4	1,0	0,4	6,6
1960	45,3	36,9	2,9	3,8	4,6	1,1	0,4	6,7
1961	47,8	43,6	3,1	4,1	4,7	1,2	0,4	7,9
1962	52,3	49,9	4,3	4,5	5,0	1,3	0,5	9,3
1963	52,2	54,7	4,9	4,6	5,2	1,6	0,4	10,6
1964	51,2	48,7	4,9	4,9	5,5	1,7	0,6	12,8
1965	51,8	62,3	5,0	5,1	5,8	1,9	0,8	13,7
1966	67,5	69,7	5,0	5,4	6,0	2,1	0,9	15,9
1967	75,4	80,9	5,3	5,8	6,3	2,2	1,0	16,3
1968	80,7	85,4	4,8	5,8	5,6	2,2	1,1	17,8
1969	81,4	89,8	5,3	5,7	5,4	2,2	1,3	20,2
1970	77,8	72,0	6,1	5,9	5,8	2,4	1,3	23,7

Már 1951 augusztusában is szerződés erősítette meg az USA-nak a Fülöp-szigeteki légi és tengeri támaszpontra való jogait, és a sziget védelmére vonatkozó amerikai kötelezettséget. Néhány nappal később Washington aláírta Ausztráliával és Új-Zélanddal a háromoldalú biztonsági szerződést. Egy héttel később pedig végre békeszerződést kötött Japánnal, ezzel jogilag is lezárult a csendes-óceáni háború, visszaállítva a japán állam teljes szuverenitását. – De ugyanazon a napon egy biztonsági szerződést is aláírtak, amely lehetővé tette az amerikai csapatok további állomásoztatását a fő szigeteken és Okinawán. Washington politikája a kommunista Kínával szemben engesztelhetetlenül ellenséges maradt, Tajvant viszont egyre jobban támogatta, még olyan kisebbfajta előőrsök révén is, mint Kimoj és Macu.

A hidegháború harmadik fontos eleme a két blokk közötti fokozódó fegyverkezési verseny volt, amellyel a támogató jellegű katonai szövetségek megteremtése is együtt járt. A ráfordított pénz tekintetében a folyamat egyáltalán nem volt kiegyensúlyozott (lásd *37. táblázat*).

Az amerikai védelmi kiadások nagy értékű emelkedése 1950 után tükröződik a koreai háború költségeiben, valamint jelzi Washingtonnak azt a meggyőződését, hogy ebben a fenyegető világban újra fegyverkezni kell; az 1953-at követő visszaesés Eisenhower azzal kapcsoatos próbálkozását mutatja, hogy ellenőrzése alá vonja a „katonai-ipari komplexumot”, még mielőtt az mind a társadalmat, mind a gazdaságot tönkreteszi; az 1961–62-es növekedés a Berlini Fal ügyét és a kubai rakétaválságot jelzi, a költekezés 1965 utáni megugrása pedig a Délkelet-Ázsiával szembeni növekvő amerikai elkötelezettséget.[119] Habár a szovjet adatok – Moszkva titkolózása miatt – csupán becslések, mégis helyénvaló talán a következtetés, hogy a hadikiadások 1950–55 közötti növekedésének oka abban a félelemben rejlik, hogy egy Nyugattal folytatandó háború az orosz anyaföldet elpusztító légitámadásokhoz vezethet, hacsak nem növelik jelentősen a repülők és rakéták számát; az 1955–57-es csökkenés Hruscsov enyhülési diplomáciáját jelzi, valamint azon erőfeszítéseit, hogy a fogyasztási javak számára alapokat alapokat szabadítson fel; a nagyon nagy emelkedés 1959–60 között a Nyugattal való romló kapcsolatokat, a kubai válság okozta megaláztatást és azt az elszántságot mutatja, hogy minden fegyvernemben erősek legyenek.[120] A kommunista Kína védelmi kiadásainak szerényebb emelkedése saját gazdasági növekedését és sok mást is tükröz, de az 1960-as növekedés a védelmi kiadásokban arra utal, hogy Peking hajlandó volt megfizetni a Moszkvával való szakítás árát. Ami a nyugat-európai államokat illeti, a *37. táblázat* számadatai azt mutatják, hogy mind Nagy-Britannia, mind Franciaország a koreai háború idején nagymértékben megnövelték védelmi kiadásaikat, és Franciaország költségei is emelkednek az indokínai háborús zűrzavar miatt egészen 1954-ig, de azután mindkét utóbbi ország, valamint Nyugat-Németország, Olaszország és Japán is csupán szerény növekedést (és alkalmi csökkenést) engedélyezett magának. Ha eltekintünk a kínai adatoktól – és ezek az adatok is elég pontatlanok –, a fegyverkezési kiadások 1950-es és 60-as évekből származó mutatói még mindig a kétpólusú világ képét sugallják.

Talán a puszta számadatoknál is fontosabb a fegyverkezési verseny sokszintű és sokoldalú jellege. Bár az Egyesült Államokat megrázta a hír, hogy 1949-ben az oroszok is kifejlesztették a saját atombombájukat, az amerikaiak mégis úgy vélték, hogy egy nukleáris összecsapás során sokkal nagyobb kárt tudnak okozni a Szovjetuniónak, mint fordítva. Másrészről viszont, mint az az 1950 januárjában kiadott 68. számú erősen ideologikus jellegű Nemzetbiztonsági Memorandumban (NSC-68) olvasható, a „lehető leggyorsabban addig a pontig (kellett) növelni általános légi, szárazföldi és tengeri erőinket és szövetségeseink erejét, hogy ne csupán az atomfegyverre legyünk rászorulva".[121] 1950 és 1953 között az USA szárazföldi hadereje valóban megháromszorozódott, és bár nagyobb részét a koreai háború miatt behívott tartalékosok tették ki, de eltökélt szándékukban állt, hogy a NATO-t az általános katonai kötelezettségek rendszeréből *valódi* szövetséggé alakítsák át – megakadályozandó Nyugat-Európa szovjet lerohanását, amit abban az időben mind az amerikai, mind az angol stratégák valós lehetőségnek tartottak.[122] Bár nem volt valódi esély mind a 90 hadosztály létrehozására – mint ahogyan azt az 1952-es Lisszaboni Egyezmény előírta –, de volt egy nem kevésbé fontos növekedés az Európának nyújtandó katonai segítség terén: 1953-ig egyről ötre nőtt az itt állomásozó amerikai hadosztályok száma, miközben Nagy-Britannia beleegyezett, hogy négy hadosztály állomásozzék Németországban. Így ésszerű egyensúly jött létre az 1950-es évek közepére, amikor is bővítették a nyugatnémet hadsereget, hogy az pótolja a londoni és párizsi haderőcsökkentésből származó kiesést. Ráadásul, jelentősen megnövekedtek a szövetségesek légierőre fordított kiadásai, így 1953-ra a NATO már 5200 repülőgéppel rendelkezett. Bár sokkal kevesebbet tudunk a Szovjetunió hadseregének fejlődéséről ezekben az években, de világos, hogy Sztálin halála után Zsukov jelentős újjászervezésbe fogott – megszabadulva a félig képzett csapatok jó részétől, sokkal ütőképesebbé és mozgékonyabbá tette az egységeket, hordozórakétákkal helyettesítette a tüzérséget, egyszóval: lényegesen alkalmasabbá tette a hadsereget a támadó akcióra, mint amilyen 1950–51-ben volt, amikor a Nyugat a legjobban rettegett a szovjet támadástól. Világos ugyanakkor az is, hogy a Szovjetunió a költségvetési növekedés legnagyobb részét a védekező és támadó légierőre költötte.[123]

A kelet–nyugati fegyverkezési verseny második és teljesen új terepe a tengeren nyílt meg, habár ez is kissé szabálytalan módon történt. Az USA haditengerészete gyors anyahajó-különítményeinek és tengeralattjáró-flottájának köszönhetően hatalmas dicsőséget aratva fejezte be a csendes-óceáni háborút, és az angol haditengerészet szintén úgy érezte, hogy „jó háborúja" volt, és az emberek sokkal határozottabban küzdöttek, mint a patthelyzethez vezető 1914–18-as tengeri konfliktusban.[124] De a nagy hatótávolságú stratégiai bombázók és az atombombával felszerelt nagyhatósugarú hordozórakéták megjelenése miatt (különösen a Bikini-szigeteknél a különböző hadihajók elleni kísérletek során) úgy tűnt, a tengeri hadviselés hagyományos eszközeinek, sőt még a repülőgép-anyahajónak is befellegzett. A védelmi költségek 1945 utáni megszorítása és a különféle fegyvernemek egységes honvédelmi minisztériumba való tömörítése következtében mindkét ország haditengerészete nagy nyomás alá került. Létjogosultságukat bizonyos mértékig a

koreai háború igazolta, ahol ismét sor került vízi és szárazföldi partraszállásra, anyahajóról induló légitámadásokra és a nyugati tengeri erő okos felhasználására. Az Egyesült Államok haditengerészete szintén az atomklub tagjává válhatott, mivel a hatalmas anyahajók új fajtáját fejlesztette ki, atomfegyverekkel felszerelt támadóbombázókkal rendelkezett, és az ötvenes évek végére már olyan nukleáris meghajtású tengeralattjárókat épített, amelyek képesek voltak nagy hatósugarú ballisztikus rakéták kilövésére. A angoloknak kevesebb pénzük volt a modern hordozókra, mindazonáltal átalakították a „kommandó" rakétahordozókat, és a franciákhoz hasonlóan arra törekedtek, hogy tengeralattjáróról indítható rakétákkal szereljék fel a flottát. Bár 1965-ben a nyugati országok tengerészetei kevesebb hajóval és emberrel rendelkeztek, mint 1945-ben, ütőképességük természetesen sokkal nagyobb volt.[125]

De e tengerészetek tovább emelkedő kiadásait leginkább a szovjet flotta növekedése ösztönözte. A második világháború alatt a szovjet tengerészet komoly tengeralattjáró-flottája ellenére sem volt kellően ütőképes, és legénységének legnagyobb része a szárazföldön harcolt (vagy a hadsereget segítette a folyóátkeléseknél). 1945 után Sztálin sokkal több tengeralattjáró építését engedélyezte, kiváló német tervek alapján, és valószínűleg a partvidéki védelemre akarták őket felhasználni, de a diktátor a haditengerészet általános kiépítését is pártfogolta, amelyhez hadihajókra és repülőgép-anyahajókra is szükség volt. Hruscsov azonban gyorsan leállította ezt a nagyratörő tervet, mivel nem látta értelmét, hogy a nukleáris rakéták korában hatalmas, költséges hadihajókat építsenek, és ebben a kérdésben számos nyugati politikussal és katonai vezetővel azonos nézeteket vallott. E feltételezést csak az ingathatta meg, hogy a Szovjetunió legvalószínűbb ellenségei nem hagytak fel a hagyományos hadiflották alkalmazásával – az angolok és a franciák az 1956-os, Szuez elleni tengerről kiinduló támadás során, az amerikaiak az 1958-as libanoni partraszállás alkalmával, különösen pedig az 1962-es rakétaválság alatt, amikor egy *cordon sanitaire*-t vontak Kuba köré. A Kreml (a befolyásos Gorskov tengernagy sürgetésére) azt a tanulságot vonta le ezekből az incidensekből, hogy amíg a Szovjetuniónak nincs erős haditengerészete, addig komoly hátrányban van a világhatalmi vetélkedésben – és ezt a következtetést megerősítette az a fordulat, hogy az Egyesült Államok haditengerészete az 1960-as évek elején alkalmazni kezdte a Polaris rakétahordozó tengeralattjárókat. Az eredmény hatalmas növekedés volt a Vörös Hadsereg tengerészetének valamennyi hajóosztályában, a cirkálók, rombolók, mindenféle tengeralattjáró, hibrid repülőgép-anyahajók körében, valamint az országhatáron kívüli alkalmazásukban, amellyel olyan mértékben veszélyeztették a nyugati hatalmak uralmát a Földközi-tengeren vagy az Indiai-óceánon, amilyenre Sztálin legmerészebb álmaiban sem gondolt volna.[126]

A kihívásnak ezt a formáját hagyományosnak is lehetett tekinteni, mint az nyilvánvaló is volt minden olyan összehasonlításból, amelyet a Gorskov admirális-féle és a négy évtizeddel korábbi Tirpitz-féle fejlesztés között tettek a megfigyelők – és még ha a Szovjetunió be is száll a haditengerészeti versengésbe, évtizedekbe kerül – ha egyáltalán sikerül –, hogy vetekedni tudjon az Egyesült Államok haditengerészetének rendkívül drága rakétahordozó-különítményeivel. Az 1945

utáni fegyverkezési verseny valóban *forradalmi* jellege máshol mutatkozott meg: az atomfegyverek és az ezeket célba juttató nagy hatótávolságú rakéták világában. A Hirosimában és Nagaszakiban okozott rettenetes gyilkolás ellenére is még mindig sokan voltak, akik az atombombában „csak egy másik bombát" láttak, és nem mérföldkövet az ember pusztítóképességének történetében. Sőt az 1946-os, az atomerő-fejlesztések nemzetközivé tételét célzó Baruch-terv kudarca után megvolt az a vigasztaló tudat, hogy az Egyesült Államok atommonopóliummal rendelkezik, és hogy a Stratégiai Légiparancsnokság bombázói kiegyenlítik a földi erők tekintetében meglévő szovjet fölényt (és egyben elrettentésül is szolgálnak),[127] és különösen a nyugat-európai államok fogadták el azt, hogy egy esetleges szovjet katonai invázióra az amerikaiak (és később a angolok) atomtöltettel felszerelt légi bombázókkal válaszolnak.

Ezt a helyzetet változtatták meg a technológiai fejlemények és különösen a szovjet előrelépés. A Szovjetunió 1949-es sikeres atomrobbantása (amelyre sokkal korábban került sor, mint azt a nyugati becslések jósolták) megszüntette az amerikai monopóliumot. Még rémisztőbb volt a nagy hatósugarú szovjet bombázók, különösen a Bison típus megalkotása, amelyekről az ötvenes évek közepén még nemcsak azt feltételezték, hogy elérhetik az Egyesült Államokat, hanem (tévesen) azt is, hogy annyi van belőlük, hogy felborulhat a „bombázók egyensúlya". Míg az ebből következő ellentét egyrészt azt tanúsította, hogy nehéz hiteles bizonyítékokat szerezni az oroszok teljesítményéről, másrészt hogy az USA légiereje hajlamos a túlzásokra,[128] így alig néhány évet kellett várni arra, hogy véget érjen az amerikai sebezhetetlenség korszaka. 1949-ben Washington jóváhagyta egy lényegesen nagyobb rombolóerejű új „szuperbomba" (a hidrogénbomba) elkészítését. Ez ismét jelentős előnnyel kecsegtette az Egyesült Államokat, és az ötvenes évek elejétől egészen a közepéig mind Foster Dulles elrettentő beszédei, mind a légierő tervei – egy következő háború esetén – a Szovjetunió vagy Kína elleni „nagy megtorló hadjáratra" való elszántságot tükrözték.[129]

Bár maga a doktrína komoly egyéni aggodalmakra adott okot mind a Truman-, mind az Eisenhower-kormányzat körein belül, ami a hagyományos erők és a taktikai (azaz a „csatatéren használt") nukleáris fegyverek növelését vonta maga után – erre a stratégiára mégis az oroszok mérték a fő csapást. 1953-ban, mindössze kilenc hónappal az amerikai kísérlet után, a Szovjetunióban is kipróbálták a hidrogénbombát. Ezenfelül a szovjet kormány meglehetős anyagi eszközöket szentelt a világháború alatt kifejlesztett német rakétatechnika kiaknázására. 1955-ben a Szovjetunió már képes volt a középhatósugarú ballisztikus rakéta (az SS–3) tömeges előállítására, 1957-ben már több mint 8 ezer kilométer távolságra kilőtt egy interkontinentális ballisztikus rakétát, amelyhez ugyanazt a hajtóművet használta fel, mint amivel a Föld első műbolygóját, a *Szputnyikot* 1957 októberében Föld körüli pályára bocsátotta.

Washingtont megrázta ez az orosz előretörés, és annak gondolata, hogy amerikai városok és amerikai bombázó erők is áldozatául eshetnek egy hirtelen szovjet támadásnak, arra az elhatározásra bírta, hogy komoly erőforrásokat szenteljenek interkontinentális ballisztikus rakéták fejlesztésére, hogy a szovjetek javára billent

„rakétaegyensúlyt" helyreállítsák.[130] De az atomfegyverkezési verseny nemcsak ezekre a rendszerekre szorítkozott. 1960-tól kezdve mindkét fél nagy ütemben fejlesztette a tengeralattjáróról kilőhető ballisztikus rakéták technikáját, és erre az időre már a nukleáris fegyverek és a rövidebb hatósugarú rakéták egész arzenálja állt rendelkezésükre. Mindezt mindkét oldalon a stratégák és a civil elemzők agytrösztjeinek intellektuális birkózása kísérte, azzal kapcsolatban, hogyan lehet az eszkaláció fokozatait a „rugalmas válaszadás" keretein belül tartani. Bármilyen világosak voltak is a megoldási javaslatok, egyik sem tudta megkerülni azt a rettentő problémát, hogy nagyon nehéz lesz – ha nem éppen lehetetlen – az atomfegyvereket a hagyományos hadviselés módszerei közé beiktatni (például hamarosan rádöbbentek, hogy a harctéri nukleáris fegyverek csaknem egész Németországot fölrobbanthatnák). Ha arra kényszerülnének, hogy nagy hatású hidrogénbombát dobjanak szovjet vagy amerikai földre, az mindkét félnek példátlan emberveszteséget és károkat okozna. Moszkva és Washington tehát bennrekedt egy Churchill által kölcsönös megfélemlítési egyensúlynak nevezett állapotban, és mivel nem tudták meg nem történtté tenni a tömegpusztító fegyverek feltalálását, ezért mind több pénzt áldoztak a nukleáris hadviselés technológiájának kifejlesztésére.[131] Bár az ötvenes években mind a angolok, mind a franciák előálltak saját atombombájukkal és hordozórendszereikkel, úgy tűnt – a repülőgépek, a rakéták és az atombombák összes akkori paraméterét alapul véve –, hogy e területen is csak a szuperhatalmak számítanak.

E rivalizálás utolsó fontos eleme az volt, hogy a Szovjetunió és a Nyugat is szövetségeket hozott létre világszerte, és versenyeztek az új partnerek megnyeréséért, vagy legalábbis megakadályozták a harmadik világ országait abban, hogy a másik oldalra álljanak. A kezdeti években ez – 1945-ös előnyös helyzetükből fakadóan – főként az amerikaiak tevékenységét jellemezte, hiszen nekik voltak helyőrségeik és légi támaszpontjaik a nyugati féltekén kívül is, és nagyon sok ország várt Washingtontól gazdasági vagy esetleg katonai segítséget. A másik oldalon viszont a Szovjetuniónak elsődlegesen arra volt szüksége, hogy újjáépüljön, így fő külföldi érdekeltsége abban állt, hogy a neki kedvező módon stabilizálja határait, és sem gazdasági, sem katonai hatalmi eszközei nem voltak arra, hogy tovább terjeszkedjék. A Szovjetunió a balti, észak-finnországi és távol-keleti területi nyereségek ellenére is többé-kevésbé szárazföldi nagyhatalom maradt. Ma már világosan látszik, hogy Sztálin óvatossággal és gyanakvással szemlélte a külső, nyugati világot, amely valószínűleg nem nézi majd jó szemmel a látványos kommunista győzelmeket (lásd az 1947-es görögországi eseményeket), és gyanakvással kezelte azokat a kommunista vezetőket is, mint Tito és Mao, akik nyilvánvalóan nem voltak „szovjet bábok".[132] A Kominform 1947-es felállítása, valamint a külföldi forradalmárok támogatását szorgalmazó erős propaganda már az 1930-as évektől – sőt már az 1918–21-es időszakban is – negatív visszhangot keltett, de úgy tűnik, ezekben az években Moszkva még elkerülte a bonyolult külföldi beavatkozásokat.

Washington azonban, mint már említettük, úgy értékelte a helyzetet, hogy lépésről lépésre megvalósul a Föld kommunista uralom alá való vonásának terve,

és hogy ezt „meg kell fékezni". Törökország és Görögország határainak garanciája volt e szemléletváltás első jele, legszembeszökőbb példája pedig az 1949. évi NATO-szerződés. Ez azt jelentette a NATO 1950-es évekbeli újabb tagfelvételeivel együtt, hogy az USA elkötelezte magát „Európa nagy részének, sőt a Közel-Kelet egyes területeinek védelmére – a Spitzbergáktól a Berlini Falig, és a másik oldalon Törökország ázsiai határáig".[133] De az amerikai terjeszkedésnek ez csak a kezdete volt. A Riói Paktum és a Kanadával kötött különleges szerződés azt jelentette, hogy az egész nyugati félteke védelméért az Egyesült Államok vállalja a felelősséget. Az ANZUS (Csendes-óceáni Biztonsági Szerződés) a Csendes-óceán délnyugati térségében teremtett elkötelezettségeket. Az ötvenes évek elején a kelet-ázsiai konfrontációk számos kétoldali egyezmény aláírásához vezettek, melyek értelmében az Egyesült Államok vállalta a „part menti" országok, azaz Japán, Dél-Korea, Tajvan és a Fülöp-szigetek megsegítését. Ezt 1954-ben a SEATO (a Délkelet-ázsiai Szövetség) megalapítása követte, melynek értelmében az Egyesült Államok közösségre lépett Nagy-Britanniával, Franciaországgal, Ausztriával, Új-Zélanddal, a Fülöp-szigetekkel, Pakisztánnal és Thaifölddel, és kölcsönös támogatást ígértek egymásnak e hatalmas régióban történő agresszió esetére. Az USA a Közép-Keleten egy másik regionális csoportosulás, az 1955-ös Bagdadi Paktum (későbbi nevén Központi Szerződés Szervezete – CENTO) fő anyagi támogatójává vált, a szövetséget Nagy-Britannia, Törökország, Irak, Irán és Pakisztán alapította, hogy védekezzék a felforgatás és a külső támadás ellen. A Közel-Kelet más térségében az Egyesült Államok rövidesen különleges szerződéseket kötött vagy szándékozott kötni Izraellel, Szaúd-Arábiával és Jordániával, amire az alapot vagy a szoros amerikai–zsidó kapcsolatok szolgáltatták, vagy pedig az arab országoknak amerikai segítséget kínáló, 1957-es „Eisenhower-doktrína". Egy megfigyelő 1970 elején tett megjegyzése szerint:

> az Egyesült Államok 30 országban több mint egymillió katonát állomásoztatott, négy regionális védelmi szövetség tagja volt, egy ötödiknek aktív résztvevője, kölcsönös védelmi szerződést kötött 42 állammal, 53 nemzetközi szervezetnek volt a tagja, és az egész Földön csaknem 100 országnak nyújtott katonai vagy gazdasági segítséget.[134]

XIV. Lajost vagy Palmerstont nyilván igencsak zavarta volna a kötelezettségeknek ez a hosszú sora. De egy olyan világban, amelynek mérete látszólag egyre gyorsabban zsugorodott, és amelyben minden rész összefüggött a másikkal, ott ezeknek a lépésről lépésre vállalt kötelezettségeknek megvolt a maguk logikája. Egy kétpólusú rendszerben ugyan hol is húzhatta volna meg Washington a határt – különösen akkor, amikor úgy gondolták: Korea azért vált kommunista támadás áldozatává, mert ők maguk jelentették ki róla, hogy *nem* létfontosságú, és ezzel mintegy felhívták rá a figyelmet.[135] „Nagyon kicsi lett ez a bolygó" – mondta Dean Rusk 1965 májusában –, „törődnünk kell az egész földdel, a vizekkel, az egész légkörrel és az azt körülvevő világűrrel."[136]

Bár ekkoriban a Szovjetunió kevésbé foglalkozott hatalmának és befolyásának határain kívüli terjesztésével, a Sztálin halálát követő években mégis figyelemre méltó előretörésnek lehettünk szemtanúi. Hruscsov nyilvánvalóan azt akarta, hogy a Szovjetuniót inkább csodálják, sőt szeressék, semmint hogy féljenek tőle; és arra törekedett, hogy a hadikiadások helyett a mezőgazdaság és a fogyasztási javak felé irányítsa a pénzt. Külpolitikai eszméi a hidegháború „enyhülése" iránti vágyát fejezték ki. Molotov szándékát keresztezve, kivonta a szovjet csapatokat Ausztriából; visszaadta a porkkalai tengeri bázist Finnországnak, Port Arthurt pedig Kínának; javította a Jugoszláviához fűződő kapcsolatokat, azzal érvelve, hogy a „szocializmushoz vezető utak különböznek". (Ez a nézet nemcsak a szovjet Elnöki Tanács több tagját, hanem Mao Ce-tungot is felháborította.) Habár 1955-ben, Nyugat-Németország NATO-csatlakozására adott válaszként formálisan is létrejött a Varsói Szerződés, Hruscsov mégis hajlandó volt fölvenni a diplomáciai kapcsolatot Bonn-nal. Nagyon szeretett volna javítani az Egyesült Államokhoz fűződő viszonyon is, de modorának szélsőségessége és Washingtonnak az összes szovjet megmozdulással szembeni krónikus bizalmatlansága lehetetlenné tette a valódi *détente*-ot. Hruscsov még ugyanabban az évben Indiába, Burmába és Afganisztánba utazott. Ettől fogva a Szovjetunió komolyabban vette a harmadik világot, épp akkor, amikor egyre több afroázsiai állam nyerte el függetlenségét.[137]

Az átalakulások azonban nem mentek olyan tökéletesen vagy simán, mint azt a heves természetű Hruscsov szerette volna. 1956 áprilisában feloszlatták a sztálinista hatalmi kontroll egyik eszközét, a Kominformot. Bosszantó volt az is, hogy két hónappal később a magyar forradalmat – amely a szocializmusból kifelé vezető „külön út" volt – sztálini módszerekkel kellett leverni. Szaporodtak a viták Kínával, és ezek – mint azt később látni fogjuk – mély éket vertek a kommunista világba. Az enyhülés az 1960-as U–2 incidens, az 1961-es Berlini Fal okozta válság, valamint a Kubába telepített szovjet rakéták miatt kirobbant szovjet–amerikai konfliktus (1962) zátonyán feneklett meg. De egyik esemény sem tartotta vissza Moszkvát attól, hogy a világpolitika felé forduljon; a puszta tény, hogy diplomáciai kapcsolatba léptek az újonnan létrejött országokkal és az ENSZ-ben kapcsolatba kerültek képviselőikkel, már önmagában bizonyította a Szovjetunió és a külvilág kapcsolatainak gyarapodását. Ráadásul Hruscsovnak, aki mindenáron be akarta bizonyítani a szovjet rendszer felsőbbrendűségét a kapitalizmussal szemben, külföldi barátok után kellett néznie. Pragmatikusabb utódai 1964 után abban váltak érdekeltté, hogy elszakítsák a Szovjetunió köré vont amerikai kordont, *és* ellenőrzés alatt tartsák a Kína felől érkező hatásokat. A harmadik világ számos országa mindenáron menekülni akart attól, amit ők „neokolonializmusnak" neveztek, és szívesebben vezették be a tervgazdaságot, mint a *laissez faire*-módszereket – ez viszont többnyire a nyugati segélyek megszűnését jelentette. Mindez együttesen „kifelé irányuló lökést" adott a szovjet politikának.

Ez a „lökés" nagyon határozott indítást kapott 1953 decemberében, amikor Indiával aláírták a kereskedelmi egyezményt (majdnem egy időben Nixon alelnök Új-Delhiben tett látogatásával), amelyet a bhilai acélmű építésére vonatkozó 1955-ös ajánlat követett, majd a katonai segélyek egész sora. Ez, a harmadik világ egyik

legnagyobb hatalmához fűződő kapcsolat egyszerre aggasztotta az amerikaiakat és a kínaiakat, és egyúttal Pakisztánt is büntette a Bagdadi Paktum-beli tagságáért. Majdnem ezzel egy időben, 1955–56-ban a Szovjetunió és Csehszlovákia megkezdte Egyiptom támogatását, helyettesítvén Washingtont az Asszuáni-gát építésénél. A szovjetek kölcsönöket nyújtottak Iraknak, Afganisztánnak és Észak-Jemennek. A kimondottan antiimperialista afrikai államok, mint Ghána, Mali és Guinea szintén Moszkva támogatását élvezték. 1960-ban Latin-Amerikában is végbement a nagy áttörés, és amikor a Szovjetunió aláírta a Castro Kubájával kötött első kereskedelmi egyezményét, csaknem háborúba sodródott a felingerelt Egyesült Államokkal. Mindez olyan folyamatok kezdetét jelezte, amelyeket Hruscsov bukása nem fordított vissza. A Szovjetunió az imperializmus ellen folytatott élénk propagandakampány után egészen természetes módon ajánlott „barátsági szerződéseket", kereskedelmi hiteleket, katonai tanácsadókat és más kedvezményeket minden felszabadított gyarmatnak. A Közép-Keleten a Szovjetunió még az Izraelnek nyújtott amerikai támogatásból is hasznot húzott (hiszen ebből következett például a Szíriának, Iraknak vagy Egyiptomnak nyújtott növekvő moszkvai segély), és dicsőséget szerzett azzal, hogy katonai és gazdasági segítséget biztosított Észak-Vietnamnak, sőt még a távoli Latin-Amerikában is hirdetni tudta a nemzeti felszabadító mozgalmak iránti elkötelezettségét. A világ feletti befolyásért vívott harc során a Szovjetunió így messze eltávolodott a régi idők paranoid sztálinista óvatosságától.[138]

De vajon azt jelentette-e ez a Washington és Moszkva közötti, a világ rokonszenvéért folytatott verseny, ez a szerződések, hitelek és fegyverexport bevetésével folytatott harc a befolyásért, hogy immár ténylegesen létrejött egy kétpólusú világ; és hogy minden fontos nemzetközi ügy az Egyesült Államok és a Szovjetunió, a két ellentétes *súlypont* körül forog? Egy Dulles vagy egy Molotov szemével nézve, valóban ez volt a világ rendje. És bár a két tömb az egész világra kiterjedően versengett egymással, és olyan területeken is folyt a harc, amelyek 1941-ben még mindkét fél számára ismeretlenek voltak, szembe kellett nézniük egy egészen új tendenciával. A harmadik világ számára ez volt a felnőtté válás kora, és sok tagja nem sokkal azután, hogy végre felszabadult a hagyományos európai uralom alól, egyáltalán nem érzett kedvet ahhoz, hogy egy távoli szuperhatalom csatlósa legyen, még akkor sem, ha attól hasznos gazdasági és katonai segítséget kap.

Nem történt más, mint hogy a huszadik századi hatalmi politika egyik fő irányvonala, a szuperhatalmak felemelkedése egy másik, újabb tendenciával találta magát szemben: a föld politikai széttöredezettségével. A szociál-darwinizmus és az imperializmus 1900 körül uralkodó légkörében könnyű volt azt gondolni, hogy minden hatalom a világ alig néhány (és egyre kevesebb) fővárosában koncentrálódik. De éppen a nyugati kaptalizmus arroganciája és törekvései hozták magukkal a saját romlásuk csíráit: Cecil Rhodes, a pánszlávok vagy az osztrák–magyar hadsereg túlzott nacionalizmusa szinte provokálta a búrok, lengyelek, szerbek és a finnek válaszlépéseit; a nemzeti önrendelkezés eszméi, amelyet Németország és Olaszország egyesítésének igazolására hirdettek, vagy a szövetségesek 1914-es határozata Belgium megsegítésére könyörtelenül továbbszivárgott keletre és délre,

Egyiptomba, Indiába, Indokínába. Mivel az angolok, franciák, olaszok és japánok birodalmai arattak győzelmet a központi hatalmak felett 1918-ban, és mivel ők fogták vissza Wilsonnak az új világrendre vonatkozó elképzeléseit, a nacionalizmus ilyen fellángolásai csak részben találtak támogatásra. Tehát rendjén való volt, hogy Kelet-Európa népei megkapják az önrendelkezést, hiszen ők európaiak, és így „civilizáltnak" tekinthetők, de már nem volna rendjénvaló kiterjeszteni ugyanezeket az eszméket a Közép-Keletre, Afrikára vagy Ázsiára, ahol az imperialista hatalmak megnövelték területeiket, és visszaszorították a függetlenségi mozgalmakat. 1941 után ezek a hatalmak eltűntek a Távol-Keletről, a háború előrehaladtával mobilizálódott a gazdaság, és embereket mozgósítottak más függőségben levő területekről is, mindehhez hozzájárult még az Atlanti Szerződés ideológiai hatása, valamint Európa hanyatlása is: ez szolgált a változásra törekvő erők hátteréül az ötvenes években már harmadik világnak nevezett térségben.[139]

De épp azért hívták „harmadiknak" ezt a világot, mert ragaszkodott különbözőségéhez mind az amerikai, mind a szovjet irányítású blokktól. Ez persze nem jelentette azt, hogy ezek az országok – amelyek először 1955 áprilisában, a Bandungi Konferencián találkoztak – mentesek lettek volna mindenféle, a szuperhatalmakhoz fűződő vagy valamilyen más elkötelezettségtől. Törökország, Kína, Japán és a Fülöp-szigetek például olyan résztvevők voltak, amelyek nem illethetők az „el nem kötelezett" kifejezéssel.[140] Másrészről mindannyian sürgették a gyarmatok felszabadítását, és nyomást gyakoroltak az ENSZ-re, hogy az ne csak a hidegháború kérdéseivel foglalkozzék. Ugyanakkor intézkedéseket követeltek a gazdaságilag még mindig fehér ember uralta világ megváltoztatására. Amikor az ötvenes évek végén, illetve a hatvanas évek elején megkezdődött a gyarmatok felszabadításának második szakasza, számos újonc csatlakozott a harmadik világ mozgalmának alapító tagjaihoz: szembenézve azzal a szörnyű valósággal, hogy az idegen uralom alatt töltött évtizedek (vagy évszázadok) szenvedése után maga a függetlenség még nem szünteti meg a temérdek gazdasági gondot. Számbelileg gyarapodva, csakhamar többségbe kerültek az ENSZ-közgyűléseken. Így ez az eredetileg ötven, főleg európai és latin-amerikai tagból álló testület lassan több mint száztagú, sok-sok új afroázsiai államot képviselő szervezetté vált. Ez nem korlátozta ugyan azoknak a nagyhatalmaknak a cselekvési lehetőségeit, amelyek a Biztonsági Tanács állandó tagjai voltak, és így vétójoggal rendelkeztek – ezeket a feltételeket még az óvatos Sztálin erőszakolta ki. De ha az egyik szuperhatalom a „világ közvéleményéhez" akart folyamodni (mint például az Egyesült Államok, amikor 1950-ben az ENSZ segítségét kérte Dél-Korea számára), akkor egy olyan testület jóváhagyását kellett elnyernie, amelynek tagsága nem osztotta szükségszerűen Washington és Moszkva gondjait. Mivel az ötvenes és hatvanas évek legfőbb kérdése a gyarmatok felszámolása volt, és mert egyre-másra hangzottak el a felszólítások, hogy számolják fel az „elmaradottságot" – csupa olyan ügy volt, amelyet a Szovjetunió ügyesen kisajátított –, egyszóval ezeknek a harmadik világbeli nézeteknek megvolt a maguk határozott nyugatellenes felhangja, kezdve az 1956-os szuezi válságtól, egészen Vietnam, a közép-keleti háborúk, Latin-Amerika és Dél-Afrika kérdéséig. Még az el nem kötelezettek hivatalos csúcstalálkozóin is egyre inkább az antikolo-

nializmusra helyezték a hangsúlyt, és a találkozók helyszínének változása (Belgrád 1961-ben, Kairó 1964-ben és Lusaka 1970-ben) is azt jelképezte, hogy az európai ügyek jelentősége mindjobban csökken. Így a világpolitika megoldandó kérdései már nem kizárólag a legnagyobb katonai és gazdasági erőt képviselő hatalmak kezében voltak.[141]

Ezt az átalakulást az el nem kötelezettség legkiválóbb korai szószólói – Tito, Nasszer, Nehru – jelképezték. Jugoszlávia részéről figyelemre méltó tett volt, hogy szakított Sztálinnal (már 1948-ban kizárták a Kominformból), ennek ellenére mégis fenn tudta tartani függetlenségét, és nem szállták meg a szovjet csapatok. Sztálin halála után is szigorúan tartották magukat ehhez a politikához; nem véletlenül lett Belgrád az első el nem kötelezett csúcstalálkozó színhelye.[142] Nasszer a Nagy-Britanniával, Franciaországgal és Izraellel való 1956-os konfliktusa után szerzett magának hírnevet az arab világban, bár engesztelhetetlenül bírálta a nyugati imperializmust, és készségesen elfogadta a szovjet segítséget, mégsem volt Moszkva bábja: „rosszul bánt a hazai neveltetésű kommunistákkal, és 1959 és 1961 között heves szovjetellenes rádió- és sajtókampányt indított".[143] Az arab testvériség eszméje és különösen a mohamedán fundamentalizmus nem volt éppen az ateista materializmus természetes szövetségese, noha a helyi marxista értelmiség megkísérelte létrehozni a kettő keverékét. India sokáig a „mérsékelt" el nem kötelezettek jelképes vezetője volt, de az időről időre érkező szovjet gazdasági és katonai segítség, ami a kínai–indiai és pakisztáni–indiai szakítás után soha nem látott méreteket öltött, nem akadályozta Nehrut abban, hogy ne tegyen másutt bíráló megjegyzéseket a Szovjetunióra, és ne szemlélje gyanakvással az indiai kommunista pártot. Az angolok szuezi magatartását pedig azért ítélte el, mert gyűlölt *minden* külföldi nagyhatalmi beavatkozást.

A puszta tény, hogy ezekben az években oly sok új állam lépett be a nemzetközi közösségbe, és hogy a Szovjetunió a helyi körülmények ismerete nélkül akarta leválasztani őket a Nyugatról, azt is jelentette, hogy a diplomáciai „nyereségeket" gyakorta kísérték „veszteségek". Ennek leglátványosabb példája maga Kína volt, de Kína nem állt egyedül. Az 1958-as iraki rendszerváltozás a Szovjetunió számára lehetővé tette, hogy a barát álarcában kölcsönöket ajánljon fel; négy évvel később pedig egy Baath-párti államcsíny véresen leszámolt a helyi kommunista párttal. Moszkva Indiának nyújtott folyamatos segítsége nyilvánvalóan ingerelte Pakisztánt; nem tudta az egyiket megnyerni anélkül, hogy a másikat el ne veszítse. Burmában az ígéretes kezdet zátonyra futott, amikor *valamennyi* idegent kiutasították az országból. Indonéziában még rosszabb történt: hatalmas összegű szovjet és kelet-európai segély elfogadása után, 1963-ban Szukarno kormánya Moszkvától Peking felé fordult. Két évvel később az indonéz hadsereg leradírozta a föld színéről a kommunista pártot. A guineai Sékou Touré 1961-ben hazaküldte a szovjet nagykövetet, mert az beleavatkozott egy helyi sztrájkba, és a kubai rakétaválság idején nem engedte meg, hogy a szovjet repülőgépek üzemanyagot vegyenek fel azon a repülőtéren, amit Conakryban kimondottan erre a célra bővítettek ki.[144] Kongóban az volt az utolsó csepp a pohárban, hogy a Szovjetunió az 1960-as válság idején Lumumbát támogatta, minek következtében utódja, Mobutu bezá-

ratta a szovjet nagykövetséget. Az ilyen visszaesés leglátványosabb esete – és a szovjet befolyásnak adott legnagyobb pofon – 1972-ben következett be, amikor Szadat 21 000 orosz tanácsadót kiutasított Egyiptomból.

Láthatjuk tehát, hogy a harmadik világ és „az első két világ" viszonya mindig is bonyolult és változékony volt. Voltak olyan országok, amelyek következetesen szovjetbarátok voltak (Kuba, Angola) és olyanok, amelyek erőteljes Amerika-barát politikát folytattak (Tajvan, Izrael), főleg azért, mert tartottak a szomszédok fenyegetésétől. Volt néhány, kezdetben Tito befolyása alatt álló ország, amely őszintén törekedett az el nem kötelezettségre. Voltak mások, melyek hajlottak ugyan valamelyik tömb felé a felkínált segítség miatt, de igyekeztek ellenállni a méltatlan függőségnek. És végül ott voltak a harmadik világban oly gyakori forradalmak, polgárháborúk, rendszerváltozások és határvillongások, amelyekre Moszkva és Washington egyáltalán nem számított. A ciprusi, ogadeni, a pakisztáni–indiai határ menti, kambodzsai helyi villongások nyugtalanították a szuperhatalmakat, hiszen mindkét harcoló fél az ő segítségükért folyamodott. Az őket megelőző nagyhatalomhoz hasonlóan a Szovjetuniónak és az Egyesült Államoknak is szembe kellett néznie azzal a ténnyel, hogy „egyetemes" tanaikat más társadalmak és kultúrák nem teszik automatikusan magukévá.

Repedések a kétpólusú világban

A hatvanas éveket már a hetvenesek követték, de még mindig a Washington–Moszkva viszony maradt a világ dolgait intéző legfontosabb tényező. Katonai szempontból a Szovjetunió lényegesen közelebb került az Egyesült Államokhoz, de még így is két különböző kategóriát alkottak. 1974-ben például az Egyesült Államok 85 milliárd dollárt, a Szovjetunió 109 milliárd dollárt költött védelemre, ami háromszor-négyszer annyi volt, mint amennyit Kína (26 milliárd dollár), és nyolc-tízszer annyi, mint amennyit a vezető európai országok (Egyesült Királyság: 9,7 milliárd dollár, Franciaország: 9,9 milliárd dollár, Nyugat-Németország: 13,7 milliárd dollár) szántak erre a célra.[145] Az amerikai és szovjet fegyveres erők pedig a maguk 2, illetve 3 millió katonájával sokkal nagyobbak voltak, mint az európai hadseregek, és felszerelésük is sokkal jobb volt, mint a hárommillió kínai katonáé. Mindkét szuperhatalom több mint tízszer annyi harci repülőgéppel rendelkezett, mint az előző nagyhatalmak.[146] Hadihajóik összesített űrtartalma igencsak megelőzte Nagy-Britanniáét (370 000 tonna), Franciaországét (160 000 tonna), Japánét (180 000 tonna) és Kínáét (150 000 tonna).[147] De a legnagyobb egyenlőtlenség a nukleáris rakétahordozók területén mutatkozott (lásd *38. táblázat*).

Mindkét szuperhatalom oly mértékben képessé vált egymás (és mindenki más) elpusztítására – hamarosan Kölcsönösen Biztosított Pusztításnak [MAD = Mutually Assured Destruction] nevezték a helyzetet –, hogy nagy sietve intézkedéseket készítettek elő arra, miképpen is tudnák a fegyverkezési versenyt ellenőrzésük alatt tartani. A kubai rakétaválság után bevezették a „forró drót" intézményét, hogy

38. TÁBLÁZAT **A nagyhatalmak nukleáris rakétahordozói 1974-ben**[148]

	USA	*SZU*	*Nagy-Britannia*	*Francia-ország*	*Kína*
Interkontinentális ballisztikus rakéták	1054	1575	–	–	–
Közepes hatótávolságú ballisztikus rakéták	–	600	–	18	kb. 80
Tengeralattjáróról indítható ballisztikus rakéták	656	720	64	48	–
Nagy hatótávolságú bombázók	437	140	–	–	–
Közepes hatótávolságú bombázók	66	800	50	52	100

lehetővé tegyék a kapcsolatfelvételt egy esetleges újabb kritikus helyzet esetén, 1963-ban aláírták az atomcsend-egyezményt, amelyhez Nagy-Britannia is csatlakozott: ez megtiltotta a légköri, víz alatti és világűrbeli kísérleti atomrobbantásokat. 1972-ben megkötötték a Stratégiai Fegyverkorlátozási Szerződést (SALT I), amely korlátozta a két fél által birtokolható interkontinentális ballisztikus rakéták számát, és leállította a Szovjetunió új ballisztikus rakétaelhárító rendszerének kifejlesztését; ezt a megegyezést 1975-ben Vlagyivosztokban kiterjesztették, és az 1970-es évek második felében tárgyalásokat folytattak a SALT II egyezményről (amelyet 1979 júniusában írtak alá, de az USA szenátusa máig sem ratifikálta). Ez a sokféle megegyezés és intézkedés, valamint a feleket az egyezkedésbe belekényszerítő gazdasági és belpolitikai megfontolások sem állították le azonban a fegyverkezési versenyt; egy-egy fegyverrendszer betiltása vagy korlátozása csupán azt eredményezte, hogy más területen folytatták a fejlesztést. Az 1950-es évek végétől a Szovjetunió rendíthetetlenül és kérlelhetetlenül növelte a fegyveres erőknek szánt pénzügyi alapokat, és bár a költséges vietnami háború és később a beavatkozás elleni általános közfelháborodás alaposan felforgatta az amerikai védelmi kiadások tervét, mégis nyilvánvaló volt, hogy hosszú távon még többet fognak hadikiadásokra költeni. Néhány évenként mindkét fél újabb és újabb fegyverrendszerekkel állt elő: többszörös robbanófejeket építettek a rakétáikhoz, rakétahordozó tengeralattjárókkal bővült a tengerészetük, a *stratégiai* nukleáris rakéták kérdésében pedig patthelyzet következett be. Ez Európa-szerte azt a félelmet keltette, hogy az Egyesült Államok egy nyugati irányú szovjet támadásra nem nagy hatósugarú amerikai rakéták kilövésével válaszol majd, mert ez az amerikai városok ellen intézett atom-ellentámadást váltana ki. A patthelyzet így a középhatósugarú atomfegyverek új fajtáit hívta életre, ilyenek voltak például az új Pershing-2-es vagy az orosz SS–20-ra válaszként kifejlesztett cirkálórakéták. A fegyverkezési verseny és a különböző fegyverzetkorlátozási tárgyalások ugyanannak a lemeznek a két oldalát jelentették, de mindkettő Washingtont és Moszkvát tartotta a rivaldafényben.

Vetélkedésük más területen is kitüntetett szerepet játszott. Mint korábban már említettük, 1960 óta a szovjet haderő szerkezetének egyik legfeltűnőbb vonása a flotta nagyarányú terjeszkedése volt *fizikailag*, mert mindig is több rakétahordozó rombolót és cirkálót építettek, mint közepes méretű helikopter-anyahajókat vagy repülőgép-anyahajókat,[149] és *földrajzilag* is, mert a szovjet haditengerészet egyre több naszádot küldött a Földközi-tengerre, sőt még messzebb is, az Indiai-óceánra, Nyugat-Afrikába, Indokínába és Kubába, ahol mind több támaszpontot építettek ki. Ez utóbbi fejlemény a harmadik világ nagyarányú bevonását jelentette az amerikai–orosz vetélkedésbe, főképp azért, mert Moszkva így a későbbiek során nagy sikerrel tört be olyan régiókba, ahol a külföldi befolyás mindeddig a Nyugat előjoga volt. A közép-keleti folyamatos terjeszkedés, különösen az 1967–1973 közötti arab–izraeli háborúk (ahol az Izraelbe irányuló amerikai fegyverszállítás döntő szerepet játszott) azt jelentették, hogy a különböző arab országok – Szíria, Líbia, Irak – továbbra is Moszkvától várják a segítséget. Dél-Jemen és Szomália marxista rendszerei szolgáltatták a szovjet haditengerészet támaszpontjait, amivel lehetővé tették a Vörös-tengeren való jelenlétét. De mint mindig, az előrelépéseket most is meghátrálások kísérték: Moszkva Etiópia iránti nyilvánvaló elkötelezettsége ahhoz vezetett, hogy 1977-ben a szovjet tengerészeket és hajóikat kiűzték Szomáliából, és ugyanez történt alig néhány évvel később Egyiptomban is. A térségben való orosz előretörést Amerika növekvő ománi és Diego Garcia-i jelenléte ellensúlyozta; Kenyában és Szomáliában tengeri támaszpontokat szereztek, és az Egyiptomba, Szaúd-Arábiába és Pakisztánba irányuló fegyverszállítások is megnövekedtek. A Szovjetunió és Kuba által az angolai MPLA-erőknek nyújtott katonai segítség, a szovjet támogatást élvező Kadhafi-féle líbiai rendszernek a forradalom exportálására irányuló kísérletei, a marxista kormányok jelenléte Etiópiában, Mozambikban, Guineában, Kongóban és más nyugat-afrikai országokban, mind azt sugallta, hogy a világuralomért folyó harcban Moszkva került előnybe. Az 1979-es afganisztáni bevonulás, amely az első (Kelet-Európán kívüli) ilyen expanzió volt a második világháború óta és a nicaraguai és grenadai baloldali rendszereknek nyújtott kubai bátorítás csak erősítették a benyomást: az amerikai–orosz vetélkedés nem ismer határokat, és ez Washington részéről is további hadmozdulatokat és a védelmi kiadások növelését követeli. Amikor tehát az új republikánus kormányzat 1980-ban a Szovjetuniót „a gonosz birodalmának" nyilvánította, mellyel csak a hatalmas védelmi erő és a meg nem alkuvás nyelvén lehet beszélni, akkor minden jel arra mutatott: John Foster Dulles napjai óta lényegében semmi sem változott.[150]

Noha az amerikai–szovjet viszony továbbra is központi szerepet játszott, és voltak hullámhegyek- és völgyek 1960 és 1980 között, más tendenciák is működtek azonban, amelyek a kétpólusú rendszer *ellen* hatottak. Nemcsak a harmadik világ feltűnése bonyolította az ügyeket, de jelentős törések jelentek meg a két, korábban monolitikusnak tételezett, Moszkva és Washington felügyelete alatt álló tömbben is. Ezek közül messze legdöntőbb és teljes egészében mind a mai napig felmérhetetlen következményekkel járó esemény a Szovjetunió és a kommunista Kína szakítása volt. Visszatekintve magától értetődőnek tetszik, hogy a marxizmus úgynevezett

„tudományos és univerzalista" igényei úgyis léket kapnak a helyi körülmények, ősi kulturális hatások és a gazdasági fejlettség különböző szintjének zátonyain – hiszen még Leninnek is igencsak el kellett térnie a dialektikus materializmus eredeti tanaitól ahhoz, hogy végigcsinálja az 1917-es forradalmat. Már Mao 1930-as és 1940-es évekbeli kommunista mozgalmának egyes külföldi megfigyelői is észlelték, hogy a kínai vezető nem akarta szolgaian elfogadni Sztálinnak a munkássággal és a parasztsággal kapcsolatos dogmatikus nézeteit. Az is köztudott volt, hogy Moszkva talán *nem* mindig támogatta teljes szívből a Kínai Kommunista Pártot, és még 1946-ban és 1948-ban is Csang Kai-sek nacionalistáival akarta a kommunistákat ellensúlyozni. Elképzelésük szerint így lehetne megakadályozni „egy olyan életerős, új kommunista rendszer" megteremtését, amely a Vörös Hadsereg segítsége nélkül jönne létre, egy olyan országban, amelynek népessége csaknem háromszor akkora, mint a Szovjetunióé, és minden valószínűség szerint rövidesen Moszkva ellenpólusa lehet a kommunista világmozgalmon belül.[151]

Mindamellett a legtöbb megfigyelőre a meglepetés erejével hatott a szakítás mélysége, még a kommunista konspirációtól rettegő Egyesült Államok sem számolt ezzel. A koreai háború és az ezt követő, Tajvan megszerzéséért folytatott kínai–amerikai vetélkedés elvonta a figyelmet a Moszkva–Peking-tengely langymeleg állapotától, ahol a Sztálin által Kínának ajánlott, viszonylag kis összegű segélyt is olyan áron kínálták, amely a Szovjetunió előjogait hangsúlyozta Mongóliában és Mandzsúriában. Noha Maónak sikerült az oroszokkal helyrehoznia az egyensúlyt az 1954-es tárgyalások során, de az Egyesült Államokkal szembeni, a part menti Kimoj és Macu szigetcsoport miatt kialakult ellenséges magatartása és a kapitalizmussal való elkerülhetetlen összeütközésbe vetett (legalábbis akkori) rendíthetetlen hite gyanakvóvá tette Maót Hruscsov korai enyhülési politikájával szemben. Bár Moszkva szempontjából az 1950-es évek végén ostobaságnak látszott az amerikaiak fölösleges provokálása, kiváltképp annak tudatában, hogy az egyértelmű atomfölény az utóbbiaké, de diplomáciai szempontból az is hátralépés lett volna, ha Kínát támogatják az 1959-es indiai–kínai határkonfliktus során, hiszen India nagyon fontos volt a Szovjetunió harmadik világbeli politikája szempontjából, amiként az is rendkívüli oktalanság lett volna (a kínaiak alapvető önfejűségét ismerve), ha nukleáris programjaikhoz nyújtottak volna segítséget úgy, hogy azt kiengedik ellenőrzésük alól. Mao azonban mindezt árulások sorozatának tekintette. 1959-re Hruscsov már elnapolta a Pekinggel kötendő atomegyezményt, és sokkal nagyobb kölcsönöket kínált Indiának, mint amit Kína valaha is kapott. A világ kommunista pártjainak 1960-ban megtartott moszkvai találkozóján már mindenki előtt nyilvánvalóvá vált a szakítás. 1962–63-ra még rosszabbra fordult a helyzet: Mao megrótta az oroszokat azért, mert Kubával kapcsolatban beadták a derekukat, és mert aláírták az Egyesült Államokkal és Nagy-Britanniával a részleges atomcsend-egyezményt; a Szovjetunió addigra már beszüntette a Kínába és a vele szövetséges Albániába a segélyszállításokat, ugyanakkor növelték az Indiának nyújtott segélyeket, és sor került az első kínai–szovjet határvillongásra is (habár egyik sem volt olyan súlyos, mint az 1969-es). De még ennél is sokkal fontosabb

volt az a hír, hogy 1964-ben a kínaiak fölrobbantották első atombombájukat, és nagyon intenzíven foglalkoztak a célba juttató rendszerek kidolgozásával.[152]

Stratégiai szempontból ez a törés volt 1945 óta a legfontosabb esemény. 1964 szeptemberében a *Pravda* olvasói döbbenten fogadták a hírt, hogy Mao nemcsak azokat az ázsiai területeket követeli vissza, amelyeket Oroszország a XIX. században szerzett meg a Kínai Birodalomtól, hanem a Kuril-szigetek, Lengyelország, Kelet-Poroszország és Románia egyes területeinek megszerzéséért is megrótta a Szovjetuniót. Mao szerint a Szovjetunió területét csökkenteni kell – mégpedig Kína követeléseit tekintve 1,5 millió négyzetkilométerrel![153] Nehéz felmérni, mennyire ragadta el a nagyképű kínai vezetőt saját retorikája, de kétségtelen, hogy mindez – számításba véve a határkonfliktusokat és a kínai atomfegyvert is – elég hangos vészjelzés volt a Kreml számára. Valószínű tehát, hogy a szovjet fegyveres erők 1960-as évekbeli fejlesztésének legalább egy része inkább a keletről jövő fenyegetettségnek, mint a Kennedy-kormányzat megnövekedett védelmi kiadásaira adott válasznak tudható be. „A kínai határ mellett felvonultatott szovjet hadosztályok száma az 1967-es tizenötről 1969-ben huszonegyre nőtt, 1970-ben pedig harmincra" – ezt az utóbbi ugrást a Damanszkij (vagy Csenpao) szigeten történt súlyos összecsapás okozta. „1972-re negyvennégy szovjet hadosztály állt őrt a 7200 km hosszú kínai–szovjet határ mentén (összehasonlítva a Kelet-Európában állomásozó harmincegy hadosztállyal), míg a szovjet légierő egynegyedét nyugatról keletre irányították át."[154] Mivel már létezett a kínai hidrogénbomba, célzások történtek arra, hogy Moszkva a Lop Nor-i telepítés elleni megelőző csapást fontolgatja, aminek következtében az Egyesült Államoknak is el kellett készítenie az előre nem látható eseményekkel kapcsolatos terveit, mert Washington úgy érezte, nem engedheti meg a Szovjetuniónak, hogy elpusztítsa Kínát.[155] Washington így távol került attól az 1964-es gondolatától, hogy a Szovjetunióval közös „megelőző katonai intézkedés" során akadályozza meg, hogy Kína atomhatalommá fejlődjék.[156]

Ezzel persze nem állítottuk azt, hogy Mao Kínája harmadik teljes jogú szuperhatalommá nőtte volna ki magát, hiszen gazdaságilag óriási problémákkal kellett szembenéznie – amelyeket csak tetézett vezetőjük elhatározása: elindítja a „kulturális forradalmat". Bár Kína büszke lehetett arra, hogy övé a világ legnagyobb hadserege, népi milíciái valószínűleg nem vették volna fel a versenyt a Szovjetunió jól felszerelt hadosztályaival. A kínai haditengerészet elhanyagolható volt a szovjet flottához képest, és jelentős számú légiereje főként kiöregedett gépekből állt, nukleáris célba juttató rendszere pedig még gyermekcipőben járt. A Szovjetuniónak tehát vagy a Kína elleni atomtámadás kockázatát kellett volna vállalnia, s ezzel az amerikaiak és a világ közvéleményének rosszallását, vagy *alacsonyabb szintű* harcot kellett volna indítania Kína ellen, ami viszont hatalmas emberveszteséggel jár – ezt persze a kínaiak készségesen elfogadták volna, de a Brezsnyev-korszak szovjet politikusai már kevésbé. Így nem volt meglepő, hogy a szovjet–kínai viszony romlásával Moszkvának nemcsak érdeklődést kellett mutatnia a Nyugattal folytatott nukleáris fegyverkorlátozási tárgyalások iránt, hanem még siettette is a kapcsolatok javítását az olyan országokkal, mint a Német Szövetségi

Köztársaság, amely Willy Brandt alatt sokkal hajlamosabbnak mutatkozott az enyhülésre, mint Adenauer idején.

A Kreml számára tehát ez a kínai–szovjet szakítás politikai és diplomáciai szempontból még zavaróbb volt. Jóllehet Hruscsovnak szándékában állt eltűrni a „szocializmushoz vezető utak különbözőségét" (feltéve, hogy ezek az utak nem túlságosan szélsőségesek), de az már nem volt mindegy a Szovjetunió számára, ha nyíltan azzal vádolják, hogy feladta az igazi marxista elveket. A csatlós államokat a szovjet „iga" ledobására bátorították, és a harmadik világbeli szovjet diplomáciai tevékenységet zavarta Peking rivális segítségnyújtása és propagandája – annál is inkább, mert a Mao-féle, parasztságra épülő kommunizmus a harmadik világ számára gyakran sokkal megfelelőbbnek látszott, mint az ipari proletariátusra alapuló szovjet eszme. Ami persze nem jelentette azt, hogy Kelet-Európa valaha is a kínai vezetést akarta volna követni, hiszen csak a szélsőséges albán rendszer próbálkozott ezzel.[157] Moszkvát viszont zavarta, hogy Peking elítélte az 1968-as cseh reformmozgalom elfojtásáért, és azért is, hogy 1979-ben bevonult Afganisztánba. A harmadik világban Kínának valamivel jobban sikerült a szovjet befolyás útját állni: keményen beavatkoztak Észak-Jemenben, ők készítették a tanzániai vasútépítési terv nagy részét, bírálták Moszkvát azért, mert nem nyújtott elég segítséget a vietminheknek és a vietkongoknak az Egyesült Államokkal szemben, és amikor Kína ismét felvette a kapcsolatot Japánnal, arra figyelmeztette Tokiót, ne fokozza együttműködését a szovjetekkel Szibériában. Ez a harc most sem volt egyenlő – a Szovjetunió általában sokkal többet tudott nyújtani a harmadik világbeli országoknak; több hitelt és fejlett fegyvereket, sőt ki tudta terjeszteni befolyását kubai és líbiai képviselőin keresztül is. De az a tény, hogy most egy másik marxista, „elvtársi" országgal ugyanúgy kelljen küzdenie, mint az Egyesült Államokkal, mindenesetre sokkal felkavaróbb volt, mint a két évtizeddel korábbi kétpólusú vetélkedés.

Kína rámenős és független külpolitikai irányvonala bonyolultabbá és mesterkéltebbé tette a diplomáciai kapcsolatokat. A kínaiakat bosszantotta, hogy Moszkva mennyire meg akarja nyerni Indiát, de még inkább hergelte őket a kínai–indiai határviszály során az Új-Delhibe irányított katonai utánpótlás. Így aztán senkit nem lepett meg, hogy Peking a pakisztáni–indiai összeütközések során inkább az előbbinek nyújtott segítséget, és rendkívül rossz néven vette az afganisztáni szovjet bevonulást. Kínát még inkább elidegenítette az 1970-es évek végén az észak-vietnami expanziót támogató moszkvai magatartás, a vietnami KGST-csatlakozás és a növekvő orosz katonai jelenlét a vietnami kikötőkben. Amikor 1978 decemberében Vietnam lerohanta Kambodzsát, Kína véres és sikertelen határviszályba kezdett déli szomszédjával, amelyet viszont komoly szovjet fegyverszállítmányok támogattak. Ebben a stádiumban Moszkva még barátságosabban tekintett a tajvani rezsimre, Peking viszont arra biztatta az Egyesült Államokat, hogy növelje az Indiai-óceánon és a Csendes-óceán nyugati térségében állomásozó flottájának erejét, hogy ezzel ellensúlyozza a szovjet hajórajokat. Az a Kína, amely húsz évig bírálta a Szovjetuniót a Nyugattal szembeni túlságosan elnéző magatartása miatt, most azért kezdett nyomást gyakorolni a NATO-ra, hogy növelje a védelmet, és

óvta Japánt meg a Közös Piacot attól, hogy túl szoros gazdasági kapcsolatokat tartson fenn a Szovjetunióval.[158]

Összehasonlításul, a nyugati tábor az 1960-as évek elejétől kezdődő megtorpanásai, amelyeket főként De Gaulle-nak az amerikai hegemónia elleni kampánya okozott, hosszú távon korántsem bizonyultak annyira komolynak – habár kétségtelenül hozzájárultak ahhoz a benyomáshoz, hogy a két tömb felbomlóban van. De Gaulle, akiben még élénken éltek a második világháború emlékei, dührohamot kapott amiatt, hogy az Egyesült Államok nem tekintette őt egyenrangú partnernak: helytelenítette az 1956-os szuezi válság kapcsán gyakorolt amerikai politikát, főképp pedig Dulles kedvelt szokását, hogy nukleáris tűzvésszel fenyegetőzik a Kimojhoz hasonló kérdésekkel kapcsolatban. Bár De Gaulle igazán nem unatkozhatott az 1958-at követő években, amikor is megpróbálta Franciaországot kimenteni Algériából, de még ezekben az időkben is bírálta Nyugat-Európa amerikai érdekekkel szembeni (ő így látta) szolgalelkűségét. Ő is az atomfegyverekben látta a nagyhatalmi státus megőrzésének eszközét, akárcsak az angolok egy évtizeddel azelőtt, és amikor 1960-ban megérkeztek az első francia atomrobbantás hírei, a tábornok így kiáltott fel: „Éljen Franciaország – hiszen ma reggel óta erősebb és büszkébb!"[159] Ragaszkodott ahhoz, hogy a francia elrettentő eszköz teljesen független legyen, ezért dühösen visszautasította Washington poláris rakétarendszerekről szóló, korábban már az angoloknak is megtett ajánlatát, mégpedig azok miatt a feltételek miatt, amelyekkel a Kennedy-kormányzat a javaslatot átnyújtotta. Bár ez azt jelentette, hogy Franciaország önálló atomprogramja a teljes védelmi költségvetésnek a többiekénél sokkal nagyobb százalékát (talán kb. 30 százalékát) fogja felemészteni, De Gaulle és utódai mégis úgy érezték, hogy ilyen áron is megérte. Ugyanakkor a tábornok elkezdte kivonni Franciaországot a NATO katonai szervezetéből, 1966-ban kiutasította a szervezet főhadiszállását Párizsból, és bezáratta a francia földön levő amerikai támaszpontokat. Ezzel párhuzamosan megpróbálta a Franciaország és Moszkva közötti viszonyt javítani – ahol nagy lelkesedéssel fogadták lépéseit –, és szünet nélkül hirdette, hogy Európának a saját lábán kell megállnia.[160]

De Gaulle látványos tettei nemcsak a gall retorikán és kulturális büszkeségen alapultak. A Marshall-segély és más amerikai adományok révén föllendült, és az 1940-es évek végi általános európai gazdasági talpraállást kihasználó francia gazdaság két évtizeden keresztül rendkívül gyorsan növekedett.[161] Az indokínai (1950–54) és algériai (1956–62) gyarmati háborúk egy időre elvonták ugyan a forrásokat, de nem véglegesen. Mivel saját nemzeti érdeke szempontjából rendkívül kedvező feltételeket vívott ki az Európai Gazdasági Közösség 1957-es megalakulása idején, Franciaország hasznot tudott húzni ebből a nagyobb piacból, s közben átszervezte mezőgazdaságát és modernizálta iparát. Habár De Gaulle gyakran bírálta Washingtont, és szilárdan ellenezte Nagy-Britannia belépését a Közös Piacba, 1963-ban mégis váratlanul kibékült Adenauerrel. Mindeközben egyfolytában arról beszélt, hogy Európának a saját lábán kell állnia, hogy meg kell szabadulnia a szuperhatalmak uralmától, hogy együtt kell működni – természetesen francia irányítás alatt – e nemkülönben dicsőséges küldetés beteljesítésében.[162]

Önfejű szavak voltak ezek, de választ provokáltak a vasfüggöny *mindkét* oldalán, és bizony sokakat vonzottak, akik nem kedvelték sem a szovjet, sem az amerikai politikai kultúrát, nem is szólva a külpolitikáról.

1968-ra azonban már De Gaulle politikai karrierjét is aláásta a diákok és a munkások lázadása. A modernizáció okozta feszültségek és a francia gazdaság viszonylag még mindig kis teljesítménye (mely a világ ipari termelésének 3,5 százalékát tette ki 1963-ban)[163] azt jelentette, hogy az ország egyszerűen nem elég erős ahhoz, hogy eljátssza a tábornok megálmodta befolyásos szerepet, és bármilyen különleges egyezményeket kínált is a nyugatnémeteknek, azok nem merték felmondani az Egyesült Államokkal való szoros kapcsolatokat, amelyektől végső soron, mint azt a bonni politikusok jól tudták, erősen függtek. Az a kegyetlenség, amellyel a Szovjetunió eltiporta az 1968-as cseh reformokat, azt mutatta: a keleti szuperhatalomnak esze ágában sincs megengedni, hogy az érdekszférájába tartozó államok kialakítsák saját politikájukat, azt pedig végképp nem, hogy tagjai legyenek egy francia vezetésű, egész Európát magában foglaló konföderációnak.

De minden önhittsége ellenére De Gaulle olyan irányvonalakat jelképezett és erősített, amelyeket nem lehetett megállítani. Az Egyesült Államokkal és a Szovjetunióval szembeni viszonylagos katonai gyengeségük ellenére, a nyugat-európai államok fegyveres erői sokkal nagyobbak és erősebbek voltak, mint az 1945-öt követő időkben; két országnak atomfegyvere is volt, és már a célba juttató rendszerek kidolgozásán munkálkodott. „Európa gazdasági helyreállítása", mint azt később részletesen tárgyalni fogjuk, fényesen sikerült. De még ennél is jelentősebb, hogy a hidegháború korszaka – Európa két egymástól hermetikusan elzárt tömbre szakítása – az 1968-as csehszlovákiai szovjet bevonulás ellenére is enyhült. Willy Brandt 1969–1973 közötti látványos megbékélési politikája a Szovjetunióval, Lengyelországgal és Csehszlovákiával, de különösen az (eleinte nagyon vonakodó) NDK-val szemben főként azon alapult, hogy állandónak tekintette az 1945-ös határokat, és így a nyugat–keleti kapcsolatok virágzó korszakát nyitotta meg. Nyugati tőke és technológia áramlott át a vasfüggönyön túlra, és ez a „gazdasági *enyhülés*" a kulturális kapcsolatokra is átterjedt, valamint az emberi jogok 1975-ös Helsinki Egyezményére és azokra az erőfeszítésekre, amelyek arra irányultak, hogy elhárítsák a jövőbeli katonai „félreértéseket", és hogy kölcsönös haderőcsökkentést érjenek el. Mindehhez saját jól felfogott érdekükben, és – különösen a szovjet oldalon – igaz, némi elkerülhetetlen tartózkodással, áldásukat adták a szuperhatalmak. De talán a legfontosabb tény az az állandó nyomás volt, amelyet maguk az európaiak gyakoroltak *a közeledés* előmozdításáért, még akkor is, amikor a viszonyok hűvösebbé váltak Moszkva és Washington között – ezért ettől fogva már rendkívül nehéz volt mind a Szovjetunió, mind az USA számára megállítani ezt a folyamatot.[164]

Kettőjük közül az amerikaiak voltak sokkal jobb helyzetben ahhoz, hogy alkalmazkodjanak az új, pluralista nemzetközi környezethez. De Gaulle összes Amerika-ellenes gesztusa semmi volt a kínai–szovjet határvillongásokhoz, a kétoldalú kereskedelem megszüntetéséhez, az ideológiai förmedvényekhez és az egész földet átfogó diplomáciai összeütközéshez képest; a kínai–szovjet viszony 1969-re már

annyira súlyossá vált, hogy jó néhány megfigyelő szerint háborújuk elkerülhetetlennek látszott.[165] Akármilyen rossz néven vette is az amerikai kormányzat a francia akciókat, fegyveres erőiket aligha kellett ilyen veszekedések miatt felvonultatniuk. Mindenesetre a NATO-nak még mindig jogában állt Franciaország felett átrepülni, és az üzemanyagot szállító, Franciaországot átszelő csővezetéket üzemben tartani, Párizs pedig fenntartotta a Nyugat-Németországgal kötött különleges egyezményeket arra az esetre, hogy az ő csapatai is rendelkezésre álljanak, ha a Varsói Szerződés erői nyugat felé támadnának. Végül is az 1945 utáni amerikai politika alapvető axiómája természetesen az volt, hogy az Egyesült Államok hosszú távú érdeke egy erős és független (azaz a szovjet uralomtól független) Európa léte, és még azt is vállalta, hogy egy ilyen Európa egyszer gazdasági és talán diplomáciai versenytárssá is válhat. Ugyanez az ok késztette arra Washingtont, hogy támogassa az európai integrációt, és sürgesse Nagy-Britanniát, hogy lépjen be a Közös Piacba. A másik oldalról viszont a Szovjetunió nemcsak hogy bizonytalannak kezdte érezni magát azért, mert Nyugaton egy erős európai konföderáció rajzolódott ki, hanem aggódhatott is a vonzás miatt, amelyet egy ilyen testület a románokra, lengyelekre és a többi csatlós államra gyakorolhat. Moszkva számára a szelektív *enyhülés* politikája egyet jelentett a Nyugat-Európával való gazdasági kooperációval, részint mert ez technológiai és kereskedelmi előnyökkel járt, részint mert távolabb vonhatta az európaiakat az amerikaiaktól, valamint a Szovjetuniót Ázsiában provokáló Kína miatt. Hosszabb távon azonban egy virágzó, újraéledő Európa, amely a katonai ügyeket leszámítva minden vonatkozásban felülmúlná a Szovjetuniót (de talán ebben a tekintetben is erős lenne), aligha szolgálná a Szovjetunió legalapvetőbb érdekeit.[166]

Ha visszatekintve úgy látjuk is, hogy az Egyesült Államok volt előnyösebb helyzetben ahhoz, hogy alkalmazkodjék a világ erőviszonyainak változásaihoz, ez 1960 után azért még több évig nem volt nyilvánvaló. Először is, az „ázsiai kommunizmus" krónikus undort váltott ki, mert számos amerikai szerint a különbség csupán annyi volt, hogy most Mao Kínája szította a világforradalmat Hruscsov Szovjetuniója helyett. 1962-es határháborúja Indiával, azzal az országgal, amelyet Moszkvához hasonlóan Washington is meg akart nyerni magának, csak megerősítette azt a korábbi agresszív képet, amelyet a Kimoj és Macu szigetcsoporttal kapcsolatos összecsapások sugalltak. Az Egyesült Államok és Kína közötti enyhülés még alig volt elképzelhető a hatvanas évek elején, amikor Mao propagandagépezete azért denunciálta a Szovjetuniót, mert meghunyászkodott a kubai konfliktusban, és aláírta a korlátozott atomcsend-egyezményt a Nyugattal. Végül 1965 és 1968 között Kínára a maói „kulturális forradalom" okozta felfordulás nyomta rá a bélyegét, aminek következtében az ország krónikusan bizonytalannak és ideológiailag még elriasztóbbnak tetszett a washingtoni kormányzat szemében. Semmi sem mutatott tehát olyasmire, „ami valószínűvé tette volna az Egyesült Államokkal való jobb kapcsolatok kiépítését".[167]

Ráadásul ezekben az években magát az Egyesült Államokat is felkavarták a vietnami háború okozta problémák. Az észak-vietnamiak és a déli vietkongok a legtöbb amerikai szemében csupán a terjeszkedő ázsiai kommunizmus új megjele-

nési formái voltak, melyeket erőszakkal kell megfékezni, mielőtt további károkat okoznak. Mivel ezeket a forradalmi erőket Kína és a Szovjetunió biztatta és támogatta, az utóbbi két hatalmat (de talán legkivált a rendkívül kritikus pekingi rendszert) úgy látták, mint egy ellenséges, azaz a „szabad világ" ellen felsorakozó marxista koalíció részét. És valóban: amint a Johnson-kormányzat kiterjesztette a maga vietnami hadállásait, a washingtoni döntéshozók már elkezdtek aggódni amiatt, hogy milyen messzire tudnak elmenni *anélkül*, hogy kiprovokálnának egy, a koreai háborúban történtekhez hasonló kínai intervenciót.[168] A kínai kormány álláspontjáról nézve komoly vita tárgya lehetett a hatvanas években, vajon a Szovjetunióval kialakuló, északi összeütközés ugyanolyan baljós-e, mint az állandóan szaporodó amerikai katonai és légi hadműveletek délen. Bár az etnikailag különböző vietnamiakkal mindig is hagyományosan rivalizáló viszonyban voltak, és ugyancsak gyanús volt azoknak a hadi felszereléseknek a mennyisége, amelyet a Szovjetunió adott Hanoinak, ezek a feszültségek a Kennedy- és a Johnson-kormányzat idején mégis egyaránt láthatatlanok maradtak.

Egy ilyen, Vietnamban és Délkelet-Ázsia más részein is szimbolikus és gyakorlati módon folyó, hosszadalmas amerikai hadjáratnak nehéz volna eltúlozni a nemzetközi hatalmi rendszerre vagy akár az amerikai emberek pszichéjére gyakorolt hatását, akiknek az Egyesült Államok világszerepéről kialakított elképzeléseit ez a konfliktus még sokáig erősen befolyásolta, habár különböző módon. Azt a tényt, hogy ezt a háborút egy „nyílt társadalom" vívta, még nyíltabbá tette a Pentagon-jelentés, és más, a vérontásról és mindennek nyilvánvaló hiábavalóságáról szóló napi televíziós és hírlapi riportok is erről számoltak be. Ez volt ugyanis az első háború, amelyet az Egyesült Államok egyértelműen elvesztett, amely így semmissé tette a második világháború győzelmeit, és nimbuszok egész sorát rombolta le, kezdve a négycsillagos tábornokoktól egészen a „legokosabb és legjobb" értelmiségiekig, és nem kis mértékben elősegítette az amerikai társadalomban fennálló, a nemzet céljaival és prioritásaival kapcsolatos konszenzus repedezését. Most mindezt még infláció is kísérte, példa nélküli diáklázadások és zavargások, majd a Watergate-botrány, amely egy időre magát az elnöki rendszert kérdőjelezte meg, és sokak számára úgy teteszett, hogy a vietnami háború keserű és ironikus ellentmondásban van azzal, amit az Alapító Atyák tanítottak, és az egész világon népszerűtlenné tette az Egyesült Államokat. Végül pedig az a szégyentelenül hanyag bánásmód, amely a Vietnamból hazatérő besorozott katonákat fogadta, egy évtizeddel később váltotta ki a reakciót, és így biztosította, hogy ez a konfliktus nem fog kitörlődni a kollektív emlékezetből, és háborús emlékművek, könyvek, televíziós dokumentumfilmek, valamint személyes tragédiák egész sora emlékeztet majd rá. Mindez azt jelentette, hogy a vietnami háború – bár a vérveszteséget tekintve sokkal kisebb volt – hasonló hatást gyakorolt az amerikaiakra, mint az első világháború az európaiakra. Hatását főképpen *személyes* és *pszichológiai* szinten értékelték, azaz tágabban úgy értelmezték, mint az amerikai civilizáció és az amerikai alkotmányos intézmények válságát. És ebben az értelemben, teljesen függetlenül a konfliktus stratégiai és nagyhatalmi vonatkozásaitól, továbbra is élő marad.

De vizsgálódásunk szempontjából ez a két utóbbi szempont a legfontosabb, és van még róluk szólnivalónk. Először is, hasznos és kijózanító jelek utalnak arra, hogy a harci felszerelések és a gazdasági termelékenység nem mindig és nem automatikusan alakulnak át katonai *hatóerővé*. Ez persze nem rengeti meg e könyv gondolatmenetét, amely a gazdaság és technológia jelentőségét hangsúlyozza a nagyarányú, elhúzódó (és gyakran koalíciók által vívott) háborúk során, ahol a nagyhatalmak játsszák a főszerepet, és ahol mindegyik küzdő félnek szívügye a győzelem.

Gazdasági szempontból az Egyesült Államok termelékenysége körülbelül 50–100-szor akkora volt, mint Észak-Vietnamé; katonai szempontból olyan tűzereje volt, hogy (mint néhány héja hangoztatta), az ellenséget egészen a kőkorszakba bombázhatta volna vissza – és módjában állt volna, hogy atomfegyverrel elpusztítsa egész Délkelet-Ázsiát. De ez *nem* az a háború volt, amelyben ezt a fölényt jól ki lehetett használni. A hazai közvéleménytől és a világ reakciójától való félelem megakadályozta az atomfegyver használatát egy olyan ellenséggel szemben, amely az Egyesült Államok számára soha nem jelenthetett *életveszélyes* fenyegetést. Az amerikai közvélemény erős ellenérzést táplált ezzel az igen nagy véráldozatokat követelő és egyre kérdésesebb legitimitású és hatékonyságú konfliktussal szemben, és az efölötti aggodalom a hagyományos hadviselés módszereihez kényszerítette vissza a kormányzatot. Így korlátozták a bombázásokat, nem foglalhatták el a semleges Laoszon keresztül vezető Ho Si Minh-ösvényt, és nem foghatták el a Haipong kikötőbe fegyvereket szállító szovjet naszádokat. Fontos volt, hogy a két fő kommunista állam ne érezze magát provokálva, és kívül maradjon a háborún. Ez a feltétel a dzsungelekben és a rizsföldeken folytatott harcokat kisebb összecsapásokra szorította vissza, és olyan területre, ahol az amerikaiak tűzerejének és (helikopterrel szállított) mozgósított erejének előnyei eltörpültek, de nagy szükség volt a dzsungel-hadviselés technikájára és a csapatszellemre – ami sokkal egyszerűbb feladatnak bizonyult a csapatok összekovácsolódott töredékei számára, mint a besorozott katonák gyorsan cserélődő állományának. Habár Johnson Kennedy álláspontját követte abban, hogy mind több csapatot küldött Vietnamba (1969-ben érte el 542 000 katonával a csúcsot), mégsem tudta soha kielégíteni Westmoreland igényeit, és mivel a kormány tartotta magát ahhoz a nézethez, hogy ez csak egy kisebb konfliktus, nem volt hajlandó mozgósítani a tartalékosokat, sem pedig a gazdaságot alárendelni a háború érdekeinek.[169]

A harcot az Egyesült Államoknak saját valódi katonai ereje szempontjából kedvezőtlen feltételek mellett kellett megvívnia, s ennek nehézségei súlyosabb politikai problémát tükröztek, azaz az eszközök és a célok között levő ellentmondást, mintha csak Clausewitz mondotta volna. Az észak-vietnamiak és a vietkongok azért küzdöttek, amiben nagyon erősen hittek, azok pedig, akik nem harcoltak, kétségtelenül alá voltak vetve egy totalitárius, szenvedélyesen nacionalista rezsimnek. Ezzel ellentétben a dél-vietnami kormányzati rendszer korruptnak és népszerűtlennek látszott, és jól láthatóan kisebbségben volt: rossz szemmel nézték a buddhista szerzetesek, és nem támogatta a megijedt, kizsákmányolt és a háborúban megfáradt parasztság sem; azok a bennszülött csoportok pedig, akik lojálisak

voltak a rendszerhez, és gyakran eredményesen harcoltak, nem voltak elegendőek ahhoz, hogy ezzel a belső rothadással sikerrel szálljanak szembe. Ahogy a háború eszkalálódott, egyre több amerikai kérdőjelezte meg a saigoni rendszerért folyó harc hatékonyságát, és aggódott amiatt, hogy ez a háború már magát az amerikai fegyveres erőket korrumpálja; a harci kedv hanyatlott, nőtt a cinizmus, a fegyelmezetlenség, a kábítószer-fogyasztás, a prostitúció, a „kis sárgákkal" szemben a faji előítélet, megszaporodtak a csatamezőkön való atrocitások, nem beszélve az Egyesült Államok valutájának vagy stratégiai helyzetének romlásáról. Ho Si Minh kijelentette, hogy számukra a tíz az egyhez arányú emberveszteség is elfogadható, és amikor elég elhamarkodottak voltak ahhoz, hogy elhagyják a dzsungelt, és megtámadják a városokat (például az 1968-as Tet-offenzíva során), akkor ez a veszteség gyakran be is következett, de mindennek ellenére is tovább folytatták a küzdelmet. Ez a fajta akaraterő nem volt olyan magától értetődő Dél-Vietnamban, és a háború ellentmondásaitól egyre inkább megzavarodott amerikai társadalom sem volt már hajlandó mindent feláldozni a győzelemért. Bár az utóbbi érzés kétségtelenül érthető, ha figyelembe vesszük, hogy melyik oldalon mi forgott kockán, hiszen az egész háború azt bizonyította, hogy egy nyílt demokrácia képtelen megnyerni egy csupán félig-meddig magáénak érzett háborút. Ez volt az az alapvető ellentmondás, amelyen sem McNamara rendszerelemzései, sem a guami támaszpontokról induló B–52-es bombázók sem változtathattak.[170]

Még Saigon eleste (1975. április) után is több mint egy évtizeddel, a sajtóból még mindig özönlő, a konfliktust különböző oldalait megvilágító könyvekkel a hátunk mögött sem tudjuk még mindig egyértelműen eldönteni, hogy mekkora hatással volt ez a háború az Egyesült Államok világban elfoglalt helyzetére. Nagyobb perspektívából, mondjuk 2000-ből vagy 2020-ból visszatekintve, meglehet, úgy látjuk majd: hasznos volt az a sokk, amit a világraszóló amerikai gőgre mért (vagy arra, amit Fulbright szenátor „az erő arroganciájának" nevezett), mert arra kényszerítette az országot, hogy mélyebben elgondolkodjék politikai és stratégiai prioritásairól, és érzékenyebben alkalmazkodjék az 1945 óta már oly sokat változott világhoz – egyszóval ahhoz a sokkoláshoz hasonlítható, amely a szovjeteket a krími vagy az angolokat a búr háborúban érte, és amely mindkét országban jótékony reformokkal és a helyzet újraértékelésével járt együtt.

Abban az időben azonban a háború rövid távú hatásai csak károkat okozhattak. A háborús kiadások hatalmas megnövekedése és a Johnson-féle „nagy társadalom" költségeinek vele egyidejű hirtelen megemelkedése rendkívül kártékonyan hatott az amerikai gazdaságra. Amíg az Egyesült Államok Vietnamba öntötte a pénzt, addig a Szovjetunió egyre nagyobb összegeket költött a nukleáris erők és a tengerészet fejlesztésére (úgyhogy a két ország hozzávetőleges stratégiai egyensúlyba került), ami ezekben az években alakult át a globális hadihajó-diplomácia legfőbb erejévé, és ez a növekvő egyenlőtlenség csak nőtt azáltal, hogy az amerikai választók az 1970-es évek második felében a katonai kiadások növelése ellen foglaltak állást. 1978-ban, a „nemzetbiztonsági kiadások" a nemzeti össztermék-nek mindössze 5%-át tették ki, ami alacsonyabb volt, mint az ezt megelőző harminc évben bármikor.[171] A fegyveres erők küzdőszelleme hanyatlott, részint a

háború, részint a háború utáni megszorítások miatt. A CIA-ban és más hivatalokban végrehajtott átszervezésekre a visszaélések leleplezése miatt szükség volt ugyan, de ezek kétségkívül csökkentették e hivatalok hatékonyságát. Még az együttérző szövetségesek is aggódtak amiatt, hogy Amerika csak Vietnamra összpontosítja figyelmét; a nyugat-európai és harmadik világbeli közvéleményt elidegenítette Amerikától az a tény, hogy egy korrupt rendszer támogatójaként küzd, és ez döntő tényező volt abban, amit néhány író úgy nevezett: az USA „elidegenedett" a világtól.[172] Ez ahhoz vezetett, hogy Amerika teljesen elhanyagolta Latin-Amerikát, és hogy a Kennedy által annyira kívánt „Szövetség a haladásért" mozgalmat az antidemokratikus rendszereknek nyújtott katonai segítséggel és ellenforradalmi akciókkal helyettesítette (pl. az 1956-os intervenció a Dominikai Köztársaságban). Az a vietnami háború utáni, kétségtelenül lezáratlan vita, mely arról szólt, a föld régiói közül melyikért *fog* vagy *nem fog* harcolni az Egyesült Államok a jövőben, meglehetősen irritálta a létező szövetségeseket, bátorította ellenségeit, és maga után vonta azt, hogy a bizonytalan semlegesek fontolóra vegyék, hová is álljanak. Az ENSZ-viták során az amerikai delegáció egyre támadottabbnak és elszigeteltebbnek érezte magát. Messze eltávolodtunk már Henry Luce-nak attól a kijelentésétől, hogy az emberek testvériségében az Egyesült Államok lesz majd a nemzetek idősebb testvére.[173]

A vietnami háború másik hatalompolitikai következménye az volt, hogy legalább egy évtizedre elfedte Washington szeme elől a kínai–szovjet szakítás mélységét, és így az esélyt arra, hogy kifejlessze azt a politikát, amellyel az ügyet kezelhetné. Ezért meglepő volt, hogy ezt a hanyagságot csakhamar helyrehozták, nem sokkal azután, hogy a kommunizmus elszánt ellensége, Richard Nixon 1969 januárjában elnöki hivatalába lépett. Gaddis professzor szerint Nixonban megvolt „az ideológiai merevség és a politikai pragmatizmus egyedi kombinációja"[174] – és az utóbbi különösen a külföldi nagyhatalmakkal való viselkedése során vált nyilvánvalóvá. Noha Nixon nem szerette a hazai radikálisokat, és ellenséges érzelmeket táplált Chilével szemben Allende szocialista politikája miatt, arra azonban büszke volt, hogy a globális diplomáciában mellőzi az ideológiát. Számára nem volt nagy ellentmondás aközött, hogy 1972-ben elrendelje Észak-Vietnam bombázásának nagymértékű fokozását, ezzel is siettetvén az északiak kivonulását délről, és aközött, hogy még ugyanabban az évben Kínába utazzék, hogy Mao Ce-tunggal elássa a csatabárdot. Még jelentősebb volt, hogy Henry Kissingert választotta nemzetbiztonsági tanácsadójává (és később külügyminiszterré). Kissinger a világot történetében értelmezte, és relativisztikusnak látta: a történelmi eseményeket nagyobb összefüggéseikben és egymáshoz való viszonyukban kell vizsgálni, a nagyhatalmakat pedig annak alapján kell megítélni, hogy mit csináltak, és nem annak alapján, hogy milyen ideológiát alkalmaznak az ország határain belül; a biztonság abszolutista keresése utópia, hiszen az mindenki mást teljesen bizonytalanná tenne – az ember csak a relatív biztonság elérésében reménykedhet, amely a világ ügyeinek meglehetős erőegyensúlyán alapul, azon az érett felismerésen, hogy a világ színpada soha nem lesz tökéletesen harmonikus, és késznek kell mutatkozni az alkura. Éppúgy, mint azok az államférfiak, akikről értekezett (Metternich, Castle-

reagh, Bismarck), maga Kissinger is érezte, hogy „a bölcsesség mind az emberi, mind a nemzetközi ügyekben ott kezdődik, ha tudjuk, hol kell megálljt mondani".[175] Olyan aforizmákat gyártott, mint Palmerston („Nincsenek állandó ellenségeink") vagy Bismarck („A Kína és a Szovjetunió közti viszálykodás akkor szolgálta legjobban céljainkat, amikor mindkét féllel szorosabb kapcsolatot tartottunk fenn, mint ők egymással."),[176] és ezek a mondások és tartalmuk Kennan óta az amerikai diplomáciában semmihez sem voltak hasonlíthatók. Igaz, Kissingernek sokkal több esélye volt arra, hogy irányítsa a politikát, mint a XIX. századi európai államférfiak e rokon szellemű csodálójának.[177]

Végül Kissinger felismerte az amerikai hatalom korlátait, nemcsak abban az értelemben, hogy az Egyesült Államok nem tudott fenntartani egy elhúzódó háborút Délkelet-Ázsia dzsungeljeiben *és* ezzel egyidejűleg más, fontosabb érdekeit is képviselni, hanem azért is, mert mind ő, mind Nixon érzékelte, hogy a világ egyensúlya változik, és új erők ássák alá a két szuperhatalom eleddig kétségbe nem vont hatalmát. A két utóbbi persze még mindig sokkal előbbre járt a szoros értelmében vett katonai erő szempontjából, de más tekintetben a világ sokkal több pólusúvá vált. „Gazdasági tekintetben – mint azt 1973-ban megjegyezte – legalább öt nagyobb csoportosulás figyelhető meg. Politikailag viszont már sokkal több befolyási központ alakult ki." Kennant visszhangozva (és kiegészítve), öt fontos régiót nevezett meg: az Egyesült Államokat, a Szovjetuniót, Kínát, Japánt és Nyugat-Európát – és mint nem sokan Washingtonban és (talán) mint mindenki Moszkvában, örömmel fogadta ezt a változást. A nagyhatalmak *koncertje,* ahol mindegyik egyensúlyozza a másikat, és egyik sem uralkodik a másik felett, „biztonságosabb világ és jobb világ" volna, mint egy kétpólusú helyzet, amelyben „az egyik oldal nyeresége a másik számára abszolút veszteségnek tűnik".[178] Kissinger biztos volt képességeiben, hogy egy ilyen pluralisztikus világban is meg tudja védeni az amerikai érdekeket, és ezért az amerikai diplomácia megújítását követelte a szó legtágabb értelmében.

Az 1971 utáni stabil kínai–amerikai *közeledés* okozta diplomáciai forradalom mély hatást gyakorolt „az erők globális korrelációjára". Bár Japánt a meglepetés erejével érte Amerika lépése, mégis úgy gondolta, felveheti a kapcsolatot a Kínai Népköztársasággal, s ez csak tovább növelte virágzó kereskedelmét Ázsiával. Úgy látszott, Ázsiában vége a hidegháborúnak, de talán helyénvalóbb volna úgy fogalmazni, hogy a hidegháború bonyolultabbá vált: például a korábban Washington és Peking közötti titkos diplomáciai csatorna szerepét játszó Pakisztán mindkét hatalom támogatását élvezte az Indiával történt 1971-es összecsapása során; Moszkva pedig, mint az előrelátható volt, intenzíven támogatta Új-Delhit. Európában is megváltoztak az egyensúlyi viszonyok. A Kremlt megriasztotta Kína ellenségessége, megdöbbentette Kissinger diplomáciája, és ezért bölcsebbnek vélte megkötni a SALT I egyezményt, és bátorította a kapcsolatépítési próbálkozásokat a vasfüggöny mögötti országokkal. Akkor is a háttérben maradt, amikor az 1973-as arab–izraeli háború alatt, illetve az Egyesült Államokkal való összeütközést követően Kissinger megkezdte „ingázó diplomáciáját", hogy kibékítse Egyip-

tomot és Izraelt, amivel valójában a Szovjetuniót szorította ki minden jelentős pozícióból.

Nem tudjuk, milyen hosszan tarthatta volna fenn Kissinger ezt a Bismarck stílusú bűvészkedést, ha a Watergate-botrány nem söpörte volna ki Nixont a Fehér Házból 1974 augusztusában, és sok amerikaiban nem ébresztett volna még nagyobb gyanút saját kormányával szemben. A külügyminiszter mindenesetre Ford elnöksége alatt is a helyén maradt, de egyre kisebb mozgástérrel rendelkezett. A védelmi költségvetés követelményeit a kongresszus gyakran megnyirbálta. 1975 februárjában megszüntették a segélyek folyósítását Dél-Vietnamnak, Kambodzsának és Laosznak, alig néhány hónappal azelőtt, hogy ezeket az államokat lerohanták volna. Az elnök háborúval kapcsolatos jogkörét szabályozó törvény csökkentette az elnök jogait, hogy külföldön amerikai csapatokat vethessen be. A kongresszus nem szavazta meg, hogy CIA-pénzeket és fegyvereket küldjenek Angolába, a szovjet–kubai intervenció ellen harcoló nyugatbarát frakciók megsegítésére. A republikánus jobboldal egyre türelmetlenebbé vált az országhatárokon túli amerikai hatalom hanyatlása láttán, és azzal vádolta Kissingert, hogy feladta a nemzeti érdekeket (Panama-csatorna), és elhagyta a régi barátokat (Tajvan); a külügyminiszter pozíciója tehát már azelőtt megrendült, mielőtt Ford az 1976-os választások során kiesett a hatalomból.

Mivel az 1970-es években az Egyesült Államok súlyos társadalmi-gazdasági problémákkal küzdött, és mivel a különböző politikai csoportosulások megpróbálták belenyugodni az USA csökkenő nemzetközi jelentőségébe, talán elkerülhetetlen is volt, hogy a külpolitika sokkal szeszélyesebbé váljék, mint csendesebb időkben. Mindazonáltal az ezt követő néhány évben voltak olyan fordulatok a politikában, amelyek bármilyen mértékkel mérve figyelemre méltóak. Carter a valóban elismerésre méltó Gladstone- és Wilson-féle elvekkel, az „igazságosabb" világrend teremtésének heves vágyától vezérelve lépett be a nemzetközi rendszerbe, amelyben sok más szereplő (különösen a világ „zűrzavaros" pontjain) egyáltalán nem akarta politikáját a zsidó–keresztény elvek alapján irányítani. Mivel a „harmadik világ" igen elégedetlen volt a gazdag és szegény nemzetek között tátongó szakadékkal – amelyet csak tovább mélyített az 1973-as olajválság –, egyszerre volt abban bölcsesség és nagylelkűség, ahogyan Carter az észak–déli kooperációra törekedett, ugyanúgy, mint ahogy az újratárgyalt, a Panama-csatornával kapcsolatos szerződés feltételeit is a józan ész diktálta, és abban is, ahogy nem volt hajlandó Latin-Amerika összes reformmozgalmát a marxizmussal azonosítani. Carter megérdemelt elismerést aratott azért, hogy az 1978-as Camp David-i egyezményt az ő „közvetítő szerepe" hozta létre Egyiptom és Izrael között – habár nem lett volna szabad meglepődnie azon a kritikai reakción, amely más arab nemzetek oldaláról érte, aminek következtében viszont a Szovjetuniónak nyílt lehetősége arra, hogy erősítse kapcsolatait a Közép-Kelet radikálisabb államaival. A Carter-kormányzat azonban minden nemes szándéka ellenére is megfeneklett annak a bonyolult világnak a zátonyain, amely egyre kevesebb hajlandóságot mutatott arra, hogy kitartson az amerikai tanácsok és saját politikai következetlenségei mellett (amelyeket persze gyakran a kormányzaton belüli viták okoztak).[179] Bár az

tekintélyelvű jobboldali – az emberi jogokat megsértő – rezsimeket az egész világon elítélték, és megpróbáltak nyomást gyakorolni rájuk, Washington mégis tovább támogatta a zaire-i Mobutu elnököt, a marokkói Hasszán királyt és egészen 1979-es menesztéséig, az iráni sahot, akinek ügye egyébként a túszválsághoz is vezetett, később pedig a megmentésükre irányuló, kudarcot valló kísérlethez.[180] A világ más részein – Nicaraguától Angoláig – a kormánynak nem sikerült olyan demokratikus-liberális erőket találnia, akik támogatásra érdemesek, bár habozott elkötelezni magát a marxista forradalmárok ellen is. Carter is szerette volna alacsony szinten tartani a védelmi kiadásokat, de megzavarta az a tény, hogy a Szovjetunióval való enyhülés sem az ország fegyverkezési költségeinek, sem harmadik világbeli akcióinak nem vetett gátat. Amikor a szovjet csapatok 1979 végén lerohanták Afganisztánt, Washington, amely akkor már jelentősen növelte védelmét, visszavonta a SALT II egyezményt, lemondta a Moszkvába irányuló gabonaszállítást, és egy olyan „erőegyensúlyi" politikát kezdett folytatni – különösen Brzezinski ünnepelt kínai és afganisztáni látogatása során –, amilyet az elnök mindössze négy évvel korábban még élesen elítélt.[181]

Ha Carterről azt állítjuk, hogy hivatalba lépésekor egyszerű receptekkel akarta megoldani a bonyolult világ problémáit, akkor az 1980-ban hivatalba lépő utódjának receptjeit sem tarthatjuk kevésbé egyszerűnek – legfeljebb drasztikusan másfélének. A Reagan-kormányzat részese volt egy olyan érzelmi reakciónak, hogy az Egyesült Államokban az elmúlt húsz évben minden „tönkrement", s ez ellen lázadni kell. Egy olyan választói földcsuszamlás lökte őket a felszínre, amelyet nagyban befolyásolt az iráni megaláztatás, ideológiai világképük pedig olykor egyszerűen manicheus volt – így a Reagan-kormányzat elhatározta, hogy egészen új irányba tereli a hajót. A *détente*-nak vége volt, hiszen az csupán a szovjet expanzionizmus álarcául szolgált. Minden irányban növelték a fegyverkezést. Az emberi jogokat levették a napirendről: „az autokrata kormányzás" volt a legkedvesebb alapelv. Meglepő módon még a „kínai kártya" is gyanús volt, mert a republikánus jobboldal Tajvant támogatta. Mint várható volt, e leegyszerűsített gondolkodásmód nagyjában-egészében zátonyra futott a külvilág realitásain, nem is beszélve a kongresszus és a közvélemény ellenállásáról, amely szerette elnöke patriotizmusát, de hidegháborús politikáját gyanakvással szemlélte. Nem engedélyeztek semmiféle intervenciót Latin-Amerikában vagy bármilyen dzsungellal borított és ezért Vietnamra emlékeztető térségben. A nukleáris fegyverkezési verseny fokozódása általános kellemetlen közérzetet okozott, és a közvélemény nyomása is a fegyverkorlátozási megbeszélések felújítását sürgette, különösen akkor, amikor a kormányzat támogatói azt hangoztatták, hogy képesek lennének a Szovjetunió felett győzedelmeskedni egy nukleáris összecsapás során. Összeomlottak azok a tekintélyelvű, trópusi rendszerek, amelyek gyakran azért vesztettek népszerűségükből, mert kapcsolatba hozták őket az amerikai kormánnyal. Az európaiakat megzavarta az a logika, amely nekik megtiltotta, hogy földgázt vásároljanak a Szovjetuniótól, de az amerikai farmeroknak megengedte, hogy ugyanoda gabonát adjanak el. A Közép-Keleten a Reagan-kormányzat képtelen volt arra, hogy nyomást gyakoroljon Begin Izraeljére, és ez ellentmondott annak a

stratégiának, hogy az arab világot egy szovjetellenes fronttá tömörítsék. Az ENSZ-ben az Egyesült Államok elszigeteltebb volt, mint valaha, és 1984-re az UNESCO-ból is visszavonult – ez a helyzet eléggé megdöbbentette volna Franklin Delano Rooseveltet. Öt év alatt az USA megduplázta védelmi költségvetését, és így nagyobb hadi felszerelése volt, mint 1980-ban, az azonban egyre inkább kétségesnek látszott, hogy a Pentagon megkapja-e fáradozásaiért a méltó jutalmat, amiként az is, vajon féken tudja-e tartani a fegyvernemek közötti vetélkedést.[182] A hatalmas győzelemként elkönyvelt esemény, Grenada elfoglalása *hadműveleti* szempontból aggasztóan emlékeztetett egy Gilbert és Sullivan-féle bohózatra. És végül még az együttérző megfigyelők is azt kérdezték, hogy ki tud-e dolgozni ez a kormányzat egy koherens nagystratégiát akkor, amikor oly sok tagja állandóan veszekszik egymással (még azután is, hogy Haig lemondott a külügyminiszteri posztról) és amikor úgy látszott, hogy a főnök kevés figyelmet fordít a kritikus kérdésekre és amikor (kevés kivétellel) az egész külvilágot etnocentrikus szemüvegen át nézi.[183]

Számos kérdésre visszatérünk még az utolsó fejezetben. Azért soroltuk fel *együtt* a Carter- és a Reagan-kormányzat különféle problémáit, mert együttes erővel vonták el a figyelmet azoktól a nagyobb erőktől, amelyek a világ hatalmi politikáját alakították – és legfőképp attól a kétpólusú világból a sokpólusú világba való átmenettől, amelyet Kissinger már sokkal korábban felismert, és amelyhez sokkal korábban kezdett alkalmazkodni. (Mint látni fogjuk, a politikai és gazdasági hatalom három új központja – Nyugat-Európa, Kína és Japán – sem volt mentes a problémáktól.) Még ennél is fontosabb, hogy a Nicaragua, Irán, Angola és Líbia stb. kiéleződő problémáira fordított amerikai figyelem egyre inkább elfedte azt a tényt, hogy maga a Szovjetunió volt az az ország, amelyre leginkább hatottak a világpolitika 1970-es évtizedbeli változásai – ez viszont olyan gondolat, ami bővebb fejtegetést igényel még e fejezeten belül.

Senki nem kételkedett abban, hogy a Szovjetunió ezekben az években megnövelte katonai erejét. Mint azonban Adam Ulam professzor megjegyzi, más fejlemények következtében ez csak azt jelentette, hogy

> a Szovjetunió vezetői abban a helyzetben voltak, hogy értékeljék azt a felfedezést, amelyet számos amerikai megtett a negyvenes és ötvenes években: a megnövekedett erő nem feltétlenül – különösen az atomkorban nem – nyújt nagyobb biztonságot. Csaknem minden szempontból, gazdaságilag és katonailag, mind abszolút, mind relatív mértékkel mérve, a Szovjetunió Brezsnyev alatt sokkal hatalmasabb volt, mint Sztálin idején. És ehhez a nagyon megnövelt erőhöz is új nemzetközi fejlemények és külföldi szerepvállalások is társultak, amelyek a szovjet államot sebezhetőbbé tették a külvilággal és a világpolitika zűrzavarával szemben, mint amilyen, mondjuk, 1952-ben volt.[184]

Az Egyesült Államok a Carter-kormányzat utolsó éveiben már kezdeményezte a védelem növelését – ami nagy ütemben folytatódott a Reagan-kormányzat alatt –, és ez azzal fenyegetett, hogy visszaállítja az USA katonai fölényét a stratégiai atomfegyverzet terén, valamint fokozza az USA tengeri fölényét, és minden koráb-

binál nagyobb súlyt helyez a fejlett technológiára. A bosszús szovjet válasz, hogy őket nem lehet túlköltekezni vagy a fegyverkezésben felülmúlni, nem tudta elleplezni azt a kínos tényt, hogy ez megnövekedett nyomás alá helyezné azt a gazdaságot, amely amúgy is lelassult, és egyáltalán nem volt abban a helyzetben, hogy részt vehessen a csúcstechnológia versenyfutásában.[185] Az 1970-es évek végére a Szovjetunió abba a zavarba ejtő helyzetbe került, hogy nagy mennyiségű külföldi *gabona*behozatalra volt szüksége, hogy a technológiáról ne is beszéljünk. Kelet-európai csatlós-birodalma – eltekintve a válogatott kommunista pártkáderektől – egyre elégedetlenebbé vált, különösen nagy gondot jelentettek a békétlen lengyelek, habár a 68-as csehszlovákiai bevonulás megismétlése csak kis könnyebbséget ígért. Délen az afgán ütközőállam elvesztésétől (vagyis a kínai befolyás térnyerésétől) való félelem váltotta ki az 1979-es államcsínyt, ami nemcsak katonai ingoványnak mutatkozott, hanem tragikus hatása volt a Szovjetunió külföldi megítélésére is.[186] A Csehszlovákiában, Lengyelországban és Afganisztánban tanúsított szovjet magatartás mind Nyugat-Európában, mind Afrikában rendkívüli mértékben csökkentette a Szovjetunió „modell"-értékét. Zavaró jelenség volt a mohamedán fundamentalizmus a Közép-Keleten, ami azzal fenyegetett (éppúgy, mint Iránban), hogy dühét ugyanúgy tölti ki a helyi kommunistákon, mint az Amerika-barát csoportosulásokon. Mindezeken túl megvolt a könyörtelen kínai ellenségeskedés, ami hála az afgán és vietnami bonyodalmaknak, még sokkal határozottabbnak tetszett az 1970-es évek végén, mint néhány évvel korábban.[187] Ha egyáltalán beszélhetünk „Kína elvesztéséről", akkor a két szuperhatalom közül a Szovjetunió volt az, amelyik elvesztette. Végül az etnocentrizmus és az elaggott vezetők beteges gyanakvása, a hazai elit, a *nómenklatúra* minden új kezdeményezést csírájában elfojtó viselkedése a Szovjetunió számára talán még nehezebbé tette a világ új erőviszonyaihoz való alkalmazkodást, mint amilyen az az USA számára volt.

Mindennek némi vigasztalást kellett volna jelentenie Washington számára, és elvezethetett volna a külpolitikai problémák nyugodtabb és bölcsebb szemléletéhez, még akkor is, ha ezek váratlanok és kellemetlenek voltak. Néhány kérdésben a Reagan-kormányzat bevallottan pragmatikusabbá és békülékenyebbé vált ugyan, így például a Tajvannak nyújtott korábbi támogatás módosításában. Az 1979–80-as választási kampány nyelvezetétől azonban nehéz volt megszabadulni, talán éppen azért, mert az nem puszta retorika volt, hanem a világrend és benne az Egyesült Államok előre meghatározott helyének fundamentalista látásmódja is. Mint az a múltban oly gyakran megtörtént, efféle érzelmek dédelgetése mindig is nehezítette, hogy az országok úgy fogják fel a külügyeket, ahogyan azok kialakultak, nem pedig úgy, ahogyan azoknak – szerintük – lenniük kellene.

A gazdasági egyensúly változásai, 1950–1980

1971 júliusában Richard Nixon Kansas Cityben, a tömegtájékoztatás vezetőinek egy csoportja előtt megismételte azt a véleményét, hogy szerinte a világ gazdasági hatalma most öt pontban sűrűsödik, ezek: Nyugat-Európa, Japán, Kína, a Szovjetunió és az Egyesült Államok. „Ez az az öt ország, amely meg fogja határozni a gazdaság jövőjét, és *mivel a gazdasági hatalom lesz a többi hatalom kulcsa,* ezért az egész világ jövőjét jelenti a század utolsó harmadában."[188] Feltéve, hogy a gazdasági erő fontosságáról tett elnöki megjegyzés érvényes, szükséges megvizsgálnunk a hidegháború kezdete óta a világgazdaságban lezajlott változásokat. Noha a nemzetközi kereskedelmet és a fellendülést néhány negatív tényező befolyásolta (különösen az 1970-es években); bizonyos alapvető és hosszú távon ható tendenciák megfigyelhetők, amelyek minden valószínűség szerint a jövőben is meghatározó szerepet fognak játszani a világpolitika alakításában.

Az itt felhasznált összehasonlító gazdasági statisztikákban – hasonlóan e könyv előző fejezeteihez – nem törekedhetünk teljes pontosságra. A kormányok és nemzetközi szervezetek által alkalmazott statisztikusok egyre növekvő száma és a Mulhall-féle *Dictionary of Statistics* megjelenése óta alkalmazott bonyolultabb módszerek fejlődése azt mutatja, hogy rendkívül nehéz helyes összehasonlításokat végezni. A „zárt" társadalmak adataikat gyakran visszatartják, a jövedelem és a termelés mérésének módja országonként változik, és váltakoznak a valutaárfolyamok is (különösen 1971 óta, amikor elhagyták az aranyparitást, és bevezették a lebegő árfolyamokat) – mindezek a tényezők együttesen egyre inkább kétségessé teszik *bármely* gazdasági adatsor hitelességét.[189] Másrészről viszont meglehetősen nagy megbízhatósággal lehet egyszerre több statisztikai mutatót alkalmazni, hogy ezeket összefüggésbe hozva egymással, kimutassuk az adott időben működő tendenciákat.

Az első és messze legfontosabb jellemvonás az, amit Bairoch nagyon helyesen így ír le: „a világ ipari termelésében példa nélkül álló növekedés"[190] mutatkozott a II. világháború utáni évtizedekben. 1953 és 1975 között e növekedési arányszám átlaga igen jelentős, 6 százalék volt egész évben (egy főre számítva 4%), és még az 1973–80-as időszakban is 2,4% volt az átlagos évenkénti növekedés, ami történelmi mértékkel mérve igen jelentős. Bairoch saját számításai a „világ gyáripari termeléséről" – amelyet alapvetően megerősítenek Rostow adatai a „világ ipari termeléséről"[191] – ízelítőt adnak e szédítő növekedésről (lásd a *39. táblázat*ot).

Mint Bairoch is megjegyzi: „A világ ipari össztermelése 1953 és 1973 között volumenben azzal a másfél évszázaddal hasonlítható össze, ami 1800 és 1953 között telt el."[192] A háború sújtotta gazdaságok újjáépítése, az új technológiák kifejlesztése, a mezőgazdasággal szemben a gyáripar folyamatos növekedése, a tervgazdaságot folytató országokban a hazai források hasznosítása és az iparosodás növekedése a harmadik világban – mind ezt a drámai változást segítették elő.

A világkereskedelem volumene 1945 után ugyanezen okokból, de még látványosabban nőtt, ellentétben a két világháború közötti korszakra jellemző arányokkal.

39. TÁBLÁZAT **A világ gyáripari termelése 1830–1980 között**[193]

(1900 = 100)

Év	*Össztermelés*	*Évi növekedés %-ban*
1830	34,1	0,8
1860	41,8	0,7
1880	59,4	1,8
1900	100,0	2,6
1913	172,4	4,3
1928	250,8	2,5
1938	311,4	2,2
1953	567,7	4,1
1963	950,1	5,3
1973	1730,6	6,2
1980	3041,6	2,4

40. TÁBLÁZAT **A világkereskedelem mutatói 1850–1971 között**[194]

(1913 = 100)

1950	10,0	1938	103
1896–1900	57,0	1948	103
1913	100,0	1953	142
1921–25	82	1963	269
1930	113	1968	407
1931–35	93	1971	520

41. TÁBLÁZAT **A világ össztermelésének százalékos növekedése 1948–1968 között**[195]

	1948–58	*1958–68*
Mezőgazdasági termékek	32%	30%
Ásványok	40%	58%
Ipari termékek	60%	100%

Még biztatóbb volt, mint azt Ashworth megjegyzi, hogy 1957-re – a világkereskedelemben először – az ipari termékek forgalma felülmúlta a mezőgazdasági termékekét és a nyersanyagokét, ami pedig annak volt köszönhető, hogy a gyárak össztermelésének növekedése ezekben az évtizedekben lényegesen magasabb volt, mint a mezőgazdasági javak és az ásványok (amúgy nagy arányú) előállításának növekedése.

Ez az egyenlőtlenség bizonyos fokig magyarázható az ipar és kereskedelem (különösen a közös piaci) fejlett országok *közötti* nagyarányú növekedésével, de a mezőgazdasági termékek és nyersanyagok iránti növekvő igény és a mind több harmadik világbeli országban végbement iparosítás azt jelentette, hogy ezen országok egy részében a gazdaság is gyorsabban növekedett ezekben az évtizedekben, mint a XX. században bármikor.[196] Bár a nyugati imperializmus sok társadalomnak nagy kárt okozott a világ más részein, az export és az általános gazdasági növekedés ezekben a társadalmakban akkor lépett a legnagyobbat előre, amikor az ipari országok az expanzió szakaszába léptek. A kevésbé fejlett nemzetek, Foreman-Peck szerint, látványosan gyarapodtak a XIX. században, amikor az angolokéhoz hasonlító „nyitott" gazdaságok gyorsan fejlődtek – de pontosan ezek kerültek a legrosszabb helyzetbe, amikor az 1930-as években az egész ipari világot válság sújtotta. Az 1950-es és 1960-as éveket szintén a gyors növekedési arányok jellemezték, mivel a fejlett országok is fellendültek, tehát nőtt a nyersanyagszükséglet és az iparosítás.[197] Az 1953-as mélypont után (6,5 százalék) Bairoch adatai szerint a harmadik világ részesedése az ipari termelésből egyenletesen nő: 8,5% 1963-ban, 9,9 1973-ban, és végül 12% 1980-ban.[198] A CIA becslései szerint a kevésbé fejlett országok részesedése a „bruttó világtermelésből" szintén nő; 11,1-ről (1960) 12,3-ra (1970), majd 14,8%-ra (1980).[199]

A harmadik világ puszta népességszámát alapul véve azonban a világ termeléséből rájuk eső rész még mindig aránytalanul alacsony volt – szegénységük pedig megdöbbentő. Az egy főre jutó átlagos bruttó nemzeti termék az ipari országokban 10 660 dollár volt 1980-ban, de a közepes jövedelmű országokban (mint pl. Brazília) már csak 1580 dollár, és megdöbbentően kevés: 250 dollár egy olyan rendkívül szegény országban, mint mondjuk Zaire.[200] Valójában arról volt szó, hogy bár a világtermelésből kivett részük *összességében* emelkedett ugyan, de a nyereség nem egyenletesen oszlott el az összes elmaradott ország között. A trópusi országok gazdagsága között még akkor is jelentős volt a különbség, amikor a gyarmatosítók visszavonultak – mint ahogyan a gyarmatosítás előtt is sok esetben nagy volt a különbség. A különböző országok termékei iránt megnyilvánuló váltakozó kereslet, a segélyek egyenlőtlen elosztása, az éghajlat, a politika viszontagságai, a környezetbe való beavatkozás és a rajtuk kívül álló gazdasági erők mind kedvezőtlenül érintették ezeket az országokat. A polgárháborúk, a gerillaharcok vagy a parasztok erőszakos letelepítése visszavetette a mezőgazdasági termelést és kereskedelmet. A földimogyoró vagy például az ón csökkenő világpiaci ára csaknem csődbe juttathatta ezeket a monokultúrás gazdaságokat. A magas kamatlábak vagy az USA-dollár árának emelkedése súlyos csapást jelenthetett. A nyugati orvostudomány bizonyos betegségek gyógyításában elért sikerei folyamatos népes-

ségnövekedést idéztek elő, ami növelte a mezőgazdasági termékek iránti keresletet, és azzal fenyegetett, hogy a lakosság a nemzeti jövedelem egészét feléli. Másrészről akadtak olyan államok, amelyek megvalósították a „zöld forradalmat", melynek során mezőgazdasági termelésüket megnövelték a korszerűsített művelési módszerek, és a meghonosított új növényfajták. Ráadásul egyes szerencsés országok, amelyek területén az 1970-es években olajat találtak, nagy jövedelemre tettek szert, és más gazdasági kategóriába léptek át, habár még ezek az ún. „elmaradott OPEC-országok" is rosszul jártak, amikor a 80-as évek elején az olajárak visszaestek. *Végül az egyik legfigyelemreméltóbb fejlemény az volt, hogy kialakult* a harmadik világbeli országoknak egy olyan csoportja, amelyet Rosecrance „kereskedő államok" névvel illetett – Dél-Korea, Tajvan, Szingapúr, Malajzia, amelyek vállalkozókedv és az egész világpiac ellátására irányuló ipari termelési célkitűzéseik tekintetében Japánt, Nyugat-Németországot és Svájcot utánozzák.[201]

A kevésbé fejlett nemzeteknek ez az egyenlőtlensége az utóbbi néhány évtized makrogazdasági változásainak második fontos jellemvonására utal ti., hogy a föld különböző országaiban különféle növekedési arányok figyelhetők meg, ami ugyanúgy igaz a nagyobb ipari hatalmak körére, mint a kisebb országokéra. Mivel ennek az irányzatnak volt – az előző századok adatai szerint – végül is a legnagyobb hatása a nemzetközi hatalmi egyensúlyra, érdemes részletesen megvizsgálni, hogyan hatott mindez a nagyobb nemzetekre ezekben az évtizedekben.

Kétségkívül Japán 1945 utáni gazdasági átalakulása szolgáltatta a leglátványosabb példát a kitartó modernizálásra, aminek eredményeként több klasszissal felülmúlta csaknem az összes „fejlett" országot mind a gazdasági, mind a technológiai versenyben, és a többi ázsiai „kereskedő állam" segítségével a verseny „mintájául" szolgált. Bizonyos, hogy Japán már egy évszázaddal korábban megkülönböztetett szerepre tett szert azáltal, hogy elsőként kezdte el másolni a Nyugatot gazdasági – de sajnálatos módon katonai és birodalmi tekintetben is. Habár az 1937–45-ös háború rendkívüli károkat okozott, és hagyományos piacaitól, nyersanyagbázisaitól is elvágta Japánt, mégis olyan ipari infrastruktúra birtokosa volt, amelyet újjá lehetett építeni, és ugyanakkor egy olyan tehetséges, iskolázott és társadalmilag összetartó népességet alakított ki, melynek célja a jólét megteremtése, és ezért könnyen rá lehet bírni, hogy ezentúl békés kereskedelmi célokat tűzzön ki maga elé. Az 1945-öt követő néhány évben Japán lerombolt, megszállt ország volt, amely nagymértékben függött az amerikai segítségtől. 1950-ben azonban nagyot változott a széljárás, és ironikusan azt is mondhatnánk, hogy a koreai háború miatt nagymértékben megnőtt amerikai védelmi kiadások ösztönzően hatottak Japán exportorientált vállalataira. A Toyota például már csaknem csődbe ment, amikor az USA védelmi minisztériuma az első teherautó-rendeléssel megmentette, és a többi cégen is hasonló megrendelések segítettek.[202]

Természetesen a japán csoda mögött sokkal több rejlett, mint a koreai, majd később a vietnami háború alatti amerikai megrendelések ösztönző ereje, és általános érdeklődést keltett világszerte, hogyan alakult ki a fantasztikus teljesítményű japán ipari termelés, és miképpen tudnák ezt mások is utánozni.[203] Az egyik ok a fanatikus hit volt abban, hogy el fogják érni a minőségellenőrzés legmagasabb

szintjét, átvehetik (és továbbfejleszthetik) a Nyugat kifinomult vezetési és termelési módszereit. Japán nemzeti elkötelezettségnek tartotta a közoktatás színvonalának emelését, a rengeteg mérnök képzését, az elektronika és autóipar, a kisvállalkozói műhelyek és az óriási *zaibatsu*-k fejlesztését. A társadalmi megítélés a kemény munkának, a vállalathoz való hűségnek és annak kedvezett, hogy a vezetés és a dolgozók közötti ellentéteket a kompromisszum és a tisztelet jegyében oldják fel. A gazdaságnak hatalmas összegű tőkére volt szüksége ahhoz, hogy egyenletes és kitartó növekedést érjen el, és ezt meg is kapta: részint onnan, hogy az amerikaiak stratégiai védőhálója alá helyezett „demilitarizált" ország rendkívül keveset költött védelemre, de talán még inkább onnan, hogy a pénz- és adópolitika rendkívül nagy arányú lakossági megtakarításokra ösztönzött, amelyeket később befektetésekre használhattak fel. Japán szintén sokat köszönhetett a MITI-nek (Japán Nemzetközi Kereskedelmi és Ipari Minisztérium), amely „az új iparágakat és technológiai fejlődést támogatta, és egyidejűleg koordinálta a régi, hanyatló iparágak kíméletes leállítását"[204] – és mindezt az amerikai *laissez-faire* hozzáállástól merőben eltérő módon.

Akármilyen vegyesek is e magyarázatok – más Japán-szakértők bizonyára inkább kulturális és szociológiai okokat hangsúlyoznának, amelyekhez a nemzeti önbizalom és akaraterő meghatározhatatlan „plusz tényezője" járult –, senki sem tagadta e gazdasági siker mértékét. 1950 és 1973 között a bruttó nemzeti termelés a fantasztikus évi 10,5 százalékos átlaggal nőtt, messze felülmúlva a többi ipari országét, és még a világ fejlődését visszavető, 1973-as olajválság sem akadályozta meg, hogy Japán növekedési mutatója a következő években csaknem kétszerese legyen, mint nagyobb versenytársaié. Japán számos iparágban – a fényképezőgépek, a konyhafelszerelések, az elektromos eszközök, hangszerek, robogók stb. világában – vált világviszonylatban is domináns termelővé. A japán termékek versenyre kényszerítették a svájci óragyártást, felülmúlták a német optikai ipart, és tönkretették az angol és amerikai motorkerékpár-ipart. Egy évtized elteltével a japán hajóipar állította elő a vízre bocsátott tonnatartalom több mint felét a világon. Az 1970-es évekre modern acélipara ugyanannyit termelt, mint az amerikai. Még gyorsabb ütemű volt az autógyártás átalakulása: 1960 és 1984 között 1%-ról 23%-ra emelkedett a világ autógyártásából való részesedése, és ennek következtében japán autók és teherautók millióit exportálták. Az ország lassan, de könyörtelenül váltott az alacsony technológiát igénylő cikkekről a csúcstechnológiát feltételező termékekre – a számítógépekre, a híradástechnikai eszközökre, robotokra és a biotechnológiára. Lassan, de biztosan növekedtek kereskedelmi tartalékai – amelyek egyszerre tették ipari és pénzügyi óriássá –, és ugyanakkor nőtt a világ termeléséből és piacából való részesedése is. Amikor pedig 1952-ben véget ért a szövetséges megszállás, Japán bruttó nemzeti terméke Franciaország vagy az Egyesült Államok bruttó nemzeti termékének egyharmadánál már valamivel több volt. Az 1970-es évek végére a japán bruttó nemzeti termék annyi volt, mint az Egyesült Királyságé és Franciaországé *együttvéve*, és több mint a fele az Egyesült Államokénak."[205] Egyetlenegy generáció alatt a világ ipari termeléséből és a bruttó nemzeti össztermékből való részesedése kb. 2–3%-ról kb. 10%-ra nőtt

– és nem állt meg. Csak a Szovjetunió ért el az 1928-at követő években ehhez fogható növekedést, de Japán ugyanezt sokkal meggyőzőbben és megalapozottabban valósította meg.

A Japánnal való összehasonlításban *minden* más nagyhatalom gazdasági szempontból lomhának tűnik. Mindazonáltal, amikor a Kínai Népköztársaság 1949-es megalakulása utáni években elkezdte jogait hangsúlyozni, a megfigyelők túlnyomó többsége ugyancsak komolyan vette. Lehet, hogy ez részint a „sárga veszedelemtől" való hagyományos félelmet tükrözte, hiszen a szunnyadó keleti óriás nyilvánvalóan hatalmas erőt jelentene a világ ügyeiben, ha a nemzeti célok érdekében fogja össze 800 milliós népességét. Még fontosabb volt az a feltűnő, mondhatnánk, agresszív szerep, amit a Kínai Népköztársaság az idegen hatalmakkal szemben csaknem a kezdetektől fogva játszott, még akkor is, ha ez csak ideges reakció volt a nyilvánvaló bekerítési tendenciákra. A Korea, Kimoj és Macu miatti összeütközések az Egyesült Államokkal, a tibeti bevonulás, a határvillongások Indiával, a dühös szakítás a Szovjetunióval, a katonai összeütközések a vitás régiókban, a véres összecsapás Észak-Vietnammal és a kínai propaganda feltűnően harcias hangvétele (különösen Mao idejében), amikor a nyugati imperializmust és az „orosz hegemóniát" bírálták, és amikor a felszabadító mozgalmakat bátorították szerte a világon – sokkal fontosabbá, de egyben sokkal kiszámíthatatlanabbá is tették Kínát a világ szemében, mint amilyenek a diszkrét és finom japánok voltak.[206] Kínában élt a föld lakóinak egynegyede, és ha másért nem, pusztán ez okból komolyan kellett venni egyik vagy másik irányba való politikai ingadozásait.

Ha szigorúan vett gazdasági kritériumok alapján mérjük, akkor a Kínai Népköztársaság a gazdasági elmaradottság klasszikus esetének tűnik. 1953-ban például a világ ipari termelésének mindössze 2,3 százalékát adta, és „teljes ipari teljesítőképessége" sem volt több, mint Nagy-Britannia 1900-as adatának 71 százaléka![207] Népessége – amely évente több mint tízmilló éhes szájjal növekedett – főképp koldusszegény parasztokból állt, akiknek fejenkénti termelése rendkívül alacsony volt, és „hozzáadott érték" szempontjából nem sokat adott az államnak. A hadvezérek okozta pusztítás, a japán megszállás és a polgárháború még nem ért véget, amikor 1949-ben a parasztközösségek átvették a hatalmat a földbirtokosoktól. A gazdasági kilátások azonban mégsem voltak teljesen reménytelenek. Kínában megvolt az utak és a keskenyvágányú vasutak alapvető infrastruktúrája, komoly textiliparral rendelkezett, és az 1930-as években a japánok intenzíven fejlesztették a mandzsúriai régiót is.[208] Mivel az ország az ipari „start" fázisába akart lépni, ezért hosszú ideig tartó stabilitásra és nagy tőkebehozatalra volt szüksége. A Kommunista Párt uralmának és a szovjet segélyfolyamnak köszönhetően az 1950-es években bizonyos mértékig mindkét feltétel teljesült. Az 1953-as ötéves terv tudatosan utánozta a sztálinista prioritásokat, melyek a nehézipar fejlesztését, valamint az acél-, vasgyártás és a széntermelés elsőségét hangsúlyozták. Ennek következtében 1957-re kétszeresére nőtt az ipari termelés.[209] Másrészről az ipari befektetésre szánt tőke mennyisége, akár belső erőforrásokból, akár a Szovjetunióból származott – nem volt elégséges Kína gazdasági szükségleteinek kielégítésére – és a kínai–szovjet szakadás után hirtelen megszűnt az orosz pénzügyi és technikai

segítség. Ráadásul Mao önelégült elhatározása, hogy a népi kohók alapításával „nagy ugrást" fog végrehajtani, valamint a „kulturális forradalom" kampányának megindítása (ami a műszaki szakemberek, képzett vezetők és közgazdászok kegyvesztéséhez vezetett) lényegesen lelassította a fejlődést. Végül a Kínai Népköztársaság 1950–60-as évekbeli konfrontációpárti diplomáciája és katonai összecsapásai majdnem minden szomszédjával azzal a következménnyel jártak, hogy az ország csekély erőforrásának nagy hányadát a fegyveres erőknek kellett szentelni.

A „kulturális forradalom" nem volt *teljes egészében* rossz a gazdaság szempontjából: végül is legalább hangsúlyozta a falusi területek fontosságát, ösztönözte a kisüzemeket, javította a mezőgazdasági módszereket, és elhozta a falvakba a legalapvetőbb orvosi és szociális ellátást.[210] Mindazonáltal, a nemzeti termelés jelentős növekedése csak további iparosításból, az infrastruktúra növekedéséből és hosszú távú befektetésekből származhatott – amelyek mindegyikét segítette az a tény, hogy a „kulturális forradalom" ideje lassan lejárt, és megnövekedett az USA-val, Japánnal és más fejlett gazdaságokkal folytatott kereskedelem. Kína saját szén- és olajforrásait, valamint nemes ásványkészletét gyorsan kimerítették. 1980-as 37 millió tonnás acéltermelése meghaladta Nagy-Britanniáét vagy Franciaországét, és a modern forrásokból származó energiafogyasztása kétszer akkora volt, mint a vezető európai országoké.[211] Ugyanekkorra a világ ipari termeléséből való részesedése (az 1973-as 3,9%-ról) 5%-ra emelkedett és ezzel megközelítette Nyugat-Németországét.[212] Ez az elképesztően gyors növekedés azért nem volt problémamentes, és a pártvezetőségnek lejjebb kellett adnia az ország „négy modernizációjára" irányuló törekvéseiből, sőt érdemes arra is emlékeztetnünk, hogy amikor a gazdagságot vagy a termelést bemutató statisztikák az egy főre jutó arányokat mutatják, akkor ismét napvilágra kerül az ország relatív gazdasági elmaradottsága. E fogyatékosságok ellenére azonban idővel világossá vált, hogy az ázsiai óriás végre megmozdult, és elszánta magát, hogy olyan gazdasági alapokat teremtsen magának, amelyek megfelelnek a vágyott nagyhatalmi szerepkörnek.[213]

Nixon 1971. júliusi beszédében „Nyugat-Európát" jelölte meg a gazdasági hatalom ötödik régiójaként, ami természetesen sokkal inkább földrajzi régiókra, semmint egységes államra – mint Kína, a Szovjetunió vagy az Egyesült Államok – utaló kifejezés volt. Maga a fogalom is különböző dolgokat jelentett különböző emberek számára – jelenthette a szovjet befolyási övezeten kívül eső összes országot (így Skandináviát, Görögországot és Törökországot is), vagy jelenthette az eredeti (vagy kibővített) Európai Gazdasági Közösséget, amelynek legalább megvoltak az intézményes keretei, vagy gyakran használták a korábban erős államok csoportjának a rövidítésére (Nagy-Britannia, Franciaország, Németország, Olaszország), amelyeknek tanácsát esetleg az amerikai külügyminisztériumnak ki kellett kérnie ahhoz, mielőtt új politikát kezdeményezett volna a Szovjetunióval vagy a Közel-Kelettel kapcsolatban. Még ez sem merítette ki a szemantikai zűrzavar összes lehetőségét, mivel ennek az időszaknak nagy részében az angolok „Európát" olybá vették, mint ami a La Manche csatorna másik felén kezdődik, sőt volt számos olyan elkötelezett európai egyesítő (nem szólva a német nacionalistákról), akik csupán időleges körülménynek tekintették a kontinens 1945 utáni megosztott-

ságát, amelyet a jövőben majd egy olyan folyamat fog követni, melynek során mindkét oldal országai valamilyen nagyobb egységbe csatlakoznak. Ennélfogva, a politika és az alkotmányosság tekintetében nehéz volt az „Európa" vagy akár a „Nyugat-Európa" kifejezést a puszta metaforánál mélyebb értelemben használni – legfeljebb csak mint halvány kulturális-földrajzi fogalmat.[214]

Gazdasági szinten azonban úgy tűnt: ezekben az években valami alapvető hasonlóság volt tapasztalható Európa-szerte. Ennek legfeltűnőbb vonása a „gazdasági növekedés egyenletes és magas szintje"[215]: 1949–50-re a legtöbb ország elérte a termelés háború előtti szintjét, és néhányan (különösen a háború alatti semlegesek) jelentősen előbbre léptek. Ezután a növekvő ipari termelés évei következtek egymás után, ehhez járult az export soha nem látott növekedése, a teljes foglalkoztatottság figyelemre méltó szintje és a rendelkezésre álló jövedelem, valamint a befektetési tőke történelmileg is nagy mennyisége. Ennek eredményeként – Japánt leszámítva – Európa lett a föld leggyorsabban növekedő régiója. „1950 és 1970 között az európai bruttó nemzeti össztermék átlagban kb. 5,5%-kal nőtt évente és 4,4%-kal fejenként, szemben a világ 5%-os, illetve 3%-os átlagos arányával. Az ipari termelés még gyorsabban, 7,1%-kal nőtt: összehasonlítva a világ 5,9%-os növekedési rátájával. Így a későbbi időpontban az egy főre jutó termelés Európában csaknem két és félszer akkora volt, mint 1950-ben."[216] Érdekes módon ez a növekedés az egész kontinenst jellemezte – az északnyugati ipari magot és a mediterrán területeket, valamint Kelet-Európát is – sőt még a lomha brit gazdaság is gyorsabban növekedett ebben az időszakban, mint az azt megelőző évtizedekben. Korántsem meglepő tehát, hogy Európának a világgazdaságban elfoglalt relatív pozíciója, amely a századforduló óta vesztett jelentőségéből, egyre jelentősebbé vált. „Az 1950–70 közötti időszakban a javak és a szolgáltatások (GDP) termelésében elfoglalt aránya 37-ről 41%-ra emelkedett, míg az ipari termelés esetében a növekedés még ennél is nagyobb volt, 39-ről 48%-ra emelkedett."[217] A CIA adatai szerint mind 1960-ban, mind 1970-ben – bevallottan vitatható statisztikai bizonyítékok alapján[218] – az „Európai Közösség" nagyobb arányban részesedett a világ bruttó össztermékéből, mint akár az Egyesült Államok, és kétszer annyival, mint a Szovjetunió.

Jobban meggondolva egyáltalán nem meglepőek azok az okok, amelyek következtében Európa gazdaságilag oly gyorsan magához tért. A kontinens legnagyobb része túl sokáig szenvedett inváziótól, elhúzódó harctól és idegen megszállástól, a városok, gyárak, utak és vasutak bombázásától, a blokád okozta élelmiszer- és nyersanyaghiánytól, férfiak millióinak behívásától és állatok millióinak lemészárlásától. Európa „természetes" gazdasági fejlődését még a háború előtt – vagyis az új energiaforrások és termelési források megjelenésével, új piacok nyitásával, új technológia fejlődésével járó régióról régióra terjedő növekedést – eltorzították a nacionalista indíttatású *Machtstaat* tettei.[219] Egyre magasabb vámkorlátok választották el egymástól a termelőket és a piacot. A kormányok nyújtotta szubvenciók megvédték a sikertelen cégeket és farmokat a külföldi versenytársaktól. A nemzeti jövedelem egyre nagyobb részét fordították gazdasági vállalkozások helyett fegyverkezési kiadásokra. Így nem vált lehetségessé, hogy maximálisan kihasználják

Európa gazdasági növekedését „a tömbök és az autarkia, a gazdasági racionalizmus e légkörében, amikor az előnyök megszerzésének mások megkárosítása a módja".[220] Most, 1945 után nemcsak a Monnet-, Spaak- vagy Hallstein-féle „új európaiak" törekedtek elszántan arra, hogy olyan gazdasági struktúrákat teremtsenek, amelyek kiküszöbölik a múlt hibáit, hanem ott volt a segítőkész és bőkezű Egyesült Államok is, készen arra, hogy a (Marshall-terv és más segélyprogramok segítségével) pénzelje Európa gazdasági talpraállását, feltéve, hogy azok is közreműködnek e vállalkozásban.

Így Európának, amelynek gazdasági teljesítőképességét szétzilálta és kiaknázatlanul hagyta a háború és a politika, most megvolt a lehetősége arra, hogy helyrehozza ezeket a fogyatékosságokat. A földrész keleti és nyugati felében is megvolt a hatalmas elszántság az „újjáépítésre", és arrra, hogy tanuljanak az 1930-as évek baklövéseiből. Az állami tervgazdálkodás, legyen az akár a keynesi, akár a szocialista változat, óriási lökést adott a szociális és gazdasági felzárkózás iránti vágynak; a régebbi struktúrák összeomlása (vagy hitelvesztése) pedig könnyebbé tette az innovációt. Az Egyesült Államok nemcsak dollármilliárdokat áldozott a Marshall-segélyre – „egy *kis dopping a kritikus pillanatban*", *mint azt találóan jellemez*ték[221] –, hanem védőhálót is nyújtott az európai államok számára. (Igaz ugyan, hogy Nagy-Britannia és Franciaország rengeteget költött a védelemre a koreai háború évei alatt, és a gyarmatok felszabadulását megelőző időszakban, – de mind nekik, mind a szomszédjaiknak sokkal többet kellett volna az amúgy csekély nemzeti erőforrásaikból a fegyverkezésre áldozniuk, ha nem védte volna őket az Egyesült Államok.) Kevesebb volt a kereskedelmi korlátozás, így a cégek és az egyének is sokkal tágabb piacon működhettek. Ez különösen azért volt így, mivel a fejlett országok *közötti* (ebben az esetben az európai országok közötti) kereskedelem mindig jobban jövedelmezett, mint a másokkal való kereskedelem, egyszerűen azért, mert nagyobb volt a kölcsönös kereslet. Ha Európa „külkereskedelme" ezekben az években bármi másnál gyorsabban nőtt, ennek főként az volt az oka, hogy sokkal több adásvétel folyt szomszédok között. 1950 után, egy generáció alatt az egy főre jutó jövedelem annyival nőtt, mint előtte másfél évszázad alatt.[222] Valóban figyelemre méltó volt e változás társadalmi-gazdasági üteme: Nyugat-Németország munkaképes korú népességének a mező- és erdőgazdaságban, valamint a halászatban foglalkoztatott aránya az 1950-es 24,6%-ról 1973-ra 7,5%-ra csökkent, Franciaországban pedig 28,2-ről 12,2%-ra zuhant ugyanabban az időszakban (és 8,8%-ra 1980-ban). Az iparosodás terjedésével emelkedtek a rendelkezésre álló jövedelmek; Nyugat-Németországban az egy főre jutó jövedelem az 1949-es 320 dollárról 1978-ra 9131 dollárra szökött, Olaszországban pedig az 1960-as 638 dollárról 1979-re 5142 dollárra emelkedett. Az ezer főre jutó személygépkocsik száma Nyugat-Németországban 6,3-ról (1948) 227-re (1970), Franciaországban pedig 37-ről 252-re emelkedett.[223] Az állandó regionális különbségek ellenére, bárhogy mérték is, világosan látszanak a valódi nyereségek jelei.

Az általános gazdasági növekedés e kombinációja, valamint a változás ütemének és hatásának széles köre jól látható, ha megvizsgáljuk, hogy mi történt a korábbi nagyhatalmakkal. Az Alpoktól délre végbement az, amit az újságírók

némi túlzással „olasz csodának" nevezték, hiszen az ország bruttó nemzeti összterméke 1948 után csaknem háromszor olyan gyorsan nőtt, mint a két háború között, és valóban 1963-ig, a növekedés lelassulásáig, az olasz gazdaság – Japánt és Nyugat-Németországot leszámítva – bármely más országnál gyorsabban fejlődött. Visszatekintve persze talán még ez sem meglepő. Az európai „nagy négyesből" mindig is Olaszország volt a legkevésbé fejlett, ami csak más megfogalmazása annak, hogy a növekedési lehetőségeit nem használták ki teljes mértékben. A fasiszta gazdaságpolitika abszurditásaitól megszabadított és az amerikai segélyből nagy hasznot húzó olasz gyárosok fel tudták használni az alacsonyabb munkabéreket, és az ipari formatervezés terén kivívott nevüket arra, hogy elképesztő gyorsasággal növeljék az exportot, különösen a Közös Piacon belül. A vízi energia és az olcsón importált olaj pótolja a hiányzó belföldi széntartalékokat. Nagyon ösztönzően hatott a motorgyártás. Ahogyan nőtt a belföldi fogyasztás, a FIAT, a belföldi autógyár egyre szilárdabban vetette meg a lábát a belföldi piacon, és ezzel megalapozta az Alpoktól észak felé terjeszkedő exportot. Újabb termékek járultak a hagyományos iparágakhoz, a cipőiparhoz és a finomkonfekció gyártásához, az 1960-as évek végére pedig az olasz hűtőszekrényekből kelt el Európában a legtöbb. Semmiképpen sem ingyen kapott sikerről van szó. Továbbra is éles különbség van Észak- és Dél-Olaszország között. A kopott belvárosokban és a szegény vidékeken is sokkal rosszabbak voltak a szociális körülmények, mint Észak-Európában. A kormány instabilitása, a kiterjedt „fekete gazdaság", a magas költségvetési deficit az átlagosnál magasabb inflációs rátával együtt erősen befolyásolta a líra értékét, és azt sugallta, hogy múlékony lesz a gazdasági újjászületés. Amikor az európai jövedelmeket vagy iparosítást összehasonlították, Olaszország nem kapott fényes helyezést fejlettebb szomszédai mellett; amikor viszont a *növekedési* rátákat mérték össze, már sokkal jobban festett a dolog. Ezzel is csak azt emeljük ki, hogy Itália komoly lemaradással indult.[224]

Ezzel szemben Nagy-Britannia 1945-ben ugyancsak az élen haladt, legalábbis a nagyobb európai országok között, ami lehet, hogy némi magyarázatul szolgál a következő négy évtized viszonylagos gazdasági hanyatlására. Vagyis arról van szó, hogy mivel (éppúgy, mint az Egyesült Államokat) nem tette annyira tönkre a háború, ezért növekedési rátája nem lehetett olyan magas, mint azoké az országoké, amelyeknek katonai megszállás és teljes pusztítás után kellett újjáépülnie. Pszichológiai szempontból, mint azt már tárgyaltuk,[225] az a tény, hogy Nagy-Britannia győzött, hogy a „nagy hármas" tagja volt még Potsdamban is, és hogy világbirodalmát visszaszerezte, megnehezítette az emberek számára annak belátását, milyen nagy szükség van a saját gazdasági rendszerükön belüli drasztikus gazdasági reformokra. Új struktúrák teremtése helyett a háború megőrizte a hagyományos intézményeket, a szakszervezeteket, a közigazgatást és az ősi egyetemeket. Habár az 1945–51 közötti munkáspárti kormányzat az államosításra és a „jóléti állam" megteremtésére irányuló tervekkel tört előre, mégsem történt meg a gazdasági gyakorlat és a munkához való *viszony* gyökeres átalakítása. Nagy-Britannia még mindig bízott a világban elfoglalt sajátos pozíciójában, s így továbbra is a markában tartott gyarmati piacokra alapozott, de hiábavalóan küzdött

azért, hogy megőrizze a font sterling régi paritását, hatalmas költséges helyőrségeket tartott fenn határain túl, és elutasította, hogy részt vegyen az európai egység felé irányuló lépések megtételében, és többet költött a védelmi kiadásokra, mint az Egyesült Államok kivételével bármely más NATO-tagország.

Nagy-Britannia nemzetközi és gazdasági helyzetének gyengeségét az 1945-öt követő időszakban elleplezte a többi állam még nagyobb gyengesége, az Indiából és Palesztinából való bölcs kivonulás, az export rövid távú növekedése, és a Közel-Keleti és afrikai birodalom fennmaradása.[226] Annál nagyobb sokkot jelentett az 1956-os szuezi megaláztatás, mivel nemcsak a font sterling gyengeségére ébresztett rá, hanem arra a puszta tényre is, hogy Amerika akarata ellenére Nagy-Britannia katonailag nem működhet együtt a harmadik világgal. Mindazonáltal állíthatjuk, hogy *még mindig* rejtve maradtak a hanyatlás tényei – védelmi ügyekben például az az 1957 után uralkodó, a nukleáris elrettentésben bízó politika leplezte, amely sokkal olcsóbb volt ugyan, mint a hatalmas hagyományos erők, de folyamatos nagyhatalmi státust jelentett; gazdasági tekintetben pedig az a tény, hogy Nagy-Britannia is osztozott az 1950-es és 60-as évek általános fellendülésében. Bár a növekedési ráta a legalacsonyabbak közé tartozott Európában, mégis kétségkívül jobb volt, mint az előző évtizedek expanziója, és így Macmillan joggal mondhatta az angol választóknak: „Még sosem ment ilyen jól nektek!" Ha a rendelkezésre álló jövedelem vagy a mosógépek és személygépkocsik számát vesszük alapul, akkor ez a kijelentés megalapozottnak tekinthető.

Ha viszont a más államokban tapasztalt sokkal gyorsabb fejlődéssel hasonlítjuk össze, akkor az ország minden jel szerint attól szenvedett, amit a németek némi rosszindulattal „angol kórnak" tituláltak – vagyis a harcias szakszervezeti rendszer, az erélytelen irányítás, a kormány húzd meg–ereszd meg politikája, a kemény munkával és a vállalkozással szembeni ellenséges magatartás kombinációja. Az új prosperitás a szebb kivitelű európai és az olcsóbb ázsiai termékek importjának fellendülését hozta, ami viszont fizetési mérlegnehézségekhez, a font sterling kríziséhez és leértékeléséhez vezetett, amelyek gerjesztették az inflációt, és így a magasabb bérek követelését. A különféle brit kormányok többször is alkalmazták az árszabályozást, a bérnövekedéssel kapcsolatos törvények kimondását és a pénzügyi deflációt annak érdekében, hogy gátat vessenek az inflációnak, és megteremtsék a tartós növekedéshez szükséges körülményeket. Ritkán voltak azonban sokáig érvényben ezek az intézkedések. A brit autógyártást tartósan alaásták külföldi versenytársai, a hajdan virágzó hajógyártás pedig egyre inkább a haditengerészet megrendeléseinek kiszolgáltatottjává vált, az elektronikai cikkek és a motorkerékpár-gyártók is rájöttek, hogy már nincsenek versenyben. Néhány cég (például az ICI) tiszteletre méltó kivételnek bizonyult e tendenciával szemben, a londoni City pénzügyi szolgáltatásai jól tartották magukat, és erős maradt a kiskereskedelem is – de a brit *ipari* bázis romlása megállíthatatlan volt. A Közös Piachoz való 1971-es csatlakozás sem hozta meg a várva várt gyógyírt: sőt az angol ipart még nagyobb versenynek tette ki, miközben hozzákötötte az országot a Közös Piac költséges mezőgazdasági árpolitikájához. Az északi-tengeri olaj sem bizonyult csupán isten

áldásának, mert – bár komoly valutabevételekhez juttatta Nagy-Britanniát – úgy felvitte a font árfolyamát, ami már ártott az ipari exportnak.[227]

Gazdasági statisztikák mutatják annak mértékét, amit Bairoch „Nagy-Britannia felgyorsult gazdasági hanyatlásának" nevez.[228] A világ ipari termeléséből való részesedése az 1953-as 8,6%-ról 1980-ra 4%-ra esett vissza. A világkereskedelemben való részesedése is gyorsan hanyatlott, 19,8%-ról (1955) 8,7%-ra (1976). Bruttó nemzeti termelését, amely 1945-ben a harmadik legnagyobb volt a világban, először Nyugat-Németország, aztán Japán, majd Franciaország szorította maga mögé. Az egy főre jutó jövedelem tekintetében rendre lehagyta a kisebb, de gazdagabb európai országok egész sora, és az 1970-es évek végére már közelebb állt a mediterrán országokhoz, mint Nyugat-Német- és Franciaországhoz, vagy a Benelux államokhoz.[229] Nagy-Britannia *részesedésének* csökkenése a világkereskedelemből és a világ bruttó nemzeti össztermékéből kétségkívül annak tudható be, hogy a sajátos technikai és történelmi körülmények a világ javainak és kereskedelmének aránytalanul nagy részéhez juttatták az országot a korábbi évtizedekben, s most, hogy ezek a sajátos körülmények megváltoztak, más országok is képessé váltak arra, hogy kiaknázzák iparosítási lehetőségeiket, tehát természetes volt, hogy Nagy-Britannia viszonylagos pozíciója megromlott. Más kérdés, hogy feltétlenül ennyire és ilyen gyorsan kellett-e megrendülnie a helyzetnek, és az is, hogy tovább hanyatlik-e majd európai szomszédaihoz képest. Az 1980-as évek elejére úgy tűnt, megállt a hanyatlás, és ekkor Nagy-Britannia még mindig a világ hatodik legnagyobb gazdaságát és rendkívül jelentős fegyveres erőt mondhatott magáénak. De ha összehasonlítjuk Lloyd George idejével vagy akár Clement Attlee 1945-ös korszakával, akkor most nem több mint egy átlagos hatalom, nem pedig nagyhatalom.

Miközben a brit gazdaság e viszonylagos hanyatlásban stagnált, addig Nyugat-Németország a *Wirtschaftswunder*, a „gazdasági csoda" idejét élte. Érdemes ismét hangsúlyozni, hogy viszonylag mennyire „természetes" volt ez a fejlemény. Még megcsonkított állapotában is a Német Szövetségi Köztársaság birtokolta Európa legfejlettebb infrastruktúráját, hatalmas belső erőforrásai voltak (a széntől a szerszámgépgyárakig), ezenfelül rendkívül jól képzett polgárai, kiváltképp a menedzserréteg, a mérnökök és természettudósok csoportja, amit még tovább duzzasztott a Keletről jövő értelmiségi emigráció. Az utóbbi fél évszázadban a német katonai gépezet követelményei szétzilálták az ország gazdasági erejét. Most, hogy a nemzet energiáit (Japánhoz hasonlóan) kizárólagosan a kereskedelmi sikerre összpontosíthatták, az egyetlen kérdés az ország újjászületésének mértéke maradt. A német nagyiparnak, amely meglehetősen könnyen idomult a Második Birodalom, Weimar, majd a náci uralom kormányzási módjához, most az új körülményekhez kellett alkalmazkodnia, és az amerikai vezetési magatartást kellett elsajátítania.[230] A nagy bankoknak ismét jelentős szerep jutott az ipar irányításában. A vegyi és elektromos ipar hamarosan óriássá nőtte ki magát Európában. A rendkívül sikeres autógyárak, mint a Volkswagen és a Mercedes megteremtették a kisebb ellátó cégek százait. Ahogy az export felível – Németország az Egyesült Államok után a második lett a világ exportkereskedelmében –, egyre több cégnek és helyi

közösségnek volt szüksége arra, hogy a szakképzetlen munkaerő iránti óriási kereslet kielégítésére „vendégmunkásokat” hozzon be. A német gazdaság ismét – száz év alatt immár harmadszor – Európa gazdasági növekedésének hajtóerejévé vált.[231]

A statisztikát figyelve a történet törések nélküli sikertörténet. A német ipari termelés még 1948 és 1952 között is 10%-kal nőtt, a valódi bruttó nemzeti össztermék pedig 57%-kal.[232] Mivel ennek az országnak volt a legmagasabb bruttó beruházási szintje Európában, a német cégek nagy hasznot húztak abból, hogy könnyen tőkéhez juthattak. Az acéltermelés, amely szinte nem is létezett 1946-ban, csakhamar a legnagyobb lett Európában (több mint 34 millió tonna 1960-ra), és ugyanez vonatkozott a legtöbb iparágra is. A bruttó nemzeti termék évenkénti növekedése ebben az országban volt a legnagyobb. Az 1952-ben mindössze 32 milliárd dollárnyi bruttó nemzeti termék egy évtizeddel később már a legmagasabb volt Európában (89 milliárd dollár), és a 600 milliárt dollárt is túlhaladta az 1970-es évek végére. A rendelkezésre álló egy főre jutó jövedelem, amely 1960-ban mindössze 1186 dollárt tett ki (amikor az Egyesült Államoké 2491 dollár volt), 1979-ben elérte a 10 837 dollárt – megelőzve a 9595 dolláros amerikai átlagot.[233] Évről évre exportfelesleget halmoztak fel, aminek következtében a német márkát gyorsan kellett felfelé igazítani, és így az csakhamar valamiféle tartalékvalutává vált. És bár a nyugatnémeteket nyomasztotta a japánok diktálta még hatékonyabb verseny, mégis ők bizonyultak a második legsikeresebb „kereskedő államnak”. Ez annál is inkább figyelemre méltó eredmény, mivel az országtól elszakították területének 40 és lakosságának 35%-át, a helyzet iróniája pedig az, hogy a Német Demokratikus Köztársaság viszont csakhamar a termelékenység és az egy főre jutó iparosítás tekintetében a kelet-európai államok között került az első helyre (beleértve a Szovjetuniót is), annak ellenére, hogy tehetséges szakemberek milliói vándoroltak Nyugatra. Ha visszatérhettek volna az 1937-es határokhoz, az egyesült Németország messze megelőzte volna bármely európai gazdasági versenytársát, sőt talán a sokkal nagyobb Szovjetunió mögött se nagyon maradt volna le.

Épp Németország veresége és megosztottsága, valamint nemzetközi státusa (és Berliné) volt az oka annak, hogy továbbra is a „szövetséges hatalmak” irányítása alatt állt, és így gazdasági súlya nem válhatott politikai hatalommá. Mivel a Szövetségi Köztársaság természetes felelősséget érzett a keleti németek iránt, ezért különösen érzékenyen érintette a NATO és a Varsói Szerződés közötti viszony bármiféle enyhülése vagy rosszabbodása. Az NSZK bonyolította le a legnagyobb kereskedelmet Kelet-Európával és a Szovjetunióval, de egy újabb háború esetén természetesen az első vonalban lett volna. A „német militarizmus” bármiféle újjáéledésétől való szovjet (vagy a csak hajszálnyival kisebb) francia rettegés azzal járt, hogy az NSZK nem lehetett atomhatalom. Bűnösnek érezte magát szomszédaival, a lengyelekkel és a csehekkel, sebezhetőnek az oroszokkal és erősen kiszolgáltatottnak az Egyesült Államokkal szemben; hálával fogadta tehát a De Gaulle által javasolt különleges francia–német viszonyt, de nem nagyon érezte magát képesnek arra, hogy gazdasági erejével korlátozza a franciák egyre követelőzőbb politikáját. A nyugatnémeteknek intellektuálisan kellett szembesülniük múltjuk-

kal, s így örültek, ha jó csapatjátékosokként elfogadják őket, de *tartózkodtak* mindennemű vezető szereptől a nemzetközi ügyek területén.[234]

Mindez éles ellentétben állt a franciák háború utáni, pontosabban 1958 utáni szereplésével, amikor De Gaulle állt az ország kormányrúdja mellé. Mint azt már említettük (378–9. o.) a Monnet köréhez tartozó stratégák által 1945 után remélt gazdasági haladást erősen befolyásolták a gyarmati háborúk, a pártpolitikai csatározások és a frank gyengesége. De még az indokínai és algériai hadjárat idején is gyorsan növekedett a francia gazdaság. Több évtized óta először nőtt a népesség, ami a belföldi keresletet serkentette. Franciaország gazdag, változatos, de csak közepesen fejlett ország volt, amelynek gazdasága az 1930-as évek kezdetétől stagnált. De a béke, az amerikai segélyek, a közszolgáltatások államosítása és a nagyobb piac ösztönözte a növekedést. Franciaországban (éppúgy, mint Olaszországban) a kisvárosi, mezőgazdaságra alapozott gazdaság miatt alacsony volt az egy főre jutó iparosítás szintje, ami azt jelentette, hogy ebben a tekintetben igen látványos volt a felfutás; ha Nagy-Britannia iparosodottságát 1900-ban 100-nak vesszük, akkor az az 1953-as 95-ről 1963-ra 167-re, és 1973-ra 259-re nőtt Franciaországban.[235] Az 1950-es években az évi növekedési ráta elérte a 4,6%-ot, és a közös piaci tagság ösztönzőerejének hatására az 1960-as években már 5,8%-ra emelkedett. E szervezet különleges megállapodásai nemcsak hogy megvédték a francia mezőgazdaságot a világpiaci áraktól, hanem Európán belül is hatalmas piacot biztosítottak számára. A Nyugat általános fellendülése segítette Franciaország hagyományosan magas többletértékadós áruinak exportját (ruhák, cipők, borok, ékszerek), amelyekhez most csatlakozott a repülőgép és a gépkocsi. 1949 és 1969 között a személygépkocsi-gyártás a tízszeresére, az alumíniumtermelés hatszorosára, a traktoroké és a cementé négyszeresére, a vasé és cinké pedig két és félszeresére nőtt.[236] Az ország azelőtt is viszonylag gazdag volt, bár nem túlságosan iparosított, de az 1970-es évekre sokkal gazdagabb lett, és mindent összevetve sokkal modernebbnek is tűnt.

Franciaország növekedése azonban soha nem állt olyan széles ipari alapokon, mint Rajnán túli szomszédjáé, és Pompidou elnök ábrándjai, hogy országa csakhamar megelőzi Nyugat-Németországot, kevés eséllyel kecsegtettek. Az elektronikai ipar, az autó- és repülőgépgyártás néhány figyelemre méltó kivételétől eltekintve a francia vállalatok többsége még mindig kicsi és tőkeszegény volt, és Németországhoz képest túl magas volt a termékek ára. A mezőgazdaság „ésszerűsítése" ellenére is megmaradt számos kisgazdaság, amelyeket valójában a Közös Piac szubvenciós politikája tartott életben; azonban a falusi Franciaországra gyakorolt nyomás az ipari modernizálás okozta társadalmi feszültséggel együtt (régi acélművek bezárása stb.) a munkásosztály elégedetlenségét robbantotta ki; a megmozdulások közül leghíresebb az 1968-as lázadás volt. A hazai üzemanyag-utánpótlás hiánya miatt Franciaország importolajra szorult, és (nagyra törő atomenergia-programja ellenére) fizetési mérlege az olaj világpiaci árváltozásai miatt meglehetősen ingatagnak bizonyult. Folyamatosan nőtt a Nyugat-Németországgal szembeni kereskedelmi deficit, ami a francia franknak a német márkával szembeni rendszeres (bár kényszerű) leértékelését tette szükségessé – az sokkal megbízhatóbb mutatója volt

Franciaország gazdasági helyzetének, mint a dollár–frank átváltási arány gyakori váltakozásai. Még a hosszan tartó gazdasági növekedés korszakaiban is volt valami általános bizonytalan érzés a francia gazdasággal szemben, ami válság esetén sok előrelátó polgárt a svájci határ másik oldalára hajtott, hogy ott helyezze biztonságba a család megtakarított pénzét.

Franciaország azonban mindig is nagyobb hatást gyakorolt a világpolitikára, mint amit a világ bruttó nemzeti termékéből mindössze 4%-kal részesedő országtól joggal elvárhatnánk – és ez nem csupán De Gaulle elnökségének korszakára volt igaz. Lehet, hogy a nemzeti-kulturális elbizakodottság volt az oka,[237] de most egybeesett azzal az időszakkal, amikor az angolszász hatások csökkentek, a Szovjetunió egyre kevésbé tűnt vonzónak, Németország pedig engedelmesen a háttérbe vonult. Ha Nyugat-Európának *valóban* szüksége volt vezetőre és szószólóra, Franciaország természetesebb jelölt volt erre a szerepre, mint az izolacionista angolok vagy a leigázott németek. Az egymást követő francia kormányzatok hamarosan felismerték, hogy országuk csekély *valóságos* erejét növelhetik azzal, hogy a Közös Piacot egy sajátos irányvonal követésére ösztönzik – a mezőgazdasági vámok, a csúcstechnológia, a külföldi segélyek, az ENSZ-ben való kooperáció, az arab–izraeli konfliktusban elfoglalt álláspont stb. tekintetében – és ügyesen használták fel a világ legnagyobb kereskedelmi tömbjét Párizs érdekében. Franciaország – ha erre alkalom kínálkozott – az egyéni akcióktól sem riadt vissza.

Azonban e négy nagyobb európai állam és kisebb szomszédaik gyarapodása ezekben az évtizedekben mégsem garantálta az örök boldogságot. A közelinek tűnő politikai és alkotmányos integrációba vetett remények kudarcot vallottak a tagok még mindig erős nacionalizmusa miatt, amelyet leglátványosabban De Gaulle Franciaországa képviselt, aztán pedig azok az államok (Nagy-Britannia, Dánia, Görögország), amelyek csak később és óvatosabban léptek be az Európai Gazdasági Közösségbe. A gazdasági viták, különösen a mezőgazdaságot támogató politika magas költségei gyakran megbénították az ügyeket Brüsszelben és Strasbourgban. A semleges Írország tagsága miatt nem lehetett közös védelmi politikát folytatni, amelyet így a NATO-ra kellett hagyni (amelynek irányító szervezetétől a franciák távol tartották magukat). Az 1970-es évek olajárrobbanása különösen megrázta Európát, és úgy tűnt, véget vet a korábbi optimizmusnak; e komoly figyelmeztetés és a Brüsszelben kidolgozott gazdasági tervek ellenére úgy tűnt, nehéz lesz olyan csúcstechnológia-politikát kifejleszteni, amely állja a japán és amerikai kihívást. A nehézségek ellenére is az EGK gazdasági ereje azt jelentette, hogy a nemzetközi kép most lényegesen különbözött az 1945-östől vagy 1948-astól. A Közös Piac volt a világ legnagyobb importőre és exportőre (habár a forgalom jó részét az Európán belüli kereskedelem tette ki), és 1983-ra a legnagyobb nemzetközi valuta- és aranytartalékokat mondhatta magáénak; több autót gyártott (34%), mint akár Japán (24%), akár az Egyesült Államok (23%) és több cementet, mint bárki más, nyersacéltermelésben is csupán a Szovjetunió előzte meg.[238] Népessége 1983-ban lényegesen nagyobb volt, mint az Egyesült Államoké, és csaknem pontosan akkora, mint a Szovjetunióé – 272 millió –, a tíztagú Közös Piacnak lényegesen nagyobb volt a bruttó nemzeti terméke és a világ ipari termelé-

sében való részesedése, mint a szovjet államé vagy az egész KGST-tömbé. Noha politikailag és katonailag az Európai Közösség még éretlennek bizonyult, a nyolcvanas években mégis sokkal erőteljesebb volt a jelenléte a világ gazdasági rendszerében, mint 1956-ban.

Ennek csaknem tökéletes ellenkezőjét mondhatjuk el az 1950–1980-as évek közötti szovjet fejlődésről. Mint már előzőleg tárgyaltuk (362–7. o.), ezek voltak azok az évtizedek, amikor a Szovjetunió nemcsak erős hadsereget tartott fenn, hanem az Egyesült Államokkal szemben is elérte a nukleáris stratégiai egyensúlyt, kifejlesztette nagy hatósugarú haditengerészetét, és a világ számos részére terjesztette ki a befolyását. De az a makacs törekvés, hogy a világtérképen egyenlőséget érjenek el az amerikaiakkal, nem párosult gazdasági sikerekkel. Úgy tűnt, hogy épp az az ország (hogy a mindent meghatározó gazdasági alap fontosságáról szóló marxi megállapításból induljunk ki), amelyik büszkén állította magáról, hogy a világ egyetlen igazi kommunista állama, az idő előrehaladtával egyre növekvő gazdasági nehézségektől szenved.

Nem akarjuk persze tagadni azt a rendkívül figyelemreméltó gazdasági fejlődést, ami a Szovjetunióban – és a szovjet hatalmi tömbben – Sztálin halála után végbement. A régió sok tekintetben még Nyugat-Európánál is jobban átalakult, habár nagyrészt annak köszönhetően, hogy eleve is jóval szegényebb és „elmaradottabb" volt. Mindenesetre pusztán statisztikai mértékkel mérve az eredmények imponálóak. A Szovjetunió acéltermelése, ami 1945-ben csupán 12,3 millió tonna volt, 1960-ra 65,3, és 1980-ra 148 millió tonnára ugrott (amivel a világ legnagyobb acéltermelőjévé vált); az áramtermelés 43,2 millió kilowattóráról 292 millióra nőtt, majd 1294 milliárdra ugyanazon idő alatt; a személygépkocsi-gyártás 74 000 darabról 524 000-re, majd 2,2 millióra nőtt, és szinte a végtelenségig folytathatnánk a listát.[239] Az általános ipari termelés, amelynek az 1950-es években több mint 10% volt az évenkénti növekedési átlaga, az 1953-as adatot 100-nak véve, 1964-ben 421-re emelkedett,[240] ami figyelemre méltó eredmény – csakúgy, mint a Szputnyik, az űrkutatás és a hadifelszerelések, az oroszok tehetségének e más megnyilvánulási formái. Hruscsov hatalmának végén az ország gazdasága sokkal sikeresebb volt, és szélesebb alapokon nyugodott, mint Sztálin alatt, és fejlődés azóta folyamatos volt.

Volt azonban két olyan súlyos fogyatékosság, amely elhomályosította ezeket az eredményeket. Az első a növekedési ráta tartós, hosszú távú *csökkenése*. 1959 óta az ipari termelés egyre inkább csökkent, az 1970-es évek végére csupán évi 3–4%-ot ért el, és még ma is zuhan. Visszatekintve teljesen természetesnek tarthatjuk ezt a fejleményt, mivel mára világossá vált, hogy a kezdeti, imponáló évi növekedés fő oka a nagyarányú munkaerő- és tőkebeáramlás volt. Amikor a meglévő munkaerő-állományt már teljesen kimerítették, nem tudták megállítani a növekedési ütem hanyatlását. Ami a tőkebefektetést illeti, a tőkét főként a nagyiparba és a védelemmel kapcsolatos iparágakba irányították, ami ismét a mennyiségi és nem a minőségi növekedést hangsúlyozta, és tőkeszegényen tartotta a gazdaság számos más szektorát. Habár Hruscsov és utódai alatt javult az átlagos életszínvonal, a fogyasztói igények (ellentétben a Nyugattal) mégsem ösztönözhették a növekedést

egy olyan gazdaságban, ahol a személyes fogyasztást szándékosan alacsony szinten tartották, hogy a nemzeti erőforrásokat megőrizhessék a nehézipar és a katonaság számára. Legfőképp pedig megmaradtak a szovjet mezőgazdaság krónikus strukturális gyengeségei: a nettó termelés az 1950-es években évi 4,8%-kal nőtt, de csak 3%-kal az 1960-as és 1,8%-kal az 1970-es évek során – minden figyelem és tőke ellenére, amit az aggódó szovjet stratégák és minisztereik rápazaroltak.[241] Figyelembe véve a szovjet mezőgazdasági szektor méretét és azt a tényt, hogy az 1950-et követő három évtized alatt 84 millióval nőtt a népesség, a fejenkénti nemzeti termék általános növekedése lényegesen kisebb volt, mint az *ipari* termelés rátái, amelyek maguk is valamelyest „erőltetett" eredményt tükröztek.

A második súlyos fogyatékosság – eléggé előreláthatóan – a Szovjetunió *relatív* gazdasági állapotában mutatkozott. Az 1950-es és 1960-as évek alatt, amikor a Szovjetunió részesedése a világ ipari termeléséből és a világkereskedelemből nőtt, Hruscsovnak az a kijelentése, hogy a marxista termelési mód a felsőbbrendű, és egy nap majd „eltemeti" a kapitalizmust, nem tűnt egészen valószínűtlennek. Azóta a tendencia aggasztóbbá vált a Kreml számára. Az ipari félóriás, Németország vezette Európai Közösség sokkal gazdagabb és termelékenyebb lett, mint a Szovjetunió. A kis szigetország, Japán olyan gyorsan nőtt, hogy csak idő kérdése volt, mikor haladja meg a Szovjetunió teljes bruttó nemzeti termelését. Az Egyesült Államok, saját relatív ipari hullámvölgye ellenére is, élen jár a teljesítmény és jólét tekintetében. Az átlagos szovjet és kelet-európai életszínvonal nem hozta be a lemaradást Nyugat-Európával szemben, amelyre a marxista gazdaságok népei nem kis irigységgel tekintettek. A számítógépek, a robotok, a telekommunikáció új technológiája nyilvánvalóvá tette, hogy a Szovjetunió és csatlós államai „nincsenek a pályán". És a mezőgazdaság is, a termelékenységet tekintve, megmaradt ugyanolyan gyengének. 1980-ban egy amerikai farm munkása hatvanöt ember ellátására elegendő élelmiszert állított elő, míg egy szovjet kolhozparaszt csupán nyolc embert tudott ellátni.[242] Ebből következett, hogy a szovjetek egyre nagyobb volumenű élelmiszer-behozatalra kényszerültek.

A szovjet gazdaság számos nehézségét tükrözték a csatlós államok hasonló problémái, amelyek termelési mutatói szintén komolyan megnövekedtek az 1950-es években és az 1960-as évek elején. Ezekben az országokban is a központi tervgazdálkodás, a nehézipar és a mezőgazdaság kollektivizációja állt az előtérben.[243] Bár a kelet-európai államok között igen jelentős volt a különbség a jólét és a növekedés terén (sőt még ma is az), az általános tendencia mégis a kezdeti expanzió és a későbbi lassulás felé mutatott – ami nehéz választás elé állította a marxista stratégákat –, a Szovjetunióban még további földeket vehettek volna művelés alá, habár északon a hideg éghajlat, míg délen a sivatagok szabta határok csökkentették az ilyen irányú lehetőségeket (és sokan emlékeznek még, hogy milyen gyorsan homoksivatagokká változtak azok a „szűzföldek", amelyeket Hruscsov idejében meghódítottak).[244] A nyersanyagok egyre intenzívebb felhasználása pedig azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy növekszik például az olajkészletek pazarlása,[245] miközben a kitermelés költségei is hirtelen növekedni kezdtek, amikor a bányászatot az örök fagy területére is kiterjesztették. Lehetett több tőkét

áramoltatni az iparba és a technológiai fejlesztésbe, de csak azon az áron, hogy vagy a védelemtől vonják el a forrásokat – amely továbbra is mindent háttérbe szorító elsőséget élvezett a Szovjetunióban, a vezetőségben lezajlott minden változás ellenére –, vagy pedig a fogyasztási cikkektől, amelyek csökkentését rendkívül népszerűtlennek tekintették (különösen Kelet-Európában), kiváltképp akkor, amikor a javuló kapcsolatok még nyilvánvalóbbá tették a Nyugat viszonylagos bőségét. Végül a Szovjetunió és a testvéri kommunista rendszerek fontolóra vettek egy sor reformot, nemcsak a szokásos, a korrupció kigyomlálását és a bürokrácia átszervezését előirányzó típusból, hanem magát a rendszert akarták megreformálni: egyéni ösztönzőket adtak, reálisabb árrendszert vezettek be, lehetővé tették a mezőgazdasági magángazdálkodást, bátorították a nyílt vitát és az új technológiák terén a vállalkozókedvet stb; vagyis: a „besurranó kapitalizmus" útjára léptek, amit a magyarok olyan ügyesen gyakoroltak az 1970-es években. Ennek a stratégiának az volt a nehézsége – mint az 1968-as cseh tapasztalatok mutatták –, hogy a „liberalizáló" intézkedések magát a *dirigista* kommunista rendszert tették kérdésessé, így nem csoda, hogy a pártideológusok és a hadsereg mindezt rossz szemmel nézte az óvatos Brezsnyev-korszak egész ideje alatt.[246] Ezért csak nagy óvatossággal lehetett eljárni a gazdasági hanyatlás visszafordítása érdekében, ami viszont valószínűtlenné tette a gyors sikert.

A Kreml döntéshozóinak talán az volt az egyetlen vigasza, hogy ősellenségük, az Egyesült Államok szintén gazdasági nehézségekkel került szembe az 1960-as évektől kezdve, és gyorsan vesztett a világ gazdaságából, termeléséből és kereskedelméből való *relatív* részesedéséből, amit pedig 1945 óta magáénak mondhatott. Ennek az évnek az említése a legfontosabb Amerika relatív hanyatlásának megértéséhez. Mint azt már az előbbiekben kifejtettük, az Egyesült Államok kedvező pozíciója a történelemnek e pontján előzmények nélküli és mesterséges volt. Világelsőségének csupán egyik oka rejlett a saját termelésének fölfuttatásában, a másik ok más országok időleges gyengesége volt. Ez a helyzet később az Egyesült Államok érdekei rovására változott meg, akkor, amikor Európa és Japán ismét elérte a termelés háború előtti szintjét, és még tovább fog változni a világ ipari termelésének általános növekedésével (ami több mint megháromszorozódott 1953 és 1973 között), mivel elképzelhetetlen volt, hogy – az 1945-öshöz hasonlóan – továbbra is az USA-é legyen az ipari termelés fele akkor, amikor új gyárakat és ipartelepeket teremtettek szerte az egész világon. Bairoch adatai szerint az amerikai részesedés 1953-ra 44,7%-ra esett vissza, 1980-ra 31,5%-ra, és még ezután is zuhant.[247] A CIA gazdasági mutatói – nagyrészt ugyanannál az oknál fogva – azt jelezték, hogy az Egyesült Államok részesedése a világ bruttó nemzeti termékéből az 1960-as 25,9%-ról 21,5%-ra esett 1980-ra (habár a dollár rövid életű árfolyam-emelkedése alatt a részesedés növekedett a következő néhány évben).[248] Nem arról volt szó, hogy az amerikaiak lényegesen kevesebbet termeltek volna (kivéve azokat az iparágakat, amelyek az egész nyugati világban hanyatlottak), hanem hogy a többiek termeltek sokkal többet. Legjobban talán az autóipar helyzetén keresztül lehet illusztrálni ezt a két tendenciát: az Egyesült Államok 6,65 millió autót gyártott 1960-ban, ami a világ 12,8 milliós össztermelésének 52%-át tette ki, de 1980-ban már csupán a

világtermelés 23%-át, azonban mivel ez 30 millió volt, az amerikai ipar így is 6,9 millió autót állított elő.

E valamelyest vigasztaló gondolat ellenére – amely hasonló ahhoz a gondolatmenethez, amellyel az angolok vigasztalták magukat 70 évvel korábban, mikor csökkenni kezdett részesedésük a világ össztermeléséből – volt e fejlődésnek aggasztó oldala is. Az igazi kérdés nem úgy hangzott, hogy „Szükségszerű volt-e az Egyesült Államok e viszonylagos hanyatlása?", hanem így: „Szükségszerű volt-e ez a *gyors* hanyatlás?" Hiszen már a Pax Americana fénykorában is megrendítette versenyhelyzetét az egy főre jutó évenkénti növekedési ütem aggasztóan alacsony volta, különösen az előző évtizedekhez képest (lásd a *42. táblázat*ot).

42. TÁBLÁZAT **Az egy főre jutó átlagos évi növekedés 1948–1962 között**[249]

Ország	*(1913–50)*	*1948–62*
Egyesült Államok	(1,7)	1,6
Nagy-Britannia	(1,3)	2,4
Belgium	(0,7)	2,2
Franciaország	(0,7)	3,4
NSZK	(0,4)	6,8
Olaszország	(0,6)	5,6

Itt is felhozhatjuk azt az érvet, hogy történelmi szempontból ez „természetes" fejlemény volt. Michael Balfour megjegyzése szerint az 1950-et megelőző évtizedekben az Egyesült Államok termelése bármely más országénál gyorsabban nőtt, hiszen a szabványosítás és a tömegtermelés módszereinek egyik fő megújítója épp az Egyesült Államok volt. Ennek eredményeként „bármely más országnál nagyobb mértékben elégítette ki az emberi szükségleteket, és már amúgy is (egy ember egyórai termelését alapul véve) nagyobb hatékonysággal működött, így más országokhoz képest kevesebb lehetősége maradt, hogy jobb módszerek vagy jobb gépek alkalmazásával növelje termelését".[250] Bár mindez bizonyosan igaz volt, mégsem váltak az Egyesült Államok javára bizonyos más, a gazdaságra jellemző világi tendenciák: az adó- és pénzügyi politika nagy fogyasztásra ösztönzött, de nem ösztönözte az egyéni megtakarításokat; a kutatásba és fejlesztésbe való befektetés – leszámítva a katonai beruházásokat – más országokhoz képest lassan csökkent: a nemzeti termeléshez viszonyított védelmi kiadások magasabbak voltak, mint a nyugati tömb bármely más országában. Ráadásul az amerikai társadalom egyre nagyobb hányadát foglalkoztatta a szolgáltatóipar, ez az alacsonyabb termelékenységű ágazat.[251]

Az 1950-es és 1960-as években sok problémát elfedett az amerikai csúcstechnológia (különösen a repülés) hatalmas fejlődése; a jólét, amely fellendítette a ragyogó

autók és a színes televíziók iránti fogyasztói keresletet, és az a dollárfolyam, amely az Egyesült Államokból áramlott a világ szegényebb országaiba, részint külföldi segély, egyéb bank-, illetve magánbefektetések, részint katonai kiadások formájában. E tekintetben emlékezetünkbe kell idézni azt a riadalmat, amit a Servan-Schreiber által *le défi américain*-nek nevezett jelenség váltott ki az 1960-as évek közepén, ami az Egyesült Államok európai beruházásainak hatalmas hullámát jelenti, amely állítólag gazdasági csatlósokká tette ezeket az államokat; és azt a rettegést vagy félelmet, amivel az Exxon és General Motors-féle multinacionális óriásokra, valamint az amerikai business schoolok által terjesztett management-módszerekre tekintettek.[252] Bizonyos gazdasági perspektívából nézve, az amerikai beruházás és termelés importja a gazdasági erő és a korszerűség jele volt, mely kiaknázta az alacsonyabb munkabéreket, és biztosította az európai piacokra való könnyebb bejutást. Bizonyos idő elteltével azonban olyan erőssé vált a tőkeáramlás, hogy lassan túllépték azt a többletet, amelyet az amerikaiak a gyárak, az élelmiszer és a „láthatatlan" szolgáltatások exportjával kerestek. Habár a növekvő fizetési mérleghiány miatt némi arany is kiáramlott az Egyesült Államokból az 1950-es évek végére, a legtöbb külföldi kormány inkább megelégedett azzal a tudattal, hogy nagyobbak a dollárkészletei (ami a legfőbb tartalékvaluta volt), semmint, hogy aranyban követelte volna a fizetséget.

Az 1960-as évek során azonban lassan véget ért ez a kényelmes helyzet. Kennedy, de még inkább Johnson is növelni szándékozott a külföldi katonai kiadásokat – nemcsak Vietnamban –, habár az ottani konfliktus már-már áradássá változtatta az exportált dollárok folyamát. Kennedy, de még inkább Johnson elkötelezett híve volt a belső kiadások növelésének; egy olyan irányzatnak, amelynek bizonyos jelei már az 1960-as évek előtt is megfigyelhetők voltak. Egyik kormányzat sem kedvelte azt a politikai árat, amit az elkerülhetetlen infláció miatti adóemelésért kellett fizetni. Ennek eredménye lett a szövetségi kormányok évenkénti deficitje, a nagyarányú áremelkedés és a növekvő amerikai versenyképtelenség – ami viszont nagyobb fizetési mérleghiányhoz, az USA-cégek külföldi befektetéseinek a Johnson-kormányzat által történt befagyasztásához, és azután az utóbbinak az eurodollárhoz, mint új eszközhöz való fordulásához vezetett. Ugyanabban az időszakban megállíthatatlanul zsugorodott az Egyesült Államok részesedése a világ nem KGST aranytartalékaiból, és az 1950-es 68%-ról az 1973-as jelentéktelen 27%-ra csökkent. Mivel a nemzetközi fizetések és a pénzáramlás egész rendszere megingott az összefüggő problémák súlya alatt, és tovább gyengítették De Gaulle dühös támadásai az általa Amerika „inflációexportjának" nevezett jelenség ellen, a Nixon-kormányzat úgy találta, hogy nincs más választása, minthogy véget vessen a dollár aranyalapjának a magánpiacokon, majd ezután más valutákkal szemben lebegtesse a dollárt. A Bretton Woods-i rendszer, amely nagyrészt az Egyesült Államok pénzügyi szupremácia-korszakának terméke volt, összeomlott, amikor legfőbb támasza már nem bírta a terheket.[253]

Nem fogjuk most elmondani a dollár 1970-es évekbeli, szabad lebegéses korszakának hullámhegyeit és -völgyeit részletező történetet, sem pedig azt, hogy az egymást követő kormányzatok milyen változatos erőfeszítésekkel próbáltak gátat

vetni az inflációnak és ösztönözni a növekedést, mindig úgy persze, hogy politikailag ne okozzanak túlságosan nagy problémát. Az Egyesült Államok átlagosnál magasabb inflációja azzal járt, hogy a dollár az 1970-es években meggyengült a német és japán valutákkal szemben; az olajárrobbanás, amely nagy károkat okozott az OPEC-nek jobban kiszolgáltatott országoknak (pl. Japánnak, Franciaországnak); a világ különböző részein a politikai zavargások, és a magas amerikai kamatlábak pedig fölfelé nyomták a dollárt, ez volt a helyzet az 1980-as évek elején is. Habár ezek az ingadozások jelentősek voltak, és hozzájárultak a világ gazdasági labilitásához, valószínűleg a mi szempontunkból kevésbé lényegesek, mint azok a könyörtelenül érvényesülő, hosszú távú tendenciák, amelyek csökkentették a termelés növekedését: a magánszektorban 2,4%-ról (1965–72) először 1,6%-ra (1972–77), majd 0,2%-ra zuhant (1977–82),[254] vagy mint a növekvő szövetségi deficit, amelyre úgy tekintettek, mint a gazdaság Keynes-féle „fellendítésére", de azon az áron, hogy olyan sok külföldi készpénzt nyeltek el (amit a magas amerikai kamatláb vonzott oda), hogy mesterségesen magasan határozták meg a dollár árát, és az országot kölcsönadóból kölcsönkérővé tették. Az amerikai gyártók is növekvő nehézségekkel találták szemben magukat, amikor versenyre kellett kelni az importautókkal, elektronikai cikkekkel, konyhai eszközökkel és más termékekkel. Egyáltalán nem volt meglepő, hogy az egykori világelső amerikai egy főre jutó nemzeti termék lassan elkezdett lefelé csúszni a listán.[255]

Még mindig volt vigasz azok számára, akik nagyobb összefüggésekben tudták látni az amerikai gazdaságot és szükségleteit annál, mint amit a svájci jövedelmek vagy japán termelékenység válogatott összehasonlításai mutatnak. Mint azt Calleo megjegyzi, az 1945 utáni amerikai politika igenis elérte néhány nagyon alapvető és fontos célját: a hazai prosperitást, szemben az 1930-as évekéhez hasonló válsággal; a szovjet terjeszkedés megfékezését háború nélkül; Nyugat-Európa gazdaságának és demokratikus hagyományainak újjáélesztését, amelyhez később Japán is csatlakozott, hogy „egyre nagyobb mértékben integrált gazdasági blokkot" hozzon létre, melynek „motorjai a multilaterális intézmények... és célja a közös gazdasági és politikai ügyek intézése", és végül hogy „a régi gyarmati birodalmakat olyan független államokká alakítsák, amelyek szorosan integrálódnak a világgazdaságba".[256] Összegezve: az Egyesült Államok fenntartotta a liberális nemzetközi rendet, amelytől maga is egyre inkább függött, és miközben a világ termelésében és gazdaságában való részesedése csökkent, talán a szükségesnél egy kicsit gyorsabban is, a világ gazdasági erejének újraelosztása meghagyta azt a környezetet, amely nem volt ellenséges saját nyílt piacával és kapitalista tradícióival szemben. Végül, habár látta, hogy a termelésben való vezető szerepét bizonyos gyorsabban növekvő gazdaságok beárnyékolják, még mindig lényegesen a Szovjetunió előtt járt a valódi hatalom minden lényeges szempontjából, és – azáltal, hogy ragaszkodott saját vállalkozói hitelveihez – nyitott maradt a menedzserek kezdeményezőkészségének és a technológiai változás ösztönzőerejének kiaknázására, amelynek elfogadása marxista riválisa számára lényegesen nagyobb nehézségekbe ütközött.

Az utolsó fejezetre maradt mindezen gazdasági mozgások részletesebb kifejtése. Hasznos lehet azonban, ha a fent vizsgált irányvonalak lényegét statisztikai formá-

ban mutatjuk be (lásd a *43. táblázat*ot), mivel azok az egész világ gazdasági erejére vonatkoznak, vagyis arra, hogy a kevésbé fejlett országok hogyan szereznek vissza bizonyos hányadot a világ termeléséből, hogy Japán és kisebb mértékben a Kínai Népköztársaság milyen figyelemre méltóan növekszik, valamint az Európai Gazdasági Közösség részesedése hogyan csökken még akkor is, ha továbbra is a világ legnagyobb gazdasági tömbje maradt; hogyan stabilizálódik, majd hogyan csökken a Szovjetunió részesedése; és hogyan hanyatlik az Egyesült Államok, megőrizve előnyét a Szovjetunióhoz képest.

43. TÁBLÁZAT **A bruttó világtermelés megoszlása 1960–1980 között**[257]

(százalékban)

Ország	*1960*	*1970*	*1980*
Kevésbé fejlett országok	11,1	12,3	14,8
Japán	4,5	7,7	9,0
Kína	3,1	3,4	4,5
Európai Gazdasági Közösség	26,0	24,7	22,5
Egyesült Államok	25,9	23,0	21,5
Más fejlett országok	10,1	10,3	9,7
Szovjetunió	12,5	12,4	11,4
Más kommunista országok	6,8	6,2	6,1

44. TÁBLÁZAT **Népesség, egy főre jutó GNP és GNP 1980-ban**[258]

Ország	*Népesség (millió)*	*Egy főre jutó GNP (dollár)*	*GNP (milliárd dollár)*
Egyesült Államok	228	11 360	2590
Szovjetunió	265	4 550	1205
Japán	117	9 890	1157
Közös Piac (12 ország)	317	–	2907
Ezen belül			
NSZK	61	13 590	838
Franciaország	54	11 730	633
Nagy-Britannia	56	7 920	443
Olaszország	57	6 480	369
Az NSZK és az NDK együtt	78	–	950
Kína[259]	980	290 v. 450	284 v. 441

1980-ra, a *43. táblázat* utolsó évére, a Világbanknak a népességre, az egy főre jutó bruttó nemzeti termékre és a globális bruttó nemzeti termékre vonatkozó adatai nagyon is a világ gazdasági erejének *multipoláris* elosztására utalnak, mint ahogyan azt a *44. táblázat* mutatja.

Végül nem volna haszontalan arra emlékeztetnünk, hogy a termelési arányok hosszú távú átalakulásának jelentősége nem önmagában, hanem hatalompolitikai vetületeiben rejlik. Mint ahogyan maga Lenin jegyezte meg 1917–18-ban, az *egyenlőtlen* gazdasági növekedési ráta volt az, amely bizonyos hatalmak felemelkedéséhez és más hatalmak hanyatlásához vezetett:

> „Tőkeerejét tekintve Németország fél évszázaddal ezelőtt Angliához képest szegény és jelentéktelen ország volt. Hasonlóképp jelentéktelen volt Japán Oroszországhoz viszonyítva. Elképzelhető-e, hogy tíz-húsz évnyi idő alatt *változatlan* marad a többi imperialista hatalom viszonylagos ereje? Teljesen elképzelhetetlen."[260]

Bár Lenin figyelme a kapitalista/imperialista államokra összpontosult, úgy tűnik, a szabály az *összes* nemzetre vonatkozik, bármilyen politikai gazdaságtant kedveljenek is: a gazdaság egyenlőtlen növekedési rátája előbb-utóbb a világ politikai és gazdasági egyensúlyi viszonyainak átalakulásához vezet. Ezt a szerkezetet a nagyhatalmi fejlődés a miénket megelőző négy évszázadában figyelték meg. Ebből az következik, hogy a világtermelés központjainak szokatlanul gyors váltakozása az elmúlt két-három évtizedben szükségszerűen hatással van a mai vezető hatalmak nagystratégiai jövőjére, és méltó arra, hogy egy utolsó fejezetet szenteljünk neki.

8

A XXI. század küszöbén*

Történelem és elmélkedés a jövőről

A fenti címet viselő fejezet nemcsak a kronológiai változásra utal, hanem – ami ennél sokkal fontosabb – *a metodológia* megváltoztatására is. Még a hozzánk legközelebbi múlt is történelem, és habár az elfogultság és a források problémái még az előző évtized történésze számára is „megnehezítik, hogy elválasszák a múlót a lényegitől"[1] még mindig ugyanazon tudomány eszközeivel dolgozik. De a jelen jövővé válásával foglalkozó írások, még ha már működő tendenciákat írnak is le, nem állíthatják, hogy történelmi igazságokat tartalmaznak. Nemcsak az alapanyag alakul át levéltárakon alapuló monográfiákból gazdasági *előrejelzésekké* és politikai *jóslatokká*, de annak érvényessége is, amiről írunk. Habár mindig voltak módszertani nehézségei a „történelmi tényekkel"[2] való foglalkozásnak, az elmúlt események, mint például egy főherceg megölése vagy egy katonai győzelem, *valóban megtörténtek*. A jövőre vonatkoztatva nem állíthatunk semmiféle bizonyosságot. Előre nem látható események, puszta véletlenek, egy tendencia megszűnése érvényteleníthetí a legvalószínűbb előrejelzést is, s ha ez nem történik meg, az előrejelzőt mondhatjuk szerencsésnek.

Ami ezután következik, az csak ideiglenes érvényű és feltevéseken alapul, arra az érvekkel alátámasztott sejtésre alapoz, hogy mi következik a világgazdaság és stratégia jelenlegi tendenciáiból – annak garanciája nélkül, hogy ezek közül minden (vagy bármi) megtörténne. A dollár nemzetközi értékének váltakozása az utóbbi néhány évben és az 1984. évet követő olajáresés (mely más-más következményekkel járt a Szovjetunióra, Japánra és az OPEC-államokra nézve) intő jelül szolgálhat, hogy a gazdasági alapokon nyugvó tendenciákból ne vonjunk le messzemenő következtetéseket; ráadásul a politika és a diplomácia világa soha nem is követett egyenes utakat. A napjaink ügyeivel foglalkozó számos könyv utolsó fejezetét alig

* Szeretnénk emlékeztetni a Tisztelt Olvasót, hogy a szerző, Paul Kennedy 1986-ban fejezte be könyvét, most következő elemzéseihez tehát az akkor ismert gazdasági-politikai viszonyokat és előrejelzéseket volt módjában használni. Hogy mégsem fűzünk kiegészítéseket, kommentárokat az itt leírtakhoz az azóta megtörtént, „nem előrejelezhető, ám mégis bekövetkezett" eseményekről, annak az az oka, hogy megítélésünk szerint nem érdektelen, milyen általános politikai helyzetmegítélések és elemzések közepette mentek végbe a már mindenki számára ismeretes történések, változások, drámai méretű folyamatok. Más oldalról a könyv befejezése óta eltelt öt esztendő eseményei – összhangban az egész mű gondolatmenetével – arra is rávilágítanak, mennyire tarthatatlanná vált a világpolitikában a hatalmi centrumok szempontjait kizárólagosan érvényesítő gondolkodás, s hogy milyen valóság rejlik a mű fő témája, a „nagyhatalmak tündöklése és bukása" folyamataiban és ezek mögött. *(A magyar kiadó)*

néhány év múltán át kellett írni, immár a visszatekintés bölcsességével. Meglepő lenne, ha jelen fejezetünkkel nem ez történnék.

Legjobb volna talán röviden *visszapillantani* a nagyhatalmak felemelkedésére és hanyatlására az utóbbi öt évszázadban, hogy megértsük, mi áll előttünk. Ennek a könyvnek az az alapgondolata, hogy létezik egy változást kiváltó dinamika, amelyet főként a gazdasági és technológiai fejlődés hajt, amely azután hatással van a társadalmi rendszerekre, politikai berendezkedésekre, katonai erőkre, és az egyes államok és birodalmak helyzetére. E globális gazdasági változás sebessége sosem volt egyforma, egyszerűen azért nem, mert a technológiai fejlődés és a gazdasági növekedés üteme maga is szabálytalan: függ az egyéni feltalálótól és a váltakozó körülményektől, az éghajlattól, a járványoktól, a háborúktól, a földrajztól, a társadalmi keretektől stb. A föld különböző régióiban és társadalmaiban gyorsabb *vagy* lassúbb volt a növekedési ütem, nemcsak azért, mert a technológia, a termelés és a kereskedelem módjai voltak különbözőek, hanem azért is, mert a régiók különböző mértékben voltak fogékonyak a termelés és bőség növelésének új módozataira. A Föld bizonyos területei felemelkedtek, mások pedig hátramaradtak – viszonylagos vagy (néha) abszolút mértékben. Egyik sem meglepő. A világ sohasem állt meg, hiszen az ember veleszületett célja, hogy javítson körülményein. A reneszánsztól kezdődő intellektuális áttörések, amelynek a felvilágosodás és az ipari forradalom alatt az „egzakt tudományok" adtak fellendülést, egyszerűen azt jelentették, hogy a változás dinamikája minden korábbinál erőteljesebbé és önállóbbá vált.

E könyv második fontos tétele az volt, hogy a gazdasági növekedés egyenlőtlen ütemének jelentős hosszú távú hatása van a viszonylagos katonai erőre és valamely államrendszer valamely tagjának stratégiai helyzetére. Ez sem meglepő, és nem is újszerű, habár lehetséges, hogy más volt a hangsúly és a tétel megjelenítésének módja.[3] A világ már Engels előtt is tudta, hogy a „hadsereg és a flotta függ leginkább a gazdasági körülményektől".[4] Egy reneszánsz herceg számára ugyanolyan világos volt, mint a mai Pentagonnak, hogy a katonai erő a megfelelő anyagi háttér eredménye, ami viszont a virágzó termelési alaptól, az egészséges gazdaságpolitikától és az elsőrangú technológiától függ. Mint a fenti okfejtés mutatja, a gazdasági prosperitás nem *mindig* és *azonnal* válik katonai hatékonysággá, sok egyéb körülmény is befolyásolja a geográfiától és a nemzeti küzdőszellemtől a vezérkarig és a taktikai szakértelemig. Mindazonáltal elmondhatjuk: a világ *katonapolitikai* viszonyai követték a világ termelési viszonyainak változásait, valamint a nemzetközi rendszerben részt vevő különböző birodalmak és államok felemelkedését és hanyatlását megerősítették a fontosabb nagyhatalmi háborúk eredményei, ahol mindig azé a félé volt a győzelem, amelyik a legnagyobb anyagi forrásokkal rendelkezett.

Ami most következik, inkább elmélkedés, mint tudomány, ennélfogva azon a feltételezésen alapul, hogy az elmúlt öt évszázad ilyen átfogó tendenciái valószínűleg folytatódni fognak. A nemzetközi rendszer, akár hat nagyhatalom uralja, akár kettő, továbbra is anarchikus marad – vagyis a legnagyobb hatalmi egység továbbra is a szuverén, önálló nemzetállam lesz.[5] Egy adott időszakban egy-egy államnak

a világi hatalomból való relatív részesedése vagy növekszik, vagy csökken. A világrend éppúgy nem fog megmerevedni 1987-ben vagy 2000-ben, mint ahogy nem állandósultak az 1870-es vagy 1660-as állapotok sem. Néhány közgazdász viszont azt állítja, hogy a nemzetközi termelési és kereskedelmi *struktúrák* gyorsabban változnak, mint valaha; a mezőgazdaság és a nyersanyagok elveszítik viszonylagos értéküket, az ipari termelés „elválik" az ipari „foglalkoztatástól"; a magas tudásszintet igénylő áruk uralkodóvá válnak minden fejlett társadalomban, és a világ tőkeáramlása egyre távolabb kerül a kereskedelemtől.[6] Mindez, a tudomány számos új fejleményével együtt, befolyásolni fogja a nemzetközi politikát. Összegezve: ha sem az isteni akarat nem avatkozik be, sem pedig egy tragikus nukleáris tűzvész nem jön közbe, akkor a világ hatalmi dinamikája ugyanígy, a technológiai és gazdasági változás eredményeként fog működni. Ha a számítógépek, a robotok, a biotechnológia hatásairól szóló derűlátó előrejelzések helytállónak bizonyulnak – és ha a harmadik világ bizonyos részeiben lezajló zöld forradalomról szóló előrejelzések (melyek azt jelentenék, hogy India, sőt még Kína is rendszeres gabonaexportőrré válik) beigazolódnak[7] –, akkor a világ mint *egész* sokkal gazdagabb lehet a XXI. század elejére. Még ha kevésbé drámai erejű is a technológiai fejlődés, akkor is igen valószínű a gazdasági növekedés. Ezt biztosítanák a keresletre olyan nagy hatást gyakorló változó demográfiai görbék, és ehhez járulna hozzá a nyersanyagok bölcsebb kiaknázása is.

Az is világos, hogy ez a fejlődés egyenlőtlen lesz – itt gyorsabb, ott lassúbb, attól függően, hogy a körülmények mennyire kedveznek a változásnak. De épp ez teszi az itt következő prognózisokat olyannyira feltételessé: semmilyen biztosítékunk nincs arra például, hogy Japán az utóbbi négy évtizedben véghezvitt figyelemre méltó gazdasági expanziója folytatódik-e a következő két évtizedben is; és az sem lehetetlen, hogy a Szovjetunió gazdaságpolitikájának és mechanizmusának változása következtében, az 1960-as évek óta csökkenő növekedési ráták ismét növekedni kezdenek az 1990-es években. A jelenlegi tendenciákra alapozva egyik fejlemény sem tűnik túlságosan valószerűnek. Másképpen szólva: ha Japán stagnálna és a Szovjetunió fellendülne napjaink és a XXI. század eleje között, akkor az csakis a körülmények és irányzatok sokkal drasztikusabb megváltozása révén következne be, mint amit a jelenlegi jelzések alapján joggal feltételezhetünk. Pusztán az, hogy a világ 15–25 éves távlati jövőjére vonatkozó becslések hibásak is lehetnek, nem jelenti azt, hogy jobban kellene kedvelnünk a valószínűtlen következtetéseket a jelenleg zajló átfogó fejlődésen alapuló ésszerű várakozásoknál.

Helyénvaló például azt feltételezni, hogy napjaink egyik közismertebb „globális tendenciája", a csendes-óceáni térség felvirágzása nagy valószínűséggel tovább folytatódik, pusztán azért, mert ez a fejlődés szilárd alapokon nyugszik. Ez nemcsak a japán gazdasági „motorra" vonatkozik, hanem a gyorsan változó óriásra, a Kínai Népköztársaságra is; nemcsak Ausztrália és Új-Zéland virágzó és jól megalapozott ipari államaira, hanem a rendkívül sikeres, mostanában iparosodó ázsiai országokra, így például Tajvanra, Dél-Koreára, Hongkongra és Szingapúrra – valamint a nagyobb egységre, a dél-ázsiai nemzetek szövetségére, az ASEAN-országokra, azaz Malajziára, Indonéziára, Thaiföldre és a Fülöp-szigetekre; amely

kibővítve az Egyesült Államok Csendes-óceán partján fekvő államait és Kanada ottani tartományait is magába foglalja.[8] E hatalmas terület gazdasági növekedését a körülmények szerencsés összjátéka ösztönözte: az exportorientált társadalmakban látványosan nőtt az ipari termelékenység, ami viszont növekedéshez vezetett a külkereskedelemben, a hajózásban és a pénzügyi szolgáltatásokban; jól láthatóan nőtt az igény újabb technológiák, illetve olcsóbb, munkaigényesebb iparágak iránt, és rendkívül sikeres erőfeszítéseket tettek arra, hogy a népesség növekedésénél gyorsabb ütemben erősítsék a mezőgazdaságot (különösen a gabonatermelést és az állattenyésztést). Mindegyik siker erősítette a másikat, és a gazdasági expanzió olyan ütemét produkálta, amely az utóbbi években messze túlszárnyalta a hagyományos nyugati hatalmakat és persze a KGST-t is.

1960-ban például az ázsiai–csendes-óceáni országok összes bruttó belföldi terméke a világ GDP-jének pusztán 7,8%-a volt, 1982-re ez több mint kétszeresére, 16,4%-ra növekedett, és azóta a terület növekedési mutatói túlszárnyalták Európáét, az Egyesült Államokét és még sokkal nagyobb mértékben a Szovjetunióét. Nagyon valószínű, hogy a térség 2000-re a világ GDP-jéből több mint 20%-kal fog részesedni; és ez a fejlemény akkor is bekövetkezik, ha a növekedés különbségének alapja sokkal kisebb lesz, mint az utóbbi negyedszázadban.[9] A csendes-óceáni medence dinamizmusát ugyanebben az időszakban az Egyesült Államok ingadozó gazdasági egyensúlya is jelezte. Amerika Ázsiával és a csendes-óceáni országokkal folytatott kereskedelme 1960-ban csak 48%-a volt az (OECD-tag) európai országokkal folytatott kereskedelemnek, de az amerikai–európai kereskedelem 122%-ára emelkedett 1983-ra – és ezt a változást az Egyesült Államokon belül mind a népességnek, mind a jövedelemnek a csendes-óceáni térség felé való áramlása kísérte.[10] Bár történhet lassulás például az *egyes* országok növekedésében, vagy sújthatják gondok az egyes iparágakat, de a tendenciák egészükben folytatódni fognak. Ennélfogva nem meglepő, hogy egy gazdasági szakértő magabiztosan azt állítja, hogy az egész csendes-óceáni térség, amely most a világ bruttó nemzeti termékének 43%-át birtokolja, legalább 50% felett fog rendelkezni a 2000. évben, és arra a következtetésre jut, hogy „a világ gazdasági súlypontja sebesen tart Ázsia és a Csendes-óceán felé, a Csendes-óceán pedig elfoglalja helyét mint a világ gazdasági hatalmának egyik kulcscentruma".[11] Ezt a kifejezésmódot gyakran halljuk már a XIX. század óta, de a jóslat csak a régió kereskedelmének és termelékenységének nagyarányú, 1960-as évekbeli növekedése óta vált realitássá.

Ehhez hasonlóan azt is érdemes feltételeznünk, hogy a következő néhány évtizedben folytatódik egy kevésbé vonzó, de sokkal megalapozottabb tendencia: a fegyverkezési verseny költségeinek szakadatlan emelkedése, amelyet egyként táplál az új fegyverrendszerek ára és a nemzetközi versengés. Ahogy egy megfigyelő állítja: „a történelem kevés állandó tényezőinek egyike, hogy a katonai kiadások iránti elkötelezettség szakadatlanul nő."[12] És ha ez igaz volt (néhány rövid távú ingadozással együtt is) a XVIII. századi háborúk és fegyverkezési versenyek esetében, a haditechnika lassú változása idején, akkor még sokkal érvényesebb jelen századunkra, amikor a repülőgépek, hadihajók és harckocsik minden új generációja – az inflációt is leszámítva – lényegesen drágább, mint a megelőzőek. Az Edward

kori államférfiak, akik elszörnyedtek attól, hogy (1914 előtt) 2,5 millió fontba került egy csatahajó, igencsak megdöbbennének, ha megtudnák, hogy az angol admiralitásnak ma csupán egy *fregatt* kicserélése kerül 120 millió vagy még több fontjába. Azoknak az amerikai törvényhozóknak, akik készségesen engedélyezték a pénzösszegeket a B–17-es bombázók ezreire az 1930-as évek végén, most érthetően megrándult az arcuk arra a Pentagontól származó becslésre, hogy 100 darab új B–1-es bombázó több mint 200 milliárd dollárba fog kerülni. Minden téren működik a felfelé tartó spirál:

„A bombázók kétszázszor annyiba kerülnek, mint a második világháború alatt. A vadászgépek százszor vagy még többször annyiba. A repülőgép-anyahajók hússzor, a harckocsik tizenötször annyiba kerülnek, mint a második világháború alatt. Egy Gato osztályú tengeralattjáró tonnánként 5500 dollárba került a második világháború alatt, s ezt most hasonlítsuk össze a Trident tonnánkénti 1,6 millió dolláros árával."[13]

E problémák együttese a bizonyítéka annak, hogy a mai fegyverkezési ipar egyre távolabb kerül a szabad piacra termelő, kereskedelmi igényeket kielégítő termeléstől. A fegyvergyártás általában néhány óriás cég kezében összpontosul, amelyek különleges viszonyban állnak saját országuk honvédelmi minisztériumával (akár az Egyesült Államokról, Nagy-Britanniáról, Franciaországról vagy sokkal inkább a Szovjetunió „parancsuralmi gazdaságáról" van szó), amely gyakran megvédi őket a piaci ingadozásoktól azáltal, hogy az állam exkluzív szerződéseket és költségtúllépési garanciákat kínál azokra a termékekre, amelyeket csak ő (és a baráti államok) vásárolnak meg. A kereskedelemre termelőknek, még az IBM-hez és a General Motorshoz hasonló óriáscégeknek is, küzdeniük kell a gyilkos konkurenciával, csupán azért, hogy *részesedéshez* jussanak az ingatag belső és külső piacokon, amelyeken minőség, fogyasztói ízlés és az ár a lényeges változó. A katonák arra vágynak, hogy övék legyen a „tudomány akkori állása szerinti" legfejlettebb fegyverzet, és fegyveres erőik helytállhassanak minden lehetséges küzdelemben, és olyan árukat termelnek, amelyek egyre drágábbak és egyre fejlettebbek, és amelyekből *sokkal kevesebb van.* A kereskedelemre termelő cég, miután kezdetben sokat fektetett be a háztartási eszközök vagy irodai számítógépek korai prototípusaiba, a piaci verseny és a nagyarányú termelés miatt *lefelé* nyomja az egységenkénti előállítási árat.[14] Az valóban igaz, hogy a XIX. század vége óta tartó robbanás az új technológiák és tudományos fejlesztések szükségszerűen olyan viszonyba kényszerítették a kormányokat a védelmi iparágakkal szemben, amely eltért a „szabadpiaci" normáktól,[15] a növekedés jelenlegi üteme mégis riasztó. Az Egyesült Államokban elhangzott, a „katonai reformról" szóló különféle javaslatok esetleg gátat vethetnek a cinikus jóslat beteljesülésének, hogy 2020-ban talán a Pentagon egész költségvetését felemésztheti *egy* repülőgép ára, de az semmiképp sem valószínű, hogy akár egy ilyen javaslat is *megfordíthatná* azt a tendenciát, amely a mind kevesebb fegyver mind magasabb előállítási költsége irányába mutat.

Míg mindennek nagy része a fegyverek egyre növekvő és elkerülhetetlenül kifinomultabbá válásának tudható be – például a modern vadászbombázók több mint 100 000 alkatrészből állhatnak –, másrészt viszont a szárazföldön, az óceánokon és az óceánokban, a levegőben és a világűrben is folytatódó fegyverkezési versenynek. Bár a NATO és a Varsói Szerződés országai között a legélesebb a verseny (ez a két tömb, hála a két szuperhatalomnak, a világ fegyverszükségletének 80%-át állítja elő, és a repülők és hajók 60–70%-ával rendelkezik), de vannak kisebb, de szintén fontos fegyverkezési versenyek is – nem beszélve a háborúkról – a Közép-Keleten, Latin-Amerikában és egész Ázsiában, Irántól Koreáig. Ennek a következménye a harmadik világ katonai kiadásainak robbanásszerű emelkedése (még a szegényebb országokban is), és az ezekbe az országokba irányuló fegyvereladás és szállítás nagyarányú emelkedése. 1984-ben a világ fegyverimportjának hatalmas, 35 milliárd dolláros forgalma meghaladta a világ gabonakereskedelméét (33 milliárd dollár). Érdemes megjegyeznünk, hogy a következő évben a világ katonai kiadásai elérték a kb. 940 milliárd dollárt, ami lényegesen több, mint a világ népessége szegényebb felének összes jövedelme. Mi több: a fegyverekre fordított kiadások gyorsabban emelkedtek, mint ahogyan a Föld gazdasága vagy a legtöbb nemzetgazdaság növekedett. Az Egyesült Államok és a Szovjetunió járt az élen, mindkettő jóval 250 milliárd dollár felett költött védelemre évente, és ezt a közeljövőben nagy valószínűséggel jóval 300 milliárd dollár fölé fogják emelni. A legtöbb országban a fegyveres erőkre fordított kiadások egyre nagyobb százalékot követeltek a kormányok költségvetéséből és a bruttó nemzeti termékből, amelynek sokkal inkább csak (néhány más indíttatástól eltekintve, pl. Japán és Luxemburg esetében) a gazdasági gyengeség, a kemény valuta hiánya stb. vetett gátat, semmint a fegyverkezési kiadások csökkentésére irányuló őszinte elkötelezettség.[16] A „világgazdaság militarizálása", ahogyan azt a Worldwatch Institute nevezi, most gyorsabban halad előre, mint egy nemzedékkel ezelőtt.[17]

Ez a két tendencia – az egyenlőtlen növekedési ütem és a globális termelési egyensúly elmozdulása a Csendes-óceán térsége felé, valamint a fegyverek és fegyveres erők költségeinek szakadatlan emelkedése – természetesen különálló fejlemény. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a kettő egyre jobban hat majd egymásra, sőt ez a folyamat már el is kezdődött. Mindkettőt a technológiai és ipari változás dinamikája hajtja (még ha az egyéni fegyverkezési versenyeknek vannak is politikai és ideológiai motívumai). Mindkettő nagy hatást gyakorol a nemzetgazdaságra: az előző gyorsabb vagy lassúbb ütemben növeli a gazdaságot és a termelékenységet; bizonyos országokat másoknál virágzóbbá tesz; a másik fogyasztja a nemzeti erőforrásokat – nemcsak a beruházási tőkét és a nyersanyagokat, hanem (ami talán még fontosabb) a kutatási és fejlesztési kapacitást, azokat a tudósokat, mérnököket, akik a védelemmel kapcsolatos iparágakban dolgoznak és nem a kereskedelmi, exportorientált növekedést mozdítják elő. Noha elhangzott már, hogy a védelmi kiadásoknak mellékesen lehet bizonyos kereskedelmi-gazdasági haszna is, egyre nehezebbnek tűnik védekezni az ellen a tétel ellen, hogy a *túlzott mértékű* fegyverkezési kiadások a gazdasági növekedés kárára válnak.[18] Napjaink katonai szempontból rendkívül fejlett országai ugyanazokkal a nehézségekkel

kerülnek szembe, mint II. Fülöp Spanyolországa, II. Miklós Oroszországa és Hitler Németországa a maga idejében. Egy ilyen óriási katonai szervezet ugyanolyan tiszteletet parancsolónak tűnhet a könnyen befolyásolható megfigyelő számára, mint egy hatalmas emlékmű; de ha nem nyugszik szilárd alapokon (ez esetben egy produktív nemzetgazdaságon), akkor fennáll annak a veszélye, hogy a jövőben összeomlik.

Ennélfogva mindkét tendencia mély társadalmi–gazdasági és politikai jelentőségű. Ha egy adott országban lassú a növekedés, akkor az nagy valószínűséggel nyomottá teszi a közhangulatot, elégedetlenséget szül, felerősíti a nemzeti kiadások fontossági sorrendje feletti vitát. Másfelől viszont a technológiai és ipari expanzió gyors ütemének is megvannak a maga következményei, különösen az eddig nem iparosított országok esetében. A nagyarányú fegyverkezési kiadások a maguk oldaláról jótékony hatást gyakorolhatnak a nemzetgazdaság bizonyos iparágaira, de el is vonhatják a forrásokat a társadalom más csoportjaitól, és ezáltal az adott nemzetgazdaság kevésbé tud más országok kereskedelmi kihívásainak megfelelni. Hacsak nincs ellenség közvetlenül a kapuk előtt, a nagy fegyverkezési kiadások ebben a században majdnem mindig a „vajat vagy ágyút"-féle vitákhoz vezettek. Kevésbé nyilvános, de a mi szempontunkból nagyobb jelentőségű volt az a vita, ami a gazdasági erő és katonai hatalom viszonyáról szólt.[19]

Ma – nem először a történelemben – feszültség mutatkozik abban, hogy egy nemzet anarchikus katonai-politikai vagy *laissez-faire* gazdasági viszonyok között él. Az első esetben stratégiai biztonságot keres, amint azt a legújabb fegyverrendszerekbe való beruházás és a fegyveres erőknek a nemzeti jövedelemből való nagyarányú részesedése mutatja, a másik esetben erős gazdasági hátteret, amit a fokozott nemzeti prosperitás tükröz. Mindez a termelés és a vagyonképzés új módszereiből ered, az egyre növekvő teljesítménytől és a külső és belső kereslettől függ, amelyek mindegyikét károsíthatják a túlméretezett fegyverkezési kiadások. Egy eltúlzott szerepet játszó katonai vezetés lelassíthatja a gazdasági növekedés ütemét, és ez ahhoz vezethet, hogy csökken a nemzet részesedése a világ ipari termeléséből és így gazdagságából, következésképp *hatalmából,* ezért mindez a nagy védelmi erők biztosította rövid távú biztonság és a növekvő termelés és bevétel nyújtotta hosszú távú biztonság közötti egyensúly kérdésévé válik.

Talán éppen ezért válik oly hevessé a feszültség ezek között az ellentmondó célok között a XX. század végén, mert a vetélkedés alternatív modelljei igen nagy nyilvánosságot kapnak. Egyfelől léteznek a rendkívül sikeres „kereskedő államok" – különösen Ázsiában, mint Japán és Hongkong, de ide tartozik Európában Svájc, Svédország és Ausztria is –, amelyek kihasználták a világgazdaság és kölcsönös kereskedelmi függőség immár 1945 óta tartó nagyarányú növekedését, és külpolitikájuk a más országokkal folytatott békés kereskedelmi kapcsolatok kiépítésére irányul. Ennek következtében, valamennyien megpróbálták a védelmi kiadásokat a nemzeti szuverenitás megtartásához még nélkülözhetetlen legalacsonyabb szinten tartani, és így forrásokat szabadítottak fel a belső fogyasztás színvonalának emelésére és tőkebefektetésre. Másrészről, van számos „militarizált" gazdaság – Dél-Ázsiában Vietnam, a hosszan tartó háborút vívó Irán és Irak, Izrael és félté-

keny szomszédai a Közel-Keleten, valamint maga a Szovjetunió –, amelyek mindegyike bruttó hazai össztermékének több mint 10 (néha még sokkal több) százalékát fordítja védelmi kiadásokra, és miközben szilárdan hiszik, hogy ilyen magas színvonalú katonai kiadások szükségesek a katonai biztonság garantálásához, addig nyilvánvalóan megsínylik azt, hogy elvonják a kiadásokat a produktív, békés céloktól. A „kereskedő" és „harcos" államok e két végpontja között helyezkedik el viszont a Föld országainak döntő többsége, amelyek nincsenek meggyőződve arról, hogy a világ elég biztonságos ahhoz, hogy megengedhessék védelmi kiadásaik rendkívül alacsony, a japán színvonalra való csökkentését, de kényelmetlenséget okoz nekik a nagyarányú fegyverkezési költekezések magas gazdasági és társadalmi ára, és tudják, hogy van egy bizonyos arany középút a rövid távú katonai és a hosszú távú gazdasági biztonság között. A probléma még bonyolultabb azon országok esetében, amelyeknek – ismét Japánnal ellentétben – kiterjedt külföldi katonai kötelezettségeik vannak, és ezektől nehéz lenne megszabadulniuk. A legtöbb vezető állam stratégái nagyon is tisztában vannak azzal, hogy a fegyverkezés szakadatlanul emelkedő költségeit nemcsak a termelő beruházásokkal szemben kell egyensúlyban tartani, hanem a növekvő szociális elvárásokkal szemben is (különös tekintettel a népesség átlagéletkorára), ami a kiadások prioritásának eldöntését minden eddiginél nehezebb feladattá teszi.

A XXI. század felé haladó világ a legtöbb (ha nem valamennyi) kormányzattól *hármas* hőstettet követel a nemzeti érdekek védelme érdekében: nyújtson állandó katonai biztonságot (vagy valami reális alternatív biztonságot), *és* elégítse ki állampolgárai társadalmi-gazdasági szükségleteit, *valamint* biztosítsa az állandó növekedést. Ezek mind a *fegyver és vaj* biztosítása miatt fontosak – a jelenben, mind pedig abból a célból, hogy elkerülhető legyen a viszonylagos gazdasági hanyatlás, amely az emberek katonai és gazdasági biztonságát veszélyeztetné – a jövőben. Nagyon nehéz feladat lesz adott idő alatt mindhárom hőstettet végrehajtani, tekintettel a technológiai és gazdasági változás egyenetlen ütemére és a nemzetközi politika kiszámíthatatlan változásaira. De az első két feladat – vagy közülük bármelyik – végrehajtása a harmadik nélkül hosszú távon óhatatlanul viszonylagos hanyatláshoz vezet, ami természetes módon vált azoknak a lassabban növekvő társadalmaknak a végzetévé is, amelyeknek nem sikerült alkalmazkodniuk a világ hatalmi dinamikájához. Egy közgazdász józanul megjegyezte: „Nehéz elképzelni, de ha egy ország termelési növekedése csak 1%-kal marad el a többiekétől, akkor – mint Anglia példája mutatja – egy évszázad alatt a világ vitán felül álló vezető ipari hatalma egy mai értelemben közepes gazdasággá süllyedhet."[20]

A fejezet hátralévő részének középpontjában az áll, hogy mennyire vannak jó (vagy rossz) helyzetben a vezető nemzetek ahhoz, hogy megoldják ezt a feladatot. Alig kell hangsúlyoznunk, hogy mivel a védelmi kiadások (katonai és társadalmi biztonság), a fogyasztói szükségletek és a növekedéshez szükséges befektetések különböző igényei a forrásokért való háromfrontos versenyt jelentik, a feszültségnek tehát nincs tökéletes megoldása. Talán a legjobb, amit el lehet érni, hogy nagyjából összhangban tartsák a három célt, de az egyensúly elérésének módját mindig a nemzeti körülmények fogják befolyásolni, és nem pedig az egyensúly

holmi elméleti meghatározása. Egy ellenséges államok gyűrűjében élő ország szívesebben fordít többet a katonai biztonságra, szemben egy olyan országgal, melynek lakói viszonylagos biztonságban érzik magukat; egy természeti kincsekben gazdag országnak nem fog nehézségeket okozni, hogy fizessen a vajért és az ágyúért; egy olyan ország, amelynek fontos a gazdasági növekedés, mert utol akarja érni a többi országot, más dolgoknak fog prioritást biztosítani, mint egy háború szélén álló ország. A geográfia, a politika és a kultúra fogja biztosítani, hogy egyetlen állam „megoldása" se lehessen pontosan ugyanaz: a védelem, a fogyasztás és a befektetés egymással versengő követelményeinek megközelítő egyensúlya nélkül egyik nagyhatalom sem őrizheti meg sokáig pozícióját.

Kína kötéltáncos-mutatványa

A fegyverzet modernizálásának, az emberek szociális igényeinek, a fennálló forrásoknak és a „produktív", nem katonai vállalkozásoknak egy mederbe terelésére sehol sem olyan sürgető az igény, mint a Kínai Népköztársaságban, amely a legszegényebb nagyhatalom, és stratégiai helyzete is valószínűleg a legkedvezőtlenebb. A fennálló nehézségek ellenére Kína jelenlegi vezetése mégis olyan nagyarányú stratégia kifejlesztésén fáradozik, amely koherensebb és távolabbra tekint, mint a moszkvai, washingtoni vagy tokiói, Nyugat-Európáról nem is beszélve. Bár Kínában igen nagy az *anyagi* kényszer, már most is enyhít rajta az a gazdasági expanzió, amely, *ha sikerül fenntartani,* azzal kecsegtet, hogy néhány évtized alatt átformálja az országot.

Kína gyengeségei oly közismertek, hogy itt csupán rövid említést teszünk róluk. Diplomáciai és stratégiai szempontból Peking (nem egészen alaptalanul) úgy érzi, hogy elszigetelt, és ellenségek veszik körül. Lehet, hogy ez részint Maonak Kína szomszédaival szembeni ellenséges politikája következménye volt, de a többi ázsiai hatalom előző évtizedekben tapasztalt rivalizálásának és becsvágyának is köze volt ehhez. Japán korábbi agressziójának eredményei nem tűntek el a kínai emlékezetből, és igazolják azt az óvatosságot, amivel az utóbbi időben a pekingi vezetés az ország robbanásszerű növekedését tekinti. Az 1970-es évek Washingtonnal szembeni enyhülése ellenére az Egyesült Államokat is némi gyanakvással szemlélik – különösen a republikánus kormányzat alatt, amely rendkívül lelkesen alakítana ki egy szovjetellenes tömböt, lángoló szeretetet mutat Tajvan iránt, és túlságosan is készségesen avatkozik be a harmadik világbeli országok és a forradalmi mozgalmak ellen. Kényes és csak félig feledésbe merült kérdés Tajvan és a kisebb part menti szigetek jövője. Továbbra is hűvös a Kínai Népköztársaság és India közötti viszony, amelyet csak bonyolítottak a Pakisztánhoz, illetve a Szovjetunióhoz fűződő szálak. Az utóbbi időkben tett moszkvai bizalomerősítő gesztusok ellenére Kína továbbra is a Szovjetunióban látja legfőbb külföldi ellenségét – és nemcsak a határ mentén felvonultatott szovjet hadosztályok és repülőgépek tömege, hanem a Szovjetunió afganisztáni bevonulása miatt is, és még inkább azért, mert a

Szovjetunió támogatja Vietnam déli irányú terjeszkedését. A kínaiak – kissé hasonlóan ahhoz, amit korábban e században a németek éreztek – intenzíven foglalkoznak „bekerítettségükkel", még akkor is, ha ezzel párhuzamosan arra törekednek, hogy növeljék a világ hatalmi rendszerében játszott szerepüket.[21]
Ezt a kínos és sokoldalú diplomáciai feladatot ráadásul egy olyan országnak kell megoldania, amely fő riválisaival összevetve sem katonailag, sem gazdaságilag nem túlságosan erős. Bár a *számokat* tekintve a kínai hadsereg igen jelentős, de sajnálatosan rosszul van felszerelve a hadviselés modern eszközeivel. Harckocsijainak, fegyvereinek, repülőgépeinek és hadihajóinak nagy része az évekkel korábban vásárolt szovjet vagy nyugati modellek hazai kivitelezésű változatai, és természetesen gyengén állnak a későbbi, bonyolultabb típusokat illetően: de a kemény valuta hiánya és a más nemzetektől való túlságos függéssel szembeni ellenérzésük a minimumra csökkentette a külföldi fegyverek vásárlását. Valószínűleg még aggasztóbbak a pekingi vezetés számára a *harci* hatékonyság fogyatékosságai, aminek oka a hadsereg professzionalizmusa elleni maoista támadásokban és a népi milíciák előnyben részesítésében keresendő. Ezeknek az utópisztikus megoldásoknak kevés hasznát vették az 1979-es, vietnami határviszály során, amikor a harcedzett és jól kiképzett vietnami csapatok körülbelül huszonhatezer kínait öltek meg, és harmincezret sebesítettek meg.[22] Gazdasági szempontból Kína még inkább lemaradt. Az egy főre jutó nemzeti terméket mutató adatokat ma már a nyugati fogalmaknak és gazdasági mértékegységeknek megfelelőbb módon kezdik megadni,[23] eszerint az egy főre eső hányad mindössze 500 dollár, ami elenyésző a fejlett kapitalista országok jóval több mint 13 000 dollárjához vagy a Szovjetunió 5000 dollárt kissé meghaladó, még elfogadható értékéhez képest. Mivel Kína népessége a mostani egymilliárdról valószínűleg 1,2–1,3 milliárdra fog nőni a 2000. évre, ezért nem adunk túl komoly esélyt annak, hogy jobban növekedne a személyi jövedelem. Az átlag kínai a jövő évszázadban is szegény lesz a konszolidált hatalmak polgáraihoz képest. Ezenkívül nem szükséges hangsúlyozni, hogy egy ilyen népes állam kormányzásának, a különböző csoportok (párt, hadsereg, bürokraták, parasztok) érdekegyeztetésének és a társadalmi és ideológiai zavargások nélküli növekedés elérésének nehézségei még a legrugalmasabb és legintelligensebb vezetést is nehéz feladat elé állítják. Kína történelme az utóbbi évszázadban nem nyújt biztató példákat a fejlődés hosszú távú kilátásait illetően.

Figyelemre méltóak azonban Kínában a reform és az önkorrekció utóbbi hatnyolc évben megfigyelhető jelei, és arra utalnak, hogy ezt a Teng Hsziao-ping vezetése alatti időszakot a történészek egy napon esetleg majd Colbert Franciaországához, Nagy Frigyes uralkodásának kezdeti szakaszához vagy a japán Meidzsi-reformot követő évtizedekhez (1868–1912) fogják hasonlítani. Olyan országnak mutatják majd Kínát, amely erejét megfeszítve fejleszti önmagát minden pragmatikus eszközzel, és egyensúlyba hozza azt a vágyát, hogy a vállalkozást és a kezdeményezőkészséget ösztönözze, valamint azt az *etatista* elhatározást, amely úgy irányítja az eseményeket, hogy a nemzeti célokat a lehető leggyorsabban és a lehető legkevesebb zökkenővel érje el. E stratégia részeként össze kell hangolni a kormánypolitika különféle szempontjait. Fontos tehát az egyensúly megőrzése, kelle-

nek az átalakulás biztonságos sebességét szabályozó megalapozott ítéletek, szükség van arra, hogy az erőforrásokat ne a rövid, hanem a hosszú távú igények kielégítésére fordítsák, az állam külső és belső igényeinek koordinálására és – végül, de nem utoljára egy olyan országban, amelynek társadalmi rendszere a „módosított marxizmusra" épül – azoknak a módozatoknak kidolgozására, amelyek lehetővé teszik az ideológia és a gyakorlat egyeztetését. Habár voltak már nehézségek a múltban és lesznek a jövőben is, mégis igen figyelemreméltóak az eddigi eredmények.

Mindez látható például abból a sokféle módozatból, ahogyan a kínai hadsereg az 1960-as évek megrázkódtatásai után átalakult. A Népi Felszabadító Hadsereg létszámának 4,2 millióról 3 millió főre tervezett csökkentése (beleértve a haditengerészetet és a légierőt is) a valódi erő fokozását jelzi, hiszen ezek közül a legtöbb csupán segédcsapat volt, amelyet vasútépítésre és polgári feladatok ellátására használtak. A hadseregben nagy valószínűséggel az általában magasabb képzettségűek maradtak, az újjászervezés jól látható jele volt az új egyenruha és a (Mao által betiltott és „burzsoának" tartott) katonai rangok visszaállítása, de a hadsereget erősítette az is, hogy sorozás útján állítottak fel egy nagyobb önkéntes sereget (amivel az állam jól képzett legénységi állományhoz jutott), és megreformálták a katonai körzeteket, és továbbképezték az embereket, javították a tisztképzés színvonalát az akadémiákon, amelyek a Mao-féle kegyvesztettség után most ismét komoly szerephez jutottak.[24] Ezzel együtt modernizálódik a kínai fegyverzet, amely, bár számszerűleg jelentős, de meglehetősen elavult. A tengerészet új naszádokat kap, a rombolóktól a gyors légpárnás járművekig, és jelentős, hagyományos tengeralattjárókból álló flottát is szerveztek (107 hajó 1985-ben), amely e téren a világ harmadik legnagyobb ereje. A harckocsikon lézer iránykereső található, a repülők minden időjárás esetén használhatók, és modern radarral vannak felszerelve. Emellett nagyarányú manőverekkel is kísérleteznek a modern hadviselés körülményei között (egy ilyen manőver 1981-ben 6 vagy 7 kínai hadosztály bevetését jelentette, melyeket a légierő repülőgépei támogattak – ez hiányzott az 1979-es vietnami összecsapásnál).[25] A szovjet határvonalon az „előretolt védelem" stratégiáját például a határokon belüli ellentámadások javára változtatták meg. A tengerészet is sokkal nagyobb méretekben kísérletezett: 1980-ban egy 18 naszádból álló különítmény egy nyolcezer tengeri mérföldes akcióra indult a Csendes-óceán déli részén, szorosan kapcsolódva Kína legutóbbi, interkontinentális ballisztikus rakétakísérleteihez. (Lehetséges, hogy ez volt talán a kínai haditengerészet első jelentős demonstrációja Cseng Ho XIV. század eleji portyázásai óta?)

Kína nagyhatalmi helyzetének elemzésekor még szembeötlőbb atomtechnológiájának gyors fejlődése. Habár az első kínai kísérletekre még Mao életében sor került, ő maga nyilvánosan elítélte a nukleáris fegyvereket, és a „népi háborút" részesítette előnyben; a Teng-féle vezetés ezzel szemben arra törekszik, hogy Kínát a lehető leggyorsabban a *modern* katonai államok sorába emelje. Kína már 1980-ban interkontinentális ballisztikus rakétákat próbált ki hétezer tengeri mérföld hatósugárban (amelyek nemcsak az egész Szovjetuniót, hanem az Egyesült Államok bizonyos részeit is elérhették).[26] Egy évvel később pedig egyik rakétája három

műholdat juttatott föld körüli pályára, ez pedig már a több robbanófejjel ellátott rakétatechnológiára utalt. Kína atomerejének nagy része a *szárazföldön* van, inkább közép- mint nagy hatótávolságú, de még új interkontinentális ballisztikus rakéták is járulnak hozzájuk, és a legfontosabbak talán (a nukleáris elrettentés szempontjából) a rakétahordozó tengeralattjárók. Kína 1982 óta próbálkozik tengeralattjáróról kilőtt ballisztikus rakétákkal, és azóta is munkálkodik a hatótávolság és pontosság javításán. Arról is szólnak jelentések, hogy Kína taktikai nukleáris fegyverekkel kísérletezik. Mindennek a hátterében nagyszabású atomkutatás áll, valamint az a törekvés: Kína nem hagyja, hogy a nemzetközi korlátozási egyezmények „befagyasszák" az atomfegyver-fejlesztést, hiszen ezzel csak a már létező nagyhatalmaknak segítenének.

E katonai-technológiai eredmények ellenére könnyű rámutatni a folyamatos gyengeség jeleire. Mindig jelentős időkülönbség áll fönn egy fegyver prototípusának korai előállítása és tömeges birtoklása között, vagyis amikor már kipróbálták, és már a fegyveres erők kezében is van – és ez különösen igaz egy olyan ország esetében, amely tőkeszegény vagy szűkében van a tudományos háttérnek. Vannak súlyos problémák – például egy kínai tengeralattjáró felrobbanhat, miközben egy rakétát lő ki; a fegyverzetprogramok megszűnése vagy lelassulása; a fémtechnológiában, a sugárhajtású gépek, a radar, a navigáció és a távközlési technikában mutatkozó tapasztalathiány – mindezek tovább hátráltathatják Kína törekvéseit, hogy katonailag valóban egyenlő legyen a Szovjetunióval és az Egyesült Államokkal. Haditengerészete – a csendes-óceáni gyakorlatok ellenére – egyáltalán nem „óceáni" flotta, és rakétahordozó tengeralattjárói messze lemaradnak a „két nagy" mögött, akik rengeteg pénzt fordítanak a két gigantikus típus (*Ohio*- és *Alfa*-osztály) fejlesztésére. Ezek a hajók mélyebbre merülnek és gyorsabban úsznak, mint bármely más korábbi tengeralattjáró.[27] Végül a pénzügyek említése emlékeztet arra, hogy amíg Kína körülbelül mintegy egynyolcadát költi védelemre annak az összegnek, amit a szuperhatalmak, addig semmiféleképpen nem képes egyenlőséget elérni, ennyiért nem lehet megszerezni *mindenfajta* fegyvert vagy felkészülni minden elképzelhető fenyegetésre.

Ennek ellenére már jelenlegi katonai potenciálja is olyan befolyást kölcsönöz Kínának, amely sokkal jelentősebb a néhány évvel korábbinál. A kiképzés, a szervezés és a felszerelés minőségének javítása terén a Kínai Néphadseregnek az utóbbi két évtizednél előnyösebb helyzetbe kell kerülnie helyi riválisaival: Vietnammal, Tajvannal, Indiával szemben. De még a Szovjetunióval szembeni katonai egyensúly sem annyira aránytalanul billen Moszkva javára. Ha a jövőben az ázsiai nézeteltérések netán egy kínai–szovjet háborúhoz vezetnének, akkor a moszkvai vezetés politikai szempontból nehéznek találná, hogy elrendelje a súlyos nukleáris csapást Kína ellen (részben a világ reakciója, részben Amerika kiszámíthatatlan válasza miatt), de ha mégis az „atomra kerülne sor", akkor egyre kevesebb esélye lenne a szovjet fegyveres erőknek arra, hogy *biztosan* lerombolják Kína egyre növekvő, szárazföldi és (különösen) tengeri támaszpontokról indított rakétarendszereit, még azelőtt, hogy azok a támadást ne viszonoznák. Másrészről, ha csak hagyományos harcról van szó, a szovjet dilemma akut marad. Azt a tényt, hogy

Moszkva a háború lehetőségét komolyan veszi, onnan lehet tudni, hogy körülbelül ötven hadosztályt (köztük hat vagy hét tankhadosztályt) vonultatott fel két, az Uráltól keletre fekvő katonai körzetben. S bár feltételezhetjük, hogy egy ilyen erő akár hetven vagy annál is több, a határzónában állomásoztatott kínai hadosztállyal is elbánik, fölényük aligha elégséges a döntő győzelem biztosítására, különösen ha a kínaiak a tér helyett inkább időt akarnak nyerni ahhoz, hogy gyengítsék egy szovjet villámháború hatásait. Számos megfigyelő úgy gondolja, most Közép-Ázsiában megvan a „durva egyensúly", az „erők egyensúlya"[28] és – ha ez igaz – ennek stratégiai utóhatásai messze túlterjednek Mongólia közvetlen körzetén.

De Kína hosszú távú hadviselő erejének legfontosabb vonása nem ez, hanem gazdaságának az elmúlt néhány évtizedben tapasztalható figyelemre méltóan gyors növekedése, amely nagy valószínűséggel a jövőben is folytatódik. Mint azt már az előző fejezetben is említettük, Kína jelentős ipari hatalom volt már a kommunista hatalomátvétel előtt – habár ezt elleplezte az ország hatalmas mérete, a lakosság nagy százalékának paraszti életformája és a háború, illetve a polgárháború okozta széttagoltság. A marxista rendszer létrejötte és a belpolitikai nyugalom lehetővé tette, hogy hirtelen fellendüljön a termelés, miközben az állam aktívan támogatta mind az ipari, mind a mezőgazdasági növekedést, bár ennek módja időnként (pontosabban Mao uralma alatt) meglehetősen bizarr volt, és éppen az ellenkező hatást váltotta ki. Egy 1983–84-ben írott megjegyzés szerint „1952 óta Kína évi ipari, illetve mezőgazdasági növekedési aránya 10, illetve 3% volt, és a bruttó nemzeti termék összességében 5-6%-kal növekedett évente".[29] Bár ezek az adatok nem mérhetők össze a Szingapúr- és Tajvan-féle, exportorientált ázsiai „kereskedőállamok" eredményeivel, de figyelemre méltóak egy Kína-nagyságú és népességű ország esetében, és könnyen jelentős mértékű gazdasági erővé alakulhatnak át. Egy számítás szerint az 1970-es évek végére Kína ipari gazdasága ugyanakkora lett (ha nem nagyobb), mint a Szovjetunióé vagy Japáné 1961-ben.[30] Érdemes még egyszer megemlítenünk, hogy ezek az *átlagos* növekedési ráták magukba foglalják az úgynevezett „Nagy Ugrás" 1958–59-es időszakát, a Szovjetunióval való szakítást, a szovjet pénzalapok, tudósok, tervek 1960-as évekbeli visszavonását, a Kulturális Forradalom alatti felfordulást, amely nemcsak az ipari stratégiát zavarta össze, de tönkretette szinte egy egész nemzedéknyi időre a teljes oktatási és tudományos rendszert is. Ha ezek az események *nem* történnek meg, a kínai növekedés általában még gyorsabb lett volna; mint ez az utóbbi öt év Teng irányította reformjaiból is kitűnik, amikor is a mezőgazdasági növekedés átlaga 8%, az iparé pedig 12% volt.[31]

Kína nagy lehetősége és egyben gyenge pontja továbbra is – jórészt – a mezőgazdaság marad. Az árasztásos rizstermelés kelet-ázsiai módszerei rendkívüli hektáronkénti termésátlagot hoztak, de ezek a módszerek rendkívül munkaigényesek, és megnehezítik, hogy a mezőgazdaság nagyüzemi, gépesített, az amerikai prériken is használatos formáira váltsanak át. De mivel Kína bruttó hazai termékének több mint 30%-át a mezőgazdaság adja, és a lakosság 70%-át a mezőgazdaság foglalkoztatja, e szektor hanyatlása (vagy akár lelassulása) fékezni fogja az egész gazdaságot, éppúgy, ahogyan ez a Szovjetunióban történt. Ehhez a lehetőséghez járul

még a demográfiai robbanás időzített bombája is. Kína már most is egymilliárd embert táplál a 250 millió hektár szántóföldön (szemben az Egyesült Államok 230 millió lakosával és 400 millió hektár szántóföldjével)[32] – elképzelhetetlen tehát, hogy további 200 millió kínait etet majd 2000-ben, anélkül hogy ne hagyatkozna az eddiginél jobban az importélelmiszerre, aminek viszont komoly ára van a fizetési mérlegben és a stratégiai költségekben is. Nehéz ezt a sarkalatos kérdést pontosan eldönteni, hiszen a szakértők is különféle bizonyítékokkal érvelnek. Kína hagyományos élelmiszerexportja az utóbbi három évtizedben lassan lehanyatlott, és az ország 1980-ban már egyenesen nettó *importőr* volt.[33] Másrészről a kínai kormány jelentős tudományos erőfeszítéseket tesz azért, hogy neki is sikerüljön megvalósítania – az indiai modell nyomán – a „zöld forradalmat'. Teng piacorientált reformok irányába ható ösztönzései, valamint a mezőgazdasági felvásárlási árak nagyarányú növekedése (anélkül hogy ennek költségét a városokra hárították volna) az élelmiszer-termelés hatalmas növekedéséhez vezetett az utóbbi fél évtizedben. 1979 és 1983 között – amikor a Föld jó része gazdasági válságtól szenvedett – a mezőgazdasági területeken élő 800 millió kínai körülbelül 70%-kal növelte jövedelmét, és kalóriafogyasztásuk csaknem olyan magas volt, mint a Brazíliában vagy a Malajziában élőké. „1985-ben a kínaiak 100 millió tonnával több gabonát termeltek, mint egy évtizeddel korábban, ez volt a valaha feljegyzett egyik legproduktívabb hullám."[34] Mivel a népesség növekedett, és egyre inkább a húsfogyasztás felé fordult (ami még nagyobb gabonaszükségletet jelent), a mezőgazdasági fogyasztás expanziójának fenntartására irányuló nyomás most még intenzívebbé fog válni – noha a megművelhető terület nagysága nem változik, és a terméshozamnak az a növekedése, amelyet a műtrágya felhasználása okozott, természetesen le fog lassulni. Azonban minden jel arra mutat, hogy Kína meglehetős sikerrel folytatja ezt a bonyolult kötéltáncosi mutatványát.

Kína további iparosítási szándékának jövője még nagyobb jelentőségű – de ez belső szempontból még kényesebb. Nemcsak a fogyasztói vásárlóerő hiánya az akadály, hanem a szovjet és kelet-európai modellt követő, meglehetősen szerencsétlen tervezés évei is. Az utóbbi néhány esztendő „liberalizáló" intézkedései – amelyekkel megpróbálták az állami vállalatokat rávenni, hogy a minőség, az ár és a piaci kereslet kereskedelmi realitásainak feleljenek meg, ösztönözték a magánkézben lévő kisvállalkozások alapítását, és széles utat nyitottak a külkereskedelemnek[35] – ami az ipari termelés komoly növekedését, de egyben számos problémát is eredményezett. A magánvállalkozások tízezreinek megteremtése riadóztatta a párt ideológusait, és az árak emelkedése (amit legalább ugyanolyan mértékben okozott a piaci árakhoz való szükségszerű igazodás, mint az oly gyakran kárhoztatott „panamázás" és „haszonlesés") zúgolódásra adott okot a városi munkásság körében, akiknek a jövedelme lassabban növekedett, mint a parasztoké vagy a vállalkozóké. Ráadásul a külkereskedelem fellendülése csakhamar az importált áruk elnyeléséhez és így kereskedelmi deficithez vezetett. Csao Ce-jang miniszterelnök 1986-os kijelentései szerint a dolgok valamelyest „kicsúsztak az ellenőrzés alól", és időlegesen „konszolidációra" van szükség – különösen a túlméretezett fejlesztési

célok egyidejű csökkenésének bejelentésével együtt –, mindez annak a jele, hogy a belső és az ideológiai problémák tovább élnek.[36]

Mindazonáltal figyelemre méltó, hogy a csökkentett növekedési százalékokat az elkövetkezendő években is az elég komoly, évi 7,5% körül tervezik (szemben az 1981 óta érvényben lévő 10%-os ütemmel). Ez önmagában is – alig tíz év alatt – *megduplázza* Kína bruttó nemzeti termékét (a 10% mellett ugyanez csak hét év alatt sikerülne), bár a gazdasági szakértők szerint ez a cél számos oknál fogva elérhető. Először is, Kína megtakarítási és befektetési aránya 1970 óta következetesen 30%-kal múlja felül a bruttó nemzeti terméket, és bár nem problémamentes (mivel csökkenti a fogyasztásra felhasználható arányt, amit az árak stabilitása és a jövedelmek egyenlősége egyenlít ki, ez viszont a vállalkozást akadályozza), és azt is jelenti, hogy megvannak a produktív befektetéshez szükséges alapok. Másodszor, hatalmasak a költségmegtakarítás lehetőségei: az energiafogyasztás terén Kína az egyik legpazarlóbb ország (aminek következtében olajkészletei is jelentősen csökkentek), de az 1978-at követő energiareformok lényegesen csökkentették az ipar egyik fő „alapanyagának" árát, és ezzel felszabadították a pénzt a többi befektetések – vagy a fogyasztás – javára.[37] Kína csak most kezdi lerázni a Kulturális Forradalom következményeit. Több mint egy évtized után, ami alatt a kínai egyetemek és kutatóközpontok zárva voltak (vagy arra voltak kényszerítve, hogy a termelékenység ellenében dolgozzanak), előrelátható volt, hogy időbe telik, amíg utolérik más országok tudományos és technikai fejlődését. Egy néhány évvel ezelőtt elhangzott megjegyzés szerint

> „csak ezzel a háttérrel lehet megérteni annak a több ezer tudósnak a jelentőségét, akik az Egyesült Államokba vagy Nyugatra mentek a hetvenes évek végén egy- vagy kétéves, vagy esetleg hosszabb tartózkodásra... Kínának már 1985-ben – de 1990-ben biztosan – tudósok és szakemberek ezreiből álló káderállománya lesz, akik tisztában lesznek különféle szakterületeik határaival. Otthon és külföldön képzett szakemberek ezreivel fogják ellátni az intézeteket és a vállalatokat, végrehajtva azokat a programokat, amelyek segítségével a kínai ipar technológiáját a legmagasabb nemzetközi szintre lehet hozni, legalábbis tevékenységük stratégiai jelentőségű területein."[38]

Ugyanígy, csak a külkereskedelmet és a befektetést (noha szelektíven) támogató 1978-at követő időszakban válhatott valóra, hogy a menedzsereknek és a vállalkozóknak kellő lehetőségük legyen arra, hogy válasszanak azok között a technológiai eszközök és szabadalmak között, amelyeket a kínai piac igényeit túlbecsülő nyugati kormányok és cégek nagy lelkesen felajánlottak. A pekingi kormánynak a külkereskedelem szintjét és tartalmát befolyásolni kívánó vágya ellenére – vagy éppen amiatt – nagyon valószínű, hogy az importot tudatosan válogatják úgy, hogy az a gazdasági növekedést lendítse fel.

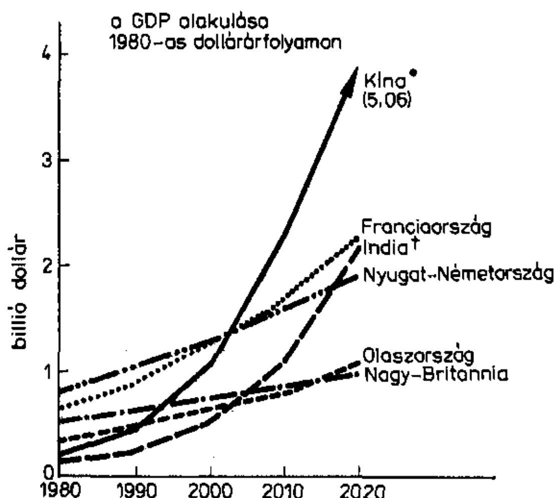
Kína „fejlődést hajszoló magatartásának" végső és talán legfigyelemreméltóbb jele, hogy ugyancsak szigorú ellenőrzés alatt tartják a védelmi kiadásokat, hogy a fegyveres erők ne fogyasszanak azokból a forrásokból, amelyekre máshol van

szükség. Teng szerint a védelem csupán a negyedik tényező lehet Kína agyonmagasztalt „négy modernizációs területe” közül, s a mezőgazdaság, az ipar és a tudomány után következik. Bár nehéz pontos adatokat nyerni a kínai védelmi kiadásokról (főként az eltérő számítási módszerek miatt)[39], világosnak tűnik, hogy a fegyveres erőknek szánt bruttó nemzeti termék aránya csökkent az elmúlt tizenöt év alatt – az 1971-es körülbelül 17,4%-ról (az egyik forrás szerint) 1985-ig 7,5%-ra.[40] Ez viszont a hadsereg körében okozhat elégedetlenséget, és így fokozhatja a gazdasági prioritások és a gazdaságpolitika fölötti belső vitát, és nyilvánvalóan meg kellene változtatni, amennyiben északon vagy délen súlyos határvillongásokra kerülne sor. Kína védelmi kiadásainak visszaszorítása azonban valószínűleg annak a legfontosabb jele, hogy teljes mértékben a gazdasági növekedés mellett kötelezte el magát, és ez éles ellentétben áll mind a „katonai biztonság” iránti szovjet megszállottsággal, mind azzal a Reagan-kormányzat által vallott elkötelezettséggel, hogy a pénzt fegyveres erőkbe kell ömleszteni. Mint arra számos szakértő rámutatott,[41] Kína jelenlegi bruttó nemzeti termékét és a nemzeti megtakarítás mennyiségét alapul véve, nem jelentene valódi problémát, ha a jelenlegi körülbelül 30 milliárd dollárnál lényegesen többet költene a védelemre. Hogy mégsem ezt teszi, az arra utal, hogy Peking szerint a hosszú távú biztonságot csak az garantálja, ha a jelenlegi termelés és gazdagság a sokszorosára nő.

Összegezve: „Csupán a Szovjetunióval való háború kitörése vagy a Kulturális Forradalom modelljét követő, elnyújtott politikai zűrzavar állíthatná meg ezt a saját útjait járó növekedést. A kínai vezetés energia- és mezőgazdasági problémái súlyosak, de ezekkel valamennyi fejlődő ország szembekerül, és ezeken minden ország felülkerekedik a növekedési folyamat során.”[42] Ha ez az állítás túlságosan rózsásnak is tűnik, egészen elhalványul az *Economist* nemrégiben megjelent számításaihoz képest, amelyek szerint, ha Kína fenntartja évi átlagos 8%-os növekedését – ami a cikk szerint „valószínű” –, akkor már jóval 2000 előtt maga mögött hagyná az angol és olasz GNP értékét, és 2020-ban lényegesen felülmúlná az *összes* európai nemzetet.[43]

A legnagyobb hiba volna egy ilyen, számos változótól függő előrejelzésről azt feltételezni, hogy valaha is pontosan beigazolódhat. De a fő gondolat ugyanaz marad: *Kína bruttó nemzeti terméke viszonylag rövid idő alatt nagyon meg fog nőni*, amivel komoly katasztrófát előz meg; és bár még mindig viszonylag szegény marad az egy főre jutó jövedelmet illetően, de lényegesen gazdagabb lesz, mint ma.

Érdemes még három további megállapítást tennünk Kína jövőbeli nemzetközi szerepéről. Az első és a mi szempontjainkból legkevésbé fontos az, hogy noha az ország gazdasági növekedése fel fogja lendíteni a külkereskedelmet, Kína mégsem válhat második Nyugat-Németországgá vagy Japánná. Egy ilyen méretű, földrésznyi hatalom belső piacának, népességének és nyersanyagkészletének puszta nagysága valószínűtlenné teszi, hogy oly mértékben kiszolgáltatottjává váljék a külfölddel folytatott kereskedelemnek, mint a kisebb, tengerparti „kereskedőállamok”.[44] A munkaigényes mezőgazdasági szektor nagysága és a rendszer élelmiszerellátás iránti intenzív igénye szintén teher a külkereskedelem számára. Inkább *az* valószínű, hogy Kína egyre nagyobb mértékben fog alacsony előállítási árú termékeket,

* 1980–85-ben 7, a következő években 8%-os növekedési rátával számolva † 1980–85-ben 5,5 a következő években 7%-os növekedéssel számolva. A többi országban az 1970–82 átlagos évi növekedési rátával számolva.

2. ábra. A GDP várható növekedése Kínában, Indiában és néhány nyugat-európai államban, 1980–2020

például textilt gyártani, ami hozzásegíti ahhoz, hogy megfizesse a nyugati (vagy szovjet) technológiát; De Pekingnek nyilvánvaló szándéka, hogy *elkerülje* az idegen tőke számára termelőknek, piacoknak vagy bármelyik országnak, illetve szállítónak való kiszolgáltatottságot. A külföldi technológia és termelési módok elsajátítása, a szerszámok beszerzése mind Kína kötéltáncos mutatványának nagyobb szükségleteitől függ majd. Ennek nem mond ellent az a tény, hogy Kína nemrég a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap tagja lett (és nincs kizárva, hogy csakhamar belép a GATT-ba és az Ázsiai Fejlesztési Bankba), ami nem annyira Pekingnek a „szabad világhoz" való csatlakozását jelzi, hanem inkább annak a tiszta számításnak az eredménye, hogy a nemzetközi szervezeteken keresztül egyszerűbben lehet bejutni a külföldi piacra és hozzáférni a külföldi kölcsönökhöz, mint valamelyik nagyhatalommal vagy magánbankkal való egyoldalú alku által. Más szóval, ezek az akciók Kína státusát és függetlenségét védik. A második megállapítás független az elsőtől, bár van köztük kapcsolat. Arról van szó, hogy míg az 1960-as években Mao rezsimje szinte élvezte a gyakori határvillongásokat, addig Kína most igyekszik békés viszonyt fenntartani szomszédjaival, még azokkal is, amelyeket gyanakvással szemlél. Mint már említettük, a béke központi kérdés Teng gazdasági stratégiájában; még egy kis helyi háború is a fegyveres erőket helyezné előtérbe, és megváltoztatná a „modernizálás" négy elemének fontossági sorrendjét. Arról is szó lehet – mint nemrég olvashattuk[45] –, hogy Kína most nyugodtabban szemléli Moszkvához fűződő kapcsolatait, egyszerűen azért, mert hadseregének fejlesztésével valamiféle hozzávetőleges egyensúlyra tett szert Közép-Ázsiában. Most, hogy

elérte az „erőegyensúlyt", vagy legalábbis a tisztes védelmi kapacitást, jobban törődhet a gazdasági fejlesztéssel.

Bár Kína szándékai békések, azt azonban hangsúlyozza, hogy mindenre el van szánva függetlenségének megőrzése érdekében, és komolyan helyteleníti a két szuperhatalom külföldi katonai beavatkozásait. Még Japánnal szemben is óvatosan járt el: csökkentették a kínai külkereskedelemben való részesedését, és még arra is figyelmeztették Tokiót, hogy ne nagyon avatkozzon bele Szibéria fejlesztésébe.[46] Washingtonnal és Moszkvával szemben Kína sokkal tájékozottabb és – kritikusabb volt. A viszonyok javítására irányuló szovjet javaslatok, de még a szovjet mérnökök és tudósok 1986 elején történt visszatérése Kínába sem változtatták meg Peking álláspontját: valódi javulásra addig nem kerülhet sor, amíg Moszkva nem tesz engedményeket a három fő kérdés közül legalább az egyikben: azaz az afganisztáni szovjet bevonulás, a Vietnamnak nyújtott segítség és a közép-ázsiai határok és biztonság régóta húzódó kérdésében.[47] Másrészről az Egyesült Államok latin-amerikai és közép-keleti politikája Peking ismételt támadását eredményezte (ugyanúgy, mint a hasonló szovjet kalandok a trópusokon). Mivel Kína gazdasági szempontból a „kevésbé fejlett országok" egyike, és alaptermészeténél fogva gyanakvással szemléli a fehér faj uralkodását a világpiacon, így a szuperhatalmak intervenciójának természetes bírálójaként viselkedik, még akkor is, ha formálisan nem tagja a harmadikvilág-mozgalomnak, és ha ez a mai kritika ugyancsak enyhe Mao 1960-as évekbeli kirohanásaihoz képest. És a korábbi (de még mindig erőteljes) ázsiai szovjet elbizakodottsággal szembeni ellenségesség dacára a kínaiak továbbra is gyanakvóak azokkal az amerikai elképzelésekkel szemben, hogy hogyan és mikor kellene a „kínai kártyát" kijátszani.[48] Pekingnek az az álláspontja: lehet, hogy hajlani kell Szovjetunió vagy (a kínai–szovjet viták óta egyre gyakrabban) az Egyesült Államok felé (ami jelentheti a szovjet atomkísérletek közös megfigyelését és az Afganisztánnal és Vietnammal kapcsolatos információcserét), de a kettő közötti ideális helyzet az egyenlő távolság, és mind a kettőt arra kell bírni, hogy a „Középső Királyság" kegyeiért versengjen.

Kínának a jelenlegi (és jövőbeli) nemzetközi rendszerben a teljesen független szereplőként való fellépését az teszi fontossá, amit – jobb szó híján – a más hatalmakhoz való viszony „stílusának" nevezhetünk. Ezt Jonathan Pollack oly szépen fogalmazza meg, hogy érdemes teljes terjedelmében idéznünk:

> Egyedül a fegyverek, a gazdasági erő és a hatalmi potenciál nem képes megmagyarázni a globális hatalmi viszonyokban Kínának juttatott szerepet. Ha stratégiai jelentősége szerény és gazdasági teljesítménye legjobb esetben is vegyes, akkor ez nem indokolhatja Kína ama jelentőségét, ami mind Washington, mind Moszkva számításaiban neki jut, és azt az intenzív figyelmet, amiben a világ más fontos fővárosaiból részesül. A válasz abban rejlik, hogy a fenyegetett és sértett államként való önjellemzés ellenére Kína rendkívül éleselméjűen, sőt pimaszul használta fel a rendelkezésre álló politikai, gazdasági és katonai forrásokat. A szuperhatalmakkal szemben Peking általános stratégiája több ízben egyesítette a szembenállást és a fegyveres konfliktust, a

részbeni alkalmazkodást, az informális szövetséget és az elszakadás határán álló elkülönülést, és mindig fülhasogató, dühös retorikával lépett közbe. Ennek eredményeként Kína minden nemzet számára mást jelent, miközben számos nemzet bizonytalan, illetve aggódik Kína távlati szándékaival és irányával kapcsolatban.

Egy ilyen bizonytalan stratégia néha kétségtelenül lényeges politikai, gazdasági és katonai kockázattal jár. Ugyanakkor ugyanez a stratégia komoly hitelt szerzett Kína nagyhatalmi helyzetének megerősítéséhez. Kína gyakran cselekedett mindkét hatalom elvárásaival vagy követeléseivel ellenkezően, máskor viszont tökéletesen másképp viselkedett, mint ahogyan azt remélni lehetett. Látszólagos sebezhetősége ellenére Kína sem Moszkvával, sem Washingtonnal szemben nem bizonyult rugalmasnak és alkalmazkodónak [. . .] Mindezen körülményeknek köszönhetően Kína kivételes nemzetközi pozícióra tett szert, egyrészt a háború utáni számos politikai és katonai konfliktus résztvevőjeként, másrészt mint olyan állam, amely ellenáll a felszínes politikai és katonai kategorizálásnak [. . .] Bizonyos értelemben tehát Kínát valóban úgy kell megítélni, mint egy, a szuperhatalmak közé saját jogán pályázó jelöltet – amely a Szovjetuniónak és az Egyesült Államoknak sem nem imitációja, sem nem riválisa, hanem Pekingnek a világpolitikában elfoglalt szerepére utaló megnyilvánulás. Hosszú távon Kína túlságosan fontos politikai és stratégiai erőt képvisel ahhoz, hogy akár Moszkva vagy Washington segédjének, akár közepes hatalomnak lehetne tekinteni.[49]

Végső szempontként ismét hangsúlyozni kell, hogy bár e pillanatban Kína erősen visszaszorítja katonai kiadásait, de a jövőben nem áll szándékában stratégiai „pehelysúlyként" szerepelni. Épp ellenkezőleg: minél inkább a colbert-i *etatista* módon folytatja gazdasági terjeszkedését, annál több e fejlemény hatalompolitikai következménye. Ez látszik valószínűbbnek, ha felidézzük azt a figyelmet, amelyet Kína szentel a tudományos-technikai alapok fejlesztésének és a rakétatechnikában és az atomfegyverek terén elért jelentős fejlődésnek (ahol korábban csekélyebb bázissal rendelkezett). Az ország gazdasági alapjainak erősítése iránti figyelem – a fegyverállomány fejlesztése helyett – aligha fogja Kína tábornokait kielégíteni (akik, akárcsak más katonai csoportok, a biztonság hosszú távú eszközeinél jobban kedvelik a rövid távúakat). Az *Economist* azonban megjegyezte:

Ha Kína katonáinak van türelme kivárni a gazdasági reformokat, akkor van számukra győzelem. Ha Mr. Teng gazdasági tervei egészükben végigjárhatják a maguk útját, és Kína termelésének értéke megnégyszereződik 1980 és 2000 között – mint ahogyan azt tervezték (bevallottan sok *ha*-val) –, akkor 10–15 év alatt a civil gazdaság elég erőt kap ahhoz, hogy gyorsabban húzza maga után a katonai szektort. És akkor eljön az idő, amikor Kína hadseregének, szomszédainak és a nagyhatalmaknak valóban lesz min elgondolkodniuk.[50]

Mindez csak idő kérdése . . .

Peking Kelet-Ázsia jövőjével kapcsolatos céltudatos viselkedése csak növeli azt a nyomást, ami Japán (önmaga által hirdetett) „minden irányú békés diplomáciáját" fenyegeti, vagyis azt, amit cinikusabban úgy is mondhatnánk, hogy „minden igényt kielégítünk".[51] A japán dilemmát talán a következőképpen lehet a legjobban összefoglalni:

Az 1945 óta tartó rendkívül sikeres növekedés következtében az ország kivételes és rendkívül kedvező pozíciót vívott ki magának a világgazdaságban és a hatalompolitikai rendszerben, noha ez a helyzet – a japánok úgy érzik – rendkívül kényes és sebezhető, ráadásul könnyen megromolhat, ha megváltoznak a nemzetközi körülmények. Ezért Tokió szempontjából a legjobb, ami történhet, hogy azok a körülmények, amelyek a „japán csodát" előidézték, változatlanok maradnak. De éppen azért, mert világunk anarchikus világ, amelyben az „elégedetlen" hatalmak tülekednek az „elégedettekkel", és mert a technológiai és kereskedelmi változás dinamikája rendkívül gyors, az a valószínű, hogy ezek a kedvező tényezők gyengülnek – vagy teljesen eltűnnek. Saját helyzetének kényes és sebezhető voltába vetett hitéből kiindulva, a japánok számára nehéznek látszik nyíltan ellenállni a változást kívánó nyomásnak, ehelyett szerintük – diplomáciai kompromisszumok segítségével – a változást kell lelassítani vagy eltéríteni. Ezért pártolja Japán annyira a nemzetközi problémák békés megoldását, és ezért a riadalom és zavar akkor, amikor más országok kereszttüzében találja magát. Japán nyilvánvaló vágya, hogy mindenkivel jó viszonyban legyen, és eközben biztonságban gazdagodják.

Japán fenomenális sikerének okait előbb már tárgyaltuk. Több mint negyven éven keresztül amerikai atom- és hagyományos fegyverek védték a japán földet, tengersávját pedig az amerikai haditengerészet tartotta szemmel. Így Japán számára lehetővé vált, hogy a katonai terjeszkedés és a nagy védelmi kiadások helyett másra fordítsa erőit, és az egyenletes gazdasági növekedésnek, különösen az exportpiacnak szentelje magát. Ezt a sikert nem lehetett volna elérni a japán nép vállalkozásai, a szigorú minőségellenőrzés és a kemény munka iránti odaadás nélkül, de bizonyos speciális tényezők is segítettek. A jent évtizedeken keresztül mesterségesen alacsony szinten tartották, hogy ezzel is fellendítsék az exportot, a külföldi, importból származó ipari termékeket pedig formális és informális korlátozások alá vetették, de ezek nem vonatkoztak az ipar számára szükséges nyersanyagokra. Szintén Japán javát szolgálta a liberális nemzetközi kereskedelmi rend, amely kevés akadályt állított a japán áruk útjába – és amelyet az Egyesült Államok „nyitva" tartott, noha ezáltal saját terheit növelte. Így az elmúlt negyedszázad alatt Japán a világgazdasági óriássá növekedés összes előnyét élvezhette, mindazon politikai felelősségvállalások és területi hátrányok nélkül, amelyek egy ilyen növekedés történelmi velejárói. Nem csoda, hogy Japán a dolgok jelen állását szeretné fenntartani.

Mivel Japán jelenlegi sikerének alapjai kizárólag a gazdasági élet területén találhatók, nem meglepő, hogy Tokió ezt a területet félti a legjobban. Egyrészt (mint azt később tárgyalni fogjuk) a technológiai és gazdasági növekedés óriási

elismerést kínál egy olyan országnak, amelynek politikai gazdaságtana a legelőnyösebb felkészültséggel várja a közelgő XXI. századot, és csak kevesen vitatják azt az állítást, hogy Japán valóban ebben a kedvező helyzetben van.[52] Másrészről, éppen ez a siker váltotta ki az „olló" szétnyílását, ami az export irányította expanzió ellenében hat. Az olló egyik szárát alkotja a többi, Japánnal vetélkedő, ambiciózus, frissen iparosodott ázsiai ország, például Dél-Korea, Szingapúr, Tajvan, Thaiföld stb. – hogy magát Kínát ne is említsük a termelési skála alsó pólusán (pl. textília).[53] Ezekben az országokban mindenütt lényegesen olcsóbb a munkaerő, mint Japánban,* és erős versenytársak azokon a területeken is, ahol a japánok már nem rendelkeznek döntő előnnyel – a textil-, játék-, háztartási cikkek, sőt (bár sokkal kisebb mértékben) a vasipar és az autógyártás területén is. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy Japán hajó-, gépjármű- és acéltermelése lehanyatlott volna, de egyre életbevágóbb a japán ipar számára, hogy az „igényesebb piac" felé forduljon (vagyis a jobb minőségű acél vagy az elegánsabb, nagyobb méretű autók felé), vagyis visszahúzódjon a termelési skála alsó végéről, amely eddig egyedül az ő birodalma volt; a Nemzetközi Kereskedelmi és Ipari Minisztérium (MITI) fontos feladatainak egyike most az, hogy megtervezzék azon iparágak fokozatos felszámolását, amelyek már nem versenyképesek. Ennek célja nemcsak az, hogy kevésbé drámaivá tegyék a hanyatlást, hanem az, hogy megszervezzék a források és a munkaerő átáramoltatását a nemzetközi gazdaság más, versenyképesebb szféráiba.

Az olló másik, még „aggasztóbb" szára az az egyre rosszindulatúbb fogadtatás, amelyben az amerikaiak és az európaiak a hazai piacukra ellenálhatatlanul ömlő japán árukat részesítik. E virágzó piacok fogyasztói évről évre japán acélt, szerszámgépeket, motorkerékpárt, autót, tévékészüléket és más elektromos árukat vásárolnak. Évről évre nő a japán kereskedelmi aktívum a közös piaci országokkal és az Egyesült Államokkal szemben. Az európai válasz volt a szigorúbb, az importkvótától a bürokratikus obstrukcióig terjedt (például Franciaországban az volt a szabály, hogy a japán elektronikai áruk csak a kevés személyzettel dolgozó poitiers-i vámházon keresztül juthattak be Franciaországba).[54] Amerikának szilárd alapelve a nyitott világkereskedelmi rendszer, ezért a kormányzatok nem nagyon tiltották vagy korlátozták a japán importot, eltekintve a kétes „önkéntes" korlátoktól. De a *laissez faire* gazdaság legelszántabb amerikai képviselői is egyre kényelmetlenebbül érzik magukat abban a helyzetben, amikor lényegében az Egyesült Államok látja el Japánt élelmiszerrel és nyersanyagokkal, cserébe viszont japán ipari termékeket kap – ami egyfajta, a „gyarmati" vagy „elmaradott" országokra jellemző kereskedelmi pozíció, amelyben az amerikaiaknak már másfélszáz éve nem volt részük. A Japánnal szembeni növekvő amerikai kereskedelmi deficit – az 1986. március 31-én végződő pénzügyi évben 62 milliárd dollár – és az ostromlott amerikai iparágaktól származó nyomás, amelyek megérezték a Csendes-óceánon keresztüli verseny erejét, növelte Washington igényét az olyan intézkedések iránt,

* Ez az oka annak, hogy még japán cégek is alapítanak ezekben az ágazatokban (és országokban) gyárakat.

amelyek csökkentenék a mérleghiányt, például ösztönöznék a jen árfolyamának emelkedését vagy az Amerikából Japánba irányuló import nagyarányú növekedését stb. A nyugati világ a kvázi-protekcionizmus felé sodródik, sőt afelé tendál, hogy korlátozza az importált textil vagy televízió *össz*mennyiségét, ami azt jelenti, hogy Japánnak osztozkodnia kell ázsiai versenytársaival ezen az összezsugorodott piacon.

Ennélfogva aligha meglepő, hogy néhány japán szóvivő szerint a helyzet nem túlságosan kedvező, és rámutatnak a jelenlegi piaci részesedésüket és virágzásukat fenyegető körülményekre: a frissen iparosított ázsiai országok kihívása számos iparágban növekszik, a nyugati kormányok korlátozzák a japán exportot; folyik a harc a japán adótörvények megváltoztatásáért, azzal a céllal, hogy a megtakarítás helyett a fogyasztás felé tereljék a pénzt, biztosítandó a gyors importnövekedést; és végül a jen értéke gyorsan emelkedik. A szakértők szerint ezek közül mindegyik Japán exportorientált felemelkedésének végét jelentené, növekedést a japán kereskedelmi passzívumban, a növekedési ráta lelassulását (amely már amúgy is lassulni kezdett, ahogy gazdasága „érettebbé" vált, és a látványos expanzió lehetősége csökkent). Evvel kapcsolatban Japán amiatt aggódik, hogy nem a gazdaság lesz érettebb: a népesség életkori szerkezete miatt ugyanis 2010-re Japánban „a munkaképes korú emberek (15–60 év) aránya a vezető ipari nemzetek között" a legalacsonyabb lesz, s ez magas társadalombiztosítási kiadásokkal jár, és a dinamizmus elveszítéséhez vezethet.[55] A japán fogyasztókat a külföldi termékek vásárlására rábírni szándékozó kísérletek (kivéve a bizonyos presztízzsel rendelkező árukat, például a Mercedes autókat) politikai vitákhoz vezettek,[56] ami viszont a konszenzuson alapuló politika zavarát okozta, ez utóbbi pedig Japán sokáig fenntartott, exportcentrikus terjeszkedésének szerves része volt.

Noha igaz lehet, hogy egy érettebb fázisba lépve Japán gazdasági növekedése lelassulhat, és amíg más országok nyilvánvalóan nem akarják, hogy Japán megtartsa azokat a gazdasági előnyöket, amelyek korábbi exportrobbantását segítették, valószínűleg mégis gyorsabban fog növekedni a jövőben, mint a többi *fontos* hatalom. Először is: olyan ország lévén, amely hihetetlenül függ az importált nyersanyagoktól (az olaj 99%-a, a vas 92%-a, a vörösréz 100%-a import), rengeteget nyer a kereskedelmi feltételek változásán, amely csökkentette oly sok érc, üzemanyag és élelmiszer árát; az 1980–81-et követő világpiaci olajáresésen, amely évente dollármilliárdos nagyságrendű valutát takarít meg Japánnak, hogy csak a leglátványosabb nyersanyag- és élelmiszerárak esését említsük.[57] Továbbá, mivel valószínű, hogy a jen árának gyors növekedése csökkenteni fogja az ország külföldi exportját (természetesen mindig a kereslet rugalmasságától függően), az import árát is nagymértékben csökkenti majd – és ezáltal segíti az ipart abban, hogy versenyképes legyen, és alacsony szinten maradjon az infláció. Az 1973-as olajválság ráadásul arra ösztönözte a japánokat, hogy felkutassanak minden energiatakarékossági lehetőséget, ami hozzájárult az ipar még nagyobb hatékonyságához. (Japán csak az elmúlt évtizedben 25%-kal csökkentette olajigényét.) Ráadásul ugyanez a krízis új nyersanyagforrások állandó keresésére és e területeken nagy befektetésekre ösztönözte az országot (némiképp hasonlóan Nagy-Britannia XIX.

századbeli külföldi befektetéseihez). Fenti tényezők közül azonban egyik sem teszi *tökéletesen* bizonyossá, hogy Japán továbbra is építhet az olcsó nyersanyagok folyamatos beáramlására, de jók az esélyei.

Még fontosabb ennél, hogy a japán ipar a XXI. század közeledtével a gazdaság legígéretesebb (és végső soron legjövedelmezőbb) szektorai, a csúcstechnológiák felé törekszik. Vagyis ahogyan Japán folyamatosan kivonja magát a textil-, hajó- és nyersacélgyártásból, és meghagyja azokat azoknak az országoknak, ahol alacsony a munkabérköltség, abból az az igyekezet látszik, hogy az olyan tudományosan nagyigényű iparágakban akar vezető (vagy *a* vezető) erő lenni, ahol nagyon nagy a hozzáadott érték. A számítógépek terén elért eredményei már ma is legendásak. A japán cégek az első menetben rendkívül sokat kölcsönöztek az amerikai technológiától, azután pedig hozzáláttak a hazai előnyök kiaknázásához (védett hazai piac, a MITI támogatása, a jobb minőség, a kedvező jen–dollár-arány), aztán pedig – igen valószínűen – áron alul exportáltak, hogy az amerikai cégeket „kiiktassák" a legfejlettebb félvezetők gyártásából.[58]

Az amerikai számítógépipart még jobban aggasztja az a tény, hogy Japán minden jel szerint új és sokkal jövedelmezőbb területeket is meg akar hódítani. Az első éppen a fejlett számítógépek gyártása, különösen a bonyolult és rendkívül drága, ötödik generációs szupergépek előállítása, amelyek százszor gyorsabban működnek, mint az eddig legnagyobb kapacitású gépek, és hatalmas előnyökkel kecsegtetik tulajdonosaikat a tudomány és technika minden területén. Az amerikai szakemberek már most megszédültek a sebesség láttán, amellyel Japán előretört ezen a területen, és annak a kutatási tőkének a mennyiségén, amelyet a MITI, a Hitachi és a Fujitsu vagy más hasonló cégek ömlesztenek ide.[59] De ugyanez történik a számítógépprogramok területén, ahol az 1980-as évek elejéig szintén az amerikai cégek (és néhány európai) uralták a piacot.[60] A szuperszámítógépek és a programok sikeres gyártása kétségtelenül sokkal nagyobb feladat, mint a félvezetőké, és Japán tervezőit a végsőkig próbára fogja tenni, miközben mind az amerikai, mind az európai cégek (az utóbbiak kormányaik intenzív támogatásával) arra készülődnek, hogy megfeleljenek a kereskedelmi kihívásnak. Az amerikai hadügyminisztérium hatalmas támogatást ad arra, hogy az ő állami cégei maradjanak az élen a szuperszámítógépek fejlesztésében. Mindazonáltal ezek a testületek csupán túlzott optimizmussal feltételezhetik, hogy Japánt folyamatosan távol tarthatják ezektől a területektől.

Mivel az *Economist*, a *Wall Street Journal*, a *New York Times* és több más, tekintélyes lap gyakran közöl cikkeket arról, hogy Japán hogyan tör előre a csúcstechnológia újabb területein, fölös szószátyárkodás volna itt és most a részleteket megismételni. A Mitsubishi és a Westinghouse kapcsolatfelvételét úgy értékelték, mint a japánok növekvő érdeklődésének jelét az atomenergia-ipar iránt.[61] A biotechnológia szintén a japánok nagy ügylete, különösen a terméshozam növelésének lehetősége miatt. Ugyanígy a kerámiaipar. Azok a tudósítások, melyek szerint a japán Aircraft Development Corporation szerződést kötött volna a Boeinggel az 1990-es évekre az üzemanyagtakarékos repülőgépek új generációjának kifejlesztésére – amit egy amerikai szakértő egyszerűen „fausti alku"-ként

gyalázott, s melynek eredményeként Japán biztosítja az olcsó tőkét, és el fogja sajátítani az amerikai technológiát és szakértelmet[62] –, lehet, hogy még nagyobb jelentőségűek a jövőre nézve. De talán a legfontosabb (a puszta teljesítmény szempontjából) az a már most is lenyűgöző vezető szerep lesz, amit Japán az ipari robotok és a kulcsra kész gyárak (kísérleti) kialakítása területén mondhat a magáénak, amelyeket kizárólag számítógépek, lézerek és robotok irányítanak. A legutóbbi idők számadatai azt mutatják, hogy „Japán továbbra is hozzávetőleg annyi ipari robotot hoz forgalomba, mint a világ összes többi állama együttvéve, azaz többszörösét az Egyesült Államokénak". Egy másik tanulmány pedig azt jelzi, hogy a japánok sokkal hatékonyabban használják fel robotjaikat, mint az amerikaiak.[63] E csúcstechnológiai vállalkozások mögött a szélesebb, strukturális tényezők egész garmadája áll, amely továbbra is jelentős előnyökhöz juttatja Japánt fő riválisaival szemben. A külföldiek talán némi túlzással állítják, hogy a MITI a híres porosz tábornoki kar gazdasági megfelelője,[64] de aligha kétséges, hogy az az alapos irányítás, amelyet a kutatások szervezése és a fellendülő iparágak támogatása, illetve a hanyatlók csendes kiválasztása révén nyújt a japán gazdasági fejlődésnek, jobban működik, mint az Egyesült Államok koordinálatlan *laissez faire* módszere. A második legfontosabb erő – mely bizonyos cégek és iparágak tündöklését és bukását magyarázza – az a nagy mennyiségű (és egyre több) pénz, amelyet Japánban a kutatásra és a fejlesztésre fordítanak. „A kutatásra és fejlesztésre fordított bruttó nemzeti termék aránya nyilvánvalóan megduplázódik ebben az évtizedben; az 1980-as 2%-ról 1990-re mintegy 3,5%-ra. Az Egyesült Államok a kutatásra és fejlesztésre fordított kiadásokat a bruttó nemzeti termék 2,7%-ában állapította meg. Ha viszont kizárjuk a hadászati kutatásokat, akkor Japán már körülbelül ugyanannyi munkaórát fordít a fejlesztésre és kutatásra, mint az Egyesült Államok, és nemsokára ugyanannyi pénzt is fog rá költeni. Ha a jelenlegi tendenciák ugyanígy folytatódnak, akkor a nem hadászati célú kutatási és fejlesztési kiadások terén a vezető szerep az 1990-es évek elején Japáné lesz."[65] Talán még ennél is érdekesebb az a tény, hogy Japánban a kutatást és a fejlesztést sokkal nagyobb arányban támogatja és fizeti az ipar, mint Európában és az Egyesült Államokban (ahol inkább a kormányok és az egyetemek tesznek sokat az ügy érdekében). Más szóval, a pénzt egyenesen a piacra irányítják, és elvárják, hogy gyorsan visszafizetődjék. A „tiszta" tudományt meghagyják másoknak, és csak akkor szólítják elő, ha kereskedelmi jelentősége már nyilvánvalóvá válik.

A harmadik előny a japán nemzeti megtakarítás különösen magas szintje, ami az Egyesült Államokéval összehasonlítva különösen szembetűnő. Erre részben magyarázat az adórendszerek különbözősége, amely az Egyesült Államokban hagyományosan a személyi kölcsönzést és a fogyasztói költekezést ösztönzi – Japánban viszont az egyéni megtakarításokat. Japánban az egyénnek általában sokkal többet kell megtakarítania idős korára, hiszen a nyugdíjrendszer általában kevéssé bőkezű. Mindez azt jelenti, hogy a japán bankok és biztosítótársaságok bővében vannak a pénzalapoknak, és nagy mennyiségű alacsony kamatú tőkét tudnak az ipar rendelkezésére bocsátani. Japánban sokkal alacsonyabb a jövedelemadóként és társadalombiztosítási járulékként befizetett bruttó nemzeti termék

aránya, mint a többi kapitalista „jóléti társadalomban", és a japánok ezt nyilvánvalóan továbbra is fenn akarják tartani, hiszen így szabadul fel a pénz a beruházási tőke számára.[66] Azoknak az európaiaknak, akik a „japán utat" szeretnék követni, mindenekelőtt nagymértékben csökkenteniük kellene a társadalombiztosítási juttatásokat. A japán rendszer iránt rajongó amerikaiaknak viszont a védelmi és szociális kiadásokat kellene csökkenteniük, *és* az eddiginél sokkal drasztikusabb mértékben kellene megváltoztatniuk adótörvényeiket.

A negyedik erősség az, hogy a japán cégeknek – a presztízs- és speciális termékeket kivéve – láthatólag mindenre biztos hazai piacuk van, ami a legtöbb amerikai és az európai cég esetében (a protekcionista erőfeszítések ellenére) már nincs így. Bár ennek nagy részét a beépített bürokratikus gyakorlat, illetve a japán cégeket a hazai piacon védő protekcionista gazdasági szabályozás segítette elő, de még e merkantilista eszközök betiltása sem nagyon fogja arra ösztönözni a japán vásárlókat, hogy a nyersanyagokon és az alapélelmiszereken kívül más „külföldit" vegyenek; hiszen ezt a japán termékek jó minősége és megszokott volta, valamint az erős japán kulturális öntudat, valamint a hazai elosztás és eladás komplex szerkezete is garantálja.

Végül pedig ott van a japán munkaerő igen magas képzettsége – legalábbis a különféle matematikai és tudományos pályaalkalmassági vizsgák emellett érvelnek –, amelyet nemcsak a rendkívüli versenyszellemtől fűtött közoktatás, hanem a cégek folyamatos képzési rendszere is támogat. Már a tizenöt éves japánok is jelentősen magasabb szintet érnek el az egzakt tárgyakban (például matematikában) nyugati társaikhoz képest. A tudomány magasabb régióiban viszont más az egyensúly: bár Japánban nagy a hiány Nobel-díjas tudósokban, de sokkal több mérnököt képeznek ki, mint bármely nyugati országban (kb. 50%-kal többet, mint az Egyesült Államok). Csaknem 700 000 embert alkalmaznak a kutatásban és a fejlesztésben, tehát többet, mint Nagy-Britanniában, Franciaországban és Nyugat-Németországban együttvéve.[67]

A megvizsgált öt tényező együtthatását azonban nem lehet statisztikailag mérhetően értékelni a többi vezető nemzettel összehasonlítva; de nyilvánvaló, hogy mindezek együtt a japán ipar rendkívül szilárd alapját alkotják. Ugyanezt szolgálja a japán munkaerő tanulékonysága és szorgalma, valamint az a harmónia, amely a tulajdonos és a munkások viszonyát jellemzi: csak gyári szakszervezetek vannak, igen nagy a konszenzusra való hajlandóság, és sztrájkok nem léteznek. De világosan látszanak az ellenszenves vonások is: a hosszabb munkanap, a cég nimbuszának feltétlen tisztelete (kezdve a kora reggeli tornával), a valóban független szakszervezetek hiánya, a rossz lakásviszonyok, a hierarchia és a tisztelet rendkívüli jelentősége. De a gyárkapukon kívül Japánban létezik egy radikalizált diákság is. Ezekhez a tényekhez és a japán társadalom más zavaró jellemvonásához számos nyugati megfigyelő fűzött kommentárt,[68] akik közül sokan olyan rémülettel és borzadállyal tekintenek erre az országra, mint amilyennel az európai kontinens lakói a XIX. századi Nagy-Britannia „gyárrendszerére". Más szóval, ami nyilvánvalóan a termelés (és így a vagyonképzés) érdekében a dolgozók és a társadalom hatékonyabb megszervezését jelenti *a teljesítmény* szempontjából, az irritálóan hat

a tradicionális normákra és a viselkedés individualista módjaira. Ez azért van, mert a japán ipari csodával felvenni a versenyt nemcsak a vezetés vagy a technológia egyik vagy másik elemének másolását jelentené, hanem a japán társadalmi rendszer bizonyos utánzását is. Így bizonyos megfigyelők, például David Halberstam így érvel: „A század hátralévő részében ez lesz a legújabb [...] és legnagyobb kihívás Amerika számára, [...] sokkal keményebb és intenzívebb, mint [...] a Szovjetunióval való politikai-katonai verseny..."[69]

Mintha az iparnak ezek a bástyái nem is volnának elégségesek, hozzájárult még ehhez Japánnak mint a világ első hitelező – dollármilliárdokat exportáló – nemzetének megdöbbentően gyors előretörése. Ez az átalakulás, amely azóta készül, hogy a MITI 1969-ben felszámolta a japán kölcsönzésre és a külföldi beruházás anyagi támogatására vonatkozó exportellenőrzést, két alapvető okra vezethető vissza. Első az egyéni megtakarítások rendkívül magas szintje – a japánok fizetésük több mint 20%-át megtakarítják, így 1985-re „a japán háztartások átlagos összmegtakarítása első ízben múlta felül az átlagos évi jövedelmet"[70] –, ami bőségesen ellátta a pénzintézeteket olyan alapokkal, amelyeket egyre nagyobb mértékben fektetnek be külföldön, abban a reményben, hogy még többet kapjanak vissza. A második ok az utóbbi években Japánra oly jellemző, példa nélkül álló kereskedelmi aktívum, ami export-jövedelmeinek hatalmas növekedéséből származott. De attól féltek, hogy ha ez a többlet hazatér, csak gerjesztené a hazai inflációt, ezért a japán pénzügyminisztérium arra bátorította az óriásbankokat, hogy külföldön fektessék be a hatalmas összegeket.[71] 1983-ban nettó 177 milliárd dollárnyi japán tőke áramlott ki, 1984-ben ez az összeg 497 milliárdra nőtt, és 1985-ben ismét felszökött, immár 645 milliárd dollárra, minek következtében Japán a világ legnagyobb nettó hitelező nemzetévé vált. 1990-re az Institute for International Economics igazgatójának előrejelzése szerint a világ megdöbbentően sokkal, mintegy 500 milliárd dollárral tartozik majd Japánnak, és 1995-re pedig a Nomura Research Institute azt jósolja, hogy Japán bruttó kinnlevőségei túl fogják haladni az ezermilliárd [10^{18}] dollárt.[72] Tehát nem meglepő, hogy a japán bankok és biztosítótársaságok jó úton haladnak afelé, hogy a világon a legnagyobbak és legsikeresebbek legyenek.[73]

A japán tőkeexport e nagy fellendülésének következményei egyszerre jelentenek veszélyt és hasznot a világgazdaságnak, de talán magának Japánnak is. A pénzalapok nagy részét szerte a világon az infrastruktúrába fektetik (például a La Manche csatorna alatti alagútba) vagy az új vasérctelepek feltárásába (például Brazíliában), ami közvetett vagy közvetlen módon Tokiónak hoz hasznot. A japán cégek és mérlegük a többi pénzt a külföldi támogatásokra fordítják (különösen termelésbe fektetik) – egyrészt azért, hogy a japán árukat más, olcsóbb munkaerővel dolgozó országokban állíttassák elő, mert csak így maradhatnak versenyképesek, másrészt azért, hogy ezeket a gyárakat, mondjuk, a Közös Piac országai vagy az USA területén helyezzék el, ily módon kerülve meg a védővámokat. E tőke nagyobb része azonban rövid távú kötvényekbe áramlik (különösen az amerikai kincstári kötvényekbe), amelyet ha valaha is nagy mennyiségben visszahívnának Japánba, akkor az ugyancsak megzavarná a nemzetközi pénzügyi rendszert – éppúgy, mint

1929-ben –, és rendkívüli nyomást gyakorolna nemcsak a dollárra, *de* az amerikai gazdaságra is, hiszen e pénz jelentős része a Reagan-kormányzat által teremtett hatalmas költségvetési deficit kiegyenlítését fedezi. Egészében azonban sokkal valószínűbb, hogy Tokió a maga fölös tőkéjét inkább új vállalkozásokban forgatja meg, semmint hazahozza.

Az utóbbi évek két nagy változása – Japán lett a világ legfőbb nettó hitelezője, az Egyesült Államok viszont a legnagyobb hitelező állam szerepét a legnagyobb kölcsönt felvevő állam szerepével cserélte fel – oly gyorsan ment végbe, hogy még ma is nehéz minden következményét értelmezni. Minthogy „történelmileg szemlélve, a globális gazdasági expanzió valamennyi szakaszában mindig egy-egy hitelező nemzet vezette a növekedést, tehát Japán ideje még csak most következik",[74] ezért nagyon is lehetséges, hogy Tokió világbankárrá válása további rövid vagy hosszú távú fellendülést hoz a nemzetközi kereskedelemben és a pénzügyekben, követve ezzel Hollandia, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok példáját. Ebben a stádiumban az az érdekes, hogy Japán „láthatatlan" pénzügyi szerepe még *azelőtt* nő meg, mielőtt bármi jelentősen kikezdené hatalmas és „látható" ipari vezető szerepét, nem úgy, mint ahogy (például) az angolok esetében történt. Ez azonban gyorsan változhat, ha a jen értéke túl magasra szökik, és Japán majd megtapasztalhatja ipari bázisának és termelési növekedésének hosszú távú „érettségét" és lassulását. De még ha ez történik is, jó okaink vannak annak feltételezésére, hogy Japánnak mint ipari hatalomnak a hanyatlása lassú folyamat lesz, egy dolgot máris világosan látunk: kintlevőségeinek 2000-re jósolt mennyiségét tekintve folyószámla-egyenlegeit szépen ki fogja egészíteni a külföldi bevételek folyama. Japán tehát mindenképpen jobb sorsra ítéltetett.

De vajon milyen gazdasági hatalma lesz Japánnak a XXI. század elején? Ha kizárjuk egy világháború vagy egy ökológiai katasztrófa, illetve az 1930-as évekre jellemző világméretű pangás és protekcionizmus lehetőségét, a válasz nagyon is egybehangzó: sokkal nagyobb. A számítógépek, a robottechnika, a telekommunikáció, a gépjárművek, a teherautók és a hajók, valószínűleg a biotechnológia, sőt még a repülés tekintetében is Japán lesz vagy az első, vagy a második nemzet. Pénzügyi szempontból külön csoportba fog tartozni. A jelentések szerint az egy főre jutó bruttó nemzeti össztermék már most felülmúlja az Egyesült Államokét és Nyugat-Európáét, és a világ csaknem legmagasabb életszínvonalát biztosítja. Lehetetlen viszont megjósolni, hogy a világ ipari termeléséből vagy a világ bruttó nemzeti termékéből mekkora rész lesz az övé. Érdemes emlékezetünkbe idézni, hogy 1951-ben Japán bruttó nemzeti össztermékе egyharmada volt Nagy-Britanniáénak, és egyhuszada(!) az Egyesült Államokénak, három évtized alatt azonban kétszer akkora lett, mint Nagy-Britanniáé, az Egyesült Államokénak pedig majdnem eléri a felét. Kétségtelen, hogy azokban az években – a sajátos körülmények miatt – szokatlan gyors volt a növekedés üteme. Számos becslés szerint azonban[75] a japán gazdaság még a következő jó néhány évtizedben is 1,5–2%-kal gyorsabban fog nőni, mint a többi nagy gazdaság (termé-

szetesen Kínát kivéve).* Olyan tudósok, mint Herman Kahn és Ezra Vogel épp ezért állították, hogy a XXI. század elején Japán lesz a *legelső* a gazdaságban, és nem meglepő, hogy sok japánt feltüzel ez a lehetőség. Csaknem hihetetlennek tűnik ez az eredmény egy olyan ország számára, amelynek népessége a Föld lakosságának mindössze 3%-át teszi ki, és területe a Föld lakható területének csupán 0,3%-a; az ember mégis hajlamos feltételezni, hogy az új technológiában rejlő lehetőségeknek köszönhetően Japán már közel jár ahhoz, hogy a lakosság és a terület nyújtotta összes lehetőségét maximálisan kihasználja, és hogy a többi viszonylag kicsi, perem- vagy szigetországhoz hasonlóan (amilyen például Portugália, Velence, Hollandia vagy akár Nagy-Britannia volt annak idején) idővel elhomályosíthatják azok az országok, amelyeknek sokkal több nyersanyaguk van, és csupán a sikeres módszereket kell lemásolniuk. A belátható jövőben Japán pályája azonban felfelé fog ívelni.

Akárhogy mérjük is Japán jelenlegi és jövőbeli gazdasági erejét, két tény kitüntetett figyelmet érdemel. Az első az, hogy a japán gazdaság rendkívül produktív és nagyon jól prosperál, ami csak növekedni fog. A második az, hogy *katonai* ereje és védelmi kiadásai nem állnak arányban a dolgok nemzetközi gazdasági rendjében elfoglalt szerepével. Van ugyan jelentős haditengerészete (benne 31 romboló és 18 fregatt), honvédelmi légiereje és szerény szárazföldi hadserege is, de a többiekhez viszonyítva nyilvánvalóan sokkal kisebb katonai erőt jelent, mint amilyen az 1930-as vagy akár az 1910-es években volt. Sokkal inkább a „közteherviselésről"[78] szóló vita tárgya az a tény, hogy Japán viszonylag keveset szán a védelemre. A *The Military Balance* adatai szerint 1983-ban Japán 11,6 milliárd dollárt költött védelemre, amikor Franciaország, Nyugat-Németország és Nagy-Britannia 21–24 milliárd dollárt, az Egyesült Államok pedig 239 milliárd dollárt költött; egy japán polgár tehát csupán 98 dollárt adott ki a védelemre; szemben egy átlagos angol 439 dollárjával és az átlagos amerikai 1023 dollárjával.[79] A jelen prosperitásból arra következtetünk, hogy Japán könnyedén lemond a védelmi kiadásokról: egyrészt azért, mert mások, pontosabban az Egyesült Államok védelme alatt áll, másrészt pedig azért, mert az alacsony szintű védelmi kiadások segítségével tarthatja csak alacsonyan a költségvetést, és csak így biztosíthatja a japán ipar számára azokat az erőforrásokat, amelyek annyira sértik az amerikai és európai riválisokat.[80]

Ha Japán valóban megtörne az Egyesült Államok kormánya vagy más nyugati bírálók nyomása alatt, és valóban arra a szintre akarná hozni védelmi kiadásait,

* Még ha elfogadjuk is ezt a feltételezést, technikai okoknál fogva akkor is nehéz megállapítani, hogy ez pontos számokban mit jelent. A nemzetközi összehasonlításokban általánosan (pl. a CIA által) használt statisztikák jó része az USA dolláron és a piaci árfolyamon alapul, így a dollárnak a jennel szembeni 1985–86-os, csaknem 40%-os leértékelése éppen e számítás miatt növelte meg rendkívüli mértékben a japán nemzeti GNP-t az Egyesült Államokéhoz képest (és a Szovjetunióhoz képest is, mert annak GNP-jét gyakran „mértani középarányos dollárban" számolják).[76] Ha a jen jelenlegi árfolyamáról 120-ra vagy akár csak 100-ra emelkedne a dollárhoz képest – ami néhány szakember szerint a „valódi arány"[77] –, akkor Japán GNP-je közel járna az Egyesült Államokéhoz, és jóval felülmúlná a Szovjetunióét. Néhány közgazdász éppen a gyorsan változó valutaárfolyamok okozta problémák miatt kedveli jobban a „vásárlási paritási arányt", noha ezzel a mértékegységgel is vannak problémák.

ahol az európai NATO-tagok állnak – ami átlagban a bruttó nemzeti termék 3–4%-a –, akkor drámai lenne az átalakulás, és Japánt (Kínával együtt) a világ harmadik legnagyobb katonai hatalmává tenné, amelynek a védelemre fordított kiadásai felülmúlnák az évi 50 milliárd dollárt. Japán technológiai és termelési hátterét ismerve, ahhoz sem fér kétség, hogy például módjában állna anyahajó-különítményeket építeni haditengerészete számára, vagy elrettentési célból nagy hatótávolságú rakétákat telepíteni. Ez egyrészt hasznot hozna a hazai cégeknek, például a Mitsubishinek, és a szovjet erő ellenpólusát is alkotná a Távol-Keleten, ezzel komolyan könnyítene a túlterhelt Egyesült Államok gondjain.

Valószínűbb azonban, hogy Tokió igyekezni fog e külső nyomás elől kitérni, vagy legalábbis annyira alacsonyan tartani a védelmi kiadásokat, amennyire ez – a Washingtonnal való szakítás nélkül – lehetséges. Nem csak az a tisztán szimbolikus kívánság a fő ok, mely szerint Japán a NATO definíciója értelmében a GNP 1%-ánál többet nem költhet a védelemre (a katonai nyugdíjakat is beleértve), hiszen már átlépte ezt a határt, és különben is, bruttó nemzeti termékének lényegesen nagyobb százalékát költötte a védelemre az ötvenes években. De sok köze ahhoz az 1951-es amerikai–japán biztonsági szerződéshez sem volt, amely Japánban az amerikai katonai jelenlét jogi alapja, és amely továbbra is arra ösztönözte Japánt, hogy inkább gondoljon a kereskedelemre, mint a stratégiai erőre, hiszen az 1980-as évek viszonyai sokban különböznek a koreai háború korszakáétól. A japán kormány véleménye szerint belpolitikai és regionális kifogások szólnak a védelmi kiadások nagyarányú emelése és az alkotmány felülvizsgálata ellen, amely utóbbi megtiltja a japán csapatok külföldre küldését (sőt a külföldre irányuló fegyverkereskedelmet is). Az 1930-as évek túlságos militarizmusa, a háborús veszteségek és az atombomba szörnyű pusztításainak emléke a háború és a harci eszközök iránti gyűlöletet és a velük szemben táplált idegenkedést mélyen beletáplálta a japán tudatba, legalább olyan erősen, mint amilyen az első világháború utáni nyugati pacifizmus volt, s bár ez a fiatalabb, határozottabb generáció fellépésével változhat ugyan a jövőben, a közeljövő uralkodó közvéleménye mégis sokkal inkább arra kényszerítheti a tokiói kormányt, hogy az „önvédelmi erők"-nek nevezett katonaságra fordított összegeket alacsony szinten tartsa.[81]

Ezekhez az erkölcsi és ideológiai okokhoz gazdaságiak is járulnak. A japán üzletemberek és politikusok körében jelentős az ellenkezés a költségvetési kiadások növelésével szemben (ami sokkal alacsonyabb Japánban, mint a többi OECD-országban), szerintük ugyanis a védelmi kiadások kétszeres vagy háromszoros növekedését az állami szektor deficitjével vagy az adók növelésével kell fedezni – és mindkettő rendkívül népszerűtlen. A nagy szárazföldi hadsereg és flotta már a harmincas években sem nyújtott Japánnak katonai vagy gazdasági „biztonságot", és e pillanatban azt sem nagyon lehet tudni, hogy a védelmi kiadások növelése hogyan akadályozhatná meg az arab olajszállítás esetleges megszűnését, ami stratégiai szempontból sokkal nagyobb veszély Japán számára, mint egy feltételezett atomtámadás, és ez magyarázza Tokió összes kétségbeesett erőfeszítését, hogy „lapítson és hallgasson", ha válság tör ki a Közép-Keleten. Nem jobb-e Japán számára, ha egy kozmopolita „kereskedőállamhoz" illően megtagadja az erő

alkalmazását, és minden nemzetközi vitát békés eszközökkel akar megoldani? Egy modern háború általában annyira költséges, és oly gyakran vezet nem kívánt eredményekre, hogy a japánok úgy érzik, hogy a minden irányban békés diplomácia sokkal előnyösebb számukra.

Ezeket az érzéseket tovább erősíti, hogy jó néhány szomszédja vészjelzésként tekintené a japán katonai erő megnövekedését, és ezzel Tokió tisztában is van. Nyilvánvalóan ez lenne az orosz reakció – noha az Egyesült Államok éppen a Szovjetunió miatt akarja bevezetni a „közteherviselést" a honvédelmi ügyekben, még mindig vitában áll Tokióval a Hokkaidótól északra eső szigetek miatt, és valószínűleg úgy érzi, hogy Kína terjeszkedése már így is elég nagy gond számára. De ugyanez lenne a reakciója a régebben japán megszállás alatt állt országoknak, Koreának, Tajvannak, a Fülöp-szigeteknek, Malajziának és Indonéziának, valamint Ausztráliának és Új-Zélandnak. Ezek ingerülten fogadták a japán nacionalizmus és a *bushido* mentalitás újjáéledésének bármiféle jelét, ezért Tokió a produktív, nem katonai módszerekre összpontosított a délkelet-ázsiai béke és biztonság megerősítésével kapcsolatban.[82] Legnagyobb problémájuk az volt, hogyan altathatják el az érzékeny Peking gyanakvását, amely még mindig emlékszik az 1937–45 közötti japán atrocitásokra, és arra inti Japánt, hogy ne vegyen részt Szibéria fejlesztésében (ami csak bonyolítja a Tokió–Moszkva viszonyt), és ne nagyon támogassa Tajvant.

Japán gazdasági expanziója (jóllehet komoly befektetésekkel, fejlesztési segélyekkel és a turizmus fejlődésével járt együtt) gyanakvással töltötte el néhány szomszédját. Úgy érezték, hogy ismét a „Nagy Kelet-Ázsiai Virágzási Szféra" újabb, bár finomabb változatának vonzáskörébe kerültek, hiszen Japán főleg nyersanyagokat importált ezekből az országokból, igaz, hogy ipari termékeinek jó részét épp nekik adta el. Ebben az esetben is Kína volt a legszókimondóbb: először örömmel fogadta a japán kereskedelem és befektetések 1970-es évek végi nagy fellendülését, aztán egyik pillanatról a másikra megnyirbálta őket, aminek oka részben saját fizetési mérleghiánya volt, részben pedig az a szándék, hogy ne szolgáltassa ki magát gazdaságilag egyetlen olyan külföldi országnak sem, amely ezáltal jogtalan előnyhöz juthatna. 1979-ben Teng azt sürgette, hogy Kína Amerikával folytatott kereskedelmének el kell érnie a Japánnal folytatott kereskedelem szintjét[83], mert csak így lehet elkerülni a „szabadkereskedelem imperializmusának" japán változatát.

Mindezek csupán apró figyelmeztető jelek ebben a pillanatban, de a tokiói politikusok máris aggódnak amiatt, hogyan lehetne a legjobb külpolitikai stratégiát kidolgozni a XXI. század felé haladó Japán számára. Növekvő gazdasági ereje révén könnyen második Velencévé válhatna: extenzív kereskedelme, felségvizeinek hathatós védelme és külföldi függőségei alátámasztják ezt a tendenciát, de Japán megerősödése ellen olyan sok lesz a belső és külső kifogás, hogy ezek következtében nemcsak a régimódi imperialista területszerzéseket fogja elkerülni, de az is valószínűtlen, hogy védelmi erőit nagymértékben növelné. Az utóbbi következtetés azonban egyre növekvő mértékben zavarja majd az amerikai köröket, akik a Csendes-óceán nyugati részének „közteherviselése" irányában gyakorolnak nyo-

mást. A helyzet iróniája az, hogy Japánt bírálják, ha nem növeli lényegesen a fegyverkezési kiadásait, viszont denunciálják, ha növeli. Mindkét út csak bajba keveri a Japánra jellemző, finoman csak „maximális nyereség – minimális kockázat"-nak nevezett külpolitikát.[84] Ez ismét azt sugallja, hogy Japán számára az kedvező, ha a lehető legkevesebb változás történik Kelet-Ázsia katonai és politikai ügyeiben, még akkor is, ha nő a gazdasági növekedés üteme. A dilemma tehát az lesz, hogy még a nem marxista szemlélő is nehezen tudja elképzelni Ázsia alapvető gazdasági átalakulását a más szférákban zajló lényeges változások nélkül.

A japánok legmélyebb aggodalmait tehát szinte soha nem vitatják meg nyilvánosan – részint a diplomatikus diszkréció miatt, részint, hogy elkerüljék ezeket a következményeket –, pedig ezek éppen Kelet-Ázsia jövőbeli hatalmi egyensúlyát érintik. A „mindenirányú békés diplomácia" egyelőre nagyon jól működik, de vajon mennyire lesz hasznos, ha az Egyesült Államok feladja ázsiai kötelezettségeit, vagy nem lesz képes arra, hogy védelme alatt tartsa az Arábiából Yokohamába tartó olaj útvonalát? Hasznos lehet-e egy új koreai háború? Mi történik, ha Kína hajtja uralma alá a térséget? Mi lesz a következménye, ha a hanyatló Szovjetunió agresszív lépésekre szánja el magát? Természetesen nem áll módunkban válaszolni ezekre a hipotetikus és vészjósló kérdésekre, de egyszer még egy „kis önvédelmi erővel rendelkező", apró „kereskedőállam" számára is elkerülhetetlenné válhatnak e kérdések. Más nemzetek is rájöttek arra a múltban, hogy a nemzetközi hatalmi politika anarchikus világában a kereskedelmi szakértelem és anyagi gazdagság már nem elegendő.

A Közös Piac – erőviszonyok és problémák

A világ öt legfontosabb gazdasági és katonai hatalmi tömörülése közül Európa az egyetlen, amely nem szuverén nemzetállam – ez meg is határozza a XXI. század kezdetének most születő nagyhatalmi rendszere felé tartó régió legnagyobb problémáját. Ha a kontinens jövőbeli kilátásaira vonatkozó megfontolásainkból kirekesztjük a kommunista uralom alatt álló keleti rendszereket (amire gyakorlati okokból szükség is van), még mindig marad néhány állam, amelyek tagjai egy gazdaságpolitikai szervezetnek (a Közös Piacnak), de nem tagjai a fő katonai szervezetnek (a NATO-nak), mások viszont tagjai az utóbbinak, de az előbbinek nem; a fontos semleges államok pedig egyiknek sem tagjai. Az említett anomáliák következtében ez a fejezet a nem kommunista Európa egésze helyett az Európai Gazdasági Közösségre (és néhány vezető tagjának irányvonalára) összpontosít, hiszen csupán a Közös Piacon és azon belül létezik – legalábbis *potenciálisan* – egy olyan szervezet és szerkezet, amely az ötödik világhatalom szerepére számot tarthat.

De éppen azért, mert a Közös Piac *potenciálját* és nem jelenlegi reális helyzetét vizsgáljuk, Európa 2000 vagy 2020-beli állapotának leírása puszta találgatás lehet. Bizonyos szempontból ahhoz hasonló a helyzet, amivel (kisebb mértékben) a

Német Szövetség tagjainak kellett a XIX. század közepén szembenézniük.[85] Az akkori vámunió olyan sikeresen ösztönözte a kereskedelmet és az ipart, hogy gyorsan új tagok kapcsolódtak hozzá, hogy világossá váljék: ha ez a megnőtt gazdasági közösség átalakulhatna egységes állammá, akkor a nemzetközi rendszer egyik főszereplőjévé válhatna, amelyhez már alkalmazkodniuk kellene a meglévő nagyhatalmaknak. De addig, amíg nem alakult át, amíg a vámszövetség tagjainak megoszlott a véleménye a további gazdasági integrációt vagy még inkább a politikai és katonai integrációt illetően; amíg arról vitáztak, melyik országé legyen a vezető szerep, és a pártok és hatalmi csoportosulások nem tudtak közös nevezőre jutni az átalakulással járó nyereségekről (vagy veszteségekről), addig fennmaradt a megosztottság, és képtelenek voltak arra, hogy lehetőségeiket valóra váltsák és egyenlő félként tárgyaljanak a többi nagyhatalommal. Az idő és a körülmények különbözősége ellenére a múlt század „német kérdése" a jelen „Európa-problémájának" mikrokozmosza volt csupán.

Potenciálját tekintve a Közös Piacnak megvan a megfelelő nagysága, gazdagsága és termelési kapacitása ahhoz, hogy nagyhatalommá váljék. A Spanyolország és Portugália csatlakozásával immár tizenkét tagúra gyarapodott csoportosulás népessége 320 millió – 50 millióval több, mint a Szovjetunióé, és 80 millióval haladja meg az Egyesült Államokét. Ez a népesség rendkívül jól képzett, sok száz európai egyetem és főiskola képezi a tudósok és mérnökök millióit. Bár az egy főre jutó átlagjövedelemben nagyok a különbségek – például a nyugatnémet és a portugál között –, egészében véve azonban sokkal gazdagabb, mint a Szovjetunió, és néhány tagországban magasabb az egy főre jutó jövedelem, mint az Egyesült Államokban. A Közös Piac messze a világ legnagyobb kereskedelmi tömbje, noha kereskedelmének nagy része Európán belül bonyolódik le. Termelési teljesítményben, az autó-, az acél-, a cementgyártás terén megelőzi az Egyesült Államokat, Japánt és (az acélt kivéve) a Szovjetuniót is. Az évi statisztikákat és az utóbbi hat évben a dollár és az európai valuták nagy árfolyam-ingadozásait alapul véve azt mondhatjuk, hogy a Közös Piac összes GNP-je körülbelül megegyezik az Egyesült Államokéval (1980, 1986) vagy annak kb. kétharmada (1983–84-es adatok). A világ GNP-jében vagy ipari termelésében való részaránya természetesen messze maga mögött hagyja a Szovjetunióét, Japánét vagy Kínáét.

Az európai tagországok egyáltalán nem hanyagolhatók el katonai szempontból sem. Ha csak a négy legnagyobb országot (Nyugat-Németországot, Franciaországot, Nagy-Britanniát és Olaszországot) vesszük számításba, egyesített hivatásos hadseregük több mint egymillió fő, és rendelkezésre áll további 1,7 millió tartalékos[86] – ami együttesen természetesen kevesebb, mint a szovjet vagy kínai fegyveres erők létszáma, de lényegesen több, mint az Egyesült Államok hadseregéé. Ráadásul ennek a négy államnak hadihajók és tengeralattjárók százai, valamint harckocsik, tüzérségi fegyverek és repülőgépek ezrei állnak rendelkezésére. Végül pedig Franciaországnak és Nagy-Britanniának is van atomfegyvere és mind tengeri, mind szárazföldi célba juttató rendszere. A későbbiekben megvizsgáljuk majd e katonai erők jelentőségét és hatékonyságát, most csupán arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy *az egyesített* erők nagysága rendkívül fontos. Durva átlagban az ezekre

az erőkre költött összeg a GNP 4%-a. Ha ezek az országok vagy – ami még fontosabb – az egész Közös Piac GNP-jének ugyanúgy 7%-át költenék védelemre, mint ahogyan az Egyesült Államok, akkor az erre szánt összegek több százmilliárd dollárral lennének egyenlőek – vagyis durván ugyanannyival, amennyit a két katonai szuperhatalom most erre költ.

Európa valódi hatalma és hatékonysága mégis jóval kisebb, mint azt puszta gazdasági és katonai ereje sugallná – egyszerűen az egység hiánya miatt. A fegyveres erőknél például nemcsak a soknyelvűség a zavaró körülmény (a hajdani Német Szövetség tagjainak sohasem kellett ilyen problémával megbirkózniuk), hanem felszerelésük is különböző, és lényegi különbségek vannak a színvonalban és a kiképzésben is, például a nyugatnémet és görög szárazföldi hadsereg, illetve az angol és a spanyol haditengerészet között. Bár a NATO számos kísérletet tett az egységesítésre, még mindig különböző értékű szárazföldi hadseregekről, haditengerészetekről és légierőkről beszélhetünk. De még ezek a problémák is elhalványulnak az Európa kül- és védelmi politikájának prioritásait illető *politikai* természetű akadályok mellett. Írország hagyományos (és anakronisztikus) semlegessége lehetetlenné teszi a Közös Piac számára, hogy a védelmi kérdéseket megvitassa – bár ha erre mégis sor kerülne, bizonyára hamarosan kudarcba fulladna a görög kifogások miatt. A jelentős hadsereggel rendelkező Törökország nem tagja a Közös Piacnak, és a török és görög hadsereg szemmel láthatóan többet foglalkozik egymással, mint a Varsói Szerződéssel. Franciaország független státusának (mint a későbbiekben látni fogjuk) megvannak a maga katonai előnyei és hátrányai, de mindenképpen hozzájárul azokhoz a bonyodalmakhoz, amelyekkel a védelmi és külpolitikai ügyekről szóló konzultációk járnak. Mind Nagy-Britannia, mind Franciaország megenged magának „területen kívüli" hadműveleteket, és még ma is támaszpontok és csapatok egész sorát tartja fenn külföldön. Nyugat-Németország számára keleti határainak biztosítása az a mindennél fontosabb védelmi kérdés, amire *összes* erőit fordítja. Mérhetetlenül nehézkes (és könnyen kudarcba is fullad) az egységes európai álláspont kialakítása mondjuk a palesztin kérdéssel vagy magával az Egyesült Államok kapcsolatban, hiszen valamennyi tagországnak mások az érdekei és a tradíciói.

Sokkal messzebbre jutott a Közös Piac a gazdasági integráció és a gazdasági döntések keresztülviteléhez szükséges alkotmányos és intézményes lépések terén, de a „gazdasági közösség" még így is sokkal szétforgácsoltabb, mint amilyen egy szuverén állam valaha is lehetne. A politikai ideológia mindig beleavatkozik a gazdaságpolitikába és a prioritásokba. Nehéz, csaknem lehetetlen a koordináció akkor, ha néhány tagállamban szocialista kormányok vannak hatalmon, másokban pedig konzervatív pártok uralkodnak. Habár a valuták koordinálása ma már sikeresebb, mint régen, de az időnkénti átszerveződések (amelyek általában a német márka átfolyamváltozását vonják maguk után) minduntalan emlékeztetnek arra, hogy a tagok pénzügyi rendszere és hitelképessége különbözik. Az Európai Bizottság javaslatai ellenére is kevés haladás történt a számos kérdést érintő közös európai politikával kapcsolatban, kezdve a légijáratok nem összehangolt menetrendjétől egészen a pénzügyi szolgáltatásokig. Még mindig túl sok közös határnál

ott a vámhivatal, ahol a teherautó-sofőröket olyannyira dühítő hosszas ellenőrzésekre kerül sor. A Közös Piac fő költekezési területe a mezőgazdaság volt, ez a kevés gazdasági szektor egyike, ahol valóban „közös piac" valósult meg, azonban még ez is „Erisz almájának" bizonyult. Ha igazán valószínű, hogy tovább növekszik a világ élelmiszer-termelése, miközben India és más ázsiai országok egymás után lépnek be az exportpiacokra, akkor növekedni fog a Közös Piac ártámogatási rendszerének reformjára irányuló nyomás, s a kérdés ismét heves vitát robbant ki majd.

Végül: él még az aggodalom, hogy a háború utáni évtizedek gazdasági növekedése és sikere után Európa ismét stagnálni vagy hanyatlani kezd. Az 1979-es olajválság okozta problémák – az üzemanyagárak meredek emelkedése, a fizetési mérlegekre gyakorolt nyomás, a kereslet, termelés és kereskedelem világválsága – a jelek szerint jobban megrázkódtatták Európát, mint a Föld többi jelentős gazdaságát *(45. táblázat)*.

45. TÁBLÁZAT **A GNP reálértékének növekedése 1979–1983 között**[87]
(százalékban)

Ország	*1979*	*1980*	*1981*	*1982*	*1983*
Egyesült Államok	2,8	–0,3	2,6	–0,5	2,4
Kanada	3,4	1,0	4,0	–4,2	3,0
Japán	5,1	4,9	4,0	3,2	3,0
Kína	7,0	5,2	3,0	7,4	9,0
Közös Piac (10 állam)	3,5	1,1	–0,3	0,5	0,8

Az európai államok egyik fő gondja e hanyatlás hatása a foglalkoztatottságra. Az utóbbi években sokkal több ember vesztette el a munkáját Nyugat-Európában, mint az 1945-öt követő időszakban (például 5,9 millióról 10,2 millióra ugrott a munkanélküliek száma 1978 és 1982 között a Közös Piaci országokban), és nem sok jelét mutatja a csökkenésnek, ennek viszont az a következménye, hogy emelkedik a szociális kiadások már amúgy is magas szintje, s így kevesebb marad a befektetésre[88]. Új munkahelyeket sem teremtenek oly nagy arányban, mint az Egyesült Államokban (főként a rosszul fizető szolgáltatásokban) vagy Japánban (a csúcstechnológiában és a szolgáltatásokban) az 1980-as években. Ugyanarra az eredményre jutunk akkor is, ha a jelenséget az üzleti ösztönzés hiányának, a munkaerőpiac drágaságának és mozdulatlanságának, illetve a bürokratikus túlszabályozásnak tulajdonítjuk (mint ahogyan azt a jobboldaliak vélik), a megfelelő állami tervezés és beruházás hiányának (ahogyan azt a baloldal látja), vagy e kettő fatális kombinációjának; az eredmény ugyanaz. Számos kommentátor azonban mindennél aggasztóbbnak tartja, hogy a jövő csúcstechnológiai fejlesztésében Európa elmarad amerikai (és főként) japán versenytársaitól. Az Európa Bizottság *1984–85. évi Gazdasági Jelentése* a következőre hívta fel a figyelmet:

A Közösségnek most az Egyesült Államokhoz és Japánhoz viszonyított, az új és gyorsan fejlődő technológiák ipari kapacitásával szemben növekvő lemaradás kihívására kell megfelelnie. [...] A Közösség csökkenő világkereskedelmi teljesítménye a számítógépek, a mikroelektronika és más berendezések terén ma már köztudomású."[89]

Ugyancsak lehetséges, hogy az „euroszklerózis" és az „europesszimizmus" képét túl sötétre festették, hiszen számos jele van az európai versenyképességnek a minőségi gépkocsik, polgári és harci repülőgépek, mesterséges bolygók, kemikáliák, távközlési rendszerek, pénzügyi szolgáltatások stb. terén. A két legnyomasztóbb kérdésre adható válasz azonban továbbra is kétes. Például, hogy a szociopolitikai szempontból oly sokféle tagból álló Közös Piac képes lesz-e külföldi versenytárgyalásaihoz hasonló gyorsasággal reagálni a foglalkoztatottsági mutatók gyors és nagyarányú változásaira? Vagy éppen arra való, hogy *lelassítsa* a gazdasági változásoknak a nem kompetitív szektorokra (mezőgazdaság, textilipar, hajógyártás, szén- és acéltermelés) gyakorolt hatását, és okozhat-e ez a rövid távon oly humánus politika hosszú távon hátrányokat? És képes-e arra a Közös Piac, hogy a csúcstechnológiai versenyfutásban a vezető szerep megőrzése érdekében mozgósítsa tudományos és befektetési forrásait akkor, amikor a cégei meg sem közelítik az amerikai és japán óriások méretét, és amikor nem az egy MITI, hanem *tizenkét* más-más érdekeket képviselő kormány (plusz egy EGK-bizottság) ízlésének megfelelő „ipari stratégiát" kell kidolgoznia?

Ha a Közös Piac mint egység vizsgálata helyett inkább Európa *három*, katonai-politikai szempontból egyaránt vezető országa helyzetének szenteljük figyelmünket, erősödik az az érzésünk, hogy van egy „potenciál", amelyet csak „problémák" fenyegetnek. Ezt a jövővel kapcsolatos ambivalenciát leginkább a Német Szövetségi Köztársaság esetében figyelhetjük meg, amelynek oka egyrészt az ország múltbeli öröksége, másrészt az ország jelenlegi, az európai struktúrán belül még mindig fennálló „provizorikus" jellege.

Bár sok németet aggodalommal töltenek el az ország gazdasági kilátásai a XXI. század kezdetéig, de ez semmiképp nem lehet a fő kérdés (különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy más országoknak miféle gazdasági nehézségekkel kell megbirkózniuk). Noha munkaképes korú népessége alig valamivel nagyobb, mint Nagy-Britanniáé vagy Franciaországé, GNP-je lényegesen nagyobb, ami viszont a rendkívül nagyarányú, hosszú távú termelékenység-növekedést tükrözi. Németország a Közös Piac legnagyobb acél-, kemikália-, elektronika-, autó-, traktor-, sőt (Nagy-Britannia hanyatlása óta) kereskedelmi hajó- és széntermelője, illetve előállítója. Az infláció igen alacsony szintje és a munkáltatók és munkavállalók jó viszonya a német márka fölöttébb gyakori felértékelése ellenére versenyképessé teszi exportárait – ami természetesen nem más, mint a nyugatnémet gazdaság teljesítményének kissé megkésett külföldi elismerése. A német vezetési hagyományok mindig is nagy jelentőséget tulajdonítottak a műszaki tudományoknak és a tervezésnek (szemben például az amerikaiakkal, akik a pénzügyeknek tulajdonítják ugyanezt a jelentőséget), és ez minőségi termékeiknek nemzetközi hírnevet szerzett. A német gazdaság

évről évre olyan többletet halmozott fel kereskedelmi mérlegében, amely csak Japánhoz mérhető. Nemzetközi tartalékait tekintve első a világon (kivéve talán az utóbbi fellendülés óta Japánt), és a német márkát gyakran tartalékvalutaként is használják világszerte.

Könnyen kimutathatók viszont azok a tényezők, amelyek a német *Angst*ra okot adnak.[90] A Közös Piac mezőgazdasági ártámogatási rendszerének – amely már régóta amúgy is megcsapolja a német adófizetőt, az a működési elve, hogy a gazdaság legversenyképesebb ágazatától vonja el a pénzt, és a kevésbé versenyképesbe irányítja, és ez nemcsak a Német Szövetségi Köztársaságon belül (ahol meglepően nagyszámú kisgazdaság működik), hanem Dél-Európa mezőgazdaságában is így működik. Ennek megvan a maga szociális értéke, de arányaiban mégis sokkal nagyobb teher, mint az amerikai vagy akár a japán mezőgazdaságnak nyújtott védelem. A munkanélküliség állandó magas aránya – ami annak a jele, hogy a Szövetségi Köztársaság még mindig túl sok embert foglalkoztat a régi iparágakban – szintén nagyon megcsapolja a gazdaságot, aminek következtében a társadalombiztosítási kiadások igen sokat levonnak a GDP-ből, s bár a fiatalok munkanélküliségén enyhít a széles körű szakmunkásképzés, és a német lakosság „elöregedése" is könnyíteni fog a helyzeten, mégis talán ez utóbbi okozza a legtöbb problémát. Természetesen túlzás volna azt hinni, hogy „kihal" a német lakosság, a születési arányok gyors hanyatlásának azonban megvannak a maga utóhatásai, hiszen a társadalomnak mind nagyobb hányada lesz nyugdíjas. Ezt a „demográfiai félelmet" kíséri az a sokkal alaptalanabb aggodalom, hogy a „következő nemzedék" már nem lesz hajlandó oly keményen dolgozni, mint azok, akik a háború után hamuból építették újjá Németországot, és a japánokénál magasabb bér jellegű juttatásokat és rövidebb munkahetet élvező németek még a termelésnövekedés ellenére sem tarthatnak lépést a csendes-óceáni medence felől érkező kihívással.

De még ebben az esetben is lehet minden problémára megoldást találni, feltéve, hogy a németek fenn tudják tartani az alacsony inflációból, a termékek jó minőségéből, az új technológiába való nagyarányú befektetésből, a jó tervezésből és ügyes kereskedésből, valamint a munkáltatók és munkavállalók jó viszonyából származó előnyöket. (Végső soron azt is mondhatjuk, hogy ha a fenti problémák egyáltalán befolyásolni tudják a német gazdaságot, akkor mennyivel nagyobb mértékben tehetik tönkre kevésbé versenyképes társaikat!) Sokkal nehezebb azonban megjósolni, hogy az 1940-es évek vége óta kirajzolódott „német kérdés" körvonalai változatlanok maradnak-e a XXI. század kezdetéig, vagyis a szövetségesek által szétválasztott két „Németország" továbbra is fennmarad-e. Vajon a kelet–nyugati kapcsolatok esetleges ellenségeskedéssé fajulása esetén meg tudná-e védeni a NATO (amelynek az NSZK központi szereplője) a német földet, annak elpusztítása nélkül, és az amerikai hatalom és az Európában állomásoztatott katonai erő csökkentése esetén tudna-e Németország jelentős Közös Piaci és NATO-partnereivel együtt megfelelő stratégiai védőhálót biztosítani a már negyven éve oly jól működő amerikai helyett. Persze e szorosan összefüggő kérdések egyike sem követel azonnali megoldást, de a figyelmes szemlélő számára mindegyik komoly töprengésre nyújt lehetőséget.

A legrejtélyesebb kérdés ma valószínűleg mégis a „német–német" viszony. Az előző fejezetben már utaltunk arra, hogy az államférfiakat már legalább százötven éve izgatja, hol is van a német nép megfelelő helye az európai államok rendszerében[91]. Ha minden német anyanyelvűt egy nemzetállamba tömörítenének – mint azt az utóbbi csaknem kétszáz év európai normái diktálnák – az ebből származó népességi és ipari hatalmi koncentráció Németországot Nyugat- és Közép-Európa örökös gazdasági-hatalmi centrumává tenné. Ettől Németország még nem válna *szükségszerűen* az Európa feletti katonai és területi uralomra törő erővé ugyanúgy, mint ahogyan a vilmosi vagy (még sokkal inkább) a náci korszak imperializmusa a német hegemóniára való törekvéshez vezetett. Egy katonai szempontból kétpólusú világban – ahol még mindig Washingtoné és Moszkváé a vezető szerep –, és egy olyan korban, amikor egy nagyhatalmi agresszió az atomháború veszélyével fenyeget, és Bonnban és Kelet-Berlinben egyaránt a német politikusok 1945 utáni, „nácitlanított" generációja intézi az ügyeket, anakronisztikusnak tűnhet mindenféle, „Európa vezetésére" irányuló német törekvés gondolata. Még ha sor kerülne is ilyen kísérletre, Európa (és a világ) egyensúlya jutna győzelemre helyette. Elvi szempontból ezért a 62 millió „nyugatnémet" és a 17 millió „keletnémet" egyesülésével nem lenne semmi probléma, sőt számos előnnyel is járna, különösen ha mindkettő tudatára ébredne annak, hogy több köze van a másikhoz, mint a fölötte zsandárkodó szuperhatalomhoz.

Tragikus tény azonban, hogy bármilyen logikusnak látszik is ez a megoldás – és az ideológiai szakadék ellenére is nyilvánvaló, hogy a két német nép öröksége és kultúrája közös –, a jelenlegi politikai realitások bizonyos értelemben ellene szólnak az egyesítésnek, még ha az a XIX. századi típusú laza német szövetség formájában valósulna is meg, mint azt korábban javasolták[92]. A puszta tény, hogy Kelet-Németország a kelet-európai ütközőállamok feletti szovjet uralom stratégiai határául szolgál (és egyúttal kiindulópont is a Nyugat felé), és mivel a Kreml vezetői még mindig az imperialista reálpolitika álláspontjáról indulnak ki, nagy csapás volna számukra, ha az NDK a Német Szövetségi Köztársaság felé sodródna. Egy hivatalos személy csupán a jelenlegi erőkre alapozott megjegyzése szerint egy egyesült Németországnak több mint 660 000 főnyi reguláris hadserege lenne, és ehhez járulna még másfél milliónyi tartalékos. A Szovjetuniót határozottan nyugtalanítaná nyugati határainál egy kétmilliós hadsereggel rendelkező német állam.[93] Másrészről nehéz megérteni, hogy egy *békésen* egyesített Németország miért akarna a jelenlegi hidegháborús feszültségeket tükröző fegyveres erőket fenntartani. Azt is nehéz elhinni, hogy a szovjet vezetés a második világháború tanulságainak szajkózása ellenére is elhinné a saját, német revansizmusról és neonácizmusról szóló propagandáját (ami egyre nehezebb feladat Willy Brandt ideje óta). De az is világos, hogy Moszkva őszinte ellenszenvvel szemléli magát a *visszavonulás gondolatát*, és ugyancsak aggódik egy esetleges német egyesítés politikai következményei miatt. Németország nemcsak hogy önmagában félelmetes gazdasági hatalommá válhatna, amelynek összes GNP-je veszélyesen megközelítené a Szovjetunióét, legalábbis a hivatalos dollárátszámítás alapján, de hatalmas kereskedelmi vonzerőt jelentene kelet-európai szomszédai számára is. És egy még

alapvetőbb szempont: hogyan vonulhatna ki a Szovjetunió Kelet-Németországból anélkül, hogy ez ne vetné fel a Csehszlovákiából, Magyarországról és Lengyelországból való kivonulás kérdését, aminek következtében viszont a Szovjetunió nyugati határát a bizonytalan lengyel–ukrán határ alkotná. Ez pedig csábítóan közeli az 50 millió ukrán számára.

Marad tehát a jelenlegi állapot. A belnémet kereskedelmi kapcsolatok nagy valószínűséggel bővülni fognak (amit csak a szuperhatalmak alkalmi feszültségei árnyékolnak be); mindkét német állam valószínűleg virágzóbb és gazdagabb lesz, mint szomszédai, külön-külön hűséget esküsznek majd a katonai (NATO/Varsói Szerződés) és gazdasági (EGK/KGST) szervezeteknek, miközben különleges egyezményeket kötnek egymással. Lehetetlen megjósolni, hogy miként reagálna Bonn a Szovjetunió belső megingására, ha ez egybeesne egy NDK-n belüli komoly nyugtalansággal. Azt is lehetetlen előre jelezni, hogy a „keletnémetek" hogyan reagálnának a Varsói Szerződés esetleges nyugati irányú támadására. Az NDK hadserege feletti speciális szovjet „ellenőrzés" – minden német hadosztályt egy szovjet lövészhadosztály kísér – arra utal, hogy még a Kreml félelmetes főnökei is óvakodnának a németeket a németekkel szembeállítani, és félelmük nem is alaptalan.

De a Szövetségi Köztársaság már születése óta egy konkrétabb és közvetlenebb problémával néz szembe: milyen hathatós védelmi politikát folytasson egy esetleges európai háború esetén. A lényegesen hatalmasabb Vörös Hadsereg nyugati irányú, feltartóztathatatlan támadásától való félelem oda vezetett, hogy mind a németek, mind európai társaik már a kezdetektől fogva az amerikai nukleáris erők elrettentő hatását tekintették biztonságuk zálogának. Mióta a Szovjetunió is képes arra, hogy saját interkontinentális ballisztikus rakétáival elérje az amerikai kontinenst, kétségessé vált, valóban bevetné-e Washington az atomfegyvert a német–lengyel alföldön indított hagyományos szovjet támadás esetén? Ezzel összefüggő kérdés, hogy az USA indítana-e stratégiai atomtámadást a Szovjetunió ellen (amivel a saját városai elleni megtorlást váltaná ki), ha az oroszok megelégednének azzal, hogy rövid és *középhatósugarú* rakétákat (SS–20-asokat) lőnének ki európai célokra. Persze nem volt hiány a javaslatokban, hogy milyen „hiteles elrettentő eszközt" teremtsenek az effajta lehetőségek kivédésére. Felszerelték a Pershing II rakétákat, és a rakétarendszerek számos más változatát állították szembe a szovjet SS–20-asokkal; „neutron"-bombákat gyártottak, amelyek úgy gyilkolnák le a Varsói Szerződés bevonuló csapatait, hogy ne essék kár az épületekben meg az infrastruktúrában, és – Franciaország esetében – abban a Párizsból irányított rakéta-ellencsapásban bíztak, amely a bizonytalan amerikai védelmi rendszer alternatívájául szolgált. Mindegyiknek megvannak azonban a velejárói,[94] és eltekintve az általuk keltett politikai reakcióktól, mindegyik rámutat a nukleáris fegyverrendszerek ellentmondásos természetére, arra, hogy bevetésük minden valószínűség szerint a védeni kívánt objektum lerombolásához vezet.

Aligha meglepő ennélfogva, hogy míg az egymást követő nyugatnémet kormányzatok az egekig magasztalták a NATO nukleáris elrettentési stratégiáját, és ünnepélyesen lemondtak saját atomfegyverigényükről, aközben megteremtették

saját erős és *hagyományos* védelmi rendszerüket. Akárhogy is, a Bundeswehr nemcsak a legnagyobb NATO-sereg Európában (335 000 fő és 645 000 kiképzett tartalékos),[95] hanem rendkívül jól képzett és felszerelt; és ha a légteret is uralni tudná, akkor háború esetén kiváló teljesítményt nyújtana. Másrészről a meredeken csökkenő születési görbe egyre nehezebbé teszi a Bundeswehr teljes erejének fenntartását, a kormány vágya pedig, hogy a védelmi kiadásokat a GNP 3,5–4%-a között tartsák, azt jelenti, hogy igen nehéz lesz megszerezni az összes szükséges új felszerelést a különböző fegyvernemek számára.[96] Végső soron ezeket a gyengeségeket le lehet győzni – ugyanúgy, ahogy a Nyugat-Németországban állomásozó kevésbé jól felszerelt szövetségesek fogyatékosságait is ki lehet küszöbölni, ha megvan hozzá a politikai akarat. De a németeknek még így is azzal a kényelmetlen (néhányuk számára egyenesen elviselhetetlen) dilemmával kell szembenézniük, hogy bármiféle nagyarányú, közép-európai ellenségeskedés az ő területükön vezetne felmérhetetlen vérontáshoz és anyagi veszteségekhez.

Ennélfogva nem meglepő, legalábbis Willy Brandt kancellársága óta, hogy a bonni kormány erőteljesen munkálkodik az európai enyhülés előmozdításán, mégpedig nemcsak német testvérállamával, hanem a kelet-európai nemzetekkel és magával a Szovjetunióval is, hogy csillapítsa félelmüket egy túlságosan erős Németországtól, és NATO-partnereit felülmúlva áldozatokat vállal a kelet–nyugati kereskedelemért, ama cobdeni tételtől vezéreltetve, hogy a kölcsönös gazdasági függőség megnehezíti a háborút (és kétségtelenül azért is, mert a nyugatnémet bankok és iparágak igen kedvező helyzetben vannak kereskedelmi szempontból). Ez nem a két Németország „semlegessége" irányába vezető utat mutatja – ahogyan azt a baloldali szociáldemokraták és a Zöld Párt már néhányszor javasolta –, mert ez azon is múlnék, hogy Moszkva beleegyezne-e a keletnémet semlegességbe, ami a legkevésbé sem valószínű. Inkább azt jelenti, hogy Nyugat-Németország saját biztonságának kérdését csaknem teljes egészében európai ügynek látja, és elkerül bármiféle „területen kívüli" lehetőséget – nem is beszélve az alkalmi, Európán kívüli akciókról, amelyekbe a franciák és angolok még mindig beleértjék magukat. Tágabb értelemben ezért gyűlöli, ha állást kell foglalnia a Közel-Kelet vagy a még távolabbi területek (véleménye szerint) figyelemelterelő és távoli ügyeiben, ami viszont nézeteltérésekhez vezet az USA kormányával, amely úgy érzi, hogy a nyugati biztonság megőrzését nem lehet csupán Közép-Európára korlátozni. Egyrészről a Moszkvához és Kelet-Berlinhez, másrészről az Európán kívüli kérdésekhez való viszonyában Nyugat-Németország számára igen nehéz csupán kétoldalú diplomáciát folytatni: gyakorta tekintetbe kell vennie Washington (és időnként Párizs) reakcióit is. Ez az az ár, amelyet a nemzetközi hatalmi rendszerben elfoglalt egyedi és rendkívüli helyzetéért kell fizetnie.[97]

Lehetséges, hogy a Német Szövetségi Köztársaság nehezebben tudja kezelni a gazdasági kihívásokat, mint a külpolitikai és honvédelmi kérdéseket; ám ugyanez mondható el az Egyesült Királyságról is: a történelmi múlt foglya – és természetesen földrajzi helyzetéé –, ami nagyon meghatározza a külvilággal szembeni politikáját. De mint az előző fejezetekben láthattuk, ennek az egykori nagyhatalomnak gazdasága és társadalma igazodott a legnehezebben az 1945-öt követő (és sok

tekintetben a korábbi) évtizedek technológiai és gyártási módszereinek változásaihoz. A globális változások legpusztítóbb hatása a gyáripart sújtotta, éppen azt az ágazatot, amely megszerezte Nagy-Britannia számára a „világ műhelyének" rangját. Igaz, hogy a világ fejlett gazdaságaiban épp a gyáripar termelésben és foglalkoztatásban játszott szerepe csökkent, miközben a többi szektoré (például a szolgáltatásoké) nőtt. Nagy-Britannia esetében azonban sokkal meredekebb volt a zuhanás. Nemcsak a világ ipari termeléséből való *relatív* részesedése csökkent könyörtelenül, hanem *abszolút* termelése is. Még ennél is megrázóbb volt a gyáripar szerepének hirtelen változása a brit külkereskedelemben. Noha nehéz lenne bizonyítani az *Economist* fanyar megjegyzéseit, mely szerint „Nagy-Britannia ipari kereskedelmi mérlege 1983 óta deficites, ami a római hódítás óta először fordul elő", de tény, hogy még az 1950-es évek végén is háromszor akkora volt az ipari termékek exportja, mint az import.[98] Mostanára eltűnt ez a többlet. A foglalkoztatottság nemcsak a régi iparágakban csökken, hanem a csúcstechnológiával foglalkozó új cégekben is.[99]

Lehet, hogy Nagy-Britannia ipari versenyképességének hanyatlása már száz éve tart,[100] mégis nyilvánvalóan felgyorsította az északi-tengeri olaj felfedezése, ami pótolta ugyan a szemmel látható kereskedelmi mérleghiányt, de „olajvalutává" is változtatta a font sterlinget, amitől annak árfolyama egy időre irreálisan magasra szökött, így Anglia számos exportcikke versenyképtelenné vált. Még ha elfogy is az olaj – amitől tovább esik a font sterling –, akkor sem egyértelmű, hogy ez *ipso facto* az ipari termelés újjáéledéséhez vezetne: a gyártelepeket leselejtezték, a külföldi piacok elvesztek (talán örökre); a nemzetközi versenyképességet pedig az egy egységre eső munkaerőköltség átlagosnál nagyobb növekedése tette tönkre. Nagy-Britannia elmozdulása a szolgáltatások irányába már valamivel ígéretesebb, de az Egyesült Államokhoz hasonlóan itt is érvényes, hogy számos szolgáltatás (az ablaktisztítástól a gyorsbüfékig) sem valutát nem hoz a konyhára, sem nem különösen produktív. Még a növekvő, jól fizető területeken, a nemzetközi banküzletben, a befektetésekben, a közszükségleti cikkek kereskedelmében is világosan látszik, hogy intenzívebb a verseny, és az elmúlt harminc évben „Nagy-Britanniának a szolgáltatások világkereskedelmében való részesedése 18%-ról 7%-ra csökkent".[101] Ha a bankszakma és a pénzügy világméretű üzletté válik, amelyet egyre inkább azok a (főként amerikai és japán) cégek vesznek birtokukba, amelyek hatalmas tőkeforrásokkal rendelkeznek New Yorkban *és* Londonban *és* Tokióban, akkor a brit részesedés tovább csökkenhet. A távközlés és az irodatechnika további fejlődése azt vetíti előre, hogy Nyugaton az értelmiségi munka csakhamar arra az útra lép, amelyet a fizikai munkák már kitapostak.

Reméljük azonban, hogy ezek a körülmények nem jósolnak kataklizmát. A világ termelésének és kereskedelmének általános növekedése segíteni fogja a brit gazdaság felszínen maradását, noha részesedése az egészből lassan hanyatlik, és egy főre jutó GNP-jét évek óta nemzetek egész sora hagyja maga mögött: Olaszországtól kezdve Szingapúrig. A hanyatlás gyorsulhatna, ha egy kormányváltozás (a produktív befektetés helyett) a szociális kiadások nagyarányú növekedését, nagyobb adózást, az üzleti bizalom csökkenését és a font sterlingtől való menekülést hozná,

de lelassulhatna, ha a kormány kevésbé szigorú pénzügyi politikát alkalmazna, koherens „ipari stratégiát" dolgozna ki, és a piacképes (nem presztízs alapú) vállalkozások terén kooperálna európai társaival. Az is igaz lehet – mint egy közgazdász állítja[102] –, hogy a brit ipar összességében most szikárabb, egészségesebb és versenyképesebb, hiszen már átélte az „ipari reneszánszot". De nem valószínűek a látványos pálfordulást ígérő jóslatok. A munkaerőpiac relatív mozdulatlansága és a képzés hiánya, az egységre jutó magas előállítási költség és még a legnagyobb ipari cégek viszonylag kis mérete is jelentős hátrány. A mérnök- és tudósképzés lehangolóan szűk körű. Legfőképpen pedig alacsony a kutatási és fejlesztési beruházások szintje: az 1980-as évek elején Nagy-Britanniában minden kutatásra és fejlesztésre költött dollárhoz képest Németországban 1,5 dollárt költöttek ugyanerre a célra, 3 dollárt Japánban és 8 dollárt az Egyesült Államokban – ehhez járul még az is, hogy az angol kutatásra és fejlesztésre szánt összeg 50%-át a honvédelemre költötték, összehasonlítva Németország 9%-ával és az elenyésző japán aránnyal.[103] A fő riválisokkal való összehasonlításból kiderül, hogy (az Egyesült Államokat nem számítva) Nagy-Britannia kutatásának és fejlesztésének sokkal kevesebb köze van az ipar szükségleteihez, és maga az ipar is sokkal kevesebbet finanszíroz, mint a rivális országokban.

A védelemmel kapcsolatos kutatási és fejlesztési költségek nagy aránya a brit dilemma másik ágára hívja fel figyelmünket. Ha egy minden ambíciót nélkülöző, huszadrangú, elszigetelt, pacifista államról volna szó, akkor iparának gyengélkedése csupán sajnálatra méltó volna, de tökéletesen lényegtelen lenne a nemzetközi erőviszonyok szempontjából. De az a helyzet, hogy bár Nagy-Britannia a viktoriánus virágkor óta sokat vesztett jelentőségéből, még ma is a Föld egyik vezető „közepes" hatalma – vagy legalábbis igényt tart erre a címre. Védelmi kiadásait tekintve a harmadik vagy a negyedik legnagyobb (attól függően, hogy Kínát hogyan számítjuk), haditengerészete a negyedik, légiereje szintén a negyedik.[104] Egyik tényező sem arányos földrajzi méretével (ami csupán 245 000 négyzetkilométer) vagy népességével (56 millió) és a világ GNP-jének rá eső szerény, egyre csökkenő részével (3,38% 1983-ban). Ezenkívül a birodalom hanyatlása ellenére hatalmas külföldi stratégiai kötelességei vannak: nemcsak hogy 65 000 fővel képviselteti magát a NATO Központi Frontjának Németországban állomásozó szárazföldi és légi hadseregében, hanem szerte a világon – Belizében, Cipruson, Gibraltárban, Hongkongban, a Falkland-szigeteken, Bruneiben és az Indiai-óceánon is – helyőrségeket és tengeri támaszpontokat tart fenn. Nagy-Britannia – minden elhamarkodott kinyilatkoztatás ellenére – még mindig nem azonos sem Ninivével, sem Tirusszal.[105]

Valószínűleg sokkal nagyobb az ellentét Nagy-Britannia összezsugorodott gazdasági szerepe és túlméretezett stratégiai jelentősége között, mint – a Szovjetunió kivételével – bármely más nagyhatalom esetében. Ezért különösen kínosan érinti az a tény, hogy a fegyverárak 6–10%-kal gyorsabban emelkednek, mint az infláció, és hogy minden új fegyverrendszer 3–5-ször annyiba kerül, mint elődje. Még kedvezőtlenebbek a honvédelmi kiadásokat érintő belpolitikai korlátozások, bár a konzervatív kormányzat szükségét érzi a fegyverkezési kiadások fékezésének, hi-

szen így csökkenti a deficitet; bármely más kormányzat azonban arra hajlana, hogy beszüntesse a védelmi kiadásokat. E politikai dilemmán kívül azonban lényegi és már sokáig nem halogatható választással kell Nagy-Britanniának szembenéznie: *vagy* visszafogja az összes fegyvernem támogatását, amitől azok vesztenének ütőképességükből; *vagy* a nemzet védelmi kötelezettségei közül ad fel néhányat.

A megoldás azonban nem túl egyszerű. A légtér feletti uralom igénye elvitathatatlan (tekintettel a RAF óriási költségvetésére), noha az új „Euro" harci gépek ára az egeket veri. A külföldi kötelezettségek közül messze a Németországgal és Berlinnel szembeni a legnagyobb (csaknem 4 milliárd dollár), de a 65 000 katona, a 600 harckocsi és a 3000 fegyveres jármű már most sincs kielégítően felszerelve, noha a küzdőszellem megfelelő. De a Rajna menti Brit Hadsereg méretének csökkentése (vagy az a terv, hogy a csapatok felét a német garnizonok helyett inkább az angol helyőrségekben tartsák) nagy valószínűséggel olyan negatív *politikai* utóhatásokat idézne elő a németeknél, a belgáknál vagy az amerikaiaknál, ami a céllal ellentétes lenne. A másik alternatíva az, hogy csökkentik a flotta nagyságát – ez volt a hadügyminisztérium megoldása 1981-ben, egészen addig, amíg a falklandi válság közbe nem szólt.[106] Bár a Whitehall hatalmi centrumában ennek a tervnek volt a legtöbb támogatója, mégis rosszul időzítettnek látszik akkor, amikor egyre nagyobb a szovjet tengeri kihívás, és az amerikaiak egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítanak annak, hogy a NATO bármilyen térségben tudjon támadni. (Akik a NATO hagyományos erejét akarják növelni Európában, azoknak természetesen elfogadhatatlan, hogy beleegyezzenek a második legnagyobb flotta csökkentésébe.) Sokkal ésszerűbb lenne Nagy-Britannia drága (bár érzelmileg elfogadható), de nagyon túlméretezett katonai erejének csökkentése a Falkland-szigeteknél, de ez a takarékosság is csupán a távolabbi évekre halasztaná a jelentősebb döntést. Végső soron pedig ott van a nagyon költséges, Trident tengeralattjáróról indítható ballisztikus rakétarendszerbe való befektetés, amelynek költségei hónapról hónapra nőnek.[107] Ha figyelembe vesszük azt a lelkesedést, amellyel a konzervatív kormány a fejlett és „önálló" elrettentő rendszer megteremtését támogatja (nem is említjük azt, hogy a Tridentek mennyire megváltoztathatják az általános nukleáris egyensúlyt), akkor ilyen döntés csupán a brit kormányzat radikális megváltoztatásával lehetséges, ami viszont sokkal több dolgot tenne kétségessé, mint a jövőbeli védelmi politika.

Csak két rossz közül választhatunk. Ahogyan a *Sunday Times* megírta, „Valamit sürgősen tenni kell, máskülönben az ország védelmi politikája nem lesz más, mint ugyanazon feladat ellátása kevesebb pénzből, ami Nagy-Britanniára és a NATO-ra nézve csak rossz következményekkel járhat."[108] Ez az elé a dilemma elé állítja a politikusokat (*bármely* párthoz tartozzanak is), hogy vagy csökkentik a kötelezettségeiket, és akkor ennek a következményeit viselik el, vagy tovább növelik védelmi kiadásaikat – Nagy-Britannia, Görögországot leszámítva, arányosan többet költ erre a célra (nemzeti jövedelmének 5,5%-át), mint bármely más európai NATO-tagország –, és ezáltal csökkentik mind a produktív termelésbe való befektetéseiket, mind a gazdasági fellendülés távlati esélyeit is. Csak rossz alternatívák között választhat – ahogyan ez a hanyatló hatalmak körében megszokott.

Hasonló választás előtt állnak Nagy-Britannia csatornán túli szomszédai, bár nem ennyire feltűnő mértékben, hiszen Franciaország védelmi politikáját az ellenzék nem vette állandó kereszttűz alá, és Franciaország gazdasági teljesítménye is lényegesen jobb volt (ha nem is tökéletes) az 1950-es évek óta. Londonhoz hasonlóan Párizsnak is azzal a problémával kell megküzdenie, hogy neki, a csupán „közepes" hatalomnak kiterjedt nemzeti érdekeltségei és külföldi elkötelezettségei vannak, amelyek védelmét egyre problematikusabbá teszik a fokozódó fegyverkezési kiadások.[109] Népessége nem nagyobb Nagy-Britanniáénál, de összes és egy főre jutó nemzeti terméke nagyobb. A franciák több autót és több acélt gyártanak, mint az angolok, és igen tekintélyes a repülőgép-gyártásuk is. Nagy-Britanniával ellentétben Franciaország továbbra is igen erősen függ az importolajtól, másrészről még mindig igen sok fölöslege van mezőgazdasági termékekből, ami viszont nagy közös piaci támogatást élvez. A franciák a csúcstechnológia számos területén – távközlésben, űrbolygók, repülőgépek és atomenergia – mindent megtesznek azért, hogy a világméretű versenyben le ne maradjanak. Bár a szocialista kormányzat növekedésre törekvő igyekezete ugyancsak megviselte Franciaországot az 1980-as évek elején (épp akkor, amikor fő kereskedelmi partnerei a pénzügyi takarékosságot hirdették), az ezt követő szigorú politika látványosan csökkentette az inflációt, megszüntette a kereskedelmi mérleghiányt, stabilizálta a frankot – vagyis csupa olyan következménnyel járt, amelynek a francia gazdasági növekedés újraindulását kellene biztosítania.

De amikor Franciaország és hatalmas Rajnán túli szomszédja – vagy Japán – gazdasági struktúrájának és kilátásainak összehasonlítására kerül sor, mindjárt kitűnik a gazdaság ingatag volta. Bár Franciaország még mindig ügyesen exportálja harci repülőgépeit, borát és takarmányát, „viszonylag gyengén adja el külföldön középszerű ipari termékeit".[110] Túl sok vásárlója került ki a labilis, harmadik világbeli országok közül, amelyek gátakat, Mirage repülőgépeket és hasonlókat rendeltek, amelyekért aztán nem tudtak fizetni; másrészről viszont az ipari termékek, a gépkocsik és az elektromos eszközök növekvő importja azt jelzi, hogy Franciaország számos területen nem versenyképes. Évről évre nő a Németországgal szembeni kereskedelmi deficit, mert a francia árak gyorsabban emelkednek, mint a németek. Franciaország északi részét még mindig hanyatló iparágak gyárai tarkítják – szén-, vas-, acél-, hajógyártás –, és autóiparának jelentős részére szintén nagy nyomás nehezedik. Bár az új iparágak igen reménykeltőek, nem szívhatják fel sem a rengeteg francia munkanélkülit, sem elegendő tőkét nem kapnak ahhoz, hogy lépést tarthassanak a német, japán vagy amerikai technológiával. Egy gazdaságilag (és ami talán még fontosabb, lélektanilag) annyira a mezőgazdasághoz kötődő ország számára még fontosabb a világ gabona-, tejtermék-, gyümölcs-, bor- stb. túltermelési válsága, ami növekvő nyomást gyakorol a francia és közös piaci költségvetésre, annak érdekében, hogy az fenntartsa a kisgazdaságokat támogató árakat, és társadalmi nyugtalansággal fenyegetőzik, ha az árakat visszaszorítják. Párizs még jó néhány évvel ezelőttig számíthatott arra, hogy az EGK alapjaiból támogatást kapjon a mezőgazdaság átszervezéséhez, most azonban e pénz nagy részét Spanyolországnak, Portugáliának és Görögországnak juttatják. Ennek hiá-

nyában Franciaország az elkövetkező két évtizedben könnyen olyan tőkeforrás nélkül maradhat, amit nagyobb arányú kutatásra és fejlesztésre és a hosszú, csúcstechnológián alapuló növekedésre fordíthatna.

A védelmi politika feletti vitát tehát a Franciaország jövője szempontjából oly jelentős prioritások összefüggésében kell szemlélnünk. Az utóbbi idők francia stratégiájának és katonai akcióinak sok tekintetben számos vonzó eleme van. Franciaország gyorsan felismerte az amerikai stratégiai nukleáris elrettentő eszközök kétes megbízhatóságát (ennek igen erőteljesen hangot is adott), és a szovjet agresszió esetére csakhamar felszerelkezett három célba juttató rendszerrel. Mivel Párizs nukleáris erejét egészében a saját kezében tartja, minden rakétáját a Szovjetunióra tudja irányítani, ha nem sikerül az elrettentés, ezért úgy érzi, hogy a Kremlt biztosabban sakkban tartja. Ugyanakkor megőrizte az egyik legnagyobb szárazföldi hadsereget, jelentős helyőrsége van Délnyugat-Németországban, kötelessége a Német Szövetségi Köztársaság segítségére sietni, és mivel nincs benne a NATO vezérkarában, így független, „európai" hangot hallathat a stratégiai kérdésekkel kapcsolatban, mégsem szigetelte el magát a katonai segítségtől, ha szovjet támadás esetén a központi front erősítésre szorulna. A franciák fenntartották Európán kívüli szerepüket is, és számos tettükkel – alkalmi külföldi katonai bevonulással, helyőrségeik és tanácsadóik harmadik világbeli jelenlétével és sikeres fegyverkereskedelmi politikájukkal – alternatív befolyást (és támogatást) kínáltak mind a Szovjetunió, mind az Egyesült Államok helyett. Jóllehet, ezzel némiképp ingerelték Washingtont – és a francia kísérleti atomrobbantások méltán zavarták a térség országait –, de Moszkvát sem nyugtatták meg a gall függetlenség e kiszámíthatatlan megnyilatkozásai. Mivel a francia bal- és jobboldal egyaránt támogatta országuk megkülönböztetett külföldi szerepének gondolatát, így az e célt szolgáló kijelentések és tettek – a legtöbb nyugati ország gyakorlatával ellentétben – semmi hazai kritikát nem váltottak ki. Nem csoda, hogy a külföldi megfigyelők (és természetesen maguk a franciák is) a francia politikát logikusnak, elszántnak és realistának ítélik meg.

De ez a politika sem egészen problémamentes – mint azt számos francia kommentátor ma már nyíltan bevallja[111] –, és a történelmet ismerőkben könnyen felidézi azt az ellentmondást, ami az 1914 és 1939 előtti francia védelmi politika elmélete és gyakorlata között feszült. Először is nagy igazság van abban a hűvös megfigyelésben, hogy Franciaország függetlenségi megnyilvánulásait a Nyugat-Európának biztosított amerikai védőpajzs fedezte, amely érvényes volt a hagyományos eszközökkel vívott háborúra és az atomháborúra is. Raymond Aron megjegyzése szerint a határozottság e gaulle-ista politikájára csak azért nyílt mód, mert – e században először – nem Franciaország volt a tűzvonalban.[112] De mi történik akkor, ha megszűnik ez a biztonság? Vagyis mi történik akkor, ha hitelét veszti az amerikai nukleáris elrettentés? Mi történik akkor, ha az Egyesült Államok egy bizonyos idő elteltével visszavonja Európában állomásozó csapatait, harckocsijait és légierejét? Bizonyos körülmények között mindkét eshetőséget szívesen fogadhatnák. Azt maguk a franciák is bevallják, hogy Moszkva jelenlegi politikája sokkal inkább az amerikai jelenlét szükségessége mellett szól, hiszen a Szovjetunió folya-

matosan hatalmas méretűre növeli saját nukleáris *és* Európában elhelyezett hagyományos haderejét, szorosan kezében tartja európai csatlósait, és „békeoffenzívákat" kezdeményez, aminek talán épp az a célja, hogy a nyugatnémeteket leválassza a NATO-szövetségről és a semlegesség felé terelje. A Franciaország „új atlanti politikájának"[113] nevezett jelenség számos jele – a Szovjetunióval szembeni keményebb hang, a német szociáldemokraták semlegességpárti irányzatának kritikája, a német–francia egyezmény a Force d'Action Rapide további, német földön való állomásoztatásáért[114] (amelyet lehetőleg taktikai atomfegyverrel is felszerelnek) – a jövő miatti francia aggodalom nyilvánvaló következménye. Mindaddig, amíg Moszkva nem változik, Párizsnak kötelessége aggódni amiatt, hogy a Szovjetunió *bevonulhat* Nyugat-Európába, akkor, amikor (vagy azelőtt, hogy) az Egyesült Államok *kivonul.*

De ha valószínűvé válna is ez a fenyegetés, mit tehet ellene Franciaország *gyakorlatilag*? Természetesen még tovább növelhetné hagyományos erőit, és ösztönözhetné egy megnövelt francia–német hadsereg létrehozását, amely elég erős ahhoz, hogy feltartóztasson egy orosz támadást még akkor is, ha az Egyesült Államok hadereje csökkenne, vagy kivonnák Európából. A Helmut Schmidt-féle[115] vélekedés szerint ez nemcsak a Párizs–Bonn *antant* logikus folytatása lenne, hanem a nemzetközi tendenciáké is (például az amerikai erők gyengüléséé). Többféle politikai és szervezeti nehézség áll egy ilyen terv útjában – egy jövőbeli balközép német kormányzat lehetséges viselkedésétől egészen az irányítás, a nyelv és a csapatok felvonulásának kérdéséig, vagy a francia atomfegyverekig,[116] –, de egy ilyen stratégia is igen könnyen megbukhat egyetlen dolgon: a pénzhiányon. Franciaország jelenleg nemzeti jövedelmének 4,2%-át költi védelemre (az Egyesült Államok 7,4%-ával és Nagy-Britannia 5,5%-ával szemben), de a francia gazdaság kényes helyzete nem teszi lehetővé, hogy ezt az arányt jelentősen növeljék. Franciaország önállósága az atomfegyver-fejlesztés terén azt jelenti, hogy nukleáris erői a honvédelmi költségvetés csaknem harminc százalékát felemésztik, és ez az arány lényegesen nagyobb, mint bármely más országban. A maradék nem elég az AMX harckocsik, a fejlett légierő, az új atommeghajtású repülőgép-anyahajók és a legmodernebb fegyverek vásárlására. Bár elképzelhető a francia fegyveres erők bizonyos növekedése, ám ez valószínűleg nem elégíthet ki minden igényt.[117] Nagy-Britanniához hasonlóan Franciaország is azzal a kínos választással kerül szembe, hogy vagy teljesen felad bizonyos fegyverrendszereket (és szerepeket), vagy mindegyik esetében megszorításokat alkalmaz.

Technikai és ezzel kapcsolatos stratégiai szempontból problematikus a francia nukleáris erők helyzete. Egyes francia atomfegyverek – a szárazföldi rakéták és különösen a repülőgépek – felett már eljárt az idő, és még költséges modernizálásuk sem tarthat lépést az újabb haditechnikával.[118] Ez a probléma különösen akuttá válhat, ha fontos újításokat vezetnének be az Amerikai Stratégiai Védelmi Kezdeményezés (SDI) technológiájában, és ha a szovjetek egy sokkal nagyobb ballisztikus rakétarendszert fejlesztenének ki. A franciák szempontjából mi sem zavaróbb, mint ha a két hatalom növeli potenciális sebezhetetlenségét, miközben Európa továbbra is a veszélyzónában marad. Ennek ellenszeréül jelentősen meg-

erősítették a francia tengeralattjáró-támaszpontok ballisztikus rakétarendszereit. De az alapelv ugyanaz marad: a fejlett technológia fölöslegessé teszi a fegyverzet már létező fajtáit, és természetszerűleg megnöveli bármilyen fegyver kicserélésének költségeit. A franciák mindenesetre a hiszékenységnek ugyanabba a csapdájába estek, mint a többi nukleáris hatalom. Ha Párizs egyre valószínűtlenebbnek gondolja, hogy Németország esetleges megtámadása esetén az Egyesült Államok megkockáztatná a Szovjetunióval való nukleáris összecsapást, mennyire valószínű, hogy Franciaország érdekében betartaná az „atomhasználatra" vonatkozó ígéretét? (A nyugatnémetek aligha hiszik ezt.) Még a Franciaország „szentélyét" mindenáron megvédeni szándékozó, és ennek érdekében az összes rakétáját a Szovjetunióra irányító gaulle-ista hagyomány is azon a bizonytalan feltevésen alapul, hogy a franciák jobban kedvelik a teljes pusztulást a hagyományos eszközökkel való lehetséges (vagy valószínű) vereségnél. „Le kell tépni az orosz medve egyik karját" – ez a jelszó egészen jól hangzott mindaddig, amíg rá nem jöttek, hogy a medve felfalhatja az embert, és a Szovjetunió rakétaelhárítása csökkentheti a rá irányuló veszélyeket. A francia atomstratégia hivatalos álláspontját természetesen – legalábbis egyelőre – nem fogják megváltoztatni. De érdemes felvetni, mekkora realitása van abban az esetben, ha a kelet–nyugati kapcsolatok romlanának, és az Egyesült Államok meggyengülne.[119]

Franciaország problémája tehát az, hogy túl sok igényt támasztanának a szerény nemzeti erőforrásokkal szemben. A demográfiai és strukturális-gazdasági irányzatokat alapul véve a nemzeti jövedelem továbbra is nagy, sőt az eddiginél még nagyobb részét fogja felemészteni a társadalombiztosítás. Hamarosan nagy anyagi igényekkel áll majd elő a mezőgazdaság is. Ugyanakkor a fegyveres erők modernizálása szintén jelentős pénzmennyiséget követel. De mindezt egyensúlyba kell hozni a kutatásba és fejlesztésbe, illetve a fejlett ipari eljárásokba fektetett, igen tetemesen megnövelt befektetés igényével, és elvonni is csak innét lehet. Ha Franciaország ez utóbbi célra nem tudja elkülöníteni a szükséges forrásokat, akkor egy idő múlva kockára fogja tenni a honvédelem, a társadalombiztosítás és minden egyéb fedezésének kilátásait. Természetesen nemcsak a franciák állnak választás előtt, bár mindenekfelett ők azok, akik a gazdaság és a védelem nemzetközi kérdéseiben a sajátosan „európai" álláspont mellett érvelnek, és eddig legegyértelműbben juttatták kifejezésre az európai aggodalmakat. Ugyanezen oknál fogva vállalta Párizs a vezető szerepet az új irányzatok kezdeményezésében – elmélyítve a francia–német katonai kapcsolatokat, európai légibuszokat és műholdakat állítva pályára stb. Számos ilyen terv szkepticizmussal találkozott Franciaország szomszédjainak részéről, akik ismerték a franciáknak a bürokratikus tervezéshez és a presztízshez való vonzódását, vagy éltek a gyanúperrel, hogy francia cégek fogják kapni az oroszlánrészt az európai pénzekkel támogatott programokból. Más tervezetek azonban már bizonyították, hogy értékesek, illetve rendkívül ígéretesnek tetszenek.

Európa azonban sokkal több problémával szembesül, mint amennyit itt tárgyaltunk: szerepel köztük a népesség és a gyárak elöregedése, a belvárosi nyomornegyedekben tapasztalható etnikai elégedetlenség, a gazdag Észak és a szegényebb Dél

ellentéte, és a politikai-nyelvi feszültségek Belgiumban, Ulsterben és Észak-Spanyolországban. A pesszimista megfigyelők utalnak bizonyos államok (Dánia, Nyugat-Németország) „finlandizálására”, ami a Moszkvától való függőséget jelentené. E fejleményre azonban csak akkor kerülhet sor, ha a fent említett országokban politikai balratolódás következne be, ezért valószínűségét megjósolni nehéz. Mindenesetre, ha Európát mint a világrendszeren belül lévő *hatalompolitikai* egységet szemléljük – amit leginkább a Közös Piac képvisel –, akkor valóban a fent vitatott kérdések a legfontosabbak: azaz hogyan lehetne a jövő századra egy olyan közös védelmi politikát kialakítani, ami még akkor is folytatható lesz, ha lényegesen megváltozik a nemzetközi erőegyensúly, illetve hogyan maradhatnak versenyképesek az új technológia és az új kereskedelmi versenytársak keltette rendkívül nagymértékű gazdasági kihívások ellenében. A fejezetünkben megvizsgált másik négy régió és annak társadalmai esetében elképzelhető, hogy jelenlegi helyzetükhöz képest idővel milyen változások mehetnek ott végbe, hogy Japán és Kína szerepe valószínűleg növekedni fog, és a Szovjetunióé, sőt még az Egyesült Államoké is csökken. De Európa sorsa rejtély. Ha az Európai Közösség valóban együtt tud működni, akkor katonailag és gazdaságilag egyaránt javíthatja a világban elfoglalt helyzetét. Ha nem – ami, tekintettel az emberi természetre, valószínűbb –, akkor viszonylagos hanyatlása minden valószínűség szerint folytatódni fog.

A Szovjetunió fejlődésének „ellentmondásai”

Az „ellentmondás” szó igen sajátos jelentésű a marxista terminológiában: azokra a feszültségekre utal, amelyek a kapitalista termelési mód szükségszerű velejárói, és amelyek annak elkerülhetetlen bukását fogják okozni.[120] Ezért szándékos irónia, ha ugyanezt a kifejezést a Szovjetuniónak, a világ első kommunista országának helyzetére alkalmazzuk. A szovjet állam céljai és az elérésükre alkalmazott módszerek között azonban számos területen egyre növekszik a távolság. A mezőgazdasági és ipari termelés növekedésének szükségességét hirdeti, ugyanakkor a kollektivizálással és a zsarnoki tervgazdálkodással meg is béklyózza azt. A világbéke mindennél nagyobb fontosságát vallja, de saját, igen nagyarányú fegyverkezése és a „forradalmi” államokhoz fűződő kapcsolata (a forradalmi örökséggel együtt) a nemzetközi feszültség növelését szolgálja. Kiterjedt határai mentén abszolút biztonságot követel, de szomszédainak biztonsági érdekeit eleddig figyelmen kívül hagyó politikája rontja Moszkva kapcsolatait Nyugat- és Kelet-Európával, a Közép-Kelet népeivel, Kínával és Japánnal, amitől az oroszok még „bekerítettebbnek” és *kevésbé* biztonságban lévőnek érzik magukat. Filozófiája szerint a világpolitika alakulása dialektikus folyamat, amelyet a technológia és a termelés új eszközei vezérelnek, és amelyek óhatatlanul mindenféle politikai és társadalmi változáshoz vezetnek; de saját autokratikus és bürokratikus szokásai, a pártelit életét megkönnyítő privilégiumok, az ismeretek szabad áramlásának korlátai és a személyes ösztönző rendszer hiánya rendkívül alkalmatlanná teszi arra, hogy a Japánban

és Kaliforniában egyre inkább elterjedő csúcstechnológiai kultúrát kezelni tudja. Noha a pártelit gyakorta kijelenti, hogy a Szovjetunió soha többé nem hajlandó katonailag alárendelt helyzetbe kerülni, és még gyakrabban buzdítja a népet a termelés növelésére, nyilvánvalóan nehéznek találja, hogy összeegyeztesse ezt a két célt; és különösen azt, hogy változtasson azon az orosz tradíción, amely a nemzeti erőforrások túl nagy részét fordítja a fegyveres erőkre, ez pedig azzal a hátrányos következménnyel jár, hogy a kereskedelemben nem képes más társadalmakkal versenyezni. Talán más kifejezéssel is lehetne jelölni ezeket a problémákat, de az „ellentmondások" szó nem tűnik alkalmatlannak.

A lét *anyagi* alapjának fontosságáról szóló marxista tanításból kiindulva kétszeresen is ironikusnak tűnik, hogy a Szovjetunió előtt álló mai nehézségek oka a gazdasági alapban rejlik; a nyugati szakemberek által összegyűjtött bizonyítékok – bár maga a szovjet vezetés is egyre nyíltabban bevallja – nem hagynak kétséget efelől. Nem volna érdektelen megtudni, hogy az a Hruscsov, aki az 1950-es években még magabiztosan jósolta, hogy a Szovjetunió gazdaságilag túl fogja szárnyalni az USA-t, és „el fogja temetni" a kapitalizmust, mit érzett volna, ha meghallja Gorbacsovnak az 1986. évi pártkongresszusonk mondott beszédét:

> Az 1970-es években növekedni kezdtek a gazdasági nehézségek, és látványosan csökkent a gazdasági növekedési ráta. Ennek az volt az eredménye, hogy sem a kommunista párt programjában foglalt gazdasági célokat, sem a kilencedik és tizedik ötéves terv szerényebb céljait nem értük el. Az erre az időszakra kijelölt szociális programot sem sikerült végrehajtanunk. Elmaradott a tudomány, az oktatás, az egészségügy, a kultúra és a mindennapi szolgáltatások.
>
> Habár a későbbiekben történtek erőfeszítések, nem sikerült tökéletesen orvosolni a helyzetet. Nagy az elmaradottság a műszaki tudományok, az olaj- és szénbányászat, az elektronikai ipar, a vastartalmú fémek és vegyianyagok termelése terén is. Sem a hatékonyság mutatóinak, sem az emberek életszínvonalának javítására irányuló céljainkat nem tudtuk teljesíteni.
>
> Problémáinkat csak úgy oldhatjuk meg, ha felgyorsítjuk az ország társadalmi-gazdasági fejlődését, mind rövid és középtávon, mind gazdasági és társadalmi, mind politikai és ideológiai, mind belső és külső szempontból.[121]

Mindehhez hozzátehetjük, hogy a világ *bármely* kormánya megtehette volna ez utóbbi kijelentést, és hogy a gazdasági problémák puszta felismerése még nem garancia arra, hogy meg is fogják őket oldani.

A gazdaság gyengeségének legkritikusabb pontja az egész szovjet történelem során a mezőgazdaság volt, ami annál inkább elképesztő, mivel száz évvel ezelőtt Oroszország egyike volt a világ két legnagyobb gabonaexportőrének. Az 1970-es évek kezdete óta azonban sok-sok millió tonna búzát és vetőmagot kényszerül importálni. Ha a világ élelmiszer-termelésének trendjei változatlanok maradnak, akkor a Szovjetunió (és Kelet-Európa bizonyos egyéb szocialista gazdaságai) Afrika és a Közel-Kelet némely országával osztozik majd azon a kitüntető címen,

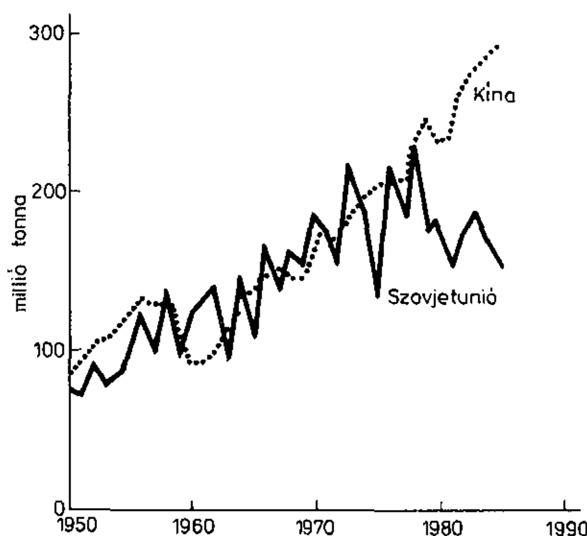
hogy ők azok, akik az elmúlt néhány évben váltak élelmiszer-exportőrökből importőrökké.[122] A mezőgazdasági termelés aggasztó stagnálása a Szovjetunió esetében nem a figyelem vagy erőfeszítés hiányának tudható be; Sztálin halála óta minden szovjet vezető igyekezett növelni az élelmiszer-termelést, mivel csak így lehetett kielégíteni a vásárlói keresletet és végrehajtani a beígért életszínvonal-emelést. Helytelen volna azt feltételeznünk, hogy nem volt ilyen emelkedés – hiszen az átlag orosz most sokkal jobb módban él, mint 1953-ban, a legnagyobb nyomorúság idején. De sokkal nyomasztóbb az, hogy a Nyugathoz való felzárkózás igyekezetének néhány évtizede után ismét lemaradozik az életszínvonal, bár az állam rengeteget áldoz a mezőgazdaságra, ami a teljes befektetés csaknem 30%-át elnyeli (vö. az Egyesült Államok 5%-ával), és a munkaerő több mint 20%-át foglalkoztatja (3% az Egyesült Államokban). A Szovjetuniónak csupán az életszínvonal fenntartásához kb. 78 milliárd dollárt kell évente a mezőgazdaságba fektetnie, és *hozzá* még további 50 milliárd dollárral kell az élelmiszerárakat támogatnia – de ennek ellenére is láthatólag „egyre távolabb kerül az egykori exportőrszereptől”,[123] és helyette valutamilliárdokat kell gabona- és húsimportra pazarolnia, hogy ezzel pótolja mezőgazdasági termelésének hiányosságait.

A szovjet mezőgazdaság gyengélkedésének vannak persze bizonyos *természetes* okai, nevezetesen, hogy termelékenysége az amerikai mezőgazdaságénak egyhetede. A Szovjetunió földrajzi helyzetét gyakran az Egyesült Államokéhoz hasonlónak tekintik – mindkettő kontinens nagyságú, és az északi féltekén található –, de valójában annál sokkal északabbra fekszik; Ukrajna például Kanada déli részével azonos szélességi körön helyezkedik el. Nemcsak ez teszi nehézzé a gabonatermelést, hanem az is, hogy szovjet búzatermő területeket sokkal keményebb telek sújtják, és sokkal gyakoribb az aszálykár is, mint Kansasban vagy Oklahomában. E tekintetben különösen nehéz volt az 1979–82 közti négy év, ami annyira idegesítette a kormányt, hogy meg is szüntette a mezőgazdasági termelésről szóló adatok nyilvánosságra hozatalát (persze évi átlagos 35 millió tonnás gabonaimportja sejtetni engedte a valóságot). A Szovjetunió még az 1983-as „jó” évben sem volt önellátó – amelyet viszont ismét egy hideg és aszályos, katasztrofális év követett.[124] A búzatermő terület „szűzföldekre” való kiterjesztésének pedig útját állja az északi fagyos és déli száraz övezet.

Egyetlen külső megfigyelő sem hiszi, hogy csupán a klíma felelős a szovjet mezőgazdasági termelés válságáért.[125] A legnagyobb problémákat a mezőgazdaság „szocializálása” okozta. A népesség ellátása érdekében állami támogatás segítségével mesterségesen alacsonyan tartják az élelmiszerárakat, így „azt a húst, aminek egy fontja az államnak 4 dollárjába kerül, kb. 80 centért árulják az üzletben”,[126] ezért például a parasztnak olcsóbb az üzletben vásárolt kenyérrel és burgonyával etetni az állatokat, mintha őrletlen gabonát használna. Rengeteg állami pénz megy el a nagyarányú mezőgazdasági befektetésekre (gátak, csatornák), ahelyett, hogy kis csűröket építenének vagy modern kistraktorokat vásárolnának, ami az egyszerű paraszt igényeit elégítené ki. A vetésről, befektetésről és más fontos dolgokról nem azok határoznak, akik a földeken dolgoznak, hanem az igazgatók és a hivatalnokok. Az egyéni gazdálkodóknak nem adják meg a kezde-

ményezés lehetőségét, és valószínűleg ez az egyetlen és legfőbb oka a kiábrándító terméshozamoknak, a krónikus hiánynak és a rettentő pazarlásnak – habár a pazarláshoz nagyban hozzájárul a tárolóhelyek alkalmatlansága és az egész évben használható utak hiánya, így a „gabona-, gyümölcs- és zöldségtermés 20%-a, a burgonyatermés 50%-a megy tönkre a rossz tárolás, szállítás és elosztás következtében".[127] Hogy mit lehetne tenni a rendszer alapjainak megváltoztatásával, vagyis a kollektivizáció helyett az egyéni parasztgazdaságok működtetésével, arra az a tény utal, hogy egyéni parasztgazdaságok állítják elő a Szovjetunió teljes gabonatermelésének 25 százalékát a megművelhető földterület mindössze 4%-án.[128] De akármilyen „reformhangokat" hallunk is fölülről, a jelek arra utalnak, hogy a Szovjetunió nem fontolgat Teng-féle nagyarányú mezőgazdasági változásokat, nem követi Kína „liberalizációját", még akkor sem, ha az ország teljesítménye nyilvánvalóan elmarad vállalkozó szellemű szomszédjaihoz képest.[129] A Kreml nem fogja ugyan nyíltan megmagyarázni, miért preferálja a jelenlegi kollektivizált mezőgazdasági rendszert, annak nyilvánvaló tökéletlenségei ellenére, de e rugalmatlanság két oka mégis szembeötlő. Az első az, hogy a magángazdaságok megnövekedése, a sokkal több magánpiac megteremtése, a mezőgazdasági termékek árainak növekedése a parasztok nemzeti jövedelemből való részesedésének jelentős növekedését vonná maga után – a joggal neheztelő városi lakosság és talán az ipari beruházások kárára. Más szóval mindez végül is Buharin (a mezőgazdaság ösztönzését pártoló) politikájának győzelmét és Sztálin elképzeléseinek bukását jelentené.[130] Emellett véget vetne a szovjet mezőgazdaságot vezető bürokraták hatalmának, és így a döntéshozás minden területére hatást gyakorolna. Bár biztosan igaz, hogy a „piaci jelekre, időjárásváltozásra és a termék állapotára válaszul nap mint nap döntéseket hozó parasztok együttes intelligenciája messze felülmúlja a központosított bürokráciáét, akármilyen szilárdan megalapozott, és akármilyen hozzáértő emberekből áll is",[131] milyen következményekkel járhat ez a „központosított bürokrácia" jövőjére nézve? Ha *igaz* az, hogy a „szocializmus és a nemzeti élelmiszer-deficit"[132] között fennáll egy állandó, aggasztó kapcsolat, akkor az alig kerülhette volna el a politikai bizottság figyelmét. De a vezetés szempontjából nézve jobbnak – vagy legalábbis biztosabbnak – tűnhet a „szocialista" (azaz kollektivizált) mezőgazdaság fenntartása, még akkor is, ha emelkedő élelmiszerimporttal jár, mint az, hogy bevallják a kommunista rendszer kudarcát, és eltávolítsák a társadalom jelentős része elé állított akadályokat.

Mindehhez járulnak még az orosz ipar fejlesztésének nehézségei. Néhány megfigyelő úgy véli, erre alig van szükség, hiszen a szovjet gazdaság figyelemre méltó eredményeket ért el 1945 óta, és néhány területen, például a szerszámgépek, acél-, cement-, műtrágyagyártás és olajbányászat terén felülmúlja az Egyesült Államokat.[133] De számos jel utal arra, hogy a szovjet ipar szintén stagnál, és a viszonylag gyors növekedés korszaka – aminek az volt az alapja, hogy merész célokat tűztek ki maguk elé, majd anyagi és munkaerő hatalmas tömegét szentelték e célok elérésének – már a végét járja. Ennek részben a növekvő munkaerő- és energiahiány az oka, amiről később még tárgyalunk. Nemkülönben fontosak azok az ismétlődő jelek, hogy a gyáripar is a túlságos bürokratikus tervezéstől, a nehézipar

3. ábra. A Szovjetunió és Kína gabonatermelése, 1950–1984

Forrás: Brown et al./US Department of Agriculture

túlsúlyától szenved, és attól, hogy sem a vásárlói *igényeket* nem tudja kielégíteni, sem pedig új igények és új piacok kielégítésére nem tud termelni. Nagy tömegű cement előállítása nem szükségszerűen hasznos abban az esetben, ha a belefektetett hatalmas beruházásra nagyobb szükség lenne egy másik szektorban, ha a cement előállítása nagy energiapazarlással jár, vagy ha a végterméket messzire kell elszállítani, és így további terheket róni az amúgy is túlterhelt vasúti hálózatra; vagy ha a cementet szét kell osztani az építkezések ezrei között, amelyeket a szovjet hivatalok engedélyeztek ugyan, de sohasem voltak képesek befejezni.[134] A túlméretezett szovjet acélipar termelésének nagy része elpocsékolódik – vagy ahogyan azt néhány csodálkozó tudós kifejezte, „paradox ez az ipari bőség a fogyasztói szegénység közepette".[135] Egészen biztosan vannak hatékony ágai is a szovjet iparnak (ezek általában a honvédelemmel kapcsolatosak, amely komoly forrásokkal rendelkezik, és *szükségszerűen* versenyeznie kell a Nyugattal), de az egész rendszernek az a baja, hogy anélkül koncentrál a termelésre, hogy különösebben törődne a piaci árakkal és a fogyasztói igényekkel. Mivel a szovjet gyárak, ellentétben a nyugatiakkal, nem mehetnek tönkre, nincs is semmiféle ösztönzőerő arra, hogy hatékonyan termeljenek. Javítgathatnak ugyan azért, hogy így gyorsabb ütemre fogják az ipari növekedést, mégis nehéz elhinni, hogy hosszú távú áttörésre lennének képesek akkor, ha fennmarad a „tervgazdálkodás" jelenlegi rendszere.

De ha a szovjet ipari hatékonyság szintje már ma is alig elviselhető (vagy a kormány megnyilatkozásaiból ítélve, egyre elviselhetetlenebb), a rendszert a ránehezedő további nyomás még jobban tönkre fogja tenni. Az első gond az energiael-

látás. Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a szovjet gazdaság 1940 óta tartó növekedése elsősorban a bőséges szén-, kőolaj- és földgáztartaléknak volt köszönhető, csaknem tekintet nélkül annak árára. Ennélfogva minden mértéket felülmúl a Szovjetunió, illetve csatlósainak „energia- és acélpazarlása", összehasonlítva Nyugat-Európával *(46. táblázat)*.

46. TÁBLÁZAT **Ezer dollár GNP előállítására felhasznált szén és acél 1979–1980 között**[136]

(kilóban)

Ország	*Szén*	*Acél*	*Ország*	*Szén*	*Acél*
Szovjetunió	1490	135	Nagy-Britannia	820	38
NDK	1356	88	NSZK	565	52
Csehszlovákia	1290	132	Franciaország	502	42
Magyarország	1058	88	Svájc	371	26

A korábbi Oroszország esetében még elfogadhatónak tűnt az alapanyagok ilyen rossz felhasználása, amikor energiatartalékai bőségesek és könnyen hozzáférhetők voltak, de a ez az idő már elmúlt. Lehet ugyan, hogy kissé *elhamarkodott* volt a CIA híres 1977-es jóslata, hogy a szovjet olajkitermelés csakhamar eléri csúcspontját, azután pedig gyorsan hanyatlani fog; de a szovjet olajbányászat 1984–85-ben – először a második világháború óta – csakugyan kissé visszaesett.[137] Még aggasztóbb az a tény, hogy a maradék (igen jelentős) kőolaj- és földgázkészletek vagy mélyen a talaj felszíne alatt találhatók, vagy olyan vidékeken – például Nyugat-Szibériában –, amelyek az örök jég zónájába esnek. Gorbacsov 1985-ös beszámolója szerint a megelőző évtizedben minden egyes további tonna olaj kibányászásának költségei 70%-kal emelkedtek, és a probléma várhatóan csak súlyosabbá válik.[138] Nagyrészt ez az oka annak az elszántságnak, amivel a lehető leggyorsabban növelni akarják atomenergia-termelésüket, hogy annak aránya 1990-re megkétszereződjék az energiatermelésben (10% helyett 20%). Egyelőre még nem tudjuk, hogy a csernobili atomerőmű katasztrófája mennyire gátolja majd ezeket a terveket – a négy csernobili reaktor a szovjet atomenergia-termelés egyhetedét szolgáltatta, bezárásuk tehát az egyéb üzemanyagkészlet intenzívebb felhasználását vonja maga után –, de világos, hogy (a járulékos biztonsági intézkedések miatt) növelni fogja a költségeket, és az iparág tervezett fejlesztési ütemének csökkentését fogja jelenteni.[139] Végül pedig ott a kínos tény, hogy az energiaipar már most is rengeteg tőkét emészt fel – az egész ipari beruházás kb. 30%-át –, és ez a mennyiség a jövőben szükségszerűen növekedni fog. Nehéz hinni abban a nemrégiben nyilvánosságra hozott jelentésben, mely szerint a „kőolaj, a szén és az elektromos energia jelenlegi befektetési trendjének egyszerű folytatása, valamint a földgázkitermelés tervezett növelése láthatólag a szovjet ipar tőkeforrásának *egész* növekedését el fogja nyelni az 1981–85-ös időszakban",[140] egyszerűen azért, mert más téren

túlságosan súlyosak a következmények. Az általános működési elv azonban világos: a gazdaság további szerény növekedéséhez is a nemzeti jövedelem nagyobb hányadát igényli majd az energiaipar.[141]

Hasonló probléma a szovjet vezetés szempontjából a csúcstechnológia, azaz a robotok gyártása és felhasználása, a nagy teljesítményű számítógépek, a lézerek, az optika és a távközlés fejlesztése, mert ezen a területen a Szovjetunió jelentősen elmaradhat a Nyugattól. A szűkebb, kizárólag hadiipari területen az a veszély, hogy a korszerűbb fegyverzetek és fejlett felderítő rendszerek semlegesíthetik a Szovjetunió *számbeli* fölényét a hagyományos fegyverzet terén; a modern számítógépek például képesek lehetnek arra, hogy megfejtsék a szovjet kódrendszereket, bemérhetik tengeralattjáróik helyzetét, és végül, de nem utolsósorban megvédhetik az amerikai atomtámaszpontokat (erre utalt Reagan elnök „csillagháborús" programja); miközben a fejlett radar-, lézer- és vezérlő-ellenőrző technológia lehetővé teszi, hogy a nyugati légi és földi rakétatámaszpontok lokalizálják és büntetlenül elpusztítsák az ellenséges repülőket és harckocsikat – amit Izrael gyakran meg is tesz a (szovjet eredetű) szíriai fegyverrendszerekkel. Evvel a fejlett technológiával való puszta lépéstartás is azt jelenti, hogy mind nagyobb tudományos és műszaki forrásokat kell áldozni a Szovjetunió hadiiparára.[142]

Még nagyobbak a gondok a polgári életben. Mivel már elérték a munkaerő és tőkebefektetés maximumának határait, ezért – mint maguk a szovjetek is helyesen látják – a termelés növelése szempontjából létfontosságú a csúcstechnológia alkalmazása. Hogy csak egy példát említsünk: a számítógépek széles körű alkalmazása lényegesen csökkentené az energiaforrások feltárása, kitermelése és elosztása terén a pazarlást. De ennek az új technológiának a felhasználása nemcsak óriási beruházásokat kívánna (vajon honnan?), hanem az információáramlást rendkívül korlátozó bürokratikus, centralizált szovjet rendszer létjogosultságát is kérdésessé tenné. A számítógépeket, a szövegszerkesztőket, a fejlett távközlési módszereket – vagyis a tudásigényes eszközöket – csak egy olyan társadalom aknázhatja ki valójában, ahol a lakosság megfelelően képzett, és arra ösztönzik, hogy szabadon kísérletezzen, és a lehető legszélesebb körben cserélje ki gondolatait és feltevéseit. Ez jól működik Kaliforniában és Japánban, de a Szovjetunióban fenyegetést jelentene az állami információ-monopólium számára. A Szovjetunióban tekintélyes tudósok még ma sem használhatják egyedül a fénymásolót (a fénymásoló-személyzet a KGB-vel áll kapcsolatban), akkor nehéz elképzelni, hogyan terjedhetnek el a szövegszerkesztők, a nagy kapacitású számítógépek, az elektronikus információtovábbítás stb., anélkül, hogy lényegesen lazulna a rendőrségi ellenőrzés és a cenzúra.[143] Ugyanúgy, ahogy a mezőgazdaságban, a rendszernek a „modernizálás" és további pénz- és munkaerő-ráfordítás iránti szándékát erősen korlátozza a gazdasági alap és a politikai ideológia, amelyek a változás lényegi akadályai.

A Szovjetunió egyre inkább a technológiai és gépipari importra alapoz, akár legálisan vásárolt, akár a Nyugatról „szerzett" termékekről van szó; az előbbiekkel összehasonlítva ez kevésbé alapvető, de mégis komoly probléma. Az ipari és tudományos kémkedés (akár katonai, akár polgári célú) természetesen nem mérhető, de mindenképp jelzi, hogy a Szovjetunió tart a lemaradástól.[144] A szabályze-

rűbb kereskedelem – a nyugati technológia és a kelet-európai termékek importja, szovjet nyersanyagokért cserébe – a hagyományos módja annak, ahogy az ország „be akarja hozni" lemaradását – amit már próbáltak az 1890–1914 közötti időszakban, és később az 1920-as években is. Ebben az értelemben csupán a termékek változtak: most olajfúró gépeket, hengerelt acélt, számítógépeket, szerszámgépeket, vegyi és műanyagipari felszereléseket stb. hoznak be. Sokkal aggasztóbb lehet azonban a szovjet tudósok számára, hogy egyre inkább bebizonyosodik: az importtechnológia beindítása sokkal tovább tart, és sokkal kevésbé hatékonyan használható, mint Nyugaton.[145] A másik probléma az ilyen technológia vásárlására fordítható keményvaluta hiánya. Ezt hagyományosan úgy kerülték meg, hogy a baráti KGST-országokból importálták az ipari késztermékeket (így nem veszítettek valutát), de az utóbbiak termékei egyre kevésbé tartanak lépést a nyugatiakkal, mégis át kell őket venni azért, hogy megakadályozzák a kelet-európai gazdaságok összeomlását.[146] S bár a Szovjetunió nyugati importjának nagy részéért barterrel vagy a kőolajfelesleg közvetlen eladásával fizetett, ennek kilátásai (és Kelet-Európáéi) azonban a jövőben csökkenhetnek az olajárak bizonytalansága és saját növekvő energiaigénye miatt, illetve azért, mert az ipari eljárások bonyolultabbá válása miatt a nyersanyagok kereskedelmi feltételei megváltoznak.[147] A kőolajból és más nyersanyagokból (talán a gázt kivéve) származó szovjet bevételek viszont csökkennek, az importtermékek többségének árai magasak maradnak – ami várhatóan csökkenti a beruházásra fordítható forrásokat.

A Szovjetunió gazdasági növekedésének jövője miatti aggodalom harmadik tényezője a demográfia. E téren annyira aggasztó a helyzet, hogy egy tudós nemrég a következő állítással kezdte a *Népesség és munkaerő* című tanulmányát:

> A szovjet népesség és munkaerőforrás alakulásának e század végéig számba vett kilátásai – rövid vagy hosszú távon – meglehetősen borúsak. Az ország születési statisztikájának csökkenésétől egészen a halálozási arány minden korábbi előrejelzést felülmúló hihetetlen növekedéséig, illetve az új munkába állók számának csökkenésétől – melyhez hozzájárul az egyenlőtlen földrajzi eloszlás – a népesség relatív elöregedéséig, ezek a tendenciák nem sok reményre adhatnak okot a szovjet kormánynak."[148]

Mindezeket a tényezőket komolyan kell venni, és összefüggésben is állnak egymással, de a legmegdöbbentőbb a várható élettartam folyamatos csökkenése és a gyermekhalandóság egyenletes növekedése az 1970-es évek kezdete vagy a még korábbi évek óta. A kórházi és általános egészségügyi ellátás lassú romlása, a higiénia alacsony szintje és az elképesztő mértékű alkoholizmus oda vezetett, hogy növekedtek a halálozási arányok, különösen a munkaképes korú férfiak körében. „Ma az átlagos szovjet polgárnak kb. hatvan év a várható élettartama, hat évvel kevesebb, mint az 1960-as évek közepén."[149] Hasonlóképp riasztó a gyermekhalandóság oly mértékű növekedése – a Szovjetunió az egyetlen ipari ország, ahol ilyesmi megfigyelhető –, amely háromszor meghaladja az Egyesült Államokét, noha a Szovjetunióban rendkívül sok az orvos. A szovjet népesség gyorsabban

csökken, mint régebben, és észrevehetően zuhant a születési arányszám is. Valószínűleg az urbanizáció, a nők tömeges munkába állítása, a rossz lakáskörülmények és más, ellenirányban ható tényezők okozzák az általános születési arányok romlását, különösen az ország *orosz* lakossága körében. Az orosz nemzetiségű férfilakosság száma tehát alig növekszik.

A következmények már egy ideje aggasztják a szovjet vezetést, és valószínűleg ez áll a családok nagyságának növelésére szóló buzdítások, az alkoholizmus ellen folytatott nagyszabású hadjáratok, illetve amögött, hogy megpróbálják rábírni az idősebb dolgozókat, ne menjenek nyugdíjba. Először is az országnak nyilván arra van szüksége, hogy nagyobb összegeket szenteljenek az egészségügynek és a társadalombiztosításnak, különösen azért, mert nő az idősebb lakosság aránya: e tekintetben a Szovjetunió nem különbözik más ipari országoktól (leszámítva a növekvő halálozási arányt), de ismét felvetődik a költségvetési kiadások prioritásának kérdése. Másodszor ott vannak a szovjet ipart és fegyveres erőt érintő következmények: a munkaerő növekedési rátájának drasztikus csökkenése miatt az előrejelzések szerint a munkaerő 1980 és 1990 között mindössze nettó „5 990 000 fővel fog növekedni, miközben az előző tíz évben a munkaerő körülbelül 24 217 000 fővel gyarapodott".[150] Ha későbbre hagyjuk is a hadsereg problémáit, ez a tendencia arra emlékeztet, hogy a szovjet ipari termelés 1950–70-es évekbeli növekedése nagyrészt a megszaporodott munkaerőnek, és nem a megnövekedett hatékonyságnak volt köszönhető; mostantól fogva azonban a gazdasági növekedés nem alapulhat az ipari munkaerő gyors növekedésén. Ezzel a nehézséggel természetesen nagyjából meg lehetne küzdeni, ha az erős férfiakat elengednék a mezőgazdaságból; de a szlávok lakta vidékek fiatalságának jó része már amúgy is a városokba költözött, a nem szláv területeken, ahol viszont van többletmunkaerő, az emberek kevésbé képzettek, gyakran alig tudnak oroszul, és rendkívüli befektetést igényelne, hogy megfelelő ipari képzésben részesítsék őket. Ez elvezet a moszkvai stratégákat annyira aggasztó utolsó tendenciához, mivel Üzbegisztánban és a többi középázsiai köztársaságban háromszor akkora a népszaporulat, mint a szláv és baltikumi lakosság soraiban, így igen nagy a valószínűsége a népesedési egyensúly hosszú távú változásának. Ennek következtében 2000-re az orosz népesség aránya várhatóan csupán 48% lesz, ellentétben az 1980-as 52%-kal.[151] Az oroszok – a Szovjetunió történetében először – nem lesznek többségben.

A nehézségek ilyen tömege talán túlságosan is borúsnak tűnhet. Általában lenyűgöző a Szovjetunió hadiipari termelése, és állandóan növekszik is, hiszen ezt diktálja a fegyverkezési rendszer dinamikája.[152] Mint ahogyan egy történész (bevallottan 1981-es keltezésű cikkében)[153] megjegyzi, a képet nem lehet teljes egészében negatívnak tekinteni, különösen, ha az ember figyelembe veszi az elmúlt fél évszázad eredményeit, és már-már szokássá vált a nyugati elemzők körében, hogy egyszer a Szovjetunió erejét, másszor pedig gyengeségét hangsúlyozzák. Mégis: akármennyit fejlődött is ez az ország Lenin ideje óta, valójában nem érte utol a Nyugatot, és a tényleges életszínvonalbeli különbség a Brezsnyev-korszak végétől csak egyre nagyobbodott; Japán és bizonyos más ázsiai országok is megelőzték az egy főre jutó termelés és az ipari hatékonyság területén, és a növekedés lelassulása,

az elöregedő népesség, az energiaellátás és a mezőgazdaság nehézségei sötét árnyékot vetnek a szovjet vezetés által kitűzött célokra.

Ebben a kontextusban válik tehát még érthetőbbé Gorbacsov meggyőződése, mely szerint „az ország gazdasági-társadalmi fejlődésének felgyorsítása minden problémánk kulcsa". De mégis van két olyan *politikai* akadály – függetlenül a természeti-klimatikus nehézségektől –, amely megakadályozza a kínai stílusú „nagy ugrást". Az egyik a párthivatalnokok, a bürokraták és az elit más tagjai, akik a privilégiumok egész sorát élvezik (rangjuktól függő mértékben), és akiket védősáncaik megvédenek a mindennapi szovjet élet nehézségeitől, és akik monopolizálják a hatalmat és befolyást. A központi terv- és árrendszer decentralizálása, a parasztok megszabadítása a kolhozoktól, a gyárigazgatóknak biztosított nagyobb cselekvési szabadság, a párt iránti lojalitás helyett az egyéni vállalkozás ösztönzése, az elavult gyárak bezárása, a selejtes áruk gyártásának beszüntetése és a sokkal szabadabb információáramlás – mind szörnyű fenyegetésnek tűnik a hatalmasok pozícióját tekintve. A rugalmasabb tervezés, a bizonyos szektorokba irányuló megnövelt befektetés, az alkoholizmus vagy a korrupt vezetés elleni fegyelmi kampányok ugyan nem lényegtelenek, de minden javasolt változásnak – mint arra a szovjet vezetés felhívta figyelmünket – „a tudományos szocializmus keretein belül" kell lezajlania, anélkül „hogy elhajlanánk a piacgazdaság vagy a magánvállalkozás felé".[154] Egy nemrégiben a Szovjetunióban járt látogató szerint „a Szovjetuniónak azért van szüksége az alacsony hatékonyságra, hogy szovjet maradhasson";[155] és ha ez igaz, akkor Gorbacsovnak a rendszer „mély megváltoztatására" irányuló sürgetése valószínűleg semmiféle hatást nem fog gyakorolni a hosszú távú fejlődésre.

A második politikai probléma a honvédelemre fordított bruttó nemzeti össztermék igen nagy aránya. A végösszeg kiszámításának módja és ennek a nyugati védelmi kiadásokkal való összehasonlítása már sok elemzőt állított nehéz feladat elé; a CIA 1975-ös kijelentése, mely szerint a szovjet fegyverzet rubelárai kétszer akkorák, mint ahogyan azt előzőleg becsülték – vagyis a Szovjetunió GNP-jének kb. 11–13%-át költi védelemre a 6–8% helyett –, különféle téves értelmezésekhez is vezetett.[156] De a pontos adatok (amelyekhez esetleg még a szovjet stratégák sem juthatnak hozzá) is kevésbé lényegesek, mint az a tény, hogy bár a szovjet költségvetési kiadások növekedése lelassult 1976 után, a Kreml valószínűleg az ország termelésének kétszer akkora hányadát fordítja erre a célra, mint az USA, akár a Reagan-féle fegyverzetnövelés idején is: ez viszont azt jelenti, hogy a szovjet fegyveres erők a szakképzett munkaerő, a tudósok, a felszerelések és a tőkebefektetés hatalmas részét elszívták, amit egyébként a polgári termelés céljaira lehetett volna fordítani. Ez azonban – bizonyos gazdasági jóslatok szerint – *nem* jelenti azt, hogy a védelmi kiadások nagyarányú csökkenése a szovjet növekedési ráta gyors emelkedéséhez vezetne, egyszerűen azért, mert sokáig tartana, hogy mondjuk egy T–72-es harckocsi-összeszerelő üzemet új, más szerszámokkal dolgozó, más terméket előállító gyárrá alakítsanak át.[157] Másrészről, ha a NATO-val folytatott fegyverkezési verseny a század hátralévő részében, 2000-re a GNP 14%-áról 17%-ára vagy többre tornászná fel a szovjet katonai kiadásokat, akkor a gépgyártás felsze-

reléseinek egyre nagyobb részét emésztené fel a katonaság, és lefoglalná az ipar többi ágára szánt befektetési tőke nagy részét is. Noha a közgazdászok azt hiszik, hogy „ez hatalmas problémát fog jelenteni a szovjet döntéshozók számára",[158] mégis minden jel arra mutat, hogy a védelmi kiadások *igenis* gyorsabban fognak növekedni, mint a GNP, aminek meg is lesz a következménye az életszínvonalra és a fogyasztásra nézve.

A többi nagyhatalomhoz hasonlóan tehát a Szovjetuniónak is el kell döntenie, hogy nemzeti erőforrásait 1) a hadsereg igényeinek kielégítésére fordítja-e – ebben az esetben hangsúlyoznia kell a Szovjetunió biztonsági érdekeit, 2) a Szovjetunió lakosságának a fogyasztói javak és a jobb élet- és munkakörülmények iránti egyre növekvő igényeinek kielégítésére szánja-e, nem is szólva a társadalombiztosítás javításáról, amivel csökkentheti a halálozási és betegségi arányszámokat, 3) vagy a mezőgazdaság és az ipar tőkebefektetés iránti igényét elégíti-e ki, amivel modernizálhatná a mezőgazdaságot, növelhetné a termelést, lépést tarthatna mások haladásával, és hosszú távon kielégíthetné az ország védelmi és szociális igényeit is.[159] A döntéshozók itt is nehéz választás előtt állnak; de az embernek az az érzése, hogy bármilyen nagyok is a szovjet fogyasztói és „gazdaságmodernizálási" igények, Moszkvának a katonai biztonság iránti hagyományos elfogultsága azt jelenti, hogy az elsődleges választás már megtörtént. Hacsak a Gorbacsov-rendszernek nem sikerül tényleg megváltoztatnia a dolgokat, akkor az ágyúk mindig is meg fogják előzni a vajat, és szükség esetén a gazdasági növekedést is. Ez – sok más vonáshoz hasonlóan – alapvető különbség a Szovjetunió és Japán, illetve Nyugat-Európa, sőt Kína és az Egyesült Államok között is.

Történelmi szempontból nézve a Szovjetunió most is a Romanov-cárok és Sztálin hagyományait követi, mivel az a vágy vezérli, hogy fegyveres erejét tekintve egyenlő legyen más hatalmakkal (vagy inkább nagyobb azoknál). Katonai ereje a jelen pillanatban kétségtelenül imponáló. Ha megpróbálnánk valódi adatokat közölni arról, mekkorák a szovjet katonai költségvetés éves keretei, akkor valószínűleg nem tudnák meg a valóságot, mivel Moszkva *hivatalos* adatai abszurd módon alacsonyak, és más címkék alá rejtenek nagy összegű, a védelemmel kapcsolatos kiadásokat („tudomány", űrprogram, belső elhárítás, polgári védelem, építkezés); emellett bonyolítja a végösszegre irányuló nyugati becsléseket a mesterséges dollár–rubel árfolyam, a szovjet költségvetéssel kapcsolatos hiányos ismeretek, az intézményes-ideológiai előítéletek, illetve azok a nehézségek, amelyekkel, mondjuk, a CIA kerül szembe, ha a szovjet gyártmányú fegyverek vagy a munkaerő „dollárértékét" akarja kiszámítani. Az eredmény „tippelések" serege, amiből kényünk-kedvünk szerint választhatunk.[160] Nem kérdéses azonban az a hatalmas modernizáció, amelyre a szovjet fegyveres erők minden ágában sor került: a nukleáris és hagyományos fegyverzet területein a szárazföldön, a tengeren és a levegőben. Ha tekintetbe vesszük a Szovjetunió szárazföldi és tengeri támaszpontról indítható stratégiai rakétarendszereinek gyors növekedését, a repülőgépek ezreit, a nagyobb harckocsik tízezreit, a haditengerészet és a tengeralattjáró-flotta rendkívüli fejlesztését, a speciális tevékenységeket (légi és kétéltű harci egységeket, a vegyi hadviselést, az elhárító és „dezinformáló" tevékenységeket), akkor a vég-

eredmény lenyűgöző. Valódi értékén számítva vagy annyiba került, mint a Pentagon kiadásai, vagy nem; de kétségkívül olyan harci lehetőségek széles választékát biztosítja a Szovjetunió számára, amire csupán a rivális amerikai szuperhatalomnak van módja. Ez már *nem* egy XX. századi katonai Patyomkin-falu, amely az első megmérettetésnél összeomlik.[161]

Másrészről a szovjet hadigépezetnek is megvannak a maga gyengéi és problémái, és valóban nem beszélhetünk úgy róla, mint mindenható erőről, amely képes arra, hogy a leghatékonyabb módon végrehajtsa a Kreml által elvárt összes lehetséges katonai akciót. Mivel a világ összes *többi* nagyhatalmának stratégái előtt álló dilemmákat megemlítettük ebben a fejezetben, csak akkor járunk el helyesen, ha felhívjuk a figyelmet arra a sokféle nehézségre is, amellyel a Szovjetunió katonai-politikai vezetése áll szemben – anélkül azonban, hogy arra az ellentétes következtetésre jutnánk, hogy mindezt a Szovjetunió már nem sokáig fogja „túlélni".[162]

A szovjet katonai döntéshozók előtt a közép- és hosszú távú nehézségek egy része közvetlenül a szovjet állam már fent tárgyalt gazdasági és demográfiai nehézségeiből fakad. Az első a technológia. Nagy Péter ideje óta – hogy megismételjük a könyv előző fejezeteiben tett kijelentésünket – Oroszország mindig is hatalmas katonai előnyre tett szert a Nyugattal szemben azokban az időszakokban, amikor a haditechnika fejlődése eléggé lelassult ahhoz, hogy lehetővé tegye a felszerelés és így a harci egységek és taktika egységesítését – legyen szó akár XVIII. századi gyalogsági ezredről, akár XX. század közepi páncéloshadosztályról. Azokban az időszakokban azonban, amikor a haditechnika spirálja a mennyiség helyett a minőségre fektette a súlyt, csökkent az orosz fölény. És bár világos, hogy a Szovjetunió lényegében behozta a cári időket jellemző technológiai lemaradást, és hogy hadserege az állam által irányított gazdaság tudományos és termelési források fölött elsősorban a hadsereg rendelkezik, mégis bizonyíthatóan számos technológiai folyamat terén lényeges a lemaradás.[163] Ennek két lényeges jele közül az egyik az a nyugtalanság, amivel a Szovjetunió figyeli, hogy az fegyverzeténél az amerikai harci eszközök több klasszissal jobbnak bizonyulnak a Közép-Keleten és máshol folyó összecsapásokban. Noha az észak-koreai, egyiptomi, szíriai és líbiai pilóták és harckocsizók soha nem álltak a legmagasabb színvonalon, mégis alapos okkal kételkedhetünk benne, hogy magasabb színvonaluk esetén ellenállhattak volna-e a sokkal fejlettebb légi irányítással, radarfelszereléssel, miniatűr vezérlőrendszerekkel stb. felszerelt amerikai hadseregnek. A szovjet hadsereg nyugati szakértői szerint „az oroszok állandóan azzal próbálkoznak, hogy megjavítsák a minőséget",[164] és (néhány év lemaradással) az amerikai fegyverrendszerek „tükörképét" készítsék el. Ez viszont ugyanabba az örvénybe vonja a szovjet stratégákat, mint ami az amerikaiakat fenyegeti: a bonyolultabb felszerelések elkészítése sokkal hosszabb időt vesz igénybe, nagyobb karbantartási programokat követel, (általában) komolyabb és (mindig) lényegesen költségesebb felszerelés szükséges hozzá, és az elkészült termékek számának csökkenésével jár. Nem túl vigasztaló ez a tendencia egy olyan hatalom számára, amely hagyományosan a fegyverek nagy számára épített, és ennek segítségével hajtotta végre stratégiai feladatait.

A technológiai elavulás miatti szovjet aggodalom második jelének a Reagan-kormányzat ún. stratégiai védelmi kezdeményezéséhez (SDI) van köze. Ebben a stádiumban nehezen hihető, hogy ez az Egyesült Államokat valóban tökéletesen sebezhetetlenné tenné egy atomtámadással szemben (például semmit nem tehetne az alacsonyan szálló „cirkálórakéták" ellen), de az amerikai rakétakilövő állomásoknak és légi támaszpontoknak védelmet nyújt, és így a szovjet védelmi költségvetést tovább terheli, tehát sokkal több rakétát és robbanófejet kell gyártaniuk ahhoz, hogy számbeli fölényükkel elsöpörjék az SDI-rendszert – ezt pedig aligha fogadja a Kreml kitörő lelkesedéssel. Még ennél is aggasztóbbak a csúcstechnológiával vívott, *hagyományos* háború kilátásai. Mint azt egy kommentátor megjegyzi:

> Nem tarthatunk elég jónak egy olyan védelmet, amely a szovjet nukleáris arzenál csupán 99%-a ellen tud megvédeni, tekintettel a megmaradó fegyverek rombolóerejére... [De ha] az Egyesült Államok olyan technológiai fölényre tenne szert, amely a Szovjetunió hagyományosan felszerelt légierejének, harckocsijainak és hajóinak nagy részét biztosan elpusztíthatná, akkor a szovjet számszerű fölény kevésbé lenne fenyegető. Az SDI számára az ideálisnál gyengébb technológia azonban tökéletesen alkalmazható lenne a nem nukleáris háborúban.[165]

Ez viszont a fejlett lézer-, optikai, nagy teljesítményű számítógépes vezérlőrendszer- és navigációs technológiába való sokkal nagyobb befektetést igényeli a szovjetek részéről: más szóval, ahogyan egy szovjet szóvivő mondotta, „az egész új fegyverkezési verseny sokkal magasabb technológiai szinten folytatódik majd".[166] Ogarkov marsall, vezérkari főnök 1984-es, a Szovjetunió nyugati technológiától való lemaradásának veszélyeire figyelmeztető szavaiból ítélve, a Vörös Hadsereg aligha bizakodik abban, hogy megnyerhetné ezt a versenyt.

A skála másik végén található annak a demográfiai fenyegetésnek a lehetősége, ami a Szovjetunió hagyományos *mennyiségi* fölényét, vagyis a munkaerőt veszélyezteti. Mint azt már fent megjegyeztük, ez két tendenciának az eredménye: a születési arányszám általános csökkenéséé az egész Szovjetunióban és a születési arányszám növekedéséé a nem orosz régiókban. Ha ez már a mezőgazdaság és ipar közötti munkaerő-elosztásban is nehézségekhez vezet, akkor még inkább hosszú távú problémát jelent a katonai sorozásban. Semmi akadálya annak, hogy a rendelkezésre álló 2,1 millió fiatal férfi közül 1,3–1,5 milliót besorozzanak évente, de ezekből egyre nagyobb az ázsiai ifjúság részaránya, akik közül igen sokan nem bírják az orosz nyelvet, sokkal kevésbé *értenek* a *műszerekhez* (különösen az elektronikához), és gyakran erőteljes iszlám befolyás alatt állnak. Minden, a szovjet fegyveres erők etnikai összetételét tárgyaló tanulmány arra a következtetésre jut, hogy a tisztikar és a tiszthelyettesek túlnyomó része szláv – ugyanúgy, mint a rakétaerőknél, a légierőknél, a haditengerészetnél és a műszaki alakulatoknál.[167] Ugyanez a helyzet – legkevésbé sem meglepően – a Vörös Hadsereg I. kategóriás (első osztályú) hadosztályainál is. Ezzel szemben viszont a II. és különösen a III. kategóriájú hadosztályok, és a legtöbb ellátó- és szállítóegység legénysége nem

szlávokból áll, ami viszont felveti azt az érdekes kérdést, hogy milyen hatékonysággal működnének ezek a kiszolgáló hadosztályok egy NATO ellen vívott hagyományos háborúban, ha az I. osztályú hadosztályok lényeges erősítést igényelnének. Ez a – sok nyugati kommentátor által – „rasszistának" és (nagyorosz) „nacionalistának" bélyegzett elfogultság kevésbé fontos szigorúan vett katonai szempontokból, mint az a tény, hogy a tábornoki kar a rendelkezésre álló szovjet élőerő jelentős részét megbízhatatlannak és kevéssé hatékonynak tartja – ami valószínűleg igaz vélekedés, ha tekintetbe vesszük a Szovjetunió déli részén erősödő mohamedán fundamentalizmusról szóló jelentéseket, és e csapatok zavarodottságát akkor, ha, mondjuk, Afganisztánt kell lerohanni.

Éppúgy, mint az Osztrák–Magyar Monarchiának vagy a *cári* birodalomnak nyolcvan évvel ezelőtt: a szovjet vezetésnek a „nemzetiségi kérdéssel" kell szembenéznie,[168] amelyet a marxizmus ideológiája sem homályosított el. A hatalmi apparátus most kétségkívül erősebb, mint az 1914 előtti, és némiképp pikánsnak kell tartanunk azokat a kijelentéseket, melyek szerint például Ukrajna az elégedetlenség „melegágya".[169] Mindazonáltal azok az élő emlékek, hogy az ukránok milyen örömmel fogadták a német megszállókat 1941-ben, vagy a baltikumi tartományok elégedetlenségéről szóló jelentések, valamint az 1978-as erőteljes (és sikeres) grúz mozgalmak, amelyek megakadályozták, hogy az oroszt az egyenlők közt az első nyelvvé nyilvánítsák a grúz köztársaságban; mindenekfelett pedig talán az a tény, hogy kazahok és ujgurok milliói sétáltak át a kínai–szovjet határon, a 48 millió mohamedán létezése a bizonytalan török, iráni és afgán határ északi oldalán: mindezek a tények tovább aggasztják a szovjet vezetést, és hozzájárulnak bizonytalanságához. Pontosabban szólva, egyre nagyobb gondot okoz, hogy hova kellene az egyre kisebb számú, „megbízhatóbb" szláv fiatalságot elhelyezni. Küldjék őket a fegyveres erőkhöz, az I. kategóriájú hadosztályokhoz és más nagy presztízsű fegyvernemekhez, még akkor is, ha így kevesebb jut belőlük az iparba és a mezőgazdaságba, ahol mindkét helyen nagy szükség van a jól képzett és lojális új emberek munkájára? Vagy pedig a nem szláv lakosságnak kellene a Vörös Hadsereg egyre nagyobb részét alkotnia – habár ez veszélybe sodorja a katonai hatékonyságot –, azért, hogy felszabadítsa az oroszokat és a többi szlávot a polgári célokra?[170] Mivel a szovjet hagyomány a „biztonság mindenekelőtt" parancsát diktálja, valószínűleg az előbbi irányzat fog győzedelmeskedni; de a dilemma megoldása még távol van, csupán a két rossz közötti választás lehetőségeit tükrözi.

A szovjet stratégák által „erőviszonyoknak"[171] nevezett gazdasági összetevők komoly gondot okozhatnak a politikai bizottság köreiben, de ugyanezek a vezetők aligha nyerhetnek bátorítást a gyorsan változó globális erőegyensúly *katonai* aspektusaiból. Bármilyen imponálónak és figyelmeztetőnek tűnjék is a szovjet hadigépezet a külső szemlélők számára, mégis érdemes összemérni a szovjet hadsereget azokkal a stratégiai feladatokkal, amelyeket egy napon esetleg végre kell hajtania.

Egy ilyen összehasonlítás során nem haszontalan, ha különválasztjuk a hagyományos hadviselés és egy nukleáris eszközöket is alkalmazó háború szempontjait. Nyilvánvaló okoknál fogva a nagyhatalmak kezében lévő stratégiai nukleáris

fegyverek arzenálja *az* a tétel a katonai egyensúlyban, ami a legtöbb figyelmet érdemli, különösen az Egyesült Államok és a Szovjetunió esetében, hiszen mindkettőnek megvan a lehetősége arra, hogy elpusztítsa a Földet. Emlékeztetőül érdemes felidézni a stratégiai nukleáris robbanófejek 1986-os „szemléjét", amelyet az International Institute of Strategic Studies [Stratégiai tanulmányok nemzetközi intézete] végzett. (Lásd a *47. táblázat*ot.)

47. TÁBLÁZAT **A stratégiai nukleáris robbanófejek becsült adatai**[172]

	USA	*SZU*
Interkontinentális ballisztikus rakétákkal célba juttatható robbanófejek	2 118	6420
Tengeralattjáróról célba juttatható robbanófejek	5 536	2787+
Repülőgéppel célba juttatható robbanófejek	2 520	680
Összesen	10 174	9987+

Egyéni érdeklődés kérdése, hogy egészen pontosan hogyan reagálunk az ilyen adatokra. Akiket csak a számok vagy a számok lehetséges értelmezései érdekelnek, azok alaposan ellenőrizni fogják a végeredményeket, és emlékeztetni fognak arra, hogy mindkét szuperhatalomnak hatalmas készletei vannak a *taktikai* nukleáris fegyverekből is.[173] A nem hivatalos kommentátorok igen jelentős része és a nagyközönség nagy része számára a két nukleáris fegyverkészlet puszta mérete és rombolókapacitása nem más, mint a politikai alkalmatlanság vagy az elmebetegség jele, amely bolygónk napi életét fenyegeti, és amit a lehető leggyorsabban betiltani vagy csökkenteni kellene.[174] Másrészről viszont a kommentátorok egész serege – az agytrösztökben és az egyetemeken, valamint a hadügyminisztériumokban – elfogadta a lehetőséget, hogy a nemzeti stratégia részeként valóban *használhatják* a nukleáris fegyvereket, és akik ennélfogva intellektuális energiájukat a fegyverrendszerek, az eszkalációs stratégiák és a háborús játékok, a leszerelés és a fegyverzet-ellenőrzési egyezmények, az „egyenlő megatonnák", a célpontok meghatározása és a „második csapások" lehetséges színhelyei tanulmányozásának szentelik.[175]

Rendkívül nehéz tehát eldönteni, hogy egy öt évszázadot felölelő tanulmányban hogyan kezeljük „a nukleáris problémát".[176] Nem arról van szó, hogy a nukleáris fegyverek létezése – vagy inkább tömeges felvonultatásuk lehetősége – szükségtelenné tette a háború, a stratégia és a gazdaság hagyományos szempontból való szemügyre vételét? Ha a stratégiai atomfegyverekkel általános összecsapásra kerülne sor, akkor nem lesz-e tökéletesen mindegy az északi félteke (és talán a déli félteke) valamennyi lakója számára, hogy milyen hatásuk lehet a világ ügyeinek „mozgó erőegyensúlyára" nézve? Vajon nem ért-e véget 1945-ben a hagyományos módszer – a nagyhatalmi rivalizálásnak időnként nyílt háborúskodássá fajulása – egyszer s mindenkorra?

Ezeket a kérdéseket természetesen nem lehet tökéletes biztonsággal megválaszolni. Vannak azonban arra utaló jelek, hogy a mai nagyhatalmak a nukleáris fegyverek birtoklása ellenére ismét a hagyományosabb nézeteket fogják magukévá tenni az erő alkalmazásáról, számos tekintetben pedig épp ezek *miatt*. Először is, most – és valószínűleg már néhány éve – a két szuperhatalom nukleáris fegyverkészlete alapvetően egyensúlyban van. A „lehetőségekről" folytatott minden vita vagy az „első csapásnak" csak az egyik oldal számára kínálkozó „előnye" ellenére világos, hogy sem Washingtonnak, sem Moszkvának sincs semmilyen biztosítéka arra, hogy saját károsodása nélkül elpusztíthatná a másikat, és ezen a tényen a „csillagháborús" technológia eljövetele sem fog lényegesen változtatni. Az a tény, hogy mindkét oldalnak nagyszámú *tengeralattjáróról* kilőhető ballisztikus rakéta áll rendelkezésére, amelyeket nagyon nehezen felderíthető víz alatti járműveken helyeznek el,[177] mindkét fél számára elképzelhetetlenné teszi, hogy azt feltételezzék, egyszerre számolják fel az ellenfél teljes nukleáris fegyverkészletét. Ez a tény még inkább – vagy legalább annyira –, mint a „nukleáris téltől" való félelem, meg fogja kötni a döntéshozók kezét, hacsak el nem söpri őket valami véletlenül megindított láncreakció. Ebből az következik, hogy mindkét oldal nukleáris patthelyzetbe került, amiből nem tud visszakozni – mivel gyakorlatilag nincs mód sem a nukleáris technológia felfedezésének „visszacsinálására", sem pedig arra, hogy a szuperhatalmak (akár egyik, akár mindkettő) lemondjanak az atomfegyverek birtoklásáról, mivel a két hatalom által kifejlesztett új rendszerek ellenállnak egymásnak, vagy másolják a másikat, és túlságosan kockázatos magának a fegyvernek a használata is.

Más szóval továbbra sem tűnnek el a szuperhatalmak nukleáris arzenáljai, de (leszámítva egy „véletlen gombnyomást") minden valószínűség szerint használhatatlanok, mivel ellentmondanak annak, hogy a háborúban éppúgy, mint minden más dologban, egyensúlyban kell lenniük a céloknak és az eszközöknek. Ezzel szemben egy atomháborúban fennáll annak a kockázata, hogy akkora katasztrófába sodorják az emberiséget, hogy nincs az a politikai, ideológiai és gazdasági cél, ami ezt megérné. Habár igen nagy szellemi energiát fordítanak a „nukleáris háború stratégiájának" kifejlesztésére, nehéz vitába szállni Jervis megfigyelésével, hogy a „nukleáris fegyverek alkalmazásának racionális stratégiája önmagában vett paradoxon".[178] Ha kilőtték az első rakétát, az véget vetne az „egymás túszai vagyunk" helyzetnek, amely mindkét felet azóta terheli, amióta az Egyesült Államok elvesztette atommonopóliumát. Az eredmények olyan pusztítóak lehetnek, hogy nagy valószínűséggel egyetlen racionális politikai vezetés sem fogja elsőként átlépni a küszöböt. Hacsak figyelmetlenségből nem következik be egy atomháború – ami emberi tévedés vagy technikai hiba esetén mindig lehetséges[179] –, mindkét fél retteg a „nukleáris fordulat" lehetőségétől. Ha megtörténik az összecsapás, mind a politikai, mind a katonai vezetés arra fog törekedni, hogy azt a hagyományos hadviselés szintjén „állítsa meg".

Mindkét riválís szuperhatalom számára sokkal súlyosabb problémát jelenthet az elkövetkezendő húsz évben és azután az atomfegyverek elterjedése a világ bizonytalanabb részein levő országokban – a Közel-Keleten, az indiai szubkontinensen,

Dél-Afrikában és esetleg Latin-Amerikában.[180] Mivel ezek az országok nem a nagyhatalmi rendszer részei, ezért itt most nem tárgyaljuk azt a szörnyű lehetőséget, hogy esetleg atomfegyverhez folyamodnának: de egészében véve helytállóan következtethetünk arra, hogy az Egyesült Államoknak és a Szovjetuniónak egyformán érdeke, hogy megállítsák az atomfegyver terjedését, mivel ez minden eddiginél bonyolultabbá tenné a világpolitikát. Ha semmi más, de legalább az atomfegyverek elterjedésének tendenciája ráébresztheti a szuperhatalmakat, hogy ebben a kérdésben közös nevezőre kell jutniuk.

Egészen más megítélés alá esik – Moszkva szempontjából legalábbis bizonyosan – Kína, Nagy-Britannia és Franciaország gyorsan növekvő nukleáris arzenálja. Néhány évvel ezelőttig az volt ugyanis az általános feltételezés, hogy ez a három ország csak mellékes tényező lehet a nukleáris egyensúlyban, és hogy nukleáris stratégiájuk egyáltalán nem „hiteles", hiszen csak kevés kárt tudnának okozni (mindhárom esetben) a Szovjetuniónak, viszont őket tökéletesen elpusztíthatják az atomfegyverrel. A legaggasztóbb tendencia – ismét Moszkva szempontjából – a Kínai Népköztársaság növekvő atomereje, ami a Szovjetuniót már huszonöt éve nyomasztja.[181] Ha a Kínai Népköztársaság nemcsak a fejlettebb, szárazföldről indítható interkontinentális ballisztikus rakétarendszereket tudja kifejleszteni, hanem – mint ahogy láthatólag ez a szándéka – a nagy hatósugarú, tengeralattjáróról kilőhető rakétarendszert is, és ha a kínai–szovjet vitákat nem sikerül kölcsönös megelégedéssel nyugvópontra juttatni, akkor a Szovjetuniónak határai mentén szembe kell néznie egy jövőbeli fegyveres összecsapás lehetőségével, ami a kínai szomszéddal atomösszecsapássá is fajulhat. A dolgok jelenlegi állása szerint Kína pusztulása rettenetes volna, de Moszkva sem zárhatja ki annak a lehetőségét, hogy néhány (az 1990-es években pedig egyre több) kínai atomrakéta eltalálhatná a Szovjetuniót.

Technikai szempontból még aggasztóbb – bár politikailag kevésbé riasztó – az angol és a francia nukleáris célbajuttató- és robbanófej-állomány növekedése. E hatalmak stratégiai fegyverrendszerének „elrettentő" hatása egészen a legutóbbi időkig kétesnek tűnt. Ha netán atomháború törne ki közöttük és a Szovjetunió között, miközben az Egyesült Államok semleges maradna (tulajdonképpen ez az eshetőség indokolta az angol és francia rendszerek létrehozását), nem nagyon tűnik valószínűnek, hogy megkockáztatnák a nemzeti öngyilkosságot, miközben saját szerény célba juttató rendszereikkel csupán részleges csapást tudnának mérni a Szovjetunióra. Az elkövetkezendő néhány évben azonban meg fog sokszorozódni az a kár, amit ezek a közepes hatalmak a Szovjetuniónak okozhatnak, mivel tengeralattjáróról kilőhető ballisztikus rakétarendszerük rendkívüli mértékben megnövekedett. Például a Nagy-Britannia által megvásárolt Trident II. rakétarendszert hordozó tengeralattjárók – amelyet az *Economist* magas ára és hatalmas ütőereje miatt az „atomrakéták Rolls-Royce"-ának[182] csúfolt – csaknem olyan nagyságú elrettentő erőt biztosít az országnak, hogy azt sebezhetetlenné teszi, és hogy több mint 350 szovjet célpontot tudnak lerombolni a jelenlegi (körülbelül) tizenhat helyett. Ehhez hasonlóan Franciaország új, nagyobb hatósugarú, több robbanófejjel ellátott, M4-es rakétával felszerelt tengeralattjárója, a *L'Inflexible*

valószínűleg képes arra, hogy kilencvenhat szovjet célpontot támadjon meg, „többet, mint Franciaország korábbi öt atomtengeralattjárója együttesen",[183] és ha Franciaország többi tengeralattjáróját is felszerelik ugyanezzel az M4-es rakétával, a francia stratégiai robbanófejek száma *ötszörösére* növekedik, ami elméletben képessé teszi Franciaországot, hogy akár több ezer kilométerről is támadást intézzenek a szovjet célpontok százai ellen.

Természetesen lehetetlen megjósolni, hogy mit jelentene mindez a valóságban. Számos kiemelkedő személyiség még Nagy-Britanniában is úgy találja, hogy szó szerint „valószínűtlen",[184] hogy országuk *önállóan* használja az atomfegyvert a Szovjetunió ellen; és kevésbé valószínű, hogy ezeket a kritikusokat letaglózná az az ellenérv, hogy az ország öngyilkosságáért cserébe legalább nagyobb csapást mérnek a Szovjetunióra, mint ez eleddig lehetséges volt. A francia közvélemény – és számos stratégiai kommentátor – sem találja saját elrettentő politikáját túlságosan hihetőnek.[185] Másrészről helyénvalónak tűnik az a feltételezés, hogy az atomháború lehetőségét rendkívül komolyan vevő szovjet katonai stratégák igen zavarónak tartják ezeket az utóbbi fejleményeket. Nemcsak *négy* olyan országgal kell szembeszállniuk – az egyetlen Egyesült Államok helyett –, akiknek megvan a lehetőségük arra, hogy súlyos (talán rendkívül súlyos) csapást mérjenek a Szovjetunió központi részére, de azt is meg kell fontolniuk, hogy milyen lesz az ezt *követő* világméretű katonai egyensúly, ha a Szovjetunió e hatalmak bármelyikével (például Kínával) atomháborúba keveredik, miközben a többiek semleges szemlélői maradnak a kölcsönös pusztításnak. Innen származik a szovjeteknek az az ismételt követelése, hogy az angol–francia rendszereket is vegyék számításba az Egyesült Államokkal kötött általános Stratégiai Fegyverzetkorlátozási Egyezmények bármelyike esetén, *és* hogy a Szovjetuniónak rendelkeznie kell bizonyos nukleáris „erőtöbblettel" ahhoz, hogy Kínát féken tarthassa. Logikusnak látszik tehát az az észrevétel, hogy mindezek a lehetőségek az atomfegyvert – a Kreml számára – mind kétesebb eszközzé teszik *racionális* katonapolitikai szempontból.

Ha azonban így a szovjet katonai erő fő eszközei – és a szovjet állam politikai céljainak fő garanciái – a hagyományos fegyverek lesznek, akkor nehéz elhinnünk, hogy a szovjet stratégákat megnyugtatná a nemzetközi katonai egyensúly jelenlegi állapota. Ez túlságosan merész kijelentés annak a hatalmas sajtóhírverésnek a fényében, amit a hatalmas szovjet légierő, harckocsizó, tüzérségi és gyalogsági hadosztályok kaptak a szovjet–amerikai „katonai egyensúly" értékelésében, azt a gyakori kijelentést nem is említve, hogy mivel a NATO-erők képtelenek lennének arra, hogy egy nagyarányú, hagyományos európai háború során állják a sarat, ezért csak napok kérdése, hogy az „atomhoz forduljanak". De az „egyensúllyal" foglalkozó, legutóbbi időben íródott elméleti tanulmányok nagy része azt állítja, hogy most is éppen ez a helyzet, „amikor *egyik* oldal sem elég erős ahhoz, hogy garantálni tudná a győzelmet".[186] Részletes összehasonlító elemzések (például az amerikai és szovjet harckocsihadosztályok összetételének elemzése) és bizonyos nagyobb és megfoghatatlan tényezők (például Kína szerepe, a Varsói Szerződés megbízhatósága) elemzése szükséges ahhoz, hogy eljussunk ehhez a következtetés-

hez, és az érveknek is csak a végeredményét összegezhetjük. De ha e tény akár nagy vonalakban is igaz, akkor sem lehet nagyon vigasztaló a szovjet stratégák számára.

Először és legfőképpen azt kell leszögezni, hogy a *hagyományos* erők egyensúlyáról szóló bármiféle elemzésnek egységes egészként kell számításba vennie a rivális szövetségeseket, különösen Európa esetében. Ha ezt megtettük, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a NATO nem amerikai tagjainak sokkal nagyobb szerepük van, mint a Varsói Szerződés nem orosz tagjainak. Mint ahogyan azt az 1985-ös angol védelmi kormányjelentés nagy műgonddal hangsúlyozta: „Az európai országok szolgáltatják az Európában állomásozó készenléti [NATO] erők nagy részét: az élőerő 90%-át, a harckocsik 85%-át, a tüzérség 95%-át, és a légierő 80%-át; az atlanti-óceáni és európai vizeken járó nagyobb hadihajóinak pedig több mint 70%-át. Valamennyi európai erő teljes mozgósítása csaknem 7 millió katonát jelentett, szemben az Egyesült Államok 3,5 millió emberével."[187] Természetesen az is igaz, hogy az Egyesült Államok 250 000 embert állomásoztat Németországban, és lényeges erősítést jelentenének azok a hadosztályok és repülőszázadok, amelyeket az Atlanti-óceánon keresztül dobna át egy esetleges európai háború esetén, a NATO pedig egészében az amerikai nukleáris és tengeri erőtől függ. De a lényeg az, hogy az Észak-Atlanti Szövetség „boltíve" arányosabban nyugszik a két testvér-oszlopon, mint a Varsói Szerződésé, amely Moszkva irányában túlsúlyos. Azt is érdemes megjegyezni, hogy Amerika NATO-szövetségesei hatszor annyit költenek védelemre, mint a Szovjetunió Varsói Szerződés-beli szövetségesei; és Nagy-Britannia, Franciaország és Nyugat-Németország *külön-külön* is többet költenek, mint a Varsói Szerződés tagállamai összesen, a Szovjetunió nélkül.[188]

Ha a két szövetség erejét a maguk egészében vesszük figyelembe, és eltekintünk azoktól a furcsa kihagyásoktól és kikötésektől, amelyek annyira jellemzőek néhány riadalmat keltő nyugati értékelésre,* akkor a legtöbb tekintetben a stratégiai egyenlőség válik nyilvánvalóvá, és bár néhány helyen a Varsói Szerződésnek van számbeli fölénye, de ez nem tűnik döntőnek. Például mindkét szövetségnek durván azonos „Európában állomásoztatott teljes szárazföldi hadereje" van, hasonló a „teljes szárazföldi haderejük" és a „szárazföldi haderőtartalékuk".[189] A *szó szoros értelmében* a Varsói Szerződés 13,9 millió embere (6,4 millió „főerő" és 7,5 millió tartalékos) nem lényegesen nagyobb, mint a NATO 11,9 millió embere (5 millió „főerő" és 6,8 millió tartalékos); különösen azért, mert a Varsói Szerződés totális erejének nagy része III. kategóriájú egységekből és a Vörös Hadsereg tartalékos erejéből áll. A Varsói Szerződés fölénye még a kritikus központi fronton sem túlságosan vigasztaló, ahol a NATO-erőket nagymértékben felülmúlja a szovjet páncélos- és motorizált hadosztályok nagy tömege – különösen ha arra gondolunk, milyen nehéz lenne egy gyors, offenzív és „manőverező háborút" folytatni Észak-Németország sűrűn lakott területén, és hogy a Szovjetunió 52 000 harckocsijából mennyi az elavult T–54-es. Ha feltesszük, hogy a NATO-nak elegendő lőszer-,

* Túlságosan könnyű például kijelenteni, hogy a Varsói Szerződés fölénye óriási, ha beleszámítjuk a Szovjetunió teljes fegyveres erejét, a kínai határon állomásozó hadosztályokkal együtt, ugyanakkor nem számítjuk például Franciaországét.

üzemanyag- és fegyvertartaléka van, akkor az 1950-es évekhez viszonyítva bizonyosan sokkal nagyobb esélyei lennének arra, hogy útját állja egy hagyományos szovjet offenzívának.[190]

Mindkét katonai szövetség esetében számolnunk kell az integritás, valamint az összetartó erő kiszámíthatatlanságával. Tagadhatatlanok a NATO gyengeségei is: a „közteherviselésről" szóló gyakori transzatlanti vitától kezdve addig a cseles kérdésig, hogy a nukleáris rakétákat csak kormányközi konzultáció *után* szabad-e kilőni. Szintén időről időre visszatérő aggodalomra adnak okot azok a semleges és NATO-ellenes érzések, amelyek a centrumtól balra álló pártok soraiban figyelhetők meg, Nyugat-Németországtól és Nagy-Britanniától Spanyolországig és Görögországig.[191] És ha valaha a jövőben sor kerülne a Varsói Szerződés nyugati határán fekvő országok „finnesítésére" (különösen Nyugat-Németországéra), az komoly *stratégiai nyereség lenne*, és nagy gazdasági könnyebbséget is jelentene a Szovjetunió számára. De ha *elméletileg* még meg is valósulhatna mindez, egyáltalán nem lenne összehasonlítható Moszkva kelet-európai „birodalmának" megbízhatóságával kapcsolatos aggodalmaival. A „Szolidaritás" hatalmas népszerűsége Lengyelországban; az a nyilvánvaló keletnémet szándék, hogy javítsák a Bonnhoz fűződő kapcsolataikat; a magyarok „begyűrűző kapitalizmusa" és a nemcsak Lengyelországot és Romániát, hanem az egész Kelet-Európát sújtó gazdasági csapások rendkívüli problémák elé állítják a szovjet vezetést. Ezek nem olyan kérdések, amelyeket meg lehetne oldani a Vörös Hadsereg bevetésével, és az sem valószínű, hogy a „tudományos szocializmus" kielégítő választ adhatna a kelet-európaiaknak. A Kreml utóbbi időben tapasztalható, a modernizálást és a marxista gazdasági- és társadalompolitika felülvizsgálatát emlegető retorikája ellenére sem tűnik úgy, hogy a Szovjetunió fel akarná adni a Kelet-Európa feletti uralmat. De a politikai elégedetlenség és a gazdasági feszültségek különböző jelei egyre inkább kérdésessé teszik a Varsói Szerződés *nem orosz* hadseregeinek megbízhatóságát.[192] A lengyel fegyveres erőket például aligha lehet a Szerződés támaszának tekinteni, ennek éppen az ellentéte igaz, mivel nekik – és a rendkívül fontos lengyel köz- és vasúti hálózatnak – inkább a Vörös Hadsereg intenzív felügyeletére volna szükségük egy háború esetén.[193] Ehhez hasonlóan, elég nehéz elképzelni, hogy a cseh és magyar hadsereg Moszkva parancsára lelkesen támadná meg a NATO-állásokat. Még a Szovjetunió szövetségesei közül a legütőképesebb és legmodernizáltabb keletnémet hadsereg is rossz néven venne egy nyugati irányú támadásra szóló parancsot. Igaz, hogy a Varsói Szerződés erőinek nagy része (négyötöde) orosz, és hogy a szovjet hadosztályok lennének a Nyugattal folytatott hagyományos háború valódi támadó ékei, de ugyancsak tekintélyes feladatot róna a Vörös Hadsereg parancsnokaira, ha egyidejűleg kellene háborúzniuk, és szemmel tartaniuk egymillió vagy még annál is több nem túl hatékony kelet-európai katonát, akik emellett meglehetősen megbízhatatlanok is.[194] Annak a távoli lehetősége, hogy a NATO például Csehszlovákia elleni támadással válaszolhat a Varsói Szerződés támadására,[195] csak növelheti azt a nyugtalanságot, amely valószínűleg ugyanannyira politikai, mint katonai természetű.

Az 1960-as évek eleje óta a szovjet stratégáknak ráadásul azzal az ennél még riasztóbb problémával kell megküzdeniük, hogy a NATO-val is *és* Kínával is nagyarányú konfliktusba keveredhetnek. Ha ezekre egy időben kerülne sor, akkor igen csekély lehetőség maradna arra, hogy az erősítést az egyik frontról a másikra irányítsák át; de ha a háborút csak egy fronton vívná is, a Kremlnek ugyancsak óvakodnia kellene attól, hogy hadosztályokat vonjon el egy olyan régióból, amely semlegesnek deklarálta ugyan magát, de nagy fegyveres erőt képviselő potenciális ellenség a határ mentén. A Szovjetuniónak kb. 50 hadosztályt és 13 000 harckocsit kell készenlétben tartania egy esetleges kínai–szovjet összecsapás esetére, és habár a szovjet erők modernebbek és mobilisabbak, mint a kínaiak, nehéz megjósolni, hogyan arathatnának döntő győzelmet – egy hosszan tartó megszállásról ne is beszéljünk – négyszer akkora létszámú ellenség felett.[196] Mindez szükségképpen feltételezi, hogy a háború hagyományos marad (ami persze a Kína szétzúzásáról szóló szovjet utalások fényében tökéletesen téves feltevés is lehet); de ha *valóban* sor kerülne egy szovjet–kínai katonai összecsapásra, akkor a szovjet stratégáknak valóban el kellene azon tűnődniük, hogy melyikük maradna rosszabb helyzetben a még mindig semleges, de nagyon kritikus Nyugattal szemben. A NATO elleni nukleáris vagy nagyarányú hagyományos háború esetén a Szovjetuniónak nagyon meg kellene fontolnia, hogyan reagáljon a kínai nyomásra meggyengült pozíciójában.[197]

Bár (a NATO-tól eltekintve) Kína okozza a legnagyobb aggodalmat a szovjet stratégáknak – már puszta mérete miatt is –, nem nehéz elképzelni az egész ázsiai „szárny" miatti szovjet aggodalmakat. A legtágabb geopolitikai értelemben úgy tűnik, mintha most megtorpanna a moszkovita-orosz politika ősrégi irányzata, a szívós ázsiai területi terjeszkedés. Kína újraéledése, India függetlensége (és növekvő ereje), Japán gazdasági újjászületése – nem szólva sok kisebb ázsiai állam határozott fellépéséről – bizonyára eloszlatták azokat a XIX. századi félelmeket, hogy a Szovjetunió fokozatosan uralma alá hajtja az egész kontinenst. (Manapság magától e gondolattól is megrémülne a szovjet tábornoki kar.) Kétségtelen persze, hogy ez azért nem akadályozza Moszkvát abban, hogy mellékes előnyökre tegyen szert, mint például Afganisztánban; de ennek a konfliktusnak az elhúzódása és a világ más pontjain emiatt kialakult ellenséges hangulat csupán azt igazolja, hogy katonailag és politikailag kiszámíthatatlanul sokba kerülne a szovjet terület további növelése. Az „ázsiai küldetésről" szóló, múlt századbeli, magabiztos orosz kijelentésekkel ellentétben a Kreml vezetőinek most amiatt kell aggódniuk, hogy a Közép-Kelet felől átszivárog határaikon a mohamedán fundamentalizmus; nem szűnt meg a kínai fenyegetés, és az afganisztáni, koreai és vietnami komplikációk is tovább nehezítik a helyzetet. Akárhány hadosztály állomásozik is Ázsiában, valószínűleg soha nem lehet elegendő ahhoz, hogy „biztonságot" nyújtson ilyen hatalmas határvonal mentén; különösen azért nem, mert a transzszibériai vasútvonalat még mindig rendkívül könnyen tönkreteheti egy ellenséges rakétatámadás, ami viszont irtózatos következményekkel járna a Távol-Keleten állomásozó szovjet erőkre.[198]

A szovjet rendszer hagyományosan igen nagy súlyt helyez az ország területi biztonságára, és ezért aligha meglepő, hogy viszonylag sokkal kisebb jelentőségűek a tengeri és a külföldön állomásozó szovjet erők. Nem akarjuk tagadni a Vörös Hadsereg haditengerészetének rendkívüli fejlődését az utóbbi negyedszázad alatt, sem az új és még erősebb tengeralattjárók, felszíni járművek vagy a most tervezett kísérleti anyahajók széles körének jelentőségét. Nem becsüljük le a szovjet kereskedelmi és halászflotta gyarapodását és fontos stratégiai szerepét sem.[199] De a szovjet tengeri erők még csak meg sem közelítik az Egyesült Államok haditengerészetének ütőképességét. Ha nem a két szuperhatalom, hanem a két *szövetségi rendszer* flottáját hasonlítjuk össze, igen nagy lesz a különbség, ha hozzászámítjuk a többi NATO-tagország haditengerészetét is.

48. TÁBLÁZAT **A NATO és a Varsói Szerződés tagállamainak tengeri ereje**[200]

	Varsói Szerződés			*NATO*		
	nem szovjet	*SZU*	*Össz.*	*Össz.*	*USA*	*nem USA*
Atommeghajtású tengeralattjáró	–	105	105	97	85	12
Dízel-meghajtású tengeralattjáró	6	168	174	137	5	132
Nagyobb hadihajó	3	184	187	376	149	227
Tengerészeti légierő	52	755	807	2533	2250	283

„Még ha Kínát ki is zárjuk, a nyugati szövetségeseknek kétszer annyi nagy hadihajójuk, háromszor akkora tengeri légierejük és gyakorlatilag ugyanannyi tengeralattjárójuk van, mint a Varsói Szerződésnek", mint azt a *48. táblázat* is mutatja. A Varsói Szerződés nagy hadihajói és tengeralattjárói közül sok elmúlt már húszéves, ezek kevésbé képesek az ellenséges tengeralattjárók felderítésére, és a Vörös Hadsereg haditengerészetének 75%-a sorozott katona (ellentétben a Nyugat továbbszolgáló hivatásosaival), így nem túlságosan valószínű, hogy a Szovjetunió a közeljövőben sikerrel pályázhat a „tenger feletti uralomra".[201]

Amennyiben a szovjet hadiflotta újabb és nagyobb hadihajóit valóban arra szánják, hogy „tengeri erődöt" alakítsanak ki például a Barents-tengeren azért, hogy a nukleáris rakétahordozó tengeralattjárókat megvédjék a szövetséges támadástól – vagyis, ha a szovjet flottát legfőképpen az ország *stratégiai elrettentő eszközeinek* tenger felőli védelmére szánják[202] –, akkor teljesen világos, hogy ez nem biztosít elegendő erőfölényt (nem számolva a régebbi típusú tengeralattjárókkal) a NATO tengeri utánpótlásának és flottamanővereinek megakadályozására. Ezt kiegészítve azt mondhatjuk, hogy kevés kilátás van arra, hogy a Szovjetunió segítséget nyújthatna szétszórt külföldi támaszpontjainak és ott állomásozó csapatainak, ha nagyobb konfliktusra kerülne sor a Nyugattal. Amikor a Szovjetunió

benyomult a harmadik világba, ennek óriási sajtóvisszhangja volt, de valójában nagyon csekély szovjet erő állomásozik külföldön (Kelet-Európán és Afganisztánon kívül); legfontosabb támaszpontjai Vietnamban, Etiópiában, Dél-Jemenben és Kubában vannak, s ezek óriási közvetlen anyagi támogatást igényelnek, amit – a jelek szerint – a Szovjetunión belül is egyre inkább elleneznek. Lehetséges, hogy a Szovjetunió, mivel maga is ráébredt, hogy mennyire sebezhető a transzszibériai vasútvonal, ha Kína is részt vesz egy esetleges háborúban, most módszeresen a tengeri utánpótlási vonal kialakításán fáradozik, amely az Indiai-óceánon keresztül vezetne el a távol-keleti területekig. Azonban a dolgok jelenlegi állása szerint ez az útvonal nagyon bizonytalannak tűnik. Nemcsak hogy a szovjet befolyási övezetek nem mérhetők össze az amerikai (plusz angol és francia) támaszpontok, csapatok és külföldi flották világszerte állomásozó tömegével, de a már meglévő kevés szovjet pozíció is igen nagy nyugati nyomásnak van kitéve háború esetén. Ha az egyenletbe Kínát, Japánt és bizonyos kisebb, nyugatbarát országokat is beveszszük, még kiegyensúlyozottabb lesz a kép. A Szovjetunió erőszakos kizárása a harmadik világbeli országokból semmiképpen sem jelentene túl nagy gazdasági csapást – hiszen kereskedelme, befektetései és kölcsönei elenyészőek a Nyugatéhoz képest[203] –, ez pedig erősen megkérdőjelezi a Szovjetunió világhatalmi státusát.

Lehet, hogy az előbbiekben felnagyítottuk a Szovjetunió ellen szóló érveket, de érdemes megjegyezni, hogy saját stratégái is egyértelműen a „legrosszabb eshetőségeket" elemzik, és a leszerelési tárgyalások résztvevői is mindig a puszta *erőegyensúlyőség* ellen szólnak, és azzal érvelnek, hogy a Szovjetuniónak „biztonsági ütközőzónára" van szüksége ahhoz, hogy Kínával szemben biztosítsa magát és hatalmas kiterjedésű határvonalát. Bármely, Szovjetunión kívüli, realista szemlélő szerint már most is több mint elegendő az ereje ahhoz, hogy garantálja biztonságát, és Moszkva kitartó ragaszkodása, hogy újabb és újabb fegyverrendszereket építsen ki, mindenkiben nyugtalanságot kelt. A Kreml döntéshozói szemében – akik az államhatalom militarista és gyakran paranoid hagyományának örökösei – a Szovjetunió omladozó határokkal van körülvéve: Kelet-Európában, a Közép-Kelet „északi peremén" és a Kínával közös hosszú határa mentén, és bár igen sok szovjet hadosztályt és repülőszázadot toltak előre a határok stabilizálására, a kívánt sebezhetetlenséget mégsem érték el. Attól is óvakodnak azonban, hogy kivonuljanak Kelet-Európából, vagy határengedményeket tegyenek Kínának; nemcsak a helyi következmények miatt, hanem mert ezeket a lépéseket úgy is fel lehet fogni, mint Moszkva gyengülésének jelét. Miközben a Kreml az ország kiterjedt szárazföldi határait érintő *területi* biztosítás hagyományos problémáival foglalkozik, meg kell próbálnia lépést tartani az Egyesült Államokkal a rakétatechnika, a műholdtámaszpontú fegyverek, az űrkutatás stb. terén, így a Szovjetunió – vagy jobban mondva, a Szovjetunió marxista rendszere – minőségi és mennyiségi próbának van kitéve a világhatalmi játszmában, és esélyei nem túl rózsásak.

De az esélyek (vagy „erőviszonyok") természetesen jobbak lennének, ha egészségesebb lenne a gazdaság, ami visszavezet a Szovjetunió régi problémájához. A gazdasági háttér lényeges a szovjet hadseregnek: a gazdaság látja el őket fegyverrel és jövedelemmel, és megértik azt is, mekkora a gazdaság jelentősége egy nagyhatal-

mak közötti hosszúra nyúló koalíciós háború végkifejlete szempontjából. Igaz *lehet* – a *Szovjet Katonai Enciklopédia* is elismerte 1979-ben–, hogy egy globális koalíciós háború rövid lenne, különösen, ha bevetnék az atomfegyvert. „Ha azonban számításba vesszük a hadviselő államok lehetséges szövetségeinek potenciálját, nem zárhatjuk ki azt sem, hogy a háború esetleg mégis elhúzódhat.[204] De ha egy ilyen háború „elhúzódik", akkor a hangsúly ismét a gazdasági állóképességre kerül, ugyanúgy, mint a múltbéli nagy koalíciós háborúk esetében. E feltételezés ismeretében nem éppen vigasztaló a szovjet vezetés számára, hogy országuk részesedése a világ bruttó nemzeti termékéből csupán 12 vagy 13% (vagy kb. 17%, ha *pluszként* ideszámítjuk a Varsói Szerződés tagállamait); és ez nemcsak nagyságrendben marad el messze az Egyesült Államokétól vagy Nyugat-Európáétól, de Japán is megelőzi, és ha ugyanígy folytatódnak a hosszú távú növekedési tendenciák, akkor harminc év múlva Kína is meg fogja közelíteni. Lehet, hogy hihetetlennek hangzik ez a jóslat, de érdemes felidézni az *Economist* hűvös megfigyelését, mely szerint 1913-ban a „cári Oroszországban egy ember egy óra alatt három és félszer annyi valódi terméket állított elő, mint Japánban, a közel 70 évnyi szocializmus alatt mindjobban lemaradt, és jelenleg csupán mintegy egynegyedét termeli a japán átlagnak".[205] Akárhogyan értékeljük is a Szovjetunió pillanatnyi katonai erejét, az a kilátás, hogy a XXII. század elejére a világ nagy termelési központjai között csupán a negyedik vagy ötödik helyet foglalhatja el, a hatalmi pozíció hosszú távú kilátásai szempontjából aggodalomra kell hogy késztesse a szovjet vezetést.

Ez *nem* azt jelenti, hogy a Szovjetunió közel áll az összeomláshoz, de azt sem, hogy az ország földöntúli hatalommal rendelkezik. *Azt* viszont igen, hogy nehéz választások előtt áll. Egy szovjetológus ezt így fogalmazta meg: „Az ágyú, vaj és növekedés politikája – ami a Brezsnyev-korszak politikai sarkköve volt – már nem folytatható ... a Szovjetunió még az optimistább forgatókönyvek szerint is ... az 1960-as és 1970-es években tapasztaltaknál sokkal súlyosabb gazdasági csapással fog szembekerülni."[206] A szovjet gazdaság javítását szolgáló erőfeszítések és buzdítások várhatóan erősödni fognak. De mivel a legkevésbé sem valószínű, hogy egy akármilyen energikus moszkvai rezsim is felhagyna a „tudományos szocializmus" elveivel azért, hogy fellendítse a gazdaságot vagy drasztikusan csökkentse a védelmi kiadásokat, amellyel a szovjet állam katonai erejét gyöngítené, ezért nem túl nagy annak az esélye, hogy megoldja az ellentmondásokat. Hatalmas katonai ereje *nélkül* keveset számít a világban, katonai erejével *együtt* viszont másokban kelt fenyegetettséget, és *rontja* saját gazdasági kilátásait. Félelmetes dilemma ez.[207]

Ez az öröm aligha lesz üröm nélküli a Nyugat számára, hiszen a szovjet állam tulajdonságainak vagy hagyományainak egyike sem sugallja azt, hogy birodalmának hanyatlását valaha is elegánsan elfogadná. Végigtekintve a történelmen, egyetlen túlnövekedett, soknemzetiségű birodalom – az ottomán, a spanyol, a napóleoni, a brit – sem tért vissza saját etnikai magjához mindaddig, amíg le nem győzték valamilyen nagyhatalmi háborúban, vagy amíg (mint az angolok esetében 1945 után) annyira el nem gyengítette egy háború, hogy politikailag már nem tudta elkerülni a birodalmi visszavonulást. Azoknak, akik most a Szovjetunió jelenlegi

nehézségein örvendeznek, vagy akik alig várják a birodalom összeomlását, nem ártana emlékezniük arra, hogy ezekért az átalakulásokért általában igen nagy árat kell fizetni, és hogy egy ilyen folyamat nem mindig látható előre.

Az Egyesült Államok: a „legnagyobb hatalom" relatív hanyatlásának problémája

Két lényeges különbség miatt érdemes észben tartani a Szovjetunió előtt álló nehézségeket, ha az Egyesült Államok jelenlegi és jövőbeli körülményeit elemezzük. Az első az, hogy noha azt állíthatjuk, hogy Amerikának a világ fölötti hatalomból kivett része *viszonylag* gyorsabban csökken, mint a Szovjetunióé, problémái azonban feltehetően közel sem akkorák, mint szovjet riválisáé. Sőt, *abszolút* ereje (különösen az ipar és a technológia terén) még mindig sokkal nagyobb, mint a Szovjetunióé. A második különbségpedig az, hogy a strukturálatlan amerikai *laissez faire* társadalom (amely azonban nem mentes a gyengeségektől) valószínűleg jobb eséllyel alkalmazkodik a változó körülményekhez, mint egy merev és *dirigista* hatalom. Mindez persze nagy mértékben függ attól, hogy a nemzet vezetése képes-e megérteni a napjainkban zajló jelentős folyamatokat, és egyaránt felismeri-e az Egyesült Államok helyzetének erős és gyenge pontjait is, miközben megpróbál alkalmazkodni a környezet változásaihoz.

Bár az Egyesült Államok jelenleg gazdaságilag, sőt talán katonailag is önálló kategóriát alkot, mégis szembesülnie kell két rendkívüli horderejű problémával, amelyek minden olyan világhatalom *élettartalmát* megkérdőjelezik, amely „a legelső" szerepét játssza: meg tudja-e őrizni a katonai-stratégiai szférában az ésszerű egyensúlyt a nemzet felismert védelmi szükségletei és azon eszközök között, amelyek a neki elkötelezettek megtartását szolgálják, illetve, ehhez szorosan kapcsolódva: megmentheti-e a viszonylagos eróziótól hatalmas technológiai és gazdasági bázisait a világtermelés állandóan változó arányainak közepette. Nehezebb lesz az amerikai képességek próbája, mert – éppúgy, mint 1600 körül a Spanyol Birodalom vagy 1900 körül a Brit Birodalom – a stratégiai elkötelezettségek roppant garmadáját örökölte, amelyeket évtizedekkel korábban teremtettek meg, amikor még a nemzet politikai, gazdasági és katonai képességei a világ ügyeinek befolyásolására biztosítottabbnak látszottak. Ennek következtében az Egyesült Államokat fenyegető veszély nagyon is ismerős a korábbi nagyhatalmak tündöklésével és bukásával foglalkozó történészek számára. Ezt a veszélyt, durván, „birodalmi túlterjeszkedésnek" nevezhetjük, vagyis a washingtoni döntéshozóknak azzal a kínos és makacs ténnyel kell szembenézniük, hogy az Egyesült Államoknak jelenleg szerte a világon sokkal több érdekeltsége és kötelezettsége van, mint amennyinek az ország, erejét tekintve, egyidejűleg eleget tudna tenni.

A stratégiai túlterjeszkedés problémáival viaskodó, régebbi nagyhatalmakhoz képest az Egyesült Államoknak még egy problémával, a nukleáris megsemmisülés lehetőségével is szembe kell néznie – és ez a tény, sokak meglátása szerint, a

nemzetközi hatalmi politika egész rendszerét megváltoztatja. Ha valóban sor kerülne egy nagyarányú nukleáris összecsapásra, akkor az Egyesült Államok „kilátásait" érintő megfontolások egészen az értelmetlenség határáig problematikussá válnak – még akkor is, ha a helyzethez az is hozzátartoznék, hogy Amerika pozíciója (védelmi rendszere és földrajzi mérete következtében) sokkal kedvezőbb, mint mondjuk Franciaországé vagy Japáné egy ilyen konfliktus esetén. Másrészt viszont az 1945 utáni fegyverkezési verseny története arra utal, hogy a Nyugatot és Keletet egyaránt fenyegető atomfegyver kölcsönösen bevethetetlennek tetszik, s ez a legfőbb oka annak, hogy az egyes hatalmak továbbra is növelik a *hagyományos* erőkre fordított kiadásaikat. De ha fennáll annak a lehetősége, hogy a nagyobb államok egyszer hagyományos háborúba bonyolódnak (akár helyi, akár nagyobb méretekben), akkor sokkal nyilvánvalóbbá válik a mai Egyesült Államok és az egykori Spanyol Birodalom vagy az Edward kori Anglia stratégiai körülményeinek hasonlósága. A hanyatló „legelső hatalomnak" egyik esetben sem annyira a saját anyaföldjének biztonságát veszélyeztető fenyegetéssel kellett szembenéznie (az Egyesült Államok esetében igen valószínűtlen az a lehetőség, hogy egy megszálló hadsereg elfoglalná), hanem a nemzet külföldi érdekeit érintő fenyegetéssel – hiszen az érdekek oly széles körűek, hogy nehéz volna mindegyiket egyszerre megvédeni, de ugyanilyen nehéz volna bármelyiket is további kockázat nélkül feladni.

Helyénvaló azonban megjegyeznünk, hogy az Egyesült Államok minden egyes vállalkozásba nagyon elfogadható (és gyakran nagyon nyomós) ok miatt fogott annak idején, a legtöbb esetben nem is csökkent az amerikai jelenlét jogosultsága, és a Föld bizonyos régióiban az Egyesült Államok érdekei most fontosabbnak látszanak a washingtoni döntéshozók szemében, mint néhány évtizeddel ezelőtt.

Megállapíthatjuk tehát, hogy ez feltétlenül igaz a közép-keleti amerikai elkötelezettségekre. Olyan térség ez, a nyugati Marokkótól a keleti Afganisztánig, ahol az Egyesült Államoknak annyi konfliktussal és problémával kell szembenéznie, amelynek puszta felsorolásától is (egy megfigyelő szerint) „eláll a lélegzetünk".[208] Ez a térség a világ olajtartalékainak legfőbb lelőhelye, és igen nagy az esély (legalábbis a térkép szerint) a szovjet előrenyomulásra. Éppen ezért egy jól szervezett, erőteljes hazai lobby nyomást gyakorol annak érdekében, hogy rendíthetetlenül támogassanak egy elszigetelt, de katonailag hatékony államot, Izraelt. Ebben a térségben az általában nyugatbarát arab államok (Egyiptom, Szaud-Arábia, Jordánia, az öböl-parti emirátusok) a saját mohamedán fundamentalistáik és Líbia külső fenyegetésének nyomása alatt élnek, és minden egyes arab állam saját rivalizálásaik ellenére is ellenzi Izrael palesztinokkal szembeni politikáját. Ez teszi a régiót oly fontossá az Egyesült Államok számára, amely ugyanakkor idegenkedik bármiféle egyszerű politikai megoldástól. Ráadásul olyan térsége ez a Földnek, amely – legalábbis néhány országa – a leggyakrabban folyamodik a háború eszközéhez. Végül pedig itt található az egyetlen olyan terület – Afganisztán –, amelyet a Szovjetunió fegyveres erővel akar elfoglalni. Ennélfogva aligha meglepő, hogy a Közép-Keletet az amerikaiaknak állandóan szemmel kell tartaniuk, mégpedig mind katonai, mind diplomáciai szempontból. De az 1979-es iráni bukás emléke,

a rossz emlékű 1983-as libanoni vállalkozás, az antagonizmusok diplomáciai zűrzavara (mert miként is lehetne Szaud-Arábiának segíteni anélkül, hogy ezzel Izraelt ne hergelnék), *és* az Egyesült Államok népszerűtlensége az arab tömegek körében mind rendkívüli mértékben megnehezíti, hogy az amerikai kormányzat koherens, hosszú távú politikát folytasson a Közép-Keleten.

Latin-Amerikában is egyre több kihívás éri az Egyesült Államok nemzeti érdekeit. Ha valaha is kitörne egy nagyarányú nemzetközi adósságválság a világon, amely óriási csapást mérne a világméretű hitelrendszerre és különösen az Egyesült Államok bankjaira, akkor ez feltehetően ebben a régióban kezdődne. Latin-Amerika gazdasági gondjai mindenesetre nemcsak számos kiváló amerikai bankház hitelkamatait szorították le, hanem ahhoz is hozzájárultak, hogy lényegesen csökkenjen az ebbe a régióba irányuló amerikai áruexport. Itt, csakúgy, mint Kelet-Ázsiában, óriási gondokat okoz az a veszély, hogy a világ fejlett és gazdag országai folyamatosan emelik az importált, alacsony munkabérköltséggel dolgozó iparágakból származó termékek vámjait, és külföldi segélyprogramjaikban is egyre kevésbé nagyvonalúak. Mindezt bonyolítja az a tény, hogy Latin-Amerika gazdasági és szociális szempontból is meglehetősen gyorsan változott az elmúlt néhány évtizedben;[209] ugyanakkor a demográfiai robbanás minden eddiginél jobban igénybe veszi a rendelkezésre álló forrásokat és számos országban a régebbi konzervatív kormányzati struktúrákat is. Ez vezetett a széles alapokon nyugvó társadalmi és alkotmányos reformmozgalmakhoz, vagy kimondottan „forradalmakhoz", amelyek Kuba és Nicaragua jelenlegi radikális rendszereinek hatására-ösztökélésére jöttek létre. Ezek a mozgalmak viszont konzervatív visszahatást idéztek elő: a reakciós kormányok annak szükségességét hirdették, hogy a hazai kommunizmusnak még az írmagját is ki kell irtani, és a cél elérése érdekében az Egyesült Államokhoz folyamodtak. Ezek a társadalmi és politikai repedések gyakran állították nehéz választás elé az Egyesült Államokat: vagy a demokratikus jogokat mozdítja elő Latin-Amerikában, vagy a marxizmus legyőzésén munkálkodik. Az Egyesült Államok annak végiggondolására is rákényszerült, hogy céljait elérheti-e pusztán politikai és gazdasági eszközökkel, vagy kénytelen *katonai* eszközökhöz folyamodni (mint például Grenada esetében).

A legaggasztóbb helyzet azonban éppen az Egyesült Államok déli határánál tapasztalható, ezzel összehasonlítva a lengyel „válság" veszélyessége a Szovjetunióra egészen jelentéktelennek látszik. A világban nincs ahhoz fogható helyzet, mint amely jelenleg Mexikó és az Egyesült Államok viszonyát jellemzi. Mexikó a gazdasági csőd és fizetésképtelenség szélén áll, belső gazdasági válságának következtében évente százezrek szivárognak át északra, és az Egyesült Államokkal folytatott legvirágzóbb kereskedelmi tevékenysége egyre inkább kimerül a kemény drogok megállíthatatlan áramlásában, a határ pedig az efféle kereskedelem számára még mindig könnyűszerrel átjárható.[210]

Bár az amerikai érdekeket érintő kelet-ázsiai kihívások távolabbiak, ettől még nem csökken e hatalmas terület jelentősége. A világ népességének legnagyobb része itt él; az amerikai kereskedelem legnagyobb hányada a „Csendes-óceán peremén" fekvő országokba irányul, és a világ jövendőbeli nagyhatalmai közül kettő, Kína

és Japán is itt fekszik, de közvetlen és (Vietnamon keresztül) közvetett módon a Szovjetunió is jelen van. S akkor még nem is szóltunk a nemrég iparosodott ázsiai országokról, ezekről a törékeny kvázi-demokráciákról, amelyek egyrészt gyorsan magukévá tették a kapitalizmus *laissez faire* életfelfogását, másrészt a textiltől az elektronikáig mindenben az amerikai iparcikkek ára alatt kínálják portékáikat. Emellett itt, Kelet-Ázsiában igen jelentős az amerikai katonai elkötelezettség, amely még – többnyire – a hidegháború kezdeti szakaszában alakult így.

Már a kötelezettségek puszta felsorolása is jelzi a régióbeli amerikai érdekeltségek széles körét. Az USA védelmi minisztériuma néhány évvel ezelőtt megpróbált egy rövid összefoglalót készíteni a kelet-ázsiai amerikai érdekeltségekről, de paradox módon éppen e lista szűkszavúsága mutatott rá a stratégiai elkötelezettségek határtalanul széles körére:

> Kelet-Ázsia és a Csendes-óceán jelentőségét az Egyesült Államok számára a Japánnal, Koreával és a Fülöp-szigetekkel kötött kétoldalú szerződések bizonyítják: a manilai szerződés, amelyben Thaiföld is csatlakozott a szerződött partnereinkhez, valamint Ausztráliával és Új-Zélanddal kötött szerződésünk, az ANZUS paktum. Tovább növeli ezt a szárazföldi és légierők koreai és japán jelenléte, továbbá a hetedik flotta állomásoztatása a Csendes-óceán nyugati részén. Legfőbb regionális céljaink barátainkkal és szövetségeseinkkel egyetértésben a következők:
>
> Fenn kívánjuk tartani alapvető fontosságú tengeri útvonalaink és az Egyesült Államok érdekeinek biztonságát a térségben, amiként azt a képességünket is, hogy teljesítjük szerződésben vállalt kötelezettségeinket a Csendes-óceánon és Kelet-Ázsiában; meg kívánjuk akadályozni a Szovjetuniót, Észak-Koreát és Vietnamot abban, hogy beleavatkozzanak mások ügyeibe; tartós stratégiai kapcsolatot kívánunk kiépíteni a Kínai Népköztársasággal; és támogatni kívánjuk a baráti országok stabilitását és függetlenségét.[211]

Ez az óvatosan kiválasztott szöveg óhatatlanul megkerül számos rendkívül kényes politikai és stratégiai kérdést: példának okáért azt, hogyan lehet baráti kapcsolatokat kiépíteni a Kínai Népköztársasággal anélkül, hogy magára hagynák Tajvant; hogyan lehet a „baráti országok stabilitását és függetlenségét támogatni" úgy, hogy közben meg kell próbálniuk csökkenteni az amerikai piacra irányuló exportjuk áramlását; hogyan lehet rábírni Japánt arra, hogy nagyobb részt vállaljon a Csendes-óceán nyugati részének védelméből, s mindezt anélkül, hogy ezzel megriasztaná szomszédait; hogyan lehet a Fülöp-szigeteken USA-támaszpontokat fenntartani úgy, hogy a helyi lakosokból ne váltsanak ki ellenérzést; hogyan lehetne Dél-Koreában csökkenteni az amerikai katonai jelenlétet anélkül, hogy Észak-Korea ezt ne tekintse a gyengeség jelének...

A katonai felvonulásból ítélve Amerika számára ennél is több forog kockán Nyugat-Európában, amelynek védelme minden másnál inkább az amerikai szárazföldi hadsereg, illetve a légierő és a tengerészet stratégiájának középpontjában áll. Bizonyos titkos számítások szerint az amerikai általános haderő 50–60%-a találha-

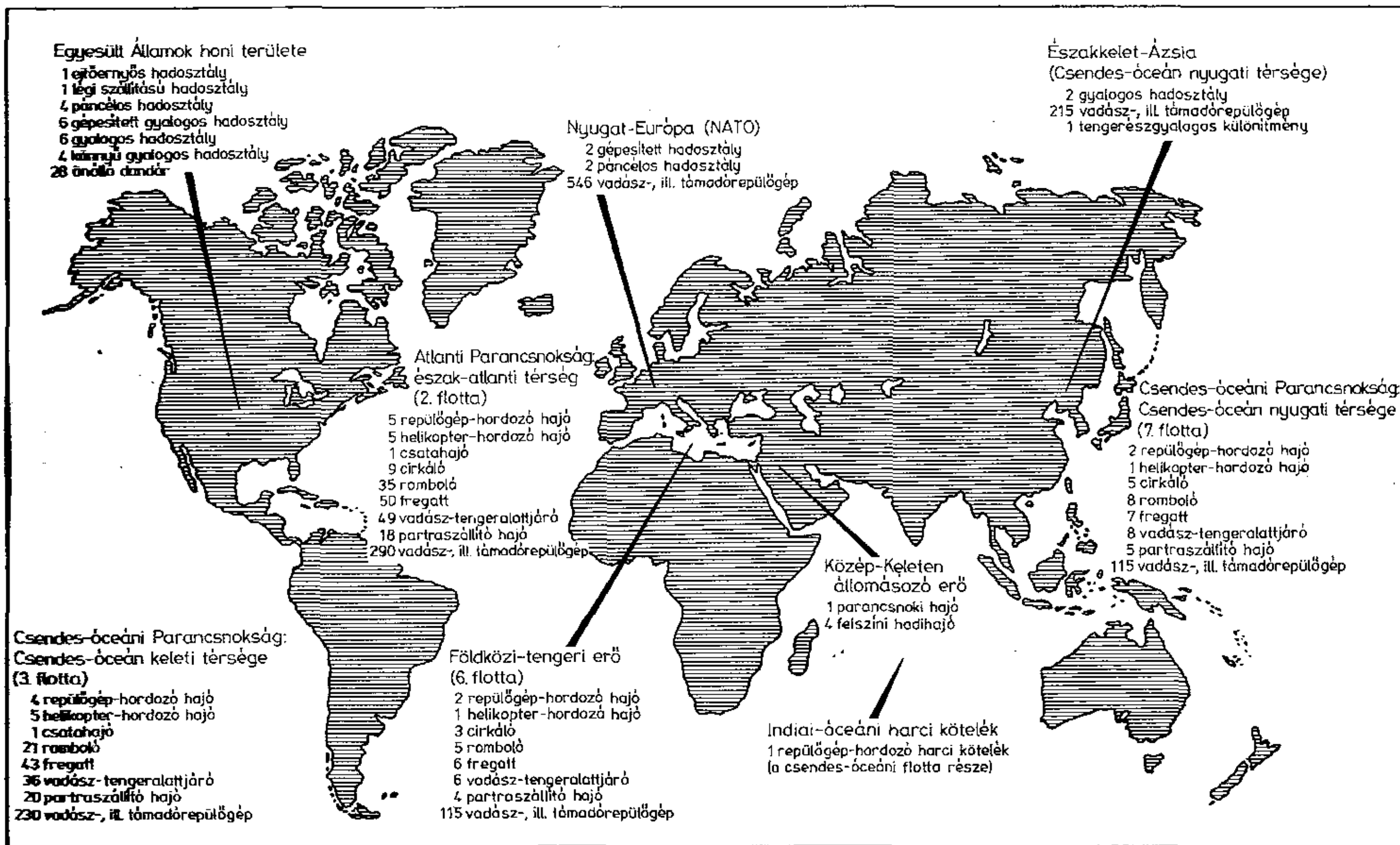
tó a NATO-ban, egy olyan szervezetben, amelyben (mint azt a bírálók állandóan hangsúlyozzák) a többi tag az ország GNP-jének lényegesen kisebb százalékával vállal részt a védelmi kiadásokból, mint Amerika – noha Európa összlakossága és jövedelme nagyobb, mint az USA-é.[212] Nem ezen a helyen kell elismételnünk a „közteherviselésről" folytatott vitában felhozott európai ellenérveket (például azt a társadalmi árat, amelyet Franciaország és Nyugat-Németország fizet a sorozás fenntartásáért), és nem itt kell kifejtenünk azt a gondolatot sem, hogy ha esetleg sor kerülne Nyugat-Európa „finnesítésére", akkor az Egyesült Államok valószínűleg még a jelenleginél is többet költene védelemre.[213] Amerikai stratégiai perspektívából nézve megkerülhetetlen tény, hogy ez a térség a szovjet nyomás miatt mindig is sebezhetőbb volt, mint például Japán – részben, mert *nem* sziget, részben, mert a Szovjetunió az európai szárazföldi határ másik oldalán összpontosította szárazföldi és légierejének legnagyobb részét, lényegesen többet, mint amennyit a belbiztonsági érdekek és a józan ész igényelne. Lehet, hogy ettől még nincs meg a Szovjetuniónak a megfelelő hadi kapacitása Nyugat-Európa lerohanására, de ez nem az a helyzet, amelyben bölcs dolog volna egyoldalúan visszavonni jelentős amerikai szárazföldi és légierőket. Már a puszta lehetőség is, hogy a világ ipari termelésének legnagyobb koncentrációja *esetleg* szovjet röppályára kerül, elég ahhoz, hogy meggyőzze a Pentagont: „Nyugat-Európa biztonsága különös jelentőségű az Egyesült Államok biztonsága szempontjából."[214]

De stratégiai szempontból bármilyen logikusnak látszik is az Európa iránti amerikai elkötelezettség, ez még nem nyújt biztosítékot azok ellen a katonai és politikai komplikációk ellen, amelyek a transzatlanti nézetkülönbségekhez vezettek. Bár a NATO-szövetség egy szinten közel hozza egymáshoz az Egyesült Államokat és Nyugat-Európát, a Közös Piac – Japánhoz hasonlóan – gazdasági szempontból versenytárs, különösen a mezőgazdasági termékek szűkülő piacán. Még ennél is fontosabb, hogy miközben a *hivatalos* európai politika mindig hangsúlyozta az „amerikai nukleáris védőernyő" fontosságát, addig a közvélemény széles rétegeit nyugtalanítják az európai földön tartott amerikai fegyverek (cirkálórakéták, Pershing II rakéták, rakétahordozó tengeralattjárók, nem is szólva a neutronbombáról). De ha – egy korábbi megállapításunkhoz visszatérve – mindkét szuperhatalom megpróbálná elkerülni az „atomfegyver használatát" egy nagyobb összeütközés esetén, még mindig számos nehézséget okozna Nyugat-Európa védelmének biztosítása. Először is: ez a terv rendkívül költséges. Másodszor: még ha elfogadjuk is azt az állítást, hogy a Varsói Szerződés szárazföldi és légierejét ellenőrzés alatt lehet tartani, ez az érv akkor is a NATO jelenlegi erejének bizonyos növelésén alapul. E perspektívából nézve mi sem felháborítóbb, mint az arra irányuló javaslatok, hogy csökkentsék vagy teljesen vonják vissza az Európában állomásozó amerikai erőket – akármilyen sürgető lenne is ez gazdasági szempontból, vagy akár azért, hogy támogassák a világ más pontjain felvonult amerikai hadsereget. De rendkívül nehéz egy globális és rugalmas nagystratégia kivitelezése akkor, amikor az amerikai fegyveres erők olyan nagy százaléka van lekötve egy-egy régióban.

A fentiek fényében nem meglepő, hogy magukat a fegyveres erőket aggasztotta legjobban az amerikai elkötelezettségek mértéke és az amerikai hatalom közötti feszültség; egyszerűen azért, mert elsőként ők járnának pórul, ha a stratégiai gyengeségeket a háború kemény próbájának tennék ki. Ez magyarázza a Pentagon gyakori figyelmeztetését: nehogy olyan globális logisztikai bűvészmutatványt kelljen folytatnunk, amelynek során az egyik „meleg helyről" a másikra kell átcsoportosítani az erőket új konfliktus esetén. Lehet, hogy a helyzet különösen veszélyes volt 1983 végén, amikor Közép-Amerikában, Grenadában, Csádban és Libanonban további egységeket kellett felvonultatni, hogy az egyik volt vezérkari főnök kijelentette: az amerikai erők és stratégia közötti „ellentét nagyobb, mint valaha",[215] de a probléma már évekkel korábban is megfigyelhető volt. Rendkívül érdekes, hogy a „már-már a végsőkig terjeszkedett" amerikai fegyveres erőkről szóló figyelmeztetéseket a „*Világ fontosabb amerikai katonai támaszpontjait*"[216] bemutató térképek kísérik. Ezek a történészeket kísértetiesen arra a flottatámaszpont- és helyőrségláncolatra emlékeztetik, amelyek Nagy-Britannia birtokában voltak nagyhatalmi és stratégiai túlterjeszkedése csúcspontján.[217]

Másrészt aligha valószínű, hogy az Egyesült Államoknak egyidejűleg kellene megvédenie *valamennyi* tengerentúli érdekeltségét, mert nagyszámú szövetségese – a NATO-tagállamok Nyugat-Európában, Izrael a Közép-Keleten, Japán, Ausztrália, esetleg Kína a Csendes-óceánon – cserbenhagyná. A regionális tendenciák sem válnak kedvezőtlenné védelmi szempontból az Egyesült Államok számára. Például mindig elképzelhető a kiszámíthatatlan Észak-Korea agressziója, de a mai Peking ezt nem venné jó néven, ráadásul Dél-Korea is annyira megerősödött már, hogy lakossága kétszer, GNP-je négyszer akkora lett, mint Észak-Koreáé. A szovjet erők távol-keleti terjeszkedése hasonlóképpen aggasztja Washingtont, de ezt talán kiegyensúlyozza az a növekvő fenyegetés, amelyet Kína jelent a Szovjetunió szárazföldjére és keleti utánpótlási vonalaira nézve. Bizonyosan igaz az USA védelmi miniszterének nemrégiben tett józan beismerése, hogy „soha nem fogjuk tudni megfizetni azokat a felszereléseket, amelyek elegendőek lennének ahhoz, hogy százszázalékos biztonsággal teljesítsük összes elkötelezettségünket;[218] de mindez már kevésbé aggasztó, mint első látásra, ha eszünkbe idézzük, hogy a szovjetellenes források teljes potenciálja (USA, Nyugat-Európa, Japán, Kína, Ausztrálázsia) sokkal nagyobb, mint a Szovjetunió valamennyi hozzáférhető forrása.

A nagystratégia alapvető dilemmája azonban e vigasztalások ellenére is megmarad. Az Egyesült Államok katonai kötelezettségeinek sora most körülbelül ugyanakkora, mint negyedszázaddal ezelőtt, amikor pedig a világ GNP-jéből való részesedése, a katonai kiadások és a fegyveres erők létszáma sokkal nagyobb volt, mint ma.[219] 1985-ben, negyven évvel a második világháborúban aratott győzelem és több mint egy évtizeddel a vietnami kivonulás után is még 520 000 főnyi katonát állomásoztatott külföldön (közülük 65 000 fő a tengerészetnél szolgált).[220] Ez a szám, mellékesen, lényegesen meghaladja Nagy-Britannia külföldön állomásoztatott szárazföldi és tengeri erejének létszámát, hatalma csúcsán, békeidőben. A haderők főparancsnoka és számos civil szakértő[221] nyomatékosan hangsúlyozott véleménye szerint azonban ez sem elegendő. Az amerikai védelmi költségvetés az

12. térkép. Az Egyesült Államok felvonultatott erői 1987-ben

Forrás: American Defense Annual, 1987–1988

1970-es évek vége óta csaknem megháromszorozódott, de ennek ellenére „a fegyveres erők aktív szolgálatot teljesítő része számszerűleg csupán 5%-kal nőtt.[222] Annak idején az angol és francia hadvezetés is tudomásul vette, hogy egy kiterjedt külföldi kötelezettségekkel bíró nemzetnek mindig is több problémája lesz az „élőerővel", mint egy olyan államnak, amely csak honvédelmi célokra tart fenn fegyveres erőt, és egy politikailag liberális és gazdasági szempontból *laissez faire* elveket követő társadalomnak – amelyik tisztában van a sorozás népszerűtlenségével – nagyobb problémákkal kell szembenéznie, mint a többi országnak.[223]

Amerika világhatalmi érdekei és képességei közötti távolság valószínűleg kisebb volna, ha nem merült volna fel annyi kétség – legalábbis a vietnami háború ideje óta – a rendszer *hatékonyságával* kapcsolatban. Más tanulmányok ismételten publikálták is ezeket, ezért mi csak az összegezésre szorítkozunk, tehát munkánk egyáltalán nem a „védelem reformjának" erősen vitatott kérdéséről írott újabb esszé.[224] A „harc" egyik fő területe például a fegyvernemek közötti versengés mértéke, ami természetesen egyformán jellemző a legtöbb hadseregre, de úgy látszik, mélyebben beleásta magát az amerikai rendszerbe; talán azért, mert a vezérkar főnökének viszonylag kevés hatalma van, vagy mert oly sok energiát szentelnek a stratégiai és hadműveleti kérdések helyett az eszközök megszerzésének. Békeidőben persze elhanyagolhatjuk ezt a kérdést, mint a „bürokratikus politika" extrém példáját, de háború esetén – amikor például olyan különítményt kell sürgősen átirányítani más hadszíntérre, amelyben mind a négy fegyvernem képviselteti magát – végzetes lehet a megfelelő koordináció hiánya.

A hadseregben már-már közhely a „pazarlás, csalás, visszaélés" felemlegetése.[225] Tetszetős magyarázat is van azokra a közvélemény figyelmét megragadó botrányokra, amelyeket a csillagászati összegeket felemésztő, *rossz* hatásfokú fegyverek váltottak ki: a versenyképes kínálat és a piaci erők hiánya a „katonai-ipari komplexumban", az „aranyat érő" fegyverrendszerek vásárlása, nem is szólva a magas profitért folyó hajszáról. Nehéz azonban a beszerzési folyamat nehézségeit elválasztani azoktól a hatásoktól, amelyeket a technológiai haladás gyakorol a haditechnikára. Mivel a Szovjetunió általában a csúcstechnológia területén a legsebezhetőbb – ami arra mutat, hogy az amerikai fegyverzet *minőségét* lehet felhasználni a szovjet *mennyiségi* fölény, a harckocsik és a légierő ellensúlyozására –, az új fegyverzetek rendelésekor nyilvánvalóan vonzóvá válik a Caspar Weinberger által „kompetitív stratégiának" nevezett terv.[226] Az a tény azonban, hogy a Reagan-kormányzat az első periódusban több mint 75%-kal többet költött új repülőgépekre, mint a Carter-kormányzat, de csak 9%-kal több gépet vásárolt, a XX. század végének riasztó katonai-beszerzési problémájára utal: ha a technológia azt követelte, hogy egyre több pénzt kell elkölteni egyre kevesebb fegyverrendszerre, akkor van-e valóban elegendő, korszerű és igen drága repülője és harckocsija tartalékban egy hagyományos háború kezdete utáni időszakra is? Van-e az USA haditengerészetének elég támadó ereje és eszköze arra az esetre, ha egy újabb „atlanti csata" korai szakaszában súlyos vereséget szenvedne? Ha nincs, akkor lehangolóak az eredmények, hiszen nyilvánvaló, hogy a mai bonyolult fegyverzetet nem lehet olyan gyorsan pótolni, mint a második világháborúban.

Ezt a dilemmát két másik tényező teszi hangsúlyossá, s ezek egy hatékony amerikai védelmi politika kifejlesztése során váltak nyilvánvalóvá. Az első a költségvetési megszorítások kérdése. Ha a külső körülmények nem válnak fenyegetőbbé, akkor a politikai meggyőzés figyelemre méltó tette volna, ha a nemzeti védelmi kiadásokat sokkal nagyobbra, mondjuk a GNP 7,5%-ára növelnék – annál is inkább, mert a szövetségi deficit (lásd később) arra utal, hogy egyensúlyba kell hozni a kormányzat kiadásait, mert talán ez a legfontosabb állami prioritás. De ha a védelmi kiadások növekedése csökken vagy megáll, miközben a fegyverek ára állandóan növekszik, akkor sokkal égetőbbé válik a Pentagon előtt álló probléma.

A második tényező a katonai eshetőségek széles köre, amivel egy Egyesült Államok méretű szuperhatalomnak számolnia kell, s ezek mindegyike különböző követelmények elé állítja a fegyveres erőket. Ez sem példa nélküli a nagyhatalmak történetében. Az angol hadsereg például gyakran került olyan nehéz helyzetbe, amikor arról kellett döntenie: *vagy* India északnyugati határán, *vagy* Belgiumban harcol. De még ez a kihívás is eltörpül a mai „legnagyobb hatalom" előtt álló feladatok mellett. Ha az a kritikus kérdés az Egyesült Államok számára, hogy *mindig* nukleáris előnyben legyen a Szovjetunióval szemben, akkor elkerülhetetlenül olyan fegyverekbe kell invesztálnia, mint az MX rakéta, a B–1, a „lopakodó bombázók", a Pershing II, a cirkálórakéták és a rakétahordozó tengeralattjárók. Ha a Varsói Szerződés ellen vívott nagyarányú hagyományos háború lehetősége a legvalószínűbb, akkor a befektetéseket egészen máshová kellene irányítani, a taktikai légierő, a szuperharckocsik, az óriás anyahajók, a támadó tengeralattjárók és egyéb, jóval fejlettebb, de mégis hagyományos fegyvernemek felé. Ha viszont valószínű, hogy az Egyesült Államok és a Szovjetunió elkerüli a közvetlen összecsapást, de mindketten komoly szerepet akarnak játszani a harmadik világban, akkor a lehetséges fegyverzet ismét változik: a kézifegyverek, a helikopterek, a könnyű anyahajók és az USA tengerészgyalogsága kerül előtérbe. Már most világos, hogy a „védelmi reform" feletti vita nagyrészt abból fakad, hogy különböző elképzeléseket alakítottak ki arról a *háborúfajtáról,* amelyet az Egyesült Államoknak esetleg meg kell vívnia. De mi történik akkor, ha a feltételezések tévesnek bizonyulnak?

A rendszer hatékonyságával kapcsolatos további gond, amelyet még az a amerikai hatalom „restaurálásáért" küzdők is hangoztatnak,[227] az, vajon lehetővé teszi-e a jelenlegi döntéshozatali struktúra a megfelelő nagystratégia megvalósítását. Ez nemcsak azzal járna, hogy nagyobb összhangot kellene teremteni a katonai irányzatok között annak érdekében, hogy kevesebb vita legyen a „tengeri stratégia" vagy a „koalíciós háború" elsőségéről,[228] hanem egyben azt is jelentené, hogy meg kellene teremteni az Egyesült Államok hosszú távú politikai, gazdasági és stratégiai érdekeinek szintézisét, felváltandó a belső bürokratikus harcokat, amelyek annyira jellemzik a washingtoni politika menetét. Ennek gyakran idézett példája az a túlságosan gyakori *nyilvános* vita, hogy az Egyesült Államoknak hogyan és hol kellene külföldön fegyveres erejét állomásoztatnia ahhoz, hogy megnövelje vagy megvédje nemzeti érdekeit – miközben a külügyminisztérium világos és határozott választ vár arra a kérdésre, hogy ki fenyegeti ezeket az

érdekeket, a védelmi minisztériumnak viszont nem fűlik a foga (különösen a libanoni bukás után) harcba bonyolódni külföldön, legfeljebb csak különleges esetben.[229] Ezzel szemben arra is voltak példák, hogy a Pentagon jobban szeret egyoldalú döntéseket hozni a Szovjetunióval folytatott fegyverkezési versenyben (például az SDI-programban, a SALT feladásában), mégpedig anélkül, hogy legfontosabb szövetségeseivel konzultálna, ami viszont a külügyminisztériumnak okoz gondot. Bizonytalanság övezi a nemzetbiztonsági tanács szerepét, különösen a nemzetbiztonsági tanácsadókét. Bizonytalanság uralkodik a közép-keleti politikával kapcsolatban is, részint a palesztin kérdés esetleges kölcsönhatásai miatt, részint azért, mert az Egyesült Államok stratégiai érdeke ugyan, hogy a nyugatbarát arab államokat támogassa a szovjet behatolás ellen, de ez gyakran megbukott saját Izrael-barát lobbyjának jól szervezett ellenállásán. A minisztériumok egymással vitatkoztak azon, miképpen lehet a gazdasági eszközöket – a kereskedelmi bojkottól és a technológiaátadás embargójától a külföldi segélyekig, a fegyver- és gabonakereskedelemig – felhasználni az amerikai diplomáciai érdekek támogatása érdekében. Ezek az érdekek viszont hatással vannak a harmadik világgal, Dél-Afrikával, Oroszországgal, Lengyelországgal, a Közös Piaccal stb. való viszonyra, és néha bizony koordinálatlanok és ellentmondásosak. Egyetlen értelmes ember sem mondaná, hogy a világot sújtó sok-sok külpolitikai probléma közül mindegyiknek nyilvánvaló és kész „megoldása" van, de a hosszú távú amerikai érdekek megőrzését valóban nem segíti, ha a döntéshozatalt gyakori belső ellentétek kísérik.

Mindez oda vezetett, hogy borúlátóbb kritikusok megkérdőjelezték a washingtoni döntéshozók általános politikai kultúráját. Ez a kérdés azonban túlságosan széles körű és bonyolult ahhoz, hogy most teljes mélységében feltárjuk. De egyre inkább fontolóra kell vennünk, hogy egy olyan országnak, amelynek a világ ügyeiben zajló ellenőrizhetetlen változásokra ügyelve kell átalakítania nagystratégiáját, nem a legalkalmasabb egy olyan választási rendszer, amely a külpolitikai döntéshozást kétévenként megbénítja. Nem segítheti a lobbyk tagjai, a politikai akcióbizottságok és más érdekcsoportok rendkívüli nyomása sem, amelyek mindegyike – természeténél fogva – előítélettel szemlél bizonyos politikai változásokat, sem pedig a létfontosságú, de komplex nemzetközi és stratégiai kérdések túlzott leegyszerűsítése a nagy tömegkommunikációs intézményeknél és vállalatoknál, amelyeknek erre szánt tere és ideje korlátozott, és akiknek a *raison d'être*-jük az, hogy pénzt keressenek és állandó közönséget biztosítsanak maguknak, és csak másodsorban az, hogy elfogulatlanul tudósítsanak. Az amerikai társadalmi kultúra még mindig erőteljes, a „valóságot semmibe vevő" hullámai sem segítik ezt elő, amelyeket ugyan meg lehet érteni a nemzeti múlt „pionír mítosza" miatt, de akadályozzák a mai komplex, integráltabb világgal, valamint más *kultúrákkal* és ideológiákkal való párbeszédet. Végül pedig az országnak nem mindig szolgál előnyére az alkotmányos és döntéshozó erők megosztottsága, amelyet szándékosan teremtettek akkor, amikor az ország két évszázaddal ezelőtt földrajzilag és stratégiailag el volt szigetelve a világ többi részétől, és ugyancsak volt ideje arra, hogy megegyezésre jusson a „külpolitikát" érintő kérdésekkel kapcsolatban, de mindezt nehezebb akkor alkalmazni, amikor az ország már globális szuperhata-

lommá vált, és gyakran kerül abba a helyzetbe, hogy gyors döntéseket kell hoznia olyan országokkal kapcsolatban, ahol sokkal kevesebb a korlátozás. E tényezők közül persze egyik sem jelent áthághatatlan akadályt a koherens, hosszú távú amerikai nagystratégia kivitelezése szempontjából; összesített és interaktív hatása azonban még jobban megnehezíti a szükséges politikai változtatásokat, ha azok sértik a sajátos érdekeket, és ha mindez a választás évében történik. Ezért elsősorban a kultúr- és belpolitika fogja meghatározni, hogy a XXI. század felé közeledő általános amerikai politikai fejlődés milyen erőpróbát képes kiállni.

Az Amerika globális érdekei védelmében kitűzött „eszközök és célok" viszonya összefügg az országra váró gazdasági kihívásokkal, amelyek – éppen sokoldalúságuknál fogva – azzal fenyegetnek, hogy hatalmas nyomást gyakorolnak a nemzeti politika döntéshozóira. Az amerikai gazdaság rendkívüli kiterjedése és komplexitása megnehezíti, hogy összegezzük, mi történik egyes ágazataival – különösen egy olyan időszakban, amikor a gazdaság hol erejéről, hol gyengeségéről tesz tanúbizonyságot.[230] Mindazonáltal az előző fejezetben leírt vonások még mindig érvényesek.

Ezek közül az első az ország iparának viszonylagos, a világtermeléshez mért hanyatlása, nemcsak a régebbi iparágakban, például a textil-, vas-, acél-, hajó- és vegyi alapanyaggyártásban, hanem – bár itt sokkal kevésbé egyszerű az ipari-technológiai verseny eredményeit megítélni – a robottechnika, a repülőgépipar, a gépkocsik, a szerszámgépek és a számítógépek gyártásának világméretű részesedésében is. Mindkettő hatalmas problémája: a hagyományos és kulcsiparágakban a bérskála különbsége az Egyesült Államok és az újonnan iparosodó országok között akkora, hogy azt semmiféle „hatékonysági intézkedés" nem hidalhatja át, de a jövőbeni technológiai versenyből való kiesése, ha erre valóban sor kerülne, még nagyobb katasztrófa volna. 1986 végén például egy kongresszusi jelentés arról tudósított, hogy az Egyesült Államok aktívuma a csúcstechnológiai termékekből az 1980-as 27 milliárd dollárról 1985-re 4 milliárd dollárra csökkent, és gyorsan halad a deficit felé.[231]

A másik hanyatló – és hanyatlásával több szempontból is meglepetést okozó – szektor a mezőgazdaság. A téma szakértői alig egy évtizeddel ezelőtt azt jósolták, hogy világméretekben aggasztó egyensúlyvesztés következik be a takarmányozás szükségletei és a mezőgazdasági teljesítmény között.[232] De az éhínségeknek és a katasztrófáknak két fontos oka van. Az első az a hatalmas tőke volt, amelyet az amerikai mezőgazdaságba fektettek az 1970-es évektől kezdve; ezt a folyamatot az ugrásszerűen növekedő külföldi élelmiszer-eladás reménye táplálta, a második pedig az a hatalmas (a nyugati világ pénzelte) kutatás volt, amely a harmadik világ gabonatermelésének növekedését tűzte ki céljául és oly sikeresen alakított át egyre több országot élelmiszer-*exportőrré*, tehát az Egyesült Államok versenytársává. E két tendencia nem azonos azzal a szándékkal, hogy a Közös Piacot nagy mezőgazdasági többlettermelővé tegyék, mégis egybeesett azzal, épp ez utóbbi ártámogatási rendszere miatt. Ennek következtében a szakértők most a „világ élelmiszerrel való elárasztásáról"[233] beszélnek, ami viszont a mezőgazdasági árak és az amerikai

élelmiszerexport gyors csökkenéséhez vezet, sok farmert késztetve arra, hogy felhagyjon a gazdálkodással.

Ennélfogva nem meglepő, hogy ezek a gazdasági gondok az amerikai gazdaság számos szektorában az üzletemberek, a szakszervezetek, de a farmerek és a kongresszusi képviselőik körében is a protekcionizmus fellobbanásához vezettek. Éppen úgy, mint az Edward kori Nagy-Britanniában a „vámreform" bevezetése idején,[234] a megnövelt protekció szószólói itt is a tisztességtelen külföldi üzelmekről, az áron aluli ipari termékek amerikai piacra ömlesztéséről, a külföldi farmereknek nyújtott hatalmas támogatásról panaszkodnak – amire szerintük csak úgy adható megfelelő válasz, ha az USA kormányzata felhagy *laissez faire* kereskedelmi politikájával, és határozott ellenlépéseket tesz. Az egyéni panaszok jó része (például az, hogy Japán áron alul szállított szilikon-chipeket Amerikába) jogos. Tágabb értelemben azonban a protekcionista érzelem fellángolása a mindeddig megkérdőjelezhetetlen amerikai ipari felsőbbrendűség hanyatlásának is jele. A Viktória-kor közepe táján élt angolokhoz hasonlóan, az 1945 utáni amerikaiak is a szabad kereskedelmet és a nyílt versenyt pártfogolták, nemcsak azért, mert úgy gondolták, hogy a világméretű kereskedelem és prosperitás megsokszorozódik ebben a folyamatban, hanem mert tudták, hogy ők a legesélyesebbek arra, hogy nyerjenek a protekcionizmus feladásán. Negyven év elmúltával, amikor már csökkent ez a bizakodás, a közvélemény előreláthatóan a hazai piacot és a hazai termelőket fogja védeni. Éppúgy, mint korábban Nagy-Britannia esetében, a létező rendszer védői arra mutatnak rá, hogy a megnövelt vámok nemzetközileg nemcsak hogy *kevésbé* versenyképessé tehetik a hazai termékeket, hanem különböző külső utóhatásokkal is számolni kell: egy világméretű vámháború, az amerikai export elleni intézkedések, néhány manapság iparosodó ország valutájának aláásása, az 1930-as évek gazdasági válságának visszatérése.

Az amerikai ipart és gazdaságot érintő problémák mellett még a nemzet pénzügyeiben is példátlan zavarok léptek fel. Az amerikai ipari termékek külföldi versenyképtelensége és a mezőgazdasági export csökkenő forgalma megdöbbentő deficitet produkált a látható kereskedelemben: 160 milliárd dollárt az 1986 májusáig terjedő 12 hónapban, de még ennél is riasztóbb, hogy ezt a különbséget nem lehet megszüntetni a „láthatatlan" kereskedelemmel szerzett nyereséggel, ami pedig egy érett gazdaság hagyományos menedéke (például Nagy-Britanniáé 1914 előtt). Ellenkezőleg: az Egyesült Államok csak úgy tudja egyengetni a maga útját a világban, ha egyre nagyobb összegű tőkét importál, aminek következtében alig *néhány év leforgása alatt* a világ legnagyobb hitelezőjéből a világ legnagyobb adósává vált.

Éppen az Egyesült Államok kormányának pénzügyi politikája volt az, amely a problémát előidézte, vagy, számos kritikus szerint, *okozta.*[235] Washington már az 1960-as években gyakorta a deficites pénzpolitikára alapozott a további adók helyett, és ebből fedezte védelmi kiadásait és szociális programjait. De a Reagan-kormányzat által az 1980-as évek elején hozott döntés – azaz a védelmi kiadások nagyarányú csökkentése, *anélkül*, hogy a szövetségi kiadásokat másutt jelentősen

49. TÁBLÁZAT **Az Egyesült Államok deficitje, adósságai és kamatterhei 1980–1985 között**[236]
(milliárd dollárban)

Év	*Deficit*	*Adósság*	*Kamatok*
59,6	914,3	52,5	
1983	195,4	1387,9	87,8
1985	202,8	1823,1	129,0

csökkentették volna – a deficit s így az államadósság rendkívüli növekedéséhez vezetett, amint az a *49. táblázat*ból látható.

Ezeknek az irányzatoknak a folytatódása, mint arra sokan kétségbeesetten rámutattak, ahhoz vezetne, hogy az USA államadóssága 2000-re elérné a 13 *billió* dollárt (vagyis az 1980-as tizennégyszeresét), a kamatteher pedig 1,5 billió dollárt tenne ki (huszonkilencszer annyit, mint 1980-ban).[237] A kamatcsökkenés következtében kevesebbet mutatna ez a becslés,[238] de az általános tendencia még így is fölöttébb egészségtelen. Még ha a szövetségi deficitet csökkenteni lehetne is évi „alig" 100 milliárd dollárra, az államadósság és a kamatok összegeződése akkor is példátlan összegeket emésztene föl. Történelmi távlatból szemlélve, erre a jelenségre csak egyetlen példa van a nagyhatalmak köréből – arra, hogy *békeidőben* ilyen mértékben növeljék adósságállományukat –, az 1780-as évek Franciaországa, ahol még pénzügyi válság is társult a belpolitikai válsághoz.

Ez az amerikai kereskedelmi és szövetségi deficit most kölcsönhatásban áll a világgazdaság új jelenségével, avval, amit talán úgy lehetne a legjobban jellemezni, hogy a nemzetközi tőke a kereskedelemből az árukba és a szolgáltatásokba „vándorol". A világgazdaság egyre növekvő integrációja következtében a tőke volumene – mind a gyárakban, mind a pénzügyi szolgáltatásokban – minden korábbinál sokkal nagyobb, évente kb. 3 billió dollárra rúg, de még ezt is elhomályosítja a világ pénzpiacaira elképesztő mennyiségben áramló tőke: a londoni központú eurodollár piaci forgalma „legalább huszonötször akkora, mint a világkereskedelemé".[239] Ezt a tendenciát táplálták az 1970-es évek eseményei is: az elmozdulás a rögzített árfolyamtól a lebegő árfolyam felé, az OPEC-országokból befolyó többletek, de ösztönözte az Egyesült Államok deficitje is, mert a szövetségi kormány csak oly módon tudta a kiadások és a bevételek közötti szakadékot áthidalni, hogy a likvid pénz hatalmas mennyiségét ömlesztette vissza Európából és (különösen) Japánból, aminek következtében kiugróan az Egyesült Államok lett a világ legeladósodottabb országa.[240] Nehéz is elképzelni valójában, hogy az amerikai gazdaság miképpen boldogult volna a külföldi tőke beáramlása *nélkül* az 1980-as évek elején, még akkor is, ha ez a tőkebeáramlás azzal a kínos következménnyel járt, hogy megemelkedett a dollár árfolyama, tovább csökkentve az USA mezőgazdasági és ipari exportját. Ez azonban azt a kérdést vonja maga után, hogy mi történne

akkor, ha ezeket a hatalmas és forgatható összegeket elvonnák, amitől a dollár értéke azonnal meredeken zuhanni kezdene.

E a tendenciák olyan magyarázatokra sarkalltak egyes elemzőket, hogy az aggódalmaskodók eltúlozzák annak jelentőségét, ami az USA gazdaságával történik, és nem veszik észre, hogy milyen „természetesek" ezek a fejlemények. Például a középnyugati mezőgazdasági övezet egyáltalán nem volna olyan rossz helyzetben, ha kevesebben vásároltak volna földet az 1970-es évek végén, az inflációs ár és a hatalmas kamatlábak időszakában. Érthető az a minden fejlett országra jellemző mozgás is, hogy a szolgáltatások szerepe megnövekszik, és érdemes eszünkbe idézni, hogy az Egyesült Államok ipari *termelése* abszolút értékben még akkor is növekszik, ha a gyáripari foglalkoztatottság (különösen a fizikai dolgozók foglalkoztatása) csökken, de ez is „természetes" tendencia, hiszen a világ az anyagigényes termeléstől egyre inkább a tudásigényes termelés felé halad. Amiként azzal sincs baj, hogy az amerikai pénzügyi intézetek *világméretű* pénzügyi intézetekké alakulnak – hármas bázisuk: Tokió, London és New York –, és ezek az intézetek a tőkeáramlás nagy mennyiségét (és a belőle származó profitot) tartják kezükben (illetve vágják zsebre), hiszen ez csak növeli az ország szolgáltatásokból származó bevételeit. Még a hatalmas évi szövetségi deficitet és a növekvő államadósságot is úgy jellemzik néha, hogy az nem túl komoly, és levonják belőle az inflációt. Bizonyos körökben pedig azt tartják, hogy a gazdaság „megtalálja majd a kiutat" a súlyos deficitből, és hogy a politikusok – akár az adók növelésével, akár a kiadások visszaszorításával, netán a kettő kombinációjával – meg fogják tenni azokat az intézkedéseket, amelyek a mérleget egyensúlyba hozzák. A deficit leszállítását szorgalmazó túl gyors próbálkozások viszont, e vélemények szerint, nagyon könnyen hatalmas recessziót indíthatnak el.

Még ennél is megnyugtatóbbnak tartják az amerikai gazdaság növekedésének pozitív jeleit. A szolgáltatási szféra fellendülésének következtében az Egyesült Államok sokkal gyorsabban teremtett munkaalkalmakat az elmúlt tíz évben, mint békeidőben korábban bármikor, és természetesen annál is sokkal gyorsabban, mint Nyugat-Európa valaha is. Ehhez kapcsolódik, hogy a munkaerő sokkal nagyobb arányú mozgása megkönnyíti a munkaerőpiac ilyenfajta átalakulását. Továbbá Amerika hajlíthatatlan elkötelezettsége a csúcstechnológia iránt – nem feltétlenül csak Kaliforniában, hanem Virginiában, Arizonában és az ország számos más részén – a termelés mind nagyobb teljesítőképességét és így nagyobb nemzeti bőséget ígér (és biztosítja a Szovjetunió feletti stratégiai fölényt is). Az amerikai gazdaságban rejtőző lehetőségek továbbra is bevándorlók millióit vonzzák, és a vállalkozók ezreit ösztönzik, miközben az országba áramló tőke folyamát meg lehet csapolni a további befektetés céljaira, különösen a kutatás és fejlesztés érdekében. Végső soron, ha a világkereskedelem irányváltozása valóban alacsonyabb élelmiszer- és nyersanyagárakhoz vezet, akkor ez mindenképpen a javára válik egy olyan gazdaságnak, amely még mindig hatalmas mennyiségű olajat, ércet stb. importál, még akkor is, ha ez sérti bizonyos amerikai termelők, például a farmerek és az olajiparban dolgozók érdekeit.

Lehet, hogy ezek közül az érvek közül számos valóban helytálló. Az amerikai gazdaság olyan nagy és változatos, hogy jó néhány szektor még akkor is növekedni fog, ha a többi hanyatlik, ennélfogva helytelen volna az egészet a „krízisről" és a „növekedésről" szóló általánosításokkal jellemezni. Tekintettel a nyersanyagárak csökkenésére, a dollár 1985 eleji, tarthatatlanul magas árfolyamának hanyatlására és a kamatlábak általános csökkenésére – és e három tendenciának az inflációra és az üzleti bizalomra gyakorolt hatására –, nem meglepő, hogy számos profi közgazdász bizakodóan tekint a jövőbe.[241]

Az amerikai nagystratégia és a gazdasági alap szempontjából nézve azonban, amelyen egy hatékony, hosszú távú stratégiának kell nyugodnia, a kép már kevésbé rózsás. Először is, annak a katonai tehernek a következtében, amelyet az Egyesült Államok 1945 óta magára vett, a teherviselési képessége értelemszerűen kisebb, mint néhány évtizeddel ezelőtt, amikor a világ ipari termeléséből és GNP-jéből való részesedése sokkal nagyobb volt, mezőgazdaságát nem sújtotta válság, sokkal kiegyensúlyozottabb fizetési mérlege mellett a kormány költségvetése is egyensúlyban volt, és adósságai csökkentek. Ebben a tágabb értelemben van némi analógia az Egyesült Államok jelenlegi helyzete és a korábbi „hanyatló egyeduralkodóké" között, legalábbis bizonyos politológusok véleménye szerint.[242]

Ebből a szemszögből nézve is tanulságos a hátborzongató hasonlóság az Egyesült Államok gondolkodó köreinek egyre nagyobb aggodalma és aközött, ami az Edward kori angol politikai pártokat töltötte el, és ahhoz vezetett, amit „nemzeti hatékonysági mozgalomnak" neveztek, vagyis széles körű vitához a nemzet döntéshozói, üzleti és oktatásügyi elitjének köreiben azokról a különféle intézkedésekről, amelyek visszafordíthatnák ezt a jelenséget. A kereskedelmi szakértelem, a képzés és oktatás színvonala, a termelés hatékonysága, a jövedelem mértéke és a kevésbé jómódúak életszínvonala, egészségügye és lakásellátása szempontjából az 1900-ban még „legelső" ország kezdett veszteni pozíciójából, ami súlyos következményekkel járt hosszú távú *stratégiai* helyzetére nézve. Ezért van az, hogy a „megújulásért" és az „újjászervezésért" kiáltó hangok egyaránt jöttek mind a jobb-, mind a baloldalról.[243] Az ilyen mozgalmak imitt-amott általában elvezetnek a reformokhoz, de puszta létük is igazolja a hanyatlás tényét, egyszerűen azért – a helyzet iróniájából fakadóan –, mert néhány évtizeddel korábban, amikor senki nem kérdőjelezte meg az ország vezető szerepét, nem lett volna rájuk szükség. G. K. Chesterton kaján megjegyzése szerint egy erős ember soha nem aggódik fizikai képességei miatt, csak akkor kezd el betegségről beszélni, ha egészsége megrokkan.[244] Ugyanígy: amikor egy nagyhatalom erős, és erejét senki nem vonja kétségbe, akkor sokkal kevésbé valószínű, hogy bárki vitatná, képes-e teljesíteni kötelezettségeit, mint akkor, amikor viszonylag gyengébb.

Szűkebb értelemben az amerikai nagystratégiára nézve komoly következményekkel járt volna, ha ipari bázisa tovább zsugorodik. Ha valaha is sor kerülne egy nagyarányú, de – a nukleáris világégéstől való félelem miatt – konvencionális háborúra, akkor az embernek el kell gondolkodnia, hogy ez vajon milyen hatást gyakorolna az USA termelői kapacitására bizonyos kulcsiparágakban a hanyatlás évei, a fizikai dolgozók szétzülleztése után stb. Ebben az összefüggésben Hewins

riadt kiáltására kell emlékeznünk 1904-ből, aki arról beszélt, milyen hatása van az ipari hanyatlásnak Anglia hatalmára.[245]

Mi a helyzet akkor, ha a [külföldi verseny által] fenyegetett helyzetben levő ipar képezi honvédelmi rendszerünk alapját? Nem nélkülözhetjük a vasgyártást vagy a mérnöki tudományokat, hiszen egy modern háborúban nem lennének meg a flotta és a hadsereg felszerelésének és ütőképes állapotban tartásának eszközei.

Nehéz elképzelni, valóban oly komoly lehet-e az amerikai ipari termelés hanyatlása: hiszen ipari bázisa annyival szélesebb, mint az Edward kori Nagy-Britanniáé volt, és – ami szintén fontos szempont – a „hadiiparral összefüggő ágakat" nemcsak az ismétlődő Pentagon-megrendelések tartották életben, hanem azok át is alakultak, s így ma már nem az alapanyagigényes, hanem a tudásigényes (csúcstechnológiai) iparágak, a fontosak, amelyek hosszú távon szintén csökkenteni fogják a Nyugat függőségét az alapvető nyersanyagoktól. Még ha így is van, a tény, hogy mondjuk rengeteg félvezetőt külföldön szerelnek össze, és aztán hajóval az Egyesült Államokba szállítanak,[246] vagy – hogy a félvezetőktől legtávolabb eső termékekre gondoljunk – az amerikai tengeri szállítás és a hajóépítő ipar visszaszorulása, vagy oly sok amerikai bánya és olajmező lezárása, vagy más hasonló tendenciák csakis kárt okozhatnak egy esetleges hosszan tartó, koalíciós nagyhatalmi háború esetén. Ha a történelmi példák egyáltalán érvényesek, a háborús „konjunktúrának" általában a szakmunkások korlátozott száma szabott határt,[247] ami ismét elgondolkoztató, tekintve az amerikai fizikai dolgozók (vagyis általában a szakmunkások) foglalkoztatásának nagyarányú és folyamatos csökkenését.

Egészen más jellegű, noha hasonlóképpen fontos a megfelelő nagyhatalmi stratégia szempontjából az a probléma, hogy milyen hatása van a gazdasági növekedés lelassulásának az amerikai társadalmi-politikai konszenzusra. A XX. században sikerült az Egyesült Államoknak – az európaiak csodálatára – elkerülnie az osztályproblémákat. Ez feltehetően annak köszönhető, hogy a bevándorlók nagy része a máshol uralkodó merev társadalmi körülmények elől menekült, és új hazájuk nagy kiterjedése lehetővé tette, hogy a gazdasági helyzetükkel elégedetlenek nyugat felé húzódjanak, és ezzel párhuzamosan sokkal nehezebbé vált a munkásmozgalom szervezése, mint mondjuk Franciaországban vagy Nagy-Britanniában; és hogy ugyanazok a földrajzi dimenziók és a bennük rejlő vállalkozói lehetőségek a *laissez faire* kapitalizmusnak nagyjából változatlan formájú fejlődését ösztönözzék, ami (alkalmi baloldali ellentámadások ellenére) az ország politikai kultúrájának uralkodó elemévé vált. Ennek következtében az Egyesült Államokban lényegesen nagyobb a jövedelemkülönbség a gazdagok és a szegények között, mint bárhol máshol a fejlett ipari társadalmakban, és ugyanezen az alapon a szociális szolgáltatásokra fordított állami kiadások a GNP sokkal kisebb százalékát teszik ki, mint az összehasonlításra alkalmas országokban (Japánt kivéve, ahol a jelek szerint sokkal erősebb a szegények és az idősek családi támogatása).

Az osztályproblémák hiányát, a nyilvánvaló társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek ellenére, szemmel láthatóan elősegítette az a tény, hogy az Egyesült Államok 1930-as évek óta tartó növekedése az egyéni boldogulás reményét kínálta a lakosság többségének; valamint az a sokkal zavaróbb körülmény, hogy az amerikai társadalom legszegényebb *egyharmad* részét nem sikerült rendszeres szavazásra „mozgósítani". A fehér és színes bőrű lakosság születési arányszámai nagyon eltérőek, növekszik a bevándorlás, és a gazdasági átalakulás oda vezetett, hogy milliók veszítették el jól fizetett ipari munkalehetőségeiket, és rosszul fizetett munkaalkalmak millióit teremtették a szolgáltatásban, így oktalanság volna feltételeznünk, hogy az amerikai gazdaság uralkodó normáit (alacsony költségvetési kiadások, alacsony adók a gazdagoknak) akkor is fenntarthatnák, ha az ország a zuhanó dollár és a lassú növekedés okozta hosszantartó gazdasági problémák időszakába lépne. Ez arra is utal, hogy egy olyan amerikai politika, amely a külső kihívásokra úgy válaszol, hogy védelmi kiadásait megnöveli, és költségvetési válságnál csökkenti a társadalmi kiadásokat, egy végső politikai visszaesés lehetőségét kockáztatja. Ugyanúgy, mint az e fejezetben vizsgált többi hatalom esetében, itt sem könnyű válaszolni arra, hogyan lehet a védelem, a fogyasztás és a befektetés állandó hármas feszültségével számolni, ha a nemzet prioritásainak meghatározására kerül sor.

Ez viszont elkerülhetetlenül elvezet a lassú gazdasági növekedés és a magas védelmi kiadások kényes viszonyához. Rendkívül ellentmondásos a „védelmi kiadások gazdaságtanáról" szóló vita, és – tekintettel az amerikai gazdaság méreteire és sokrétűségére, a kormánnyal kötött nagy szerződésekből, valamint a fegyverzetfejlesztésből származó technikai ösztönzésre – a tendencia nem egyszerűen csak egy irányba mutat.[248] De a mi céljaink szempontjából az összehasonlítás dimenziója a fontos. Még ha Eisenhower alatt az ország GNP-jének 10%-át fordították is védelmi kiadásokra (mint azt gyakran hangsúlyozzák) és 9%-ot Kennedy alatt, az Egyesült Államok részesedése a világtermelésből és gazdaságból akkoriban *kétszer* akkora volt, mint ma, pontosabban az amerikai gazdaságnak akkor nem kellett semmiféle kihívással szembenéznie sem a hagyományos, sem a csúcstechnológia területén. Az Egyesült Államok jelenleg továbbra is GNP-jének 7 vagy annál több százalékát költi a védelmi kiadásokra, miközben fő gazdasági vetélytársai, különösen Japán, sokkal kisebb összegeket szentelnek erre a célra, és így potenciálisan sokkal több „szabad" alapjuk marad a polgári befektetésekre. Ha az Egyesült Államok kutatási és fejlesztési tevékenységének továbbra is jelentős részét fekteti a hadiiparral kapcsolatos termelésbe, miközben a japánok és a nyugatnémetek a kereskedelmi kutatásra és fejlesztésre koncentrálnak; ha a Pentagon kiadásai az ország tudósainak és mérnökeinek többségét elvonják a világpiacra szánt termékek tervezésétől és termelésétől, miközben a hasonló szakemberek más országokban főként azzal foglalkoznak, hogy jobb termékeket állítsanak elő a vásárlók számára, akkor elkerülhetetlennek tűnik, hogy csökkenjen Amerika részesedése a világ ipari termeléséből, és az is valószínű, hogy gazdasági növekedési mutatói rosszabbak lesznek, mint azoké az országoké, amelyek a piacot tartják legfontosabbnak, és kevesebbet fordítanak forrásaikból védelmi célokra.[249]

Szinte fölösleges azt mondanunk, hogy ezek a tendenciák hosszú időn keresztül nagyon súlyos dilemma elé fogják állítani az Egyesült Államokat. Egyszerűen azért, mert az USA *a* globális szuperhatalom, amelynek sokkal kiterjedtebb katonai kötelezettségei vannak, mint a regionális hatalmaknak, Japánnak vagy Nyugat-Németországnak, ezért sokkal nagyobb védelmi erőket igényel, ugyanúgy, mint ahogyan a Spanyol Birodalom is úgy érezte, sokkal nagyobb hadseregre van szüksége, mint kortársainak, és a viktoriánus Anglia is ragaszkodott ahhoz, hogy minden más országénál nagyobb haditengerészete legyen. Mivel a Szovjetuniót tartják az amerikai érdekeket leginkább érintő katonai fenyegetésnek az egész világon, és ez az ország a *saját* GNP-jéből kétségkívül nagyobb százalékot fordít a védelemre, ezért az amerikai döntéshozók kétségtelenül aggódnak amiatt, hogy „elveszítik" a fegyverkezési versenyt a Szovjetunióval szemben. De a döntéshozók közül a bölcsebbek azt is észrevehetik, hogy a fegyverkezés terhei megrokkantják a szovjet gazdaságot, és ha a két szuperhatalom továbbra is nemzeti javainak egyre nagyobb hányadát áldozza az improduktív fegyvergyártásra, akkor csakhamar az lesz a kritikus kérdés: „Kinek a gazdasága fog a *leggyorsabban* lehanyatlani azokhoz a terjeszkedő kereskedőállamokhoz képest, mint Japán, Kína stb.?" A fegyverzetbe való alacsony befektetés a sebezhetőség érzését kölcsönözheti egy globálisan annyira túlterjeszkedett hatalomnak, mint az Egyesült Államok, de a nagyarányú fegyverzetbővítés, noha rövid távon nagyobb biztonságot teremt, annyira tönkreteheti az amerikai gazdaság versenyképességét, hogy a nemzet hosszú távon *kevésbé* lesz biztonságban.[250]

Ebben az esetben nem túlságosan biztatóak a történelmi példák. Hiszen a közös dilemma az egykori „legelső" országok számára az, hogy a növekvő külföldi kihívások még relatív gazdasági erejük csökkenése idején is arra kényszerítették őket, hogy forrásaikból minél többet irányítsanak a katonai szektorba, ami pedig kiszorítja a produktív befektetést, és bizonyos idő után a lassúbb növekedés lefelé tartó spiráljához, nagyobb adókhoz vezet, mélyíti a prioritások fölötti belpolitikai vitákat, és csökkenti a védelem terheinek elviselhetőségét.[251] Ha valóban így forog az idő kereke, akkor hajlunk arra, hogy Shaw halálosan komolynak szánt csípős megjegyzését így adjuk vissza: „Róma megbukott, Babilon megbukott, most Scarsdale következik."[252]

Ennélfogva a lehető legtágabb értelemben a közvélemény által egyre inkább vitatott kérdésre – megőrizheti-e pozícióját az Egyesült Államok – csak nemleges válasz adható, egyszerűen azért, mert egyik társadalomnak sem adatik meg, hogy *állandóan* az élen járjon, hiszen ez egyszerűen azt jelentené, hogy a növekedési ráták, a technológiai haladás és a katonai fejlődés emberemlékezet óta létező, változó folyama most megáll. Másrészről a történelmi előzményekre való utalás *nem* azt jelenti, hogy az Egyesült Államoknak szükségszerűen éppúgy a viszonylagos ismeretlenség homályába kell süllyednie, mint a korábbi vezető hatalmak, Spanyolország vagy Hollandia esetében történt, vagy fel kell bomlania, mint a Római vagy a Habsburg Birodalomnak; egyszerűen túl nagy az előbbi és túl homogén az utóbbi változathoz. Még a napjaink politológiai irodalma által annyira kedvelt brit analógia sem jó, ha eltekint az *arányoktól*. Másképpen szólva:

Nagy-Britannia földrajzi kiterjedése, népessége és természeti kincsei azt sugallnák, hogy a világ gazdaságának és hatalmának 3–4%-át kellene birtokolnia, és *minden más kb. ezzel arányos,* de épp azért, mert a többi dolog *nem* ezzel arányos, vált lehetővé – hála a történelmi és technikai feltételek különlegesen kedvező egybeesésének – hogy a brit birodalom virágkorában a világ gazdaságának és hatalmának 25%-a fölött rendelkezett, és mivel ezek a kedvező körülmények eltűntek, most nem történik más, mint hogy visszatér „természetesebb" méretéhez. Ehhez hasonlóan, azt állíthatjuk, hogy az Egyesült Államok földrajzi kiterjedése, népessége és természeti kincsei okán a világ gazdaságának és hatalmának 16–18%-ára tarthat igényt, de a kedvező történelmi és technikai feltételek miatt 1945-re ez a részesedés több mint 40%-ra növekedett, és e pillanatban olyan folyamat első évtizedeinek vagyunk szemtanúi, amikor a rendkívül magas számokról visszatér a „természetesebb" arányokhoz. Ezt a hanyatlást jelen pillanatban feledteti a hatalmas katonai potenciál, és az amerikai kapitalizmus és kultúra nemzetközi méretű terjedése.[253] De ha eléggé lehanyatlik ahhoz, hogy ismét „természetes" arányban részesüljön a világ gazdaságából és hatalmából, a távoli jövőben az Egyesült Államok puszta méreténél fogva mindig rendkívül lényeges tényező lesz a többpólusú világban.

Az elkövetkező évtizedekben tehát az a feladat áll az amerikai államférfiak előtt, hogy felismerjék az épp akkor működő tendenciát, és úgy irányítsák a politikát, hogy az Egyesült Államok helyzetének relatív romlása lassan és zökkenőmentesen menjen végbe, és ne gyorsítsa fel olyan politika, amely rövid távon előnyös ugyan, de hosszú távon hátrányokkal jár. Ennek feltétele az a felismerés, hogy a világban végbemenő technológiai és az ebből következő társadalmi-gazdasági változások minden eddiginél gyorsabban zajlanak; és a nemzetközi közösség politikai és kulturális szempontból sokkal színesebb, mint ahogy korábban feltételezték, így ellenségesen reagál arra, ha Washington vagy Moszkva kínál gyógyírt problémáira. A gazdasági és termelési erőviszonyok már nem kedveznek annyira az Egyesült Államoknak, mint 1945-ben; és még katonai téren is vannak jelei az arányok bizonyos újraelosztásának bipoláris helyett multipoláris irányba, ahol az amerikai gazdasági-katonai erő konglomerátuma nagy valószínűséggel nagyobb marad, mint bármely más országé, de nem lesz annyira aránytalan, mint a második világháborút követő évtizedekben. Ez önmagában véve egyáltalán nem rossz, ha felidézzük Kissinger megjegyzését arról, hogy milyen hátrányai vannak egy még mindig kétpólusúnak tartott világban folytatott politikának, és kevésbé rossznak tűnik, ha felismerik, hogy a Szovjetunióra mennyivel mélyebb hatást gyakorolhat a világpolitika változó dinamikája. Valamennyi az amerikai vezetés eróziójáról folyó vita esetén érdemes újra és újra elismételni, hogy az említett hanyatlás relatív és nem abszolút, tehát természetes folyamat, és az Egyesült Államok érdekeire nézve az egyetlen komoly fenyegetés csak abból származhat, ha nem sikerül okosan alkalmazkodni.

Ha tekintetbe vesszük azokat a pozíciókat, amelyek még mindig az Egyesült Államok kezén vannak, akkor *elméletileg* sem fordulhat elő, hogy a feladat meghaladja az egymást követő kormányok képességét, azaz hogy úgy szervezzék meg ennek az alkalmazkodásnak a diplomáciáját és stratégiáját, hogy az majd, Walter

Lippmann klasszikus kifejezésével élve, „egyensúlyba [hozhassa] ... a nemzet elkötelezettségeit és a nemzet erejét".[254] Habár jelenleg nincs egyetlen olyan állam sem, amely átvehetné Amerika globális terheit, ugyanazon a módon, ahogy az Egyesült Államok 1940-ben magára vállalta Nagy-Britanniáét, de kétségkívül igaz, hogy az országnak kevesebb problémája van, mint egykor az ellenségei által minden oldalról támadott Spanyol Birodalomnak vagy a Franciaország és Anglia által nyomorgatott Hollandiának, vagy a kihívók egész seregével szembekerülő brit birodalomnak. A XXI. század felé haladó Egyesült Államok előtt nehéz próbák állnak, különösen a gazdaság területén, de az ország forrásai továbbra is tekintélyesek maradnak, *ha* sikerül ezeket megfelelően megszervezni, és *ha* józanul felismerik mind az amerikai erő határait, mind pedig lehetőségeit.

Más perspektívából nézve viszont aligha állíthatjuk, hogy az Egyesült Államok teljesen egyedi problémák előtt áll. Hiszen a világnak mely országa *nem* kerül szembe dilemmákkal, ha arról van szó, hogy megfelelő katonapolitikát dolgozzon ki, vagy ha az ágyú, a vaj és a befektetés között kell választania? Más perspektívából nézve azonban az amerikai pozíció rendkívül sajátságos. Minden gazdasági és katonai hanyatlása ellenére is – Pierre Hassner szavaival élve – „döntő tényező [marad] mindenfajta egyensúlyi és egyéb kérdésben".[255] És mivel jóra-rosszra egyaránt óriási hatalma van, és egyben a nyugati szövetségi rendszer összetartó kapcsa és a létező globális gazdaság központja, ezért az, amit *tesz*, vagy amit *nem tesz*, sokkal fontosabb, mint amit bármely más hatalom elképzelései.

EPILÓGUS

Miután áttekintettük a nagyhatalmak felemelkedésének és hanyatlásának ötszáz éves történetét, jogosnak tűnik, hogy a befejezés az *elmélettel* és a *módszertannal* foglalkozzék, melyben a szerző áttekinti a „háború és a viszonylagos hatalom ciklusával",[1] a „globális háborúkkal, a közadósságokkal és a hosszú ciklussal",[2] „a birodalmak nagyságával és élettartamával"[3] foglalkozó elméleteket és a politológusok különböző egyéb kísérleteit,[4] hogy valami értelmet adjanak az egésznek, és, szokás szerint, felfedjék jövőbeli hatásait is. Minthogy azonban ez nem politológiai mű, még akkor sem, ha szerzője abban reménykedik, hogy tények és részletes kommentárok egész sorát nyújtotta azoknak a tudósoknak, akik ezen a szakterületen a háborúnak és a változásnak a világrendre gyakorolt hatásait kutatják.

Epilógusunk meg sem kísérli, hogy bizonyító erejű összegzést adjon mai helyzetünkről, mivel az ellentmondana e könyv egyik fő üzenetének, mely szerint a nemzetközi rendszer szüntelen változásoknak van kitéve, mégpedig nemcsak az államférfiak napi tevékenységének s a politikai és katonai események apályának és dagályának következményeként, hanem a világhatalom alapjaiban történő mélyebb átalakulásainak is köszönhetően, melyek idővel a felszínre jutnak.

Mindazonáltal a tanulmány befejezése előtt megemlítünk néhány általános érvényű megfigyelést. A könyvben végig azt állítottuk, hogy ami a nemzetközi rendszert illeti, a vagyon és a hatalom vagy a gazdasági és katonai erő mindig viszonylagos. Mivel viszonylagosak, s mivel a társadalmak *feltartóztathatatlan* változási folyamatoknak vannak kitéve, a nemzetközi egyensúly *sohasem* lehet mozdulatlan, s politikailag tévedés volna feltételezni, hogy valaha is az lehetne. Tekintettel az országok közötti rivalizálás anarchikus természetére, az elmúlt öt évszázad alatt a nemzetközi kapcsolatok története túlontúl gyakran a háborúk *története* volt, vagy legalábbis a háborúskodásra való felkészülésé – mindkét esetben olyan forrásokat emésztve fel, melyeket a társadalom egyéb, akár köz-, akár magáncélokra fordíthatott volna. Bármeddig jutott is el a gazdasági és tudományos fejlődés, minden század tanúja lehetett annak a vitának, hogy a nemzeti vagyont milyen mértékben ajánlatos katonai célokra felhasználni. Szó esett azokról a vitákról is, amelyek a nemzeti jólét megerősítésének legjobb módjairól folytak, nemcsak a növekvő vagyonnal járó egyéni előnyök miatt, hanem azon felismerés következtében is, hogy a gazdasági növekedés, a termelékenység, a virágzó pénzügyek egy újabb nemzetközi konfliktus esetén mind kihatnak majd az egyes nagyhatalmak kilátásaira. Az itt vizsgált jelentősebb és hosszabb nagyhatalmi

háborúk ismételten a produktív gazdasági erők döntő befolyására mutatnak rá – mind a háborúk alatt, mind a közöttük levő időszakokban, amikor az eltérő növekedési mértékek a különböző hatalmakat viszonylagosan erősebbé vagy gyengébbé tették. Az 1500-tól 1945-ig tartó időszak nagy koalíciós háborúinak kimenetele nagymértékben megerősíti az egy hosszabb időszakon át a gazdaságban végbemenő eltolódásokat. Az egyes háborúk végén létrehozott új területi rend így a nemzetközi rendszerben történő hatalmi újraelosztást tükrözi. Azonban a béke eljövetele sem állítja le a változások folyamatát, és a nagyhatalmak gazdasági növekedésének eltérő üteme biztosítja, hogy azok egymáshoz viszonyítva továbbra is emelkedni, illetve hanyatlani fognak.

Nem bizonyos azonban, hogy egy anarchikus világrendben az „emelkedő" és a „hanyatló" hatalmak létezése szükségszerűen mindig háborúhoz vezet. A történelmi irodalom nagy része azt feltételezi, hogy a „háború" és „a nagyhatalmi rendszer" elválaszthatatlanok. Mackinder, a neomerkantilista és a geopolitikai gondolkodás egyik megalapítója szerint „a történelem nagy háborúi ... közvetve vagy közvetlenül az országok egyenlőtlen növekedésének következményei".[5] De vajon megszűnt-e ez a tendencia 1945-ben? Az valóban lehetséges, hogy a nukleáris fegyverek megjelenésével és annak felismerésével, hogy bármilyen összeütközés a hadviselő felek kölcsönös pusztulásához vezethet, ténylegesen megállította azt a szokást, hogy a nagyhatalmi egyensúlyban történt átalakulásokra fegyveres konfliktussal reagálnak, s így ezentúl már csak kisméretű „pót"-háborúk várhatók. Azonban az is lehetséges, hogy a nukleáris fegyverektől való kölcsönös rettegés pusztán azt biztosítja, hogy a jövendő nagyhatalmi konfliktusok hagyományos fegyverekkel vívott küzdelmek maradnak – bár tekintettel a modern harctéri fegyverzetre, még ezek is igen nagy véráldozattal járnának.

Nyilvánvaló, hogy az effajta kritikai kérdésekre senki sem tudja a választ. Azokat, akik feltételezik, hogy az emberiség nem lehet olyan ostoba, hogy belebonyolódjék egy újabb, katasztrofálisan drága háborúba, érdemes figyelmeztetni arra, hogy ez a nézet a XIX. század folyamán is nagy népszerűségnek örvendett; és csakugyan, Norman Angell könyve, a *The Great Illusion* [A nagy csalódás], amely azzal az érvelésével vált nemzetközi bestsellerré, hogy a háború a győztest és a legyőzöttet gazdaságilag egyaránt tönkreteszi, éppen 1910-ben jelent meg, miközben az európai vezérkarok csöndben szövögették háborús terveiket.

Bármekkora legyen is a főbb államok közötti nukleáris vagy konvencionális összeütközések esélye, világos, hogy az egyensúlyt illetően *valóban* fontos átalakulások mennek végbe, és ez talán egyre gyorsabb ütemben folytatódik. Mi több, mindez a gazdasági termelés és a stratégiai hatalom két különálló, de összefüggő szintjén történik. Hacsak nem változnak meg az elmúlt két évtized folyamatai (és miért változnának?), a világpolitikát nagyjából a következő folyamatok fogják meghatározni:

Először: mind a világ össztermeléséből való részesedés, mind a katonai összkiadások tekintetében eltolódás várható az eddig öt pólusú hatalmi struktúra rovására, s egyre több ország javára; ez azonban fokozatosan történik majd, és ezért nem

valószínű, hogy a közeljövőben bármely más ország csatlakozni fog az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Kína, Japán és az EGK jelenlegi „pentarchiájához".

Másodszor: az öt hatalom között a globális termelési egyensúly máris eltolódott bizonyos irányba: a Szovjetuniótól, az Egyesült Államoktól és az EGK-tól – Japán és Kína irányába. Gazdasági szempontból ez nem nevezhető *kiegyensúlyozott* állapotnak az öt oldal között, mivel az Egyesült Államok és az EGK nagyjából egyforma termelési és kereskedelmi erővel rendelkeznek (bár az előbbinek, katonai hatalom lévén, hatalmas előnyei vannak); a Szovjetunió és Japán szintén körülbelül egyenlő erejű (bár Japán gyorsabban növekszik), s mindkettőjük az előző kettő termelési erejének kb. kétharmadával rendelkezik, és bár a Kínai Népköztársaság még mindig eléggé elmaradott, de mind közül a leggyorsabban növekszik.

Harmadszor: katonai szemszögből még mindig kétpólusú a világ, amennyiben csak az Egyesült Államok és a Szovjetunió rendelkezik azzal a kapacitással, hogy egymást – és bármely más országot – elpusztítsa. Mindazonáltal ez a bipolaritás is lassan megszűnőben van, mind *nukleáris* szinten – vagy azért, mert legtöbb esetben ezeket a fegyvereket nem lehet felhasználni, vagy pedig azért, mert Kína, Franciaország és Nagy-Britannia egyaránt tömegesen növeli nukleáris fegyvertárát –, mind *hagyományos* szinten, részint a kínai erő folyamatos növekedése, részint azon erősödő felismerés miatt, hogy a nyugatnémet és a francia (esetleg az angol és olasz) szárazföldi, tengerészeti és légierők összevonása – abban az esetben, ha ezek az országok valóban hatékonyan tudnának együttműködni – a hatalom rendkívül nagy koncentrációját jelentenék. Belpolitikai okok miatt a közeljövőben ez valószínűleg nem fog bekövetkezni; de az a tény, hogy egyáltalán létezik egy ilyen lehetőség, további bizonytalanságot jelent a „bipoláris" rendszerre nézve, legalábbis konvencionális szinten. Ezzel szemben jelenleg senki sem állítja, hogy Japán katonai nagyhatalommá válik, azonban mindenki tisztában van a „háború és a világpolitikai változás" törvényszerűségeivel, és senki sem lepődne meg, ha egy napon a tokiói politikai vezetés úgy döntene, hogy gazdasági erejét magasabb fokú katonai erőre váltja át.

Ha Japán katonailag aktívabban kívánna részt venni a világ ügyeiben, ezt feltételezhetően azért tenné, mert úgy érezné, hogy egyszerű „kereskedő államként" nem tudja érvényesíteni érdekeit;[6] fegyveres erőinek megerősítése által így hatalmának és nemzetközi befolyásának oly szintű növelésében reménykedne, melyet nem katonai intézkedésekkel képtelen elérni. A nemzetközi versengés elmúlt ötszáz éves története azonban azt mutatja, hogy a katonai „biztonság" egymagában sohasem elég. Rövid távon elképzelhető ugyan, hogy elriasztja vagy legyőzi a rivális államokat (ami a legtöbb politikus és hívei számára teljesen elegendő). De ha az effajta győzelmekkel az ország földrajzilag és stratégiailag túlerőlteti magát; ha úgy dönt, hogy összjövedelmének jelentős részét a „védelemre" fordítja, s így kevesebb marad a „produktív befektetésre", azt fogja tapasztalni, hogy kivitele lelassul, ami arra utal: lehetetlen, hogy egyszerre tartsa fenn mind az állampolgárok fogyasztási szintjét, mind nemzetközi pozícióját.[7] A Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia esetében ez már be is következett; és megfigyelhető, hogy mind Kína, mind Nyugat-Németország küzd a túlzott katonai

befektetések ellen, mivel mindkettő gyanítja, hogy ez kihathat hosszú távú növekedési lehetőségeikre.

Így hát visszatérünk ahhoz az élet-halál kérdéshez, amely már a klasszikus idők óta foglalkoztatja a stratégákat, a közgazdászokat és a politikai vezetőket. A nagyhatalmi státus – a definíció szerint egy olyan állam, mely bármely más országgal szemben megállja a helyét[8] – virágzó gazdasági alapot követel. List szavaival: „Egy első osztályú országnak a háború vagy a háború puszta lehetősége nélkülözhetetlen követelménnyé teszi ipari hatalmának létrehozását..."[9] Azonban a háborúzás által vagy azáltal, hogy az ország „ipari erejének" jelentős részét a „nem jövedelmező" fegyverkezésre fordítja, kockáztatja, hogy tönkreteszi a nemzet gazdasági bázisát, különösen azon államokkal szemben, akik a hosszú távú növekedés érdekében jövedelmük nagyobb hányadát fordítják produktív befektetésekre.

Mindezt a politikai gazdaságtan klasszikus írói is teljes mértékben felismerték. Azok, akik Adam Smith preferenciáit követték, az alacsony védelmi költségek felé hajlottak; azok, akik List *Nationalökonomie*-elméletével szimpatizáltak, azt kívánták, hogy az állam nagyobb kényszerítő eszközökkel rendelkezzék. De mindegyik őszintén elismerte, hogy ez valójában választás kérdése – s ami azt illeti, elég nehéz választásé.[10] Ideális esetben természetesen a „profit" és a „hatalom" kéz a kézben járnak. Túlontúl gyakran találták szemben magukat az államférfiak a szokásos dilemmával: hogy a valós vagy képzelt veszély idején megteremtsék a katonai biztonságot, mely ezután a nemzetgazdaság számára teherré vált, vagy pedig a védelmi költségeket alacsonyan tartva szembenézzenek azzal, hogy más államok cselekedetei esetenként érdekeiket fenyegetik.[11]

A nemzetközi rendszer jelenlegi nagyhatalmainak így meg kell küzdeniük azzal a kihívással, amellyel már elődeik is szembekerültek: először is az egyenlőtlen gazdasági növekedéssel, mely a többihez képest egyiküket gazdagabbá (és általában erősebbé) teszi; másodszor azzal a versengő és időnként veszélyes külföldi színtérrel, mely arra kényszeríti őket, hogy válasszanak a kézenfekvőbb katonai biztonság, illetve a hosszabb távú gazdasági biztonság között. *Nincs* azonban olyan általános szabály, amely a döntéshozók számára egy univerzálisan alkalmazható cselekvési irányt megszabna. Ha nem rendelkeznek elegendő katonai védelemmel, akkor esetleg nem tudnak válaszolni, ha egy riválís hatalom kihasználja ezt; ha viszont túl sokat költenek a fegyverkezésre – vagy ami még gyakoribb, a korábbi időszakokban felvállalt katonai kötelezettségek növekvő költségeinek fenntartására –, akkor valószínűleg túlhajtják magukat, mint az az öregember, aki többet akar dolgozni, mint amennyit ereje megenged. Mindezt nem könnyíti meg a „háborús költségek növekedési törvénye".[12] Még ha – hogy a leggyakrabban említett példára utaljunk – megakadályozható is, hogy 2020-ban ne eméssze fel *egyetlenegy* repülőgép gyártása az USA légierejének teljes költségvetését, a modern fegyverek költségemelkedése a kormányok – és az adófizetők – számára egyaránt riasztó tendencia.

Így mindegyik mai nagyhatalom – az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Kína, Japán és (feltehetően) az EGK – továbbra is küzdhet a felemelkedés és a hanyatlás ősi dilemmáival, a termelésnövekedés váltakozó ütemével, a technikai innováció-

val, a nemzetközi színtéren történő változásokkal, a fegyverek mind magasabbra szökő költségeivel és a hatalmi egyensúly váltakozásaival. Ezek azonban nem olyan fejlemények, melyeket egy állam vagy akár egy ember irányíthatna. Bismarck híres mondásából kiindulva: ezek a hatalmak mind az „idő vizén" hajóznak, melyet „sem létrehozni, sem irányítani" nem tudnak, de amelyen „váltakozó ügyességgel és tapasztalattal" haladhatnak.[13] Hogy miképp kerülnek ki ebből az utazásból, az nagymértékben függ a washingtoni, a moszkvai, a tokiói, a pekingi és a különböző európai fővárosokban székelő kormányok bölcsességétől. A fenti elemzés megpróbált rámutatni ezen államok és következésképpen az egész nagyhatalmi rendszer várható kilátásaira. Azonban ez még nagyon sok mindenben annak az „ügyességnek és tapasztalatnak" a függvénye, amellyel a politika irányítói „az idők vizén" hajóznak.